УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ОДСЈЕК ЗА ИСТОРИЈУ

МАРА ШОВЉАКОВ

ПОЛИТИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ СРБА КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ (1896–1914)

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Бања Лука, 2017.

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ОДСЈЕК ЗА ИСТОРИЈУ

МАРА ШОВЉАКОВ

ПОЛИТИЧКЕ И КУЛТУРНЕ ВЕЗЕ СРБА КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ И БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ (1896–1914)

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Бања Лука, 2017.

UNIVERSITY OF BANJA LUKA

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF HISTORY

MARA SOVLJAKOV

POLITICAL AND CULTURAL TIES OF SERBS FROM THE METROPOLITANATE OF KARLOVAC AND BOSNIA AND HERZEGOVINA (1896–1914)

DOCTORAL DISSERTATION

Banja Luka, 2017.

Ментор:	Ментор Др. Бошко М. Бранковић, доцент, Национална историја, Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци.
Наслов докторске дисертације:	Политичке и културне везе Срба Карловачке Митрополије и Босне и Херцеговине (1896–1914)
Резиме:	Циљ дисертације је да разјасни недоречена питања, кроз политичке и културне везе Срба из Карловачке митрополије и Босне и Херцеговине. Прикаже за раздобље 1896-1914. историјске услове, факторе и актере, који су утицали на национални и друштвени развој свести. Солидарност је присутна како у време мира и буна, устанака и миграција. Најважнији политички и културни контакти српског православног становништва огледају се кроз школовање омладине из Босне и Херцеговине у Јужној Угарској, долазак учитеља и интелигенције у Босну и Херцеговину. Учени Срби из Угарске су носиоци развоја националних покрета, писмености и културе код Срба Босне и Херцеговине. Народна интелигенција била је изложена снажној контроли, подвргнута судским процесима, католичком прозелитизму. Живот Срба у Карловачкој митрополији и Босни и Херцеговини, имао је препознатљиве политичке и културне одлике. Перманентно гушење црквеношколске аутономије, слабило је друштвени напредак. Питања, везана за живот српског народа током аустријско-мађарске власти, решавана су код Срба у Босни и Херцеговини, по угледу на Србе у Јужној Угарској. Метод истраживања указује да је приликом израде рада коришћена релевантна научна литература, необјављена архивска грађа, мемоари, путописи, часописи публиковани крајем 19. почетком 20. века. У првој фази прикупљена је објављена историјска литература, о политичким односима и културним везама у време аустроугарске власти. Друга фаза се везује за анализу истражене архивске грађе. Трећа је сређивање прикупљене грађе у једну научну целину. Резултат докторског рада је што

	отвара недовољно истражену тему политичких и културних веза Срба два подручја у склопу Аустроугарске. Прати паралелне појаве и процесе везане за политичке идеје, развој српског националног покрета у време борбе за црквеношколску аутономију. Истражен је развој српског омладинског покрета у јужној Угарској и Босни и Херцеговини. Утицај модерне код Срба подстакао је научни и технички развој, унапредио живот српског заосталог друштва, омогућио културни напредак. Настанак српских културних центара у Сарајеву и Мостару, подстакнут је културним активностима Срба у јужној Угарској. Политичке и културне везе Срба јужне Угарске, доприносиле су развоју и расту тенденција прожимања и остварења националног јединства, путем јачања осећаја националне свести.
Кључне ријечи:	Карловачка митрополија, Босна и Херцеговина, Срби, национални покрет, српска православна црква, омладина, просвета, култура, листови, модерна
Научна област:	Национална историја
Научно поље:	Савремена историја, приближно 1800-1914
Класификациона ознака:	H240
Тип одбране лиценце Креативне заједнице:	CC BY-SA

Mentor:	Mentor Dr. Bosko M. Brankovic, docent, National History, Faculty of Philosophy Banja Luka, University of Banja Luka
Title:	Political and cultural ties of Serbs from the Metropolitanate of Karlovac and Bosnia and Herzegovina (1896–1914)
Abstract:	The aim of the thesis is to clarify incomplete issues through the political and cultural ties between Serbs from the Metropolitanate of

	Karlovci and Bosnia and Herzegovina. It shows historical conditions, factors and people who have contributed to national development and social awareness between 1896-1914. Solidarity is present both in peacetime and rebellions, uprisings and migration. The most important political and cultural contacts of Serbian Orthodox population are reflected through the education of young people from Bosnia and Herzegovina in Southern Hungary and the arrival of teachers and educated people in Bosnia and Herzegovina. Educated Serbs from Hungary were the leaders of the development of the national movement, literacy and culture among the Serbs of Bosnia and Herzegovina. National intelligentsia was subjected to severe control, court proceedings, Catholic proselytism. The life of Serbs in the Metropolitanate of Karlovci diocese and Bosnia and Herzegovina, had a distinctive political and cultural characteristics. Continuing suppression of the autonomy of church and school system weakened the social progress. Questions relating to the life of the Serbian people during the Austro-Hungarian rule were dealt with Serbs in Bosnia and Herzegovina following the example of Serbs in the South Hungary. The method of the research indicates that relevant scientific literature, unpublished archival materials, memoirs, travel books, newspapers published in the late 19th and early 20th century were used in writing this thesis. In the first phase published historical literature on political relations and cultural ties during the Austro-Hungarian authority was collected. The second phase is related to the analysis of archives. The third phase is sorting of collected material into a scientific work. The dissertation opens less studied topic of political and cultural relations between Serbs in two parts of the Austro-Hungarian Empire. The work discusses various aspects of mutual influence and follows parallel phenomena and processes related to political ideas, the development of Serbian national movement during the struggle for the autonomy of church and school system. The development of Serbian youth movement in southern Hungary and Bosnia and Herzegovina is also studied. The influence of Art Nouveau among Serbs encouraged the scientific and

	technical development, improved the lives of Serbian backward society, enabled cultural progress. The forming of Serbian cultural centers in Sarajevo and Mostar was encouraged by the cultural activities of Serbs in southern Hungary. Political and cultural ties of the Serbs of southern Hungary contributed to the growth and development of the tendency of achieving national unity by strengthening the sense of national consciousness.
Key words:	The Metropolitanate of Karlovci, Bosnia and Herzegovina, Serbs, national movement, Serbian Orthodox Church, youth, education, culture, newspapers, Art Nouveau
Scientific field:	National History
Scientific discipline:	Modern History, approximately 1800-1914
Classification code	H240
Typ of license defense of Creative Commons	CC BY-SA

Садржај

Предговор 1

Уводна разматрања 2

1. Простор и становништво 7

1.1. Значај простора 7

1.2. Основне одлике 11

2.3. Духовни и етнички простор 17

1.4. Становништво 28

2. Политичке идеје, схватања, тежње 35

2.1. Политичке идеје 35

2.2. Тежње и претензије 52

2.3. Политичке и друштвене прилике 59

3. Националне појаве и процеси 77

3.1. Српски национални препород 77

3.2. Борба за црквеношколску аутономију 94

3.3. Активности Емилиан Гаврила 155

3.4. Став Димитрија Руварца 165

4. Организовање омладинског покрета 171

4.1. Национални омладински мозаик 171

4.2. Српска омладина у Угарској 187

4.3. Деловање браће Шантић и Уроша Круља у Новом Саду 217

4.4. Омладинско друштво Српски Соко 225

4.5. Покушаји Вељка Петровића 238

4.6. Напори Васе Стајић 246

4.7. Утицаји *Зоре* 269

4.8. Омладнски покрет у Босни и Херцеговини 284

5. Подстицаји националног интегрисања 313

5.1. Богослужбене и друге књиге 313

5.2. Узајамни контакти 330

5.3. Музика у служби интеграције 351

5.4. Просветни рад 362

5.5. Деловање Привредника 407

5.6. Утицај покрета српских добровољаца и глади на решавање националног и социјалног питања 415

6. Време културног препорода 435

6.1. Суочавање традиционалног и модерног 435

6.2. Прожимање Просвјете и Матице 456

6.3. Значај часописа и листова 479

6.4. Културна мисија Ђорђа Николајевића 571

Закључак 584

Извори и литература 599

Биографија 616

Предговор

Рад се бави упоредном историјом, политичким и културним везама Срба Босне и Херцеговине и јужне Угарске. До сада је писано само о неким аспектима, парцијално и уопштено, најчешће без коришћења архивске грађе, од стране публициста, националних радника. Везе међу Србима су постојале, као одраз истих настојања, заједничке потребе, разумевања и солидарности. Иако су Срби живели четри деценије у склопу исте државе, суочавали су се са условима отежане комуникације, услед тежње власти да их држи разбијене и под контролом. Време аустроугарске власти 1878-1918. означава турбулентан период. Преплићу се на размеђу векова драматична политичка дешавања и наговештава модернизација друштва и културе. Упркос настојању историчара да укажу на период криза, успона и стремљења, остао је нерасветљен аспект националног повезивања и суочавања са политичким и културним изазовима. Истраживање теме, политичких и културних веза Срба, два блиска простора, носи низ ограничавајућих момената. Тему је немогуће извући из контекста тоталитета, оптерећеног низом феномена, политичких и културних домета. Глобално разумевање времена на два простора, подразумева истраживање идеологија, идеја, политике, структуре друштва, рада установа, листова, политичких странака, појединаца, организација. Ширина интересовања отвара бројне могућности у исто време је кочила динамику рада, јер је скретала пажњу на низ појава дугог трајања, које је тешко обухватити.

Аутор се суочио са историјским наслеђем, живим сликама, и сада присутним. Источно и српско питање, упркос дугом трајању потоњих векова и данас се у новом светлу актуелизује. Недостатак монографија посвећених водећим листовима *Застава, Браник, Бранково коло, Српска ријеч* и *Народ,* представљало је један из низа отежавајућих момената. Недостатак студија из низа области културе, и друштва, реално је ограничавајући фактор у компарацији историјског наслеђа. Публиковани историографски радови фрагментарно се баве низом тема, које су од прворазредног интереса за преломни период српске историје. Динамична дешавања указују на сложеност теме, која намеће потребу писања упоредне историје, Недостатак јединствене националне српске идеологије, услед присуства

различитих странака, оптеретиће политичке односе и учинити српску сцену још комплекснијом, живот динамичним, због низа различитих промена. Радило се и живело у времену националног сазревања, националних интеграција, манифестованог кроз националне идеологије политичке странаке, покрет за црквеношколску аутономију, омладински покрет, културне активности установа и ангажовање појединаца, у границама Хабсбуршке Монархије. Ради се о времену изузетних политичких, друштвених, економских, културних и политичких промена. Амбијент дешавања, у просторном и временском смислу, због заједничког интереса Срба завредио је пажњу историчара. Иако историјски феномени, везани за преломни период историје из 19. у 20. век, нису у српској историјографији вредновани у контексту остварених српских веза, наш циљ да их уобличимо у мери остварених резултата и истражимо у контексту наслова теме, служио је као инспирација за помак у разумевању тока српске историје.

Уводна разматрања

Аутор се у контексту интересовања за садржаје блиске теми, суочио са еминентним радовима, чији концепт указује на монографије вредне пажње. Аутори из Босне и Херцеговине, богатим историографским опусом дали су значајан допринос историјском разумевању времена на размеђу векова. Аустроугарском управом бавио се Тодор Крушевац, у монографији „*Сарајево под аустроугарском управом 1878-1918“*. Исти аутор, приказао је историјат излажења листова у Босни и Херцеговини. Нусрет Шехић, сагледао је 1980. бројне аспекте везане за *Аутономни покрет Муслимана за вријеме Аустроугарске управе у Босни и Херцеговини*. Размотрио је утицај српског аутономног покрета, деловање новосадских радикала на муслимански покрет. Значајна је студија Боже Маџар, „*Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско просвјетну самоуправу*“, изашла је 1982. Комплексом питања везаних за владавину Бењамина Калаја у Босни и Херцеговини, бавио се Томислав Краљачић. Историјска монографија „ *Калајев режим у Босни и Херцеговини 1882-1903*“ је значајан допринос осветљавању питања везаних за претпоставке владавине режима, идеологије, националне политике, афирмација

идеје босанске нације, верске политике, аутономни покрет Срба и Муслимана. . Значајан допринос у разматрању комплекса питања, дао је Милорад Екмечић, у делу „*Историја српског народа*“, књига VI-1. Указао је на идеје Калаја, везане за концепт политичког народа и босанске нације, разлике у начину живота на селу и граду. Истакнут је допринос војвођанских Срба, везан за покретање националних активности, путем аутономне борбе за самосталност цркве и школе. Затим, на улогу др Емила Гавриле, како у писању српског, тако и муслиманског меморандума. на истрајан национални рад који се одвијао у кругу Сарајево-Нови Сад-Београд. Вешти Гаврила, објавио је у Новом Саду шест књига босанско херцеговачких зборника, што указује на значајно место националне пропаганде и подршке, националном раду.[1]

Историчар Хамдија Капиџић, заслужан је за отварање низа тема везаних за међусобна српска преплитања, и настојања да преко грађе из *Заставе,* приближи историју Босне и Херцеговине. Захваљујући тематском избору текстова „*Застава* о Босни и Херцеговин“ означен је у четри књиге, период у распону 1866-1878. у редакцији Хамдије Капиџића. Рад научника Василија Крестића, на изучавању српског националног покрета, је од несумњивог значаја за разумевање историје Срба у Угарској и Краљевини Хрватској. Аутор је посветио посебну пажњу питању босанско-херцеховачкох устанка: *Срби у Угарској према и устанку у Босни и Херцеговини*.[2] Значајним темама из историје Срба у Босни и Херцеговини, Јужној Угарској, Хрватској, бавио се историчар Душан Берић. Обрађује питања од виталног значаја, везана за устанак у Босни и Херцеговини, за српско питање, идеологију праваштва, помађаривања, друштвеног, политички и културни развој Мостара и Херцеговине, страдањем Срба учитеља и свештеника из Босне и Херцеговине, у Првом светском рату.[3] Допринос у изучавању прилика у Босни и Херцеговини, у време власти Аустроугарске дао је историчар Душко Ковачевић. Вредна пажње је грађа настала поводом израде годишњих извештаја руског

[1] Милорад Екмечић, *Национални покрет у Босни и Херцеговини*, Историја српског народа, књига VI-1, Београд 1983. ст.604-648,

[2] Василије Крестић, *Из прошлости Срема, Бачке и Баната*, Београд 2003.ст.290-312. Види још: Василије Крестић, *Срби у Угарско 1790-1918.*, Нови Сад 2013.

[3] Берић Душан, *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848─1878*, Београд 2000.

министарства спољних послова.[4] Значајан допринос у разматрању комплексних питања црквеношколске аутномије у Карловачкој митрополији дао је млади историчар Горан Васин у делу „ *Сабори раскола: српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861-1914.“*.

Упркос значајним историјографским делима, нека питања везана за процес националне интеграције остала су изван оквира изучавања. Упркос оствареном, пред историчарима су нови изазови, везани за тежњу да се обухвати политичка и културна активност. Недостатак монографија посвећених институцијама, организацијама, листовима, отежава реконструцију веза између српства, које је живело у настојању да сачува националну посебност, и интегрише се у актуелни систем вредности. Рад има за циљ да путем политичких и културних веза одреди повезаност Срба у Босни и Херцеговини и Угарској, улогу делотворних личности, организација, установа у политичком и културном покрету, на размеђу векова. Проблеми националне интеграције Срба становника Хабзбуршке монархије предмет су нашег интересовања. Остварене везе на релацији Босна и Херцеговина и јужне Угарске, током периода дуготрајне кризе помогле су у решавању заједничких етничких, верских, политичких и културних питања. Истакнути појединци из јужне Угарске одиграли су значајну улогу у обликовању идеја и намера тек стасале интелигенције у Босни и Херцеговини. Талентовани појединци попут Алексе Шантића, Јована Дучића, Владимира и Светозара Ћоровића, Петра Кочића, Тихомира Остојића, Вељка Петровића и Васе Стајића, оставили су снажан траг на национална дешавања у области политике и културе Срба у Јужној Угарској и Босни и Херцеговини.

Контакте две средине прожимало је схватање народа о националном јединству и сарадњи. Непрекидне везе кулминирале су кроз миграције становништва, у условима сложене етничке слике на оба подручја. Живели су у изузетно комплексним политичким, верским, економским и културним околностима. Налазили су се на рубном подручју, на граници Хабзбуршког царства са Краљевином Србијом. Државни интереси монархије нису се подударали са

[4] Кузмичева В. Људмила, Ковачевић М. Душко, *Годишњи извештаји министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини*, Нови Сад 1996.

напорима Срба у Босни и Херцеговини и јужној Угарској. Што је водило ка непрекидни конфликтима, судару супростављених тежњи. Показало се да политичке и културне везе Срба, нису прост збир различитих појава, већ сложен динамички међуоднос који захтева посебан приступ. Руководила нас је потреба да се остварени ниво сарадње сажме, представи као јединствен процес. Имали смо у виду да се ради о једном менталитету, израженом кроз два темперамента.

Није могуће успоставити строгу периодизацију, јер је у Босни и Херцеговини борба за црквеношколску аутономију у периоду 1896-1905. док је код Срба у Угарској, она више од два века пролазила кроз разна искушења до 1912. Политичко организовање започело је у Босни и Херцеговини у време борбе за аутономију, уобличено доношењем Устава 1910. Присутне су бројне појаве везане за немачке политичке и геостратегијске претензије, мађаризацију, рад политичких странака, стварање омладинског покрета, анексиону кризу, велеиздајнички процес, верска превирања. Догађаји нису текли паралелно, ни када је у питању развој културе и омладинског покрета. Култура код Срба у Босни и Херцеговини, добија залет на размеђу векова, са појавом мостарског круга. Омладински покрет Срба у Босни и Херцеговини, тек са развојем школства, поприма шире размере, у првој деценији 20. века, а код Срба у Јужној Угарској, ђачки покрет се развија готово век раније. Наведене разлике у развоју, иако су онемогућиле временску паралелност, оне су међусобним подстицајем доприносиле заједничком развоју. Искуство Срба из Угарске, подстицало је развој српског друштва у Босни и Хецеговини. Повезаност је деловала охрабрујуће у време, заоштрених политичких односа, укидања црквеношколске аутономије у Карловачкој митрополији, Балканских ратова, појава револуционарног омладинског рада, најаве почетака процеса модернизације у култури и почетака светског рата.

Друго важно методолошко питање је назив територије. Војводина, вуче историјски корен од Мајске скупштине 1848. године. Израз се одомаћио у народу након укидања Српске Војводине. Питање Војводине је изнето на велеиздајничком процесу, одржаним у Загребу 1909. Успомена на „Војводину је била жива“, посебно у Срему, да се знало за Темишварску, Мајску и Благовештанску

скупштину, и сав народни живот до 1861.[5] Израз Јужна Угарска користио се у географском смислу, јер је Угарска била подељена на жупаније, Срби су живели у Бач-бодрошкј, Темишварско-торонталској, Славонско-сремској. Срби су у многонационалној држави присутни у мањини, национално су одређени захваљујући упливу једине српске националне установе - Карловачке митрополије. Услед наше опредељености да изучимо питања везана за националну егзистенцију, аутор се одлучио да поред израза јужна Угарска, који има формалноправни значај, у политичком и културном смислу користи појам Српска Војводина, који је код народа заживео средином 19. века и одржао се као израз националних тежњи. Територијална разграничења у Монархији, била су одраз политичких схватања, прерасподеле моћи и намере да се спречи етничко груписање Срба. Насупрот званичној политичкој вољи развијала се тежња народа да се очува интегритет кроз неговање успомене на војводство Србије. Области насељене Србима имале су специфичан историјски развитак, чија је константа ослоњена на српску православну религију и националну традицију. Значајан политички и културни центар - Нови Сад и духовни - Сремски Карловаци били су средиште дешавања и окупљања. Комплекс истих нерешених појава и догађаја оптерећивао је живот Срба. Постојала је свест код савременика да је заједничку, српску књижевност неговала *Матица српска* у Новом Саду, *Бранково коло* у Сремским Карловцима, *Босанска вила* у Сарајеву, *Зора* у Мостару и *Срђ* у Дубровнику или *Српски књижевни гласник* у Београду. Расути на разним странама, вршили су међусобни утицај, захваљујући посредним и непосредним контактима. Осећај повезаности присутан је како у време мира, тако и рата. Видљиве и невидљиве везе су упркос бројним сметњама имале континуитет, успевале су да повежу и остваре заједничке националне интересе

[5] Виктор Новак, *Дискусија о Војводини на загребачком велеиздајничком процесу*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, 1929, књ.2. ст.399.

1. Простор и становништво

1.1. Значај простора

Елементи за изучавање простора и становништва су географски, историјски, етнички, политички, стратегијски, економски и демографски. Значај Босне и Херцеговине, у Хабзбуршкој монархији, огледа се у централном положају, насељеном Јужним Словенима. Национално измешано становништво је слика мултиетничког мозаика Хабзбуршке монархије. Изостанак јединства пратио је различите области живота, религију, културу и економске интересе. Аустријска власт је након неуспелог повезивања у босанску нацију, испровоцирала до крајњих конзеквенци етничку и верску подељеност.

Географски простор и историјске прилике утицале су на формирање начина живота, схватања, изражавања и деловања. Обликовање народа вршило се под утицајем „варљиве историје“, обележене бројним траговима битисања. Право на посебну територију, на којој би се организовао народни живот истакнуто је на Темишварском сабору 1790. Европска револуција уздрмала је 1848. феудалну Европу и допринела далекосежним променама. Један од захтева Срба, изнетих на Мајској скупштини, је проглашење “Српске Војводине”, успостављање „српског војводства“ и посебне управе. Војводство је обухватало Срем са Војном границом, Барању, Бачку са Бечејским диптриктом Шајкашким батаљоном, Банат са Кикиндским диптриктом и Војном границом. Донета је одлука о „политичком савезу“ са Троједном краљевином, Хрватском, Славонијом и Далмацијом. Одлуке везане за раскидање односа са Угарском остале су у домену српске политичке идеје. Цар је после окончања рата, 1849. у време Баховог апсолутизма, прогласио оснивано *Војводство Србије и Тамишког Баната*, круновином. Она је захватала територију Срема, Бачке, Тамишке и Торонталске жупаније. Војводство се налазило под влашћу владара који је својој титулари придодао титулу „великог војводе“. Управљало се из Темишвара, делом Бачке и Баната, источним Сремом, са румским и илочким срезом, без Војне границе. Војводина је само на папиру била израз српских жеља. Већински су заступљени Румуни, Немци, Срби и Мађари.

Укидањем Војводства 1860. владар је спречио окупљање Срба и шансу за формирање српског језгра. Политичко прекомпонавање територија десило се тек као последица Првог светског рата.[6] Писац *Историје нове сршске књижевности*, Јован Скерлић, означио је простор јужне Угарске термином „стара Војводина". Без обзира на укидање „папирнате" Војводине, појам се усталио у народном сећању, иако није имао политичке оквире. Упркос тежњи власти ка угарском државном јединству, српске националне идеје тражиле су излаз путем препорода и развоја националних установа. Израз Војводина није дат ни мало случајно, већ тенденциозно, како би указао на континуитет идеје везане за духовни, национални простор. Идеја Војводине споменута је 1909. на велеиздајничком процесу; Адам Прибићевић везује за Војводину национално одушевљење, свест, културу и традицију.[7]

Социјални и друштвени статус српског становништва се погоршао, услед неравноправног друштвеног, националног и политичког положаја изазваног још процесом мађаризације. Друштвени развој српског становништва на простору Угарске одвијао се мимо савремених индустријских токова. Индустријализација Угарске у последњој деценији 19. века улазила је у завршну фазу, надмашила је занатску производњу. Српске вароши, Земун, Митровица, Рума, Сремски Карловци, Бела Црква, Панчево, Велика Кикинда, Бечкерек... претежно су трговачки, пољопривредни и културни центри у којима су доминантан значај имали трговци.[8]

Државноправни положај Босне и Херцеговине, после Берлинског конгреса, зависио је од Аустроугарске, у чијем се склопу налазила. Прво је окупирана, затим је 1908. извршена анексија. Султан је до 1908. имао формални суверенитет; стварну власт вршио је аустроугарски владар. Особени карактер државности Босне и Херцеговине огледао се кроз примену Закона о управљању Босном и Херцеговином 1880. Правни систем почивао је на међународном уговору о окупацији и разликовао се од система у Аустрији и Угарској. Цивилну управу вршило је Заједничко министарство финансија, којем је потчињена Земаљска

[6] Радош Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд 2008. ст. 446-462.
[7] *Застава*, 15.3.1909. бр.46.
[8] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*. Београд 1990. Други том, ст. 34,35.

влада. Апсурд времена је намера Бењамина Калаја да установи једну націју, од три верски супростављене. Фаворизовањем појма Бошњак и бошњаштво, власт је имала намеру да онемогући српски и хрватски национални покрет. Уставно уређење спроведено је тек 1910. Упркос законима, власт је остала у домену Заједничког министарства финансија. Конфенсионална и национална подељеност друштва се одразила и на политичку подељеност и била сметња интеграцији. Правни провизоријум важио је за Босну и Херцеговину од окупације до анексије, односно доношења устава. Идеја босанскохерцеговачке аутономије, подстицана је од стране србијанских државних субјеката и налазила је плодно тле у српском грађанском мнењу током борбе за црквеношколску аутономију. Поред нерешеног аграрног, отварало се и југословенско питање, које су у борби са апсолутизмом, подупирали пропагандом словенски политичари из Чешке, Далмације, Хрватске, Војводине. Калај је пред делегацијом тврдио да су Хабзбурзи „тражили ослонац“ на Балкану, како би сачували обале „обе наше пограничне реке, Саве и Дунава“, у окупацији је видео „животни интерес“ монархије.[9]

Наговештаван је шроцес претварања Балкана у немачко индустријско предграђе. Панонска низија претварана је у саобраћајницу типа„паукова мрежа“, чији су краци ишли из Будимпеште, у правцу остварења империјалних интереса. Остварен помак, није могао да донесе радикалне промене и умањи разлике у степену развоја. Друштвени живот одвијао се у повољнијим околностима у Хрватској, него у јужној Угарској и Босни и Херцеговини.[10]

Недостатак модерних путних комуникација спутавао је брже и ефикасније повезивање српског народа. Непостојање саобраћајница ометало је стварање тржишта, промета робе и капитала у Босни и Херцеговини. Градња пруге уског колосека на траси Сарајево-Мостар-Габела, није поправила везе, и унапредила саобраћај и допринела напретку друштва. Железничка мрежа уског колосека протезала се 1910. на дужини од 1000 км, дужина нормалног колосека износила је само 7 км. Упркос вишеструком повећању промета робе и путника, најживљи саобраћај одвијао се долином Босне, Неретве до Метковића и Дубровника. Само

[9] *Браник,* 4/16.6.1896.бр.65.

[10] Милорад Екмечић, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини*, Историја српског народа, VI-1 књига, ст.555-604,

5% становништва је градско, а 87,92% је пољопривредно, што је показатељ модернизације и напредовања друштва. Српски сељаци су чинили 74% кметова од укупне масе.[11]

Националну хомогенизацију ометале су бројне разлике у привредном смислу. Становништво Босне и Херцеговине изразито је сточарско, док је у Угарској доминирало ратарство. Док су Срби у Босни и Херцеговини трошили енергију на аграрне устанке и ослободилачке националне тежње, дотле су Срби у Угарској радили на унапређењу просвете и културе. Српски простор, током вишевековног присуства Турске, изложен је судару претензија великих сила. Разапети између интереса три царства, Срби су у јеку ратова за решавање Источног питања изложени искушењима у одређивању својих позиција. Српски историчар Милорад Екмечић је Источно питање дефинисао као „питање прерасподеле утицаја, моћи и територија између консолидоване западне Европе и Русије, на рачун Османлијског царства, у време његовог историјског назадовања од 1683. до 1923.“. Захваљујући сукобу различитих интереса на српском и јужнословенском простору, доминирала је политичка, економска и друштвена нестабилност. Сукоб великих сила око сфера утицаја спречавао је процес консолидације Срба.[12]

Федеративна власт у држави Хабзбурга била је скопчана са различитим интересима који су долазили до изражаја у решавању сложене проблематике балканског полуострва. Царевину је водила аристократија феудалног средњовековног порекла. Друштво је почивало на централизацији, германизацији, истовремено запљуснуто таласом демократских, националних захтева. Словени, иако конзервативни и клерикални, са буђењем политичке свести прихватили су изазове свога доба. Држава је на спољнополитичком плану током 19. века бележила неуспехе, чије узроке треба тражити у стварању две моћне државе Немачке и Италије. Намера да се простор компензује на Балкану подразумевао је нова освајања. Србија је стајала на путу освајачких тежњи Монархије, која је једино у далеко слабијој држави, видела шансу за хегемонију над простором. Унутар саме Монархије постојала је концепција министра Ерентала, која је задирала у решење

[11] Милорад Екмечић, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини*, Историја српског народа, књ.VI-1, Београд 1983. ст. 560-563.

[12] Милорад Екмечић, *Срби на историјском раскршћу,* Београд 1999. ст.84.

југословенског питања подразумевајући анексију Босне и Херцеговине, ради јачања државног суверенитета. Реализација акта анексије допринела је кризи између великих сила и била претња миру. То указује на геостратегијски и политички значај поднебља које се везује за решавање не само Источног питања, већ питање владања светом...[13]

Власт је након окупације сматрала простор Босне и Херцеговине недељивим „предодређеним“ делом Монархије. Иако се одигравала борба „латинског запада“ и „византијског истока“, од аустромађарске управе постојала је јасно изражена намера да се формулисањем идеје о босанској нацији истисне српска национална свест. Убрзано се намеће нови концепт, који је на географском простору настојао да мења етнографију, језик и историју.[14] Однос унутар мултиетничког друштва нарушен је маргинализовањем права Срба на црквеношколску аутономију. Фаворизовање римокатоличке вере нарушавало је односе религија, и постало подлога за кризу која је превазилазила духовна питања.

1.2. Основне одлике

Простор Босне и Херцеговине припада панонској, планинској и јадранској географској регији. Земља је преко 51% планинска, равничарски део је Посавина и залази у панонску регију, док део ниске Херцеговине залази у приморску регију. Природни ресурси омогућили су континуитет насељености у значајним историјским епохама: античка, римска, словенска, турска, аустроугарска, југословенска...[15] Босна и Херцеговина, у региону заузима централни положај „трокут са окренутом основом Јадранском мору“. Окружена венцом високих планина између река Врбаса, Босне и Дрине са једне стране и Неретве са друге стране. Поред аграрног карактера привреде, имала је индустријски потенцијал за развој рударства, дрвне индустрије, електрана... Сиромаштво краја и заостајање у

[13] Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan*, Beograd 1981. st.13-15, 62, 70,86. A.J.P.Taylor, *Habzburška Monarhija 1809-1918*. Zagreb 1990. st.162.

[14] Душан Берић, *Развој историјографских проучавања аустроугарског периода историје* Херцеговине, Билећа 2006. ст.1-4,8.

[15] Милена Спасовски, Драгица Живковић, Миломир Степић, *Етнички састав становништва Босне и Херцеговине,* Београд 1992. ст.7-10.

привредном развоју терало је брђане да напуштају завичај, попуњавају празнине у нижим крајевима, као што је Војводина. Они су у равницу доносили, упркос културне заосталости, „моралну безазленост, свијежину душе, душевну појетичност“.[16]

Херцеговина је красна земља, коју одликује необичан облик хидрографских појава, што има утицај на народни живот. Постојала је природна веза између земљишта и народног живота. Због тла прекривеног кречњачким стенама и пукотинама, лети је велика суша. Дедијер је поредио Херцеговину са површином месеца. Југовина је уз обилну кишу трајала неколико недеља. Затим је по престанку падавина вода понирала, да би у мају већи део поља био сув. После кишног периода наступало је време суше, несносне врућине, а крајем јула падало је лишће. Велике врућине погодне су биле за ширење маларије која је обарала старо и младо. Тежак живот Херцеговаца, како износи Дедијер, допринео је великој издржљивости. Живели су у братствима и „породицама“, где су чланови били везани сродничким, социјалним, економским везама. Херцеговина се крајем 19. века, упркос сиромаштву одликовала високим прираштајем, „сувишком народа“. Становништво је излаз из природних неприлика тражило у исељавању или привременој прехрани изван Херцеговине. Прехрана се обављала у долини река, Дрине, Неретве, Босне, планине Мајевице, Посавине... Путовало се ради „презиме“. Исељавање из политичких разлога текло је у правцу Црне Горе, Боке, Далмације, Лике, Баније, Војводине и Русије. Бројније исељавање обављало се из привредних, економских, војних и психолошких разлога..[17]

Слаби приноси узрок су појави хроничне глади која је доносила малаксалост, раздражљивост. Јављао се нервно лабилан, виолентан тип, а после божићног и ускршњег поста анемија. Једнолична и лоше спремљена храна доприносила је појави акутних и хроничних болести и авитаминоза. Скорбут се јављао као последица сушних година, посебно кад не роди купус. Скорбут се лечио купусом, расолом или „сријеможем“(сремуш). Део друштвеног живота протицао је

[16] Владислав Скарић, *Важност Босне и Херцеговине у нашој држави*, Календар Просвјета, Сарајево 1927. ст.17-19.

[17] Јефто Дедијер, *Херцеговина и Херцеговци*, Летопис Матице српске, Нови Сад 1911. књ.289. ст.47-66.

у знаку негативних појава везаних за алкохолизм. Трошила се шљивовица, ређе вино, а најчешће шпиритуша. Проблеми везани за здравствено стање становништва подложног заразним болестима пропратила је педантна статистика, о чему је писао др Ристо Јеремић, лекар и национални радник, радом везан за Босну и Херцеговину и подручје данашње Војводине.[18]

Босанска Крајина је код Цвијића означена као најзабаченији и најнеприступачнији део динарског система. Планине Грмеч и Пљешавице су природна препрека до Лике, Крбаве и Далмације. Највећим делом је карсна земља, испресецана долинама у правцу север-југ, рекама Савом, Врбасом, Уном. Огроман шумски комплекс пружа се од Јајца до далматинске границе код Книна. „Ово је увек била љута Крајина, на којој борбе вековима нису престајале“. Слиле су се овде избеглице, Срби повратници из Жумберка, Лике, Далмације. Били су то „љутите и незадовољне“ избеглице православне и исламске вере. Отуда се развио борбени тип, сирових и патријархалних људи. Они су увршћени у најпримитивнији део, али веома отресит у жустар темперамент. У време Аустроугарске захваљујући саобраћајним везама јачала је трговина стоке и грађе са Хрватском.[19]

Простор јужне Угарске је насељен Србима у Бач-бодрошкој, Тамишкој, Торонталској и Сремској жупанији. Српски народ је област препознавао на темељу духовног окупљања, у Карловачкој митрополији. Сремски Карловци су духовно средиште од почетка 18. века, а Нови Сад, од средине 19. века, прво културно, затим политичко средиште Срба у Угарској. Комплексна политичка дешавања допринела су краткотрајном обликовању такозваног Војводства Српског,1848-1860. које ће након укидања, остати део колективног сећања и политичког настојања.

Историјски гледано, под Банатом се од 1718. сматрала жупанија Торонталска (10.046 км²), Тамишка (7.433 км²), Крашовско-Северинска (9.750 км²). Банат се административно делио на Торонталску и Тамишку жупанију, у којој су већина били Срби. Северински Банат насељен је био већином са Румунима. Представља источни део Панонске низије и граничи се Дунавом, Тисом, Моришем, Черном и Банатским Тамишом. Банат се простире на 9260 км² или 41,8%

---

[18] Ристо Јеремић, *Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустроугарском управом,* Београд 1951, ст.73-76;

[19] Јован Цвијић, *Балканско полуострво,* Београд 1987, стр.62-68.

територије данашње Војводине, на ширини од 80 км и дужини од 150 км. Рељеф чине хомогене лесне заравни и пешчаре, у чијем се оквиру морфолошки издвајају Вршачке планине, Белоцркванска котлине, Банатска пешчара, долине Тисе, Тамиша, Златице, итд. Висином се издваја у оквиру Вршачке планине, Гудурички врх од 641 м. Клима у Банату, Бачкој, Срему је умерено континентална, одликује се дугим зимама и топлим летима, са наглим прелазима из једног у друго доба.[20]

Етнолошка подела простора Баната укључивала је поред Срба, и Немце, Бугаре, Румуне, Мађаре, Словаке... Становништво у Вршцу је национално мешовито, а Срби различитог порекла. Најстарији родови Радаци, Токини и Томићи су пореклом из Босне, Нинкови пореклом из Србије, Ранчићи из Старе Србије. Од привредних грана развијено је сточарство, узгајане су овце, говеда, свиње.. Забележено је у Меленцима 17.000 оваца. Вршац је занатско место са преко 1200 мајстора до Првог светског рата. Око куће је била башта, воће, гувно... Куће се прво граде од набоја, затим од черпића, ређе од цигле, са најмање три одељења: предња соба, кухиња и стражња соба.[21]

За време Аустроугарске владавине Банат је, иако периферна област, имао значај као сировинска база прехрамбене индустрије. Иако је главна привредна грана била пољопривреда, она се споро модернизовала, због минималних инвестиција и несигурног профита. Привредно стање зависило је од функционисања либералног и монополистичког капитала. Становништво се бројно мењало, зависно од привредног стања, прираштаја и миграција.

Постојале су фабрике шећера, пива, алкохолних пића, слаткиша, за прераду млека, меса, уља, текстила, индустрија цигле, црепа, стакла... али генерално, индустрија се споро развијала услед изостанка модернизације производње. Није се значајније развио, упркос природним условима ни друмски, железнички и водени саобраћај.[22]

Бачка обухвата простор некадашње Бач-Бодрошке жупаније (11.079 км²), а Барања (5.133км²). Земљиште и реке гравитирају са североистока ка југозападу.

---

[20] Љубица Шијачки, *Привреда Баната између два светска рата,* Нови Сад 1987. ст.13-21.

[21] Миленко С.Филиповић, *Различита етнолошка грађа из Војводине*, Нови Сад 1962. ст.50-65.

[22] Љубица Шијачки, *Привреда Баната између два светска рата,* Нови Сад 1987.ст.311-314.

Бачка се стрмим пропланцима уздиже на Тителски брег, шири се између Дунава и Тисе. Река Дунав је дели од Брање и Срема, а Тиса од Баната. Геоморфолошки је област подељена на пет целина: лесне заравни, пешчаре, лесне и алувијалне терасе, и алувијалне равни.[23] Развој привреде проистекао је из физичко-географских друштвено-економских прилика. Бачка је због плодног чернозема и лаке песковите иловаче подручје интезивне ратарске производње. Принос је повећан захваљујући мелиоративним радовима и примени агротехничких мера. Становништво села у Бачкој класно је подељено на: паоре, мајсторе и господу сеоску: кнез и писар, учитељ, свештеник, лекар, ветринар, чувар поља.

Изградња путева у другој половини 19. века указује на скромну мрежу путева, која је 1895. у дужини од 232 км. а 1908. године је 467 км. Пруга Сегедин-Сомбор пуштена је тек 1869. затим је 1870. пуштена пруга Сомбор-Богојево. Путовало се железницом од Будимпеште до Новог Сада тек 1883. Пруга је имала привредни и саобраћајни значај. Мрежа железничких пруга покрила је Бачку за четри деценије градње у дужини 1203 км.

Срем је јужним делом равница, на северу га краси Фрушка Гора. Конфигурација тла слична је рељефу у Босни или Србији. Писац историје Никола Радојчић, доживео је подручје Војводине као брану немачком и мађарском продору на југ.[24] Национално шаролико становништво стајало је у „чудном контрасту са једноличношћу њезина тла“. Срем је смештен између Србије, Босне, Хрватске, Бачке и Баната. Изузетан је транзитни положај, који води ка средњој и западној Европи. Величина села у Срему подразумевала је ангажовање чувара поља, служитеља у општини, свињара, говедара, мрцинара.[25] Природни положај Срема одредио је пут сеоба и миграција брдског становништва. Срем захвата површину од 4.220 км².[26] По конфигурацији земљишта смењује са равничарско, брдовито и валовито земљиште. Поред шумовитих предела, узгајана су на патуљастим имањима жита, виногради и пашњаци. Узгајано је у сремској жупанији, 1895. године, преко 100.000 говеда, 99.000 коња, 246.000 свиња, 205.000 оваца, 604.963

[23] Бранислав Букуров, *Бачка, Банат и Срем*, Нови Сад 1978, ст.10-14.

[24] Никола Радојчић, *Војводина соколима*, Нови Сад 1919. ст.4,5.

[25] Миленко С.Филиповић, *Различита етнолошка грађа из Војводине*, Нови Сад 1962. ст.7, 18,39,40.

[26] Бранислав Букуров, *Бачка, Банат и Срем*, Нови Сад 1978, ст.105,106.

кокошке, 88.000 гусака...Број грла је порастао 1910. на 119.138 говеда, 326.403 свиња, 321.528 оваца...[27]

Срем је упркос наведеним природним предусловима земљорадничка област. Саобраћај се ослањао крајем 19. века на прву железничку пругу подигнуту 1883. од Петроварадина до Инђије, затим се 1884. продужује до Београда. У исто време подигнута је пруга Рума-Сремска Митровица. Линија Шид-Сремска Митровица, саграђена је 1891.[28] Становништво се 1910. бавило пољопривредом са 71,5%, занатством 13,2%, јавне службе 2,6%, трговином 2,3%. Бројем запослених издваја се рудник у Врднику, са 688 радника, фабрика цемента Беочин, са 1833 радника... Подизане су пилане, каменоломи, ткачнице... и налазе се углавном у рукама страних власника.[29]

Политички гледано, Сремска жупанија је у склопу Троједне краљевине са апсолутном већином српског становништва. Упркос српској већини, 1910. од 46,29% Срба, водила се борбе са Хрватима за национални и политички престиж. Хрвати су ослоњени на државно и историјско право, полагали право на простор у склопу Троједне Краљевине. Истовремено је Срем, посебно у Сремским Карловцима, српски национални, политички и духовни центар. Преко Карловачке митрополије, која је имала правни статус прворазредне националне установе, обједињује се српски народ Хабзбуршке монархије. Срем је са фрушкогорским манастирима доживљаван као језгро српске националне идеје.

Посебно светло на простор и становништво, у време које изучавамо, бацају записи савременика. Путопис Саве Бјелановић, *Кроз славонске земље, Успомене и биљешке с пута,* дочарава пут из 1890. од Задра, преко Беча, Прага, Будимпеште, Београда, Шумадије и Врањске бање. Бјелановић описује равницу речима: „Све је то једно поље, равно као длан. У јулију смо. Жито је пожњевено. Само се гдје зелени кукуруз, као оаза у пустињи. Колико око може допријети не види се ништа друго, до равне земље, која се са небом спаја. Нигдје једнога брежуљка, нигдје једне тачке, на којој би се око одморило“. Спреман да закључи: „Богати су ово

[27] Василије Крестић, *Срем од средине 19. века до Првог светског рата*, Из прошлости Срема, Баната и Бачке, Београд 2003. ст.216,217.

[28] Бранислав Букуров, *Бачка, Банат и Срем*, Нови Сад 1978, ст.124.

[29] Василије Крестић, *Срем од средине 19. века до Првог светског рата*, Из прошлости Срема, Баната и Бачке, Београд 2003. ст.213-215.

људи. Како не би били кад су радишни и сретни, јер су у сретној и благословеној земљи. Зна и наша сиротиња у Далмацији да је ово други Мисир“. Бјелановић, Нови Сад назива српска Мала Атина, на чију се славу бацила сена туцинданског крвопролића. Емотивно везан за славну прошлост и утицај града на српство, примећује: „Нови Саде. Ти си некад био наша узданица и звијезда претходница, док је иза тебе Милетић проговарао. Сад те притускују Мађари а твоји се Срби међу собом кољу![30]

Упркос географској разноликости, подручја Босне и Херцеговине, и „монотоније“ простора јужне Угарске, наилазимо на јединство. Природне одлике допринеле су да националне и политичке тежње српског народа наилазе на бројне препреке, које су оптеретиле укупан национални развој. Дошло је, захваљујући развоју капитализма, до урбанизације и до настанка радничке класе, до раскида са традиционалним начином живота. Патријархалне сеоске задруге потиснуте су захваљујући формама организовања породичних имања. Наступиле су велике друштвене, економске, политичке и културне промене. Европска реалност указивала је такође на непоклапање етнографских и државних граница.[31]

2.3. Духовни и етнички простор

Српски народ у Угарској, организовао је живот ослоњен на привилегије, које су служиле као подлога очувања континуитета националног идентитета. Систем народно-црквене самоуправе омогућавао је очување система народне и политичке индивидуалности. Домети цивилизацијског успона остварени су кроз рад у културним установама: Матици српској, гимназији, учитељској школи, Српском народном позоришту. Процес мађаризације је угрозио националне установе које су након Нагодбе водиле жилаву борбу за опстанак. Демографска измешаност народа у простору није допринела разумевању и повезивању: династија је користила антагонизме и кризе да ојача сопствене позиције и сачува власт. Регионалне разлике су јачале потребу за повезивањем. На српско друштво

[30] Сава Бјелановић, *Кроз славонске земље, Успомене и биљешке с пута*, Задар 1897. стр.125,190,191,192.

[31] *Народ,* Сарајево 3/16.4.1913. бр.285.

доминантан је утицај вере, културног наслеђа и обичаја. Политичке промене имале су бржу динамику дешавања од друштвених, које су у већој мери одолевале спољном утицају и променама. Старе навике су тешко уступале место модернизацији друштва. Патријархални начин живота, традиција и црква, имале су јак утицај на свакодневни живот и јачање националне свести. Развила се у првој деценији 20. века, свест спремна да прихвати националне идеје, као компас нараштаја. Схватање о физичкој поцепаности није ометало мисао да је „српско племе“ уједињено духом традиције, особинама народне културе. Уздизање националног питања потпомогнуто је како епском, тако и уметничком поезијом, одразом духовне самосвојности. Појам „отаџбина“ доживљаван је као земља „где живи твој брат“, где су „почивале кости дедова“.[32]

Развијао се на великом простору свест о једној култури и истим идеалима. Народ спојен духовним везама, прелазио је лакше разне државне границе. Свест о књижевном, научном и културном значају Вука Караџића се везује за тежње српске академске омладине окупљене око друштва *Зоре* у Бечу, *Кола младих Срба* у Будимпешти. Међу иницијаторима повезивања налазио се тајник бечке *Зоре,* Урош Круљ, студент медицине, пореклом из Босне и Херцеговине, који се претходно школовао у новосадској гимназији. Пренос костију Вука Караџића из Беча у Београд, је догађај који је афирмисао идеју народног јединства.[33]

Веза између такозваних војвођанских Срба и Шумадије била је непрекидна и стваралачка. Шумадију Вељко Петровић назива Пијемонтом, носиоцем заветне народне мисли. Иако је Велика сеоба Срба била прекретница када војвођански Срби улазе у састав организованог државноправног тела Хабзбуршке монархије, историјско сазнање указује да је патријарх Арсеније постављао епископе и пре Велике сеобе и сакупљао порез. Срби су имали јединствену цркву од Македоније до Будима, Старог Влаха, Проклетија, Рудника. У Панонској низији губе своје горштачке особине, прихватају нови начин изговора и европске манире. Под

[32] *Српска ријеч*, 27.6/10.7.1909. бр.137.
[33] *Браник.*26.2.1897. бр..31. и 18.10.1897. бр.123.

Војводином Петровић је подразумевао Србе православне вере, који су сачували националну и државну мисао.[34]

Потомци досељених Срба од Зете, Дрима, Косова, Мораве, организују у Подунављу и Потисју, просветни и духовни живот. Пренета је културна традиција старог краја. Српска Војводина биле је шездесетих година 19. века област културе; одатле су српству стизали интелектуалци. Милетићева романтичарска епоха манифестована преко Уједињене омладине српске, „последњи је велики напор Војводине да мисли и осећа испред целог народа“. Водећу улогу међу Србима могла је тада преузети Србија, јер су „Срби Војвођани“ укључени у неравноправну борбу са Бечом и Пештом, манифестовану кроз притисак који је ломио српске матријалне и културне интересе. Струјања и миграције указивале су да „народи имају своју јединствену душу, као што имају и своју судбину“. Последица комплексног положаја условила је осамдесетих година деветнаестог века резигнацију и очајање.[35]

Јован Деретић је тврдио да културни простор једног народа одређује „географија оплемењена деловањем и стварањем човека кроз историју“.[36] Јован Цвијић је географски простор изучавао из аспеката културе, указивао је на делотворну активност човека. Уочио је велику разлику између источног и западног, јужног и северног дела балканског полуострва. Цвијић је успоставио психичке типове, везујући их за културне обрасце. Повезао је поднебље са начином живота, карактером и духовним способностима. Динарски тип поистовећује са патријархалном културом. За панонски тип везује се поред средњоевропског утицаја, преплитање утицаја. Доминирао је патријархални живот, који је обухватио простор Босне и Херцеговине, Црне Горе, Србије. Византијски културни утицај осећао се још у Срему, Банату и Бачкој. Средњоевропски културни утицај захватао је посавске и подунавске крајеве. Централни положај на Балкану заузимала је Србија; насељавали су је досељеници из Босне и Херцеговине и Црне Горе. Утицај

---

[34] Вељко Петровић, *Шумадија и Војводина*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, Сремски Карловци 1930. стр.185,186, 187.

[35] Вељко Петровић, *Шумадија и Војводина*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, Сремски Карловци 1930. стр.195.

[36] Јован Деретић, *Елементи за опис културног идентитета*, Српски духовни простор, Бања Лука 1999. ст.141.

истока и запада на Босну и Херцеговину, савременици су доживљавали као „културни укрштај“ на постојеће географске формације.[37]

Географски утицај видљив је кроз књижевно стваралаштво српских приповедача. Мотиви приповедака, како народних тако и књижевних приповедача, настајали су под утицајем географског положаја, менталитета, климе и природног амбијента.[38] Упркос цивилизацијском напредку, који је условљен аустроугарском окупацијом, живот на селу протицао је у знаку традиција. Стари обичаји задржали су чврст корен захваљујући антагонизму који је владао између власти и народа. Гусларска поезија пратила је и живот и народне обичаје становништва Босне и Херцеговине. Исидора Секулић из књижевног ставралаштва Вељка Петровића извлачи да је Војводина „лена“. Наводи да Бачвани имају новца и темперамента, а „у њиховој души је скривен болни осећај да живе у туђој земљи“. За Срем наводи да је народ „сиромах, мршав и гладан“, Банат је пун ритова и маларије и где се споро мисли и развучено говори, где је развијен интерес само за локалне догађаје. Наведене средине су пројектовале у друштвени систем вредности и личности неспремне за жртве или бунтовнике.[39]

Вељко Петровић је ценио величину српског народа по културним дометима. Осећао је „мирис митске равнице и Фрушке горе“, уочавао време и друштвену средину. Писао је досељеном, малом делу нашег народа, који је упркос „ратничке обавезе“, прогањања, успео да створи и изузетну уметност, присутну на зидовима манастира, епископских дворова... Петровић је значај светог Саве сагледавао кроз народно предање, књиге, рационалистички, доводио у вези са народним животом. Народ је по Петровићу преузео државотворну, националну, моралну, историјску мисију од властеле, а тиме и „одговорност за васкрс српске државе“. Виталност српског народа огледала се у адаптацији, спремности да мења средиште културе, да га сели из Будима и Пеште у Нови Сад, да се сели ближе својој матици. Нови центри пречански постали су Сремски Карловци и Нови Сад.

---

[37] Јован Радоњић, *Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва од Јована Цвијића.* Приказ, Летопис Матице српске, Нови Сад 1902, књ. 216. ст.113.

[38] Владимир Ћоровић, *О некојим врелима српских и народних приповедача*, Летопис Матице српске, Нови Сад 1908 књ.250 ст.15.

[39] Исидора Секулић, *Вељко Петровић као приповедач*, Летопис Матице српске, год.1913. бр.294.ст.24-40.

Центри духовности и културе увели су српску народну заједницу у европску сферу, повезали балкански простор са Западом. Омогућили су српском друштву модеранизацију.[40]

Аналогије између раштрканих народних група српског народа указују на различите менталитете, које спаја иста традиција везана за хајдуковање, тежњу за слободом. Симбол заједништва почивао је на косовској етици и култу светог Саве. Синод Српске православне цркве је прогласио Светог Саву у Сремским Карловцима 1775. за свеца, а у Србији је проглашен за школског патрона. Ова обележја подстакла су национални опстанак разбацаног народа у различитим географским и политичким областима.[41]

Сарајево је под утицајем страног елемента, где се трговина прелила у стране руке, док је Мостар је очувао доминацију домаћег капитала и културног утицаја, иако српски живаљ није био већински. Обртни капитал у Мостару, Српска банка улагала је у подизање савремене индустрије, пољопривреде, развој задругарстава, просвету и културу. Мостар је предњачио - први је имао српску читаоницу, занатлијско друштво, певачко друштво *Гусле,...* Културни круг обликовали су Шантић, Дучић, Ћоровић, Пахер, Кисић, преко *Зоре, Мале библиотеке...* Познат по окретности грађана, први је слао депутације Бечу, започео опозициони покрет, истакао се у борби за слободу штампе, право избора за градску општину.[42] Историја Мостара, сведочи о парадоксу, указује на простор укрштања идеја, уздизања мањинске српске популације, младе грађанске класе, потекле из врлетне околине, спремне да прихвати индивидуално напредовање, либерализам и демократизам модерног доба. Усред минарета, оријенталног бљеска, између „каменитих брда“, стизали су „непокорни“ људи који су носили динарски менталитет, „опор, нагао и узнесен“. Бујну и разнолику Херцеговину „портретисао“ је кроз приповетке Светозар Ћоровић. Изразио је време народне борбе и отпора, јединство вођа и народа.[43]

---

[40] Коста Милутиновић, *Вељко Петровић као сведок и писац историје*, Зборник Матице српске, 1984. бр.30 ст.76-78.

[41] Миленко Филиповић, *Култ Светога Саве*, Календар Просвијета, 1936. ст.32-38.

[42] Predrag Palavestra, *Predgovor*, Srbi u Mostaru, Beograd 2001. st. 6-9.

[43] Ристо Радуловић, *Двадесет петогодишњица Светозара Ћоровића,* Летопис Матице српске, 1914. бр.297. ст.126-128.

За Михаила Марковића, духовни простор народа чини „његова специфична национална култура, која је прихваћена у одређеним границама и која осмишљава живот и делатност припадника тога народа“. Духовни простор је конституисан од вредносних претпоставки, историјског искуства, националних митова и предања, православне религије, српског језика, обичаја, традиције, уметности и хуманистичке науке.[44]

Српски народ је, по мишљењу Добрице Ћосића, дијаспоричан народ, разбацан по Балкану и Подунављу. Широк простор распростирања, лабаве границе са другим народима, ометале су духовно сабирање у концентрисан и хомогенизован простор, и остварење идеологије уједињења. Подразумева идентитет Срба као словенског и хришћанског народа, који се ослања на значајно историјско наслеђе. [45] Модернизација је са развојом индустрије доносила помаке у начину живота. Урбанизовано становништво јужне Угарске, прихватило је европско „модерно“ одело. Народну ношњу задржало је динарско становништво све до завршетка Првог светског рата.[46]

Афирмација идеје културног јединства Срба допринела је приближавању географски раштрканог народа. Разуђени српски народ изражавао је на подручју Хабзбурше монархије средњоевропски културни идентит, који се могао ослањати на демографски јака српска градска средишта. Српска грађанска елита у Загребу наметнула се смислом за организацију друштвеног и привредног живота Срба. Српска елита у Новом Саду баштинила је духовно и културно наслеђе и ишла у корак са временом у просвети и култури.

Природно и етничко јединство српског становништва доживело је пораз захваљујући одлукама Берлинског конгреса. Бројни ратови и међународни мировни уговори допринели су да границе буду вештачке.[47] Хетерогена Аустроугарска монархија, у етничком, политичком и верском смислу, није допринела интеграцији, већ подвајању и разликама, које су у појединим моментима прерастале у конфликте ширих размера. Духовни простор српског народа, сужавао се ширио, мењао и

[44] Михаило Марковић, *Стварање јединственог духовног простора српског народа*, Српски духовни простор, Бања Лука 1999. ст.141-145.

[45] Добрица Ћосић, *Српски духовни простор*, Зборник радова, Бања Лука 1999. ст. 34, 35.

[46] Петар Пијановић, *Српска култура 1900-1950*. Београд 2014. ст.114-117.

[47] Милорад Екмечић, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 1999. ст.103,123,240,241.

зависио од појава и процеса дугог трајања. Духовни простор обухвата све области „научног и уметничког стваралаштва, он је широк онолико колико има великих људи који су допринели његовом развоју“.[48]

Више столећа стране власти, утицало је на обликовање менталитета, навика, понашања и тежњи. Нестанак елите, оличене кроз аристократију, ослабило је снагу народа, која је изгубила вође, способне да одговоре на изазове времена, успоставе јединствена национална мерила. Надвладали су племенски и регионални партикуларизми, географска и политичка подељеност, која је обележила дуг временски период, означен код Василија Крестића, појмовима дисконитуитет и раздор. Национална свест негована је захваљујући снажно присутној народној традицији и религији, што је доприносило очувању идеја националног идентитета и заједништва.[49]

Јован Дучић, долазак Аустроугарске у Босну и Херцеговину, сагледавао је кроз промену физиономија насеља. Уместо „сликовитих“ источњачких места, српских православних цркава византијског стила и „блиставе белине муслиманских минарета“, никла су друга, туђа насеља. Бележио је ницање „антипатичних и ружних аустријских и пруских насеља“. Српски народ, упркос страној власти, сачувао је традицију, језик, епове, достојне дивљења Гетеа и француских романсијера. Иако је анектирана покрајина, „српска Тоскана, покривена манастирима и гробницама краљева који припадаше српским краљевима“. Дучић је доживљавао као „срце отаџбине“ [50]

Распарчаности Срба, у великој мери доприносило је постојање два супарничка царства - Турско и Хабзбуршко, у којима су Срби насељавали рубна подручја и играли важну улогу у одбрамбеном систему, што је имало последице на политички, правни, економски и културни статус припадника истог народа. Поред бројних фактора који су народ раздвајали, Српска православне црква је интегрисала духовни простор, повезујући преко првака народни интерес у свест о народном јединству. Афирмацији српског народа допринело је постајање црквено-

[48] Милорад Екмечић, *Српски духовни простор на размеђи столећа,* Српски духовни простор, Бања Лука 1999. ст.65.

[49] Василије Крестић, *Духовни проблеми српског народа*, Српски духовни простор, Бања Лука 1999. ст 116-119.

[50] Јован Дучић, *Анексија Босне и Херцеговине*, Београд 2014. ст.81,102.

школске аутономије, грађанске класе, интелигенције, трговаца, и богатих народних фондова, који су доприносили очувању народне свести о народном јединству.[51]

Професор Јован Живојиновић је оставио занимљиву забелешку везану за живот у јужном Банату. Вршац је 1908. модерно уређен град, са асфалтним путем, електричним осветљењем. Међутим, менталитет становништва указивао је на равнодушност, што је доводило до „затирања природног множења“. Досељавањем Личана, Босанаца и Херцеговаца повећао се прираштај. Виталност исказује изрека да „Лика и Херцеговина цео свет насели, а себе не расели“. Српско друштво патило је од хроничних проблема, везаних за „оронулу интелигенцију“, која се одвојила од народа. Критички став према друштву полазио је од чињенице да је оно доведено до економског пропадања, политичке поцепаности у два табора, и поделе на радикале и либерале.[52] Мишљење професора Живојиновића одражавало је критички однос према стварности, указивало на менталитет, етничко стање, историјско наслеђе, политички и економски статус. Српски народ у панонској равници одликовао је млак, развучен начин изражавања и понашања.[53]

Посвећеност Војводини, кроз поезију исказао је Светислав Стефановић. Пореклом из јужне Угарске, становник Србије, афирмисао се у професији књижевника и лекара. Поезију је писао имајући на уму: „да ме не заборави моја Војводина за коју ме вежу најсветија осећања, и којој сам посветио... цвет песама“. Објавио је почетком 20. века, три књиге поезије, књигу прозе и есеја, преводе са енглеског издате у Мостару. Уживао је подршку власника *Мале библиотеке*, Пахера и Кисића, објавио је укупно девет књига. Прихваћен од мостарског књижевног круга, неговао је присне односе са Светозаром и Владимиром Ћоровићем. Огледао се на пољу књижевне критике у мостарском *Прегледу*, сарајевској *Босанској вили*.[54] Стефановићев пример указује на делотворну улогу

[51] Zoltan Đere, *Mađarski i srpski nacionalni preporod*, Novi Sad 2009. st.77,78.

[52] Јован Живојиновић, *Кроз Јужни Банат*, Летопис Матице српске, Нови Сад 1908. књ.255 ст.37-64.

[53] *Зора,* Мостар, 1899. број 10, ст.321.

[54] Миливој Ненин, *Епистоларна биографија Светислава Стефановића*, Нови Сад 1995. ст.163,184.

уметника, исказану кроз књижевни рад, имагинацијом је кадар да повеже српски простор.

Млади школарци по Угарској патње Срба у Босни и Херцеговини користили су као мотив за писање песничких првенаца. Национални радник Павле Аршинов написао је елегичну песму посвећену „тужној Босни“. Заједно са новосадским гимназијским друговима, међу којима је био и Јаша Томић, покушао је 1875. да се као добровољац прикључи устанку у Херцеговини. Аршинов се у разним периодима, враћао српском питању, и Босни и Херцеговини.[55]

Стари обичаји задржали су чврст корен, захваљујући антагонизму који је владао између власти и народа. Гусларска поезија пратила је и живот, прожимала народне обичаје становништва Босне и Херцеговине. Јуначке народне, епске песме Тешана Подруговића, неговале су дух слободе, косовске јунаке, колективни, устанички менталитет Срба. Простор и време имали су превасходни утицај на Петра Кочића, који је литературом приближио живу слику хладног камена и горостасних оморика Босанске Крајине. Ликови Кочића са напрегнутом пажњом ратничког менталитета, живе динамично, разапети између тескобе динарских брвнара и бројних изазова. Природу крајишника повезао је са природним душевним стањем динарских ускока и граничара, чије су способности умеле да користе Турска и Аустрија. Живот уметничких ликова, попут *Јаблана*, најављивао је промену власти, одлазак Аустроугарске силе и зулума. Митски ликови преточени у Лују, Јаблана, Симеуна и Давида, живели су у тежњи да победе обе царевине. Иако су дати кроз комику и гротеску, јунаци су указивали на исконску снагу која је умала да се носи са две царевине. Босна и Херцеговина је смештана у „срце сербског отечества“, иако притиснута десетином и трећином, живела је са косовским митом, спремала се за „крваву кавгу“. Кочић је умео да доживи дамар немирне и непоуздане Крајине, земље „љутих“ крајишника спремних на „превртанију“.[56]

Занимљив путопис, *Путне успомене,* саставио је у току четри деценије, Михаило Полит Десанчић. Путописани траг из 1896. прво је објављиван у виду

[55] Душко М.Ковачевић, *Национални и просветитељски рад Павла Аршинова*, Зборник Матице српске за историју, 1984.бр.30, ст.161,163,170.

[56] Милан Будимир, *Са балканских источника*, Београд 1969. ст.219-241.

фељтона у новосадском листу *Браник*. Приметно присуство страног капитала у Босни и Херцеговини нагонило је Полита на мисао да ће странци бити господари, а Срби слуге. Посета Мостару уверила га је да га прате и шпијунирају. Посетио је митрополита Серафима, који је течно говорио руски, био лојалан властима после 1878. Хвалио је предстојника Бенка. Присуствовао је седници школског одбора, чији је рад испред власти надгледао Пољак, католик. Навео је за Србе из Мостара, да су „жива ватра српства“, да нису тако обазриви као сарајлије. Напустио је Босну тужан због „*о*дношаја, да би готово очајавао“. Имао је на уму мисао „да ако би окупација још 15-20 година трајала, да би будућност српског народа могла доћи у питање“. Да „на сваком кораку Србин у Босни и Херцеговини осећа да му је државна управа непријатељска, осећа да се с њим као са непријатељским елементом поступа. Тај начин поступака продире на сваком кораку, па Србин у Босни и Херцеговини не само да нема политичке слободе, него нема слободе ни да се културно развија. Све што је са српством скопчано, па ма оно било и чисто културно и чисто религиозно, то се прогања. Српски трговачки сталеж у Босни и Херцеговини, који је до скоро друштвено доминирао у свој Босни и Херцеговини, тај неће моћи издржати несолидну конкуренцију, странаца, а наиме Чивута“. Уочио је незадовољство мухамеданаца, спремност да се селе.. Закључио је да због ага и бегова власт неће да реши аграрно питање, да је то права срамота за цивилизацију, да сем у Турској нема таквих аграрних односа у Европи. Бегови су за монархију ослонац, да се Србин на сопственом огњишту као туђинац осећа. Источно питање морало се на природан начин решити, због „неприродних односа“ у Босни и Херцеговини. Саветује да ради промене друштвених односа, богаташи треба да стоје у савезу са сопственим народом.[57]

Победе у балканским ратовима имале су одјека, подстакле су на оптимизам и Србе изван Србије и Црне Горе. Замах српске војске и промена граница уливала је наду за бољу будућност. Буђење српске националне свести Дунавска монархија, дочекала је оштрим мерама. Укинут је устав у Хрватској и Славонији, 1912. црквеношколска аутономија на простору Карловачке митрополије. У Далмацији је укинуто неколико општина, у Босни и Херцеговини Срби се затварају и прогоне,

[57] Михаило Полит-Десанчић, *Путне успомене,* Нови Сад 1896. ст.161-190, 279,281.

друштва распуштају. Ристо Радуловић је историјски тренутак схватао као потребу солидарног деловања. Срби у Босни и Херцеговини ослоњени на *Просвјету, Земљорадничке задруге* и *Побратимство,* доприносили су стварању културне целине. Велики културни и економски напредак, наступио је почетком 20. века, када се Срби из Босне и Херцеговине скромно прикључују већ разгранатим културним и привредним активностима Срба у Хрватској, Славонији и јужној Угарској.[58]

Стојан Новаковић, заложио се након анексије 1908, за војевање књигом и просветом. Саветовао је да се треба „запутити бестелесним силама у духовни народ српски, у народ будућности".[59] Годишњица *Просвјете* у Сарајеву 1912. организована уз учешће Стојана Новаковића, манифестовала је културно уједињење српског народа, кроз савез културних установа српских покрајина. Српска солидарност дошла је до изражаја у време балканских ратова. *Просвета* је била иницијатор прикупљања средстава за Црвени крст Србије и Црне Горе. Свест о националном заједиништву, дошла је до изражаја, захваљујући покрету добровољног прикључења српским јединицама у време балканског рата. Тада је по убеђењу Ристе Радуловића, дошла до изражаја „нагонска национална свест нашег патријархалног сељака".[60]

Планине су по мишљењу Дедијера, одређене за конзервирање етничких особина мањих народа. Земље великих равница, предодређене су за етнографско претапање, народа, а планине уточиште малих и угњетених народа.. Недостатак јединствене саобраћајнице, присуство племенских народа, омело је конституисање власти једног од балканских народа.[61] За Јована Деретића, географски простор је позорница на „ком се одиграва историја... ствара се култура".[62] За Шантића је отаџбина родни дом, расејани сународници, браћа. Упркос страним утицајима, код Срба у Хабзбуршкој монархији, који су свакодневно били изложени политичком,

---

[58] Ристо Радуловић, *Шта сад?,* Календар Просвијете, Сарајево 1914. ст.37-40.

[59] Стојан Новаковић, *Најновија балканска криза и српско питање*, Белешке, размишљања и политички чланци из 1908. и 1909. Београд 1910. ст.100.

60 Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Београд 1940, ст.XLIII

[61] Јевто Дедијер, *Нова Србија*, Летопис Матице српске, 1914.година, бр.297. ст.65-67.

[62] Јован Деретић*, Елементи за опис српског етничког простора*, Српски духовни простор, ст. 151-162.

културном утицају, упркос слабостима менталитета, сачуван је национални интегритет. Калај је српску склоност ка регионализму користио у политичкој амбицији да створи „босанску націју“, како би спречио повезивање Срба. Локалне особености региона, могле су подстаћи стваралачко деловање у интересу јединства српског националног и духовног простора. Показало се да је на размеђу векова, упркос регионалној разбијености, било могуће остварити јединство.

1.4. Становништво

Економско заостајање Срба, повезено је са политичким, етничким и религијским разлозима, који су нагонили на покрет масу. Миграције Срба у Турској и Аустроугарској појачавеле су елементарне непогоде, природне катастрофе, глад, епидемије и ратови.[63] Упркос природном богатству, територија Босне и Херцеговине је емиграционо подручје. Миграције се настављају у време Аустроугарске; иселило се 260.000 а уселило 200.000 лица. Ојачало је римокатоличко, а ослабило православно становништво.[64] Највећи губитак становништва, услед исељавања збио се у котару Љубушки, Гацко, Љубиње и Требиње. Највише исељавања муслиманског живља било је у окружју бихаћком. Исељавање из ливањског и жупањачког округа извршено је у суседну Далмацију.[65] Динарско становништво из економских разлога, одлазило је у равничарске пределе Војводине. Економска структура становништва упућује на поседовне односе, где су Срби са 26% слободни сељаци и кметови са 74%. Метанастазичко кретање, односно промена места становања по Цвијићу има бројне узроке и последице. „Струје које премештају становништво стицале су се више од четри века у Србију: скоро исто толико времена у Далмацију; прелазили су Дунав, Саву, Уну, Купу, чак и Драву и насељавале су Банат, Бачку, Барању, Срем и Славонију, Хрватску, Штајерску, Крањску..“. Кретање се вршило из земље матице у земљу

[63] Бранислав Ђурђев, *Послератно насељавање Војводине*, Нови Сад 1995, ст. 7-15.

[64] Милена Спасовски, Драгица Живковић, Миломир Степић, *Етнички састав становништва Босне и Херцеговине*, Београд 1992, ст. 10, 18.

[65] *Резултати пописа житества у Босни и Херцеговини од 10.10.1910*. Сарајево 1912. ст.XXV

колонизације.[66] Брђане је привлачила равница, уређена села и вароши, развијена пољска привреда. Пораст становништва у Војводини необично је лаган, због слабог природног прираштаја који је у Банату слабији него у Бачкој и Срему.[67] Панонско подручје било је изложено миграционим токовима. Долазило је до биолошког укрштања разнородног становништва. Етнички процеси оставили су далекосежне последице на развој варијетета. Простор данашње Бачке, 1900. године, имао је 113 насеља, са 154.000 породица и 648.233 становника. Мање насеобине су салаши, настали у функцији пољопривредне производње. Велике миграције условљене су биле процесом колонизације и исељавања.[68]

На подручју уже Угарске било је Мађара 54,5%, Срба 2,5%. Мађари су број становника повећали за 15%, Срби само 5,5%. Показатељи указују на основу увида у језик, да је 1910. у ужој Угарској, Срба 461.516 у Хрватској и Славонији 644.953, укупно у Краљевини Угарској 1,106.471, наспрама 10,050.575 Мађара. Узрок за пад српског живља Хазелштајнер је видео у факторима везаним за природни прираст, исељавање и асимилацију. До пораста становнштва од 0,6%, дошло је у Новом Саду, Араду, Темишвару, Панчеву, Осјеку и Загребу. Посебно се модернизација одразила на образовање, дошло је до повећања броја ученика, од 1.200.000 већ 1913. достиже цифру од 2.000.000. удео писмених, указује на Мађаре са 67,0%, Немаце са 70,4%, код Срба са 46,3%. Упркос напретку остало је у Угарској две трећине неписмених Срба. [69]

Угарска краљевина била је подељена на жупаније, највише Срба било је у жупанији Торонтал 27% Хрватска и Славонија 24,0%, Бач-Бодрог 20,5%, Тамиш 14%. Овако скројена држава, подељена на жупаније, спречавала је хегемонизацију Срба.[70] Опадање православног становништва у градовима треба посматрати у контексту појачане мађаризације преко средњих школа. Затим, ангажовање Срба у бројним ратовима доприносило је осипању становништва. Природни пораст

---

[66] Јован Цвијић, *Антропогеографски и етнографски списи,* Београд 1996.стр. 136.

[67] *Становништво НР Србије 1834-1953*, Београд, 1953, ст. 39,40;

[68] Бранислав Букуров*, Бачка, Банат и Срем*, Нови Сад 1978, ст.49.

[69] Јован Цвијић, *Балканско полуострво,* Београд 1987, стр. 403-406.

[70] Хорст Хазелштајнер, *О професионалној образовној и социјалној структури у Угарској почетком XX века с посебним освртом на Србе,* Културно-политички покрети народа Хабсбуршке монархије у 19. веку, Зборник радова, Нови Сад 1983. ст.393.

становништва у Угарској имао је стопу од 12,7, код Срба 4,8%. која је називана „спонтаном“. Мађари су у држави имали 48,1% становништва, учествовали су у емиграцији са 28%. Мађарска званична политика помагала је исељавање немађарског становништва из Бачке и Баната, помоћу привилегованог паробродског друштва Кунард, које је добијало премије за исељенике немађаре.[71]

Грађански елемент код Срба заступљен је са 7,2%, радништво 3,1%, интелигенција 2,5%. Присутна је несразмера у односу на удео Срба у Монархији са 5,3%. у области пољопривреде, Срби су имали у категорији земљопоседника са 20-50 кј, са 11,1%. у категорији 100-200 кј. само 4%, у категорији 200-1000 кј. са 0,7%. Удео сеоског пролетаријата код Мађара 46%, а Срби 36,8%. Интересантно је да број радника српске националности није износио ни 5000, што је ниска стопа, у односу на укупан број од 420.000. Бачка је најмање српска област, због исељавања, ради потражње земље. Срба у Бачкој 1910, само 17,85%, у Торонталу 27%, у Тамишкој жупанији 14,4%. Вароши су у истом периоду изложене досељавању Срба. Нови Сад је српски град са 37%, Панчево са 41,9%, Темишвар са 4,8%, Кикинда са 53,6%. Бројкама треба додати податак да је Срба ђака у Угарској нешто изнад 17.000.[72]

Срби су сачињавали апсолутну већину у градовима Сремски Карловци, Панчево и Велика Кикинда. Већину на подручју Земуна, Ирига, Митровице, Руме, Старе Пазове, Беле Цркве, Ковачице, Новог Бечеја, Велике Кикинде, Жабља и Тителa. Већина су у градовима Земун, Нови Сад, Сомбор, Велики Бечкерек. Срби су долазили у разним временима, са Мораве, Вардара, Тимока, са Косова и Метохије, са Босне, Лима, Дрине, Црне Горе, Херцеговине, Лике, Приморја, Мачве и Видина. Примали су и ширили тековине западне цивилизације. Развили су модерну просвету и науку, допринели развоју књижевности, која се шири на српски простор изван Монархије. Обновљена Србија, након 1804. развија се под културним утицајем војвођанских Срба. Културни и национални рад пренели су на остала српска подручја. Посебан допринос даје ангажовање српских учитеља, школованих у Новом Саду, Карловцу и Сомбору, у школама у Босни и

[71] Димитрије Кириловић, *Помађаривање народа у бившој Угарској*, Нови Сад 2006. стр. 208,209.211.

[72] *Српска просвета*, 1914. бр.1.

Херцеговини. Срби су имали препознатљиве психолошке одлике. Лекар Радивоје Симоновић, навео је да су осетљиви, сујетни, лакомислени, нештедљиви, склони моди...[73] Упркос слабостима, у преломним моментима присутан је дух солидарности, последица сазнања о припадању истом народу. Одјек херцеговачког устанка из 1875. загрејао је српску омладину у новосадској гимназији. Иако притиснути процесом асимилације, постојала је свест о заједништву. Политичко деловање Милетића, отварало је наду у могућност ослобођења, испевану кроз песме. Стихови указују на националне тежње:

Заставе се наше вију,
Хајдмо, хајдмо у бој сви,
За слободу Срба свију
Српски сине, падај, мри!

Невесињска пушка била је окидач патриотизма код Срба у јужној Угарској; на све „четри“ стране дошло је до изражаја родољубље. Гимназијалци у Кечкемету, Јаша Томић и Павле Аршинов, одушевљени националним полетом, израженим кроз српску штампу, рад одбора за прикупљање помоћи устаницима Задру и Херцег Новом.... Присутна жеља за народним ослобођењем, раширала се међу школском омладином. Истовремено, контакт са динарским простором омогућио је нова сазнања везана за живот становништва. Шокантан је сусрет српске ђачке омладине из Угарске са босанским сиромаштвом, изражен кроз недостатак хране, затим, куће са једном просторијом и ватром насред собе. [74]

Босански варијетет Срба православне вере чиниле су Ере, досељеници из Шумадије. У измењеној географској средини прилагођени су навикама старог становништва. Становништво Семберије и Посавља, Цвијић је поредио са Мачванима и Ваљевцима. Становништво Босанске Крајине показивало је још сличност са црногорским племенима и Личанима, са назнаком да су код њих изражене особине динарских људи. Живели су патријархалним животом, највише

[73] Ристо Јеремић, *Писмо о етнографским птиликама у Војводини,* Календар Просвијета, Сарајево 1928. ст.81-85.

[74] Павле Аршинов, *Одјек Херцеговачког устанка у новосадској гимназији*, Календар Просвијета, Сарајево 1927. ст.27-35.

од сточарства, укључени у патријархалне задруге. Наводи да су стално били под притиском бегова, чинили су „прикривену“ опозицију. Занимљиво је запажање Цвијића да се Срби у Босни и Херцеговини „нису исцрпли, остала је резерва латентне, неиспољене енергије која се у њима током векова нагомилавала“. Цвијић је истицао „виолентни тип“, познат по активизму, који је услед високо постављених моралних норми, долазио до изражаја у великим покретима [75]

Православно становништво у Босни и Херцеговини, упркос миграцијама и болестима чинило је око 43%, док је муслиманско опало са 38% на 32%, а католичко је порасло са 18% на 22,87%. Индекс раста католичког становништва достизао је са 209.391 на 434.061 лица, стопу раста од 126%.[76] Конфесионална подела није подразумевала јединствен компактан географски простор. Српско православно становништво живело је у северном делу земље, у бихаћком, бањалучком и тузланском окружју. Већина муслимана боравила је у источном делу, сарајевском и тузланском окружју, и северозападном делу, у окружју бихаћком. Католици су имали предност на југозападу и средишњем делу земље, у мостарском и травничком окружју. Градско становништво чинили су 50,76% муслимани, 24,49% римокатолици и православни 19,92%.

Писменост становништва била је условљена оскудном образовном мрежом школа. Власт Аустроугарске затекла је 1878. чисто верске школе, 54 римокатоличке, 56 српскоправославних са 5913 ученика. Власт је спровела реформу школства, која је до 1910. имала 331 народну, 146 конфесионалну, 10 приватних школа, са 42.578 ученика. Упркос раду на описмењавању, путем организовања аналфабетских течаја, писмених је само 177.168 или 11,95%, аналфабета је 87,84%. Ако посматрамо конфесије, писмених је српскоправославне вере 9,88%, муслимана 5,6%, римокатолика 22,17%.

Земља је подељена од стране власти на 55 котара, 2247 политичких општина. Становништво је живело у 318.077 кућа, и 5.697 настањених и 48 ненастањених места. Преовладавала је скупина настањених места са 72,83%, са скупином малих места до 50 кућа. У једном месту је 333 становника, већим делом

[75] Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1987, стр. 376,377;

[76] Милена Спасовски, Драгица Живковић, Миломир Степић, *Етнички састав становништва Босне и Херцеговине*, Београд 1992, ст.18 и 19.

насељен је север. Најгушће насељена била су 4 градска котара Сарајево, Мостар, Тузла и Бања Лука. Становништво је већином пољопривредно са 86,57%, остале гране обухватале су 13,43% становника. У пољопривреди је задржан феудални однос између кмета и спахије. Највише се пољопривредом бавило српскоправославно становништво са 41,94%, муслиманско 37,21%, римокатоличко 20,10%. Земљопоседници су муслимани 91,15%. Највише су кметови Срби са 73,92%, римокатолици са 21,49%, док су муслимани са 4,58%. Просечно је пољопривредна породица бројала 7,5 чланова.[77] Феудалну структуру друштва подржала је Аустроугарска, и одржала као систем односа. Наспрам око 7000 беговских породица, било је 85.000 кметова и 77.000 слободних сељака. Кметови су чинили око 40% становништва, што је указивало на преживелу издиференцираност друштва. Срби су у оквиру скупине кметова, чинили већински део, око 60.000 породица, католици око 20.000, док су муслимани чинили занемарљив број. Увођење факултативног откупа сељака, није допринело унапређењу позиције сељака, већ продужило агонију, која ће бити окончана са завршетком Првог светског рата.

Уздизање трговаца на лествицама друштва, допринеће модернизацији начина живота Срба. Разграната трговачка веза омогућила је сазнавање и стицање не само капитала, већ и свести о заједништву и утврђивању разлика и сличности у животу становништва. Један од виспрених трговаца био је Сава Вуковић, који је остварио пословне резултате у Мостару, Ријеци, затим се настанио у Новом Саду. Афирмисао се у Монархији, како по степену богатства, тако и улагању у низ културних и просветних активности. Немоћ бегова да одговоре на изазове модерног доба, користе породице српских трговаца. Куповином земље од бегова спремних на емиграцију у Турску, уздиже се и породица Шола.[78]

Први српски новчани завод основан је 1903. у Мостару. Богатство је омогућило финансирање националног рада, оснивање културних и просветних друштава. „Домаће банкарство никло је ... из политичких разлога, и укопчало се у

---

[77] *Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 27.9.1910*, Сарајево 1912. ст. XLVIII, XLIX, XXVI, XXVII, XXXI, LXXVIII, . LXXXVI. LXXXIX

[78] Душан Берић, *Срби у Мостару и његовој околини 1844-1918.* Срби у Мостару, Београд 2001. ст.94.

општи народни ослободилачки покрет“. Период формирања националних друштава и институција наступио је почетком 20. века. Забелешке указују да је већ 1913. године било 192 Српске земљорадничке кредитне задруге, чији је рад доприносио унапређењу пољопривредне производње. Изграђивање националних установа, у аграрном и неписменом друштву, текло је мукотрпно, покретање је значило успех. Прва депутација, упућена је из Мостара у Беч, манифестовала је опозиционо држање становништва Херцеговине. Читав низ активности везаних за унапређење живота у Мостару, предузимала је црквеношколска управа. Напредак српског становништва, огледао се у економском и духовном снажењу. Српско становништво је прихватило изазове новог доба и прилагодило се новим облицима организације и деловања.

2. Политичке идеје, схватања, тежње

2.1. Политичке идеје

Идеолози су зависно од прилика и разумевања ситуације мењали ставове и обликовали јавно мнење. Политички преображај је водио Скерлића из социјалистичких у националне и демократске идеје, да би напокон приоритет добиле реформе друштва. Позитиван однос марксистичких присталица, социјалдемократа, према „цивилизаторској мисији“ Немачке и Аустроугарске, помериће идејна схватања Скерлића.[79] Политичке идеје кретале су се између екстремних схватања новог доба, које је наговештавало сукоб поларизованих страна. Однос владајућих и подређених народа допринео је конфликту који је кулминирао избијањем Првог светског рата. Сукоби интереса империјалних сила дали су подстицај националним интересима малих народа.

Поред интереса великих сила, буде се балкански народи, жељни националне афирмације, прожети идејама националног уједињења. Идеје савеза елите и народних покрета се преплићу, сукобљавају и супростављају снагом аргумената и циљева. Крајем 19. века, паралелно са постојањем манифестација српског националниог покрета, испољава се идеја империјализма и национализма. Национализам је у Немачкој и Аустроугарској, ујединио политичке противнике, потискујући социјално незадовољство, упркос постојању миграције, урбанизације и класне нејаднакости.[80] Блоковска подељеност света, увела је европске народе у политичку, друштвену и економску кризу. Национална идеологија афирмисаће се а у свету постојећеих идеја и мишљења. Ослоњена на тековине француске револуције, супростављене конзервативном, феудалном и клерикалном империјализму Хабзбуршке монархије. Политички програм обликован је под утицајем постојећих европских доктрина и начела државне идеје. Начело народности утемељено је на историјском праву, које се ослањало на легитимна

[79] Милош Ковић, *Политичке идеје Јована Скерлића: поглед из 2014*. Први светски рат, Зборник радова, Матица српска 2015. ст.29, 43,45.

[80] Оливер Јанц, *Велики рат*, Београд 2014. ст.17.

права припадника верске заједнице, повластице које су временом умањиване. Тежња српског народа да црквеношколске повластице претвори у политичку аутономију остала је неостварена, јер је почивала на захтеву за територијом. Свест о српској индивидуалности прерасла је 1848. у политичку мисао о српској Војводини.

Балканска политика Аустроугарске монархије баштинила је мотиве за окупацију Босне и Херцеговине из историјских оквира, заснованих на страху од руске хегемоније на Балкану. Природна веза јужних Словена са Русијом заснивала се на словенској узајмности, везаној за религију, културу и политичке тежње. Аустроугарска је настојала да ривалство са Русијом преброди димпломатским потезима. Зато су подржавали опстанак Турске, како би у погодном моменту остварили политички и територијални циљ. Опасност од словенског покрета осетила је Аустрија, током револуције 1848. Потискивање Аустрије из Италије и Немачке, навео је да правац освајања усмери на Балкан. Изграђена је идеологија о светској историјској мисији Хабзбуршке монархије, у одбрани од панславизма и Русије. Стратегија аустроугарске балканске политике брижљиво се гради на збиру интереса владајуће елите. Заслуге за формулисање плана имали су политичари Деак, Андраши, Бајст, Хајмерле... Кризу у Турској, 1875-1878. намеравала је Монархија усмерити у своју корист. Радила је на стварању климе стицања симпатија и ширењу уверења да балкански народи нису способни за самосталан државни живот. Путем јавног мнења компромитована је способност Турске да се економски, национално и политички стабилизује као модерна држава. Замисао да интересна сфера Аустроугарске обухвата западни Балкан и Солун, да се Румунији гарантује интегритет како би се спречила повезаност Источних и Јужних Словена. Тежња за остварењем анексије Босне и Херцеговине требала је да постане модел за наметање власти на Балкану.[81]

Идеологија режима Бењамина Калаја темељила се на јединству земаља круне св. Стефана, уздизању мађарске политичке нације, у којој је доминантну позицију имао мађарски народ. Идеологија Калаја указивала је на цивилизацијску мисију Аустроугарске у Босни и Херцеговини. Идеолошке и политичке поставке

[81] Tomislav Kraljačać, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, Banja Luka 2001. st. 20-25.

записане су у студији „*Угарска на граници истока и запада“,* изложеној 1883. као приступна беседа у Мађарској академији. Бавила се приликама у Европи, подељеној на два социјална, политичка и културна погледа, везана за исток и запад, настала као резултат дугог историјског развитка. „Дух истока“, настао је на подручју Старог Истока, Старе Грчке, допринео је формирању осећаја индивидуалности и одсуство потребе за формирање политичких заједница. Калај је предност давао правној држави и политичком народу, као предуслову за развијање патриотизма. Утицај историје на савремене феномене, посебно у развоју и организацији цркве, видео је у вечитом утицају „истока“ и „запада“. Простор Балкана највише је био захваћен утицајем „духа истока“; насупрт томе, негује се идеја о светскоисторијској мисији мађарског народа у одбрани Европе од Османлија и сепаратизма. Сходно наведеном схватању, развио је идеју о функцији режима као носиоца „западног духа“ и очувања посебности Босне и Херцеговине. Европски утицај и западне институције требало је уместо орјенталних, развити на окупираном подручју. Идеологију је Калај преточио у систем политичких мера, које се систематски спроводе, без примене отвореног насиља. Радило се о изградњи система власти у посебном управном подручју, у коме се није смело допустити уједињење са хрватским земљама.[82]

Калај је у „*Историји Срба“* разматрао присуство српског сепаратизма, приписујући то утицају географског фактора, верских прилика, верских ратова и спољних утицаја. Иако је утврдио да у Босни и Херцеговини живе само Срби и Хрвати, залагао се за формирање босанске нације. Залагао се за Андрашеву политичку мисао о јединственој мађарској политичкој нацији. Комплексна идејна схватања Калаја, нису налазила на пријем и разумевање поданика у Босни и Херцеговини. Мађарски модел политичке нације служио је Калају као образац у стварању босанске нације, босанске националне свести, како би били „мање приступачни за српску или хрватску пропаганду“. Тежња да се становништво изолује од непожељних утицаја и интегрише у нову, босанску націју, руководила је Калајеву националну политику. Методи и средства спровођења ослањали су се на политику денационализације ради сузбијања националистичких тенденција

[82] Tomislav Kraljačać, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*. Banja Luka 2001. st.61-77.

српске и хрватске пропаганде. Српски национални покрет се ослањао на Србију и Црну Гору, ометао је процес аустријских учвршћивања власти и интеграције становништва. Зато се системом кордона, уз помоћ војске, строгим прописима, помно контролисало и ограничавало кретање. Посебно се деловало на сузбијању ходочашћа поводом прославе Видовдана, верских обилазака фрушкогорских манастира, као израза великосрпске тенденције.[83]

Краљачић наводи да је страх од српске националне револуције покретачки мотив Калајеве аустроугарске политике. Вешто су прикривани циљеви, како би се избегла конфротација и неповерење балканских народа према Монархији. Постојала је намера да се анексијом отклони опасност од остварења српског и југословенског уједињења. Земаљска влада настојала је да изоловањем уклони утицаје Србије и Црне Горе у Босни и Херцеговини. Књижевна дела штампана у Београду, Загребу и Новом Саду, забрањивана су, у томе се ишло тако далеко да је забрањена збирка песама Максима Шобајића, изашла 1890 у Новом Саду, под насловом „*Освета косовска, јуначке пјесме српске*“. Упркос забрани, тајно су новине, попут *Заставе*, преносили ђаци на школовању у Новом Саду и трговци у склопу трговачких послова. Српска агитација спроводила се у Новом Саду, Сремским Карловцима, Загребу, Костајници, Старој Градишки, Сиску, Задру, Сплиту и Дубровнику. Упркос аустроугарској политици раздвајања, српски народ је у различитим видовима испољавао свест да „целокупно босанкохерцеговачко становништво припада једном племену и једној нацији“. Упркос манифестацији националног покрета, власт је сузбијала оснивање политичких институција, једине национално-верске установе могле су бити крајем 19. века, црквено певачке и културно просветне установе. Оснивање световних установа било је могуће, ако је њихов програм подразумевао укључивање свих конфесија, без истицања националних имена. Национална друштва, због ширења националне свести, представљала су опасност за власт, која је страховала да ће преко читаоница и певачких друштава доћи до подстицања политичког деловања. Упорни захтеви за српско име узели су маха 1896. у време избијања аутономног покрета. Расте схватање да образовањем свих слојева друштва, народ може бити јединствен и јак.

[83] Tomislav Kraljačać, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*. ст.78-129.

Јавио се интерес за друштва које ће се бавити помагањем сиромашних ђака. „Просвијета“ је била плод свести о значају неговања интелектуалног подмлатка, у исто време доказ зрелости и потребе за удруживањем. Грађанска класа изражавала је мисао о просветном раду, подизању школа, моралном и материјалном помагању.[84]

Строга цензура настојала је да пресече српску националну активност. Цензура програма српских јавних приредби у извођењу културних друштава ометала је афирмацију националних идеја слоге и јединства. Притисак власти није умањио националне тежње које су у историји Немањића и косовској митологији налазиле инспирацију. Економско и привредно јачање српских трговаца у Босни и Херцеговини власт је доживљавала као претњу, страх од јачања политичког утицаја. Нерадо је гледала на долазак учитеља, уџбеника из Угарске. Посебно се надгледао програм и наставни садржај предмета „*Историја српског народа*“, који се налазио у склопу наставног програма у Угарској и Босни и Херцеговини. Основни смисао предмета био је јачање националне свести о посебности, уз забрану да се истиче да је Босна и Херцеговина српска земља везана за Србију. Оштру критику од стране Земаљске владе искусио је 1899. аутор уџбеника, учитељ Стево Калуђерчић. Рукопису су приписане пансрпске тенденције и критикован је став идентификовања српске нације са православљем. Упркос контроли рада учитеља, школе су остале места у којима се неговала српска национална идеологија, подизала национална свест и одгајао национални дух.[85]

Калај је игнорисао српско име употребом конфесионалног, чиме подстиче незадовољство у српској цркви, школи и народу. Игнорисањем основних националних обележја и српског имена власт је доприносила суптилним мерама денационализације. Подстакнута страхом од утицаја из Русије и Србије, власт је морала прихватити оживљавање српског националног имена. Српски национални покрет је добио ново вођство у грађанству. Државноправни и међународноправни положај Босне и Херцеговине, као политички амбијент, допринео је опозиционој афирмацији младе српске буржоазије. Мешање власти у систем функционисања

[84]Tomislav Kraljačoć, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, ст.138-158.
[85] Tomislav Kraljačoć, с *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, т.181,182,183.

градских општина, наметањем лојалних заступника, претваране су општине у полуге власти. Власт је настојала црквено-школске општине Српске православне цркве, системом либерализације увести у контролисани систем власти. Истовремено игнорисањем националног питања да спречи афирмацију српске националне идеје и политичког развитка.[86]Пројекат „Аустроугарског Балкана“ у Босни и Херцеговини, разматрао је Славенко Терзић, формулисао је као идеологију која је имала далекосежне последице у међународним, научним и друштвеним круговима. Идеолошку доктрину Аустроугарске из разних аспеката, осветлио је и Томислав Краљачић, кроз истраживање улоге научног рада у служби националне и државне политике.

Политичке циљеве аустроугарске балканске политике, настојао је да научно утемељи управник Босне и Херцеговине, Бењамин Калај. Помоћ утемељену на научном раду, имао је од саветника Лудвига Талоција. Аустроугарска је одражавала схватања запада, подржана од Свете столице о преуређењу југоисточне Европе на стајалишту римокатоличког концепта. Подржана још у периоду 1882-1918. године, од стране сарајевског надбискупа Јосипа Штадлера. Државни апарат Аустроугарске уз помоћ програма културне и научне пропаганде, у Босни и Херцеговини, стварао је слику брзе и ефикасне модернизације у духу западне цивилизације, или „Аустроугарског Балкана“. Научна истраживања, у сврху културне пропаганде, представљена јавности, остварена су у области археологије, етнологије, историје, флоре и фауне...Упркос научном приступу, публикована знања имала су „скривене политичке и идеолошке тенденције“. Основни циљ био је „мијењати људе у Босни, ако хоће да се у њој учврсти“ по узору на културу старог Рима. Намерна да оствари циљ, власт је истицала посебност Босне и Херцеговине, практикујући и „искривљено тумачење православне српске традиције“, уз помоћ фаворизовања босанског језика и босанчице, на штету српског језика и ћирилице. Калај је наступао са позиција да Босна и Херцеговина „представља веома значајну област са свјетскоисторијског становишта“ и зато је био спреман да у том духу промовише нову историју Босне и Херцеговине. Практични кораци били су остварени оснивањем Земаљског музеја, и *Гласника* Земаљског музеја Босне и

[86] Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903.* st 450.

Херцеговине 1889. године. Талоци је окупацију Босне и Херцеговине представљао са позиција модерног научног становишта као политички и административни преображај и трајну победу западне културе. Намера генерала Пођорека је била да Сарајево постане репрезентативни духовни центар Балкана, конкурент Београду, јер је Монархија била највећа балканска држава. Оснивање Института за истраживање Балкана, 1904. године, имало је за циљ остварење „аустроугарског Балкана“.[87]

Југословенским питањем бавили су се аустромарксисти Карл Ренер и Ото Бауер. Национална проблематика двојне Монархије присутна је у политици, на граници 19. и 20. века, као актуелан проблем. Аустријски социјалиста и теоретичар, Карл Ренер, излаз за националне противречности тражио је у стварању „мале интернационале“. Ова концепција нудила је могућност стварање југословенске аутономије у склопу Монархије. Размишљало се мегаломански, рачунало се са „прикључењем Србије и Црне Горе Хабсбуршкој царевини“. Сложена национална проблематика добиће на тежини после преломних момената везаних за анексију Босне и Херцеговине, балканске ратове и Први светски рат. Долазак министра Билинског био је нови моменат, који је од 1912. наговестио улазак у драматично доба националног покрета, који ће прерасти у време балканских ратова и Првог светског рата у демократску и буржоаску борбу, у коју је гурнут цео народ.[88]

Ренер анексију доживљава као формалну промену - да је тим чином Аустроугарска искомпликовала међународни положај и заоштрила унутрашње националне и политичке односе. Анексија није добила међународно правно признање. Изведена је у време победе младотурске револуције, као манифестација империјалистичке експанзије. Унутрашње законодавство, после анексије, није регулисало правни однос између Монархије и Босне.и Херцеговине Комплексна ситуација изазваће протест како у Србији и Црној Гори, тако и српско национално

---

[87] Славенко Терзић, *Пројект „Аустроугарског Балкана“ у Босни и Херцеговини*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Зборник радова, Београд 1995. ст. 408,409. 415-422.

[88]Енвер Рецић, *Карл Ренер и Ото Бауер о југословенској политици Хабсбуршке монархије и ријешењу југословенског питања,* Културно-политички покрети народа Хабзбуршке монархије у 19. Веку, Зборник радова, Нови Сад 1983, ст. 137,138.

незадовољство у Босни и Херцеговини. Криза је пред Први светски рат кулминирала као израз националног незадовољства народа у Босни и Херцеговини политиком Монархије. Стање у Монархији пратила је и криза у односима Аустрије и Мађарске, која се није разрешила Нагодбом из 1867. Ренер је уочавао актуелне проблеме у Босни и Херцеговини везане за правни статус и аграрне односе. Спреман је да критикује власт што није решила аграрне односе, не оспорава питње права Монархије да намеће решења. Успротивио се слободном факултативном откупу кметова, када узимају неповољан зајам са 12%, што доводи до пропадања, исељавања у Србију. Критиковао је државну политику, што уместо „изградње модерног привредног живота и модерног школског образовања подиже жандармеријске станице и учвршћује полицијску власт“. Ренер, је устао против Калајеве „босанске нације“, залагао се за „југословенску націју“, против је поделе на шест делова. Истицао је државноправно јединство Југословена у Монархији, уместо дотадашњег истицања јединства кроз личност владара и институције Монархије. Међутим, балкански рат је изазвао „плиму“ југословенског покрета спремног да оствари политичко уједињење. Упркос настојању власти да путем велеиздајничких процеса појача нетрпељивост Срба и Хрвата, царинском рату Монархије са Србијом, власт није ојачала позиције, већ натерала Србију на рат са Турском. Углед Србије, после победе у балканским ратовима је порастао, јавиле су се „све јаче тенденције општејугословенског уједињења“. Ренер се залагао за концепцију преуређења Монархије на принципу националне аутономије и доказивао неодрживост мозаика малих држава и националног суверинитета.[89]

Ото Бауер, теоретичар, социјалиста, занимао се аустријском политиком, посебно је пратио југословенски проблем у политици Хабсбуршке монархије. Критиковао је власт што није у Босни и Херцеговини пружила „пример културног развитка“, није решила аграрно питање и укинула феудалне односе. Насупрот Бернштајну, који је истицао аустроугарску управу у Босни и Херцеговини, „као добар пример колонијалне културне политике“. Бауер је критиковао владајући политички систем, тражио нужне промене, нудио решење у духу астријског

[89]Енвер Рецић, *Карл Ренер и Ото Бауер о југословенској политици Хабсбуршке монархије и ријешењу југословенског питања*, Културно-политички покрети народа Хабзбуршке монархије у 19. Веку, Зборник радова, Нови Сад 1983, ст.138-146.

социјалистичког концепта. Уочио је тежење јужних Словена, и интерес Србије и Црне Горе за зближавањем. Истицо је могућност сједињења Срба и Хрвата на простору Аустроугарске. Свестан експанзије аустријског капитала на Балкан, који је означио као „природна целина аустријског капитализма“. Привредно подручје, означио је за претпоставку „придруживања балканске државе многонационалној аустријској држави“, као посебна политичка јединица. Анексија је допринела заоштравању државних односа Аустругарске и Србије. Српски национални покрет доживљаван је непријатељски. Политику аустријске владе, уперену против Срба, осуђивала је Аустријска социјална демократија. Бауер је писао: „У Мађарској, у Босни, у Турској, Срби су лишени најелементарнијих националних права. Због тога нација данас не може себи да постави никакав други циљ, него стварање једне велике српске националне државе, која може да се оствари само у борби против Аустрије“. Оштре националне супротности, захтевале су промену дуалистичког концепта, успостављање југословенске аутономне јединице. Уочио је два национална програма, великохрватски и великосрпски, као и чињеницу да су након анексије имали више изгледа на успех. Теорија националног питања, изнета од стране аустромарксиста Ренера и Бауера, изражавала је тежње усмерене на очување националног интегритета Монархије. Показало се да је теорија доживела слом, јер је подразумевала решење југословенског питања у склопу Монархије.[90] Социјал-демократи су на иницијативу Ота Бауера напустили курс „културне аутономије“ и поставили захтев самоодређења народа.[91]

Ервин Сабо, учени социјалиста, правник и социолог, имао је блиске контакте са Савезом руских социјалдемократа. Контактирао је са личностима из света револуционарног социјализма, као што су: Виктор Адлер, Едуард Бернштајн, Карл Каутски, Франц Меринг, Георгиј Плеханов...Успоставио је везе са српским и хрватским социјалистима, као што су: Милорад Поповић, Гавра Живановић, Крста Искруљев, Васа Стајић, Витомир Кораћ... Важио је за вођу напредних угарских интелектуалаца, који се окупљају у Удружењу за друштвене науке, и часопису *Двадесети век*. Група је водила борбу против шовинистичке и хегемонистичке

[90] Енвер Реџић, *Карл Ренер и Ото Бауер.* Културно-политички покрети народа Хабзбуршке монархије у 19. Веку, Зборник радова, Нови Сад 1983, ст. 148-153,158.

[91] Allan Jhon Percivala. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918.* Zagreb 1990. St.304.

политике Угарске. Сабо се залагао за „успостављање аутономије и јединства хрватског, српског, румунског, чешког народа“.[92]

Политичке идеје код Срба у Војводини, развио је Васа Стајић. Оставио је траг кроз разноврсно политичко дело, сачувано у витринама Рукописног одељења Матице српске. Аналитичка усредсређеност Стајића на стварност, пратила је друштвена збивања, и тражила одговоре на бројне изазове. Мисао Васе Стајића, мењала се и сазревала, могло би се рећи увек склона критици. Запљуснут водећим друштвеним идејама либерализма, позитивизма, национализма, романтизма, социјализма, настојао је да изгради мисаони свет, близак приликама и појавама свога доба. Историчар Саша Марковић, пропратио је национални рад Стајића, речима зањесенаштво, истрајност, поверење у моралност народа. Идеализам Стајића, огледао се у „интелектуалном самотњаштву“, неспремности да се прилагоди датом. Занимао се питањем националног идентитета, ослоњен на либералне и социјалистичке идеје, које су допринеле развоју националне мисли, еволуцији од просрпске оријентације у југословенску. Стајић је друштвени и национални рад, обављао у спрези политике, просвете, публицистике. Посвећеност је прерасла у мисију, указивала је на одлучност и борбеност. Што га није спречавало да се клоне странчарења, националне острашћености. Красио га је социјално одговоран приступ, и тежња ка остварењу националне еманципације. Склон критичком ставу залагао се за начело демократизма и национализма, које је доживљавао као нужност у борби за опстанак.[93]

Ситон Вотсон у књизи *Југословенско питање у Хабзбуршкој Монархији,* уздизао је значај Монархије у очувању Европе. Тријалистички концепт имао је за намеру да национално уреди, државу у којој су занемарени интереси малих балканских народа. Успеси Балканских ратова допринели су промени ставова, Аустрија се назива земљом „самовоље, телом без душе“, у којој је национална политика спекулација. Питање Аустроугарске постављено је као једно од најзначајнијих европских питања, у коме су енглески политички кругови видели

[92] Федора Бикар, *Револуционарни социјалиста Ервин Сабо и национално питање*, Културно-политички покрети народа Хабсбуршке монархије у 19. веку, Нови Сад 1983. ст.413-419.

[93] Саша Марковић, *Према политичком мислиоцу а од интересног политиканта-или прилог тумачењу стваралаштва Васе Стајића*, Свеске за историју Новог Сада, број 17, Нови Сад 2015. ст.25-39.

културну мисију Монархије у сузбијању српских претензија. Тријализам је Монархија имала намеру да користи за даљи продор на Балкан, јер је Србија, по схватању Вотсона на културном плану неспособна.[94]

Угарска власт је развијала тенденције мађаризације и асимилације. Носилац друштвених идеја је племство, које је ради геостратегијских интереса уживало подршку Немачке. Државно право Краљевине Угарске ослањало се на тежњу остварења јединства државе и политичке нације. Полазна основа је историјско право земаља круне св. Стефана, уверење да имају посебан положај који је подразумевао висок степен државне самосталности. Овако конципирана идеја је прерасло у национални покрет, који је почивао на идејама историјског права, са циљем да се очува јединствена државна територија, како би се спречила етнографска подела. Истовремено код немађарских народа јавља се отпор и жеља за очувањем националног идентитета и права на самоопредељење. Национални егоизам Мађара превиђао је етногенезу Словена, историјски процес распада средњовековних држава, прекиде у континуитету Угарске. Закон о народностима, у 44. законском члану, установио је „јединствену мађарску націју“ која ће ради остварења права „мађарске државне идеје“ примењивати метод шовинизама. Изборна права, практично су народности лишила изборне моћи и права развитка. Што је доводило до истовременог раста немачког и мађарског империјализма. Исто државно право, утемељено на поклапању права државе и народа, примењивала је власт у Хрватској, како би реализовала погубну политику хрвађења Срба.[95]

У контексту идеолошких разматрања на решавању виталних проблема, значајан научан допринос дао је историчар Душан Берић. Размотрио је комплекс питања везаних за хрватско праваштво и Србе. Упустио се у анализу правашке негације Срба, изражене путем расистичког национализма. Контекст европске политичке слике послужио је као оквир за истраживање структуре идеологије праваштва, која се темељила на подгревању србофобије, која ће се претворити у геноцид током светског рата. Берић се у разматрању идеолошких и политичких питања ослањао на „хрватско историјско државно право“ и теорију о „хрватском

[94] *Народ,* 3/16.12.1911.

[95] Душан Берић, *Државно право Краљевине Угарске*, Косовска Митровица 2013. ст.1-7, 20, 22.23,68,73.

политичком народу“. Основна намера, била је да се изучавањем правашког покрета утврди однос према Србима. Правашка идеологија баштинила је идеје покрета на страном искуству, пре свега мађарске теорије Етвеша на „политичкој нацији“, са антисловенским ставовима. Показало се да је правашка идеологија блиска са политиком Будимпеште и Беча - подржала је политику германског продора и прозелитизма. Хрватско праваштво имало је за последицу сукоб Срба и Хрвата, којим су се бавили еминентни историчари Виктор Новак и Василије Крестић. Срби нису третирани као посебна нација већ као део хрватског политичког народа. Посебно се аплицира улога истакнутих личности, попут Штросмајера у обликовању идеологије оног доба у Хрватској, што је имало утицаја на формирање ставова аустрославизма, анексионистичке пропаганде и хрватства. Штросмајер се залаго за идеју културног јужнословенског јединства, мисао присутну у интелектуалним хрватским круговима 19. века. Упркос хтењима, језик, након извршених реформи, није постао „основ нације“, већ религија, што је указивало на конзервативно друштво, ослоњено на традиционалне ставове аграрног становништва. Берић је указао на хрватску идеју југословенства, коју су заступали Старчевић и Штросмајер, док су заступници интегралног југословенства Александар Карађорђевић, Виктор Новак, Владимир Дворниковић. Насупрот унитаристичкој идеји југословенства, израженој кроз илирство, формирала се српска идеја, која је подразумевала посебност и јединство југословенских народа без обзира на државноправни статус и верску опредељеност. Михајло Полит Десанчић, савременик збивања, учесник у политичком животу, са одличним правним образовањем, заступао је мишљење о природном националном праву. Берић је указао на комплексан однос Штросмајера према Србима, на три аспекта деловања и схватања: црквени, југословенски и однос према Србима. Штросмајер и Штадлер су „занесени фантоми Велике Хрватске“, коју су у духовном домену, хтели остварити. Штадлер је имао жељу да покатоличи српско становништво Босне и Херцеговине.[96]

[96] Душан Берић, *Хрватско праваштво и Срби, том* I, Нови Сад 2005. ст. 10-55, 337. Том II ст. 179,188,212.

Мисао праваштва није се ограничавала само на Троједницу, већ је имала намеру ширења на Босну и Херцеговину, на којој је базирала теорију државног и историјског права. Ово становиште заступали су идеолози праваштва, међу којима је и Фрањо Рачки, који наводи „Хрватску Босну“. Стјепан Радић је истицао „хрватско народно право на Босну и Херцеговину“. Сан о Великој Хрватској у очима праваша, претварао се у појединим историјским моментима у реалност. Што је произвело несклад и супростављање хрватског државног права, природном националном праву. Хрватско државно право протезало се и на Срем, иако је попут Босне и Херцеговине, етнички и историјски дефинисан као српска земља. Мегаломанија праваштва, помагала је немачко продирање на југоисток Европе, трагично Хрвате раздвајала од Срба. Непризнавање Срба за равноправан народ, произвешће раздор, а затим сукоб хрватске и српске националне идеје. Праваши су прихватили мађарску идеју да Срби нису нација, већ досељеници и гости у Угарској. Основна тежња власти, да након окупације унесе германски и римокатолички дух у Босни и Херцеговини. Православни су системским мерама раздвајани, онемогућаван је заједички рад, изоловањем, као што је била мера забране уношења *Заставе,*и *Браника* из јужне Угарске. Власт је 1879. са пажњом пратила политички рад српске омладине из Новог Сада, путем агената у источној Славонији, како би заштитили Босну и Херцеговину. Иделогија праваштва, доследно је неговала став омаловажавања Срба и ускраћивања српских националних права, путем асимилације, похрваћења и покатоличења. Срби су изложени удару аустрославистичких и великохрватских пројеката. Праваштво је радило на припреми анексије у Босни и Херцеговини. Ради тога је требало радити на урушавању угледа Србије, пред спољним светом, и српским народом у Босни и Херцеговини. Успех је могао бити обезбеђен прозелитском акцијом и организованом колонизацијом. Сви ти кораци, били су део напора за остварење далекосежних планова.[97]

Комплекност српског питања притискало је генерације, које су одрастале са тежњом за уједињењем. Живело се са сазнањем да се две трећине Срба налази у

[97] Душан Берић, *Хрватско праваштво и Срби,* Нови Сад 2005. Том I, ст.448, 511, 523, 530, 540, 574. Том II, ст.99,100, 156,157,213.

државноправној подчињености под „јармом Аустроугарске и Турске“. Настале су различите националне концепције уједињења; постојала је званична политика, политика произашла из партијских програма. Народна радикална странка, иако је тежила српском уједињењу, са позиција власти подржала је хрватско-српску коалицију. Самостална радикална странка, унела је у свој програм „дух југословенске заједнице“. Остале политичке странке у Србији, прихватиле су начело „Балкан балканским народима“. Никола Пашић изјаснио се 1890. за стварање јаке јужнословенске државе на Балкану. Руководио се практичним разлогом, сагледавајући положај Србије из европске перспективе. Увиђао је да су без развијене индустрије, саобраћаја, мали народи изложени пропадању. Захваљујући добром разумевању свога доба, подршци најзначајнијих личности, интелектуалне елите, краља и официра, политика Пашића могла је да реализује „националну мисију“. Спољна политика Пашића обухватала је јасне смернице, да Балкан припада балканским народима, да је води приближавању са Црном Гором, Русијом. Усмерен на економско ослобођење од Аустроугарске и отварање према Француској и Енглеској. Покренута је тајна пропагандна „револуционарно национална акција“, са намером постављања питања положаја Босне и Херцеговине. Залагао се за остварење идеје ограничене аутономије, и имао стални контакт са Глигоријем Јефтановићем и Атанасијем Шолом. Слао је по потреби разне емисаре, међу којима је прворазредни значај имао Емил Гаврила. Поверена му је целокупна национална пропаганда, и културна активност. Преко др Емила Гаврила, српска влада даје иницијативу за покретање српских новина, часописа, културнопросветних друштава помаже српску цркву. Помоћ за национални рад примали су још браћа Прибићевић, Душан Поповић у Загребу, Атанасије Шола и Глигорије Јефтановић у Сарајеву, Осман Ђикић у Мостару. Историчар Ђорђе Станковић, истиче да је изненада Београд „постао центар југословенских националиста“, центар „српског и јужнословенског окупљања“, називан „Пијемонт“. Идеја је прихваћена од стране академске омладине. Студент права Љубомир Степановић Чупа, покренуо је лист и удружење *Словенски југ*. Афирмацију идеје југословенства прихватили су универзитетски професори Јован Скерлић, Јован Цвијић, Божидар Марковић. Мајски преврат омогућио је процес

демократизације и модернизације друштва. Потенцијал омладине исказан је 1904. приликом организовања омладинског конгреса „јужнословенске омладине“. Омладински покрет је прихватила интелектуална елита. Учестали су конгреси југословенских новинара, књижевника, изложбе уметника. Шире се нова схватања, идеје су креирају путем различитих облика делотворног деловања. Српско позориште учестало је са гостовањем по Војводини и Босни и Херцеговини. Ширењу националне свести доприносила је широко разграната мрежа *Народне одбрана* са 300.000 чланова, обухватила је чланство и изван Србије. Чланства у разним патриотским и националним друштвима је 100.000 чланова Српско друштво запљуснуо је антиаустријски став и намера да се коначно реши српско питање. Упркос српском националном покрету, анексија је имала намеру да ојача двојну Монархију, сузбије националне и политичке тежње.[98]

Српско питање, код Стојана Новаковића, има историјски, национални, политички, културни значај. Решавање српског питања сагледавао је кроз солидарност са балканским народима, кроз остварење идеје „Балкан балканским народима“. Почетком 20. века дошло је до сучељавања немачких империјалних интереса и ослободилачких тежњи српског народа, у остварењу процеса уједињења. Дунавска монархија, организована на средњовековној државној основи, владала је ослоњена на католицизам, била је у супротности са српском државом. Упркос нетрпељивости народа у монархији, државно јединство је остварено захваљујући тековинама просвећености, привредног напретка. Повезаност српског народа јачала је захваљујући „живим осећањима своје народности“. Новаковић истиче суревњивост великих сила и жилавост малих. Решење за српско питање налазио је у култури, уједињеној народној просвети. Утврдио је предност војевања просветом и културом, ради јачања народног духа, делотворнијим процесом него војевање оружјем.[99]

Јован Цвијић је српско питање 1907. разматрао у контексту националног рада. Залагао се за развој националног мишљења и рада, указивао на прилике у свету и осталим српским земљама. Време дешавања, назвао је „згодно доба у коме

[98] Ђорђе Станковић, *Србија 1914-1918. Ратни циљеви*, Београд 2014. ст.9-36, 59.
[99] Стојан Новаковић, *Из српске историје*, Нови Сад 1966. ст. 327-339.

треба систематским и интезивним радом формирати и направити нашу средину способном за велика национална дела“. Носиоци националних идеја су из редова интелигенције, политичких странки, универзитета, усмерени ка остварењу чврсте и заједничке свести за „велике народне интересе“. Цвијић се залаже за афирмацију идеја националног интереса, за поједначну жртву, за јавни рад од општег интереса. Национални рад, ослањао се на изразе слободе и демократије, присутне у Србији, и на тежњу да ширењем напредних идеја, продре у остале наше земље“. Резултате рада, Цвијић је означио као „принцип просвећене демократије“. Неговање наведених принципа је у супротности са организацијом Аустроугарске, где је доминирао полицијски, борократски државни апарат. Зачетак демократског покрета у Монархији је узрок политичке и друштвене кризе.[100]

Идеја српског националног једнства подразумава „целину српског народа“ и распрострањена иста схватања у домену журналистике и литературе. По мишљењу Јована Цвијића, српска журналистика и литература је предњачила у Босни и Херцеговини у односу на остали део српства. Етнографски гледано, област српског народа у Босни и Херцеговини заузимала је централни положај. Вук је увео херцеговачки дијалект као књижевни, везујући га за најлепше умотворине. Националне тежње за јединством, упркос политичких и државних препрека, регионалних разлика, почивало је на јединству националних тежњи. Језик, традиција и литература су стваралачке особине народног духа, покретачи су реализације националних идеја. Цвијић је „слух“ за национални рад преточио у идеологију савременог национализма. Спреман да одговори на изазове свога доба, одреди меру за пружање отпора хегемонији Аустроугарске. Национално сазревање, адаптација националног покрета, отворила је могућност за деловање покрета у два смера, један се обликовао у смислу сарадње, док је други пружа отпор властима.[101] Временом из идејно раслојеног аутономног покрета у Босни и Херцеговини, настају политичке партије. Активности везане за национални рад, прихватање добровољаца и организовање националне револуције, поверене су Народној одбрани у Београду. Тежња српског и муслиманског покрета, да се у време

[100] Јован Цвијић, *Национални рад*, Београд 1927. ст.56-65.

[101] Димитрије Ђорђевић. *Царински рат Аустроугарске и Србије 1906-1911.* Београд 1962. ст.570.

младотурске револуције изврши демократизација друштва, није остварена. Уместо увођења сабора и устава, извршена је анексија Босне и Херцеговине.[102]

Јован Скерлић, је у Србима из Босне и Херцеговине видео све делова нашег народа, „једну душу“, исте врлине и мане. Сматрао је „болном грешком“ то што се национална политика Србије упутила, у последње две деценије, ка Македонији, где се нашла у конфликту са Бугарима. По мишљењу Скерлића, српски народ у Босни и Херцеговини, упорном борбом стекао је право на опстанак и слободу. Старинска национална романтика, замењена је савременим, реалним и демократским патриотизмом. Скерлић је критиковао што се цела једна генерација истрошила, због занемаривање осталих облика савремене народне борбе. Поздравио је схватање млађе генерације, школоване на западу, васпитана у духу напредних и модерних идеја, која је напустила је теократско схватање, за које су се борили старији. *Српска ријеч,* подржала је 1908. схватање Скерлића, исказала спремност да одбаци становиште „плесњивих фраза“.[103] После анексије, Скерлић је подржавао идеју духовног јединства православних, муслимана и католика, у интересу заједничке борбе против туђинског угњетавања, за политичку слободу, грађанска права, економско благостање. Скерлић је прву деценију 20. века, сагледавао у светлу живих међусобних веза Јужних Словена, заснованој на узајамности Срба и Хрвата, југословенској солидарности и федерализму. [104]

Развој покрета за национално уједињење, подстакнуто је променом политичке ситуације, након доласка Петра Карађорђевића на чело Краљевине Србије. Југословенски омладински покрет, манифестовао је идеје у листу „Словенски југ“. Иако су циљеви имали шири карактер, метод борбе конспиративан и револуционаран, разликовао се од српске државне идеје која је подразумевала јавно мишљење и добросуседске односе са Аустроугарском. Уредник часописа био је у једном периоду Јован Дучић. Часопис је промовисао културно и национално јединство Јужних Словена. Развила се жива активност, упркос сазнању да је након анексије Босне и Херцеговине уследило незадовољство

[102] Душан Берић, *Срби у Мостару и његовој околини 1844-1918*. Срби у Мостару, Београд 2001.ст.189.

[103] *Српска ријеч*, 6/19.3.1908. бр.52 и 53.

[104] Душко Ковачевић, *Национални рад Јована Скерлића*, Зборник, Друштевно-политичка мисао Јована Скерлића, Београд 2004. ст. 299.

у покрету *Млада Босна* држањем Хрвата.[105] Историчар Екмечић, препознао је ново стање духа, историјску климу, која је превазишла стање политичке завере. Анексиона криза је означена као тачка кључања, која је покренула преко омладине југословенски национализам. Балкански ратови су подстакли опијеност српског националног поноса, негованог на епском сећању. Успеси на југу, подстицали су наду на решење српског питања у Босни и Херцеговини. Предност је давана атентатима, на чији се ефекат више рачунало, него на могућност револуције.[106]

Турбулентан простор, занимао је савременике, спремне да из угла класних позиција, и интереса сагледају своје доба. Савремене прилике, креиране из политичких центара моћи, сударале су се са захтевима и очекивањима мултиетничког друштва, разликама израженим кроз веру, нацију, културу. Различите политичке идеје, одражавале су политичке концепције, спремне да креирају дешавања, кроз сукоб интереса. Српски народ је преко грађанске класе и интелигенције, упркос моћи немачке царевине, настојао да оствари идеје уједињења и ослобођења.

2.2. Тежње и претензије

Политички моменти имали су несумњив утицај на простор, становништво, демографске и етничке промене. Изучавање времена, на прекретници векова, на простору балканског полуострва и панонске низије, захтева разматрање питања која се тичу идеологије, политике, економије, културе, деловање елите и покрета, појава и процеса. Бројни резултати истраживања указују на свеобухватну и континуирану припрему Рајха у освајање света у Европи и Африци и привредном искоришћавању Кине. Резултат освајачких планова је иделогија моћи и рата, спроводила је владајућа конзервативна друштвена структура, коју су чинили владар, влада, војни врх, индустријалци, банкари, велепоседници, универзитетски професори... [107]

---

[105] Душан Берић, *Срби у Мостару и његовој околини 1844-1918*. Београд 2001. ст.192.
[106] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*.II том, Београд 1989.ст. 628.
[107] Фриц Фишер, *Савез елита*, Београд 1985. ст.10-16.

Сукоби интереса великих сила, тежња за експанзијом, остварењем политике светске моћи, допринеће новим тензијама на изузетно комплексном подручју. Претензије Немачке и Аустроугарске на простор балканског полуострва, јасно се манифестују крајем 19. века. Немачка је успела да створи војску без премца, оствари предност у европској индустрији, трговини, банкарству. Партнерски односи између Аустроугарске и Немачке, прожимали су политичку сферу и међусобну привредну зависност. Посебно расте присуство немачког капитала и индустријске робе у Аустроугарској, истовремено тече увоз индустријских сировина из двојне Монархије у Немачку. Пољопривредни робни вишкови Угарске налазили су место на тржишту Немачке. Тако је 1910. преко 56% становништва Аустроугарске живело је од пољопривреде и на селу, док се у Енглеској само 11,1% становништва бавило пољопривредом. Што указује на аграрну структуру становништва, и степен развоја пољопривреде. Немачка и аустроугарска усаглашеност текла је и на политичком плану спонтано. Двојна монархија усмерила је своје претензије на мале балканске државе, а Немачка на европске и азијске области отоманског империја. Немачка привредна и политичка експанзија, налазила је у словенском југу на противнемачко расположење, балканских земаља. Живот у Аустроугарској пратио је неравномерни привредни развој, територијална подељеност народа, различитог статуса и структуре. Политичке и правне разлике пратиле су живот у различитим областима, поцепаност је омогућавала доминацију над бројним народима. Отпор је пружила чешка опозиција, под чијим се утицајем налазила и српска студентска омладина, током школовања у Прагу. Криза у Монархији огледала се кроз мађарски отпор Бечу, могући расплет није нудио словенским народима, излаз из политичког и економског поробљавања.[108] Савременици су уочили да се политика Монархије, одређује из Берлина, са идејом да за немачки народ и „његове слуге“ у Пешти „нема живота“, док не „искорени бунтовно српство“.[109]

Криза на Балкану, изазвала је пажњу научних кругова, који су након спроведене анексије Босне и Херцеговине, сагледавали међународно правни биланс

[108] Rene Lovrenčić, *Geneza politike „Novog kursa“,* Zagreb 1972, ст.9-15,17-20.
[109] *Српска просвета*, 1914. бр.4.

комплеса политичких и правних питања. Аустријски научници, попут Нојмана, стајали су на политичким позицијама аустријског патриоте. Нојман је оценио окупацију Босне и Херцеговине као право и дужност ради „личне одбране и самоодржања“. Иако је Аустроугарска чином анексије наметнула логику самовлашћа и противправне узурпације. Мандат великих сила подразумевао је право на окупацију, коју ће Ерентал, три деценије касније, вештим политичким маневром преокренути у право на анексију. Суверенитет султана над Босном и Херцеговином, иако је формално правно постојао после окупације, након анексије је изгубио легитимност. Моћна пропаганда успела је да се рекламом уздигне Монархију, док је мађарски део истицао историјско право над Босном и Херцеговином.[110] Немачка и аустроугарска експанзија усмерена је на доње Подунавље и Балкан. Велико природно богатство, са једне и преслаб домаћи капитал са друге стране, отварали су простор за немачки продор. Мобилан и еластичан немачки капитал, са моћном дипломатијом, изазивао је подозрење словенских народа. Оно ће прерасти у противнемачко расположење. Наметањем страног капитала намећу се и страни интереси, који угрожавају мале словенске народе. Након Берлинског конгреса, политичке прилике нису одговарале српској концепцији и државној идеји.[111]

На размеђу векова, јужнословенски народи, суочени су са тенденцијама немачког продора на исток, „Drang nach Osten“, „стешњени“ Аустроугарском, Угарскохрватском нагодбом и окупацијом Босне и Херцеговине. Положај је отежавала чињеница да су словенски народи живели у склопу области, које их нису хомогенизовале, него поделиле. Срби су живели границом одвојени од своје матичне државе, на територији банске Хрватске, Далмације, уже Угарске и Босне и Херцеговине. Поцепаност народа гарантовала је доминацију власти, која је наметнула различиту структуру и статус, што је успорило национални развој, спречавало национално груписање и националну идентификацију.[112]

---

[110] Глигорије Гершић, *Међународно-правни биланс у последњој балканској кризи*, Београд 1909. ст.3,11,14,32,61.

[111] Рене Ловренчић, *Генеза политике „Новог курса“,* Загреб 1972. ст.14 и 15.

[112] Рене Ловренчић, *Генеза политике „Новог курса“,*Загреб 1972, ст.17.

Режим Бењамина Калаја, креирао је политичке, националне и социјалне прилике у Босни и Херцеговини, са намером да реши нагомилане противречности. Наследио га је либерално настројен министар Буријан, што је омогућило дефинисање националног живота, уз помоћ друштвених организација, које су настајале под утицајем модернизације. Национални живот добија нови израз, манифестован кроз соколски покрет, земљорадничко задругарство, друштво *Привредник* и *Просвета*. Национални покрет усаглашавао је своје тежње са конкретним приликама, мењао тактику борбе, од устанака и буна којима је прожет 19. век, прерастао у покрет за црквеношколску аутономију 1896-1905. што је био нови израз борбе за аутономију покрајине. Анексија 1908. освестила је „старе“ и „младе“, принудила да траже нове путеве у решавању националног питања. Опрез „старих“ и борбеност „младих“ спајала је нада у могућност не само демократизације, него и права на самоопредељење. Српско питање, ескалирало је до те мере да се поставља на најширој југословенској основи. Сазрела је свест о потреби заједничког деловања изван Монархије и ангажовања на југословенској основи. Драма на Балкану, допринела је развоју новог схватања, да је „ситан рад“, у који је спадао и политички рад у парламенту, требало заменити радикалним мерама. Ристо Радуловић је тражио од српских посланика да пређу не само у опозицију, већ да напусте сабор. Залагао се за добро смишљене кораке који ће водити ка револуцији, која ће на националној основи укључити радничке, омладинске и друге организације. Социјалистичко схватање замењено је националном идеологијом, која је на почетку 20. века била одраз бржоаско демократских прилика, патријархалних схватања и националних тежњи. Иако јака конзервативна традиција, култура српског народа имала је слабости, које су долазиле до изражаја захваљујући раширеној неписмености. [113]

Националне тежње југословенских народа и претензије Аустроугарске, разматрао је у првој деценији 20. века историчар Ситон Вотсон. Лични контакти, у интелектуалним и научним круговима широм Монархије, допринели су упознавању комплексних прилика узбурканог доба. „Балканско питање“ разматрано је из више аспекта: национални, политички, дипломатски и друштвени

[113] Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Београд 1940. ст.XXX , XLVI , XLVII, LXXXVI

у контексту јужнословенских и европских дешавања. Током 19. века, развио се покрет словенске солидарности, југословенско питање прилагођавало се околностима. Беч је српске националне тежње настојао обуздати са Великом Хрватском.[114]

Политичким хрватско-српским сукобима допринела је Хрватска странка права настала 1903. Хрватку политичку сцену означеле су још Социјалдемократска странка, Витомира Корића настала 1894. и Хрватска пучка сељачка странка и Напредна странка, створене 1904. године. Срби су у Хрватској подељени на Српску народну самосталну странку и Српску народну радикалну странку. Политика „новог курса“ формулисана је 1903. као израз сарадње Срба и Хрвата, споразум ради одбране од немачког „Dranga“. Хрватско-српска коалиција, 1905. укључила је обе српске странке, Хрватску странку права, Напредну и Социјалдемократску странку. Ријечка резолуција, акт хрватских политичара, подржала је мађарску опозицију под условом уједињења Далмације са Хрватском и Славонијом. Српски посланици Хрватске и Далмације, прихватили су Ријечку резолуцију, захтевајући равноправност Срба у Хрвата. Споразум је елиминисао сарадњу са франковцима и присаједињење Босне и Херцеговине, Хрватској. Власт хрватско-српске коалиције од 1906-1907. означила је могућност политичке слоге два народа. Политичку консталацију пратила је политичка и економска заосталост српског народа, традционализам у култури Срба. Конзервативна, патријархална основа друштва, доживела је под налетом капитализма распад патријархалних задруга. Консолидацији српског друштва допринело је оснивање Српске банке 1895. Привредника и Савеза српских земљорадничких задруга. Окретна српска буржоазија, имала је амбиције, које су превазилазиле оквире економије. Захваљујући изузетној активности Загреб је постао привредно и политичко средипте Срба у Аустроугарској. [115]

Национални покрет Срба, изражен кроз оружану борбу, балканске ратове, указао је словенским народима нове могућности. Монархија, иако у кризи, није била спремна да изврши реформе, промене устава и установа. Намера власти

---

[114] Ситон Ватсон, *Сарајево-Студија о узроцима светског рата*, Загреб 1926.ст.1-8.
[115] Ранка Гашић, „*Нови курс“ Срба у Хрватској*, Загреб 2001. ст.10-16.

Монархије да царинским ратом, анексијом, велеиздајничким процесом, заустави раст националног покрета, изазива супротан ефекат.[116]

Упркос еуфорији од миленијумског јубилеја у Угарској, опадао је дух либерализама и самокритичности. Политичка размишљања елите довела су до поремећаја међунационалних односа. Створен је нови политички образац по ком је држава требало да буде једнонационална, да оствари концепт јединствене мађарске политичке нације. Наметнутој идеологији одупирали су се Лајош Мочари, Оскар Јаси... Либерална и грађанска начела правне државе устукнула су пред идејама велике националне државе. Један од идеолога мађарског национализма је председник владе, барон Деже Банфи. Почетак владавине, 1895. искористио је да притиска румунску, српску и словачку народност. Одржавањем 1895. Конгреса народности уследио је одговор, чији је основни смисао изражен кроз неслагање о начину организовања хиљадугодишње прославе. Тражено је организовање жупанија на националној основи, увођење језика народности у службену употребу, увођење општег бирачког права и равномерних изборних јединица, очување народно-црквене аутономије.... Народности су прославу сматрале обманом, да омаловажава допринос немађарских народа. Угрожавања националног идентитета, упркос нагодби из 1868. плашили су се и Хрвати. Задовољена је формална страна, учесници су учешћем на прослави дали легитимитет.[117]

Покушај измене угарског права довео је до мађаризације, настанка мађарске државне мисли, мађарске политичке нације. Основни смисао политичких тежњи у периоду 1867-1918. је стварање једнонационалне мађарске државе. Манифестације на јубиларној прослави у Будимпешти 1896. требала је да укажу на оргиналну културу Мађара, доминацију над народима који су у новим политичким условима доведени на ниво националности. Застава Србије, Босне и Бугарске, на миленијумској изложби, носила се без сагласности Београда, на основу угарског историјског и државног права. Савременици су са негодовањем оценили догађај као атак на народно право, као чин отвореног истицања мађарског империјализма.

---

[116] Pierre Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svijetski rat*, Zagreb 1965. st.82-87.

[117] Тибор Пал, *О односу народности Угарске према прослави хиљадугодишњице доласка Мађара у Панонску низију*, 1100 година досељења Мађара и Војводина, Зборник радова, Београд 1997. ст.303-307.

Дошле су у Мађарској, путем пропаганде, до изражаја освајачке тенденције, како на спољном тако и на унутрашњем плану. Засноване на већ преживелој феудалној форми мађарског државног права. Рачунало се на јаку и слободну мађарску отаџбину, ослоњену на конституционално краљевство и хришћанство. Поред намера спољне експанзије, агресивно се систематски спроводи процес асимилације. Мађарска власт, користила је различите мере везане за реализацију политике државног права, наметањем језика, колонизацијом Босне и Херцеговине. Оставрење сна о великој Мађарској, подразумевало је тежњу власти за изједначивањем Мађара и Угара, и поделу на аутохтоно и досељено становништво. Апсурди мађарског државног права, изражен је кроз територијалну организацију, са грофовијама, војводствима, која је практично означавала конфедерацију народа. Еволуција феудалног угарског у мађарско државно право, одразило се на права немађарских народа. Мултиетничко друштво, 1867. правном променом, уздигло је Мађаре у владајући народ, „историјски“ наспрам „неисторијским“ народима. Почетком 20. века дошла је до изражаја тежња за стварање „етнички јединственог мађарског народа“. Национална права Срба, после Баховог апсолутизма заступала је Српска православна црква и либерална омладина. Борба за остварење националних права, водила је Србе, идеји о уједињењу. Српско друштво у јужној Угарској, чинило је напоре да пронађе одговоре на различите и бројне изазове, условљене политиком мађаризације. Јован Хаџић, залагао се за грађанско-политичко и црквено народно уређење. Милетић је у привилегијалним правима видео гарант за обезбеђење сроских интереса.[118]

Српска политичка сцена у јужној Угарској, манифестовала је јасно изражене разлике. Насупрот националној политици радикала и либерала, нотабилитети су са сомборском групом окупљеном око листа *Слога*, заступали конзервативно схватање, усклађено са интересом мађарске владе. Националне српске интересе, изражене кроз српске привилегије, нису подржавали ни кикиндске демократе, на чијем челу је Милутин Јакшић, Сматрали су да материјални, национални и политички напредак Срба, на политички подељеној сцени, није било је могуће

[118] Душан Берић, *Државно право Краљевине Угарске*, Косовска Митровица 2013. ст. 8-16, 27-29,48,79-83131-133.

остварити без сарадње Срба и Мађара. *Српски глас*, јасно је рефлектовао ставове групе интелектуалаца, у којој су поред браће Јакшић, нашли место интелектуалци попут Тихомира Остојића, окренути политици демократизма, спремних у тим моментима на сарадњу са мађарским социјалдемократама. Усмерени на идеје социјалдемократе Оскара Јасија, настојали су заосталом друштву ширити напредне идеје. Лист *Слога* је растуран међу 400 претплатника, од тога 65 свештеника и калуђера, 35 учитеља, 110 осталих интелектуалаца, 60 земљорадника, што указује на хетерогено српско друштво, које више није могло постићи хомогенизацију. Демократе после балканских ратова више нису могле рачунати на придобијање присталица. Остали су забележини као политичка група, која није придобила присталице ни у мери да формира политичку странку.[119]

Тежња за ослобођењем и уједињењем подгревана је кроз различите видове борбе, кроз цео 19. век. Простор Аустругарске, Османске државе и Кнежевине Србије, разликовао се у политичком, економском, друштвеном, националном, верском погледу и специфичним условима и социјалној основи. Живот Срба у сколопу различитих система власти, подразумевао је бројне активности и напоре, за обликовање заједничке националне идеје Носиоц покрета за национално ослобођење, поред сељака била је и српска буржоазија. Упркос владавине државне политичке мисли у Аустроугарској, развијао се народни покрет изражен кроз борбу за црквеношколску аутономију и омладински покрет. Оба покрета, изражавала су српску политичку мисао, као одговор на владајућу идеологију.

2.3. Политичке и друштвене прилике

Политичке и друштвене прилике историјског развоја условљене су историјским околностима. Различит степен друштвеног развоја српског друштва подстицао је потребу напредовања. Српски животни простор означен је вековним присуством, бројних миграције са југа на север. Динамика кретања узрокована ратом, економским проблемима, допринела је стварању еластичних националних

[119] Василије Крестић, *Из историје демократског покрета Срба у Угарској*, Из прошлости Срема, Бачке и Баната, Београд 2003. ст.359-382.

граница. Национални препород Срба у Јужној Угарској започео је крајем 18.века, код Срба и муслимана у Босни и Херцеговини почетком 20. века. Разлике су упућивале на степен националне свести, мотива борбе за остварење националног идентитета, путем различитих манифестација борбе. Срби у Босни и Херцеговини, са тек стасалом буржоазијом, спремном да прихвати изазове свога доба, повели су борбу за црквеношколску аутономију. Активан однос подстиче развој књижевности, приступа се оснивању часописа, читаоница, књижара, покрета и странки. Нови политички оквир, упркос незадовољству поданика, допринео је еманципацији друштва, оптерећеног вишевековним заостајањем.

Упркос неписмености, економској заосталости, ограниченим дометима српског капитала, остварује се друштвени помак, који ће допринети развоју друштвене свести о политичким променама. Иако је постојала свест о поразу југословенских идеја, везаних за превирања 1848. и одлуке Берлинског конгреса 1878. омладина је 1903. постала иницијатор идеја интеграције. Упркос намери окупатора да раздвоји два национална покрета, српски и хрватски, расте у редовима омладинског вођства, свест о потреби превазилажења сукоба српског и хрватског националног покрета. Екмечић, је стање означио не као политички сукоб два покрета, већ као израз верске нетолеранције. Сукоб интереса, раширио се у највећој мери на простору Босне и Херцеговине. Претворио се у жесток обрачун два покрета, још увек неспремна на југословенску интеграцију. Томе су доприносиле антијугословенске идеологије социјалног католицизма. Идеологија клерикализма, деловала је преко јаке римокатоличке цркве, у настојању да онемогући југословенски покрет. Социјални католицизам ширио је идеје тријалистичког преуређења Хабзбуршке монархије.

Комплекс различитих отворених питања био је подстрек за деловање носиоца различитих идеја. Испољио се у мање агресивном виду руски панславизам, неославистички концепт заступао је Николај Велимировић. Насупрот наведеним учењима, јавио се концепт идеја панисламизма, који је ослонац тражио међу муслиманима. Радикални поглед, имала је тајна српска војна организација Црна рука, позната још као Уједињење или смрт. Стајала је на становишту ауторитарног национализма. Наведене идеологије одступале су од традиционалне српске

демократске традиције. Склона демократском препороду српског народа била је група, сврстана око *Пијемонта*. Намеру да оствари националну интеграцију исказала је Народна одбрана, која је израсла у омладинску организацију, са великим утицајем. Народна одбрана, после велеиздајничког процеса чинила је напоре на културном и просветном пољу. Радила је на подизању националне свести.[120]Велика политичка подељеност, допринела је поларизацији политичког живота како у Угарској, тако и Босни и Херцеговини, као делу Хабзбуршке монархије. Разлике у гледиштима бројних актера, узрок су стварања омладинског покрета, склоног утицајима различитих идеја и идеологија.

Историчари су прилике у Босни и Херцегови настојали временски да омеђе, јасно препознатим садржајем. Подела на периоде може указати на динамику дешавања. Уочава се прво окупација и устанак 1882. време незадовољства, оружане побуне и покушаја да се скрене пажња међународне јавности. Други период везује се за црквеношколску борбу, која је започела 1880. захваљујући активности мостарске општине, пре 1896. завршила се 1905. Упоредо са деловањем грађанске трговачке класе; путем црквеношколског покрета, развијао се омладински покрет, који ће након 1905. преузети примат, захваљујући јачању инетелектуалног дела грађанске класе. Трећи период протицао је у знаку обликовања политичког живота, настанка политичке организације, листова, просветних, културних, занатских, земљорадничких, здравствених, гимнастичких удружења. То је време анексије, доношења Устава, увођења Сабора. Револуционарна активност омладине започела је са хицима Богдана Жерајића, младобосански покрет дошао је на политичку сцену 1900. Наведена шема је хронолошки растегљива, ток догађаја има генезу која се неможе укалупити. Једноставно, догађаји се преплићу, политичке и друштвене прилике указују на међусобну условљеност појава и актера.

Политичке и друштвене прилике Срба у јужној Угарској и Босни и Херцеговини, упркос различитим појавама, суштински се не разликују, могу се повући паралеле. Делили су исти државни и политички склоп, националну, политичку, економску подређеност. Разликују се по томе што су Срби у јужној

[120] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*. II том, Београд 1989. ст. 333-338, 395,481,483-670.

Угарској незнатна национална и политичка мањина, са значајним цивилизацијским остварењима. Српски народ у Босни и Херцеговини, иако већински, изложен је политичком притиску власти, која је настојала да путем уклањања српског имена омогући стварања босанске нације, ојача позиције своје власти. Снажан удар на историјско наслеђе, веру, језик, писмо, пробудио је свест о угрожености и народном заједништву. Српски народ, након окупације Босне и Херцеговине, нашао се изложен државном, политичком, националном притиску, на који на адекватан начин није могао да одговори, упркос покушајима, националних и политичких првака, политичких странака и националног покрета.

Српски политички и друштвени живот у Угарској од 1884. Стајић је означио појмом „декаденција“. Српско друштво захватило је национално и културно мртвило, које је имало утицаја и на политички живот. Српски посланици у парламенту, веома су „ћутљиви“, са изузетком групе Михајла Полита-Десанчића, између 1906-1910. Стајао је на челу „народоносног клуба“ клуба посланика Румуна, Словака, Срба. Ова група од 25 посланика била је једина опозиција у Парламенту, после нестанка мађарске либералне странке. Лебл наводи да су радикали сарађивали са владом, да нико од Срба није узео реч против коалиционе владе, Апоњијевог школског закона, крвопролића у јужној Угарској... После 1910. међу српским посланицима, није било опозиционара, они су долазили из редова Румуна и Словака. Радикали су сарађивали са коалицијом која је захтевала посебну мађарску војску, банку, царинску самосталност.[121]

Српско питање на угарском парламенту имало је своју тежину, посебно у време парламентарног ангажовања националних првака Светозара Милетића, Михајла Полита Десанчића, затим у говорима Мише Сабољевића, Мише Димитријевића... Кроз рад посланика истицана су питања везана за политичко-правни положај Срба у Угарској, у оквиру Источног питања, важно место имало је српско питање, које се испољавало кроз више аспеката. Стајале су дубоко супростављене идеје о јединству мађарске политичке и етничке нације, у односу на идеју о српској политичкој и територијалној аутономији. Идеја је упркос напору српске опозиције у угарском сабору, маргинализована од саборске већине.

[121] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963. st.120.

Инструментализована мађарска државна политика, у разједињеном српском политичком животу, најчешће није наилазила на достојног противника.

Бројна настојања српских политичара имала су за циљ очување националног идентитета, путем борбе за црквено-школску аутономију. Српски опозициони политичар Михајло Полит Десанчић, у парламенту је критиковао аустроугарску управу у Босни и Херцеговини, постављање Анђелића за администратора Карловачке митрополије... Истицан је антинародни карактер владине политике, у случају окупације Босне и Херцеговине. Милетић је фебруара 1882. тражио у парламенту евакуацију окупационих трупа из Босне и Херцеговине. Српска опозиција је сматрала да ова област треба да буде присаједињена Србији. Полит је истицао антиаустроугарско расположење народа у Босни и Херцеговини, неспремног да прихвати власт моћне Царевине. Мисао Милетића, усмерене до последњег часа политичке активности, на отпор према намери да се изврши анексија Босне и Херцеговине. Асимилаторска политика у Угарској, спроводила се мерама државног надзора над Србима, и са увођењем мађарског језика, као обавезног школског предмета. Покушаји српских посланика да укажу на неслагање са мерама државне политике, нису доприносиле промени става владајуће већине у угарском парламенту.[122]

Полит је током дугог посланичког мандата, „беседио“ у угарском парламенту, износио неслагање са поступцима власти у Босни и Херцеговини. Упозорио је 1903. Србију да од Босне и Херцеговине зависи будућност српства. На ступцима *Браника,* је снажно подржао српске националне интересе, путем захтева за црквеношколску аутономију, решавање аграрног питања, сарадњу са муслиманима. Царински рат подстицао је Јашу Томића, да 1906. износи ставове уперене против Монархије, и залаже се за „слободну Угарску и слободну Југославију“. Царински рат уливао је самопоуздање Србима у Босни и Херцеговини. *Застава* и *Српска ријеч*, у економском сукобу интереса, сагледавале су политичку и националну димензију проблема.[123]Тежња за економским

[122] Дејан Микавица, *Српско питање на угарском сабору*, Нови Сад 2011. ст.207-223.
[123] *Застава* 14.1.1906. бр. 11. и *Српска ријеч* 20.6.1906. бр.93.

повезивањем Срба, долазила је до изражаја путем јавних манифестација усмерених на јачање идеја југословенства.

Историчар, Димитрије Ђорђевић, указује на паралелну борбу везану за царински рат и национално револуционарну борбу, путем јачања националне пропаганде. Званична власт у Србији је тражила ослонац међу аустроугарским поданицима српског порекла. Вође српског покрета, доцније српске народне организације, Јефтановић и Шола, укључени су национални рад, додатно подстицани од српске владе и српске дипломатске мисије у Цариграду. Новац неопходан за националну акцију, стизао је из Београда, путем директног давања, преко српског конзулата у Будимпешти, и Српске банке у Загребу. Значајно место у посредовању имао је адвокат Гаврила, који је из конзулата у Будимпешти имао контакте са вођама српскохрватске коалиције у Загребу, са вођама народног покрета у Босни и Херцеговини, са виђеним Србима из Угарске, и српском владом. Коришћена су средства из фонда министарства спољних, унутрашњих послова и војске Краљевине Србије. Прилоге су давали београдски трговци пореклом из Босне, попут Крсмановића и Ћеловића. Што указује на један од корака и намеру српске владе да ојача српски национални покрет у Босни и Херцеговини.[124]

Политичар и дипломата Јован Авакумовић, у *Мемоарима*, указује поводом анексије, на потребу одбране српских националних интереса. Изасланици српске владе, Пашић у Петрограду, Стојан Новаковић у Цариграду, Милован Миловановић, у Паризу, Лондону и Берлину... заступали су неодређена упутства, „по српство судбоносном питању“. Један од изасланика пледирао је на аутономију Босне и Херцеговине, други да српска покрајина остане под Турском, заступао је мишљење да Србија добије мали део покрајине, остало да узме Аустрија. Јавила се мисао да Србија преузме Санџак, да Босна и Херцеговина буде у склопу Аустрије. Насупрот дипломатској неусаглашености, разнолика и невешта српска дипломатска одбрана, пасиван однос Русије, допринео је прихватању чина агресије. Српска јавност, имала је већи степен националне свести, него што се то у дипломатским круговима могло очекивати. Дошло је до спонтане реакције маса,

[124] Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустроугарске и Србије 1906-1911*.Београд 1962. ст.264-274.

спремне да поднесе све жртве, до крајњих консеквеници и рата са Аустријом. Успостављено је јединство, на странама српске штампе, по питању анексије. Авакумовић је заступао став да се теже ослободити „лукаве“ Аустрије, која је спремала „смртни удар на српство“, него „труле“ Турске. Мемоари Авакумовића су одисали патриотизмом, упркос ставу да је тешко помоћи браћи.[125]

Комплексне политичке прилике оптерећене су израженом верском поделом у Босни и Херцеговини. Манифестованом кроз три супростављене религије, које су формирале друштвени амбијент српског, муслиманског и хрватског народа. Иако територијално блиски, у цивилизацијском смислу удаљени, што је сметња солидарности и узајамности. Муслимани су у време устанака, током 19. века гледали на Србе, као противнике режима, што ће католици чинити током аустријске власти. Зато они чине напори да успоставе националне контакте са Србима изван Босне и Херцеговине. Исту потребу имали су Срби у Угарској, суочени са вишенационалном заједницом, страном влашћу, обликовали су националне тежње кроз различите политичке и културне облике деловања. Национални потенцијал, упркос снажним подстицајима, трошио је енергију у политичким борбама, израженим кроз партијске антагонизме. Постојало је одсуство заједничког рада, кроз јединствен политички програм, чему је допринео развој антагонизама у српском друштву. Са друге стране, Аустроугарска у време Калаја, различитим облицима политичког и културног деловања настојала је да угуши националну свест, забраном националних издања. Ђоровић наводи „духовно сатирање“, подстицањем верске и политичке подељености три народа. [126]

Власт Аустроугарске је након окупације Босне и Херцеговине, доследно следила државну политику, која је подразумевала осигурање контроле над деловањем све три конфесије. Црквена организација третирана је као носиоц националне идеје, сагледавана је из аспекта политичког утицаја на становништво. Хрватска национална идеја, обликована под утицајем фрањеваца, није радо прихватана од стране државе. Фрањевци су познати по прихватању идеја Штросмајеровог југословенства, у време супростављених националних циљева,

[125] АСАНУ Београд, и.б. 9287 Јована Авакумовић, Мемоари, рукопис, књ.5.
[126] Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд 1925. ст.81-83.

нису били по вољи актуелних политичких органа. Комплексна дешавања, везана за рад римске пропаганде и православља, била су узрок сукоба бискупа Штадлера и епископа Саве Косановића. Намера да се преко цркве врши утицај на свест верника, добијала је драматичан израз. Притисак Калајевог режима допринеће разбуктавању српског националног покрета. Кметовски статус српских сељака, онемогућавао је развој српског друштва. На политичкој сцени Босне и Херцеговине, услед конфротације везане за аграрнопоседовне односе, постојала је тензија између Срба и муслимана. Политичка ситуација након младотурске револуције убрзала је извршење анексије. Постојала је 1910. намера ради остварења договора између Српског клуба и Хрватске народне заједнице, начела „народног јединства“, и остварења равноправности језика.[127]

Политичке прилике након окупације Босне и Херцеговине, унелу су немир у српско становништво. Тежња да се након стицања независности Србије, српско становништво интегрише, није остварена. Истовремено јасно је изражена мисао на основу хрватског државног права, о сједињењу Босне и Херцеговине са Хрватском. Антагонизам у схватању и тежњама два народа, одразиће се на политичке прилике, које ће допринети неразумевању и бити све до распада Монархије. Насупрот српској мисли развијала се у оквиру Странке права, хрватска идеологија Јосипа Франка залагала се за очување Нагодбе, Старчевић је афирмисао хрватску националну идеологију, нападао и оспоравао српско име. Хрватску политичку сцену представљала је идеологија југословенства, која је тежила успостављању црквеног јединства, на штету православља. Рачки је понудио за југословенски концепт интеграцију хрватских земаља, које су након постизања високог ступња у култури, могле се прикључити федеративној држави Јужних Словена.

Српска самостална странка и Радикална у Угарској, заступале се становиште, које се изражавало кроз гесло „Балкан, балканским народима“. Исте ставове имале су обе политичке странке по питању народноцрквене аутономије. Обе су желеле превласт народних представника у правима над располагањем фондова. Политичка мисао Срба обликовала се под утицајем народне традиције,

[127] Mirjana Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.* Zagreb 1966-1967. St. 12-42

која је одражавала дух епских песама. Традиционализам у култури и заосталост, одражава се не само на живот, већ и на политичке прилике. Национални идентитет било је могуће очувати само кроз образовање у српским конфесионалним школама, васпитање у народном духу. Влада Ивана Мажуранића и Куена Хедерварија, креирала је школску политику, која је умањивала број српских школа, Изговор за увођење Хрвата за учитеље, налазио је оправдање у недостатку образованих Срба. Наметање комуналних школа, доживљавали су као уношење хрватског карактера у образовање.[128]

Политичке прилике у Угарској крајем 19.века резултат су континуитета у унутрашњој политици. Значајан политички моменат била је миленијумска прослава, доласка Мађара у Панонску низију. Помпезно обележавање, скретало је пажњу са економских проблема, везаних за пад стандарда, незапосленост. Створен је мит о величини, Велике Мађарске, који је требало помпом обележавати. Иако су се народности, због свог подређеног статуса дистанцирале на Конгресу народности 1895. од планиране манифестације. На Миленијуму је Кајзер Вилхелм истакао да је мађарски народ најснажнији бедем Хабсбуршке Монархије и реда у средњој Европи. Председник владе Банфи, потенцирао је јединствену націју, путем мађаризације и борбе са заговорницима народоносних права.[129]Насупрот је стајао Конгрес народности, изашао је у јавност са Програмом Савеза трију народности Угарске, Српске, Словачке и Румунске. Уложен је протест против узурпације од стране народа који је у држави представљао мањину.

Срби у Херцеговини, започели су 1882. борбу са окупационим режимом, протестом против војног закона. Жалба црквеношколских општина је задирала у државноправни положај Босне и Херцеговине. Питање аутономије упућено је на адресу британског премијера Гледстона. Слом устанка, дао је прилику властима да дисциплинује црквеношколске општине, посебно мостарску. Власт је настојала да уплитањем у рад црквеног и просветног живота, преузме контролу над њима. Тежња мостарске општине да прошири црквене и просветне захтеве, стварањем националног покрета, покреће политичко и национално питање, које превазилази

[128] Mato Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, Zagreb 1991. st.89,90,102.
[129]Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг*, Београд 1996. ст. 602.

оквире црквеношколске аутономије. Режим је на меморандуме упућене на адресу власти репресивним мерама, настојао да игнорише и сузбије покрет..

Иако је идеја о црквеношколској аутономији, раширена код Срба како у Јужној Угарској, тако и Босни и Херцеговини, она није могла подстаћи процес интеграције српског народа, у јединствену націју, због постојања политичких граница, разлика у степену друштвеног развоја и политичких прилика. Политичке партије Срба у Угарској, износиле су једнодушне ставове у погледу настојања да се Босна и Херцеговина заштити као српска земља, и да се преко ње заштите шири српски национални интереси. Упркос тежњи, намера није имала тежину, јер је једна од препрека лежала у неуспеху, Срба у Монархији, да усагласе политичке циљеве и методе борбе. Политичка подељеност, партијска борба, преносила се на јавно мнење, које је разједињеност доживљавала као нормалну политичку климу. Анексиона криза, велеиздајнички процес, допринеће промени политичког амбијента, односа актера према актуелним догађајима.

Осетљивост политичких прилика у Угарској, изазивала је 1909. различит однос према питању политике српско-хрватског јединства. *Застава* је са негодовањем писала о српскохрватској сарадњи у Босни и Херцеговини. Радикали су сматрали да је долазак Александра Омчикуса за уредника *Српске ријечи*, требао сарадњу да учврсти, залажу се за савез Срба и муслимана. Осуђивали су намеру да се Босна и Херцеговина прикључи Хрватској. Страначки интереси 1910. допринели су сарадњи радикалне странке са Јуштовом странком, самосталаца са Томшићем. Притисак власти вршио се путем насиља над становништвом, које је оптерећено међунационалним односима, деловањем српских политичких струја, питањем црквеношколске аутономије, цензуром штампе, нерешеним аграрним питањем. Комплексне прилике узрок су отпора, који се манифестовао кроз црквеношколски покрет, и супростављао утицају окупационих власти, на црквени, културни, просветни живот Срба у Босни и Херцеговини. *Србобран* је у аграрном питања видео кључ за решења нагомиланих проблема везаних за национално питање. Политика „новог курса“, Српске самосталне странке обликована под утицајем Масарика, супростављала се насилним средствима борбе. Залагала се за начело права народа Босне и Херцеговине на самопредељење.

Прилике у Босни и Херцеговини, обликује власт, различитим мерама, особен моменат је успостављање Устава и Сабора. *Застава* је након увођења уставног стања, поздравила укидање милитарног апсолутизма. Упркос промени, нису у политичком животу потпуно успостављена парламентарна начела. Уместо политичког тела, успостављена је нека врста хришћанско, мухамеданске скупштине. Сабор је подсећао на Карловачки конгрес са почетка шездесетих година 19. века. Створено је стање да Босански сабор није имао право да бира председника, нити своју владу да позива на одговорност. Сабор није репрезентативно тело, јер не одређује квоту за војску, изборни закон... Важна питања решавао је заједнички министар са владом у Бечу и Пешти, мање битна питања остављана су Сабору. Сабор је радио у неприхватљивој атмосфери, када су окривљеницима још увек стављани ланци на руке и окови за ноге.[130]

Нестабилном политичком животу доприносила је политичка поцепаност српског јавног мнења у Јужној Угарској. Појединачно деловање демократски орјентисаних личности, сведочило је о постојању разлика у гледању, посебно Радикалне странке. Јаша Томић, на политичкој сцени, није крио незадовољство политиком србијанских радикала. Није подржавао став о заједничкој српско-хрватској народности. Супростављао се хрватским претензијама према српским покрајинама, указивао на разлике између Срба и Хрвата.[131] Радикалима није промакло да је омладину идејама освајао Васа Стајић, чије идеје су требале да „уђу у народ“. Партијска поцепаност омладине у *Колу младих Срба*, у Будимпешти, није доприносила хомогенизацији друштва.[132]

Живот Срба у Монархији текао је у знаку потреба државног, политичког, друштвеног и економског система. Власт је у настојању да уреди државу у складу са потребама система, занемаривала интересе словенских народа. Криза се испољила кроз питање парламентарних избора, закона о народностима, школи, насилној мађаризацији, сужавању права црквеношколске аутономије, до укидања 1912. Дугогодишнња пропаганда против Срба у Угарској, имала је за последицу да

[130] *Застава,* 16.2.1910. бр.34.
[131] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*. II том, Београд 1989. ст.566.
[132] РОМС и.б. 45.111 Преписка Клицин Мита-Триво Милитар, 25.5.1913.

је део мађарске јавности доживео Први светски рат, као своју освету, Србију као главног противника.[133]

Од почетка Аустроугарске власти у Босни и Херцеговини, само је један адлатус био Србин, барон Федор Николић. Именован је маја 1912. за заменика земаљског „поглавице“, државни секретар, угарски министар правде Ђула Рохањи. Подигнут на трећу класу чиновништва, постао је тајни саветник екселенције. Иако је имао репутацију скромног адвоката у Новом Саду. Рођен у словачком месту Бачки Петровац, знао је српски, у младости преводио Змаја и Бранка Радичевића. Убрзо је помађарен, у варошком представништву члан владине странке, на црквеном сабору владин комесар. Стигао је у Босну и Херцеговину са таквом репутацијом, да је постојао оправдан страх од експонирања шовинистичке политике, коју је исказао у Угарској.[134]

Правник из Петриње, Душан Пелеш, у писму Милутину Јакшићу, указивао је на немоћ политичких странака, да утичу на политичке догађаје и угарску владу. Пише о „невољним приликама“, у којима се налазе Срби, након укидања аутономије, о свемоћи владина изасланика, комесаријата, током 1913. Надао се укидању комесаријата, покретању политичке акције удружених политичких странака, које су биле за „одлучну борбу“. Радио је на очувању јединства народних странака, „да споразумно утврдимо начела на којима мислимо уредити автономију, на будућем сабору, изабраном по старом изборном реду, и да се страначки обавежемо да од тих начела одступити нећемо, и да сложно у изборе уђемо“. Размишљање Пелеша, говори о намери удружених политичких странака, да утврде начела аутономије, да се спроведе стари изборни ред. Што нас наводи на закључак о тромој и немоћној политичкој елити Срба, која се нашла разједињена и неспремна да реши дилеме.[135]Политичке активности српских политичких странака, након укидања аутономије, следиле су став радикалне странке, везан за држање протесних зборова, тражење сазива народноцрквеног Сабора.[136]

---

[133] Никола Радојчић, *Оживела Војводина*, сепарат, без датума, ст.18.
[134] *Браник,* 11.5.1912.бр.93.
[135] РОМС 15.340 Душан Пелеш-Милутин Јакшић, 18.10.1913.
[136] РОМС 15.347 Душан Пелеш-Милутин Јакшић, 4.10.1913.

Политика српског народа од „Зрмање до Оршаве“ почев од шездесетих година 19. века зависила је од догађаја везаних за народноцрквене саборе. Црквеношколска аутономија је била надокнада за неостварену Војводину. Дато је право Србима да унапреде цркву, школу и народно-црквена добра. По мишљењу Кириловића народ није знао аутономијом добро да се користи. Доминирала је борба између високе хијерархије и световних представника народа. Присталице Милетића имале су намеру да изграде аутономију на принципима демократије и либерализма, без слуха за каноне, којима су савремене филозофске и политичке теорије биле неприхватљиве. Антагонизам световног и духовног односа према аутономији, исказивао се кроз борбу за превласт и није доприносио јачању Сабора. Кириловић наводи став Милетића у пештанској скупштини 1873. где се заложио да под окриље Карловачке митрополије стави православна црква у Далмацији, Боки Которској, Босни и Херцеговини, са жељом не да ојачају Монархију, већ српски народ.[137]Народни покрет Срба у Јужној Угарској у другој половини 19. века развио се под утицајем књижевне и националне романтике српске омладине, из времена Младе Италије и Немачке. Портрети Гарибалдија и Мацинија, растурани су по Војводини упркос забрани. Епоху националног заноса манифестовао је духовни вођа омладинског покрета Светозар Милетић.[138]

За Јашу Томића је борба политичара у Сабору за превласт у аутономији била „рад за образ народа“. Културно и економско питање потискивано је политичком борбом, која се преносила на народно-црквени живот. Присутно је несређено стање у црквеним општинама, основне и средње школе, нису се уклапале у дух новог доба. Истовремено, Румуни су аутономију изградили за непуну годину, док је српска аутономија стајала на почетку. „Бесплодну“ аутономију увиђао је 1886. и Јаша Томић, а Полит је употребио израз Сизифов посао. Строги критичари назвали су је „шугава аутономија“. Услови живота на економском, културном и националном пољу претворени у комплекс сложених питања, остаће изазов који је све више измицао контроли. Став да народњаци

[137] Димитрије Кириловић, *Српски народни сабори*, Књига друга, Нови Сад 1938.,стр.61 и 62.

[138] Данило Кецић, *Димитрије Руварац о националном покрету,* Зборник радова Научног скупа *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, Нови Сад-Сремска Митровица 1997. ст.123.

„лете“, а либерали „пузе“ пред властима, није у довољној мери спочитавао низ питања везаних за живот Срба у Монархији.[139]

Историјски гледано, Бахов систем 1849-1859. допринео је германизацији и централизацији државе. Пораз код Солферина 1859, Октобарска диплома 1860. Фебруарски патент 1861. пораз у аустријско-пруском рату 1866. све су то били моменти који ће допринети стварању дуалистичке државе 1867. Немачки централизам уступио је место мађарском, који није био спреман да са народностима подели уставна права. Наум о јединственој мађарској држави подразумевао је претварање националних мањина у Мађаре. Показало се убрзо, након хапшења Милетића, да је Аустроугарском нагодбом изневерена нада Срба да у установама „ утврде и унапреде своју народност“. Срби су до тада захваљујући привилегијама имали више предности у односу на друге народности. Укидањем војне границе, која је имала 100.000 војника, шансе за слободан национални живот постаће илузија. Свест о посебном народу долазила је до изражаја преко захтева о посебној политичкој територији. Статус је почивао на војничким заслугама у бројним ратовима Хабзбуршке монархије. Војводство Србије и Тамишки Банат у периоду 1848-1860. кратко је трајало и није одражавало српске националне интересе, како територијом тако и политичком влашћу. Жртвовани су интересима Мађара. Упркос политичкој решености Беча и Будимпеште да Нагодбом поделе власт, маргинализовани Срби су наставили да живе у знаку традиције и развијене националне свести. Оличене кроз језик, име, историју, обичаје, писмо. Благовештенски сабор у Сремским Карловцима 1861. тражио је да се Срем, Банат и Бачка организују као посебна област, српска Војводина. Требало је да има војводу, војводски савет и обласну скупштину са српским званичним језиком. Покушај Срба да остваре уређење на федеративом основу није остварен, зато су очекивали поделу жупанија на основу народности.[140]

Димитрије Кириловић је истражио последице дуготрајног процеса асимилације и различите аспекте модела мађаризације. Утврдио је узрок, истраживио ток процеса, почев од 1867. и последице појаве дугог трајања. Власт је

[139] Димитрије Кириловић, *Српски народни сабори*, Књига друга, Нови Сад 1938. стр. 62 и 63.
[140] Димитрије Кириловић, *Помађаривање народа у бившој Угарској*, Нови Сад 2006. стр.5-10.

политичким средствима и државним притиском извршила претварање вишејезичке, национално хетерогене средине у једнонационалну и једнојезичку. Мађарска супердоминација узела је маха крајем 19. века. Српском народу је наметнута опција однорађавања или борбе за очување националног идентитета. То је време када је сан о јединственој мађарској политичкој нацији и службеном мађарском језику, постајао стварност. Мађарска елита позивала се зарад мађаризације на „државно и историјско право“. Методи перманентног притиска доприносили су привиду да је прихватање ацимилације и напуштање националног идентитета било на добровољној бази. Том циљу служила је и унутрашња мађарска колонизација. Школска политика била је најважније средство за помађаривање. Отуда је при доношењу школских закона долазио притисак на немађарске народе.[141] Тежња Мађара да изврше претапање немађарских народа обављало се у национално-културном погледу са толико жестине, што Кириловић назива угњетавањем.

Народностима је ограничено право употребе матерњег језика, ускраћено и право територијалне самоуправе. Народности су тежиле стицању права на признавање националности, ради очувања националног идентитета. Тежили су образовању жупанија и изборних срезова на националном принципу. Тражили су да се признају за историјски равноправене, како би народоносно питање било решено на основу територијалне аутономије. Срби су преко *Заставе* манифестовали протест против Мађара да народностима ускраћују национално право. Национална права сведена су само на крња грађанска права, јер се глас Срба и Румуна приликом доношења закона у скупштини са мађарском већином није чуо. Освајачка политика промовисана је Законом о народностима, примењена кроз просветни систем драконским мерама.

Мађарско насиље током процеса асимилације манифестовало се кроз забрану употребе „рацког језика“, фаворизована је мађарска култура путем језика, историје и величања националних симбола, химне, заставе, грба и државних празника. Страх од мађарског шовинизма, који је средње школе претворио у фабрике асимилације, допринео је јачању националне свести. Професор Васа

[141] Димитрије Кириловић, *Помађаривање народа у бившој Угарској*, Нови Сад 2006. Душан Берић, Предговор стр.I-XIV,

Стајић, покренуо је 1912. лист за српску омладину *Нови Србин*. Уводни текст, упућивао је на чињеницу, да се само величала мађарска историја, указује на фалсификате и тражи одговоре на бројна питања. У служби помађаривања налазила су се мађарска културна друштва, позориште, штампа, хуманитарне установе, капитал и црква. За војвођанске Србе, основано је Мађарско културно друштво за Јужну Угарску, у Сегедину. Ово је друштво прихватило идеју организовања *Мађарске православне цркве*. Нова средства за помађаривање остварена су доношењем закона о грађанском браку и државним матицама. Што је послужило као повод за одржавање Митрополијског збора у Сремским Карловцима 1894. Затим, следећи корак, био је Конгрес народности одржан 10.8.1895. Мађаризацији је доприносило увођење матица световних власти, што је омогућило завођење мађарских презимена и имена места и општина. Правни и државни поступци, задирали су у националне српске интересе, што је дало повода разједињеним српским политичким странкама у Угарској, да се окупе, око виталних српских интереса.

Изборни систем, зависио је од интелектуалног и имовног цензуса, који је утврдио сабор још 1848. и који се задржао све до 1913. када су извршене неке мање изборне реформе. По Тисином закону донетим 1913. усвојен је непринципјелан став власти према немађарским народима. Мађари и Немци имали су више изборних права у односу на остале народе. Потискивање се није вршило само путем изборног права, већ и путем мера везаних за рад администрације, школе, цркве, емиграције... Немађарски народ иако је чинио половину становништва имао је само 25% изборног права, које је сужавано терором административних органа и жандармерије, тако да је на изборима учествовало само 10-15% немађарског становништва.[142]

Посебан утисак на политичку сцену, оставила је власт Иштвана Тисе, председника владе, који се 1904, налазио на челу либерала, познат као државник чврсте руке. Користио је терор да спречи опструкцију у парламенту, нарочито у Банату 1910. Владао је преко Странке рада, прво као шеф парламента до 1913.

[142] Димитрије Кириловић, *Помађаривање народа у бившој Угарској*, Нови Сад 2006. стр.102-121

затим је председник владе до краја рата. Означен је за главног виновника заоштравања односа према радницима, опозицији, Србима.[143]

Василије Крестић, у оквиру расправе *Хрватске претензије на Војводину, Босну и Херцеговину од 1848. до данас*. издвојио је два актуелна питања: 1. Великохрватске претензије на Војводину и Босну и Херцеговину од 1848. до данас. Основна мисао је да су великохрватске тенденције проузроковале сталне неспоразуме и сукобе са Србима. Тежња хрватских политичара да Босну и Херцеговину припоје, постојала је од шездесетих година 19. века. Водећи хрватски политичари: Анте Старчевић, Еуген Кватерник, Штросмајер, Миховил Павлиновић, Франо Супило, Вјекослав Клаић, Јосип Штадлер... нису крили великохрватске намере, утемељене на државном и историјском праву. Комплексан географски положај ове две области имао је стратешки значај и за Хрватску.[144]

Застава је са великим занимањем пратила и подржавала црквену, политичку и културну борбу српског народа у Босни и Херцеговини. Прилике и догађаји, давали су повод за писање о српском радикализму, који је настао као последица различитих политичких, верских и културних утицаја. Власт Турске, затим Аустроугарске, допринела је појави различитих антагонизама. Поред српске културе, дошло је до судара источне и западне културе и вере, започела је борба за првенство. Наметнути су бројни проблеми везани за национално, аграрно и верско питање. *Застава* се залагала за самосталан рад, српско јединство и културу. Интенција је ишла у смеру српског радикализма, стварања српске „културне земље“.[145]

Политичко нејединство присутно је у Босни и Херцеговини. Данило Димовић, обавестио је Николу Стојановића, о жељи Јефтановића за оснивањем нове странке. Указивао је да разлика постоји у тактици, да битних диференција међу групама нема. Наводи да су главни разлози неслагања лежали у зависти, неповерењу, непознавању људи. Велики део тобожњих политичара, није схватао много тога, „него лупа веслом по води“. Обећавао је да ће радити на томе да до

[143] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963. st.124.

[144] Василије Крестић, *Хрватске претензије на Војводину, Босну и Херцеговину од 1848. до данас*, Зрењанин 2012. ст.1-85.

[145] *Застава*, 27.1.1914. бр.20.

расцепа на две групе не дође. Убрзо је на површину политичког живота избило аустрофилско струјање групе коју су представљали Димовић и Јојкић, познати још по томе, што су школовани у Новом Саду.[146] Постојало је политичко гледиште Ристе Радуловића, које се заснивало на оцени политичког амбијента и водећих личности. Радуловић је изнео мишљење да чисто национални правац, антиаустријски, није прихватљив за странку.[147]

Национални покрет за црквеношколску аутономију и омладински покрет у Јужној Угарској и Босни и Херцеговини, имао је значајну улогу у обликовању друштвених и политичких тежњи, представљао је став јавног мишљења. Срби у Јужној Угарској обликовани под утицајем средњоевропске културе, више од два века, били су ослонац Србима у Босни и Херцеговини, у прихватању новог државног оквира, као израза политичког, економског, друштвеног и културног живота. Политичке промене у Босни и Херцеговини, наступиле су након Берлинског конгреса, увеле су на политичку позорницу, уместо сељаштва, градску буржоазију. Настају два нова слоја, интелигенција и радничка класа. Структура српског друштва у Босни и Херцеговини, добила је нов динамички израз. Иако је сачувана феудална организација у аграрнопоседовним односима. Упркос недостацима, српско друштво је стварало националне установе, друштва и организације, које су израсле у национални покрет.

[146] АСАНУ Београд, Збирка Љубомир Стојановић, бр. 10739 Преписка Данило Димовић-Никола Стојановић, 2.7.1909; Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Београд 1940. ст.XLVI

[147] АСАНУ Београд, Збирка Љубомир Стојановић, бр. 10718 Преписка Радуловић Ристо-Никола Стојановић, 17.2.1912..

3. Националне појаве и процеси

3.1. Српски национални препород

Национални покрети пратили су процес националног буђења свести, ради остварења интеграције народа у нацију. Национални покрет по Екмечићу, пролазио је три фазе, прво се јавља као безазлен културни покрет образоване интелигенције. Друго раздобље, обележава свемоћни покрет средње класе, и треће, окупља око заједничких идеја најшири слој становништва. Екмечић пише, о националном стремљењу „целокупног српског народа“, о потреби остварења заједништва, тежњи за сједињењем са Србијом. Национални покрет развијао је идеје, путем соколских, гимнастичких, лоптачких, стрељачких, олимпијских и антиалкохоличарских друштава.[148] Основна покретачка снага налазила се у црквеношколском и омладинском покрету, који се развио у Босни и Херцеговини, крајем 19. и почетком 20. века. Наведени друштвени ток омогућио је модернизацију друштва, политичко ангажовање бити следећа фаза друштвеног деловања Срба у Аустроугарској. Национални покрети су покретачка снага српског друштва, захваљујући чијем деловању настају нови моменти у развоју српског друштва. Политичка модернизација, допринеће заоштравању односа између власти и домаћег становништва. Народни покрети усмерени на национална, политичка и просветна права Срба, обликовани су током 19. века у Хрватској, Далмацији, Војводини, Босни и Херцеговини и Македонији. Саставни део српских националних потреба су црквеношколски захтеви, уско повезени са борбом Срба у Угарској, и борбом црквеношколских општина у Босни и Херцеговини. Захтеви су имали политички и социјални карактер, одражавали су националне тежње српског православног становништва. Српски народ у Босни и Херцеговини, трошио је своје снаге током 19. века на устанке и буне, док су Срби у Угарској организовали покрет за национални препород. Национални препороди тежили су успостављању

[148] Милорад Екмечић, *Срби на историјском раскршћу,* Београд 1999. ст. 228. Милорад Екмечић*, Друштво, привреда,и социјалнинемири у Босни и Херцеговини,* Историја српског народа, књ.VI-1, Београд 1981. ст.558/9, 580.

новог друштва, нације и државе. Екмечић је национални препород доживљавао као социјални покрет који стреми прелазу од књижевног на државни концепт, како би се преко културе интегрисала нација, преко које се национализује цела заједница. Истовремено са настајањем културног, настаје друштвено и политичко вођство. Национални препород исказао је тежњу политичке модернизације друштва.[149]

Српски национални и политички покрет, делује у време стране власти, као израз незадовољства постојећим стањем. Мењао је форму, облике манифестације, условљене амбијентом, методе борбе, циљеве и актере сцене. Национални покрет Срба у Угарској, под вођством Милетића, заступао је националне, политичке и културне идеје Омладине. Настале под утицајем Мацинија, идеје да се оружаним устанком оствари национално ослобођење. Покрет није био јединствен, поред националнобуржоаске струје деловала је револуционарна, чији су протагонисти били Светозар Марковић и Васа Пелагић. Почетком 20. века, развија се под утицајем омладине национална акција, док се на подручју јужне Угарске, вршило национално васпитање. Захваљујући полету омладине, успостављане су бројне споне, које су доприносиле развоју националних идеја. Снагом борбе, издвајао се национални покрет у Босни и Херцеговини. Може се посматари кроз две фазе, прва се манифестовала кроз буне и устанке, имала је националноослободилачки карактер. Друга фаза је била веома драматична и суптилнија, изражена кроз борбу за народноцрквену аутономију и омладински покрет.

Услови живота Срба у јужној Угарској, националне, политичке и културне прилике, нису биле у тој мери заоштрене, да би наметале оружану борбу. Грађанско друштво у Монархији, након одласка Милетића са политичке сцене, сводило се углавном, на борбу за црквено-школску аутономију. Различити узајамни односи, струјања у национално-ослободилачким покретима, слабили су покрет у Босни и Херцеговини и везе са Србима у јужној Угарској. Омогућавало је властима Аустроугарске, да будним оком контролишу национална струјања на својој територији, а Турској да неповезане снаге устаника сузбија.[150] Српски национално-

[149] Милорад Екмечић, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 1999. ст.153.

[150] Владимир И.Фрејдзон, *Револуционарна демократија и буржоаски револуционари у српском национално ослободилачком покрету крајем 60-тих и у току 70-тих година 19. века,*

ослободилачки покрет развијао се током 19. века у различитим политичким и социјално-економским условима. Простор Аустругарске, Османске државе и Кнежевине Србије разликовао се у политичком, економском, друштвеном, националном, верском погледу и специфичним условима социјалне основе. Живот Срба у склопу различитих система власти,, подразумевао је бројне активности и напоре, за обликовање заједничке националне идеје Утицај Срба из Угарске на прилике у Босни и Херцеговини, Василије Крестић је посматрао кроз однос према устанку 1875-1878. Популарност *Заставе* и Светозара Милетића имала је велики одјек у сазревању идеје националног ослобођења. Српски политичари у Новом Саду постали су тумачи ослободилачких стремљења српске раје. Питање ослобођења Босне и Херцеговине, доживљавано је као нераздвојни део националне политике. Одушевљење за помоћ устаницима, иако није захватило шире слојеве српског становништва није остало без одјека. Српска штампа у Угарској је националним радом заслужна за обликовање јавног мишљења у читавом српству.[151]

Окупација Босне и Херцеговине била је узрок прогањања Срба Угарске и Хрватске. Затворен је у „велеиздајничком процесу“ Милетић, затим Касапиновић, прота Беговић, народни генерал Стратимировић, професори учитељске школе у Пакрацу Димитрије Јосић, затим Петар Деспотовић, Владимир Красић, Јован Павловић, Мита Нешковић, Тоша Бекић и други. Упркос притиску власти саборска већина није остала јединствена. Уклањањем Милетића наступила је „пометеност и малаксалост“ дошло је са Максимовићем и Политом до склапања на сабору „начелних партија“. Рад народноцрквеног сабора текао је у време по Кириловићу када су „озбиљне и тешке прилике“. Пештански парламент је у лето 1879. изгласао закон о обавезном учењу мађарског језика у основним школама националних мањина. Црквено-просветна аутономија била је зато „последње уточиште и последњи бедем“ одбране народног живота. Пометњу у српском националном животу, изазвало је увођење цивилног брака у Угарској. Мера је изазвала незадовољство Срба у Угарској и Хрватској, 11.3.1894. у Великој Кикинди.

Културно-политички покрети народа Хабзбуршке монархије у 19. веку, зборник радова, Нови Сад 1983, ст.35-42.

[151] Василије Крестић, *Срби у Угарској 1790-1918.* Нови Сад 2013. ст.373, 376,384.

Протест у виду народног збора организовале су црквене општине. Збор у Сремским Карловцима тражио је одржавање народноцрквеног сабора, како би представио захтев у име Срба у Монархији.

Питања везана за религију добијају на тежини са појавом нових струја, које су указивале на уплив секти на народне партијске слабости и тежње. Србе у јужној Угарској, крајем 19. века запљуснуо је талас назаренства**.** Савременици Васа Стајић и Јаша Томић писали су са интересовањем о овој појави. Стајићев текст посвећен назаренству, у време боравка у Сењу, допринео је да постане стални сарадник *Заставе*. Акутност теме, показује факт да је Томићева брошура *Паметно назаренство*, штампана је у два дела, 1897. и 1905. Смисао Томићевог рада је препорука, уместо назаренства, пролетаризованих сељака и занатлија, је „паметна борба“ путем оснивања задруга. Стајић је више пажње поклањао, узроцима, и условима који су доприносили прихватању назаренства. Симпатије према назаренима изражавао је Јован Јовановић Змај, о чему су писали Стајић и Јован Максимовић. Назаренство се раширило међу Србима, Словацима и Мађарима. Назаренски епископ Каламар из Пачира, је организатор и теоретичар назаренства у Бачкој.[152]

Национални интереси налагали су опстанак аутономије, као једног од предуслова за опстанак у држави, коју су Срби доживљавали као туђинску. Тежња ка добијању политичке и територијалне аутономије доживела је неуспех. Упркос томе аутономија је имала национални и морални значај, јер се старала о очувању верске, просветне и политичке егзистенције. Владар је упркос српским националним интенцијама 11.7.1912. суспендовао одредбе аутономије, враћено је устројство у коме је важну улогу играо клер**.** Тако је српска народна установа изгубила прворазредни значај и респект исте власти, која јој ускраћује историјско право на привилегије. Власт је на тај начин послала сигнал јавном мнењу, које је приморано да потражи ново решење за српско национално питање.

Након борбе за црквеношколску аутономију, Срби у Босни и Херцеговини ишали су у правцу организовања политичких активности. Политички и правно организована Аустроугарска држава, ускраћивала је демократска права

[152] Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад 1963.ст.60.

становништву, које се нашло пред новим изазовом. Тежња Срба да остваре право на самоопредељење, доживљавана је од власти као велеиздаја. Испади бирократије, насиље над становништвом, доприносило је повећању јаза између Срба и актуелне власти. Деловање на јавно мнење одвијало се захваљујући дневним листовима *Српске Ријечи, Народ*, преко часописа *Дан* и *Наш Живот*, политички живот добија нову димензију. Група око листа *Народ*, коју су предводили Коста Кујунџић и Никола Стојановић, подстакла је политичко организовање Српске Народне Организације. Министар Буријан 1907. уместо државног притисака као средства борбе гради нови приступ како би каналисао Србе. Програм Организације бавио се политичким, просветним, економским питањима, у намери деловања на „националној основи“. Што је подразумевало увођење аутономије, успостављање владе одговорне сабору, општинску самоуправу, решење аграрног питања. Захтевано је решавање царинског питања, војног питања, служење војске само на територији Босне и Херцеговине, постављање чиновника из редова домаћег становништва. Након програмског осмишљавања, за председника Организације изабран је један од народних првака Коста Кујунџић.[153]

Политички живот Срба у Босни и Херцеговини,, повезан је са драматичним збивањима, низом појава које су као карике у ланцу, указивале на један дуг процес споре кристализације. Бројни актери динамичних дешавања, смењивали су се на политичкој позорници, где се поред страних утицаја одвијала борба идеја и личних интереса, ометаће напоре за јединствено народно деловање. Рад групе око Кочића и *Народа* допринео је јачању утицаја српскохрватског јединства. Истовремено Ристо Радуловић је инсистирао на српско-хрватској коалицији у Босни и Херцеговини.[154]

Хабзбуршка власт је пред анексију агресивним мерама настојала да спречи царинску унију Србије и Црне Горе, разбије српско-хрватску коалицију. Био је то изузетан моменат, када је власт предузимала кораке који су водили ка анексији Босне и Херцеговине. Младотурска револуција, увођење Устава у Турској, подстакло је Србе у Босни и Херцеговини, да траже устав, као израз народне воље. Власт је узвратила намером да анектира територију како би створаила политичке и

[153] Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Београд 1940. ст.XXVI
[154] *Народ,*24.7.1913. бр. 315. Неколико примједаба *Србобрану*

правне предуслове да владар изда устав. Упркос неслагања српске и муслиманске Организације са чином анексије, заједнички апел упућен великим силама, остао је без одзива. Игнорисање хроничних проблема од стране дипломатије, произвело је омладински бунт, који ће прерасти у револуционарну акцију омладине. Најдаље је у реализацији намере културног уједињења српског народа отишла *Просвјета.* Она је за једну деценију рада, јасно профилисала смернице рада, које су биле усмерене на образовање омладине и српско културно јединство. Деценија рада *Просвјете*, прерасла је у националну манифистацију у којој је Стојан Новаковић, имао изузетан значај, у афирмацији идеје културног јединства. Глорификовала се идеја, око које се окупио народ, спреман да следи појединаца који су вршили патриотску дужност. Ристо Радуловић је догађај означио „половином српског националног програма“.[155] Трезвен однос према комплексној стварности, усмерава Ристо Радуловић преко листа *Народ*. Постојала је свест да се српски народ мора економски и културно подићи, вековну заосталост није било могуће превазићи без културног препорода. Уверење о народном јединству, пласирано највише преко српске штампе у Јужној Угарској.[156]

Тежња за променом, водила је ка освешћивању широких народних маса „подизање политичке и моралне вредности“ значило је спремање за политичку борбу, представљену као „пасија жеђ за слободом“. Везе са Србијом биле су логичан след догађаја јер су означавале „да смо од једне крви и меса“. Радило се о идејном упознавању, разумевању прилика, како би се упркос политичким границама ширила свест о културном јединству.[157]

Код Срба у јужној Угарској и Србији, преко Уједињене омладине српске, дошла је до изражаја националнолиберална идеологија. Развио се национални, просветни, књижевни рад, путем беседа, новина, часописа, политичког ангажовања. Ђачка друштва прерасла су у национални покрет, затим организацију, из које настају политичке странке. Упркос либералним и социјалистичким идејама, Омладина је под утицајем романтизма, ослоњеног на народну традицију, епске

[155] *Народ,* 25.9.1912. бр.228.
[156] *Народ,18/31.8.1912. бр..221.*
[157] *Народ,*11.2.1914. бр.367.

песме. Душаново царство. Доминантне су код омладине идеје национализма, либерализма и антиклерикализма.

Битан моменат за разумевање српског националног покрета везује се за Велеиздајнички процес у Загребу. Започео је након хапшења Срба у Хрватској, пред објаву анексије, августа 1908. Издајничко деловање Ђорђа Настића, указивало је на везу са обавештајном службом Монархије. Дошло је у марту 1909. до покретања парнице против 53 Србина, за које је државни тужилац тврдио да су стајали у вези са политичким друштвом „*Словенски југ*“ у Београду. Циљ друштва, ослобођење, ради државног, политичког, социјалног, народоносног и културног уједињења Југословена. Тенденције уједињења, пропагирала су оптужена лица, са намером да уз војну снагу краљевине Србије и кнежевине Црне Горе, спроведу уједињење са Хрватском, Далмацијом, Славонијом и Босном и Херцеговином. Наслеђе политичког живота Монархије, везано за историјско право, пренело се на 20. век. Природно право, везано за име, језик, веру, ћирилицу, морало се бранити снагом аргумената, од подметања и фалсификата. Деликатна питања везана за историју, традицију, народноцрквену аутономију, грб, заставу, привилегије Војводине... били су тема деветог дана претреса на суду 12.3.1909. између бранитеља Душана Поповића и главног оптуженог Адама Прибићевића. Стенографска белешка, протеже се на 10 страна занимљивог садржаја. Виктор Новак, је приметио да је сем питања Војводине, дато светло на „опште српско питање и њену историјску и природну снагу“. Познавање историјских факата, послужило је Адаму Прибићевићу да се у драматичним околностима одбрани. Радило се оптужници, која је била усмерена на српски православни народ у Хрватској. Адам Прибићевић током одбране говорио је са добрим разумевањем комплексне српске историје. Тврдио је за српску православну цркву да се прилагодила српском народном схваћању и обичајима. Срби, изван војводске области, на подручју Угарске, Срема, Славоније, Хрватске, Далмације, да стоје на стражи свести народности. Указао је на тежњу српског народа да се политички организује, да се то вуче као црвена нит и показује тежњу да се Срби окупе кроз

војводство. Питање односа српског и хрватског народа, Адам Прибићевић је доживљивао као јединствен народ.[158]

На процесу се нашао и старији брат, патријаршијски протосинђел, професор карловачке богословије, Валеријан Прибићевић. Ангажован од 1903. помагао је брату Светозару, око уређивања страначког листа *Србобран*. Немирна духа, жељан резултата, социјалну концепцију политичког рада допуњује потребом индивидуалног деловања. Остварио је контакте са уредништвом листа *Словенски југ*, личностима као што су: Љуба Јовановић-Чупа (1877-1913) национални радник, четник, директор листа *Пијемонт,* Имао утицај на Младу Босну. Затим, капетан Јаша Ненадовић, Ђорђе Настић... Покрет је у Београду имао средиште, требало је да буде организован на огранке, чија је централна фигура Љубомир Јовановић. Називан је Мацини Младе Србије, почео је 1904. деловање са листом *Словенски југ,* са намером националног и социјалног ослобођења југословенских крајева под влашћу Монархије. Све је указивало на конспиративан рад, групе људи спремних на жртву.[159] Адам Прибићевић је у успоменама изнео, да је за заверенике знало само неколико особа: Валеријан, свештеник Ј. Јовић, његова жена, управник економије манастира Крушедола. Јовановић, Јоца Орешчанин, у Босни Петар Кочић. Наводи да су од 53 оптужена у Велеиздајничком процесу у Загребу 1908. били криви он, Валеријан и Јоца Орешчанин.[160] Процес је имао одраза на однос власти према српском народу. Никола Шумоња, новембра 1908. писао је из Пакраца, Аркадију Варађанину о прогону Срба у Хрватској.[161] Политички процес у Загребу је изазвао велико интересовање јавног мнења како у Монархији, тако и изван, у бројним европским центрима, водила се жива полемика о скандалозном политичком процесу. Процес уперен против „велеиздајника“ окарактерисао је Валеријан речима: „јер шта је г. државни одвјетник за нашу опћу државну ствар урадио са оптужницом и са овим процесом, тога ми за 20 година интезивног рада не би били кадри постићи“. Током суђења на велеиздајничком процесу бранитељ

---

[158] Viktor Novak, *Diskusija o Vojvodini na zagrebačkom veleizdajničkom procesu*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, 1929. књ.2, ст.395-405.

[159] Предраг Палавестра, *Књижевност Младе Босне,* II Хрестоматија, Сарајево 1965, стр.241-249.

[160] Адам Прибићевић, *Мој живот*, Загреб 1999. ст.11-22.

[161] РОМС ин.бр.15.569 Шумоња Никола-Варађанин Аркадије, 8.11.1908.

Хинковић, назива, Валеријана, антиклерикалним свештеником, епокурејцем, који „воли мир“. Упркос ставу бранитеља Хинковића, Адам и Валеријан, били су чланови револуционарне организације, која се окупљала око листа „*Словенски југ*“. Иако је су сви искази и докази, били недовољни да се оптужени окриве за велеиздајнички рад, подметнуте су велеиздајничке тенденције. Оптужба се односила на активност пропагирања великосрпске државе, која се требала остварити уз војну помоћ из Србије. Адам и Валеријан, осуђени су „као коловође“ на 12 година тешке тамнице. Процес је усмерен на појаве које су упућивале на велеиздају, везане за рад Српске самосталне странке, Српске земљорадничке задруге, штедионице, читаонице, сокола.[162] Оптуживана је Српска самостална странка, за рад на ширењу *Србобрана, Привредника, Српског кола*... Суд је налазио аргументе у намери велеиздајника да присаједињењем Хрватске и Славоније, Далмације, Истре, Босне и Херцеговине, Бачке и Баната, територије Словенаца, Краљевини Србији, са намером да остваре „српску државну мисао“.[163]Власт је настојала да организовањем велеиздајничког процеса сузбије национални покрет, и уништи српско-хрватску коалицију.

Историчар и савременик догађаја, Радослав М.Грујић, истражио је историју појава везаних за велеиздајнички процес. Резултат ангажованог рада је научно утемељена књига, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији*, штампана у Новом Саду 1909. Дешавања током процеса у Загребу, уздрмала су српску православну цркву, која је на оптужбе и фалсификате усмерене на српско порекло, језик, писмо, заставу, грб, цркву, веру, школу, националну свест...морала да одговори.[164] Против оптужби на велеиздају, први је реаговао Саборски одбор Карловачке митрополије, на седници од 5.9.1908. где је хитан предлог протеста поднео Перо Крајиновић. Одбачена је оптужба која се темељила на квалификацији велеиздаје, због употребе српске народне заставе, која је уједно била и застава српске народно-црквене аутономије, српског народног грба, који је грб српске православне митрополије. Уложен је протест на истражне радње, које су без

[162] *Говори бранитеља у казненој парници против Адама Прибићевића и педесет двојице другова* Загреб 1909. ст. 57, 370, 461.

[163] Коста Драгосавац, *Успомене на „велеиздајнички“ процес*, Нови Сад 1911. ст.62, 170.

[164] Радослав М.Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији*, Београд 1989. ст.277-309.

дозволе вршене у црквама. Вршен је претрес цркви, олтара, парохијских звања, црквене благајне и архиве. Осуђен је атак на „најсветија права“ зајемчена уредбама српске народно-црквене аутономије, освештаних историјским развитком и традицијом. Саборски одбор је реаговао након подизања оптужнице државног одветништва 12.`1. 1909. Ставом да се врађају „најсветији верски и народни осећаји“, којим се бришу ујемчена права цркве и аутономије. Саборски одбор указао је на потребу да се предузму потребни кораци да се напад на светиње српског народа и народно-црквену аутономију сузбије. Српска православна црква је узвратила 31.1.1909. представком Синода владару. Епископи су су на синоду одбацили наводе оптужнице, и покушај да се пониште аутономна права српске цркве, њених власти и органа. Одбацили су покушај суда да повеже Српску православну цркву са великосрпском пропагандом и оптужбом велеиздаје. Одбацили су оптужбу, која се темељила на тврдњи, да је Српска православна црква стојала у вези са намером за „силовитим превратом и отцјепљењем од законите државноправне везе краљевина Хрватске и Славоније“.[165]

Браник је писао са уважавањем о држању патријарха Лукијана, „српски поглавица“ да је ишао пред државну влади и заступничку кућу угарског Сабора у Будим, да протестује. Указао је да велеиздајничка оптужница из 1909. пориче опстанак српске цркве и народа, да се бан Раух меша у послове српске цркве, да се српска црква и народ ставља пред оптуженичку клупу.[166]*Српска ријеч*, писала је са поштовањем о српском патријарху, који се солидарисао са 53 невино оптужена Србина, и тражио од народа да чува веру прадедовску, писмо, заставу, да оснива српске земљорадничке задруге, Соколе... *Словенски југ,* нашао се уздрман од три политичка потреса, везана за младотурску револуцију, која је пробудила наду, анексију Босне и Херцеговине, која је ускомешала и велеиздајнички процес, концентрисао пажњу јужнословенства.[167]

Ради аутентичности драматичних догађаја, који су утицали на живот како појединца, тако и шире, суочили смо се са документима, која су илустрација збивања, одраз времена коме је припадао Валеријан. Може се тврдити да је изазвао

---

[165] Коста Драгосавац, *Успомене на „велеиздајнички“ процес*, Нови Сад 1911. ст.88-90.
[166] *Браник,* 12.1.1909. бр.10.
[167] *Српска ријеч*, 31.8.1909. бр.187. и *Српска ријеч*, 10.11.1903. бр. 244.

велику пажњу јавног мнења, и да су убрзо уследиле далекосежне последице. Долазак Валеријана, након велеиздајничког процеса из Загреба у Сремске Карловце, десио се пред Ускрс 1910. Свечано је дочекан са великом пажњом српског грађанства, од групе истомишљеника, која му је приредило добродошлицу. Дочекали су га богослови, гимназисти, фондовски чиновници. *Застава* наводи да су међу присутним били др Жарка Миладиновић, Калафатић, др Красојевић, Димитрије Руварац, Манојловић... Валеријана су на рукама носили, што је био израз солидарности са Србима, „из ових крајева“ који су , како се говорило, на тешке муке били стављени.[168] Тим поводом одржан је збор Српске самосталне странке у кући барона Рајачића, у Сремским Карловцима.[169] После затвора је препуштен бризи родбине, одлази прво у манастир Крушедол, затим на лечење у Врњце у Србији. Упркос наведеним дешавањима, биран је за посланика народноцрквеног сабора у Сремским Карловцима, узео је учешће на конгресу новинара.[170]

Покушај власти да питање права на самоопредељења Срба, означи велеиздајом, и организује судске процесе 1908-1910. подстакао је национални покрет Срба, са простора Монархије. Солидарност српског народа, у току велеиздајничког процеса, захватила је све слојеве српског народа. На страни „велеиздајника“ нашао се српски Синод Карловачке митрополије, низ појединаца, црквеношколских општина у јужној Угарској, Хрватској и Славонији, Далмацији, Босни и Херцеговини. Иза „велеиздајника“ стао је низ интелектуалаца, Масарик, Стојан Новаковић, Милан Хоџа...Велеиздајнички процес, био је поред анексије, балканских ратова, значајан моменат националне историје. Бројне појаве, допринеле су настанку покрета, што је произвело процес означен, као препород. Национално српско питање се сударало са тежњом великих сила за поделом сфера интереса, у време нарастања империјализма. Берлински конгрес је 25 чланом омогућио Аустроугарској да изврши окупацију Босне и Херцеговине. Новопазарски санџак остао је у поседу Турске, с тим што је ради осигурања путева

---

[168] *Застава*, 5.6 и 7.април. 1910. година, број 74,75,76.

[169] РОМС М.12.489 *Аутобиографија Симеона Араницког*, пароха и архијерејског намесника старопазовачког, ст.32.

[170] АСАНУК МП Ф А.кутија 301, 1910/М.328.

аустроугарска довела војску. Питање међународног мандата за окупацију, подразумевало је право на управу. Према међународном праву није смела да мења затечено државноправно стање, већ да задржи исти статус, који је имала под Турском. Политичке прилике учиниле су да Срби буду центар напада и прогона у Босни и Херцеговини. „Њихова главна кривица у очима режима била је њихова православна и српска оријентација. Бројно најачи, са највећим процентом прираштаја национално најсавеснији и привредно најјачи они су могли бити угњетавани и обесправљени, али нису могли бити уништени. Из своје вековне ураслости у своје домовинско тло цепали су они своју силну животну и чудно отпорну снагу... Све већи успон Србије и Црне Горе као и обилна културна и духовна подршка Срба из Војводине умножавали су њихове снаге и јачали дух отпорности. Под утицајем нових идеја родило се било револуционарно босанско-херцеговачко поколење чије српство... није било уско и чији видици нису били сужени на ивице покрајина. Оно је било и политички и социјално напредно: мрзело је Монархију и као националнога угњетача и као колонијалног експлоататора“. Слијепчевић, наводи да су Срби даље ишли путем југословенске мисије.[171]

Извештаји Министарства унутрашњих дела руске империје се баве, читавим низом питања, везаних за стање у Босни и Херцеговини. Неке од тема били су црквени проблеми, национални и верски односи, аграрно питање у окупираној Босни и Херцеговини. Истанчана рука обавештајца, вешто је указивала на делатност аустроугарске администрације, у земљи разореној ратом, у условима раста цена, великом незадовољству сељака. Приметно је у извештајима опште осиромашење становништва, успех аустроугарске админисрације у реформисању земље и довођење у склад са осталим деловима монархије. Уведана је строгим мерама евиденција становништва, пасошки систем и попис становништва. Учињено указује на комплекс мера ради интегрисања земље у аустругарску империју. Утврђена је граница, граде се фортификације према Црној Гори и Србији. Уведен је царински систем. Техничка и административна модернизација приметна је 1892. Побољшан је социјални положај становништва, повећана је

[171] Др Ђоко Слијепчевић, *Питање Босне и Херцеговине у 19. вијеку,* Келн 1981, стр.67.

продуктивност рада. Укинута је државна радна обавеза, отварају се кредитне благајне и мрежа пољопривредних и занатлијских школа. Негативна страна социјално-економске политике Аустроугарске огледала се у неумереној експлоатацији природних богатстава, колонизацији простора и депортацији становништва. „У политичком односу окупациона влада доследно је спроводила једном прихваћен програм, улажући све напоре за гушење националних тежњи локалног становништва“. Разбијени су устанички одреди, ангажовани су појединци као пандури у редовним полицијским саставима. Доводе се од 1878. чиновници из Словеније, Далмације. Започела је тајна борба између две чиновничке супарничке стране великохрватске и мађарске. Власт је пажњу усмерила на унификацију администрације, школства, правописа и језика. Након окупације православно становништво опирало се увођењу латинице и хрватског језика. Деведесетих година дошло је до експанзије и доминације већ раширене латинице и хрватског у школама. На културном и просветном плану спроведен је програм са намером приближавања Аустрији и западу. Није било 1895. новина штампаних ћирилицом. Успех католичке пропаганде руски извештаји нису након окупације предвиђали. Међутим, делатност комуналних школа са латинско-хрватском оријентацијом значајно је допринела успеху језуитских мисионара из Рима у акцији покатоличења у Херцеговини.[172]

Бесплатно школовање у државним школама привлачило је српско становништво и постало претња српским националним тежњама. Истовремено се бележила безуспешна вишегодишња борба Срба за увођење црквено-школске аутономије и напор да општине добију право да саме бирају наставника у школама. Извештај од 1895. говори о жалби представника православних општина на спровођење политике везане за школске законе и потпадање православних школа под државну администрацију. На неуспех била је осуђена и нова народна делегација која се 1897. упутила на преговоре код Калаја. Неуспеху је доприносила по руским извештајима и провладина политика црквених великодостојника и солидарност цариградског патријарха са политиком Беча. Потчињавање

[172]Људмила В.Кузмичева и Душко М.Ковачевић, *Годишњи извештаји МИД-а Министарства унутрашњих дела руске империје о Србији и Босни и Херцеговини 1878-1903.* Нови Сад 1996. стр.22, 176, 168,169,209-210,

православних митрополита администрацији спроводила се поткупљивањем и заменом непослушних свештеника. Извештаји у распону 1881-1886. говорили су о позицији митрополита Саве Косановића који није прихватао власт папе, нити да се потчини Карловачкој митрополији. Отворени иступи против католичке пропаганде били су узрок подношења оставке. Остало је од 1890. потпуно од владе зависно свештенство. Један од изузетака био је тузлански митрополит Дионизије који се противио мешању световне власти у црквена питања, због чега је царским указом био разрешен дужности. Борба државе против секуларизације црквеног живота допринела је забрани одласка верника у манастире у Србију и Црну Гору. Истовремено на страни католика била је власт и новац. Власт је систематски радила на повећању броја страног становништва, што указује Извештај који је разматрао питање колонизације немачког и италијанског становништва из Тирола 1884-1884 Православне је пратило сиромашно становништво и неуко свештенство. Извештаји из 1883-1884. упућују на неравноправну борбу како на верском тако и привредном плану. Католици су постали власници привредних предузећа, потискују српске привредне установе. Изјава сарајевског надбискупа Штадлера о потреби прикључења Босне и Херцеговине Хрватској изазвала је отпор у Бечу. Оваква ополитика доприносила је по извештају из 1894. политици смањења српског становништва, због одласка у емиграцију. Депортација српског становништва приказана је у извештају 1892. Извештај је разматрао питање колонизације немачког и италијанског становништва из Тирола 1884-1884.[173]

Економска политика одразумевала је однос власти према решавању аграрног питања. Власт Хабсбуршке монархије задржала је турски порески систем, десетак у натури заменула је новчаним износом. Немилосрдно је убиран заостали порез, што се види из годишњих извештаја министарства иностраних дела руске империје 1898-1903. Право на увоз скупе аустријске робе добили су Јевреји. Бомбардовање и пожар у Сарајеву, корупција, били су разлози сеобе трговаца у Београд. Економски положај становништва Босне и Херцеговине погоршан је слабим приносима усева и смањивањем броја грла стоке. Укидање радних обавеза,

[173] Људмила В.Кузмичева и Душко М.Ковачевић, *Годишњи извештаји Министарства унутрашњих дела руске империје о Србији и Босни и Херцеговини 1878-1903*. Нови Сад 1996. стр.24,25.

отварање кредитних штедионица требало је да допринесе поправљању економског положаја Учињени кораци нису суштински утицали на промене феудалног друштва, аграрнопоседовна структура остала је непромењена. Аграрна политика због сукоба економских интереса утицала је на заоштравање односа Срба кметова и Муслимана земљопоседника.[174]Одговорност за постојеће односе имала је Земаљска влада која је контролисала и организовала привреду. Аустроугарска власт је обележила владавину мерама централизације уз помоћ бројног чиновничког апарата чији је рад обележен злоупотребама. Незадовољство становништва са *Законом о војној обавези* довело је до немира који су код хришћанског и муслиманског становништва прерасли у устанак у Херцеговини 1882. Након доласка Калаја, власт је упркос низу султанских фермана наставила праксу присилних мобилизација, што је доприносило дезертерству. Улагала је новац у црквене, школске и инфраструктурне објекте. Највидљивији резултати остваренеи су подизањем железничких и друмских саобраћајница. Неповерење према институцијама стране власти није ублажила вест о могућем увођењу установе изборне земаљске скупштине за Босну и Херцеговину, као што је то урађено за Хрватску и Славонију.

Извештај МИД-а за 1894. говори да Калај жели да покаже пред светом да се земља убрзано развија. Мало пажње је посветио животним потребама а више културним. Влада није отворено забрањивала верску слободу. Намеравала је да за митрополита постави Мандића. Истиче да за српски национални покрет највећу опасност представљају владине школе. Извештај МИД за 1895. говори да генерал Апел и министар Калај раде да понемче становништво. Окупациона власт се бори против националне самосвести становништва. Католичка пропаганда се несметано шири, нема новина писаних ћирилицом. Стално исељавање православаца доводи до повећања католичког становништва у земљи. Извештај МИД за 1899. говори да је цариградски патријарх одобрио пројект реформе црквених установа. Уведен је духовни суд прве и друге инстанце са учешћем аустроугарских чиновника са звањем тужилаца. Влада је дала сагласност за избор учитеља и општинских

[174] Милорад Екмечић, *Друштво, привреда и социјални немири у Босни и Херцеговини,* Историја српског народа, VI-1, Београд 1983. ст.. 584-587.

свештеника. Окупациона власт се толико учврстила да се не плаши руског утицаја. Не дозвољава српским новинарима да учествују на прослави стогодипшњице рођења Пушкина.[175]

У избеглиштву Перо Слијепчевић, под псудонимом Милан Топлица, написао је аутентичне ратне вести о збивањима у Босни и Херцеговини, и штампао о трошку Михаила Пупина. Слијепчевић је за државну експанзију Монархије навео да се вршила по жељи „војничке партије“, која је стално вршила притисак на Србију. Затегнуте односе на Балкану пројектовала је Монархија, изазивајући царински рат, анексију, утицала на расплет сукоба са Турском после балканских ратова. У Босни и Херцеговини власт је анексију мотивисала чињеницом да ће се остварити уставно стање. Напротив, уместо обећаних права грађанске слободе, уводи се војнички режим. Што је условило појаву атентата, као дело „одушевљених појединаца“, који тумаче непријатељско расположење против туђинаца. Сарајевски атентат је само „једна капља у мору“, замишљена и изведена од омладине из Босне и Херцеговине.[176]

Амбијент непрестаних политичких дешавања, допрнео је драматичној борби, која се водила на релацији власт-народ. Сабор у Босни и Херцеговини, сазван 1910. представљао је ограничено законодавно тело, чији је рад прописан правилима „Штатута“. Остварена је тројна власт, коју су представљали заједнички министар, аустријска и мађарска управа. Аустрија се у Босни и Херцеговини ослањала на католике, Мађарска на муслиманске бегове. Закон о факултативном откупу кметова, само је делимично решио аграрно питање. Ограничен делокруг рада Сабора, није могао да прихвати захтеве већника за проширивање права у Сабору.[177] Парламентарни начин борбе, имао је подударности са „ситним радом“, због неспремности опозиције три народа, да се окупе. Муслимани и Срби били су сагласни по правно државном питању, борбе за аутономију, супростављени у

---

[175]Људмила В.Кузмичева и Душко М.Ковачевић, *Годишњи извештаји Министарства унутрашњих дела руске империје о Србији и Босни и Херцеговини 1878-1903*. Нови Сад 1996. стр. 172,173,176,209,210. и Михаел Антоловић, *Босна и Херцеговина у годишњим извештајима министарства иностраних дела руске империје*, Сремска Митровица, Споменица историјског архива Срем, Сремска Митровица 2005, број 4, стр.199-223.

[176] Милан Топлица, *Рат против својих поданика у Аустро-Угаркој*, 1915. ст.6,7.

[177] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963. st. 127.

аграрном питању. Сабор је од 71 посланика, имао Срба 31, који су након проглашења верско-просветне борбе муслимана 1909. и аграрних немира Срба 1910. изгубили међусобну подршку. Посебно осетљиво аграрно питање у Крајини, добило је на оштрини, док је програм Организације, група око *Српске ријечи*, настајала да компромисом дође до решења. Балансирала је и група око листа *Народ*, залагала се за облигаторни откуп, против закона о факултативном откупу, и за даљу сарадњу са муслиманима. Перо Слијепчевић наводи да је аграрно питање „запињало“ услед сукоба Срба, Хрвата, и владе, око националног опредељења муслимана. Изгласан је због неслоге Срба, закон о факултативном откупу кметова.[178]

Ристо Радуловић, у текстовима, публикованим у листовима *Народ, Српска ријеч, Преглед, Просвјета,* који би се по данашњим мерилима могли оквалификовати аналитичким новинарством, бавио се националним питањем и питањем народног јединства. Национална идеја, по Радуловићу, темељи се на политичкој зрелости и економској снази. Рационалан однос према политичким појавама, могао је да допринесе процесу сазревања националних осећања, ради напуштања верског фанатизма. Листови *Народ* и *Отаџбина*, јачали су мисао српскохрватског народног јединства. Национално јединство подстицано је кроз текстове и указивало на предност националног јединства над страначким. Општи интерес налагао је потребу јачања свести националног јединства у покрајинама насељеним са Србима. Значај су добиле народне организације, читаонице, соколи, задруге, културна друштва... у којима се одвијао „ситан рад“. Омладина је под утицајем левице, идеја са запада, почела сумњати у делотворност парламентарног рада. Националне и политичке стеге, условиле су 1910. акт Богдана Жерајића, да организује атентат уперен против власти. Балкански ратови допринели су сазревању идеје националног ослобођења и уједињења. Последица низа комплексних појава, је за омладину изазов, она чини напор ка обликовању јединствене националне свести. Анексија је имала реперкусије на политички живот Срба, изван Босне и Херцеговине. Правна неутемељеност анексије,

[178] Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Београд 1940. ст. XXXIV-XXVII

непостојање уставног стања, самовоља Монархије, подстицала је активности омладине.

Балкански ратови били су прилика да Ристо Радуловић, напише да се рађа „Млади и силни Балкан“. Препознатљива, нагонска, национална свест „нашег патријархалног сељака“је у раздобљу 1912-1918. дошла до изражаја. Власт је победе Срба користила као повод да уведе маја 1913. вандредне мере у Босни и Херцеговини, које се након изласка српске војске из Скадра укидају. Драматично врење, доприноси да се уместо реализама ситног рада у парламенту, на јавној сцени манифестује радикализам.[179] Морално пропадање дела српске елите у Сарајеву, подстакло је схватање да „друштво из каљуже спасавају само велики потреси“.[180]

Крајем 19 века, национални покрет Срба обухватао је два вида политичке манифестације, борбу за црквеношколску аутономију српске цркве у Угарској и Босни и Херцеговини и омладински покрет**.** Два облика борбе, кроз који се изражавао национални, политички, економски интерес. Свест бројних појединаца носила је националне идеје, радила на реализацији националних тежњи на еманципацији. Српство је политичку борбу пренело је из парламента у аутономну борбу везану за црквеношколску аутономију. Поред сукоба са властима за опстанак аутономије, одвијала се борба представника народа са хијерархијом. Недостатак јединства обележио је политички живот и борбу за опстанак народноцрквене аутономије.

3.2. Борба за црквеношколску аутономију

Простор Угарске насељавали су хришћани, иако подељени на католике, протестанте и православне. Верске подељености, условиле су историјски развијену српску тежњу за очувањем система царских привилегија, које су поред верског имале национални и политички значај. Вековни утицај ислама, оставио је траг у Босни и Херцеговини, аустроугарка власт наметнула је поред политичког система и верски утицај католичке цркве. Срби у Угарској, изложени су деловању католичке

[179] Ристо Радуловић, *Расправе и чланци,* Београд 1940. ст.XLIII, XLVI
[180] *Народ,* 13/26.4.1013. бр. 288.

религије, западне културе у дужем временском периоду, који је протекао у знаку осцилација различитих верских, националних, политичких притисака. Вера као кохезиони елемент, допринела је уобличавању нације, утицала на политички и државни живот. Црква и школа су традицинално легалан и природан ослонац у очувању народних интереса, у спровођењу националног задатка, остварења јединства Срба.

Процес сужавања српске аутономије може се пратити од 18.века, па до момента укидања 1912. Хабзбурзи су у аутономији гледали архаизам, кога је требало уклонити. Наметањем дуализма у Монархији 1868. компликује се положај српске аутономије. Мађари су у аутономији проналазили елементе сепаратизма. Мађарска влада није имала вољу да допусти консолидацију Срба на црквеном и просветном пољу. Почев од Благовештанског сабора јављају се политичке претензије, да Сабор прерасте у народно представништво. Водила се до 1914. године борба за национално вођство између српске хијерархије и политичке елите. У склопу наведеног, треба посматрати и сукоб Милетића и патријарха Анђелића. Милетић је црквено-народни Сабор доживљавао као народни, а Анђелић као црквени орган народне управе. Политичке вође су у цркви гледале националну установу коју је требало искористити за политичку борбу. Жестоке сукобе на црквенонародном Сабору, Иларион Руварац окарактерисао је као „ пропаст нашу“. Радило се о дилеми, праву превласти између воље народа или Сабора. *Застава* и *Браник* су питање аутономије третирали као „народно-политичко питање“. Борбу између црквеног и народног интереса, вешто је користила власт у Бечу и Пешти, како би сачували права круне и државе.[181]Тоша Бекић писао је о реформи Српске православне цркве у епископалном духу, са тумачењем да је црква извор религијског убеђења, а не народног суверенитета. Упркос разлици у гледању, Анђелић је по писању Бекића, био вољан да се измири са „народом“, са намером да се аутономија ослободи утицаја угарске владе.[182]

Сам чин церемонијала приликом свечаног доласка и званичења краљевског повереника, изасланог на српски православни народноцрквени Сабор у Сремске

[181] Никанор, *Митрополит-патријарх српски Герман Анђелић и Светозар Милетић*, Нови Сад 1978. ст.4-12,22,29.

[182] САНУ Београд, Преписка бр. 13077/20. Тоша Бекић-Светиславу Касапиновићу, 5.12.1884.

Карловце, упућивао је на подаништво јерархије Српске православне цркве.[183] Приликом обележавања миленијумске изложбе одликован је пакрачки епископ Мирон Николић, председник хрватског сабора Васа Ђурђевић, кикиндски градоначелник Риста Телечки, новосадски архитект Ђорђе Молнар, одветник Аврелије Поповић добио племство...[184] Власт је настојала да различитим мерама обезбеди лојалност поданика.

Рад др Јована Савковића, *Борба Срба Војвођана за своју народно-црквену аутономију***,** наводи да је историја Срба од Сеобе 1690. била борба за територијалну самосталност, политичку и управну организацију „испуњена дугим низом упорних и жилавих борби за обезбеђење народно-црквене аутономије, које се нису прекидале све до ослобођа испод аустроугарске власти“. Извор права којим је регулисан народно-црквени живот Срба био је у апсолутној власти царева, који су издавали привилегије путем патента, декларатори ја, дескрипта, декрета, заштитних писама итд. Дворска власт је решавала питања народно-црквеног живота. Донета акта допуњавана су на Сабору народних и црквених првака. Последњу реч задржавали су за себе аустријски цареви. Право представника народа на Сабору сводило се на формалност. Царски комесар наметао је дневни ред, одлуке су изнуђаване притиском на посланике. Опозиција ако би се и јавила била је у клици угушивана радикалним мерама. Упркос правној регулативи мађарске власти се мешају у питања народно-црквене аутономије. Дали су себи за право да поништавају, и преиначавају права. црквеношколске аутономије. Ишли ду до крајњих конзеквенци, са намером да пониште донете уредбе аутономије и донесу *Јединствени статут* уз помоћ високих црквених кругова. Власт је непрестано угрожавала црквеношколску аутономију из страха за опстанак царевине.[185]

Мађарска политика према Босни и Херцеговини, дошла је до изражаја након избијања босанско-херцеговачког устанка. Двојна монархија је јасно исказала империјални интерес преко флоскуле о заштити права хришћана. Окупациона власт се залагала за права Српске цркве у Босни и Херцеговини, под управом

---

[183] РОМС М.13.824

[184] *Браник*, 30.5.1896. бр.63.

[185] Јован Савковић, *Борба Срба Војвођана за своју народно-црквену аутономију*, Нови Сад 1953. стр.1-8.

Карловачке митрополије. Нова јерархија под ингеренцијом патријарха Анђелића требало је да служи као ослонац окупационог система, који је настојао да српско црквено питање стави под своју власт. Иако је Цариградска конвенција 1880. утврдила канонски положај српске цркве у Босни и Херцеговини, део права стекла је Монархија. У мађарским политичким круговима је борба за аутономију доживљавана као нелојалност. Истакнути појединци као што је Милетић, представљали су непожељне бунтовнике.[186] Тежња политичких мађарских интереса дошла је до изражаја приликом прославе Миленијума, када је Босна и Херцеговина представљена у посебном павиљону. Штампа је доносила текстове о намери власти да српску цркву у Босни и Херцеговини стави под јурисдикцију Карловачке митрополије. Наводно, преговори у Даљу, између патријарха Бранковића, бана Хедерварија, барона Федора Николића и Ђуре Ђурековића, повереника Бењамина Калаја, организовани 1896. ишли су у том смеру.[187] Васин износи да је Монархија манипулисала са верским питањем, како би олакшала продор на исток и повезала верско питање са политичким тежњама. Анексија је од министра Апоњија брањена као потреба да се помогне развитак Босне и Хецеговине. Претензије Мађарске на Босну и Херцеговину заговарали су политичари Ференц Кошут и Теодор Бићањи.[188]

Владике Карловачке митрополије заузимале су значајно место како у духовном тако и националном смислу. Деликатан је положај владика на рубним подручјима православне вере у епархијама Карловачке митрополије. Утицај унијаћења осетио је у својој епархији пакрачки владика Мирон Николић, и за то критикован од српске штампе. Посебан изазов за мађарску владу било је именовање будимског владике. Власт је настојала да на владичанску столицу у Будиму седне више него лојалан владика. Долазак Бранковића из Будима на место патријарха, подгрејало је сумње радикала, да патријарх и даље жели да задржи то место, како би сачувао везу са угарском владом, пренео седиште патријаршије и конзисторије. Међутим, сукоб патријарха Бранковића и Банфија започео је у лето

[186] Горан Васин, *Сабори раскола,* Београд 2015. ст.407-425.
[187] Горан Васин, *Сабори раскола,* ст.642.
[188] Горан Васин, *Сабори раскола,* ст.662, 705,734.

1895. када је министар дао себи за право да сазове Синод. У којој мери се власт мешала у рад епархија, види се по начиу избора будимског владике. Значајно место добио је прота Јеремије Мађаревић, као лични пријатељ Калмана Тисе. Упркос мешању мађарске владе, нису били уређени односи у редовима јерархије. Вршачки владика Змејановић, оптуживао је патријарха за проневеру. Владика Мирон је тражио да синод прекине односе са владиком Змејановићем.[189]

Област Карловачке архидијацезе, обухватала је: 1.Срем,Славонија 123 места; 2.Бачка дијацеза 62 места: 3.Будимска дијацеза 46 места; 4.Темишварска дијацеза 108 места; 5.Вршачка дијацеза 44 места; 6.Пакрачка дијацеза 104 места; 7.Горњо-карловачка дијацеза 136 места; Подела на протопресвитерате 1.Архидијецеза протопресвитерати: Карловачки, Земунски, Митровачки, Вуковарски: Укупно 140.935 душа. 2.Дијецеза Бачка: Новосадски, Сомборски, Бечејски, Жабаљски: Укупно **123.362** душе. 3. Дијецеза Будимска: Мохачки, Будимски:Укупно 21.464 душа. 4. Дијецеза Темишварска: Арадски, Темишварски, Кикиндски, Бечкеречки: Укупно 161.85. 5. Дијецеза Вршачка: Вршачки, Белоцрквански, Панчевачки: Укупно 143.397 душа. 6.Дијецеза Пакрачка: Раићки, Беловарски, Пакрачки, Вођински: Укупно **103.739** душа. 7. Дијацеза Горње Карловачка: Лички, Корјенички, Плашчански, Будачки, Глински, Костајнички, Гомирје. Укупно душа 236.331. Српски народно црквени сабор састоји се из 75 посланика, од којих су 25 свештеници и 50 из световног реда. Сабор се редовно састаје сваке треће године између Ускрса и Духова, вандредно по потреби.[190]

Несумњив политички и црквено-школски значај за Србе пречане имали су црквени-народни сабори. Најзначајнија институција Срба у Хабзбуршкој монархији, делила је судбину народа, који се налазио на ветрометини судара различитих интереса. Сабор је скуп изабраних посланика, различитих тежњи и мишљења око решавања српског националног питања. Насупрот српском питању нашло се мађарско државно и историјско право. Утемељено на постулату да је Мађарска држава мађарског политичког народа. Угарски сабор заспепљен мађарском националном и политичком хегемонијом игнорисао је интересе

[189] Горан Васин, *Сабори раскола,* Београд 2015. ст.540,541,545,584, 597.
[190] Илија Вучетић, Збирка уредаба, Нови Сад 1897. ст.38-72.

народности. Судар државноправног мађарског гледишта са црквеним и аутономним правом, произвео је комплесну ситуацију. Сабори су место за изношење жалби против ускраћивања националних права, истицања националне посебности. Рад Сабора протицао је у знаку политичких сукоба, дугих расправа, политиканства. Сабори су до 1888. протицали у знаку борби за очување аутономије и решавања националног питања. Епископални каратер Српске православне цркве био је камен спотицања јерархије и политичких странака либерала и радикала. Одражавало се на начин руковођења фондовима и имовином. Раздор у српској аутономији користила је мађарска влада у наметању политичких интереса. Путем притисака вршила је мађаризацију, уводила грађански брак, тражила доношење Јединственог статута. Српска политичка елита предвођена Полит-Десанчићем доживљавала је то као ограничавање права Сабора и сужавање аутономије.[191] Питањем избора патријарха бавио се Министарски савет у Будимпешти, и давао предлог цару, око избора лојалне личности. Српски патријарх Бранковић налазио се пред великим изазовом, притиском мађарске владе због неуспелог доношења Јединственог статута, афера пласираних у *Застави.* Водећу улогу на Саборима имали су радикали у периоду 1902-1910. затим самосталци. Рад на црквено-народним саборима одвијао се у присуству комесара, који су следили интерес мађарских политичких интереса. Патријарх Лукијан Богдановић, нашао се на драматичној и трагичној прекретници, пред задатком да повеже замршене конце српске цркве и мађарске политике.[192]

Клерикални став је организацију и управу народно-црквених послова доносио са епископалног становишта, док су народњаци заступали световњачки став. Уз патријарха стајали су: епископ Никанор Грујић, архимандрид Герман Анђелић и Теофан Живковић. Уз Милетића су били др Јован Суботић, др Стеван Павловић, Михаило Ристић, Васа Ђурђевић, др Светислав Касапиновић, Максим Лудајић, др Ника Максимовић. Епископи су требали имати предност по питању догматског и канонског учења и управе цркве, световњаци по питању финансија и „спољашних“ односа. Зато су народњаци тражили да сабором председава

[191] Горан Васин, *Сабори раскола,* Београд 2015. ст.543.
[192] Исто, Горан Васин, *Сабори раскола*, ст.753.

световњак. Начелна питања доводила су до раздора између две супростављене стране. Народњаци су уз помоћ 200 општина исказивали патријарху неповерење. Сукоб је почео поводом патријархове искључивости приликом попуњавања гимназијског патроната, а наставио се на сабору приликом избора председништва, раздор је довео до распуштања Сабора. Раздор између либералних световњака и конзервативних заступника увео је црквено-школску аутономију у период кризе, који ће потрајати до њеног укидања 1912. Постојање црквено школске аутономије Срба у Војводини подразумевало је до 1869. борбу са центрима моћи у Бечу и Пешти, да би се потом водила борба са противницима аутономије у Пешти и клерикалним делом.[193]

Савременици бурних збивања седме и осме деценије 19. века, имали су суд о преломним моментима, дешавањима и личностима. Јован Суботић је у *Автобиографији* дао описе разних културних и друштвених дешавања, портрете савременика. Учени Суботић, са знањем адвоката, имагинацијом књижевника и рутином политичара, на дискретан начин писао је о сплеткама и закулисаним играма. Описао је несугласице, бахатост и егоизам народних првака, који су лично стављали изнад општег, народног. Приповедање је надвисило анализу, зато је *Автобиографија* не само романизована приповест приватног живота већ скица јавног живота. Дата је особена представа јавних личности, исказана кроз успоне и падове, спектар осећања испуњених сујетом, амбицијом, лукавством. Јован Радоњић у предговору уређивача Суботићеве књиге, наводи да је време настанка Народне странке Светозара Милетића, Суботић означио периодом маштања уместо интезивног рада у више праваца. Време је обележено сукобом интелигенције и конзервативне хијерархије. Пренапрегнута народна снага није могла да пропрати буру јавног дешавања. Малаксалост је наступила у моменту нарастања других народа Монархије. Суботић је у практичном деловању на народном Сабору показао успех у писању пословника и изборног реда. Указао је на неповерење патријарха Маширевића према народној странци Светозара Милетића. Држање народне странке на народно-црквеном конгресу 1869. одвијало се под утицајем европског

[193] Јован Савковић, *Борба Срба Војвођана за своју народно-црквену аутономију*, Нови Сад 1953. стр.9-18.

парламентарног живота. Рад конгреса од стране Милетића подређен је био либералном начелу. Доба толерантног министра Етвеша боље су проценили Румуни, који су то искористили за решавање црквено-просветног питања. Снага Сабора утрошена је на решавање процедуралних питања везана за саборско председавање. Сукоб хјерархије и народа означио је речима „убитачана борба“. Епоху патријарха Маширевића означио је као згодну епоху за „уређивање и оживљавање у сваком правцу“. Суботић је за патријарха Рајачића и Маширевића навео да су били „бистрији и окретнији црквени достојанственици“.[194]

Национална дешавања у сфери политике и црквено школске аутономије, привукла су интересовање Јакова Игњатовића. Игњатовић се након 1848. године, у чланцима и расправама бавио питањима положаја и права српског народа. Пропратио је агресивна политичка настојања Угарског парламента, крајем 1847. да дезавуише српско питање. Постојала је намере да се законом утврди постојање само једне мађарске политичке нације и једног мађарског језика. Предложено је да је богослужбене књиге преведу на мађарски језик, што је значило увођење мађарског богослужбеног језика у српске православне храмове. Витална питања затекла су српско грађанство без политичког програма адкватног духу времена. Брошура Јакова Игњатовића, *Мисли о аутономији* давала је за право угарској влади да се меша и пресуђује путем октројке у сва спорна питања унутар српске аутономије.[195] Јавила се и мисао да је уз помоћ лојалних владика и патријарха, влада желела да заустави морални и материјални напредак нашег народа. Једна од мера, била је одлука краљевског комесара Молинарија, који је изашао са предлогом да се српске вероисповедне школе претворе у државне, односне комуналне. Намера је била да се сузбије национални осећај који се несметано развијао у вероисповедним аутономним школама, који се сузбијао и ограничавао у државним и општинским школама.[196]

Игњатовић. се залагао за решавање српског националног питања не на Угарском сабору, већ на Српском народно црквеном Сабору. Чврсто убеђен да су

---

[194] Јован Суботић, *Автобиографија, Пети део Лето-епоха четврта*, Нови Сад 2008, књ..IV. стр. 59.

[195] Душко М.Ковачевић, *Јаков Игњатовић о положају српског народа у Угарској и питању његове аутономије,* Зборник Матице српске за књижевност, књ.38, Нови Сад 1990. стр.168,192.

[196] Димитрије Кириловић, *Српски народни сабори*, Књига друга, Нови Сад 1938. стр.11,13.

Срби народ, јер имају језик, веру, обичаје, књижевност, и да их мађарски шовинизам не може силом искоренити. Зато је на српском народноцрквеном Сабору по мишљењу Игњатовића требало не само бирати митрополита већ се споразумети за „цело српство“. Између два Сабора требало је држати годишњу скупштину, како би се ухватио корак са временом „револуција у идејама“. Изражавао је забринутост што упркос постојања привилегија Срби их нису могли користити. На угарском сабору 1861. Игњатовић је заборавио да је представник српског народа те је бивше Српско Војводство прогласио за политичко чудовиште. Заборавио је одлуке Благовештанског сабора, које су упућивале на успостављање засебне српске области. Одбијао је сарадњу са Милетићем и *Заставом*.[197]

Утицај власти на рад Сабора и организацију просветношколске аутонимије, препознавао се на сваком кораку. Свака епархија имала је епархијску конзисторију, административни и школски одбор. Натезање Сабора са угарском владом око права избора патријарха и уређења саборског устројства почело је 1871. након смрти патријарха Маширевића. *Застава* је дала предност доношењу саборског устројства. Влада је распустила Сабор који је почео рад 1870. и 1871. па је Сабор 1872. био је затворен пре него што је и отворен. Агитација у народу испољила је захтев за потпуно слободан избор, на основу парламентарне већине у духу старих српских привилегија. Приликом одржавања Сабора Милетић је био против средњовековног церемнијала приликом дочека комесара.[198]

Извештаји великог жупана Андрије Флата, из 1872. упућени мађарском министру-председнику Јожефу Славију, означили су знак за узбуну. Упозорен да је захваљујући Омладини, утицај српске јерархије „сломљен“, а свештенство и учитељи јасно исказују националне тежње. Циљ Омладине ишао је у правцу претварања институција аутономије у „своју тврђаву“, како би дошли до духовних и материјалних средстава. Велики Жупан Флат, предлагао је 1873. председнику владе, да се митрополит бира без Сабора, помоћу договора епископата и владе, уз потврду краљевског височанства. Предлагао је одлагање сазива Сабора, у интервалу од неколико година, када се страсти стишају. Могућност суспендовања

[197] Душко М.Ковачевић, *Јаков Игњатовић о положају српског народа у Угарској и питању његове аутономије,* ст. 169, 170.181,182.

[198] Димитрије Кириловић, *Српски народни сабори*, Књига друга, Нови Сад 1938. стр.2,4,8,9.

„заражених“ црквених општина и школских одбора, увођењем интеррегнума. Ради промене расположења требало је деловати путем штампе, како би се уништио углед Омладине. [199]

Дешавања на једном српском подручју преносе се на остала, попут таласа. Означена са низом мањих културних и политичких кругова одражава стање идеје и тежње. Омладина је носилац идеја национализма, либерализма и антиклерикалима. Српска народно-црквена аутономија, иако је IX законским чланом из 1868. зајемчен национални карактер, дошла је под државни надзор. Власт је вршила контролу рада како рада Сабора, тако и осталих црквених и просветних установа. Надзор и уплитање државе, у време либералних и демократских тежњи чланова народно-црквеног Сабора имао је феудални карактер. Мешање мађарске владе у рад, закључке, имало је за циљ да онемогући расправно-политички карактер, и настојање Српске народне слободоумне странке да Сабор прерасте у народну и политичку институцију. Државна власт вршила је надзор над српском народном аутономијом, путем постављања лојалних и подобних епископа и митрополита. Унутар Сабора, водила се борба за превласт, између клерикала и народњака. Рескрипт из 1868. сматран је компромисом патријарха Маширевића и народњака Милетића. [200]

Митрополит Карловачке митрополије током 1878. тражио је од епископа у Плашком да утврди наводе оптужбе бана Хрватске, да су агитацијом и професора Јосића и Деспотовића, „србском кнезу јавно наздрављало као краљу свих Србаља с ову и с ону страну Дунава, у свој Хрватској и Угарској, дапаче говорило се јавно, чим се тај рат срећно доврши, да ће се ударити на Аустроугарску монархију, и у том погледу очекивала се помоћ од Русије“. Притисак хрватског бана на Србе, последица је денунцијанција, оцењен као напад на „грађанско поштење нашега народа“. Епископ је огорчен на равнодушност хијерархије, која гледа и слуша, зато указује на „потрешен“ ауторитет „нашег положаја“. „Образ нашега народа у јужној Угарској“ јавно је у делегацији окаљао романски митрополит. Све те појаве

[199] Василије Крестић, *Аустроугарска грађа о уједињеној омладини српској*, Нови Сад 2015. ст. 188,189, 200,201.

[200] Василије Ђ.Крестић, *Срби у Угарској 1790-1918.* Нови Сад 2013. ст. 361-364.

указивале су на потребу да се на синоду изнесу ставови епископа и одговори на насртаје са „ове стране Србства“.[201]

Црквенонародни Сабор из 1881. одржан је у Сремским Карловцима, са саборском већином из народне странке коју су чинили изабрани из дијацеза: карловачка, бачка, будимска, темишварска, вршачка, пакрачка, горњокарловачка. Именовање патрихарха Анђелића, на предлог Тисе, од стране владара дочекано је у Сабору и народу „жалосно“. Тиме је суспендовано право Сабора на слободан избор патријарха. Анђелић је био омрзнут што се примио места администратора, затим је пристао да именовањем буде постављен за патријарха. Основана странка нотабилитета или умерених у Кикинди 1884. под вођством др Светислава Касапиновића и др Нике Максимовића сматрала је постављање администратора и именовање патријарха потпуном повредом аутономије. Ново цепање Милетићеве странке народњака довело је 1885. до стварања нове, либералне странке, окупљене око Полита и листа *Браник*. Трећу групу народњака, односно радикала окупио је Лаза Нанчић и Јаша Томић. Ова група залагала се за економско подизање народа. Политчки живот Срба све више је нагињао међусобним сукобима, што је 1889. исказано и убиством новинара Мише Димитријевића, што је довело до цепања политичког јединства.

Присутна бојазан за аутономију исказана је од Милетића у *Застави,* где је он против да патријарх Ивачковић 1879. предаје оставку државним органима и тако заобиђе Сабор из кога је црквена власт потекла. Ивачковић је после окупације Босне и Херцеговине предложио да се православна црква у Босна и Херцеговина припоји Карловачкој митрополији. Став Ивачковића није одговарао властима и то је по Милетићу могао бити узроком неспоразума и уклањања Ивачковића. Од Анђелића се очекивало да прихвати анексију Босне и Херцеговине. У литератури је присутно уверење да је питање уређења православне цркве у Босни и Херцеговини било је узрок промене на месту патријарха и именовања Анђелића за администратора.[202] Сужавање права Срба гарантованих привилегијама манифестовало се током 1879. након пензионисања митрополита Прокопија

[201] АСАНУК Ф МП А 1878-1879.кутија 245, бр.10.
[202] Димитрије Кириловић, *Српски народни сабори*, Књига друга, Нови Сад 1938. стр. стр.34.

Ивачковића и именовањем владике Германа Анђелића за администратора. Анђелић је мењао ставове према актуелним питањима. Приклонио се на угарском сабору 1861. Угарској, да би се непуне две деценије касније упустио у борбу са српским националним интересима. Упућивао је 1886. Србе да треба да се баве само питањем црквено-школске аутономије тј проблемима унутрашњег уређења српске цркве у Монархији.

Након извршене окупације Босне и Херцеговине постављало се питање положаја православне цркве у Босни и Херцеговини. Тадашњи карловачки патријарх Прокопије Ивачковић одржао је у пролеће 1879. синод на коме је закључено да се поднесе представка влади *О правима Карловачког патријарха над православном босанскохерцеговачком црквом, јер је наследник пећког патријарха*. Милаш је наводио да је пећки патријарх имао јурисдикцију, и да то право припада патријарху у Карловцима.[203]

Михаило Полит-Десанчић, залагао се на Сабору у Пешти, 10.11.1879. да се у Босни и Херцеговини реши. питање православне цркве и аграрно питање Полит је очекивао да ће се одмах након окупације успоставити јурисдикција патријарха српског из Карловца над Босном и Херцеговином. Споменица српског патријарха по том питању упућена угарској влади остала је без одговора. Теолог Емилијан Радић, упустио се у анализу односа Порте, фанариотских владика, хришћана. Православни у Босни и Херцеговини били су по Радићу жртве грчких владика, које је красило незнање и похлепа.[204] Схватање начела православног црквеног јединства изложио је 1900. и Емилијан Радић од Сколовца. Филозофска разматрања указала су на предност екуминитета над партикулизмом. Наводи да се аутокефалије и народност подударају. Указао је на историјски процес организације цариградске патријаршије, која је била у средњем веку изложена процесу атомизирања. Православно црквено јединство је оствариво под условом да сабор има улогу надгледања.[205]

Аутобиографија Никодима Милаша је значајан извор за историју Срба у Далмацији, крајем 19. и почетком 20. века. Одражава стремљења далматинских

[203] Никодим Милаш, *Аутобиографија, студије, чланци*, Београд 2005. стр.17.
[204] Никодим Милаш, *Аутобиографија, студије, чланци*, Београд 2005. стр.6-22.
[205] Емилијан Радић, *Начело православног црквеног јединства*, Панчево 1900, ст. 1-31;

Срба, у контексту Српске православне цркве. Посвећен духовном, просветитељском и научном раду оставио је значајан траг у култури. Бавио се писањем дела историјске садржине, која су настала под утицајем Илариона Руварца, чији је метод критичког мишљења прихватио. Прво је објављивао историјску грађу а затим вршио синтетичку анализу и тако остварио дело под насловом *Православна Далмација*.[206]Након школовања у Шибенику и Задру, похађао је богословију у Сремским Карловцима. Патријархов двор поредио је са двором „богатог мађарског спахије". Незадовољан знањем стеченим у Богословији, школовао се у духовној академији у Кијеву. На молбу Срба из Војводине, дао је 1879. суд о разлозима пензионисања патријарха Прокопија Ивачковића и именовању на то место Германа Анђелића. Тим поводом су настала *Правила православне цркве са тумачењима*. Писао је Милаш о понашању које је допринело да из Далмације беже владике: Рајачић, Станковић, Мутибарић. Службовање Кнежевића у Далмацији протекло је у знаку окретања леђа владики, од дела незадовољних верника. Професор богословије у Задру, који је потицао из Мађарске био је Митрофан Шевић ректор до 1892. Уверен да је православна црква у Аустрији 1869. уживала сва права као и остале конфесије, „али у самој ствари та је црква само толерирана".[207]

Именовање Саве Косановића за митрополита обрадовало је Милаша, пише да је тим доласком створен услов да се „црква наша" сасвим отргне од фанариота, да се јерархија сједини са српком-православном јерархијом у „нашој монархији, јер тада би била јача и снажнија ... да се одупре покушају уније или ширења католицизма". Пише да је Босну и Херцеговину римска пропаганда сматрала „за богати за себе плијен". Сматрао је да ако се босанскохерцеговачка црква не придружи Карловцима, онда неће ни добијати синодски изабране епископе из Војводине, него ће им из „исте *те Војводине наметати Беч епископе*". Став о потреби сједињења са Карловачком митрополијом изразио је 1884. у књижици *Канонско начело православне цркве к разређивању црквених области. к питању о јерархијском положају Сарајевске митрополије*. Убеђен да је карловачки

[206] Никодим Милаш, *Православна Далмација*, Нови Сад 1901.
[207] Никодим Милаш, *Аутобиографија, студије, чланци*, Београд 2005. стр.9-49.75, 86,87.

митрополит наследник патријарха у Пећи. Српске новине сматрале су да је то подстицај властима за извршење анексије, и да црквени интереси морају бити подређени политичким. Уследио је одговор Милашу, у брошури Димитрија Руварца под насловом *Доле образину г. др. Никодиме Милашу*.[208] Писана реч, блиска је и земунском свештенику, Димитрију Руварцу, мада се у појединим моментима приклањао властима. Он је у јеку српског покрета оштро критиковао предложени статут, у духу потреба режима и митрополита..

Национални и политички моменти, налагали су напор да се регулишу односи власти и Српске православне цркве. Стварање српске црквене хијерархије, подређене цару, омогућавало је контролу над верницима, ради прихватања новог система власти. Грчке владике, омржене од народа, незаинтересоване за прилике у Монархији, нису могле бити ослонац. Супростављање Косановића, католичкој пропаганди, моћном Штадлеру, биће узрок Косановићевог повлачења са места владике. Оставка је била прилика да се постави нови владика, који неће бити под руским и великосрпским утицајем. Калај је одустао од намере да то место понуди Милашу, са убеђењем да нема политичког такта, и способности да води митрополију.[209] Никодим Милаш изјаснио се априла 1904. за време боравка у Сремским Карловцима као присталица „једне царске одлуке“, по којој све православне епископије морају признавати карловачког митрополита. Убрзо је проговорила *Застава* да је послан из Беча да ради на сједињењу епархија у Далмацији и Босни и Херцеговини, што је утирало пут ка анексији Босне и Херцеговине. Против ставова Милаша устао је у *Застави,* серијом чланака Јован Вучковић, потписан са *Јуниус.* Објавио је текстове под насловом *Јединствена православна црква у Аустро-Угарској*.[210]Милаш 1896. опажа у народу апатију, неизвесност, трагове разарања. Истовремено, због политичких активности, народ се „распаљује“ и делује без програма „куд вихор носи“. Интелигенцију назива „шака људи“ која није кадра да друштво води. Политичку журналистику пореди са каљугом, која публику скандалима храни. За Милаша је Новосадски лист *Наше*

[208] Никодим Милаш, *Аутобиографија, студије, чланци*, Београд 2005. стр. 52-56.

[209] Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka 2000. st.337,394.

[210] Никодим Милаш, *Аутобиографија, студије, чланци*, Београд 2005. стр.114, 115,116. Милаш је нападан у *Застави*, 1904. бр. 92,93,95 и 96: Текстови под насловом *Јединствена православна црква у Босни и Херцеговини* , објављени 1904. у распону 134-139 броја.

доба „верно огледало стања Срба у Аустроугарској“. Тадашња штампа, писала је критички о ставу Милаша, у „вези са апостолима вијерске уније“, да стоји у интимним везама са „ватиканским и бечким круговима“, да „другује са непријатељима српског народа и православне цркве“, и да је у „тијесним везама са Германом Анђелићем“. Изнет је закључак да је „Милаш издао православље, и да је он данас орган римске пропаганде, кроз кога ће се извести унија православних Срба са Римом“. Руски лист *Восток,* пренео је да су митрополиту Сави Косановићу, нудили језуити за улазак у унију 200.000 ф., док митрополиту Ђорђу Николајевићу неће морати ни толико.[211]

Милаш је тврдио да су неспоразуми почели 1884. када је објавио *Каноничко начело православне цркве при разређивању црквених области-к питању о јерархичком положају Сарајевске митрополије*. Примењена је у том делу историјско-канонична метода у сврху доказа да је српски патријарх у Сремским Карловцима наследник пећког патријарха. Позивао се на текстове објављене 1882. у органу либералне странке у Угарској, *Српско коло*. Аутор текста, др Павао Јанковић, ишао је у истом смеру, трудећи се да потврди права Карловачке митрополије. Темељио је став да „границе управе црквених послова морају бити у свему и по свему разрађене према границама управе грађанских послова. Што искључује Цариград како из грађанских тако и црквених послова. У прилог овоме ишла је и Цариградска конвенција, којом је цариградски патријарх уступио своја права над босанскохерцеговачком црквом. Засут српском неслогом, подозрењем власти и римском пропагандом, посветио се списатељском раду. Штампао је 1887. значајне књиге *Пропаганду и Црквено право*.[212]

Краљачић, наводи да је идеја о прикључењу Српске цркве у Босни и Херцеговини, била блиска Калају. Тежња за духовно одвајање верника од дотадашњих центара, јавила се после окупације Босне и Херцеговине. Сарајевски митрополит Антим, први је августа 1878. изразио потребу спајања са Карловачком митрополијом. Косановић идеју о јединству није прихватао, јер је то значило припајање Босне и Херцеговине Монархији. Упркос идеји, то питање није јавно

[211] Никодим Милаш, *Аутобиографија*, , Београд 2005.стр. 11,12,24,25,31-37,59,68.

[212] Никодим Милаш, *Аутобиографија*, , Београд 2005.стр. 11,12,24,25,31-37,59,68.

постављано, нити решавано. Изузетак је учинио Никодим Милаш, 1884. јавно је изнео шредлог у раду *Каноничко начело православне цркве при разређењу црквених области*.

Долазак Ђорђа Николајевића на место митрополита у Сарајеву 1885. оценио је речима да је због „мирне ћуди“, подобан властима. Упркос лојалности, није доследно излазио властима у сусрет, што је због година толерисано. Притисак власти на црквеношколске општине појачан је након постављања националне хијерархије. Постављени су архијереји Леонтије Радуловић, Никола Мандић и Ђорђе Николајевић. Српска црква у Босни и Херцеговини 1883. имала је 374 свештеника, од тога је 67 поседовало земљу, док је 225 у кметовском односу. Власт је допринела повећању броја православних цркава у Босни и Херцеговини. У време окупације, било је 207 цркава и 10 манастира. Саграђено 151 нова црква и 54 је реновирано до 1897.[213]

Занимљиво је гледање књижевника Вељка Петровића. Иако у свету књижевног стварања, респектован због познавања прилика свога доба. Упознао је значајне личности из сфере књижевности, политике, радио на интегрисању српског народа. Дошао је из „старе Војводине“ и боравио је пред Први светски рат у Сарајеву, затим у Београду. Навео је мишљење Пашића, који је сматрао да је Милетић грешио, што је земетао борбу са црквом и осуђивао антиклерикализам Јаше Томића. Ценио је огромне националне заслуге Српске православне цркве у Војводини, што Милетић и Томић нису признавали. Чињеницу да је црква у туђинској држави држала српски народ на окупу, да је једина национална институција. „ Црква је била егида наше народности у Угарској„ она је православљем држала народ на окупу, она се није смела нападати.... А помислите какве су све жучне кампање вођене против патријарха Анђелића и како је само тај човек био клеветан и незаслужено нападан! Анђелић се борио као лав и није попуштао, а њему није било лако, јер је био нападан чак и у самим храмовима за време богослужења. Тако је једном приликом морао да се брани усред цркве и да узвикне: Народе српски не поводи се за лакомисленима и чувај се црвенога ђавола- при том је мислио на Милетића, јер је Милетић био рић. „Народе мој, децо моја, -

[213] Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Banja Luka 2000., st.340,341.

настављао је Анђелић- твоја црква нема друге деце до вас, она је ваша, она постоји ради вас и на вашу ползу, не дајте црвеном ђаволу да вас одвоји од ње и да вам руши оно што су вам дедови завештали, а што ви треба неокрњено да предате вашем потомству!“. Петровић је писао да су Милетићеви људи бацили по цркви плакате на којима је писало „Анђелић је продао Српство. Анђелић није Србин“. Патријарх се засут плакатима срушио у несвест. По мишљењу Петровића, тај део историје је остао нерасветљен. Петровић пише да су Војвођани и после 1918. наставили традиције Доситеја и Милетића.[214] Овај пример указује на острашћеност, која није доприносила националном развоју. Раздор је подгреван од стране власти, која је у несугласицама видела своју шансу.

Црквенонародни Сабор 1892**.** водио је расправу око црквено-народног устава, познат као „јединствен“, јер се бавио виталним питањима народноцрквене аутономије. Десило се да је умерена или аутономна странка предвођена Ником Максимовићем прихватила предлог усвајања „Јединственог статута“. Либерали су сматрали да је питање аутономије добро решено, посебно у односу на државну власт, којој се одузима могућност да се уплиће у аутономију. По мишљењу опозиције статутом није осигуран слободан избор патријарха од стране Сабора, нити је предвиђено да сабор утиче на избор епископа.[215] Различита гледања допринела су сукобу, са једне стране налазио се патријарх Бранковић и клерикали, са друге стране Радикална странка и лист *Застава*. Наступило је неприродно стање, изазвано општим неповерењем, престао је рад Сабора од 1893. до 1897. јер је старим посланицима истекао мандат а нови нису изабрани. Саборску већину имали су радикали, од 1909. самосталци. Власт је онемогућавала законодавни рад; Манастирску уредбу је прво одобрила 1909. а затим укинула 1912. Избор патријарха Лукијана Богдановића обављен је под притиском мађарске владе, која је имала увид у понашање, нарав и рад епископа.

Срби се кроз рад политичких странака, у националнополитичком смислу, залажу за очување националног идентитета, путем јединства православља и

---

[214] РОМС М.13.399. Уместо поговора: Милан Јовановић Стоимировић, *Вељко Петровић*, стр.434.

[215] Димитрије Кириловић, *Српски народни сабори*, Књига друга, Нови Сад 1938. стр.58.

српства израженог у народноцрквеној аутономији. Упорно истрајавање на постављеним циљевима, везаним за народноцрквену аутономију, заснивало се на историјској нужности националног опстанка и тежњи за интеграцијом. Аутономија је уједињавала Србе у Угарској и Хрватској, прожимала их чврстом везом, која је ишла ка постизању политичке аутономије. Интерпретација права оствареног привилегијама које су у исти мах сужаване, указује на бројне изазове са којима се сусретао народ више од два века. Економска моћ сагледавала се кроз народноцрквена и митрополијска добра, бројне фондове, чији је капитал потврђивао репутацију аутономије, која је уживала народну подршку. Утицај аутономије на српски народ, имовина, разграната мрежа црквеношколских општина у Хрватској и Угарској, упућивао је на несумњив утицај на српски народ, што је аутономији давало политички значај, који је Угарска настојала умањити. Хрватска је постојање српске аутономије доживљавала као повреду хрватске аутономије. Угарска и Хрватска, законским мерама, везаним за Угарко-хрватску нагодбу настојале су да ставе под контролу српску аутономију, што је у већој мери изазивало национални отпор. Угарска влада је 9. Чланом закона, из 1868. осигурала неприкосновен утицај, мада је већ контролу Сабора вршила преко комесара, одлуке Сабора дезавуише и октроише, примедбе није достављала владару, одуговлачила је сазивање Сабора, именовала администратора уз помоћ хијерархије именовала митрополита. Национални српски осећај потресла је подједнако окупација Босне и Херцеговине и именовање патријарха Германа Анђелића. Унутрашње промене у цркви, спроводио је Анђелић у намери да учврсти примат хијерархије над свештенством. Српска црквеношколска аутономија, препознала је у „епископалном“ карактеру цркве утицај католицизма и тенденције слабљења утицаја грађанства. Истим правцем ишао је предлог везан за Јединствени статут, који је имао намеру да од „народне“ цркве сачини „епископалну“. Радило се о намери министра Банфија да Јединственим статутом октројише световни утицај, да широка овлашћења угарској влади, иако се народноцрквени сабор доживљавао као политички парламент који је, по мишљењу Стојана Новаковића, у потлаченом народу вршио „функцију народне државе“. Црквеношколске општине

доживљаване су као друштвени органи и грађанске установе у служби националне афирмације, националног идентитета. [216]

Конзервативно грађанство пружало је ослонац клерикалном монаштву и хијерархији. Нарочито су били активни у последњој деценији 19. века. Потучени су били од радикала почетком 20. века. Клерикалци нису деловали као странка, иако су били повезани неформалним везама. Желели су извршење реформи преко Синода, у традиционалним формама. Позивају се на каноне, окривљивали су либерале за увођење протестанских мера, позивају се на потребу да се аутономија прилагођава цркви. Наведене разлике узрок су политичког сукоба либерала и клерикалаца. Постојао је и сукоб око контроле над народно-црквеним фондовима. Нетолеранција међу ривалима обележила је време сукоба либерала и радикала на српској политичкој сцени. Важан фактор аутономије биле су политичке странке. Прва по значају била је Народна слободоумна странка, линберално и национално оријентисана. Умерено крило странке чинили су Ника Максимовић и Јован Суботић. У Хрватској је 1881. створена Српска самостална странка. Положај Срба у Монархији, погоршао се избијањем Источне кризе. Уследила је 1887. као последица политичког неслагања, подела на две партије. Либерали предвођени са Михајлом Полит Десанчићем и Илијом Вучетић нису били спремни на компромисе, на прихватање социјално-економских мера које се пропагирали Јаша Томић и Лазар Нанчић.[217]Борба радикала и либерала, пренела се на размеђе два века. Компромис између две странке није постигнут, упркос сазнању да је власт била спремна да цело устројство аутономије октројише.[218]

Однос мађарске владе према аутономији Срба у јужној Угарској, изазвао је 1896. велику пажњу и новинарску посвећеност, српског листа *Браник*. Конференцију је средином марта 1896. сазвала мађарска влада, ради поверљивог разговора, на највишем нивоу. Уз учешће министра-председника Банфија, патријарха Георгија Бранковића, министра просвете Влашића, хрватског бана Куена Хедерварија, барона Јована Живковића, др Нике Максимовића, др Илије

[216] Mato Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, Zagreb 1991. ст.114-124.

[217] Радован Вујошевић, *Сукоб либерала и клерикалаца у српским народноцрквеним саборима у Карловачкој митрополији*, Нови Сад 2004. ст.6,7,8.

[218] РОМС ин.бр. 16.815 Илија Вучетић-Каменко Јовановић, Нови Сад 3.април 1897.

Вучетића, Ђорђа Вукичевића...Намера Банфија је била да дозна, ако би се сазвао конгрес, да ли би се са успехом могла успоставити јединствена Уредба. По мишљењу Ђуре Вукичевића, народ је жељно очекивао коначно решење црквене аутономије. Међутим, тешко је било повући границу између епископалног карактера и световног елемента цркве. Наступио је сукоб између клерикалног становишта и народног суверенитета. За владу је након 1868. аутономија постојала само на папиру. Аутономију су истакнути српски представници доживљавали као резултат развитка једног процеса дугог два века. Дезавуисана законским чланком из 1868. који је омогућио ингеренције државе. Сабор је до тада сазиван ради попуне упражњене митрополитске столице, да би затим уследило мољакање за дозволу. По мишљењу Илије Вучетића, уплитање владе ометало је организацију аутономних установа. Влада је задржала право да се сваки зајам из фондова морао њој подносити на одобрење, иако су фондови требали да буду унутрашња ствар. Сабор је требало сазвати „да српски народ стече поверење у правичност државне власти“. Црквене реформе иницране од угарских власти, доживљаване су 1894. као подривање темеља зајамчених аутономних права. Неповољне последице, врећале су религиозне и моралне интересе Српске православне цркве и народа. Представници црквених општина, у представкама патријарху, нису крили незадовољство црквенополитичким мерама угарске владе.[219]

Либерал Илија Вучетић, изражавао је 1897. сумњу у кредибилитет Сабора у Сремским Карловцима. Није имао жељу да буде посланик у народноцрквеном сабору у Сремским Карловцима: „што ми је већ дојадило ићи на саборе, од чијег рада нико нема никакве користи“.[220]Лош однос либерала са радикалима, почивао је у одлукама партијских конференција. Либерали су поступали на основу решења конференције, од октобра 1898. Напади радикала преко *Заставе* погоршавали су могућност контакта. Исти став заузели су по изјави Медаковића, Срби у Загребу. Полит се повукао, што је допринело да странка остане без вођства и уредника листа *Браник*.[221] Инат између радикала и либерала испољавао се у одређивању партијске тактике приликом одржавања избора. Активан однос посланика приликом избора

[219] АСАНУК Ф А кутија 268 бр.М.183. Блиња, 25.1894.
[220] РОМС ин.бр.16.816 Илија Вучетић-Каменко Јовановић, Нови Сад 21.6. 1897.
[221] РОМС ин. бр. 27.739 др Илија Вучетић, Абација 9.6.1900.

посланика захтевао је ангажовање новца, док је пасиван однос доносио повлачење са политичке сцене.[222]

Упркос несрећеном стању, ускраћивања права српској аутономији, власт је са највишег места чинила кораке да на формалан начин уважи поједине личности. Тако је Његово царско и апостолско величанство одликовало патријаршијског тајника др Лазу Секулића, орденом Гвоздене круне, трећег степена, због његових заслуга на пољу Српске православне цркве.[223] Ни Мирон Николић, епископ пакрачки, није се осећао спокојно у „плесњивој автономији“. Поверење епископа у владу и круну, допринело је да се води иста политика, која је по мишљењу Мирона, уперена против „интереса цркве“.[224]

Бројне активности Срба из редова интелектуалаца у јужној Угарској, везане су биле за рад народно црквеног сабора. Жарко Миладиновић, адвокат из Руме, није престајао да тражи излаз из деликатне ситуације у којој се нашла аутономија. Покренуо је 1895. лист који се бавио питањем аутономије под насловом *Српска Самозаконија*. Имао је намеру да окупи сараднике, који би знањем допринели настанку „стручне литературе“.[225] Тражио је 1912. од Милутина Јакшића, при изради меморандума, посвећеног питању аутономије, да не затеже„цепидлачи“.[226]

Укључивање и удруживање српских странака у Угарској, у акцију црквених општина, имало је велики значај за даљу борбу у питањима црквеношколске аутономије. „Незгодан положај“ од комесаријата искусили су српски православни свештеници, што је у већој мери подстицало страначко политичко груписање око питања црквеношколске аутономије.[227] Вести о укидању Карловачке митрополије, о уједињењу Карловачке митрополије са православном црквом у Босни и Херцеговини, наговештавале су тежњу власти да Дабробосанској митрополији буду подложне све српске цркве у Аустроугарској. Балкански ратови допринели су настанку идеја о реорганизацији Српске православне цркве. *Застава ј*е писала да се аутономија налази у рукама Беча, Будима и Загреба. Извор информација о намери

[222] РОМС ин. бр. 54.805 др Илија Вучетић, Нови Сад 22.12.1900.
[223] РОМС ин. бр. М.14.896 Патријарх Лукијан Богдановић- др Лази Секулић, 1909.
[224] РОМС ин. бр.16.365 Мирон Николић-С.В.Поповић, Пакра 5.11.1907.
[225] РОМС ин. бр. 1.955 др Жарко Миладиновић.-Аркадију Варађанину, 1895.
[226] РОМС ин. бр. 14.073 др Жарко Миладиновић-Милутину Јакшићу, 10.10.1912.
[227] РОМС ин.бр.15.339 Мита Клицин-Милутин Јакшић, 10/23.6.1913.

власти да Евгенија Летицу прогласи за патријарха био је Божидар Никашиновић-Вршчанин.[228]

Дешавања у оквирима црквеношколског живота занимала су и Илариона Руварца. Респектован од Стојана Новаковића, уважен од Српске академије наука, у чије редове је примљен 1880. Промовисан је за члана, заједно са Миклошићем, Јагићем и Богишићем. Није могао бити унапређен са места архимандрида за владику. „Знање и топло родољубље“ квалификовали су Илариона Руварца на тако високо место. Компетентан је, по Стојану Новаковићу, да 1888. изрекне суд о компетенцији владике Леонтија у Мостару. Међусобна преписка указује на „частољубивце“ попове и адвокате, спремне да заповедају, сарађују ради интереса са Мађарима, док је „црква као девета рупа у плугу“. Новаковић је прижељкивао да се Сабор у Карловцима и избор за патријарха из 1890. сврши без страначких интереса, са страхом да се због капиталне погрешке, „српство тамошње може занавек скрхати ка погрешци садашњег времена“. Новаковић је апеловао на слогу, све остало називао је лудоријом и тражио је да се стане уз патријарха, да се брани црква, у којој није било места за инат, партије и детињарије. Залагао се за „практичну политику“.[229]

Золтан Ђере наводи да су привилегије у идејном погледу представљале оквир за утврђивање посебног статуса Срба у Угарској, у етничком, економском, верском и социјалном погледу.[230] Посебан положај Срба имао је утицај на формирање идејне и политичке свести. Самосвест је омогућавала заштиту од покатоличења и помађаривања, била је то претпоставка за очување народног јединства. Конгломерат националне, верске, културолошке специфичности доприносио је прожимању различитости, али истовремено и ометао национално груписање. Тежња власти да насељавањем етнички шароликог становништва имала је намеру да спречи доминацију једне од присутних нација и да их остави широко разливене на панонском простору. Српски народ у Угарској настојао је да се супростави процесу мађаризације, у сарадњи са Словацима и Румунима, на

[228] *Застава*, 7.3.1914. бр.85 и 104.

[229] АСАНУ Београд, Стојан Новаковић, преписка са Иларионом Руварцем, 1888. год. и.б. 5879, 5880, и 1890. и б. 5895 , 5896 и 1894.и.б. 5916.

[230] Zoltan Đere, *Mađarski i srpski nacionalni preporod*, Novi Sad 2009. st.90.

Народоносном конгресу 1895. и Народоносном клубу у угарском парламенту. Емил Гаврила је подстицао таласање народа, поводом отпора изазваног увођењем грађанског брака, доживљаваног као облик мађаризације.[231] Упркос напорима ка заједништву, Јован Стефановић Виловски запазио је да у органима аутономије „свако гледа своју корист“.[232]

После окупације Босне и Херцеговине поставило се питање везано за рад Српске православне цркве. Окупирана провинција нашла се на удару римске цркве. Мандатор Анђелић, тражио је у писаној форми одговор епископа, у вези питања организације и рада Српске православне цркве у Босни и Херцеговино. Епископ пакрачки Никанор, тражио је 1880. од администратора карловачког, епископа Анђелића да се то„ не дира“ док се не реши питање последње инстанције Српске православне цркве Босне и Херцеговине. Могуће решење положаја могло се везати за Цриград, Карловце или Сарајево. Одговори нису могли бити „предмет заједничког договора и споразумлења свију епископа и србске хијерархије“. Никанор је навео да он није упознат са положајем српске цркве из Босне и Херцеговине, „а зна се да они још нису ступили у канонични одношај са патриерхатом србским“.[233]

Аустроугарска је приликом окупације Босне и Херцеговине тражила решење за Српску православну цркву у прикључењу Карловачкој митрополији. Царска инструкција упућена генералу Филиповићу, приликом окупације, и писмо сарајевског митрополита Антима патријарху Ивачковићу, ишли су у прилог тврдњи. Власт је убрзо заузела став да је присаједињење преурањено, да га треба одложити. Питање је могло изазвати конфликт са Турском и Србијом, због могућности избијања међународног конфликта, па је остављено за касније решавање. *Србобран* је писао о намери Бењамина Калаја и патријарха Германа Анђелића да Српску православну цркву у Босни и Херцеговини одвоје од Цариграда и ставе под јурисдикцију патријаршије у Сремским Карловцима.[234]

---

[231] САНУ Београд, а.б. 13.085 Преписка, Емил Гаврила-Тоша Бекић, Свети Сава 1893.

[232] САНУ Београд, а.б.13.129/9 Преписка, Јован Стефановић Виловски, 12.12.1882.

[233] АСАНУ Сремски Карловци , МПА Ф А кутија 246 бр.37.

[234] Божо Мацар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу, Сарајево 1982.* ст.180.

Питање аутономије прожимало је српско друштво; актери политичке сцене критични су према хијерархији. У време патријарха Германа Анђелића, постојала је тежња да се Српска православна црква у Босни и Херцеговини канонски подреди Карловачкој митрополији. Архијереје из Босне и Херцеговине, радикали су поредили због блискости са властима, са патријархом Германом Анђелићем. Калај је означен изразом *патријарх*, због послушности архијереја. Потписивање Конкордата са васељенском патријаршијом, 1880. ставило је ово питање у други план. Српско јавно мнење обликовано је највише под утицајем политичких гласила *Застеве* и *Браника*. Владике су оптуживане због прорежимских ставова, патријарх је прозиван због пасивног односа према прозелатизму римокатоличке цркве у Босни и Херцеговини. Индиције о намери Митрополита тузланског Николаја Мандића, патријарха Георгија Бранковића, барона Николића, да се црква у Босни и Херцеговини припоји Карловачкој митрополији, нису демантоване из црквених кругова. Епископи и свештеници из Босне и Херцеговине у канонском и материјалном смислу били су упућени на Карловачку митрополију. Епископи су често долазили из редова клира Карловачке митрополије. Стизала је стална материјална помоћ од патријарха Георгија Бранковића. Са друге стране радикали су преко *Заставе*, критиковали снисходљивост архијереја, митрополита сарајевског и тузланског, рад богославије у Рељеву. Критике нису били поштеђени Глигорије Јефтановић, Војислав Шола, и други народни прваци. Наводно су ишли 1898. у Беч са представком штетном по српске интересе. Мешање власти у деликатно питање уређења српске аутономије је подстицала расправе везане за верско питање. Питање припајања Српске православне цркве у Босни и Херцеговини, Далмацији, Боки и Которској, Карловачкој митрополији, актуелизовано је у појединим моментима. Манипулисало се личним односом епископа Милаша и патријарха Бранковића. Упркос тежњи хијерархије за канонским решењем путем Јединственог статута, израженим политичким тежњама српских политичких странака, решење се налазило у рукама власти у Бечу и Пешти. Верско питање служило је властима као прилика за манипулацију са националним, политичким и верским осећањима.[235]

[235] Горан Васин, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба,* Нови Сад 2014. ст. 79, 112, 170, 192, 193,238.

Штампа је фебруара 1896. након смрти Ђорђа Николајевића, помно бележила шпекулације око избора новог Дабро-босанског митрополита. Помињани су владини кандидати Магарашевић и вршачки мандатар Гаврило Змејановић. Калај је држао у приправности тузланског митрополита Николу Мандића.[236] Утицај владе на избор владике, присутан је у Карловачкој митрополији. Она кандидадима за висока достојанства, није тражила способност и дух, већ снисходљеивост. Научник и писац, архимандрид Иларион Руварац, иако је живео као светитељ, није одговарао властима, јер није био „спреман да трчи код мађарских министара“.[237]

Постојали су многобројни и вишедеценијски конфликти унутар саме црквеношколске аутономије, са једне и државе са друге стране. Власт је настојала да промовише епископални карактер православне цркве. Развило се убеђење да су влада и епископат деловали усаглашено, против аутономије. Настојала је да међу епископима добије савезника за реформисање православне цркве у Јужној Угарској. Влада министра Банфија спремала је Јединствен статут у намери да једнострано уреди односе у цркви. Патријарх Бранковић, тежио је увођењу изборног закона, који би омогућио да се у Сабору створи умерена и конзервативна већина. Епископ Мирон Николић, залагао се за састанак свих странака, како би се изгладиле несугласице, које су оптеретиле нормално функционисање. Без обзира на разлике у ставовима актера црквеношколске аутономије, приметна је тежња власти да има „уплив у наше унутрашње послове“.[238] Постојала је намери власти да путем Јединственог статута, не призна Сабору врховну власт, и да изгуби значај „живе цркве народа“. Радило се о борби за врховну власт између епископата и Сабора. Питање аутономије, подразумевало је како унутрашњу борбу за превласт, између хијерархије и народних представника, тако и борбу са владом, која је настијала да цркви наметне своју државну политику.[239]Борба унутар органа аутономије ескалирала је до те мере да је патријарх Георгије, тражио увођење комесарства. Радикали су у *Застави*, захтевали увођења реда, критикован је рад Тоше Бекића, и Димитрија Рувараца. Трзавице су условиле политичке, црквене одлуке, допринеле

[236] *Застава,* 21.2.1896. бр 26.
[237] *Браник.,* 4.5.1896. бр.53.
[238] *Браник.*2.9.1897. бр.103.
[239] *Застава,* 27.6.1897. бр.96. и 5.2.1900. бр.26.

комешању у организацији Сабора, одбора, синода, што је коштало по тадашњем прорачуну око 500.000 ф.[240] Смисао дешавања везаних за питања аутономије, везује се за мешање у верска питања, подчињавање хијерархије, цепкањем цркве у више црквених области да се црква ослаби, у интересу католичког карактера државе. Заслуге за поткопавање Српске православне цркве имала је католичка пропаганда. Други поглед на статус и повезаност православља, имали су заступници аутономије, који су у подчињавању Цриграду, видели шансу да сачувају самоуправно уређење. Активности задарског митрополита Милаша, наговештавали су нове кораке власти усмерене на стварање Јединствене православне цркве у Аустрији. Томе је ишло у прилог ангажовање темишварског епископа Летића, у раду друштва за помађаривање. Током 1902. запажено је деловање епископа черновичког, митрополита Буковине и Далмације, др Владимира Репта. Писало се о потреби стварања „заједничког синода свих православних епископа у Монархији, о чему је писао *Богословски гласник*. У низу текстова, поводом намере да се српска црква увуче у заједницу Јединствене цркве, критички је писано. Јавно мнење је сазревало на критичном суду тадашњих листова. Лакше је било због толерантније цензуре писати из Новог Сада, него из Загреба.[241]

Главне потезе вукла је влада, која је по суду тадашње јавности, наручило од Милаша, *Канонично начело православне цркве*. Доказивао је потребу јединства, и предлагао стварање јединствене цркве.[242] Критици штампе је подвргнута и Милашева књига *Црквено право*, у којој се са подозрењем гледало на правно знање Милаша, и одбацује неограничено право „земаљског господара“. Заступао је тезу да је преласком патријарха из Пећи у Сремске Карловце, пренета ингеренција над српском црквом.[243]

Патријарх Георгије Бранковић нашао се у време миленијумске прославе пред дилемом да ли да уопште иде у Пешту, страхујући да му се не упише у „гријех и демонстрацију... што би општој ствари нашој шкодити могло“. Очекивао је критику у новинама, свестан да је „зло поћи, али још горе не отићи“. Логика

[240] *Застава,* 4.3.1903. бр.49.
[241] *Застава,* 15.6.1904.бр.134.
[242] *Застава,* 19..6.1904.бр.138.
[243] *Застава*, 20.6.1904. бр.139.

размишљања патријарха Бранковића, упућује на комплексне односе и обрасце понашања.[244]

Намера власти да контролише компликован систем црквеношколске аутономје присутна је на простору Угарске и Босне и Херцеговине. Контролу интеграција српског становништва мађарска власт је спроводила путем асимилације, споре демократизације и атака на Српску православну цркву. Један од момената, креирања аутономног статуса, била је тежња власти да се изврши „анексија правословног олтара“. Први корак генерала Филиповића у тек окупираном Сарајеву, био је покушај принуде, уперен на митрополита Антима, да затражи од патријарха Ивачковића прелаз из Цариградске у Карловачку митрополију. Став сарајевске општине је да народ не би имао ништа против, под условом да се „лијепо опросте са великом црквом“ и да сами бирају своје архијереје. Паралелно са тим 1878. архијерејски синод Карловачке митрополије донео је одлуку да поднесе представку заједничкој влади, да српска црква у Босни и Херцеговини буде подчињена Карловачкој митрополији. Против антиканоничних корака био је Цариградски патријарх Јоникије. Власт је са негодовањем примила притужбе Косановића против грофа Мјеришовског и римске пропаганде. Власт није успела у намери да Косановића наговори 1884. да поднесе молбу цару за присаједињење митрополији у Карловцима. Шпекулисало се да је власт припремала да на столицу Дабро-босанске митрополије доведе Никодима Милаша *Застава* је писала да је Карловачка митрополија „уживала добар глас“ све до појаве „омрженог Анђелића“.[245]

Земаљска влада у Сарајеву је предузимала кораке везане за рад српске православне цркве у Босни и Херцеговини. Наишла је на неодлучност епископа карловачке митрополије, који су дали „површан“ одговор. Земаљска влади Босне и Херцеговине, октобра 1879. ставила је администратора Српске православне цркве у Сремским Карловцима на нова искушења. Дужност Германа Анђелића, да затражи мнење епископа, открива нам слику која указује на историјску одговорност хијерархије. Епископ вршачки, Емилијан, јануара 1880. сматрао је да

[244] РОМС ин.б.10.107 Георгије-Гаврили, 26.3.1898.
[245] *Застава*, 27.2.1903. бр.45.

ће администратор „устројити одговор“ и „братољубно послати“. Исказ епископа вршачког Емилијана, оставио је администратору да чита мисли између редова.[246] Преписка епископа пакрачког Никанора, указује на притисак власти из Сарајева на митрополију у Сремским Карловцима. Земаљска влада је тражила заједнички договор и споразумевање свих епископа у важним црквеним питањима. „Никаквог особног мнења“ није имао ни владика пакрачки, Никанор. Сматрао је да Герман Анђелић треба да одговори на питање брачне парнице „по свом знању“. Свештеници у Босни и Херцеговини су „судије у животу црквеном, дакле и у брачним распрама“. Опрезни епископ Никанор, саветовао је Анђелића, да док се не реши „главно и прво питање“, не би требало ни посредно ни непосредно утицати на црквени однос, „особито онде , где се намерава истргнути из црквеног живота његова по једну струку и ту преиначити без суделовања и може бити и без знања дотичних црквених органа.“. Наведено указује да се Земаљска влада у Сарајеву мешала у верска питања, тражила начина да стави под контролу Српску православну цркву у Босни и Херцеговини. Епископ пакрачки Никанор, тражио је од Анђелића, да због неповољних последица и одговорности не утиче на промене. Писао је да питање рада црквених судова треба уклонити, док се не реши „хоће ли им бити последња инстанца у Цриграду, или у Карловци, или можда у Сарајеву“. Тражио је да се успостави контакт са епископима у Босни и Херцеговини, „кад влада жели знати“ како се та питања решавају у Карловачкој митрополији. Упозорава да је „римска црква ступила у непосредну свезу са пропагандом, а наша стоји на раскршћу, па се осврће и чека да јој кажу куда спада“. Мудар у савету, Никанор саветује да Анђелић као администратор патријархата српског злоупотреби „ову узгредну прилику, на то, да се разбистри положај православне босанске цркве наше, барем онолико колико се може разбистрити засада“. Хијерархија у Карловачкој митрополији схватала је проблем и била опрезна у односу на деликатан положај „наше“ православне босанске цркве.[247]

Импулсе за очување црквеношколске аутономије дао је црквеношколски општински покрет, који се у Хрватској појавио 1898. Народне скупштине биле су

[246]АСАНУК Сремски Карловци Ф А.1879-1880. кутија 246/М.30
[247] АСАНУК Сремски Карловци Ф МП А.1879-1880. кутија 246/М.37.

облик национално-политичког деловања. На крилима народног скупштинског покрета баштинила је Српска самостална странка широку платформу за рад, она ће презентовати политику „новог курса“, који ће доћи до изражаја 1906.године. у Јужној Угарскпј, Славонији, Хрватској и Босни и Херцеговини. Покрет за црквеношколску аутономију се испољио у разним видовима и различитим циклусима у периоду на размеђу векова. Деловао је са различитим интезитетом и политичких захтева имао је несумњив утицај на националну интеграцију, стварање српског националног покрета и политичких странака.[248]

Духовно подручје српске митрополије карловачке обухватала је сремско-карловачку архидијацезу, епархије: бачку, будимску, вршачку, темишварску, пакрачку и горњокарловачку. Записник прве седнице српско православног, народно црквеног Сабора одржаног 16/28. септембра 1879. истиче се поздравним говором патријарха Прокопија Ивачковића, у коме су садржани науми везани за организацију цркве у оквиру државе. „Његово царско и краљевско апостолско величанство...свагда верног српског православног народа очекује и државни интереси изискују. Та мисао, сви синови једног народа и једне цркве, а у предстојећем послу руководи нас једина жеља и намера, а то је жеља да нашем народу створимо услове за бољи и лепши црквени и просветни живот. Отворимо и проширимо стазе религиозном и интелектуалном напретку нашем“.[249]

Патријарх Герман Анђелић упутио је крајем 1882. председнику угарске владе Коломану Тиси, службени акт у коме пише да је „Жалостно стање отачаствене српске православне цркве, у које је она од године 1868. овамо мало по мало доспела, и који је као последица данашњег начела и учења православне цркве уопште, а традицију и хисторијске основе српске православне цркве по наосеб рушећег устројства... цркву у фудаменту поткопало и коначном јој пропашћу грози“. Синод је установио да је нужно да се организација Српске православне цркве врати на основе каноничног и партикуларног права, како би се отклонила „претећа опасност коначног расула“. Истиче да је доношењем 9. чланка закона 1868. започела „ера народне автономије у цркви“. Уведено је ново и цркви

[248] Гордана Кривокапић-Јовић, *Српска народна самостална странка 1903-1914.* Загреб 2000. ст.48.

[249] АСАНУК Ф *Записници седница српског православно народно-црквеног сабора* 1879.

непознато начело демокртске управе у цркви са неком врстом паралелног система, у циљу потискивања јерархије са црквеног и државног положаја. Уведена је у Сабор и страначка борба, у којој је превагу имала народна странка. Анђелић се, 1882. у допису Коломану Тиси, позива на догматички и староканонични зборник Светог Саве, *Крмчију.* Пише о духу каноничких институција из времена Немањића, о добу у време и после Турака. Устројство српске православне школе почива на темељу који је установио Свети Сава, да власт почива искључиво на јерархији. Канонично устројство задржала је Српска православна црква у Србији, Бугарској, Русији, Грчкој, Румунији....Патријарх Анђелић се позивао на аутокефално право у вези са Великом сеобом Срба 1690. и тврдњу да оно почива на начелу хијерархијске власти. Противан је народној скупштини и народној самоуправи. Савремени однос државе установио је право по коме је дужна да обезбеди својим законима рад цркве. Устао је против измена закона, да држава „не сме да планира, измењује, налаже“ него обезбеђује слободу вршења верских права. Истакао је да: „Држави не припада право да реформише и реорганизује цркву“. Ако би држава узела да уређује цркве у свом оквиру, она би то по Анђелићу радила са циљем „свака би црква била деградирана на прост државни институт“.[250]

Мешање Земаљске владе у Сарајеву у унутрашње послове Српске православне цркве започело је са окупацијом Босне и Херцеговине. Питања јурисдикције, повезаности епархија, функционисање црквеног суда, прожимала су политички и верски положај српског православног народа. Сава Вуковић, епископ шумадијски, изнео је став да се власт умешала у питања из делокруга Српске цркве. Настанак Буковинско-далматинске цркве од задарске, бокакоторске и буковинске епархије, указивао је на тежњу власти да ослаби Српску православну цркву. Дуготрајна борба за аутономију, узрок је раздора унутар хијерархије и народа.[251]

Примена Конвенције из 1880. настале као договор између патријаршије у Цариграду и Хабзбуршке монархије, имао је за циљ да регулише црквено питања

---

[250] АСАНУК Ф Синод, кутија 4, децембар 1882. патријарх Герман Анђелић-председнику Коломан Тиси, краљевско угарском министру.

[251] Сава Вуковић, *Мешање земаљске владе у Сарајеву у унутрашње послове српске православне цркве 1879.* Зборник за историју Босне и херцеговине, Београд 2002. ст.195-198.

везана за рад Српске православне цркве у Босни и Херцеговини. Први сукоб Цариградсе патријаршије и бечке владе због компликације око хиротроније митрополита Саве Косановића. Влада у Бечу је настојала да јурисдикцију цариградске патријаршије сведе на најмању могућу меру. Извршен је притисак на Косановића да посвећење обаве епископи Карловачке митрополије. Косановић је то одбио, тражио је да то обаве цариградски епископи, док је патријарх Јоаким III одредио место хиротроније у Цариграду. Након преговора, између владе и патријарха, решено је да се то учини у Сарајеву, да тај чин обаве цариградски епископи, уз присуство бокакоторског епископа Герасима Петрановића, који је под влашћу аустроугарске. Преписка на релацији Сарајево, Беч, Цариград и Котар, открила је драматично поглавље борбе за престиж и изнуђени компромис. После натезања, Косановић је почетком марта 1881. прво положио заклетву на верност, цару и у ту сврху отпутовао је у Беч. Хиротронија је обављена априла 1881. у Сарајеву. Посвећењу су присуствовала четри архијереја: рашко-призренски Мелентије, херцеговачко-захумски Игњатије, боко-которски Герасим и бивши Дабро-босански Герасим.[252] Ова епизода упућује на намеру власти да прекине односе са цариградском патријаршијом и да се Српска православна црква Босне и Херцеговине припоји Карловачкој митрополији. Власт је, у намери да креира српски народни живот, чинила напоре да наметне јединствен статут православним у Босни и Херцеговини.[253]

Власт се мешала у рад црквеношколских општина у Босни и Херцеговини. Наметано је хрватство, латиница, „босански језик“. Ометан је слободан избор учитеља и свештеника. Забрана се односила на оснивање певачких, просветних друштсва и добротворних задруга. Власт је наметала статут, руководила радом општина. Полицијска пресија осећала се под кровом храмова, под надзором се налазио и црквени инвентар у олтару.[254] Вешта рука Бењамина Калаја увлачила се у рад Српске православне цркве, са намером да је по својој мери организује, „како би имао уплив у унутрашњи живот српског народа“. Присуство владиног комесара

[252] Ристо Шушљић, *Компликација око хиротроније митрополита Саве Косановића*, Скопље 1939. Ст. 1-16.

[253] *Застава,* 1.7.1898. бр.99.

[254] *Браник,* 29.11.1896. бр. 179.

током одржавања седница црквеношколских општина, био је атак на дотадашњу независност. Вешто се радило на разарању патријархалног живота, који је успео да опстане у турско време.[255]

Извештај МИД-а за 1883. и 1884. указује да је власт настојала да стави под своју контролу православну цркву и српски живаљ. Зато прави селекцију новина које су се уносиле из Србије и Црне Горе. Становништву се забрањивала посета манастирима у Србији и Црној Гори. Истовремено католичка црква уживала је подршку земаљске владе у Сарајеву. Власт је онемогућавала ширење окружнице митрополита Саве Косановића у којој је тражио заштиту за православне и оптуживао католике за пропаганду. Забрањује се уношење црквених књига из Русије, док се постојеће замењују унијатским. У истом извештају пише да је Калај желео подчинити православну јерархију патријарху у Карловцима. У Посавини ничу немачке и италијанске колоније, колонисти из Тирола.[256]

Извештај МИД-а за 1884-1886. указује да је оставка митрополита Косановића била последица јачање католичке пропаганде, мешање власти у школске и црквене послове. Влада је имала намеру да црквену хијерархију подчини Карловачкој патријаршији. Онемогућена је православна црквена општина у Бања Луци да изабере свештника. Пропаганда католичке цркве изазивала је незадовољство код православног становништва. Томе је допринело и повећање пореских обавеза становништва, осиромашење. Ојачава се граница према Црној Гори, граде се путеви, спроводи упис у катастар, премерава земља ради решења аграрног питања. Извештај МИД-а за 1890. указује на намеру владе да спроведе реформу православне цркве у Босни и Херцеговини. Извештај МИД-а за 1891. говори да је дошло до замене црквених књига штампаних у Русији са књигама штампаним у Сарајеву. Зворничко-тузлански митрополит Дионисије Илић није прихватио замену књига, отпуштен је из службе и иселио се у Србију. Наставља се експлоатација земље, завршена је градња пруге Сарајево-Мостар. Извештај МИД-а за 1892. наводи мере за побољшање економског стања у Босни и Херцеговини.

---

[255] *Браник,* 28.8.1896. бр.102.

[256] Људмила В.Кузмичева и Душко М.Ковачевић, *Годишњи извештаји Министарства унутрашњих дела руске империје о Србији и Босни и Херцеговини 1878-1903.* Нови Сад 1996. стр.180,183,184.

Ради спречавања ширења српске „националне идеје“ власт затвара српске и оснива комуналне школе латинско-хрватске оријентације. Да би спречила доминацију српског живља у појединим деловима земље, власт је спроводила депортацију. За митрополита у Тузли постављен је архимандрит Мандић, који је сагласан са црквеном реформом коју спроводи влада.[257]

Везе црквених великодостојника Српске православне цркве, на релацији Сарајево-Сремски Карловци, имале су устаљени ток. Митрополит Босански Сава Косановић, потписан у Христу брат, обратио се 8.10.1882. патријарху Герману Анђелићу речима: „У знак братске љубави и узајамне духовне свезе. Част ми је у прилогу доставити два шематизма богохранилне православне Митрополије архидијацезе Дабробосанске“. Митрополит Сава упутио је један „истисак“ патријарху а други на име господина протопрезвитера Јована Бороте.[258] Наизглед, незнатан гест, у црквеним оквирима имао је изузетан значај, указивао је на поштовање и уважавање.

Црквеношколску борбу у Босни и Херцеговини започело је Општество Срба Мостараца и Херцеговаца, 1880-1882. Кључна личност, међу херцеговцима, био је новосађанин Ђорђе Бекић. Само што је завршио студије професуре у Прагу, са 23 године живота, добио је место уредника у листу *Застава,* иако је уживао поверење Светозара Милетића. Новинарско место је убрзо напустио; заменио га је службом надзорника у српској школи и тајника у општини у Мостару. Председник Општества био је Јефто Бјелобрк, патриота, са разгранатим везама са устаничким вођама: Богданом Зимоњићем, Јовом Билбијом, М.Тркуљом, Г.Бабићем пуковником Деспотовићем и Петром Мркоњићем, потоњим српским краљем. Раширио је политичке везе у Србији, Црној Гори, Војводини, Словенским комитетом у Русији. Веза са Војводином остварена је преко Васе Видовића, трговца из Босанске Градишке, преко Манојла и Мојице Хрвећанин из Дубице, Стојана Угринића из Старе Градишке. Чланови Општества били су још Ато Шотрић, Васа Круљ, Тодор Дреч, Ристо Петрић... Угледно српско грађанство у

---

[257] Људмила В.Кузмичева и Душко М.Ковачевић, *Годишњи извештаји Министарства унутрашњих дела руске империје о Србији и Босни и Херцеговини 1878-1903.* Нови Сад 1996. стр.185,192-197.

[258] АСАНУК Ф А кутија 250, 1882/М.609;

Мостару били су Ристан Шола, Риста Шантић, архимандрид Леонтије Радуловић, Риста Круљ, Никола Ђоровић, поп Алекса Чокорила... У средини прожетој Светосавским православљем, позван је Бекић да ради као српски омладинац Милетићеве школе. Радио је на организовању школе, саветовао је општине у горњој и доњој Херцеговини како да одбију насртаје и нападе против школа и других права. Општинска управа донела је одлуку да се ради заштите права обрате цару. Последица ове борбе за просветну и верску аутономију било је покретање парнице против учесника за велеиздају и бунтовништво. Истовремено са активностима у Мостару, текла је борба војвођанских Срба, иако по Бекићу, „није са планом спремана“. У Сремским Карловцима одвијала се борба између народњака Милетића и „назадњака“ под Германом Анђелићем. Именовање Германа Срби у Угарској су доживели као „најтежу и врло кобну повреда“ народно црквене аутономије. Искуство из Сремских Карловаца користиће херцеговачким Србима у борби против насртаја власти. Бекић наводи да је тим чином остварено идејно јединство Срба у борби за очување народних права. Контролу Српске православне цркве власт је настојала да реализује преко хијерархије. Епископ далматински Никодим Милаш, преко задарске столице „нишани на митрополитски престо у Сремским Карловцима“. Власт је са највишег, царског места, одвајањем далматинске епископије показала политичке аспирације и спремност да манипулише организацијом српске цркве. Намера Беча је била да хијерархију потчини према конвенцији, како би остварили утицај и одвојили од народа.[259]

Мостарско *Општество* покренуло је акцију и саставило протесну представку Земаљској влади у Сарајеву, против војног закона. Одговор Земаљске владе упућивао је Општество да је узело себи за право да се меша у политичка питања, што није имала право. Представка је објављена од стране бечког листа *Нова слободна преса* и изазвала је велику буру, а биће и повод да власти предузму читав низ мера, како би започете замисли спровели. Устанак у Бока Которској проширио се на Херцеговину, затим је уследио објављени протест мостарске општине. Бекић је постао мета полицијских насртаја, оптуживан је за

[259] Ђорђе Бекић, *Борба српско-православног Општества у Мостару против аустро-босанске управе 1880-1882*. Сарајево 1936. ст.1-5,21,22,25, 29.

непријатељско држање према влади и „панславистичко роварење“. Оптужба мостарског суда против Општества наводила је да, под видом бриге за црквене и школске послове, „беше огњиште свих за државу погибљених узбуна“. Неуспеху покрета је допринело обезглављење и прогон актера акције. Политички моменат после гушења бокељскохерцеговачке побуне није погодовао народним интересима. Суд наводи да самоуправу општине није било могуће конкретизовати нити контролисати, јасно је пореди са отвореном буном“. Бранилац оптужених мостарских Срба био је адвокат др Ђорђе Красојевић, који је поред личног познанства са Бекићем из омладинског доба, добро упућен у црквено школска питања.

Светозар Поповић је покушао током 1883. да као дописник из Сарајева пошаље текст уреднику Миши Димитријевић, за лист *Браник*. Критиковао је сарајлије, нарочито Ђорђа Красојевића, који је тада боравио у Сарајеву. Посебно се негативно изражавао о понашању митрополита Косановића.[260] Упркос разликама у деловању, постојали су напори у очувању националних интереса, који су обухватали и питење народноцрквене аутономије.

Значај свога доба за културни, национални и политички рад, разумео је професор Миле Павловић. Просветни и културни моменти „прострујали су кроз најшире слојеве“. Навео је да се Београд занимао за аутономну борбу, да се у Карловцима, за Духове 1898. српски прваци састају по питању израде устава са Јашом Томић. Носилац програма Нацрта је др Емил Гаврила, захваљујући коме је 25.6.1898. урађен нови концепт. Ангажовање правника и политичара из Угарске је указивало на ширину националног рада.[261]

Постојала је намера власти у Босни и Херцеговини да осујети започету борбу за црквенопросветно уређење, да издавањем владиног листа *Слога* створи неслогу. Неуспех није обесхрабрио владу која је субвенционисала *Наше доба, Ново време, Народност, Osvit, Bošnjak, Народне новине*. Власт је настојала да осујети

[260] РОМС бр.ин.30 253 и 30.354 Поповић Светозар-Димитријевић Миши, Сарајево 29.12.1882. и 20.2.1883.

[261] РОМС М.19.471. Миле Павловић, Рад професора Миле Павловић у Босни и Херцеговини, одломак из монографије

ширење *Српске ријечи*, покретањем „Зраковог листа“. Реч је о српском владином службенику Милану Павловићу, коме је поверено издавање новог листа.

Духовне везе Срба су конзистентне, без обзира на политичке, друштвене и државне разлике и организационе верске поделе. Преписка, молбе, сачуване у Архиву САН-у у Сремским Карловцима, пружају бројне доказе сарадње. Дају слику односа, указују на то какво је било стање, осећај становништва, открива коресподенција, како је то изражено у допису појединаца вичних писању. Буру дешавања одсликава глас из народа, означен у допису митрополиту. „Горка судбина прати од увек овај наш народ на сувој међи босанској. Није шала! Преко 200 година већ стоји Србин на прагу запада, на оном прагу који је до пре 27 година био готово увјек омашћен јуначком крвљу његовим. То жалостно дуготрајно стање убило је у материјалном погледу сасвим овдашњи народ српски тако да се још и дан данас виде ужасне управо последице. На оно јуначко самопрегоријевање и тврда вјера прадједовска, која је тамо даље од Невесиња и Мостара овдашњи народ српски пренео са собом. Сачувала га је од пропасти она гласовита српска лозинка-за крст часни и слободу златну“.[262] Вера је за Србе била невидљива спона, граница која је чувала духовно и национално биће. Национални идентитет поклапао се са верским, зато су духовна питања имала несумњив значај, јер су дубоко задирала у све поре народног живота. Јаша Томић је у борби за аутономију видео једину могућност легалне борбе против мађаризације и начин за стицање демократских права и права везаних за српску културу и школу.[263]

Упркос бројним антагонизмима, присутан је континуитет, узрочно-последична повезаност традиције и модерних настојања. Милетићева Српска народна слободоумна странка заслужна је за настанак Српске народне радикалне и Српске самосталне странке. Иако су обе странке полазиле са различитих позиција по питању народно-црквене аутономије, делили су заједничко становиште везено за поштовање политичких слобода. Радикали су давали предност социјалним питањима, а самосталци политичким и економским. Радикали су имали уплив у народно-црквену аутономију од 1902. до 1910. што је доводило до међустраначких

[262] АСАНУК Ф А кутија 288, 1905/М.638.
[263] Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг,* Нови Сад 1996. ст.466.

трзавица, које су пренете у страначка гласила *Заставу* и *Србобран*. Обе странке заузеле су критички однос према тежњи хијерархије за превлашћу у аутономији. Притисак угарских власти на функционисање аутономије ишао је до крајњих консеквенци, које су водиле ка укидању аутономије. Питање аутономије, захваљујући грубом мешању угарске власти, постало је политичко питање, које је за Србе имало прворазредни значај. Самосталци су на српско питање гледали кроз политичка, економска и национална разматрања бројних појава и динамичних збивања. Радикали су питање аутономије стављали у први план, управљали су народноцрквеним фондовима, превиђајући читав низ питања која су чинила државноправну проблематику, Василије Крестић је занемаривање читавог низа проблема у српском друштву означио као декаденцију. Постојање више српских странака није доприносило успеху у борби за очување аутономије. Самосталци су 1913. критички посматрали напор да се афирмише питање аутономије, критиковали су блок српских народних странака који су чинили Радикали, Либерали и Демократе из Велике Кикинде.[264]

У другом смеру ишла је тежња за националним радом код Валеријана Прибићевића, протосинђела и саборског посланика, која је дошла до изражаја 1907. на седницама народно црквеног Сабора у Сремским Карловцима. Показао је истанчано говорничко умеће и добро разумевање комплексних питања црквено школске аутономије. Јавно је заступао ставове Српске самосталне странке, показао упорност да уз помоћ патријарха Бранковића дође до списа, који су били везани за рад Саборског одбора. Замерке Валеријана на рад Саборског одбора односиле су се на радикалски непотизам, везан за намештање рођака за саборске чиновнике. Под удар критике Валеријана дошло је нерационално трошење новца из фондова, утрошено је 1907. на Управу 87.000 к., на реновирање вршачке резиденције 180.000 к. истовремено новац је ускраћиван за отварање разреда у школи. Манипулације су по убеђењу Валеријана везане и за поделу сесија по општинама под закуп.

Унутар Српске православне цркве, упркос дебелим зидинама манастира, дала се наслутити разлика у мишљењу. Валеријан је у народноцрквеном Сабору једнако критиковао насиље државне власти над привилигијалним правима, које се

[264] Ранка Гашић, *„Нови курс“ Срба у Хрватској*, Загреб 2001. ст.103-106.

повлачило као „црвена нит“ од 1868. Убеђен да се народ борио за фикцију, да је живео у „касарни“, и да је привилегијама добио права „на обећану крв“. Свестан да су се обећана права, „мало по мало топила“ тражио је излаз у рационалном приступу при решавању бројних проблема. Убеђен је да су аутономна права од почетка „укљештена“, захваљујући мешању државне власти. Криваци за постојеће стање, биле су по Валеријану, још и народне странке. Приликом улагања новца у заводе, доминира страначки материјални интерес. Новац се расипао на бројне парнице, давао адвокатима, иметак се топио захваљујући лошој пословној политици, као што је била продаја беочинске каје. Уочио је несигурност аутономних одлука, означио их као плод деловања мађарске владе, која непрестано мешање „схвата као природно право“. Превишње одобрење на саборско решење ускраћивано је за одлуке различите садржине. Министар-председник је улагао вето на одлуке Сабора, што је указивало на незагарантованост права аутономије. Комплексност аутономије дошла је до изражаја приликом претресања питања везаних за Манастирску уредбу. Валеријан је навео два могућа принципа: епископални и народни, као форму решавања деликатног аутономног питања, у коју се власт уплитала. Уредбу је било могуће донети тек након споразума народа, односно опште расправе политичких странака, народног сабора и власти. Неусаглашеност мотива, присуство супротности интереса, отезало је доношење одлука. Валеријан је увиђао контрадикторност рада у Сабору, правну неусглашеност и могућности манипулације манастирским иметком. Зато је критичан према стању у органима аутономије, државним властима. Дискусија Валеријана се на Саборском одбору ослањала на бројне чињенице, које су упућивале на теме, као што је било „топљење милиона“, односно расипање народног иметка, тако и правног суноврата привилегија. Критичан је према раду народних странака, појединаца, установа аутономије, епископа, и мађарске власти. Храброст и срчаност Валеријана, примана је са симпатијама „са деснице“, и негодовањем са „левице“.[265] Бројне активности везане за рад у Богословији, рад у *Богословском гласнику*, указивали су на живу националну активност, критичност

[265] Валеријан Прибићевић, *Говор професора Валеријана Прибићевића, држан 11.1.1907. Богословски гласник*, књига 6, Сремски Карловци 1907. ст.92-111.

савременика у мантијама, према стварности. У Богословији се одвијала динамична активност, деловала је у окриљу српске цркве у Сремским Карловцима струја напредних схватања. Она се ослањала на искуство ђачког богословског друштва „Слога“, спремног на анализу и критику стварности.

Валеријан је заступао став о потреби одцепљења цркве од државе на Сабору 1906/7. г. што је пренела *Застава, Српски гласник, Српски одјек* итд. „Често су ме због тога нападали и позивали од Њ.Светости блаженопочившег патријарха Георгија, као и Свети Архијерејски Синод да против мене поступе. Све до затвора, међутим, остао сам ја на катедри на Богословији, и никад није од мене због те изјаве вршено никакво изјашњење“. Исту изјаву поновио је и на велеиздајничком процесу. Иако није желео да се заклања на „блажене успомене патријарха Георгија. Ја и даље држим да црква: 1. често мора да врло скупо плаћа државну заштиту; 2. да би црква кад би се оделила од државе и постала потпуно автономна, ослањајући се искључиво на своју моралну снагу, била много јача, њезин би се живот много правилније развијао, и био много бујнији. Ово није уосталом моје само мишљење. Заступају га и многи одлични богослови руске православне цркве, а има и врло одличних наших богослова. Који се у том са мном слажу“.[266]Размишљања Валеријана, задирала су у суштинска питања, везана за аутономију цркве, и слободу мишљења, као цивилизацијско право човека. Изјашњавање је конзервативни врх српске православне цркве уверило у слободоумност Валеријана.[267]

Тврдио је да су многе изјаве изречене на велеиздајничком суду 1909. У Загребу, стенографски забележене, нису прошле коректуру, да су дате непотпуно „криво“. То се односило на политичку комбинацију, везану за могућност обнове Душановог царства. Наведена је нетачна тврдња о години уласка Валеријана у Српску самосталну странку. Учланио се 1905. иако је био убеђен да је грешка, то што су политичке странке везале политички програм за аутономни положај цркве, што је водило клерикализму. Устао је против „вечитих“ трзавица и беспотребне политичке борбе око питања аутономије. Наивно је сматрао да би странке требале

[266] АСАНУК Сремски Карловци Ф А.кутија 301, 1910/М.328.
[267] АСАНУК Сремски Карловци Ф А.кутија 301, 1910/М.397.

то питање да елиминишу из својих програма. Замерао је цркви што прихвата да су Срби само православне вере. Био је против давања конфесионалног карактера српству. Постављао је питање везано за национални статус Срба католика и Срба муслимана. Залагао се за модерну и националну странку, која неће учествовати у раду народног сабора, са позиција политичких тенденција. Сматрао је да политичка борба и трзавице међу странкама вежу снагу, доносе бесплодно трошење. Залагао се да у тела народног Сабора могу ући људи који имају смисла и разумевања за веру. Исказао је у писаном облику напредно сгватање по питању потребе одвајања конфесије од националности, подржао је право свештених лица да делују у Соколу, потребу за оснивање листа немењеног сељацима. Истицао је да ће Босни и Херцеговини власт дати устав, „владаће и даље неуставно стање, као и код нас у Хрватској“. Наводи, на суду, да је био сарадник у *Србобрану,* на божићним феријама 1902/3. Преводио је чланке са француског, о раду енглеских странака, писао оцене о раду Станоја Станојевића за митрополијски *Гласник*. Наводи, још да је био у вези са *Српским колом*, да је говорио на митрополијским скупштинама 1902.[268]

Српски Сион, лист за црквене аутономне потребе, донео је 1905. након вишегодишње борбе за црквеношколску аутономију у Босни и Херцеговини, осврт на Статут. Димитрије Руварац, коментарисао је низ драматичних дешавања, речима да се то десило после тумарања, трошења новца, свађи, врећања цркве и достојанственика. Васељенски Синод одобрио је 7 тачака по жељи митрополита и 5 по жељи народних првака. Прваци су радили „по наговору странаца доста сумњиве прошлости“. Нацрт устава критикован је од стране сумњичавог Димитрија Руварца, у смислу примене, да је либералнији од аутономних одредби Карловачке митрополије.[269]

Милутин Јакшић виђење „автономних“ проблема, усредсредио је на мешање власти у питања аутономије. Правно нормирање путем закона, уредби, и обесмишљавање одлука Сабора, кулминирало је укидањем аутономије 1912. Јакшић се надао да ће укинута аутономија бити новом уредбом успостављена.

[268] АСАНУК Сремски Карловци Ф А.кутија 301, 1910/М.328.
[269] *Српски Сион*, Сремски Карловци 1905, бр.15, ст. 443-444.

Интереси хијерархије, народа и власти, укрштају се на пољу црквених, школских и фондовских питања. Државна власт настојала је да подржавањем хијерархије, доприноси супростављености субјеката аутономије. Јакшић се залагао за поштовање Сабора, народних захтева, за контролу трошења прихода из народних фондова, путем доношења манастирске уредбе, решења питања Даља.. Устаје против уплитања полицијске власти, приликом наплате црквеног пореза. Наводи да су приходи народних фондова за 1911. били 1.339.116 к. да су манастири поседовали 30.000 ланаца земље.[270]

Везе унутар Српске православне цркве, односно Карловачке и Дабро-босанске митрополије граде се непрестаном комуникацијом. Занимљиво да су из Босне и Херцеговине спорадично долазили ученици на школовање у Сремске Карловце. Списак садржи укупан број од 890 ученика, који су завршили богословију у периоду 1794-1920. Постојала је намера родитеља да децу шаљу на школовање у Сремске Карловце, међутим школска управа, строго је следила одлуку Синода и узимала је тачно одређен број ученика, који је био дефинисан за сваку епархију. Попут учитеља, стизали су из Карловачке митрополије свршени богослови, који су најчешће били катихете, попут Јована Протића, који је радио у мостарској гимназији, бавио се књижевним радом у оквиру мостарског српског културног круга. Вешто је интегрисао српско културно наслеђе из Јужне Угарске и Мостара.

Забележени су у Богословији следећи клирици пореклом из Босне и Херцеговине:

1. Димитрије Вујић, село Долина, мати удова, завршио први разред гимназије Карловци, богословија 1815-17.

2. Георгије Витас, Почитељ, богословија 1906-10.

3. Марко Витас, Почитељ, отац жандарм, матура у Госпићу, богословија 1892-1896.

4. Милан Докмановић, Крушевица, Херцеговина, богословија 1907-1911.

[270] Милутин Јакшић, *Автономни проблеми*, Летопис Матице српске, 1914. бр.298. ст.1-13.

5. Петар Магазиновић, Чичево, Херцеговина, , отац трговац, завршио 3 разреда гимназије у Београду, богословија 1883-1887.[271]

Митрополит херцеговачко-захумски Серафим у лето 1891. упутио је писмо патријарху Бранковићу са молбом за помоћ. „Трудећи се са великим напрезањем за постигнућем најпотребнијих и најспасоноснијих цијељи српске-православне цркве и школе у нашим покрајинама Босне и Херцеговине да нам ове према најнужнијим потребама не оскудевају, него одрже се и где је најпотребније подижу се, те да нас превага туђе надмоћи не прогута: успеси су нам због сиромашних материалних средстава у томе још слаби“. Наводи да су да би „том стању лека нашли“ преко владе у Сарајеву молили Министарство да им да дозволу да могу купити добровољне прилоге међу родољубивом браћом у Аустроугарској, за новозидајући „великољетну“ цркву у Требињу, некадашњој престоници Херцеговине, и „највећем стожеру и центруму духовне моћи за ове крајеве“. Митрополит Серафим зато је био спреман најпонизније замолити патријарха да омогући преко два повереника да се сакупе прилози. Серафим је рачунао на утицај патријарха „на велемоћни уплив Ваше Светости“ „јер је превелика потреба“.[272] Свест о „братском духовном јединству свете цркве нам паравославне“ изражавао је митрополит херцеговачко-захумски Серафим. Када је обавестио патријарха Георгија Бранковића да ће владар Јосиф I „одобрити и поставити ми Конзисторију“.[273]

Контакти су одржавани на више нивоа са различитим намерама. Поглавар земаљске владе Босне и Херцеговине, Апел, упутио је децембра 1896. патријарху Георгију Бранковићу изјаву захвалности. Разлог је лежао у сазнању да је патријарх преко земаљске владе упутио помоћ поплављеном народу Босне и Херцеговине у износу од 100 ф. У милодару за пострадале видео је поглавар земаљске владе да је „Ваша Светост народ Босне обавезала особитом благодарношћу, ... и земаљској влади пружила видљивог доказа своје благонаклоности“.[274]Исте године, из

[271] Никола Гавриловић, *Карловачка богословија(1794-1920),* Сремски Карловци 1984, ст.196,225, 230,238.

[272] АСАНУК Ф А кутија 264, 1891/М 304.

[273] АСАНУК Ф А кутија 273, 1897/М.171.

[274] АСАНУК Ф А кутија 273, 1896/М.476.

сремских манастира, именован је нови професор, у Српској православној богословији Рељево, др Аугустин Бошњаковић,[275]

Борба Срба за црквеношколску аутономију на размеђу 19. и 20. века, у Босни и Херцеговини у листу *Браник,* доживљавана је као национални покрет. Подразумеване су активности усмерене на политички положај Срба и право на црквеношколску аутономију. Историјске околности су указивале да је борба од момента окупације споља наметнута од стране Аустроугарске, усмерена против уједињења српског народа. На политичкој сцени испољио се сукоб интереса српског народа и званичне државне политике Хабзбуршке монархије. Временом се развио „тужан осећај српског народа, да он није кадар, ма какве напоре чинио да промени свој положај“. *Браник* је напоре народних вођа, представника народног покрета назвао „голготом“.[276]

Пред очима вођа народног покрета Срба у Босни и Херцеговини лебдео је пример црквеношколске аутономије, Срба у Угарској. Постојало је уверење да су Српска православна црква и школа, помогле очувању српског народа, и „ојачало духовно јединство херцегбосанског српства са оним у Војводини“. Јефтановић је у Сремским Карловцима, уз подршку добрих зналаца, др Ђорђа Красојевића, др Жарка Миладиновића, др Мише Михајловића, утврдио основе и одредбе будућег Устава. Срби су после дугих преговора са владом у Бечу, Пешти и Сарајеву, и патријаршијом у Цариграду постигли аутономију која је имала уже оквире и права од оне коју су до почетка 20. века уживали Срби у Угарској.[277]

Новосадски лист *Браник*, бавио се 1904. актуелним стањем положаја Срба. Компликован положај Босне и Херцеговине, огледао се у чињеници да је суверен међународноправно султан. *Браник ј*е писао да је тужан осећај да српски народ упркос напору, није у стању да промени свој положај. Предлоге Статута дали су народни прваци и митрополити. Синод у Цариградској патријаршији није имао јединствен став, што је одговарало влада у Бечу. *Браник,* је истицао важност доношења Статута, критикује став Српске самосталне странке у Загребу, која је

[275] *Дабробосански источник*, Сарајево 1897/11.
[276] *Браник*, Нови Сад, 3/(16.9.1904. бр.201.
[277] Ђорђе Бекић, *Борба српско-православног Општества у Мостару против аустро-босанске управе 1880-1882*. године, Сарајево 1936. ст.41,53,67, 153.161.

омаловажавала то питање, без намере да гледа „кроз призму новосадске политике“. Саветовао је Србе да се саберу, на политичком, привредном, просветном и црквеном пољу, у циљу народног одржања, путем установа окупационе власти. *Браник* је са поверењем гледао на рад Јефтановића, указивао на значај доношења Статута, без обзира на евентуалне недостатке. Посебно је истицао штетне појаве да се деца не крсте, а мртваци сахрањују без свештеника. Уредништво листа критички је оценило, погрешно вођену политику Срба у Угарској, у време Светозара Милетића, када се борба „баца“ само на народноцрквену аутономију.[278]

Јединство општина је са временским одмицањем исхода борбе сплашњавало. Српска политичка сцена у Босни и Херцеговини, захваљујући млађем нараштају, постала је крајем 1903. друштвено и политички сложенија. Народна борба за црквеношколску аутономију, преко народног покрета, била је у опозицији са Земаљском владом у Сарајеву. Меморандуми су имали више национално-политички, него верски карактер. Јединствено су радили на оснивању *Просвјете* и Српске деоничарске штампарије у Сарајеву. Стасавање грађанске класе пропратиће разлике при решавању проблема. Покрет је временом прерастао у две струје, старији и млађи нараштај, који је био спремна да национални рад прошири новим политичким и привредним захтевима. Млађи су оптуживали старије да су опртунисти, спремни да након једног споразума са властима окончају борбу. Српска штампарија Ђорђа Ивковића у Новом Саду, штампала је ову расправу, насталу као последица појаве две струје у покрету Срба у Босни и Херцеговини. [279]

Борба за црквеношколску аутономију у Босни и Херцеговини, стигла је октобра 1905. до финала. Народни вођа Глигорије Јефтановић, дефинисао је тренутно стање, речима да су четворица вођа: Јефтановић, Војислав Шола, Емил Гаврила и митрополит Мандић, спремни да се састану у Сарајеву и прегледају решење за Српску православну црквену уредбу, па да се спорне тачке, по

[278] *Браник*, Нови Сад 3/16.9.1904. бр.201.
[279] Васиљ Грђић, *Ријеч двије о нашем спору*, Нови Сад 1906. ст.5,6,7.

патријаршијском решењу у Статут упишу, како би се преко земаљске владе у Сарајеву послала влади у Беч на санкцију.[280]

Моменат сазнања да је донета санкција, описао је Васиљ Грђић речима: „мјесто весеља, да се борба докончала, све је оборило главу и ћутало. И народни представници, кад су ишли у конак, да чују, како поглавар земље јавља митрополиту Мандићу, да је уредба санкционисана, били су као убијени. Нити их је народ испратио ни дочекао. ... Ово је био тежак дан сваком искреном родољубу“.[281]

Шћепан Грђић, надахнут је идејама „аутономне“ борбе у Босни и Херцеговини, био је за превагу народних представника над црквеном јерархијом, што је доприносило сукобу са владикама. Опредељен као „народњак“ залагао се да народ управља црквом и државом, отуда је интересовање за црквене послове имало национални смисао. Након завршетка борбе за црквеношколску аутономију брже се подижу цркве и школе, диже се српска привреда, оснивају задруге, банке штедионице, соколске и културне организације. Основана је и Српска народна организација као прва политичка организација Срба у Босни и Херцеговини.[282]Вест о стицању црквено школске аутономије Срба у Босни и Херцеговини, дата је информативно српском патријарху Бранковићу, са формалним образложењем.[283]

Трвења између омладине и народних првака, након проглашења Уредбе о црквеношколској аутономији нису престајала ни 1906. године. Војислав Шола и поп Коста Божић, бавили су се питањем отклањања неспоразума између старијег и млађег нараштаја у оквиру Управног одбора Српског деоничарског друштва штампарије у Сарајеву. Јефтановић је био противан одржавању Управног одбора, намере „нових“ да узму народни орган *Српску ријеч*, и намери да се створи народна организација „у данашњим приликама и код оваквог растројства услед њиховог клеветања“. Убеђен да су старији изгубили веру, да их је тешко покренути, док је неколицина од млађих нестрпљива, уверена да је повољан моменат за деловање у корист народа. Опрез и скепса Јефтановића, наводе га да на закључак да треба

[280] РОМС инв.број 56 225 Г.Јефтановић-Е.Гаврила, Сарајево, 22/7-4/8. 1905.
[281] Васиљ Грђић, *Ријеч двије о нашем спору*, Нови Сад 1906. ст.23.
[282] Ристо Грђић, *Успомене*, Београд 2002. ст.46.
[283] АСАНУК Ф *Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву*, 7.12.1905. број 1 и 2.

сачекати да се постојећа ситуација разбистри. Очекивао је извињење младих за изнете клевете, па тек онда, ако се може да наставе заједнички рад. Оваква клима, није погодовала заједничком раду две генерације Срба у Босни и Херцеговини.[284]

Јован Дучић је борбу за црквеношколску аутономију доживљавао као борбу српског православног живља и владе. Односи верника и српских православних митрполита, заоштрени су до те мере, да је конфликт онемогућавао свакодневну црквену делатност. Уплитање Земаљске владе, постављањем свештеника, прогон, католичка пропаганда, све је то имало за циљ онемогућавање самосталног духовног деловања. Радило се о наметању диктата, политичке воље, цркви и верницима, који се спроводи репресивним мерама владе, што је довело до заоштрених односа, који су трајали једну деценију. Дучић је приметио да се у то доба распламсала верска мржња, каква до тада није забележена.[285]

У Великом управном просветном савету од 15.10. 1906. настао је Извештај о раду народних представника против неправилности око решавања спорних тачака Уредбе и у прилог ревизији уредбе. Повод су биле критике на рачун поступака земаљске владе, „да се поткопавају наше народне самоуправне школе“. Дат је кратак преглед несугласица, изложен историјат изнетих представки. Изнет је страх, да ће се Српска православна црква у Босни и Херцеговини „оцијепити од цариградске, матере цркве, исту или присајединити карловачкој цркви, или установити неку привремену автокефалну цркву....“ Указано је и на спорне тачке између представника народа и народног свештенства, са једне стране и наших архипастира, са друге стране. Највеће црквене општине биле су у комесарским рукама, у многим местима народ није ишао у цркву, „не крштава дјецу, не сахрањује мртве са свештеником“. Понавља се да је „народно негодовање ухватило маха“. Критикован је „онај привремени неканонични конкордат од 1880. по којем наши митрополити, и преко њих и велики дио нашег црквеног живота потпуно зависи од непарвославних чинилаца? Може ли добро донјети нашој вјери, када неправославна земаљска власт, богословију издржава, плаћа митрополите и редовне чланове црквених судова, и исте потврђује, плаћа ђаконе, који су перовође

[284] РОМС инв.бр. 56 227 Г.Јефтановић-Е.Гаврила, Сарајево, 28/5-10/6. 1905.
[285] Јован Дучић, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, Београд 2014. ст.86.

епархијске власти, када она непосредно плаћа неке црквене чиновнике и издржава канцеларије“. Извештај су сачинили представници народа, сматрали су за дужност да обавесте „да је ријешење у патријаршији донесено неправилним начином. ... да народ задржава право, да редовитим и законитим путем поправи .... оно што је покварено“. Потписани су Глиша Јефтановић и Василије Шола.[286]

Великом управном и просвјетном савјету обратио се новембра 1906. године Одбор српске црквеношколске општине у Бугојну. Наводи се да је гарант законите моћи аутономна Уредба, која признаје српски народ речима: „да је за напредак српске православне цркве и српско православног народа у Босни и Херцеговини врло важно...“. Понашање саветеника у Земаљској влади, председника суда Јавора, који је у суду претио да треба „нас Србе занијекати, и у другу државу упутити“, изазвало је буру протеста.[287] Суђење Омер-бегу Сулејманпашићу узнемирило је српску јавност. Наводи се да је судија рекао „да се у Босни и Херцеговини не говори српски, а ко хоће да говори српски нека иде у Србију“. Увреда нанета српском народу, оцењена је као повреда права прокламованих Уредбом. Огласила се протестом и српска општина у Сарајеву. Потписани из црквене општине у Сарајеву, били су перовођа Стево Калуђерчић и председник Глиша Јефтановић.[288]

Црквене везе митрополита Босне и Херцеговине са Цариградском патријаршијом нису прекидане. Могло би се рећи да је паралелно текла и комуникација са Карловачком митрополијом. Синод цариградске патријаршије 1909. године, био је изричит по питању права на склапање четвртог брака. Зато се Босанска митрополија интересовала за став Карловачке митрополије, у жељи да у вандредним случајевима синод у Цариграду одступи од правила. Иако, је је у Карловачкој митрополији ова забрана била на снази од 1776. синод је свестан промена из црквенополитичких разлога био је спреман на уступке само у вандредним околностима. На то су их наведили државно, правни, социјални разлози.[289]

---

[286] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 18.10.1906. број 180.
[287] АСАНУК Ф *Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву*, 26.11.1906;
[288] АСАНУК Ф *Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву*,, 29.10.1906. број 218;
[289] АСАНУК Ф А кутија 296, 1909/М 752;

Тешко је тврдити који се део српства жешће борио по питању црквеношколске аутономије. Срби у Босни и Херцеговини залагали су се за успостављање, док су у Карловачкој митрополији тежили да је очувају од укидања. Аутономија Срба у Угарско**ј** произишла је из привилегија, које су утемељене на закону. Државноправном уговору цара и српског народа. Наметањем дуализма у Монархији 1868. компликује се положај српске аутономије. Мађари су у аутономији проналазили елементе сепаратизма. Мађарска влада није имала вољу да допусти консолидацију Срба на црквеном и просветном пољу. Почев од Благовештанског сабора јављају се политичке претензије, да сабор прерасте у народно представништво. Испољила се и борба за национално вођство између српске хијерархије и политичке елите. У склопу наведеног, треба посматрати и сукоб Милетића и патријарха Анђелића. Милетић је црквено-народни сабор доживљавао као народни, а Анђелић као црквени орган народне управе. Политичке вође су у цркви гледале националну установу коју је требало искористити за политичку борбу. Жестоке сукобе на Сабору, Иларион Руварац окарактерисао је као „ пропаст нашу“. *Застава* и *Браник* су питање аутономије третирали као „народно-политичко питање“. Борбу између црквеног и народног интереса, вешто је користила власт у Бечу и Пешти.[290]

Записник са српско народно-црквеног сабора из 1892. године садржи исказ патријарха Георгија Бранковића, дат у присуству царског комесара Николића, 27.10.1892. године. Указује на одлучност да се уреди аутономија, по „примеру својих славних предака, пређашњих сабора наших... да је Сабор позван да автономне уредбе за цркву и школу донесе и утврди онако што ће то најбоље одговарати хисторијском развитку али и савременим потребама српске православне цркве и школе.... Осећам неодложну потребу, да се сви црквени одношаји дефинитивно уреде ...“[291]

Епархијски управни и просвјетни савјет у Сарајеву са потписом Косте Р. Кујунџића упутио је 1907. године, представку патријарху у Сремским Карловцима, о начину избора епископа. Изразили су незадовољство изборном процедуром по

[290]Епископ бачки Никанор, *Митрополит-патријарх српски Герман Анђелић и Светозар Милетић*, Нови Сад 1978. ст.4-12,22,29.

[291] АСАНУК Српски народно-црквени сабори, записник 27.10.1892.;

којој предлоге за епископа-митрополита даје Земаљска влада, у којој нема Срба, већ су само римокатолици. Истиче се да „српски православни народ никада није био задовољан ... са начином постављања митрополита“. Залаже се за право да се питају управне и духовне власти епархије. Наведен је погубан пример римске пропаганде која „са свих страна ужива помоћ“ и „упела се да православни народ одврати од вере“. Кујунџић се без успеха обраћао Земаљској влади, затим патријарху, „да угледом и упливом поради у том правцу“. [292]

Записници са седница Сабора у Сремским Карловцима очитавају атмосферу, односе, начин размишљања, сукобе и дилеме. Што указује на актуелну проблематику и одговара на питање колико је српска јавност била жељна духа савременог демократског струјања, користећи проблеме цркве као повод да унесе дух демократског струјања. Сазнајемо да „са женске галерије, неке даме бацају цвеће на посланике мањине. Сабор је одисао конфликтом странака, вођене су расправе око бирачког права. Сложене односе изражавале су речи патријарха: Четрдесет и више година лута брод наше народно-црквене аутономије по пучини нашег неспоразума и неслоге... градимо ми нашу автономну зграду, па никако да ју доградимо и да ју под сигуран кров ставимо“.[293]

Народни посланик Мита Клицин указивао је из свог угла на битна питања везана за народно црквену аутономију. „Борба која се води у нашој народно црквеној аутономији није борба од 40 година, него се води од онога дана, од када је Карловачка митрополија основана.... од оно доба бар са две струје 220 година, почевши од првог крушедолског сабора“.[294]

Лично виђење изразио је 1907. и епископ Мирон Николић, свестан тежине прилика у којима се налазила црква и народ, написао је: „само да ми душу не узнимаравају разне неприлике, скопчане са звањем и положајем мојим у овој нашој „пљеснивој автономији““. Даље пише да ако има гријеха у српском народу, „ја држим да смо га већ окајали. Није шала толике већ године подносити муке, па још никада краја ни конца“. Очекивао је од владе да предузме кораке који би били у

[292] АСАНУК Велики управни и просветни савјет, 1906/121;

[293] *Рад српског народног црквеног сабора од 1906/7. године, од 29 маја до 29.јуна,* Сремски Карловци 1910. ст. 7 и 18;

[294] *Стенографски записник шесте седнице сабора,* 26.мај 1906. ст.18;

интересу цркве и владе. Што указује на наивност Мирона Николића са једне стране, са друге закључује да је „план скројен унапред“. Правда се речима: „Ми смо епископи имали вере и поверења у владу и круну, и ми држим, нисмо криви, да је било, као што је било![295]Божићна посланица послужила је 1912. Мирону Николићу за сагледавање прилика у Карловачкој митрополији. Свестан значаја рада народних установа, помињао је у посланици национална друштва: Српски соко, Привредник, Српску земљорадничку задругу, Братство Трезвеност, Добротврори, Задругу Српкиња.. Просвјетна друштва, имала су значај у ширењу писмености, јер је епископ, уочавао, да српски народ заостаје за другим. Гашењем задруга, свака кућа је „мала држава“ у којој је жена министар унутрашњих послова, коју је требало образовати у школи за домаћице. Залагао се да народ у свечане дане не иде у кафане и куглане, већ у друштва, да се „тргне од дремежа“. Поручио је да се Соколи „сјате у своја јата, и заметну игре којима се долази до снаге, вештине и јунаштва“.[296]

Унутар српске црквеношколске аутономије издвајао се клер, који је предводио српско друштво све до краја 18. века. Клер је сачињен од три слоја, са различитим интересима: мирског свештенства, монаштва и хијерархије. Свештенство је делило судбину становништва. Монашко свештенство из доба Доситеја Обрадовића, сматрано је за паразитско, веровало се да најнеспособнији иду у калуђере.[297] Упркос чињеници да су значајан допринос дали науци, књижевности и историји, монаси Јован Рајић, Лукијан Мушицки, Павле Кенђелац, Сава Мркаљ, Иларион Руварац, Иларион Зеремски.... Мада се временом слика мењала, од 27 манастира митрополије Карловачке са 155 калуђера, било је 7 доктора наука.[298] Монаси су упркос духовног заједништва, изражавали различит степен индивидуалности, Духовне обавезе нису ометале рад Илариона Руварца, у настојању да оствари критички приступ према националној историји. Ангажовани

[295]РОМС 16.365, преписка Мирон Николић-С.В.Поповић, Пакрац 5/18. 11.1907. О стању у српској народноцрквеној аутономији.

[296] *Браник*, 1/14.1.1912. бр.1.

[297] Радован Вујошевић, *Сукоби либерала и клерикалаца у српским народно-црквеним саборима у карловачкој митрополији,* Нови Сад 2004, ст.30.

[298] Иларион Зеремски*, Рад и именик српскога православнога монашког удружења за годину 1912*. Сремски Карловци 1912. ст.42-48.

на духовном и културном пољу били су Илларион Зеремски, Иринеј Ћирић, Владимир Димитријевић, Сергије Попић, Викентије Вујић, Валеријан Прибићевић... Имена наведених монаха и владика су , превазилазила су оквире манастирских зидина. Карловачка митрополија имала је 1910. године 722 свештеника, од тога 207 су чланови Матице српске. На територији митропокије било је 1221 српских учитеља, од тога 484 конфесионална, и 737 комунална учитеља. Српско становништво чинило је већину у 149 општина.[299] Српска просвета и култура, ослањале су се на значајне приходе, који су се сливали у касу српских манастира и цркви. Економска организација манастирских имања, налазила се у рукама монаха и хијерархије, различитог степена физичке, менталне и духовне моћи. Бригу о раду 14 фрушкогорских манастира, водило је почетком 20. века око 58 монаха, растрзаних дневним обавезама, у домену религије и економије.[300]

Наведени подаци указују на духовни, културни и национални капацитет, који се морао повиновати наметнутим формама понашања. Патријарх је, захваљујући позицији и личном ангажовању, уживао поштовање савременика. Позиван је на јубиларне скупове, подршку патријарха тражиле су разне друштвене организације, попут Српске читаонице у Сомбору, Српске пчеларске задруге у Руми, која је тражила помоћ у изградњи пчеларског дома.[301]

Упркос економском стању, црквена лица су сачувала покоран однос према властима, које су вршиле вековни притисак. Слабости се временом претварају у недостаке, који су омели црквено-школски напредак и развој. Сам чин церемонијала приликом свечаног доласка и званичења краљевског повереника, изасланог на српски православни народноцрквени Сабор у Сремске Карловце, упућивао је на подаништво Српске православне цркве. Краљевском подворенику чинили су подворење администратор и епископи, заступници свештенства,

[299] *Извештај о члановима Матице српске*, Летопис Матице српске,*1912.* године, број књиге 289, ст.156/157.

[300] АСАНУК Ф Епископ викар, Препис 28.6.1899. бр.115.

[301] АСАНУК Ф А кутија 281 М/287. 30.6.1902.

војничко часништво, заступници власти, звања и завода.[302] Власт је задирала у питања везана за избор црквених достојанственика, грубо се мешала у питања аутономије. Патријарху Лукијану Богдановићу упутио је априла 1912. писмо намесник у Краљевини Далмацији Маријус. Поводом „резигнације“ господина Милаша, остало је упражњено место поглавара далматинско-истарске епархије. По налогу министра за богоштовље и наставу, намесник је у „сврху попуњавања реченог места, која би се личност овоземног гр. ист. свештенства могла узети у обзир за ону част“. Потенцијални кандидат владе, одбио је ту част из личних и стварних разлога. „Узрок томе лежи у нарушеним приликама, које владају од неколико времена, међу далматинским грчко источним свештенством, а које су Вашој Преузвишености добро познате“. Намесник је тражио од патријарха да именује кандидата из своје Митрополије, узимајући у обзир способност, образовање за „овако тешко место“. Патријарх је предложио две личности. Први је Димитрије Бранковић, архимандрид манастира Беочин. Имао је 43 године, заступник на угарском Сабору. Свршио је гимназију, испит зрелости положио у Темишвару, две године богословије у Задру, три године богословског факултета у Атини. Катихета у великој гимназији, затим редовни је професор богословије за догматику и моралку. Настојатељ је манастира Кувеждин, затим Беочин. Говорио је немачки, мађарски и румунски. Одликован је орденом Светог Саве III степен. Други предлог, био је Антоније Јанковић, архимандрид манастира Крушедол. Стар 54 године, Завршио је гимназију, право у Загребу, богословију у Сремским Карловцима. Десет година био је бележник епархије пакрачке, затим настојатељ манастира у Ковиљу. Говорио је немачки. Одликован је орденом Таковским III степен и Светог Саве III степен.[303]

Конзервативно грађанство пружало је ослонац клерикалном монаштву и хијерархији. Нарочито су били активни у последњој деценији 20. века. Потучени су били од радикала почетком 20. века. Клерикалци нису деловали као странка, повезани неформалним везама. Желели су извршење реформи преко Синода, у

[302] РОМС М.13.824 Церемонијал приликом свечаног доласка и званичења краљевског повереника, изасланог на српски православни народно црквени сабор, 1908. Српска Манастирска Штампарија

[303] АСАНУК Ф А кутија 299, 1912/М 121;

традициналним форма. Позивају се на каноне, окривљивали су либерале за увођење протестанских мера. Наведене разлике узрок су политичког сукоба либерала и клерикалаца. Економски, био је то сукоб око контроле над народно-црквеним фондовима. Нетолеранција међу ривалима обележила је време сукоба либерала и радикала на српској политичкој сцени. Важан фактор аутономије биле су политичке странке. Прва по значају била је Народна слободоумна странка, линберално и национално оријентисана. Умерено крило странке чинили су Ника Максимовић и Јован Суботић. У Хрватској је 1881. створена Српска самостална странка. Уследила је 1887. као последица политичког неслагања, подела на две партије. Либерали предвођени са Михајлом Полит Десанчићем и Илијом Вучетић нису били спремни на компромисе, на прихватање социјално-економских мера које се пропагирали Јаша Томић и Лазар Нанчић.[304]Михајло Полит, имао је значајно задужење, вршио је 20 година функцију фискала народноцрквених фондова, и 12 година угарског посланика. Имао је моралну обавезу да патријарху Бранковићу, на захтев министра-председника владе, изнесе моменте везане за политичко држање, из августа 1895, приликом одржавања Конгреса народности у Будимпешти. Што указује на опрезност патријарха, страх да се не замери властима. Полит је путем представке уверавао патријарха у лојалност, која не излази из оквира устава. Указао је на гледиште крајње левице, које је задирало у однос Аустрије према Угарској. Очекивао је од патријарха да уважи право на слободу мишљења, зајемчену уставом.[305]

Борба радикала и либерала, пренела се на размеђе два века. Компромис између две странке није постигнут, упркос сазнању да је власт била спремна да устројство аутономије октројише.[306]Либерал Илија Вучетић, изражавао је 1897. сумњу у кредибилитет Сабора у Сремским Карловцима. Није имао жељу да буде посланик у народноцрквеном Сабору у Сремским Карловцима: „што ми је већ дојадило ићи на саборе, од чијег рада нико нема никакве користи“. Либерали су поступали на основу решења конференције, од октобра 1898. Напади радикала

[304] Радован Вујошевић, *Сукоби либерала и клерикалаца у српским народно-црквеним саборима у карловачкој митрополији,*Нови Сад 2004. ст.6,7,8.

[305] АСАНУК Ф А кутија 272 М/179. 17.2.1896.

[306] РОМС ин.бр. 16.815 Илија Вучетић-Каменко Јовановић, Нови Сад 3.април 1897.

преко *Заставе,* погоршавали су могућност контакта. Исти став заузели су по изјави Медаковића, Срби у Загребу. Полит се повукао, што је допринело да странка остане без вођства и уредника листа *Браник*.[307]Инат између радикала и либерала, испољавао се у одређивању партијске тактике, приликом одржавања избора.[308]

Упркос несређеном стању, ускраћивања права српској аутономији, власт је са највишег места чинила кораке да на формалан начин уважи поједине личности. Тако је Његово царско и апостолско величанство одликовало патријаршијског тајника др Лазу Секулића, орденом Гвоздене круне трећег степена, због његових заслуга на пољу српске православне цркве.[309] Покушај власти да обасипањем појединаца ордењем укаже на добре намере, није зауставио започети процес одузимања права црквеношколске аутономије. Српска црква није била спремна да 1912. води неравноправну борбу. Иако је постојала свест да се не може седети скрштених руку, сама црква није била спремна да се одупре и поведе у борбу.[310]

Суспензија Српске народне-црквене аутономије, спроведена је краљевском наредбом, укинут је српски народно црквени Сабор, епархијска и Манастирска уредба. Враћени су на снагу Рескрипти од 10.8.1868. Влада је донела одлуку да народним фондовима управљају асистенти, уместо Саборског одбора. Укидање аутономије изазвало је огорчење народа. Укидањем Манастирске уредбе српским школама је ускраћена припомоћ од 160.000 ф. што је манастирским настојатељима омогућило газдовање, попут спахилука.[311] Укидање аутономије изазвало је стрепњу од последица. Следећи моменат биле су индиције везане за увођење мађарског православног владичанства.[312]

Лаза Секулић, бивши митрополијски секретар, бурне догађаје везане за организацију, значај патријарха, питање опстанка црквеношколске аутономије, покушао је да 1931. представи у мањој расправи. Приказао је историјски развој српске православне цркве, у контексту државних одлука владара. Патријарх је управљао Српском православном црквом у Угарској, Хрватској и Славонији (и

[307] РОМС ин. бр. 27.739 др Илија Вучетић, Абација 9.6.1900.
[308] РОМС ин. бр. 54.805 др Илија Вучетић, Нови Сад 22.12.1900.
[309] РОМС ин. бр. М.14.896 Патријарх Лукијан Богдановић- др Лази Секулић, 1909.
[310] РОМС ин. бр. 23.056 М.Петровић-В.Николајевић, 18.2.1912. Београд
[311] *Застава,* 12.7.1912. бр.154. *Застава,*14.јули 1912. бр.153.
[312] *Застава,* 7.7.1913.бр.100.

Ријека). Члан је горњег или магнатског дома, како угарског тако и угарско-хрватског заједничког сабора и Троједничког земаљског Сабора. Патријарх Бранковић је на почетку патријарховања добио место царског и краљевског правог тајног саветника. Биран је у Горњем дому у делегацију у најзначајнијим приликама одлазио код надвојвода, министара, председника великашког дома и делегација. Долазио је у додир са члановима дипломатског кора на двору Хабзбурговаца. Имао је сусрете са високо рангираним лицима из редова цркве, војске и грађанства. Патријарх Бранковић имао је службене контакте са министром богочасти и јавне наставе, односно вере и просвете и председником владе. Питања народно црквене аутономије од 1895. прешла су у делокруг министра-председника у споразуму са министром богоштовља.

Патријарх Бранковић (1890-1907), имао је противнике из круга бившег патријарха Германа Анђелића(1882-1888). Истицали су се Јота и Крунослав. Јота, др Јован Грујић, прво наставник новосадске гимназије затим уредник листа *Српски народ*, а присталице назване туркоси. Крунослав је Стеван Јовић, уредник *Страже.* Против Бранковића, био је патријаршијски протосинђел др Емилијан Радић.[313]Патријарх је имао противника у министру богоштовља и јавне наставе, док је био министар Албин Чакија. Однос је заоштрен од времена када је влада започела црквенополитичку реформу, која се односила на питања грађанског брака. Питање је заоштрено након увођења државних матица рођених, венчаних и умрлих. Патријарх је имао исти став са сабором и народом, који се није подударао са интересом владе. Покретањем ових питања 1894. наступила је велика узнемиреност, одржавани су протестни зборови, који су кулминирали на Великом збору целокупног народа српског у Сремским Карловцима 7/19.4. 1894. Влада је замерила Бранковићу што је учествовао на збору, у горњем дому успротивио се законској основи о грађанском браку. Владин предлог је пропао, патријарх је дочекан са радошћу. Угарска влада наведене поступке није опростила српском

[313] Радован Вујошевић, *Сукоби либерала и клерикалаца у српским народно-црквеним саборима у карловачкој митрополији,* Нови Сад 2004 , стр.83,84.

патријарху. Председника владе Бекерла 1895. заменуо је барон Банфија, незадовољан Бранковићем након његове *Посланице свештенству и народу*.[314]

Показало се да је патријарх Бранковић у председнику Банфију добио изузетно непопустљивог и самовољног политичара. Иако патријарх није тражио сазивање Синода, то је код владара учинио Банфија. Повод за то је била упражњена столица будимског владике. Будући да је у Бечу дознао за царску одлуку, затражио код цара пријем и дозволу да помери термин одржавања Синода. Након повољне одлуке владара обратио се министру Банфију са протестом о повреди права митрополита. Митрополит је одговор ускладио са црквеним канонима и одредбама декларатоpијума. Померање Синода за октобар и изостанак комесара изазвало је незадовољство код Банфија.

Утицајни, др Лаза Секулић, секретар провео је више од тринаест година уз патријарха. Имао је прилике да се увери у његову одлучност, спремност да разложно узврати на изазове времена. Уверио се да је патријарх имао посла са потказивачима, слате су пријаве, тужбе, настале као плод измишљотина и клевета. Упркос сукоба унутар патријаршије, постојали су напори црквених власти да сачувају аутономију, упркос настојању власти да им аутономна права ускрати. Зато се сукоб са Банфијем око права за покретање питања сазива Синода мора тумачити са „стајалишта повређеног права“. Патријарх је показао вољу и храброст да путем службеног дописа опомене председника владе Банфија на једнострано непоштовање прописа. Секулић је однос државе према цркви дефинисао као лојални поданик Аустроугарске државе. Показало се да су уредбе биле израз претераног туторисања државе, аутократског и апсолутистичког понашања. Упркос недостацима уређени су правно црквени и аутономни односи, који по његовом мишљењу нису постојали, изван Карловачке митрополије, на другим територијама Српске православне цркве.[315]

Након смрти патријарха Бранковића, радикали Жарко Миладиновић и Михалџић изјаснили су против могућег избора Лукијана Богдановића. После

---

[314] Др Лаза Секулић, *Патријарх Бранковић и Барон Банфија*, Гласник историјског друштва Нови Са*д,* Нови Сад 1931, стр.85. *“*

[315] Др Лаза Секулић, *Патријарх Бранковић и Барон Банфија*, Гласник историјског друштва Нови Са*д,* Нови Сад 1931. Књ.4, стр.85-96.

избора Змејановића, затим Шевића, радикали су приморани да прихвате предлог владе. На место патријарха након трећег гласања изабран је Лукијан Богдановић, сестрић преминулог патријарха Бранковића. Димитрије Руварац наводи да су радикали не само ослушкивали, већ и одлазили у Будимпешту, да чују став мађарске владе. Влада је оставила Сабору да бира да би она избор потврдила или одбацила. Овај чин прихватања воље пештанске владе од радикалске већине приликом избора патријарха код народа изазвао је негодовање. Наведен је пример када народно-црквени сабор није изабрао већ да је за патријарха наметнут Анђелић. Руварац износи „да брука радикалска лежи... што је њих министар председник тако смотао, да су они бирали Богдановића, коме у два наврата ни једног свога гласа не хтједоше дати.“. Франо Супило написао је за *Riječki novi list* следећу опаску: „Елегантан и галантан Лукијан Богдановић, млади епископ будимски, љубимац пештанских дама, постао је дакле српским патријархом. Послије покојног патријарха Бранковића није ваљда било човека у српској цркви, кога су радикали више мрзели и жешће нападали од Бранковићева нећака-Лукијана Богдановића“. Понашање и изненадна смрт патријарха повод је за *Заставу* да изрекне став: „није био дорастао ни да се тилико уздржи, колико је нужно на највишем месту“. Руварац је тврдио да су војвођански радикали желели владике „који су слабићи и партизани, који не имадоше своје воље“. Покушај владике да након именовања уведе ред у пословању дочекан је са негодовањем, изазвао је вршачке Србе против себе. Трудио се уз помоћ министра Лукача да осумњичене свештенике одвуче од утицаја радикала. Упркос неспоразумима владика је у Вршцу дочекао и крај Првог светског рата.[316]

Везан за питања аутономије Жарко Миладиновић, адвокат из Руме, није престајао да тражи излаз из деликатне ситуације у којој се нашла аутономија. Покренуо је 1895. лист који се бавио питањем аутономије под насловом *Српска Самозаконија*. Имао је намеру да окупи сараднике, који би знањем допринели

[316] Димитрије Руварац, *Владика Гаврило Змејановић и војвођански радикали, прилог к историји народно црквене борбе у митрополији Карловачкој*, Сремски Карловци 1925. стр.6-22.

настанку „стручне литературе“.[317] Тражио је 1912. од Милутина Јакшића, при изради меморандума, да не затеже, „цепидлачи“.[318]

Против Статута радикална странка је имала план који је подразумевао организовање протестних зборова. Планиран је протестни збор будимпештанске омладине, организован у Текелијануму преко *Кола младих Срба*. Рачунало се на присуство и учешће Јаше Томића.[319] Уредник *Заставе*, Мита Клицин, подстицао је преко Триве Милитар, организовање забава, као вида пропагандног рада везаног за питање „автономије“. *Колу младих Срба*, требало је новчану подршку да пруже црквене општине. Захваљујући Букинцу, протесту је требало да се придружи око 40 „наших људи“ из Чипа.[320]

Последњи чин уништења народно црквене и школске аутономије наступио је 1912. Највишим рескриптом, од 11.7.1912. и списима министра председника Лукача, завршено је једно поглавље историје Срба у Угарској. Извршена је суспензија аутономних уредби, враћено је на снагу устројство које је доносило предност клеру. Специфични национални интереси Срба, остварени путем аутономије, изгубили су важност. Управа над народноцрквеним фондовима, поверена је асистентима, именовани су епископ Митрофан Шевић, др Давид Коњовић, др Гига Авакумовић. Асистенти се нису смели мешати у управу манастира, која је поверена калуђерима, да преко настојатеља, калуђерских братстава, управног савета, епископа и патријарха одлучују. Народ је потпуно искључен из управе. Управни одбор манастира, имао је пет чланова, председник је именован стране епископа и патријарха, са правом да одлучују под туторством угарске владе. Увећан је иметак епископа, досуђен им је на управу и Текелијен фонд. Оваквом исходу, по мишљењу Срба демократа, допринео је однос народних странака, инат и међусобна борба, слаб или „нем“ отпор, у моменту када је била потребна слога и акција.[321]

Црква је у Монархији ради очувања аутономије водила политику мирне коегзистенције. Питање уређења Карловачке митрополије путем реформе, са

[317] РОМС ин. бр. 1.955 др Жарко Миладиновић.-Аркадију Варађанину, 1895.
[318] РОМС ин. бр. 14.073 др Жарко Миладиновић-Милутину Јакшићу, 10.10.1912.
[319] РОМС ин. бр. 45.108 Триво Милитар-Мита Клицин, Будимпешта 16/29.12.1911.
[320] РОМС ин. бр. 45.108 Мита Клицин-Триво Милитар, Нови Сад 15/28.2.1912.
[321] *Српски глас*, Лист Срба демократа, Велика Кикинда, 1/14.1.1913. бр.1.

циљем да се уместо парцијалних решења уведе Јединствен статут, форсирано је од мађарске владе. Пошто је за доношење одлуке на сабору требало две трећине гласова, конзервативци и јерархија нису успели у намери. Радикали су износили да патријарх и владике сахрањују аутономију. Либерали и радикали су статут доживљавали као дело мађарске владе, уперено против народне самоуправе. Мађарска влада путем закона о грађанском праву спроводила је државне мере у правцу секуларизације. Кредибилитет црквене аутономије је угрожен, по мишљењу Васина, због сукоба патријарха и политичких странака. Владине мере доживљаване су као притисак са намером да се униште српске националне установе. Српску народно-црквену аутономију потресале су афере везане за проневеру, притисак власти осећао се кроз помађаривање, укидање аутономних и националних права, доношење Синодског устројства. Укидање аутономије 1912. протекло је под сенком Балканских ратова, буђења националних осећаја. Власт је ставила ван снаге бројне одлуке Сабора. Укидањем дотадашњих права, мађарска влада је реализовала план о укидању самосталности и завођењу контроле над српском црквом.[322] Званичан став власти према Српској православној цркви и народу није пружао широке могућности деловања. Окупљање у Иригу, ради „славе“ Милице Стојадиновић. око Раванице на Видовдан 1912. привукло је народ у маси од 30.000 људи. То је био показатељ расположења и стања духа народа.[323]

Резолуцију против укидања Српске православне народно-црквене аутономије у Карловачкој митрополији донели су пуномоћеници Српске народне самосталне, Радикалне, Слободоумне, Демократске и Самосталне угарске странке, 16/29.8.1912. у Новом Саду. Радило се о покушају да се одговори на „удар, који је задесио српску народно црквену автономију“. Истиче се да је најсветија дужност свих српских народних странака и свих родољубивих Срба „да сложним и једнодушним радом настоје чим пре довести до успоставе српске народне црквене автономије“. Нереална очекивања, са једне стране, спремност да се обуставе међустраначке расправе, са друге стране, нису могле зауставити наум власти. Странке су наступиле са ставом да имају уставно право на дату суспензију

[322] Горан Васин, *Сабори раскола,* Београд 2015. ст.574, 745-748.

[323] РОМС ин. бр. 22.853 С. Радић, Ириг 1912.-Јелици Беловић: РОМС ин. бр. 15.548 С.Радић-Јелици Беловић, 12.10.1913.

одговорити. Изнели су став да је чин владе јединстран административни акт, и дужност сваког православног Србина да се одупре тенденцијама које су биле уперене против аутономије. Наводи се да је „једним ударцем народноцрквена автономија покошена и цео народни црквени живот за 45 година унатраг бачен“. Наводи се да хијерарјиха није вршила српску и делом каноничку дужност, да су градили синодални статут, без претходног споразума са народом и народноцрквеним сабором. Истичу се речи „жалосно стање“ и потреба да се црквене старешине „одлучно осуде“, да заузму становиште „уздржавања од делотворног учествовања“ у црквеном раду. Изражена је нада да ће црквене општине „потпомоћи борбу удружених српских народних странака за успоставу редовног стања народноцрквене автономије“. Затим се наводи намера удружених српских народних странака да свим законитим средствима раде на отклањању нанесених „тешких повреда“. Предвиђено је било одржавање великог митрополијског збора, како би „најшири“ слојеви народа изнели своје мишљење. Резолуцију су потписали Милутин Јакшић, др Жарко Миладиновић, др Стеван Малешевић, Аркадије Варађанин...[324]

Архијерејски синод Митрополије карловачке, суочен са тежином владине одлуке, обратио се 5.9.1912. клиру и благоверном народу, умереним тоном. Наводећи да је остао тврд темељ, подигнут заједничким радом родољубивог свештенства и христољубивог народа. Архијереји: Лукијан, патријарх српски, Мирон, епископ пакрачки, Михаило епископ горњекарловачки, Гаврил, епископ вршачки, Митрофан, епископ бачки, Георгије, епископ темишварски, наду су полагали у одржавање у „изглед стављеног сабора“, и једниство у цркви.[325]

Застава, није пропуштала прилику да за укидање аутономије окривљује патријарха Лукијана Богдановића. Приликом инсталације, патријарх је обећао да без договора са народом неће предузимати кораке, иако је већ 1911. прихватио синодинални статут, којим је погажено саборско устројство. На Митрополијском збору у Новом Саду, хиљаде гласова узвикивали су патријарху „проклет био“. Радикали су изнели мишљење да је Рохоњи „погурао“ Статут, који су сачинили

[324] РОМС ин.бр. 6.053 Резолуција против укидања српске православне народноцрквене аутономије у Карловачкој митрополији

[325] АСАНУК Ф Синод кут. 5 М/365/71. 5.9.1912.

владике Михајло Грујић, Георгије Летић уз сарадњу Илариона Зеремског. Хијерархији нису могли да служе на част послови везани за беочинску кају, Текелијин фонд, спахилук у Дању...[326]Мистериозно страдање Лукијана, дочекано са новим шпекулацијама о формирању два нова владиданства, да ће канонска наследница Карловачке митрополије бити Дабро-босанска митрополија. О намери укидања Карловачке митрополије писао је Божидар Никашиновић Вршчанин. Истицао је намеру Беча, да тријализмом раде против Мађара, Србије и Црне Горе.[327]

Српска православна црква је у првој половини 18. века давала импулс српском културном животу. Чувала је драгоцене споменике српске средњовековне културе и омогућавала стварање нових духовних, уметничких и књижевних дела. Имала је цивилизацијски значај за очување националног идентитета српског народа, све до средине 19. века, када је на сцену ступио политички живот, организован од стране српске грађенске класе, под вођством Светозара Милетића. Конзерватизам цркве, више није могао ићи у корак са временом, нова стремљења превазилазила су постојеће оквире. Уочава се несклад и између културних потреба и спремности цркве да новчано помогне градњу српске гимназије како у Сремским Карловцима, тако и Новом Саду. Неспремност да се носи са изазовима новог доба, јачање грађанске иницијативе, унапредиће живот Срба у Угарској. Српске политичке странке изникле су на тековинама црквеношколске аутономије, како у Јужној Угарској тако и Босни и Херцеговини. Избори за црквеношколски Сабор давале су прилику странкама за кандидовање истакнутих личности. Живот народа афирмисан је преко аутономије, која је 21. јула 1912. потписом цара укинута, што је отворило нову страницу у политичком животу. Црквеношколски живот изложен је притиску угарских власти, које 1870.1879.1892. доносе Уредбе, којима се ограничава аутономија. Меша се у избор патријарха, именује 1881. патријарха без уважавања одлука сабора, краљевски повереник мешао се у рад Сабора. Систем „октројки“ доприносио је нестабилности и дезавуисању аутономних права. Српско душтво у склопу Монархије, услед политичке хетерогености, није имало

[326] *Застава*, 27.8.1913.бр.190.
[327] *Застава*, 17.4.1914. бр.85. и 12.5.1914. бр.104. и 19.5.1914. бр.109.

могућности да се организује, што је производило латентну несигурност друштва. Изостанак оптималних услова за интеграцију, прогони Срба, утицали су на гравитирање ка Србији, ради остварења националних и политичких циљева. Српски народ, упркос заједничким националним тежњама, није јединствено заступао националне интересе. Аутономија заснована на црквено школским привилегијама, подстицала је очување националне свести, неговала национални идентитет у оквирима државе, коју нису доживљавали као своју. Укидањем аутономних права, јавила се нова српска мисао, потреба за решењем националног, верског, политичког и културног интереса изван граница Монархије.

3.3. Активности Емилиан Гаврила

Деловање др Емилиан Гаврила, адвоката, публицисте и националног радника (Велики Бечкерек, 17.4.1861- Рогашка Слатина 27.8.1933), везује се за политичке активности у Народној слободоумној странци, потом Народној радикалној, листу *Застава.* Ангажовао су у борби Срба за народноцрквену аутономију у Јужној Угарској и Босни и Херцеговини. Потписивао се као Емил или Емилио. Руварац наводи да је Влах или Румун. Основну школу и гимназију завршио је у Великом Бечкереку. Право и филозофију студирао је у Бечу, Бону, Будимпешти, Клаузенбергу, Минхену, Берлину и Паризу. Одбранио је докторат, под насловом: „Баријерна држава“. Адвокатски испит положио је у Будимпешти 1889. адвокатску канцеларију отворио је у Великом Бечкереку од 1890. Немирна духа, покренуо је 1887. у Великом Бечкереку лист *Глас.* Заступао је на суду уредника *Заставе,* који је био осуђен на 8 дана робије, јер је у тексту изразио противљење политици помађаривања деце у забавиштима. Устао је против владајућих политичких хтења да немађари напусте свој језик, обичаје, име, народност, да се претопе и слију у мађарски народ. Овај чин асимилације назвао је неморалном и непоштеном отимачином.[328] Ангажован у радикалној странци, добио је место директора чувене новосадске *Заставе* у периоду 1893-1898. Истовремено је преузео и вођство странке. Раздор између радикала око *Заставе* и либерала око

[328] Димитрије Кириловић, *Помађаривање народа у бившој Угарској*, Нови Сад 2006, стр.75 и 76.. *Застава*, 1893. број 121 и 188;

Браника био је на врхунцу после такозване туцинданске афере. После одласка Јаше Томића у затвор Гаврила је настојао да приближи активности и деловања радикала и либерала. Главно тежиште активности пренето је на политичку борбу. Смисао за национални рад исказао је приликом организовања митрополијског збора 1894. у Сремским Карловцима против мађарског државно-политичког режима. Бранио је у Клаузенбургу, у Ердељу, код тамошњег суда, 18 Румуна, оптужених за велеиздају. Успео је 1896. да по питању црквеношколске аутономије, изради верско-просветни меморандум, окупи политички подељен српски народ на радикале, либерале и самосталце. Народни збор манифестовао је протест против црквених реформи у организацији власти. Значајан корак било је организовање Конгреса народности, Срба, Словака и Румуна. Наведене активности за Гаврила су увертира пред почетак сарадње са народним вођама у Босни и Херцеговини. Црквено школско питање мучило је све Србе на подручју Аустроугарске. Намера да се помогне борби за црквеношколску аутономију у Босни и Херцеговини означавала је истовремено потребу да се на тај начин сачува аутономија на подручју Јужне Угарске остварена пре три века.

Покренуо је заједничку борбу народности Срба, Румуна, Словака, заступао Румуне у „велеиздајничкој парници“. Заслужан је 1895. за организовање Народоносног конгреса у Будимпешти и доношење заједничког народног програма. Током Конгреса радио је као секретар. Ради одбране српског језика и имена у јеку мађаризације израдио је црквеношколској новосадској општини меморандум, на који су се ослањале и позивале све остале општине. Прихватио је 1896. позив првака у Босни и Херцеговини и сав се посветио покрету за црквеношколску аутономију Срба, доцније и муслимана.[329] Заједно са народним првацима отпутовао је у Беч, израдио меморандум о националном, верском и просветном стању. Навео је жалбе и захтеве који ће означити почетак дугогодишње борбе на размеђу векова. Следеће године 1897. саставио је за босанску делегацију *Аграрни меморандум*. Заслужан за рад народних првака из Босне и Херцеговине, добио је 1901. од српске владе место првог референта Генералног конзулата Краљевине Србије у Будимпешти, са хонораром и осигураном пензијом. Годинама пре тога радио је на

[329] ИАЗ Ф 43 а.б. 4 и 5

изузетном, националном послу о сопственом трошку. Први пут је протеран из Босне и Херцеговине у време наметања анексије. Заслужан је за покретање првог српског листа *Српска ријеч* у Сарајеву 1905. Основао је у Сарајеву и *Српску деоничарску штампарију,* За време Првог светског рата био је ухапшен, интерниран и прогоњен. Имовина упропашћена, уништени рукописи. Нестало је из стана у Будимпешти 15 сандука књига.[330] Оптужен је након сарајевског атентата за велеиздају, интерниран све до новембра 1918.

Радови Гаврила штампани су у новинама, часописима, *Застава, Српска ријеч.* Најзначајнији су објављени у оквиру *Босанско-херцеговачком Зборнику*. Збирка др Емила Гаврила у Историјском архиву у Зрењанину, садржи план за издавање 20 књига. По плану је требало да буде штампана: *1.Три царска меморандума; 2. Цариградска патријаршијска споменица; 3.Преписка народних првака са митрополитима у ствари уређења вјерско-просветне самоуправе; 4.Римокатоличка пропаганда; 5. Рад народних првака од почетка покрета; 6. Аграрни меморандум и друге аграрне ствари; 7. Рад и меморандуми мухамеданаца;8.Рад омладине; 9. Цензура (Српски Вијесник и Босанска Вила); 10. Стари обичаји и права црквено-школске самоуправе; 11. Општински и епархијски статути; Политична, економска и финансијска питања; 13. Конвенције, конкордате, меморандуме...; 14. Библиографија Босне и Херцеговине; 15. збирка народних умотворина; 16. Државно-правни положај Босне и Херцеговине; 17. Историја Босне и Херцеговине; 18. Историја босанскохерцеговачке православне цркве; 19. Црквено право намјесне српске православне цркве у Босни и Херцеговини; 20. Актуелне теме;* Библиотека Матице српске има следеће књиге: *Три царска меморандума; Цариградска патријаршијска споменица; преписка између народних вођа и српско-православних митрополита; Нацрт Устава црквено-школске самоуправе;Списи исламског народа Босне и Херцеговине.* Гаврила у аутобиографији наводи да је у оквиру Босанско-херцеговачког зборника штампано седам књига. Свака књига је тематски одређена и хронолошки условљена следом догађаја. Основни смисао *Зборника* да постане „вјерно огледало свега што

[330] ИАЗ Ф 43 а.б.4 и 5

обухваћа јавни живот народа у Босни и Херцеговини“. Гаврила се у уводу обраћао „*јавном судишту*“ како би се остварила „правда и правица“.

Прва књига *Босанско-Херцеговачког зборника,, Три царска меморандума о српско-православним приликама и уређењу вјерско-просветне самоуправе у Босни и Херцеговини*, Нови Сад 1902. Вешта рука Гаврила симболизовала је наслов маслиновом гранчицом. Аутор је раштркане и несистематизоване меморандуме, представке, изјаве сабрао ради свестраног приказа низа појава као дела целине, која је довела до процеса борбе за црквено-школску аутономију. Три царска меморандума упућена владару Монархије у Беч, обухватају време жалби и неправди нанетих у периоду од новембра 1896. до маја 1901. Царски меморандуми утемељени су на 25 члану Берлинског уговора, Прокламацији за народ јула 1878, Конвенцији из 1879. Конкордату из 1880. који су засебно штампани као додатак.

Друга књига *Босанско-Херцеговачког зборника, Цариградска споменица, молба српско-православног свештенства и други поднесци цариградској васељенској патријаршији*, штампана је 1902. Садржи *Представку* уз нацрт устава од јула 1898. Други документ *Ограда* се залаже за уређење цркве уз суделовање свештенства и народа. *Молба свештенства, Цариградска патришаријска споменица и Представка* документују покушај српских народних вођа и свештенства да остваре права народноцрквене аутономије. *Молба* 76 свештеника указује на свештенике одане народу. Уочене су неуређене аграрне прилике, давање трећине, десетине, пропадање сељака, трговаца и занатлија.[331]

Трећа књига *Босанско-Херцеговачког зборника,Преписка између народних вођа и српскоправославних митрополита у ствари уређења српско-православне верско-просвјетне самоуправе*, Нови Сад 1901. Садржи четри дописа митрополита и четри одговора народних вођа. Преписка је вођена од 21.10.1899. до 26.6.1901. Преписки су претходили меморандуми, жалбе против мешања владе, распуштане су црквеношколске општине, постављани владини комесари, народни бојкот цркве, престанак црквених обреда. Учитељи и свештеници су одстрањивани из школе и

[331] Емил Гаврила, *Цариградска споменица, молба српско-православног свештенства и други поднесци цариградској васељенској патријаршији,* Нови Сад 1902. ст.102.

цркве, поткопавано је српско име, ћирилица и језик. Низ сукоба на релацији народ, власт и црква довео је до кризе која прераста верске оквире и претвара се у покрет.

Четврта књига, *Нацрт устава црквеношколске самоуправе српског православног народа и рад народне депутације на уређењу те самоуправе*.

Пета књига *Списи исламског народа Босне и Херцеговине у ствари вјерско-просветног уређења и самоуправе,* Нови Сад 1903. Односи се на период од децембра 1900. до маја 1902. Списи исламског народа настали су од децембра 1900. до маја 1902. сведоче о борби за верско-просветну аутономију. Представка поднешена министру Калају децембра 1900. није уродила плодом затим су уследила два меморандума. Први меморандум упућен је члановима делегација аустријског и угарског парламента. Други меморандум је представка заступника исламског народа поднешена његовом величанству цару и краљу Францу Јосифу I.

Гаврила је повезан са покретањем аутономног покрета муслимана, који су изражавали спремност на сарадњу са Србима. Радио је званично као адвокат у Будимпешти, када је 1900. од муслиманских првака прихватио се да изради молбе, и нацрт Статута. Постојала је поред правне и политичка сарадња између вођства Срба за црквеношколску самоуправу и вођства аутономног покрета муслимана. Заједничка сарадња темељила се на опозицији против окупационог режима. Постојала је захваљујући иницијативи Срба, намера да се оствари сарадња два покрета. Глигорије Јефтановић, учинио је прве кораке на зближавању. План сарадње осмислио је Јаша Томић, уз подршку Ђорђа Красојевића, уз сагласност Војислава Шоле и Глигорија Јефтановића. Посредник у вези са Београдом и Новим Садом, био је адвокат из Славонског Брода, др Никола Ђурђевић. Радио је на зближавању представника Срба и муслимана, уз сагласност радикалних кругова из Новог Сада, Јаше Томића и Ђорђа Красојевића. Јавила се у српским круговима идеја о аутономном уређењу Босне и Херцеговине, под суверенитетом султана. Упркос покушају српско-муслиманске политичке сарадње, ангажавању Јаше Томића, тешко је било доказати да је 90% становништва незадовољно аустроугарском управом. Идеја о аутономном уређењу две конфесије, разматрана је у Београду 1897. у време свечаности преноса костију Вука Караџића којој су присуствовали вође српског покрета. Упркос настојању, намера Срба, наилазила је

на бројне отежавајуће околности. Подршку Србима давали су муслимани у Мостару, који су приличном броју 1898. узимали учешће у забавама Српског певачког друштва. Упркос покушајима зближавања, постојале су разлике гледања у покрету муслимана, и спољни утицаји, који ће утицати на исход заједничке акције. Инструкције из Цариграда слате су са захтевом да се покрет муслимана ограничи само на верскопросветну борбу и аутономију. Што је требало да искључи политичку сарадњу са Србима. Муслимани у моменту српске понуде за сарадњу, нису били политички организовани, постојали су појединци у Сарајеву и Мостару, вољни на сарадњу. Власт је са пажњом пратила српске подстицаје за опозициону акцију муслимана. Постојало је убеђење да иза представки и Меморандума, стоје исти аутори, терминологија, стил, као код Срба. Намере, сусрети вођа два покрета означен је изразом „српски дух“. Блиску сарадњу са Србима у Новом Саду и Београду, остварио је Шериф Арнаутовић, пријатељ Војислава Шоле. Слогу са Србима 1901. подржавали су Џабић, Арнаутовић и Миралем, против је била такозвана „беговска“ струја. Нусрет Шехић, наводи да су преговори о муслиманско-српској сарадњи, протицали у строгој тајности, истовремено је организована снажна пропаганда усмерена против сарадње. Против сарадње били су шири слојеви муслиманког друштва, хрватска и окупациона штампа. Посебно је подозрив Калај. Већина брошура, насталих у склопу борбе муслимана, штампано је у Новом Саду. Уводни део брошура писао је Јаша Томић и Ненад Брадваревић. Брошуре су тајним каналима, уз помоћ трговачких путника стизале у Босну и Херцеговину. Трошкови штампања били су на Милетићевој штампарији у Новом Саду. Власт је са нелагодношћу пратила српско-муслиманску сарадњу, постављала се могућност избијања устанка. Преговори о политичкој сарадњи два покрета, имали су утицај на понашење власти. Иницијативу у састављању меморандума, и активност за постизање споразума два покрета, дао је Емил Гаврила. Владајући кругови, пратили су активности у вези састављања Нацрта статута, контакте са вођама, што им је дало заправо да га означе речима „spiritus agens“. Уверен да су православни, муслимани и католици један народ, са три народна имена. Ставови Гавриле, усаглашени су са званичном политиком у Београду, политичких истомишљеника у Новом Саду, Будимпешти, Цетињу... Контакти Гавриле и

Арнаутовића, из 1905. указују не само на преписку, већ на међусобно поверење. Муслимански прваци на састанку у Славонском Броду, преко Арнаутовића, изражавали су потребу укидања управе полицијског система, наредбе о исељењу. Указивали су на потребу покретања муслиманског листа, у коме би због неограниченог поверења Гаврила био „фактор“. Годинама је Гаврила посредник у односима два покрета из Босне и Херцеговине са Београдом. Гаврила и Ђурђевић редиговали су представке и меморандуме. Чврста веза била је са Јашом Томићем, послаником Красојевићем.[332]

Милорад Екмечић је изнео становиште да је муслимански покрет тактички вођен из Истанбула. Одакле је саветовано да се са Србима преговара о народном савезу, али без потпис на уговор. Преговори су вођени на Кисељаку, у Славонском Броду, током 1901. и 1902. како би муслимани прихватили српски национални идентитет, национално име, ћирилицу, а Срби аутономну Босну и Херцеговину под султановим суверенитетом.[333]Договор се везивао за тајни састанак, оба покрета добила политички значај, што је подразумевало повратак султана, избор и неизменичну смену гувернера из редова Срба и муслимана.

Емил Гаврила,3.3.1906. бивши члан *Кола Младих* Срба, говорио је на састанку омладине на тему: *Аграрне прилике у Босни и Херцеговини*. Гаврила се са приликама у Босни упознао као уредник *Заставе*, где је 1897. дошао у додир са првацима. Наводи да су дошла четри „сељака“ да им помогне око израде меморандума цару. Наводи да их је послао у Беч, отишао за њима са написаним меморандумом. Од тога доба почињу активности Гавриле „о босанским приликама“. На скупу омаладине „Кола младих Срба“ говорио је о „једном о најгорих порезних система: плаћању десетине“. Критиковао је власт што није укинула пореске мере, које „убијају дух сељачког сталежа“. Турска власт узимала је десетину у производу, аустријска је увела плаћање у новцу. У турско доба плаћао се порез свака три месеца, док је нова власт завела плаћање после вршидбе, једном годишње, када је храна најјефтинија. Процену пореза вршио је десетар „човек пропале егзистенције“, који иде за тим да што више закине, јер се плаћа у

[332] Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vreme austrougarske uprave u Bosni I Hercegovini,* Sarajevo 1980. st.110-140,189,190,200.

[333] Милорад Екмечић, *Срби на историјском раскршћу*, Београд 1999. ст. 121.

постоцима. Влада није била спремна да реши компликовано аграрно питање, које је непрестано стварало тензије између муслимана и Срба. Гаврила је сматрао да је најбољи начин, откупљивање кметова, помоћу земљорадничких задруга. Влади би требало да посредује у давању кредита, организацији штедионица, промени порезног система. Сматрао је за „главни услов напретка, поред решења аграрног питања, јесу политичка права и законодавна моћ“.[334]

У којој је мери питање аутономије деликатно, указивале су активности, које су ради ефикасности захтевале тајновитост. Интезивна преписка одвијала се на релацији Глигорије Јефтановић и Емил Гаврила, подразумевала је у исто време неку врсту конспиративности. Контакти и особита, интезивна сарадња, подједнако поверење упућивало је на изузетну блискост и сарадњу између Јефтановића и Гавриле. Писма су упућивана мимо службене поште, ангажоване су особе од посебног поверења, које су имале деликатну мисију да у склопу пословног или приватног путовања на релацији Босна и Херцеговина и Угарска, доставе поверљиву преписку. Јефтановић је захтевао од Гавриле, да се пошта не шаље преко Новог Сада, препоручивао је Салцбург, саветовао да се не преда пошта из Баје у Пешту, већ из ког другог места. Опреза ради Јефтановић се потписивао са Бернхард. Именом је означавао особе од особитог поверења, за достављање писама: Рајић, господин Бошко (Петровић), др Милан из Кључа, „Кум“, ћурчија Богосављевић. „Кум је имао везе код цариградског патријарха, од кога се очекивала помоћ. [335] У оптицају су још „Зраков лист“. Извештај о црквенонародним питањима писао је Гаврила и слао како на официјелна места, тако и појединим личностима, које су могле допринети борби. Помиње се у преписци слање Извештаја у Бају, Кључ, можемо претпоставити да су та места означена као привремене тачке на путу за право одредиште. Зато је Јефтановић саветовао Гаврили, да папир буде танак, без печата, како би га могао проследити. Тајновитост упућује на страх од власти, жељу да се сачува преписка од заплене.[336]Јефтановић је подстицао Гаврилу да што пре се окрене изради „Програма за наш даљи народни

[334] РОМС М 18.804 Записник *Коло Младих Срба*, Будимпешта 1905. Записник је водио тајник Игњат Павлас.

[335] РОМС инв. број 56 216 Г.Јефтановић-Е.Гаврила, Сарајево 20/1-2//2.1904.

[336] РОМС инв.број 56 215 Г. Јефтановић-Е. Гаврила, 13/26.јануар 1904.

рад“. Гаврилини извештаји, мада су говорили о истој теми, о споразуму са владом у Бечу, требали су да буду другачији по садржају, како је сугерисао Јефтановић, и тако модификовани упућени на две стране, у Бају и „Куму“ у Кључ. Јефтановић је упркод поверењу у Гаврилу, тражио да извештаје шаље преко њега, како би могао прегледати садржај, а затим упутити на даљи увид.[337] Гаврила је улазио у разна питања, која су се тицала живота Срба у Босни и Херцеговини. Тражио је од председника Матице српске, Хаџића, да покрене рад фонда Александра Карађорђевића, који је био намењен за школовање омладине из Босне и Херцеговине.[338]

Практична страна деловања народних првака, доносила је критике од стране дела јавног мнења. Јефтановић је показао смисао за тактику, спретно је балансирао између креатора народноцрквене аутономије, Емила Гавриле, хијерархије српске православне цркве у Босни и Херцеговини, цариградске патријаршије, Земаљске владе у Сарајеву, Бечу и Будиму. Поврх учешћа бројних, супростављених актера, носиоца различитих интереса, власти и духовних ауторитета, од значаја је била и српска јавност. Животно заинтересована за решавање комплекса питања везаних за црквеношколску аутономију. Покрет за црквеношколску аутономију предводио је у први мах Глигорије Јефтановић. Борби се прикључио млађи нараштај, који је унео свежину, нови дах покрету преко Просвјете Најборбенији део српског друштва чинила је омладина, коју је требало у целини придобити, како не би чинили „неке будаласте протесте за ријешење нашег штатута код цариградске патријаршије“. Гаврила је по мишљењу Јефтановића, најспремнији да упути омладини одговор на протест, поводом народноцрквеног уређења. Зато је заузео категоричан став према Гаврили, који је био спреман да престане да ради на црквеношколским питањима, речима да „никако не примамо Ваше одступање од досадашњег рада“. [339] Идеализам омладине, имао је шире упориште, што је за Јефтановића био сигнал, „да он, па и млоги други о нама немаду појма о нашим приликама, а што је за нас најглавније било да се народ освјести, и дође к себи, да се групише, борбу с пером

[337] РОМС инв. број 56 216 Г.Јефтановић-Е.Гаврила, Сарајево 20/1-2//2.1904.

[338] РОМС ин.бр. 7.196 Гаврила-А. Сандић, Велики Бечкерек 1/13.11.1892. и РОМС инв.број 54.843 Е. Гаврила, Будимпешта 1/14.10.1904.

[339] РОМС инв.број 56 226 Г.Јефтановић-Е.Гаврила, Сарајево, 2/15.август 1905.

води, била је најподеснија наша црквено-просвјетна аутономија, коју господин Зрнић ниско цијени и багателише“. Зрнић је Гаврилу називао „фаталним човјеком“, иако је Гаврила био спреман да спроведе све то што Зрнић препоручује и критикују Гаврилу, иако то објективни услови нису допустили. Зрнић је испољио намеру да кроз „ситнице“ омаловажи цео рад. Јефтановић зато лукаво препоручује да омладину треба „пустити“, како би се уверила да су „врло зелени“.[340]Мада је имао намеру да омладину у „целини“ одржи на својој страни, није могао допустити да чине „неке будаласте протесте“ код цариградске патријаршије. Сматрао је да за то сада није време, да су народни прваци позвани да то питање решавају, а не омладина. Јефтановић је предлагао Гаврили да „вође“, пре проглашења Санкције, обавесте народ о решењу, „односно о неком неспјеху обавестимо али у бираном начину, да не рекну да смо им без знања нешто наметнули, зато би требало да спремите неки нацрт.. “. Одлучан у ставу да се више није могло постићи, поручивао је да ако ко мисли да се може постићи више, нека поведе борбу, „али без нас, ми шта смо могли то смо учинили“.[341]

Рад Гаврила на црквеношколском питању, указује на активности везане за *Српску ријеч*, бројна познанства, подигла су његов углед у народу. Међутим, власт је била подозрива, па је Гаврила 1908. изгубио право да борави у Босни и Херцеговини Заузимање Јефтановића, како би се скинула забрана, дознајемо у одговору је став неких личности из власти, да се стрпи док се не донесе Устав. Међутим, пословично опрезан Јефтановић, тражио је од Гавриле, да лично тражи од министра скидање забране. Указивао је на „замршено стање“ и да је потребно да ради решавања ургентних питања буде непосредно присустан Гаврила у Б и Х.[342]

Легална борба у домену националног покрета, омогућила је властима да модернизује државну управу, Недостататак демократских права, спутавао је политички развој грађанске класе, која је оптерећена верским и аграрним аспектима живота, који су притискали развој српског друштва. Конзервативно и патријархално српско друштво, оптерећено наслеђем, споро се укључивало у токове модернизације. Општи значај имало је национално деловање Емила

[340] РОМС инв.број 56 225 Г.Јефтановић-Е.Гаврила, Сарајево, 22/7-4/8. 1905.
[341] РОМС инв. број 56 224 Г.Јефтановић-Е.Гаврила, Сарајево, 17/30.јули 1905.
[342] РОМС инв.бр. 56 257 Душан.Јефтановић-Е.Гаврила, Сарајево, 3.8 1909.

Гавриле, у бројним пословима, вођеним у време аутономног покрета. Аутонмне тежње усмерене на национално деловање српског покрета, који је уесто побуна, састављао меморандуме, вршио осетљив пропагандни, политички рад. Сачинио је концепте меморандума, програм „Српске народне организације“, настале на Митровдан 1907. У моменту када јавни живот поприма национални карактер, истакнута је борба за политичка права, демократизовање управе, очување султановог суверенитета, сарадња са муслиманским покретом, одвијала се на уштрб нерешеног аграр ног питања.

3.4. Став Димитрија Руварца

Димитрије Руварац, значајна личност српског духовног и културног живота на простору Јужне Угарске. Иако близак патријарху Георгију, улазио је у бројне полемике са савременицима. Полемисао је са ствовима Светозара Милетића, Емилијана Радића, Радослава Грујића, Никодима Милаша, рођеног брата Илариона... Познат по динамичном раду, бавио се историјом и издаваштвом. Публиковао је до 1927. преко 1100 библиографских јединица. У време патријарха Георгија, постављен је за управника Српске манастирске штампарије у Сремским Карловцима, Патријаршијске библиотеке, уређивао је часопис *Српски Сион*, гласило српског синода, све до 1907. када се часопис угасио, смењен са места управника библиотеке. Покренуо је 1911. часопис *Архив за црквену историју Митрополије карловачке*. Публиковао је непознате изворе српске историјске грађе, нажалост несистематично. Значајан као историчар јер је отворио читав низ питања, у намери да их осветли, брзоплет у полемикама, склон претеривању. Имао је храбрости да критикује калуђере и епископе, што су због канона долазили у сукоб са интересом народа, сукобљавајући се са „духом“ времена.

Расправа Димитрија Рувараца, *Владика Гаврило Змејановић и војвођански радикали* је настала као прилог к историји народно-црквене автономне борбе у митрополији карловачкој. Осветљен је однос владике и радикала, што је указивало на задирање у компетенције. Владика Гаврило Змејановић, архимандриг крушедолски, изабран је 14.6.1896. за вршачког владику. *Застава* је већ октобра

1896. кроз своје стубце наводила да је мађарски слуга, да је као ишпан носио торбу грофу Пејачевићу., док је власт у жупанији имао „србождер“ Елемир Палфи.[343] Бола је очи годишња плата владике од 12.000 ф. критичари попут Мите Клицина, замерке су упућивали на рачун владикиног знања. Настао је сукоб између владике и црквене општине, јер је владика имао замерке упућене на на вођење благајне. Вршачки лист *Родољуб,* сумњичио је владику да има намеру да седне на столицу патријарха „по жељи Мађара“. Напади на владику Гаврила стизали су од како од *Заставе,* тако *Браника* и *Србобрана*. Руварац истиче променљив став радикала, 1896. исказали су атмосферу презира према владици, а 1908. били су спремни да га бирају за патријарха. Наведен је и покушај атентата на владику. Приликом избора за патријарха радикали су хтели Змејановића за патријарха, иако су знали да би се за период боравка у Босни „*као Србин морао стидети*“.. Вршчани су били кадри да организују збор на коме су у 13 тачака оптужили патријарха и донели резолуцију са потписом 800 Србаља вршчана, због „*гажења автономних закона*“. Наводе у резолуцији да је приликом инсталације великог жупана Палфија владика држао призивање светог духа и тиме учинио преступ, јер то право припада само владаоцу. Владики се узимало за зло и преписка вођена са магистратом на мађарском. Наводно се придружио агитаторима који су подржавали увођење обавезног грађанског брака. Прелазак владике на страну радикала довео је до сукоба са патријархом, заснована је оптужба на исказима Паје плем. Еремића и Стеве Павловића. [344]

Браник је писао о ћорсокаку, у коме се 1905. захваљујући радикалима нашла народноцрквена аутономија. Борба за аутономију, прошла је разне фазе, почев од искључиво црквеношколске, до политичке борбе. Након потискивања са политичког поља, доминирала је на српској политичкој сцени окренутост ка питањима аутономије. Упркос сукобу радикала и либерала, власт је преко комесара вршила државни надзор над аутономијом, што је омогућио IX зак.чл. из 1868. Почетком 20. века значајна је улога Беле Талијана. Иако син натпоручника, именован за министра пољопривреде, комесара на црквеношколском сабору,

[343] *Застава*, 1896. бр.196.

[344] Димитрије Руварац, *Владика Гаврило Змејановић и војвођански радикали, прилог к историји народно црквене борбе у митрополији Карловачкој*, Сремски Карловци 1925. стр..9.

уздигао се у ранг барона. Унук сестре Ђорђа Сервицког, ожењен бароницом Бајић, повезан танком линијом са Обреновићима. Наследио барона Бајића и Николића. Истакао се као противник српске странке, члан мађарског културног друштва.[345]

Пример ангажовања Димитрија Руварца је брошура *Ево, шта сте нам криви!,* објављена 1895. која има и савремено фототипско издање Хрватске политичке странке, деловале су са позиција хрватског историјског и државног права. Прихватили су институцију хрватског „политичког“ народа по угледу на Мађаре. Притисак на Србе достигао је врхунац 1894. након споразума две опозиционе стратранке Странке права и Неодвисне народне странке тзв. обзораша. Настају бројни неспоразуми између Срба и Хрвата на политичком, научном, публицистичком пољу. *Obzor* гласило Неодвисне народне странке, имао је и као полемичара познатог ђаковачког бискупа Штросмајера. Познати полемичар тражио је од Срба да кажу: шта су им Хрвати криви.

Димитрије Руварац је објављивао у новинама тематски разноврсне чланке из друштвеног, политичког, црквеношколског и културног живота. Зато је спремно дочекао изазов и упустио се у полемику са Obzorom, преко земунског листа *Ново време.* Одговори су текли у наставцима, дати као списак огрешења Хрвата над Србима. Убрзо се показало да није могуће текстове у истом формату објавити, па су након допуна уместо шест имала девет штампарских табака. Иако је књига посвећена одговору Obzoru, остала је без одјека. Познати писац Стеван Сремац није крио задовољство што је Руварац у својој полемици изнео природу међусобних односа Срба и Хрвата од 1848. и имао је храбрости да устане против назаренства (помирљивости). Позитивну оцену књизи изрекао је Михаило Полит-Десанчић, барон Јован Живковић....Хрватско државно право протезало се на бројна права, намеру да својатају територије, кривотворе историју, отимају српске народне песме, прогоне ћирилицу и српски језик. Узроке национализму Хрвата видео је Руварац у верској искључивости и томе „што им је католицизам алфа и омега“.[346] Књигу сличног садржаја, написао је почетком двадесетог века, свештеник Радослав Грујић. *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији.*

---

[345] *Браник*, 30.10.1903. бр.135 и 6.11.1903. бр.138.

[346]Димитрије Руварац, *Ево, шта сте нам криви!,* Београд 2012., стр.167. Предговор Василије Крестић. стр. V-XII.

Писана је поводом великосрпског велеиздајничког процеса Србима у Хрватској је наставак истог процеса сукоба националних, верских, политичких и економских интереса. Хрвати су отворено и јавно испољавали мржњу против Срба помогнути интересима Монархије и католичке цркве. Руварцу није промакла чињеница да је Аустроугарска желела што чвршће везати Босну и Херцеговину. Зато је заговарала јурисдикцију српског патријарха из Сремских Карловаца, над окупирананим православним становништвом Босне и Херцеговине. Српски интерес руководио се тежњом да православни остану привремено под цариградском патријаршијом.

Пажњу јавности је завредео и историјско-полемички чланак Димитрија Руварца: *Ко је наследник српске пећке патријаршије и коме за данас припада врховно право над сарајевским митрополитом?*[347]Чланак је уперио против патријарха Германа Анђелића, заратио је са Никодимом Милашом..... Иако је Милаш, потоњи епископ у Задру, био школски друг Димитрија Руварца у богословији у Сремским Карловцима, није га штедио критике.

Интересе Срба Руварац је бранио са стајалишта здравог разума и потребе очувања националних интереса. Упустио се у полемику са позиција доброг познаваоца националне, политичке, културне, верске историје Срба и Хрвата. Устао је против политике „хрватског државног права“ коју су заступали како политичари, тако и научници. Противио се ставу да се то право протеже не само на Хрватску и Славонију, већ и Далмацију и Босну и Херцеговину. Тврдили су да у Хрватској и Славонији нема Срба, да су то чисто хрватске земље. Осврнуо се на књигу Vjekoslava Klaića, *Bosna, Podatci o zemljopisu i povjesti*, Zagreb 1878. Klaić је тврдио за верски измешано становништво да је „хрватског порекла“. „Сви житељи словјенски у Босни и Херцеговини, били ма које вјере, говоре једним језиком, и то хрватским“.[348]Руварац је навео, да програм Странке права у састав Хрватске уноси и „ делове Босне, који су од њекада спадали за краљевину Хрватску“. Улазећи у узрок неспоразума Руварац наводи: „Јесте то Ваше хрватско порицање српства у Хрватској, Славонији, Далмацији, Босни и Херцеговини, и српског језика у њима,

[347] Димитрије Руварац, *Ко је наследник српске пећке патријаршије и коме за данас припада врховно право над сарајевским митрополитом??,*Гласник српског ученог друштва, 1885/62, стр.125-171.

[348] Димитрије Руварац, *Ево, шта сте нам криви!,* Београд 1997, стр. 6.

најглавнији је узрок размирици српско-хрватској у поменутим земљама“. Тврдио је да српски народ неће пристати и рећи да је „Хрват“. Устаје против наметања имена Илир или Бачвани, Банаћани, Славонци, Далматинци, Херцеговци, Црногорци, Бошњаци итд. Руварац замера Хрватима што им је вера мерило народности. Да Србима замерају што говоре да су сви Срби, „који говоре српским језиком, без разлике вере...“ Наводи: „Хрвати су Хрвати, а Срби су Срби, и само су утолико једно, у колико су Словени, као и сва друга различна словенска колена, које никад ником до сад није пало на ум једно са другим измршивати, и оно, што није једно, силом у једно сузбијати. А Срби су после једне источне, а други западне цркве, трећи пак мухамеданске у Босни. Срби су једно који се ћирилском азбуком служе, а други који латинском, једни су под аустријским скиптаром, други под Турском или под својом владом: али по народности сви су Срби, као што су Немци Немци, били римске или лутеранске или калвинске вере, и у овој које им драго секте...“.[349]

Пратио је дешавања, моћ и немоћ митрополита, народно-црквеног сабора и српских политичких странака и политичара, у решавању питања из домена црквеношколског живота. Срби у Босни и Херцеговини, су следили форму и садржину, српске аутономије у Угарској, помоћу ње тражили спас у времену када је у Европи стасала грађанска класа и остварен друштвени напредак. Дотле се Срби у Босни и Херцеговини отимају снажном апсолутизму двојне монархије, аграрним феудалним односима, тражећи излаз у народно-црквеној аутономији.[350] *Источник* је 1900. године објавио у рубрици *Прикази* текст посвећен књизи Димитрија Руварца, *Постанак и развитак српске црквено-народне аутономије.* Аутор се осврнуо на приказ дат у *Српском Сиону*, недељни лист српског Синода, за црквено-просветна и аутономна питања, који је уређивао протопрезвитер Јован Јеремић. Серија чланака објављених у *Сиону,* под насловом *Саборски изборни ред,* бавила се саборским изборним редом у Карловачкој митрополији. Сложена саборска и аутономна процедура лимитирана црквеним канонима, државним законима и политичким приликама и одлукама, будила је интересовање Срба у Босни и

[349] Димитрије Руварац, *Животопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског,* Земун 1898.стр.19, 20,21,125.

[350] Димитрије Руварац, *Кад је покренуто питање о народно-црквеној автономији у карловачкој митрополији*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, 1930. стр.286-294.

Херцеговини.. „Срби у Угарској уде су среће са аутономијом својом. Много су томе сами криви. У последње време сада се осећа потреба рационалног уређења аутономије, најмање се тако ради,....иако је премного радника, знаних и незнаних. Не само да се аутономија не довршује са успехом, него је данас аутономија поприште на којем ниче и узријева све зло народно. Узрок томе је што једни раде како им лични интерес диктира, па још у интересу своме, преко својих органа, заблудама у које и сами верују и неистинама обмањују народ и траже од њега потпоре у свом неродољубивом послу. То су они који се уклањају од начела цркве Христове.... а нагињу материјализму који хоће и да цркву модифицирају и у духу својих начела реформишу. ....нити знају унутрашње устројство своје цркве, нити познају историју своје цркве. Трећи узрок што су популарисани као „родољуби“. Тако траје, оно неповерење према јерархији ..“[351]

Став Руварца о народно-црквеној аутономији мењао се током времена. Питањем аутономије бавио се више од три деценије, склон полемисању, поводио се ситуацијом коју су диктирале политичке прилике. Упркос полемичном темпераменту, постојала је јака национална свест да одговори на изазове. Публиковано упућују на ангажованог писца историјских текстова, интригантну личност посвећену како прошлим догађајима богате српске историје тако и савременим дешавањима

[351] *Источник*, Сарајево 1900/17;

4. Организовање омладинског покрета

4.1. Национални омладински мозаик

Борба за црквеношколску аутономију крајем 19. века попримила је израз масовног националног покрета, Укључила је масе спремне да се боре за очување националног идентитета, које је историјски баштинила црквена аутономија. Насупрот националној идеји насталој под окриљем Српске православне цркве, цветао је елитистички омладински покрет, који је обухватао ђачку и студентску омладину. Унутар омладинских група, књижевни рад неговао је не само књижевно-естетски смисао, већ подстицао на тражење одговора на бројна питања, национална, политичка, економска, социјална. Под утицајем новог доба развијао се хетероген омладински покрет, са различитим идејама, чија су хтења неусклађена са реалним могућностима. Различито историјско наслеђе унутар српског идентитета, указује на суптилност националног питања. Националне, верске, политичке разлике, историјско наслеђе међу југословенским народима, нису допринеле зближавању. Ради се о комплексним националним односима, појавама које су обликовале процес националног сазревања.

Ангажовање омладине се везује за националноослободилачке и друштвене покрете. Незадовољна националним, политичким и друштвеним приликама у Монархији, настојала је да допринесе разрешењу националног питања. Национално опредељену школску и студентску омладину красио је идеализам и пожртвованост. Ослободилачка борба српског народа, текла је у различитим видовима, кроз цео 19. век, до завршетка Првог светског рата. Основа за изучавање омладине је упознавање идеологја, политичких идеја, економских и друштвених прилика. Ђачка и студентска омладина у Угарској се услед притиска власти определила на мање видљив начин рада, који је подразумевао прикривање циљева кроз активности на културном плану. Захваљујући културном прегнућу у науци, уметности, прихватала је тековине свога доба, обликовала стремљења, како би

преко ромнтичарских националних идеја, Младе Италије и Младе Немачке, подизала народну свест о ослобођењу и уједињењу.[352]

Захваљујући анагажовању ђачке омладине, настала су друштва са привлачним именом и литерарним програмом рада, што је покрету давало ширину. Изражен кроз активности Уједињене омладине српске, спремне на реализацију идеје о српском народном јединству. Омладински либерални покрет доживео је осеку, са забраном Уједињене омладине српске. Показало се да омладина више није имала снаге све до краја 19. века да се консолидује и организује у покрет широких размера. Политичко странчарење заводило је омладину, која је идеолошки лутала, неспремна да се уздигне изнад политичких размирица и националне подељености. Остварење народних идеала, упркос бројним напорима омладинаца, започеће тек са балканским ратовима.

Омладински рад смерао је још у бурним годинама револуције 1848. у правцу „побратимљења свију Срба“. Следеће раздобље везује се за национални рад на културном пољу. Политичка појава Милетића, снажно се одразила на дешавања у редовима омладине. Ширио је идеје везане за „уједињење Срба сопственом снагом“. Страх власти, да се омладина не поистовети са методима рада карбонара, нагнала је власт 1871. на прогон омладине. Упркос забрани идеје српске омладине, имале су утицај на простор Босне и Херцеговине, где је незадовољство политиком окупатора, прерастало у огорчење.[353]Власт Аустроугарске је 1875. будним оком не само пратила рад Омладине, већ је пресекла настојања да на простору Војне границе успоставе мрежу организација, у намери да подрже устаничку борбу.[354]

Међутим, бројне слабости, су указивала на слабо организовано српско друштво, малобројну грађанску и омладинску друштвену структуру. После Нагодбе, Монархија је показала више енергије у супростављању националним захтевима и националним покретима. Један од момената је претварање Босне и Херцеговине у „операциону базу“ из које се изводе империјалне акције на простору Балкана. Присутан сукоб интереси великих сила, условио је снажно војно присуство Хабзбуршке монархије, која ће бити кочница ослободилачким тежњама

[352] Ратко Парежанин, *Млада Босна и први светски рат*, Минхен 1974. ст.21-23.
[353] *Застава*, 14.7.1898. бр. 106.
[354] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 790-1918*. књига *11, Београд 1989.* ст.279.

и демократизацији система. Неприхватање власти Монархије, манифестовало се кроз антиаустријско расположење, посебно српских поданика. Упркос мерама модернизације живота у Босни и Херцеговини, Срби су у градовима живели на маргинама друштва, док је у селу владао спахијски систем. Друштвена, национална, политичка криза допринела је распламсавању рада српске омладине. Подстицаји за организовање српске омладине, долазили су из Угарске, захваљујући „живим везама“ ангажовањем учитеља, пристиглих из Угарске, школовањем деце српских трговаца у Новом Саду и Сремским Карловцима. Историчари се слажу да је у Босни и Хецеговини, подстицај уставном животу, разбуктавању омладинског покрета, дала анексиона криза.[355] Наступила је нова фаза, заоштравања супростављених националних интереса, различитих актера, усијане политичке сцене.

Рад омладине одвијао се у условима сукоба српских политичких странака у Угарској, који је означен од стране савременика, речима „развратна страначка борба“. „Политичка немоћ“, осликава ставове српских политичких чинилаца јавног живота. Српско друштво у Угарској, притиснуто политичким и аутономним питањем, захватило је по мишљењу критичара, крајем 19. века мртвило. Са друге стране, захваљујући ангажовању омладине, јавили су се први знаци буђења.[356]Власт је настојала да стави под контролу деловање академске омладине. Лојалност је контролисала власт Калаја, након формирања интерната за 29 босанских ђака у Бечу, у настојању да се спречи ширење националних идеја. Ђацима је одређена месечна стипендија од 30 фор. строго су одређени листови за читање. Обавезали су се да неће приступити никаквом друштву, што говори о подозривости власти, према студентским друштвима.[357]

Није успео 1880. покушај оживљавања омладинског организовања, преко студената, који су учили у Бечу, Прагу, Грацу и Загребу. Иако су имали намеру да се ограниче на културни рад, без промовисања политичких циљева. Власт је на широј основи спречила конституисање Нове омладине, која је сведена на деловање унутар Угарске. Поларизација политичког живота Срба у Угарској, подељеност на

[355] Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина,* Београд 1925. ст.83.
[356] *Застава*, 28.2.1899. бр.32.
[357] *Застава*, 1.10.1899. бр.155; *Застава*,5.11.1899. бр.174.

либерале и радикале, није доприносило клими консолидације омладинског живота. На политичкој сцени нашао се Јаша Томић, иако близак омладини, тражио је одговоре на „питање хлеба“, са партијске позиције. Тражио је уместо дуализма аутономију, национално организовање, црквеношколску аутономију, изражавао незадовољство окупацијом и анексијом Босне и Херцеговине. [358]

Питање активности омладине постављала је 1899. на својим стубцима *Застава*. Тражено је од литерарних дружина, да не истичу искључиво књижевни карактер, омладинског деловања. Омладина је опоменута, да не пропусти прилику, за друштвено деловање. Српска омладина из Јужне Угарској, заостајала је у образовању за омладином владајућих народа. Од 4.800 ученика у 33 трговачке школе у Угарској, Срба је свега 44. Тада је за ученике специјализоване струке недостајала не само српска литература, већ књиге и листови, писани на српском језику.[359]

Омладина је у српским политичким листовима критикована, због недовољног интересовања за народни живот. Савременици су заборављали да се број омладине на факултетима повећавао, упркос великог сиромаштва, које је као сенка пратила српске студенте у Загребу, Бечу, Пешти, Прагу... Присутан је напор омладине да школовањем поправи не само друштвени статус, већ и српски национални положај, није наилазио у Загребу на разумевање. Десио се почетком 1902. у Загребу испад везан за скидање табле, српског академског потпорног друштва, погрдни повици. Националну нетрпељивост доживели су српски студенти резгнирано, као и целокупна српска јавност, дошло је до новог погрома и усијања српско-хрватских односа. Наводи се да су „боље поштовани међу Немцима и Мађарима, него у срцу братског народа хрватског“.[360] Јављају се неспоразуми у оквиру јужнословенских студената на универзитету у Прагу. Академско друштво српских ђака, основано 1874. под именом *Јавор*, променило је 1881. име у *Шумадија*. Улазак Хрвата и Словенаца у друштво 1898. пореметио је рад. Срби су истерани из управе, имовина узурпирана, записници су вођени латиницом...[361]

---

[358] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*. књига *11, Београд 1989.* ст.439,440.
[359] *Застава*,3.10.1899. бр.156.; *Застава*, 28.11.1899. бр.186.;
[360] *Застава,* 17.2.1900. бр.36.
[361] *Застава,* 19.2.1900. бр.38.

Историја омладинскг покрета уско је везана за деловање *Уједињена омладине српске (*1866-1871*).* Покрет је обухватао сву српску омладину, кадру да развије бујан српски културни и књижевни покрет, чији је рад пропраћен листовима и календарима. Срби из Србије и јужне Угарске, имали су исти програм, и начела заједничког деловања. Блискост и повезаност омладине, власт је осујетила, ефикасним бирократским акцијама. Влада је прво 1871. затражила да чланови покрета могу бити само овострани Срби, затим је забранила рад организације. Иницијативу за покретање другог омладинског покрета дала је српска омладина из Граца. Скупштина је сазвана 1880. у Новом Саду, што је власт спречила. Иако је поставила за циљ омладинске заједнице, да унапређује материјалне и просветне интересе свога народа. Омладина је деловала путем јавних удруживања, издавања књига и часописа, јавних предавања, приређивањем беседа и села. Подела на „Нову“ и „Стару“ омладину, означава разлику између „Нове“, груписане око *Заставе*, и „Старе“, груписане око *Браника*. Суштинска разлика огледала се у постављању социјалног захтева, нове омладине, везане за „питање хлеба“. Друга скупштина Нове омладине, одржана је 1881. у Вршцу. Показало се да српска омладина у Монархији, није имала снаге да се групише, нити самостално да делује. Недостатак револуционарних идеја, организатора омладинског рада, допринео је разбијању омладинског покрета. Усамљене ђачке групе, истрајавале су у настојању да око руком писаног ђачког листа, окупе групице храбрих ђака, спремних да мисле и делују, без обзира на услове живота. Пример је Никола Шумоња, истакнути омладински првак, спреман на акцију. Један је од организатора и сарадника друштва и листа *Слога,* доцније *Босанске виле.* Држао је 1883. у Сремским Карловцима, предавање поводом малог јубилеја, трогодишњице друштвеног рада. Из кога се наслућује незрелост омладине, романтичарски занос, убеђење да је непотребна борба, „јер је већи део народа слободан“. Шумоња је кадар да схвати значај народа, „да су Срби задржали веру и народност...све што нас држи јесте слатки плод горког труда нашег малог народа“. Мисао да српски народ пропада, док други народи у Монархији напредују, изискивала је организовање омладине. Упркос вољи појединца, доминантне су унутрашње слабости

омладинског покрета, притисак власти је сметња слободном организовању и деловању.[362]

Стање се поправља са пристизањем сиромашне омладине на студије, која уноси нов, борбенији однос према народним интересима. Екмечић је уочио разлику у деловању омладине пре и после 1903. Истицао је социјално порекло, зрелост омладине у схватању сопствене историјске улоге у предстојећим догађајима. Упркос чињеници да је покрет неорганизован, да је присутна смеса различитих политичких и социјалних приступа, што није омело истицање идеје југословенске државе. Знаци револта, рађали су отпор према цркви, анонимности, монархији, династији. Ђачке дружине са експанзијом образовања, под утицајем идеолошких и социјалних претпоставки, идеја модерног доба, израстају у друштвене субјекте. Излаз су проналазили у идејама које су долазиле споља, које су често неусаглашене са стварним околностима. Идеолошки утицај из Русије, носио је идеје анархиста, социјалних револуционара, бољшевика. Под утицајем немачког националног искуства јавио се југословенски национални препород, који је имао противнемачки став. Примесе утицаја немачког антиалкохоличарског покрета, ради „хигијене нације“ присутне су код јужнословенске омладине. Утицај Младе Италије, одразио се на Младу Хрватску и Младу Босну. Нови омладински покрет, добио је поред књижевног и политички програм. Показало се да омладина жели да се упусти у политичку борбу, упркос постојању разлика у гледању „старих и младих“, спремни су да се групишу у књижевне и политичке групе и тако каналишу своје идеале. Доминирале су социјалистичке и националистичке идеје, о покретању националне револуције. Омладинска идеологија уврстила је у политички циљ идеју ослобођења жена. Омладина у Босни и Херцеговини организовала је покрет захваљујући организовању бројних кружока. Идеја словенске посебности, „политичког реализма“ дошла је до изражаја на Омладинском конгресу 1904. у Београду. Организивање омладине у Босни и Херцеговини, преузели су Василј Грђић, Лазар Димитријевић, Милан Сршкић, Никола Стојановић, Петар Кочић, Урош Круљ... Створено је национално и интелектуално омладинско језгро, које је стекло знање, и

[362] РОМС М 8757 *Слога,* Загреб 1883.

исказало спремност да поведе „коло“ српске омладине.[363] Демократизација друштвених односа допринела је школовању омладине, из сиромашних слојева, који су у образовању видели шансу, како за лично професионално и усавршавање, тако и прилику да развију свест о одговорности генерације. Академска друштва, занета књижевним темама, нису отворено разматрала важна питања, народно материјално стање, живот земљорадника, занатлија, трговаца. Зато се захтевала агитација око рада земљорадничких задруга, ангажована предавања у оквиру *Зоре*, путем омладинског листа. Неспремност омладине да се активира, видела се 1901. приликом неодржавања омладинске скупштине у Сентомашу. Осећала се потреба за реформисањем рада омладине, међутим, страначка уплитања, криза у друштву, политички раздори, притисак власти, унутрашње слабости, онемогућавали су окупљање и деловање.[364]

Чланови вршачке и белоцркванске омладине, су иницијатори скупштине у Сремским Карловцима. Поводом иницијативе за одржавање омладинске скупштине у Сремским Карловцима, 1903. појавио се критичан текст, да омладина не познаје политичке прилике, да се не разуме у догађаје у српству, да не познаје народну прошлост, да се научено на студијама ни приближно не подудара са стварним животом. Зато је омладина просветом и задругарством, требало да притекне народу у помоћ. Афирмисан је национални рад кроз оснивање читаоница, па се може се говорити о закаснелом читаоничком покрету. У циљу буђења народне свести, омладина је требало да организује забаве, на којима се негује народна песма, игра и музика. Рад омладине требало је да пропрати независтан омладински лист. За одржавање карловачке скупштине била је заинтересована вршачка, белоцркванска, румска, земунска и дубровачка омладина.[365]Избор Сремских Карловаца за одржавање скупштине, није био случајан. Интелектуална основа српског друштва, лежала је гимназијама, у Сремским Карловцима и Новом Саду, где се школовало се 700-800 гимназијалаца. У Загребу на академским студијима

[363] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918.* Други том, Београд 1989. ст.523-536.
[364] *Застава*, 6.8.1902. бр.173.
[365] *Застава,* 31.7.1903. бр.169. и 12.8.1903..бр.177. и 2.9.1903. бр.193.

школовало се 150 студената Срба. Из Бачке је дошло 23 омладинца. Важно место у животу угарских Срба имало је око 40 доктора наука.[366]

Омладински живот Срба у Босни и Херцеговини могао се разазнати из новинских рефлексија, штампаним изван Босне и Херцеговине. Студентска омладина, која се налазила на школовању у Загребу, није крила незадовољство приликама у Босни и Херцеговини. Наведено је да су „млађи“ устали против „старијих“, који су водили борбу за црквеношколску аутономију. Омаловажавали су тежак и пожртвован рад, националних вођа охупљених око Глигорија Јефтановића, који су чинили кораке у борби за аутономију, путујући до Беча, Пеште, Загреба, „да искамче право на цркву, школу и фондове“. Омладина је заузела становиште да је борба била узалудна, да аутономија не вреди, ако народу нису осигурана његова политичка права. Омладински лист „*Нови живот*“, устао је против Уредбе, о уређењу црквеношколског питања, са образложењем да народ није дао свој пристанак.[367]

Перо Слијепчевић, домете националне свести, сагледавао је кроз идеје, акције и циљеве омладине, расположене за национално ослобођење и уједињење. После Првог светског рата, са позиције писца, сагледао је рад ђачких дружина, чије су активности праћене и доживеле епилог на судским процесима. Велики значај у покретању омладинског рада имала је мостарска гимназија, у којој су ђаци покренули читав низ нових идеја, путем организовања дружина. Оснивање кружока започео је по узору на руске револуционаре Владимир Гаћиновић. Кружоци су интимна друштва омладине, организована без правила, одбора, сачињени од истомишљеника. Одушевљење за омладински рад кулминирало је у различитим формама, након 1905. када је по Слијепчевићу, национализам је добио ореол религије.[368]

Уредник *Босанске виле,* Никола Кашиковић маја 1907. изнео је став да је омладински покрет у Босни и Херцеговини, настао под утицајем српских романтичара и војвођанских књижевних часописа. Народна прошлост, под утицајем романтизма, добила је уметнички израз на страницама часописа.

[366] *Застава,* 19.1904.бр.196.
[367] *Застава,* 25.19.1905. бр.236.
[368] *Народ,* 28.6.1925. бр.854, и 2.7.1925. бр.855,

Провејавао је дух борбености у националним и социјалним питањима, постављало се шитање националног опстанка. Рад Бранка Радичевића, Вука Караџића, Даничића и Змаја, је стваралачки подстрек омладинској тежњи за уједињењем. Упркос политичкој распарчаности, путем часописа омладински покрет настојао је остварити културно јединство. Часописи ће отворити своје стране за слободарске идеје младе српске интелигенције.[369]

Активан однос омладине према стварности свога доба, допринео је уверењу да је раздобље више од једног века, називано омладинско. Подела на стару и нову омладину, дошла је до изражаја код Уједињене омладине српске. Разлике у гледању указивале су на идејна схватања, избору метода, тактике деловања. Почетком 20. века, борба се радикализује, са појавом омладинског покрета *Млада Босна***.** Јавила се струја морално јаких, друштвено свесних, спремних на херојске подвиге. Надахњивале су их идеје руских народњака, затим, Прудона, Мацинија, Светозара Марковића, Јована Скерлића... Присутно је и Ибзеново схватање перманентне побуне, доживљава се као подстицај живота. Деловало је неколико омладинских идеолога, Владимир Гаћиновић, Димитрије Митриновић, Боривоје Јевтић, Перо Слијепчевић, Владимир Черина... Модерна идеологија, утицај хетерогених савремених покрета, изнедрила је Младу Босну, чији су чланови организовани у кружоцима, спремни на на индивидуалну и спонтану побуну. Развој српске омладине у културном, друштвеном, економском, политичком смислу, није текао истим темпом. Посебно су деликатни српско-хрватски односи, који су били оптерећени низом предрасуда, илузија, емотивних набоја, политичке агресије, верске нетрпељивости римокатолика према православљу. Постојале су поред менталитета, бројне идејне разлике, као последица услова, схватања и намера.

Деловао је крајем 19. и почетком 20. века, нејединствен омладински покрет у Хрватској, исцепкан на више група, различитих идеја и схватања. Правашка омладина је под утицајем Старчевића и Кватерника, следила је страначку политику, спремну на изгреде против Срба, која се одвијала под утицајем клерикализације, одбацујући југословенске идеје. Хрватски студенти, запљуснули

[369] *Босанска вила*, 30.мај 1907. бр.10. „Књижевне културне белешке“

су 1895. антисрпским демонстрацијама Загребачки универзитет. Пралелно се развија деловање напредне омладине у Хрватској, која је окренута питањима економског напредовања. Омладина је у Хрватској, подељена на више фракција. Омладинске групе, обележио је рад на остваривању нејасних програмских начела. Деловала је националистичка група око *Нове ријечи*, затим независна група, потом мањи број око *Вихора*, клерикални клуб Домагој, праваши око листа *Праваш,* клуб Кватерник, затим групација Младохрвата, блиска франковцима. Упркос лутању омладине, радикализам франковаца, нетолерантност свештенства, допринела је стварању климе нетрпељивости према Србима, што је прихваћено од широких малограђанских слојева. Изгреди су 1899. мотивисани прославом педесетогодишњице књижевног рада Јована Јовановића Змаја. Незадовољни утицајем Змаја, праваши су демострирали силу, уперену против српства. Насиље против Срба, ескалирало је у загребачким демонстрацијама септембра 1902. када су демолиране радње и уништавана имовина трговаца. Хрватска омладина, изложена је правашком утицају, који је негирао Србе као народ. Привремени успех постигнут Ријечком и Задарском резолуцијом, када је дошло до одбацивања „хрватског државног права“ и аспирације Хрвата на „српску Босну“ биће доведен у питање, у време анексије и организовања велеиздајничког процеса. Супило је увидео да је иза насртаја праваша, стајао „градски олош, сељаци и лопови организовани у легије“. Иза франковаца стајала је државна политика, која их користи као полугу у систему владања. Упркос идејним разликама, сукобу српске и хрватске идеје, бројним појавама првашке репресије, код омладине, се по мишљењу Ситон-Вотсона, неговала идеја јединства јужних Словена. [370]

Омладина српска и хрватска у Хрватској, крајем 19. века уједињена у Напредну омладину, ударила је темељ организовању политике „новог курса“ и настанку српскохрватске коалиције 1906. године. Српска омладина је одлучност исказала 1896. приликом организовања покрета црквеношколске аутономије, и смисао за политичку борбу 1897. приликом избора за црквеношколски сабор. Омладина се налазила на раскршћу, спремна да следи идеје свога доба. Испољене тенденције и антисрпски иступи, подржавање теорије о хрватском политичком

[370] Душан Берић, *Хрватско прваштво и Срби, II том*, Нови Сад 2005.ст.226-231, 264,269,270.

народу, о угрожености Хрвата, подстицала је Странке права, што је доприносило снажењу Српске самосталне странке у Хрватској.

Идеје напредне омладине везују се за либерализам, парламентаризам, социјалне реформе. Утицај савремених прилика, манифестовао се на низ политичке активности хрватских и српских студената у Грацу, Прагу, Бечу, Загребу, који су маја 1903. иницирали читав низ активности. Радило се о рационалним идејама, које су требале да подстакну напредак друштва, превазилажење бројних хрватско-српских конфликата. Компромисна политика отварала је могућност за решавање политичких и националних неспоразума, нагомиланих у последње две деценије 19. века.[371]Хрватска омладина је кризу дуализма исказала антимађарским демонстрацијама 1895. у Загребу, које су имале за последицу одлазак омладине у Праг. Тада жариште чешконемачког сукоба, у коме је омладина прихватила учење професора Масарика, творца учења о „ситном раду“ у социјалном и културном питању, преко којих се водила борба за остварење националних интереса. Под утицајем Масарика, прихваћен је антиклерикалан став, ради економског и друштвеног подизања мобилности широких слојева становништва.[372]Напредна омладина је деловала у периоду 1897-1900. на подручју културе, где је допринела развоју новог схватања, критичким односом према литерарном стваралаштву обликованом под утицајем политике. Појава модерне, доживљавана је као потреба слободе у уметничком изражавању, која ће допринети промени схватања у свим областима живота. Непосредни утицај на Србе студенте, имало је школовање у Загребу. Омладинско друштво „Шумадија“ у Прагу, окупљао је српске студенте, међу којима се налазио и Светозар Прибићевић. Ангажовањем српског студентског листа и групе око Омладине, и Хрватске напредне омладине, настала је „Уједињена омладина хрватска и српска“, и алманах *Народна Мисао*, настао као израз слоге између Срба и Хрвата.[373]Иако се Уједињена омладина залагала за слогу Срба и Хрвата, српска штампа *Србобран* и *Застава,* писале су о разликама у друштвеном,

[371] Гордана Кривокапић-Јовић, *Српска народна самостална странка 1903-1914*. Загреб 2000.ст.81,84,87.

[372] Rene Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb 1972. st.39-50.

[373] Mato Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, Zagreb 1991. st.69-72.

политичком, културном и верском смислу.[374] Идеја југословенства пртезала се као нит кроз 19.век, да би од друге деценије 20. века преточена у државно јединство, које ће са прекидама потрајати у периоду 1918-1991. За разлику од илираца, „Уједињена омладина хрватска и српска“ задржала је народно име, и пробудили наду у могућност народног јединства. Улазак српских омладинских првака 1900. у Самосталну странку, уливао је додатно охрабрење у остварење идеја.

Рад омладине је зависио од идеја, на којима је стасавала, и способности да их пренесе на живот. Угарска политичка терминологија, седамдесетих година 19. века, под Омладином је видела синоним за политичке, револуционарне струје, које су тежиле решењу националног питања на Балканском полуоству, без мешања великих сила.[375]Српски омладински покрет је готово један век деловао упркос комплексним околностима континуирано, као израз историјске нужности, мењао је облик и форму. Омладина је почетком 20. века, захваљујући импулсима свога доба, утицају Масарика, умела да се уздигне изнад бројних слабости свога доба. Она је дала смер политици „новог курса“. Превазишла је делом патологију српско-хрватских сукоба, градила је нову политику српско-хрватских односа, базирану на југословенству.[376]

Комплексни политички односи, утицали су на активности омладине у Босни и Херцеговини. Она је изложена различитим утицајима и интересима, који су у већој мери доприносили активном односу према стварности. Распуштање сабора, од стране бана Славка Цувајa, подстакло је хрватско-српску коалицију на организовање омладинских демонстрација у Хрватској, Далмацији и Босни и Херцеговини. Омладинци из Хрватске, националиста Тартаља, и академци Киурина и Баричевић, уз сарадњу Младохрвата Луке Јукића, подстакли су 1912. демонстрације у Сарајеву. Учешће су узели истакнути српски омладинци Пјанић, Љубибратић, и Принцип. Демонстрације су изражавале протест против апсолутизма и мађарске хегемоније у Хрватској. Солидарност српске омладине са хрватском доприносила је у крајњој консеквенци јачању националних интереса

[374] *Србобран*, 7/19.3.1897. бр.28

[375] Никола Петровић,*Светозар Милетић и Народна странка*, књ.III, Нови Сад 1985.ст.17.

[376] Гордана Кривокапић-Јовић, *Српска народна самостална странка 1903-1914.* Загреб 2000. ст.76.

Хрватске. Српски политички листови *Српска ријеч* и *Народ,* изашли су пред јавност са јасно израженим националним стајалиштем. *Српска ријеч* изнела је став српских радикала, да су Срби и Хрвати, два народа, да је идеја о народном јединству добила црно-жути оквир. *Народ* је критиковао однос Хрвата, према велеиздајничком процесу. Полемика је укључила Адама Прибићевића, који је преко стубаца *Србобрана*, полемисао са листовима *Српска ријеч, Народ* и *Браник.*[377]

Мирјана Грос, наводи, да је 1911. започела активност српско-хрватска напредна омладина, коју су представљали Иво Андрић и Милош Пјанић. Услови за настанак српскохрватске националистичке организације, створени су 1912. након боравка омладине из Хрватске и Босне и Херцеговине у Београду. Иницијативу за оснивање организације југословенских студената, дали су 1913. академци у Прагу. Што је имало за последицу одржавање омладинских демонстрација у Мостару и састанак ђака у Бања Луци. Упркос организационим напорима, ова струја хрватске омладине, спремне на српскохрватску сарадњу, била је слаба, без изгледа да се у хрватској политици наметне Пред Први светски рат деловала су три типа југословенства. Прва група тежила је југословенском зближавању, ради интеграције, која је била остварива у даљој будућности, друга група неговала је лабаве унитаристичке идеје, које су остављале простор за национално деловање, док је трећа група подељена на три схватања: прва је тежила ка стапању Срба, Хрвата и Словенаца, у југословенску нацију; друга је била за стапање Срба и Хрвата, и посебност Словенаца; трећа је тежила великосрпској доминацији.[378]

Историчар Ален Тејлор, бавио се антагонизмима замршене аустроугарске политике, наводи да су се Хрвати борили за историјско право, запостављајући право на националну слободу. Илирски покрет, ослањао се на ситно племство, полагао је наду у оставрење илирске идеје, уз помоћ владара. Наводи, да је Гај југословенство видео у заједничком језику. Странка права борила се за „државно право“ Хрватске. Један од твораца југословенске националне идеје је бискуп Јосип

[377] Mirjana Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914.* Poseban otisak, Zagreb 1966-1967. st.55.

[378] Mirjana Gross, *Nacionalna ideja studentske omladine Hrvatske uoči Prvog svetskog rata*, Historijski zbornik, Zagreb 1968/9. st.140.

Јурај Штросмајер. Ослањао се на заједничку прошлост, наду полагао у културно заједништво. Јужне Словене је објективно раздвајала политичка стварност, историја, религија и култура. Идеја југословенства показала се као интелектуална творевина, иза које није стајао нужан национални развој. Историја и култура Срба и Хрвата, није подстицала умањење разлика, које ће током 20. века ескалирати у сукоб трагичних размера. Тејлор је у Задарској резолуцији видео „магловито јужнословенско осећање“, које није имало присталице у широким масама. Истицање националне борбе имало је за циљ да отупи оштрицу класних разлика, које за Српску самосталну странку нису имале примаран значај.[379]

Омладински покрет идејно је хетероген, испољио је тенденције национализма и либерализма, које су пред Први светски рат кулминирале појавом култа херојства. Утицај традиција Старчевића, преко хрватске националистичке омладине, изражава унитаристичко гледање, идеологију народног јединства, која ће током 20. века имати носиоце у покрету усташа и комуниста. Упркос бурној политичкој сцени, чији су саставни део, били омладинци, дошле су до изражаја различите концепције. Омладина се опијала духом борбе против тираније и ауторитета у друштву. Мемоарска литература наводи да су омладинци организовани у групама, читали руске писце Толстоја, Тургењева, Андропова, читани су још нордијски и енглески писци. Омладина је разочарана друштвеним приликама, познато неразумевање старих и младих допринело је изражавању тежње за слободом. Власт је компромитована велеиздајничким процесом, и ђачким штрајком који се октобра 1912. проширио из Загреба, у Далмацију, Истру и Босну и Херцеговину. Власт је забранила Устав, рад школа обустављен месец дана, дала комесарска овлашћења Цувају, који је декретом укинуо слободу штампе. Упркос уведеним мерама, загребачка студентска омладина, приликом посете Београду, демонстрирала је повезивање југословенског националистичког покрета у Хабсбуршкој Монархији са Србијом. Друштвена атмосфера у Србији, допринела је да југословенска омладина, прерасте у националистичку, уместо „ситног рада“ завладао је револуционарни, уместо идеје слоге, прешло се на идеју уједињења, како је у *Пијемонту* записао Оскар Тартаља „еволуцијом ка револуцији“. Прави

[379] Allan Jhon Percivala. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*. Beograd 2001.ст.226-235,258.

смисао, нове политичке стратегије, демонстрираће у Хрватској атентатори. Лука Јукић, усмерен је против мађарске хегемоније. Јукић је након рата, означио улогу српскохрватске коалиције у подстицању ђачких демонстрација у Сарајеву. Јукић је из Босне пренео у Хрватску, љубав према човеку, који је патио услед неправде одлучио се на лични чин, убиство атентатом. Везе ова два подручја, исказао је и Владимир Гаћиновић, који је узор нашао у саборцима Кватерника. Било је индиција да се хрватско-српска коалиција укључила у деловање загребачке студентске омладине, стремила ка стварању револуционарног покрета, који је у Босни и Херцеговини лако бујао. Загребачки студент права Богдан Жерајић, ушао је у историју, као експонент младог поколења, спремног на жртву. Младалачки занос Владимира Черине, није крио одушевљење Владимиром Назором у ком је налазио поетизовану веру Николаја Велимировића, етичку поезију Алексе Шантића, и изразио веру у Бога и Хероја. Димитрије Митриновић, кретао се самоуверено у загребачком друштвеном кругу, захваљујући подршци српскохрватске коалиције. Заслужан је за усмеравање омладине на акцију и револуционарно деловање. Исказао се великим уважавањем дела Ивана Мештровић.[380]

Значајан траг у историји омладинског покрета оставио је Владимир Черина, уредник *Vihora*, листа за националистичку културу. Иако је кратко излазио током 1914. заступао је радикалне омладинске идеје. Сарадници Vihora, били су из Војводине, Васа Стајић, браћа Милан и Борислав Костић, Никола Крстић... Уредник Черина, дао је правац револуционарном деловању омладини, уз сарадњу Владимира Митрановића, Иве Андрића. Ватрена и жучна, револуционарна омладина, залагала се за југословенски културни препород. Полагао је Черина наду у остварење идеала, путем револуције, којој је поуздан савезник, не број присталица, већ снага вере. Спреман да указивањем на Младу Италију, подстиче организовање устанка у четама. Залагао се за војничко организовање народа, како би деловале по избијању устанка. Ослањао се на успомену о старој моћи, развијању свести о величини невоље, и прихватању начела устанка, као историјске нужности. Подређене не само начелима слободе, братства, једнакости, већ ослобођењу и

[380] Josip Horvat, *Pobuna omladine 1911-1914*. Zagreb 2006.st.99-126, 148.

јединству. Поред Митрановића, Vihor је истакао борбени поклич свога доба „За Југославију“.[381]Упркос револуционарном узлету Vihora, омладински месечник *Зора,* деловао је 1910-1913. прво у Бечу, затим у Прагу. Полазио је од културног питања, ради националног образовања интелектуалне омладине. Следећи корак везује са за идеју културног јединства Срба и Хрвата. У Сарајеву је под уредништвом Пере Слијепчевића, излазила *Српска омладина*. Усмерена на подизање српске националне идеје. Сам Слијепчевић, усмерен је ка идеји аутономије Босне и Херцеговине.[382]

Омладински покрет пред Први светски рат је састављен из више омладинских струја. Омладина у Босни и Херцеговини, нашла се под утицајем Народне одбране, Милана Прибићевића, затим, тајне официрске организације Црна рука. Развија се свест о револуционарнм, културном и политичком раду. Унутар омладинског покрета, по школама оснивају се тајна друштва. Јављају се снажни појединци, спремни да делују међу вршњацима. Што је у још већој мери, било показатељ разлика сватања у метода борбе. Јављају се у оквиру идеја уједињења унитарна и федералистичка гледања. Пред избијање рата, организован је у Бечу Видовдански конгрес, чији су учесници прихватили идеју деловања кружока, на организовању народне револуције. Међу учесницима скупа били су Перо Слијепчевић, Васа Стајић, Милан Марјановић, Љубо Леонтић,... Што је јасно указивало на југословенску орјентацију школске и студентске омладине, у правцу револуционарног национализма. Трагедија Првог светског рата, допринела је болном сазревању, омладине, изложене ратној драми. Поред егистенцијалних питања, националне угрожености, водила се национално-ослободилачка борба, која ће пред крај рата добити социјалну димензију. Српски добровољачки покрет, израстао на тековинама епске традиције, поред ослобођења и уједињења, захтевао је промену аграрнопоседовне структуре, право на земљу. Идеали предратног омладинског покрета, делимично су остварени, што је у највећој мери показатељ реалних оквира могућег друштвеног преображаја.

[381] Vihor, 1914. бр.5.
[382] Војислав Богићевић, *Млада Босна, писма и прилози*, Сарајево 1954. ст.443.

4.2. Српска омладина у Угарској

Први покрет српских ђака на мађарским и немачким школама, јавио се у исто време кад и покрет на западу. Ђачке дружине у првим деценијама 19. века, биле су израз националних тежњи, либерализма и демократије. Уследио је нови покрет везан за 1848. затим период „малаксалости“ у књижевности, у доба реакције и „учмалости“. Покрет је шездесетих година, био је наставак покрета из четрдесетих, који се развијао под утицајем западних словенских романтичара и панслависта Људевита Штура и Јана Колара. Централно место имала је Уједињена омладина српска, она је идеологијом и деловањем обележила омладинско деловање. Идеје омладине српске Скерлић је довео у везу са омладинским идејама и утицајима запада. Јасно се истицао утицај немачког националног покрета, Младе Италије, Мацинија, француске опозиције, руског реформног покрета. Омладински рад је везан за 1848. „Дружину младежи српске“. Дружина се промовисала кроз патриотски израз, гусле, јуначке песме, народну ношњу. Следећи корак, по Ђоровићу, имала је идеја Уједињене омладине српске, која се као искра засветлила и угасила. Застој у омладинском покрету уследио је након неуспеха, намере да се идеја преточи у акцију, тада се јавила сумња и мањак полета. Омладина је изгубила водећу улогу у друштву, акција се свела на васпитање и издавање резолуција.[383]

Ђачко доба обележено ангажовањем дружина, које су претходиле *Уједињеној омладини*, и наставиле са њиховим радом. Скерлић је период 1860-1870. назвао „цветно доба“. Намера је била да да се преко ђачких друштава ради на просвети и књижевности, како би се преко покрета, успешно водила борбу за опстанак. Предњачила је у српству омладина Јужне Угарске, која је имала и најгушћу школску мрежу. Вршио се просветни и национални рад путем предавања, шире се идеје везане за штедњу, гимнастику, нацонално, здравствено просвећивање, путем позоришних представа, књиге ... Омладина је самопоуздање баштинила на убеђењу да је Турска „болесник“, да је Аустрија као сила поражена

[383] Владимир Ђоровић, *Историја Зоре*, Рума 1905. ст.3-5.

1859. и 1866. Учестали устанци у Босни и Херцеговини, стално су подгревали могућност ослободилачке акције. [384]

Омладински српски покрет имао је романтичарски карактер, ослоњен на традицију и патриотизам. Узори су тражени у средњовековној прошлости, рефлектовали су се на књижевност, политику и уметност. Српски романтизам, након престанка рада Уједињене омладине, није замро, наставио је да траје и да се испољава кроз нове актере и деловања. Омладина је шездесетих година развијајући покрет неговала и поезију, осамдесетих година она је у знаку науке. Уследио је период деловања појединаца, зависно од способности и талента негује се поезија и музика, као потка патриотизму.[385] Под утицајем омладине, заведена је на јавним скуповима пракса држања „српских беседа“. Познат међу организаторима села је др Илија Вучетић. Долазило се у српским народним ношњама, певане су српске народне песме, уз пратњу јаворових гусли, играло се у опанцима српско коло. Народно мишљење и дух, без страног утицаја, преносило се преко народне епске поезије, која је од Лазе Костића, названа „наша народна библија“. Начин како је Омладила мислила и осећала одјекиваће у књижевности и током прве деценије 20. века.[386]

Иницијативу ђачким дружинама давало је од 1863. удружење ђака *Зора,* „да се ђачке дружине прикупе у једну моралну целину и као организовано тело заједно пораде на заједничким циљевима“. Постојале су разлике у степену развоја омладинског покрета у Угарској и Србији. Покрет у Србији био је опозицион и либералан, док је у Угарској имао ослободилачке тежње. Националне тежње су кроз омладински покрет конкретизоване, кроз словенску солидарност, што је указивало на сложен рад на националном ослобођењу. Омладина је пропагандом подстицала развој економске стране живота српског народа.,[387]

---

[384]Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848-1871),* Београд 1968, ст.94,139-148.

[385] Јован Живојиновић*, Нада, дружина ђака виших разреда прве београдске гимназије 1868-1908.* Летопис Матице српске, Нови Сад 1909. књ. 256. ст.66, 67.

[386] Александар Влашкалин, *др Јован Пачу и његов круг*, Нови Сад 1996. ст.59 и 125. И Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1966.стр. стр.142-148.

[387] Јован Радоњић, *Јован Скерлић, Омладина и њена књижевност*, Летопис Матице српске 1907. књ. 241, ст.115-120.

За Тихомира Остојића, омладински покрет имао је два израза: национално-романтичан и реалистичан. Уверен да се друштво креће у смеру на који указује омладински покрет, да се тиме „национално освешћује“. Млади нараштај са више смисла гледао је на научни, социјални и просветни утицај запада. Једино „уздање“ малом народу, по схватању Остојића, била је култура. Велике наде у преображају друштва полагане у у омладину, од које се очекивало да спремна уђе у „народно коло“ [388]

Иако се омладина налазила под страним утицајем, покрет је формиран у специфичним условима са националним и ослободилачким тежњама. Омладински покрет, обележио је „бујни“ период српског романтизма, достигао је врхунац са Уједињеном омладином српском. Деловао је још као покрет за подизање нивоа у књижевности и филозофији. Омладина је у друштву водила главну реч због националних, свесрпских тежњи, „славјанског“ смера. Пристигли са немачких универзитета, били су прожети идејама хегелијанаца. Негован је идеализам, либерализам, романтичан занос ка остварењу слободе народа, преко успомена на славне дане прошлости, са ружичастим надама за будућност. Рад омладине прожимале су револуционарно-демократске идеје. Залагала се за подизања нивоа народног образовања, ширења идеја словенске узајамности и „бар духовног уједињења српског племена“. Тежиште омладинског рада у периоду 1848-1871. био је усмерен на патриотски национализам, дизање нивоа народних осећања..[389]

Узор омладини су писци Младе Немачке, који нису правили разлику између живота и писања, не раздвајају политику од науке и уметности, религије, у исто време су уметници, трибуни и апостоли. Скерлић је те особине приписао: Јовану Грчићу Миленку, Бранку Радичевићу, Милици Стојадиновић Србкињи, Јовану Јовановићу Змају, Јовану Илићу, Ђури Јакшићу, Лази Костићу, Кости Руварацу. Скерлић наводи да је упоредо са патриотским покретом немачке, чешке и словачке омладине у првој половини 19 века развијао се скроман покрет српских ђака у немачким о мађарским вишим школама. Књижевна и родољубива друштва имали

[388] Тихомир Остојић, *Приступ новога уредника*, Летопис Матице српске, 1912. година, књ.285. ст.1-22.

[389] Илија Ивачковић, *Један српски филозоф, белешке из повести омладинске*, Сремски Карловци 1908. ст.11-14.

су Срби како у Грацу, тако у Сегедину, Пожуну, Пешти, Печују. Срби се окупљају око Јана Колара у Пешти и Људевита Штура у Пожуну. Међу ђацима са панславистима, огласио се стиховима и Светозар Свеслав Милетић.[390]

Новосадска и карловачка гимназија, захваљујући прегнућу професора школовала је ђаке, спремне да прате токове времена. Истицали су се: Ђорђе Магарашевић, покретач *Летописа,* директор гимназије, слависта и научник светског гласа Павле Јозеф Шафарик, оснивач Матице српске Јован Хаџић, први романсијер Милован Видаковић, уредник *Бачке виле* Петар Јовановић, плодан драмски писац Лаза Лазаревић, итд. До буне 1848. ђаци су само могли да прате књижевнонаучни рад својих професора. Школа се налазила под патронатом српске православне цркве, број ђака у шест разреда кретао се између 60 и 80. Ђаци су ради наставка школовања одлазили на страну, у Будимпешту, Пожун, Сегедин, Печуј и Кечкемет, да заврше седми и осми разред, да слушају филозофију. Прерастањем гимназије у осам разреда 1868. стварају се предуслови за рад ђачких дружина у Новом Саду. Дотле су ученици, на страни оснивали српске ђачке дружине. Прва мушка ђачка дружина „Слога србско ђачко друштво“, настала је 1843. у Пожуну, у којој се истицао гимназиста Светозар Милетић. Литерарно-васпитно друштво српских ђака, „Слога“, основано је у Кечкемету, 1846. Исте године основан је и ђачки рукописни лист „Србска љубичица“. У Сегедину су српски гимназијалци деловали преко ђачке дружине „Слога“ и уређивали су рукописни лист „Брацка свеза“. Истицао се бивши новосадски гимназист Илија Огњановић. Литерарни кружок српских ђака у Печују, „Уписник“ деловао је преко рукописне свеске, у периоду 1863-1869. Видна је била активност Ђоке Мијатовића, новосадског ђака, један је од првих српских социјалистичких идеолога. Други значајан омладинац, новосадски ђак у Печују, био је Милан Савић, потоњи секретар Матице српске и уредник *Летописа*. Наши студенти и ђаци, основали су 1863. у Пешти, дружину „Преодница“, исти назив носио је и алманах. Важну улогу у „Преодници“ имали су новосађанин Илија Вучетић и Тоша Недељковић, касније политичари. Чланови „Преоднице“ били су још Лаза Костић, Јован Јовановић Змај, Јован Пачу, Љубомир Ненадовић, С.Дера, Ђура Манојловић, Ђорђе Звекић, Коста

[390] Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1966 стр. 15,19.

Бокшан...[391] У Пожуну је 1864. обновљена ђачка дружина „Слога“, захваљујући иницијативи новосадских гимназиста.[392] Српска омладина основала је 16 књижевних и певачких дружина, под паролом „друштвене забаве“ или „научног васпитања“. Стварна сврха друштава, била је национално и политичко деловање. У исто време огласиле су се *Зора* из Беча и „Преодница“ из Пеште, имале су 1866. исти план о уједињењу друштва, што је дало подстицај за оснивање Уједињене омладине српске.[393]

Посебан значај у кругу омладинских настојања остварила је *Зора*-академско друштво основано 1863. у Бечу, које је у омладинско коло унело идеју заједнице. Најреспектабилније омладинско друштво, завредело је још 1905. пажњу од Владимира Ћоровића, који је и сам био члан, да напише значајан прилог историји омладинског покрета, под насловом „*Историја Зоре*“. Била је то трећа књига омладинске књижнице, штампана у Руми, у штампарији Ђорђа Петровића. Уводни део, ове мале студије, износи да је 19. век доба, романтизма, револуција, врења, либерализма. Српска омладина је ради препорода друштва, чинила кораке који су водили ка решењу српске народне идеје, ради ослобођења и уједињења.[394]

Академско друштво *Зора* имало је 1897. иницијативу, око преноса моштију Вука Стефановића Караџића, из Беча у Београд. Јавно мнење информисано је преко дневних новина, захваљујући предузимљивом Урошу Круљу, тајнику *Зоре*. Књижевни рад исказао је и Бошко Петровић, који је на селу „Зоре“ читао рад о стваралаштву Ибзена.[395] Прво српско академско друштво у Прагу, „Јавор“, организовао је Ђорђе Бекић. По доласку у Нови Сад, дао је иницијативу за рад Омладинске скупштине 1880. године. Исказан је интерес омладине да се оспособи за јавни живот. Поред „Јавора“ из Прага, бечка „Зора“, пештанско „Коло младих Срба“, и „Србадија“ из Граца, може се рећи да је академска омладина деловала са тезом „сваком кругу свој делокруг“.[396]

---

[391] Александар Влашкалин, *др Јован Пачу и његов круг*, Београд 1996. ст.64.

[392] РОМС М.14 616 Триво Милитар, Ђачка друштва и листови на новосадској гимназији,ст.1,2,3.

[393] Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг*, Београд 1996. ст.55.

[394] Владимир Ћоровић, *Историја Зоре*, Рума 1905. ст.3-5.

[395] *Застава,* 26.2.1897. број 31. *Застава,*5.11897. број 3.

[396] Ђорђе Бекић, *Борба српско-православног Општества у Мостару против аустро-босанске ушраве 1880-1882,* Сарајево 1936. Ст.2.

Омладина је деловала преко талентованих појединаца спремних да са уметничким заносом шире нови омладински израз, Национални дух преовладао је у музици, кроз музичке наступе, истицао се Јован Пачу. Учествовао је 1867. музичким програмом на Беседи у Суботици и Сенти. Једна од композиција, било је музичко извођење популарне песме „*Бојак* бију *Херцеговци*“. Песму је написао несуђени председник Матице, лекар у Руми, Лаза Станојевић(1834-1915).[397]

Гимназију је 1874. Павле Аршинов учио у Кечкемету, где је дошао под утицај социјалистичких идеја и Јаше Томића. Тајни састанци ђака, иако усмерени књижевности, распиривали су српски национални дух родољубља. Велику утицај на ово ђачко друштво имао је свештеник Бољарић. Водило се рачуна о моралном понашању, које је искључивало пороке. Гимназијски дани у Новом Саду, протекли су под сенком устанка у Босни и Херцеговини, и неуспешној намери ђака да се прикључе устанку 1875. као добровољци[398] Лазар Нанчић, социјалиста, залагао се за обнову омладинског покрета 1880-1881. Заступао је идеју свесрпског јединства и социјалну демократију.[399]

Везе између Уједињене омладине српске и италијанског ризорђимента, преко струје Гарибалдија и Мацинија, први је уочио Јован Скерлић, у књизи *Омладина и њена књижевност*. Везу је уочио на основу текстова у штампи, између Омладине и Мацинија, преко либерала Владимира Јовановића. Суштина је била у схватању да је политички разлог поистовећиван са културним, или књижевним, и стремио политичком захтеву за национално ослобођење. Српска књижевност је развила осећај историјске одговорности, колективног духа и свести. *Млада Босна* обновила је идеале препорода, руковођена идејама револуционарног и демократског окупљања**.** Младој Босни, била је блиска народна идеја, народно начело, јер није остварен идеал националног јединства. Под утицајем Мацинија и других италијанских мислилаца, још средином 19. века, развила се свест о центрипеталним, националним и државним тежњама Јужних Словена. Мацини није сумњао у „бодри дух“ словенских народа, у превазилажењу неслоге, надајући се уједињењу у конфедерацију. Владимир Јовановић био је свестан да би устанак

[397] Александар Влашкалин, *др Јован Пачу и његов круг*, Нови Сад 1996. ст.68.
[398] Павле Аршинов, *Живот и дело*, Београд 1937. ст.18,20,21.
[399] Александар Влашкалин, *др Јован Пачу и његов круг*, Нови Сад 1996. ст.266.

против Турске био у исто време и устанак против Аустрије. Сматрао је да би се са 100.000 франака могао организовати устанак, а да те новце нису били спремни да дају „Венецијанци“ ни други. Предвиђао је пропаст Аустрије, решавање Источног питања на рушевинама два царства. Млада Италија и УОС разликују се по методу рада. Млада Италија радила је као тајно друштво. Уједињена омладина српска била је јавна организација, „покривајући своју политичку намеру културним програмом“.

Покрет омладине је претеча политичком јединству српских земаља. Чланови Уједињене омладине се разликују по политичким убеђењима, схватањима националног питања. Заједнички им је циљ ослобођење и уједињење српског народа. Рад омладине заснивао се политичком схватању Источног питања и потреби организовања федеративно уређене Монархије. Омладински покрет руководио се идејом слабљења Двојне монархије и борбом за ослобођење од Турака, ради уједињења Срба. Покрет се из страха од прогона орјентисао на културно-просветна и литерарна питања. Утицај либерала, дао је повада Светозару Марковићу, за критику на рад Уједињене омладине српске.[400]

Борбу унутар Омладине водили су либерали Владимира Јовановића и социјалисти Светозара Марковића. Омладинци Светозар и Јеврем Марковић, Васо Пелагић, Ђоко Мијатовић, Светозар Милетић, Јован Павловић, Миша Димитријевић, радили су током 1871. на припремама за подизање устанка посебно у Босни и Херцеговини и Старој Србији. Омладина је одиграла значајну улогу у борби расутих Срба са културнијим Немцима и родољубивим Мађарима. Из Омладине је изашла романтична књижевност шездесетих година, истакнути писци су: Змај, Јакшић, Лаза Костић, Каћански, Милорад П. Шапчанин, Чедомиљ Мијатовић, Милан Кујунџић, Владимир Васић, Јован Грчић, Драга Дејановић. Из омладине су изашли либерални политичари: Светозар Милетић, Владимир Јовановић, Јеврем Грујић, Стојан Новаковић, Стојан Бошковић, Милан Кујунџић, Михаило Полит-Десанчић, Стеван Павловић, Миша Димитријевић. Социјалисти: Светозар Марковић, Живојин Жујевић, Васа Пелагић. Преовладао је национални романтизам, култ прошлости, идеја народне културе обузимао је старију генерацију

[400] Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност* , Београд 1966.ст.44-161.

омладине, док је за ново поколење то „празна метафизика“. Национализам и романтика, у периоду 1848-1870. указивала на је могућност ослобођења Босне и Херцеговине доживљавала као питање не година већ месеци. Босна је Омладини, најдража српска област, „земља суза наших“ и најдража национална аспирација. Унутрашње тржавице, и начелне разлике, довеле су до раслојавања. Према Омладини непријатељски се понашала мађарска и хрватска влада. Након распуштања омладинске скупштине у Вршцу 15.8.1871. рад се пренео на Цетиње. Организацију по угледу на карбонаре, са планом ослобођења и уједињења српства, су узели у своје руке Лаза Костић и Милош Димитријевић. Они су револуционарну мисију започели на Цетињу. Омладина је истицала српство изнад парвославља. Идеал верске сношљивости ослањао се на чињеницу да је добар део народа био мухамеданске и католичке вероисповести. Под утицајем Младе Немачке требало је радити на слабљењу вере.[401]

Демократске тенденције код Милетића доприносиле су продубљењу јаза између народа и хојерархије. Слично се понео Ђуро Јакшић, говорио је о „подлој чети калуђера“. Лаза Костић је митрополита Вићентија Јовановића представио као националног издајника. „Свете оце“ критикује и Јован Грчић. Омладинци жигошу бројне негативне појаве везане за рад цркве и духовника. Борбу са владикама водио је и Змај, док је Јаков Игњатовић устајао против калуђера. Туторство власти над црквом, се исказала неповерењем Омладине према цркви. *Застава* је још 1869.оштро упирала на патријарха и калуђере. Критика црквене бирократије била је присутна и на омладинским скупштинама. Заоштрени односи омладине и цркве претили су ескалацијом, што су спречавали трезвеношћу сами чланови Омладине.[402] Малаксалост омладинског покрета, испољила се 1871. након забране рада Уједињене омладине српске. Одушевљење за национални рад није истом снагом окупљало омладину. Што је имало реперкусија на дешавања у политичком и културном животу Срба.

---

[401] Данило Кецић, *Димитрије Руварац о националном покрету,* Зборник радова Научног скупа *Браћа Руварац у српској историографији и култури*, Нови Сад-Сремска Митровица 1997. ст.123,131, 132, 134,135,153,155,201,233.

[402] Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1966.стр стр.234,235, 236, 237.

Време и догађаје, у седмој деценији 19. века Вељко Петровић, схватао је као време „напона“, када је Војводина била седиште „балканске матице“. Тада је Нови Сад, боравиште Светозара Марковића, Владимира Јовановића, Каравелова. Наводи да је примила терет већи од могућности, ставила се на „жртвеник“ заветне српске мисли. Нови моменат наступио је након 1878. када је Србија подизањем степена државности, прихватила историјску одговорност, што се осетило у свим сферама српства. Прелази у Србију, не само интелигенција, већ и „малтер и цемент друштвене зграде“.[403] Нови Сад, је по извештају из 1888. Великог жупана Феликса Парчетића, за Пешту, државнополитичког становишта био „изгубљена позиција“. Томе је доприносио национални дух Матице српске, гимназије, градске управе и утицај Полита, Вучетића, Мише Димитријевића. Иако је Димитријевић постао председник Матице по вољи пештанске владе, гледало се на Матицу са подозрењем.[404]

Српска национална акција, била је опасност по мађарску државну идеју. Велики одјек међу новосадском омладином имала је и активност Светозара Марковића, који је седамдесетих година 19. века боравио у Новом Саду. Следбеници социјалистичких идеја биле су Анка и Милица Нинковић, кћери директора гимназије. Неколико година касније, од симпатизера социјалистичких идеја, формиран је тајни ђачки кружок, под именом „Стража“. Управа гимназије спречавала је сваку могућност формирања ђачке дружине, тако што је из гимназије уклањала непослушне ђаке. Упркос чињеници да се током 19. века, неговала идеја о ђачким књижевним дружинама, о њиховом раду није исписан монографски рад. Скерлић пише да се цела наша књижевност родила шездесетих година у ђачким дружинама

За гимназију у Сремским Карловцима, везују се више ђачких дружина. Поменута су ђачка друштва, и сачувани хектографисани листови *Преодница,*

---

[403] Коста Милутиновић, *Вељко Петровић као сведок и писац историје*, Зборник Матице српске за историју, 1984. бр. 30. ст.74.

[404] Лазар Ракић, *Јаша Томић*, Нови Сад 1986.ст.215. РОМС Рафаило Перић-Радослав Марковић, 19.5.1909. Милана Бикицки, *„Слога“ и „Нада“, листови ђачких дружина карловачких и новосадских ђака* Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. XX, бр.1, Нови Сад 1972, ст.214. Библиотека Матице српске, Дк III 195. Библиотека Матице српске, Дк III 83. РОМС М 18.820 „Слога“, Главна књига 14.

Освит, Рад и Стражилово. На размеђу векова, карловачки ђаци, занети су читањем како ђачких састава тако и Марксовог *Капитала.* „Готово сваки виши разред имао је своје литерарно друштво, али тајно. Нека друштва су издавала и свој литографисанизр лист. То је било доба, кад је готово свака гимназија на целом словенском Југу има свој лист“. Нарочито је била активна генерација која је матурирала 1902/3. Она је издавала од шестог разреда свој литографисани лист *Prima luce* (Pri osvitku). Лист није излазио редовно, већ повремено, по три броја годишње. У броју који се сачувао били су сарадници: Никола С.Половина, Мита Нешковић, Коста Петровић, Виден Шајковић и Мојсије Стојков. Уредници су били Видан Шајковић и Никола С.Половина.[405]

Покушај да се оснује литерарна дружина новосадске гимназијске омладине, забележио је Тихомир Остојић. Тада шестошколац, и са интересовањем је пропратио покушај његових другова, који су се окупили око рукописног листа „Дневник“. Одушевљење ђака за оснивање друштва, усвајање правила, и јавни рад, није подржао директор Васа Пушибрк. Остојић је написао 5.10.1881. „Да је од „наше Дружине“ била једна депутација директору да га моли, директор се све нешто устеже. Сви професори оће, само он неће. На послетку...вели да ће допустити али без статута. Вели да ће бити свађе дељења у странке при избору... Таман! Ко је видео друштво без закона и правила“. Директор је услед незадовољства ђака, коначно решење, за неколико дана одгодио“. Одуговлачење није донело одобрење рада друштва са Статутом. Почетком 1882. Букнуо је устанак у Босни и Херцеговини, што је Остојић 5.2.1882. у Дневнику поздравио ускликом „Живели Срби“. Наводи да је држана Беседа и да је сакупљено 12.000 ф. „За нашу сироту браћу“.[406]

Српски национални покрет изазивао је подозривост Пеште, која је у „Омладини“ видела Милетићеву Народну странку. На конференцији странке 1881. појавио се Јаша Томић, један од првака „Нове омладине“, са захтевом да се у програм унесе „питање хлеба“. Национални захтеви више нису били приоритет,

---

[405] Коста Петровић, *Историја српске православне велике гимназије Карловачке* Нови Сад 1951. ст. XIII, 266.

[406] РОМС М.14 616 Триво Милитар, *Ђачка друштва и листови на новосадској гимназији,*ст.4. РОМС М 5.901 Тихомир Остојић, *Дневник,* 1881-1884.

сада се постављало ново питање везано за социјално-економску проблематику. „Нова омладина“ на првој конференцији у Вршцу 1880. имала је нове лидере Јашу Томића и Лазу Нанчића. Програм се подударао са радом некадашње Уједињене омладине српске,и просветним циљевима Матице српске. Програм није ни почео да се спроводи, 1882. „Нова омладина“ је нестала са политичке сцене. Приклонила се Бечкеречком програму, стала у одбрану Светозра Милетића. Живот народа пратила је нада и страх, зебња и очекивање.

Савременик омладинског доба је Павле Аршинов. Припадо је плејади ђака, који су организовали тајне књижевне састанке, на којима је долазио да изражаја „огањ родољубља“. Поред књижевности, у рад гимназијске дружине у Кечкемету, захваљујући продорном Јаши Томић, мешала се и политика. Ширио је социјалистичке идеје, које је прихватао и Аршинов. Убрзо је дошло до поделе, у политичком смислу, на конзервативце и социјалисте. Правила понашања у друштву налагала су строгу дисциплину, „без картања и бекријања“. Студије у „Прагу“ довеле су га у омладинско друштво „Јавор“, коју је полиција растурила. У време одржавања 1881. омладинске скупштине социјалиста у Вршцу, удаљио се Аршинов од социјалистичких идеја. [407] Идеја о начелима демократизма није помогла омладини да настави успешан рад. Наступило је ново омладинско доба, које је уместо рада нудило „лепе речи“, приређиване су беседе, забаве и села. Држана су предавања и говори о науци, вештини, књижевности...са убеђењем да су реч и дело једно. Критикује омладину, и наводи застој свих послова из јавног живота. Покушај да се покрене активност омладине био је у Новом Саду, затим у Вршцу. Јавила се нада у покретање рада нове омладине, „на рушевинама старе омладине“. „Стару омладину“ је оценио речима „политично друштво“, а нову „књижевно“. Упркос критици, полагао је наду у омладину. Убеђен да је стара омладина настојала да спасава Србина, а нова је тежила да спасе човека. Било је сличних ставова, да су појединци понети туђим идејама. Преписка у Рукописном одељењу Матице српске, упућује на проницљиво посматрање прилика од стране Павла Аршинова. Налазио се 1882. на школовању у Будимпешти, са великим занимањем

[407] Душко М.Ковачевић, *Национални и просветитељски рад Павла Аршинова(1855-1930),* Зборник Матице српске за историју, Нови Сад 1984. бр.30. ст. 161, 163, 165.

за актуелни друштвени положај омладине. Међу српском студентском омладином у Пешти, Бечу, Прагу, уочио је само двојицу „од којих се можемо чему надати“. Аршинов није крио песимизам, без обзира на зборове, статуте, убеђен је да омладина нема снаге да спроведе план. Иако је у време Уједињене омладине српске, „пробудила народу свест о прошлој слави и повела га...“.[408]

Захваљујући упорности, гимназиста дошло је 1880. године од стране петошколаца до оснивања тајног друштва „Слога“ у Сремским Карловцима. „Слога“ је 1881. била сведок последње Милетићеве победе на изборима у Новом Саду, када се појавио 7.11.1881. на Сабору у Сремским Карловцима. Омладина се угледала на Змаја, који је тада уређивао *Невен* и *Стармали*. Омладинци „Слоге“: Никола Манојловић-Рајко, Јован Максимовић, Милутин и Милета Јакшић, Тихомир Остојић, објављују, након разговора са Змајем, прилоге у *Невену*.[409] Поднаслов омладинског листа „књижевни рад српске ђачке дружине Слога“. Уредник листа, био је Никола Шумоња. Лист је прво хектографисан, затим је због пораста тиража умножаван литографијом. Излазио је тајно све до 1883. „друштво није јавно, пошто то не допуштају прилике у којима се налазе чланови“, што није била сметња напредовању друштва. Никола Манојловић, објавио је 1881. песму са патриотским мотивом, под насловом *Кривошије.* Борбено расположен, стихом поручује „на ноге децо, у свети бој“.[410] Тихомир Остојић, писао је у свом *Дневнику*, од септембра 1881. са одушевљењем о намери друштва да чланови пишу и читају, чланке, песме, расправе. Током октобра 1883. записао је, занесен, „врела крв, срце живо“ и „Вредно радимо и критишемо“.[411] Новосадски и ученици карловачке гимназије, 1883. заједно издају, под истим називом, литографисани лист, који је излазио све до 1884.[412] „Слога“ је прво била организована у Сремским Карловцима, под руководством Милутина Јакшића, затим од 1883. захваљујући Николи Манојловићу-Рајку, отпочела је „Слога“ ради у Новом Саду. На челу се налазио

---

[408] РОМС ин.бр. 16.198 П.Аршинов-Јелени, Будимпешта 23.3.1882. и РОМС ин.бр. 15.173 Аноним-Милутину Јакшићу

[409] Милана Бикицки, *„Слога“ и „Нада“, листови ђачких дружина карловачких и новосадских ђака* Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. XX, бр.1, Нови Сад 1972, ст.210-215.

[410] РОМС М.9.986 *Слога*, Сремски Карловци 1882.

[411] РОМС М 5.901 Тихомир Остојић, *Дневник,* 1881-1884.

[412] РОМС М.14 616 Триво Милитар, *Ђачка друштва и листови на новосадској гимназији,*ст.4,5.

„бан“ Радослав Марковић, председник је био Никола Манојловић-Рајко. Септембра 1883. Остојић је одушевљен записао у свој Дневник, „Слога! То је сада моја изрека!.. ми смо га у Новом Саду подмладили и дали му полета“. Друштво је бројало 18 чланова. Тихомир Остојић је компоновао уз стихове посвећене „Слоги“, композицију, за коју је добио на име хонорара гајде, којима је пратио, заточеног Лазу Нанчића у Вац. По мишљењу Васе Стајића, било је то „боље“ средњошколско удружење, настало ради самообразовања, „које у души гаји наду да ће се кад год још једном покушати на остварењу мисли, које су водиле *Уједињену омладину српску*“.[413] Сарадници су били Никола Шумоња, доцније један од уредника *Босанске виле*, управитељ српске учитељске школе у Пакрацу, Јован Максимовић, преводилац руских класика. Од познатих имена били су још: Никола Манојловић, чији је ђачки лист *Слогу* 1882. читао и Змај.[414] Светозар Вујановић, Радослав Марковић, Тихомир Остојић, Славко Милетић, Милутин Јакшић, Милош Шевић, итд. Новосадски часописи *Јавор* и *Стражилово,* узор су младим сарадницима, у издавању илегалног омладинског листа.

Одласком Шумоње и Манојловића, 1883. на загребачку препарандију, „*Слога“* је почела излазити у Загребу, имала је секције још у Пожеги, Вараждину.[415]Тихомир Остојић објавио је 1884. у загребачком листу „*Слога“* песму „Соколић“. Александар Ђурић, песму „*Ниче царство из гусала*“, насталу у Грацу 1884. Занимљиви су текстови са насловом: „*Дајмо деци српска имена*“, јер шаљу јасну поруку у време мађаризације. Сачувани загребачки примерак „*Слоге“,* је красонопис писан ћирилицом, указује на потребу окупљања омладине ради неговања историјске традиције, националног духа и српске индивидуалности. „Слога“ се заложила за остварење идеја из непотврђеног Устава Уједињене омладине српске. Критиковала је досадашњи омладински рад, да је „кржљав“, да се одвијао у апатији, уз свађе и препирке. Романтичарским заносом, са политичким импликацијама, обележена је песма Радивоја Кошутића, „*Зора свиће*“. Поема, писана 1883. у Новом Саду, у поднаслову написано: посвећено браћи Хрватима.

---

[413] Васа Стајић, *Милутин Јакшић*(1863-1937), Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ.12, Нови Сад 1939. ст.46,47.

[414] *Застава,*6.1.1923.

[415] Бранка Прибић, *Поруке „Слоге“-ђачког листа у Сремским Карловцима и Загребу(1880-1884),* Славонски Брод 1984. ст.49-55.

Песма је подстицала народни покрет, са становишта да је Војводина „сахрањена“, Бановина „затрпана“. Симболизује омладински менталитет, понос, емоције, спремност да се путем слоге, заједничке .

„Да освети Војводину.
Да поврати бановину.
Да подигне краљевину.“[416]

Књижевни рад српске ђачке дружине „*Слога“* у Загребу, упућује на раширену мрежу деловања, која је успоставила контакт „*Србадијом“* у Грацу, „*Зором“* у Бечу, „*Шумадијом*“ у Прагу, „*Преодницом“* у Пешти, „*Побратимством“* у Београду.. „*Слога*“ је, кроз коментар у приказу, представила омладински алманах „*Србадија“,* афирмативно, са жељом да у будућности омладина буде духовни вођа свога народа, у садашњости узданица. Академска омладинска друштва на страни, имала су задатак очување српског духа. Омладина је била свесна, да публиковани књижевни рад није од велике вредности, али да подстиче и развија родољубље и озбиљан организован рад. Управо у моменту када је друштво и омладину захватила апатија, пијанство, знало се да многе стипендије нису узвратиле родољубљем. Од „чика Јовине деце“ очекивао се рад на пољу народног живота, да за време ферија путују и уче народ.[417]

„Слога“ је 1884. поново са седиштем у Сремским Карловцима, са надом да ће ухватити „корен у народу“. Функционисало је као друштво богословске младежи. Оргинално остварење чланова „*Слоге*“, била је „*Комуна“*. Настала у Сремским Карловцима, почела је са радом 1884. са намером, ради постизања јефтиније и боље исхране. Ђаци су „Комуну“ пренели 1887. године у Текелијанум, чији су чланови били, између осталих: др Богдан Гавриловић и др Јован Максимовић. Тихомир Остојић 1887. је писао, да су Текелијанци имали свој писани орган „Бураг“[418], који је изашао на Ђурђевдан 1887. са шаљивим објашњењем о

[416] РОМС М 9.986, „Слога“, Загреб 1884
[417] РОМС М.3.942 „Слога“
[418] РОМС М.3.349 „Бураг“

настанку комуне. Наводи се да је комуну измислио карловачки богослов, а идеју преузели Текелијанци. [419]

Српски Сион, донео је 1891. вест да је на сугестију професора и ректора богословије Јована Вучковића, група ученика преузела иницијативу, како би основало књижевно друштво. Иницијатори душтва били су ученици: Владимир Димитријевић, Бранко Ћурчић, Милета Јакшић, Илија Белеслијан, Велимир Грегоровић, Иван Маширевић, Бошко Петровић и Жарко Радонић.[420] Преко Наставничког већа издејствована је дозвола за рад друштва. Објава о оснивању, истицала је жељу да се савладају „немиле прилике“, као мотив узимана је тежња „да нам свита зора лепших дана“. Прилике у српству приказане су речима: „полумртвило, суморна тмина“. Октобра 1891. одржан је збор ученика богословије, у свечаној сали, у присуству ректора Вучковића. Друштво је требало да приступи изради правила, која су предвиђала укључење омладине изван богословије. Правила богословског књижевног друштва **“**„Слога“ настала су крајем новембра 1891. које је на предлог ректора прихватио патријарх Бранковић, фебруара 1892. Друштво је ставило за циљ да интелектуално унапређује чланство. Метод рада, подразумевао је читање, критиковање књижевних и ученичких састава, издавање ученичких радова. Имовина друштва почивала је на уписнини, месечној чланарини и добровољним прилозима. Друштвом је управљала Управа и Скупштина. Наставничко веће, је новембра 1891, извршило допуну чланова Правила, где је изнет циљ друштва да унапређује чланове не само у интелектуалном, већ и у моралном развитку. Наставничко веће забранило је држање политичких листова у читаоници, а седници Управе морао је да присуствује члан наставничког већа.[421] Упркос настојању власти, почетком 1909. огласило је Богословско књижевно друштво „Слога“ у Сремским Карловцима, да је основало секцију за народну просвету. Намера је била да за народну просвету спреми чланство, за рад међу

---

[419] Васа Стајић, *Милутин Јакшић(1863-1937*), Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ.12, Нови Сад 1939. ст.48.

[420] *Српски Сион,* 1891. Број 47.

[421] Никола Гавриловић, *Карловачка богословија (1794-1920),* Сремски Карловци 1994. ст. 134-140.

ширим народним слојевима. Предвиђено је било држање аналфабетских течајева, и различитих тема. Један члан је наводно кренуо да изучава социјализам.[422]

Показало се да је од свих друштава и ђачких гласила, оставила највише трага у новосадској средини, дружина „*Слога*“. Успела је да бивше чланове окупи у *Удружење бивших ученика и ученица Српске велике гимназије у Новом Саду*. Иако расути на све стране, у Бечу, Будимпешти, Београду, Загребу, Цетињу, Пакрацу, Сегедину, Араду, Осеку, Прагу, Помазу, Чачку, Обровцу, Огулину, Вуковару, Суботици, Крагујевцу, Бечкереку, Пакрацу, Баји...Одлучили су прилогом да дају допринос гимназији, тиме и српској просвети. Међу уписаним били су фрушкогорски манастири, и појединачно монаси, са свотом од 50 к. Интересантна имена добротвора: епископ Митрофан Шевић, архимандрид Георгије Видицки, архимандрид крушедолски Анатолије Јанковић, гргетечки Данило Пантелић, из Хопова Августин Бошњаковић, игуман манастира Јазак-Сава Орловић, игуман манастира Кувеждин-Георгије Марјановић, протосинђел из Сарајева Иларион Радоњић, професор Тихомир Остојић, велепоседник Јован Вујић... Из Футога чланови су српски учитељи и свештеници: Коста Шијачки, Жарко Алексић, Стеван Бошњак, Гавра Шијачки. Састав и интерес бивших ђака, указиво је на схватање значаја образовања. Свештеници и монаси, учитељи, чиновници, трговци... разумели су потребу свога времена, нису остајали по страни, нису занемаривали патриотске дужности. Укупна сума је 74.177, за сваког члана поред имена, презимена, места, дат је износ. Окупљање ширих слојева друштва око *Слоге,* пред Први светски рат, указивало је на пробуђену националну свест, у чему је највише доприноса дала српска омладина.[423]

Одбор некадашњих ученика „*Слога“* отпочео је 1897. акцију прикупљања прилога за зидање новосадске гимназијске зграде, На челу одбора био је председник Стеван Поповић Пеција, подпредседник Илија Огњановић, перовођа др Сима Ћирић, благајник Васа Пушибрк. Бивши ученици новосадске гимназије, основали су 1904. удружење „*Слога“*. Удружење за појачање фонда Православне Српске Велике Гимназије „*Слога*“ у Новом Саду, изашло је 1910. са апелом, пред

[422] РОМС и.б.21.047, Рафаило Перић-Радослав Марковић, 19.5.1909.

[423] РОМС М. 18.820 Главна књига Удружења бивших ученика и ученица Слога, период 1906-1914.

јавност, са намером да путем прилога обезбеде гимназији средства за издржавање. Окружницу са апелом упућеним српској јавности, били су дужни да штампају српски листови. Потписи бивших ученика, признатих јавних личности, Тихомира Остојића, заменика председника, и Јована Живојиновића, тајника, били су гарант остварења постављеног задатка. „*Слога“* је окупила 2150 чланова, од тога је 700 било бивших ђака. План је био, да број нарасте на 20.000 до 30.000 чланова, који би годишње обезбеђивали путем чланарине 50.000 до 60.000 к. Наводи се да је „*Слога“* за шест година рада скупила 31.066 к. „тек кап у мору“.[424] Последњи члан *Слоге*, уписан је под редним бројем 2381, под датумом 15.6.1914. је Марко Мићић, трговац из Инђије. Чланови *Слоге* су из разних места: Арад, Баја, Беч, Београд, Будимпешта, Бечкерек, Вуковар, Загреб, Јегра, Крагујевац, Обровац, Огулин, Осек, Пакрац, Помаз, Праг, Чачак, Цетиње... Главна књига Удружења бивших ученика, упућује да је до 1912. путем прилога дато 74.177 к. Међу уписанима нису заостајали ни фрушкогорски манастири ни монаси. Нажалост, појединачне суме су биле скромне, нису прелазиле своту од 50 к.[425]

Кратког даха био је 1897/8. и „*Освит*“, часопис четвртог разреда карловачке гимназије. Лист је уредио Никола Радојчић, а Васа Исајловић је лист преписивао и хектографисао.[426]Ђаци шестог разреда карловачке гимназије 1898/9. издали су рукописни лист „Рад“. Насловна страна поред слика кнеза Лазара и Змаја имала је девизу „У раду је спас“.[427] „Преодницу“ је 1898. издао „мали број карловачких ђака“.[428]

Улога омладине у изградњи система идеја, идеологији политичких странака, друштвеном животу српског друштва, била је од изузетног значаја. *Србобран* је радио на афирмацији идеја словенске и јужнословенске солидарности и јединства. Заузет је став против зборова на којима су доношене резолуције, зато се промовише континуиран рад у области привреде и културе, радило се на оснивању земљорадничких задруга.. *Србобран ј*е прихватио учење Масарика, које се залаже за једноставан рад на образовању, оснивању литерарних друштава и омладинских

[424] Библиотека Матице српске, Дк III 83. Дк III 195.
[425] РОМС М 18.820 „Слога“, Главна књига удружења бивших ученика и ученица
[426] РОМС М.3.946 *Освит,* Сремски Карловци 1897.
[427] РОМС М.3.947 *Рад*, Сремски Карловци 1898/9.
[428] РОМС М 3.945 *Преодница,* Сремски Карловци 1898.

листова. Позитиван одјек имао је *Србобран,* на рад „Кола младих Срба“, спремног да на састанцима дискутује о актуелним књижевним, друштвеним, политичким питањима. То је једна од најутицајнијих омладинских дружина, која је деловала у Будимпешти. О раду друштва сведоче у Рукописном одељењу Матице српске, свеске записника настале у периоду 1881-1885; 1885-1891; 1891-1894; 1894-1899; 1905-1907.[429]

„*Коло младих Срба*“ наступало је као наследник „Преоднице“, која је била везана за Будипешту због Текелијанума. Наследник је и библиотеке омладинског друштва „Слога“ из Сегедина. Друштво је живело, различитим интезитетом, више од три деценије. Прво је манифестован романтизма, са наглашеним патриотским србовањем. Нове идеје и правци крче пут, попут: дарвинизма, социјализма, реализма, либерала, радикала. Јављају се млади људи, траже узрок појавама „одређене природним законима“. Присутна су нова, духовна и филозофска струјања и утицај руске и француске литературе. Судари схватања, осећају се и на идејном и партијском плану већ 1866. Године. Трагична смрт Мише Димитријевића, била је повод за поделе и несугласице. Политички и партијски сукоби на релацији *Застава, Браник*, радикали, либерали, нису заобишли Коло. Политика је била присутна у свакодневним активностима, као последица размирица дошло је до епилога манифестованог кроз излазак „Заставаша“ из Кола. Изашла је половина чланства, што сведочи о димензијама сукоба. Одјек политичких сукоба у Колу је трајао у периоду 1891. и 1894.[430] Београд је за „Коло младих Срба“ духовни Пијемонт, око кога се младо српство окупља. Кроз „Коло младих Срба“ прошли су Милутин Јакшић, Тихомир Остојић, Васа Стајић...Чланство је политички профилисано према *Бранику*, док су присталице *Заставе* малобројније. Друштво није по угледу на „Зору“ у Бечу, „Стражилово“ у Грацу, било чисто академско. Ступили су у контакт са „Зором“ у Бечу, „Побратимством“ у Београду, „Шумадијом“ у Прагу, „Србадијом“[431] у Грацу и румунским друштвом „Петру Мајору“ у Будимпешти. Статут друштва одобрен је

[429] РОМС М. 18.848, 18.849, 18.850, 18.814, 18.815, 18.851.Записници Коло младих Срба.

[430] Спасоје Васиљев, *Коло младих Срба у Будимпешти од 1881. до 1899*, Гласник историјског друштва у Новом Саду 1939. ст.364,365,367,371,375, 376.

[431] Ђорђе Красојевић, на челу „Србадије“, Ђорђе Бекић у Прагу, испред „Јавора“.

од маја 1881. имао је за циљ да негује српску књигу „науци и народу српском“. Приређиване су беседе, села, забаве, свечане седнице, концерти....Предавања су посвећена разноврсним научним и књижевним темама: новинарство, вересија, поезија, митологија, интелигенција, религија, породица, друштво, хигијена, индустрија стакла, даровитост, венеричне болести, проституција, алкохолизам ... Теме занимљивог садржаја су чланци: везани за излагање Милана Гаврила, под насловом *Народ у културној борби за опстана*к, Властимир Богосављевић, *Свештеници у народу*. Делатност Тихомира Остојића, у Пешти, започела је 1884. Изабран је за тајника Кола и истакао се како организацијом рада друштва и библиотеке, тако и серијом предавања, књижевног и националног карактера. Наступао је као хоровођа, гуслар, организатор приредби.[432] Тихомир Остојић и Милутин Јакшић, у време сукоба унутар „Кола младих Срба“ делују умерено, као струја „космополита“. Стваралаштво и научна креативност Остојића, огледала се кроз оргинална предавања. Обрадио је за „Коло младих Срба“ 1888. тему: „*Српски обичаји као основ српске културе“*. Тврдио је да се на основу обичаја може установити степен културе, „читати историја“ и да српство треба да оснује „чврсту књижевну републику“.[433] Велику пажњу привукло је 1898. предавање Исидора Бајића, *О музици као педагошком средству,* Деценија рада, обележена у листу *Браник,* следећим речима, да је Коло, вршило позив: „неговање милог нам матерњог језика, држањем предавања и дискусија, буђење народне свести на овој мртвој стражи српства, приређивањем јавних забава, као беседа, села, итд. и вазда је живим интересовањем пратило и потпомагало и морално и материјално сваки по цело српство корисни покрет“.[434]

„*Коло младих Срба*“ имало је живу друштвену и књижевну активност, захваљујући труду чланова. Записник од 28.2.1903. доноси, да је и Васа Стајић говорио у *Колу* о песмама Милете Јакшића. Стајић је 11.5.1907. говорио *О приликама у Старој Србији*. Истакао се беседом Васа Стајић, како знањем, тако начином приказа и „чистим српским језиком“. Симеун Матејин, 7.5.1903. имао је

---

[432] Друштво се преплатило на: *Летопис, Јавор, Стармали, Српске илустроване новине, Рад, Отаџбина, Побратимство, Мисао, Невен.*

[433] Спасоје Васиљев, *Коло младих Срба у Будимпешти од 1881. до 1899*. Гласник историјског друштва у Новом Саду,књига 3-4, Нови Сад 1939.ст.357,358,360,361,363,368 и 369.

[434] *Браник,* 1891/бр.57.

предавање: *Развитак начела народности и утицај на карактер књижевности у 19. веку*. Указао је на значај националне идеје, изражене у књижевности, за уједињење народа. „ Указао је на утицај немачког и чешког романтизма и Вука у развоју националне књижевности.[435] У Записнику од 28.11. 1903. провејава свест о „омладинском покрету“ и „борби“. Милан Лазаревић држао је предавање са темом: *Шта треба српска академска омладина да ради и како да се организује*. Лазаревић је предлагао да се *Омладина* стави у службу *Привредника* у Загребу. Повереник Омладинског кола и народни предавач, Милан Поповић, ангажовао се на месту уредника *Трговачких новина* у Новом Саду. Поред седница са привредним темама, суботом су обрађивана књижевна дела. Припреми седница, прилазио је одбор од 6 мушких и 6 женских чланова.[436]

У „*Колу младих Срба*“ 8.12.1904. држао је предавање Вељко Петровић, како је у записнику речено „тешког стила“. Говорио је *О основама политике и социологије.* Предавање почетком марта 1904. држао је Милан Матић, *О српским земљорадничким задругама,* доноси да се „опажа тежња да ширим слојевима буде доступно образовање“ оснивањем књижница, гимнастичких друштава. „Највише се истиче покрет искрених родољуба, који одбацише партијске заџевице и почеше реалан рад око подизања трговачко, занатлијског сталежа...“. Омладинац Тополовачки, говорио је 14.12.1907. са *Путовања по српским крајевима.* Наводи да су наишли на хладан дочек код омладине сарајевске. Да су остали гладни у манастиру Трескавици. Спомиње српске мухамедовце, посебно бегове, и њихов бескорисан живот, веселу омладину далматинску, наивне црногорке....[437] *Коло* је полагало пажњу на обележавање годишњица истакнутих личности српске културе. Омладина Кола, 1905. дала је предлог за обележавање стогодишњице рођења Јована Стерије Поповића. Предложила је да програм реализују *Српско народно позориште* у Новом Саду, и Народно позориште у Београду. Затим Матица српска, Српска академија наука и београдски универзитет. Пештански студенти Никола Ђурић и Милош Секулић, 1907. одушевљени намером „покреташа“ да модернизују Летопис Матице српске, почели су сањати о „сјајној будућности свога народа у

[435] РОМС М 18.804 Записник *Коло Младих Срба*, Будимпешта 1903.
[436] РОМС ин.бр.27.705 Поповић Милан-Остојићу Тихомиру, 24.7.1905.
[437] РОМС М 18.804 Записник *Коло Младих Срба*, Будимпешта 1907.

овим крајевима“. Социјална анархија, као израз дезавуисаности, омладини је „додијала“. Са пуно наде гледало се у покрет у Матици. Омладина у Колу је одушевљено прихватила иницијативу Тихомира Остојића, о потреби „новог покрета“.[438]

„*Коло младих Срба*“ пролазило је кроз моменте, који нису указивали на патриотски карактер. Забаву, одржану марта 1910. године, посетио је министар–председник Куен Хедервари, који је дочекан тушем и патријарх Лукијан, готово да није био примећен.[439]Оваково расположење духова у омладини није наилазило на одбравање код омладинаца. Светислав Баница, новинар у *Застави*, тражио је од Триве Милитар да се прими Председништва у Колу. Пошто у Колу „није било реда“, недостајао је енергичан човек, са „тактом“. Убрзо је затражио од Милитара да га искључи из Кола, јер није био задовољан радом.[440] Испред „Кола младих Срба“, огласио се 1912. Дака Поповић. Тражио је од Милутина Јакшића, краћи рад од савременог значаја. „Српској академској омладини, у Колу, да би требало добра савета, јер је она ево годинама остављена сама себи, без икаквог одређеног правца, без икаквог система у раду“. Замерао је некадашњим члановима, што када иступе из Кола, да се ретко сећају омладине. Тако у омладини је остајао исти дух, само се генерације мењају. Последица таквог рада била је неспремност Кола, да са актуелним чланством објави Споменицу. Омладина је желела сарадњу са и интелигенцијом, и уздала се у Милутина Јакшића, како би добила рад посвећен омладинском питању. Што говори о неспремности омладине да уложи напор у решавање сопствених задатака.[441]Живост у редовима српске академске омладине у Пешти, допринела је априла 1913. доношењу резолуције у којој се говорило о приликама и потребама српског народа у Угарској. Истакнуто је да омладина признаје „извесно преображавање Матице српске“ и признаје ову установу за „књижевно и народно-просветилачко средиште Срба у Угарској“.[442] *Застава ј*е са пажњом писала текст посвећен омладини, под насловом: *Глас будимпештанске српске академске омладине*. Истакнуто је да академска омладина у Будимпешти,

[438] Живан Милисавац, *Историја Матице српске,* III том, Нови Сад 2000.ст.207,364.
[439] *Застава,* 4/17.3.1910.
[440] РОМС и..бр. 44.062, 44.063, 44.064, 44.065 Баница-Клицину, август-октобар 1912.
[441] РОМС и.б.14.171 и 14.172 Коло младих Срба-Милутину Јакшићу, март 1912.
[442] Живан Милисавац, *Историја Матице српске*, III део, Нови Сад 2000.ст.482.

није узимала дуги низ година учешће у националном раду. Свој рад ограничила је на рад Кола Младих Срба. Живљи рад подстакла је на аутономном и политичком пољу радикална омладина. Донета је марта 1913. Резолуција српске академске омладине у Пешти. Изнета је тврдња, да су здравије унутрашње прилике код Срба у Угарској. Одобрен је „сложан рад и радикалне методе борбе“. Омладина је прихватила рад Матице српске у духу препорода, просветитељског средишта српског народа у Угарској, које ће стајати изван политичке борбе и „борити се за национално и културно оздрављење нашег народа“. Српска академска омладина, изашла је са ставом да је *Нови Србин*, радио према њеним намерама: „на зидању темеља за лепши, културнији и слободнији српски живот“.[443]Власт је у јесен 1913. настојала да онемогући рад професора Васе Стајића, путем забране управитиља, да ученици читају *Новог Србина*. Оцењено је да *Нови Србин,* уноси у омладину нови дух да путем националног рада очува средњошколску омладину од страног утицаја. Питањем омладине, бавила се *Застава,* фебруара 1914. где су изнети ставови омладинског активисте Милана Марјановића. Заступао је тезу да се уверење о јединству српскохрватског народа, мора формирати у редовима српскохрватске академске омладине. Пише, да је Будимпешта важан омладински центар, да се одатле ширио утицај на покрет војвођанске омладине. Критиковао је слаб рад пештанске старије омладине, што је имало за последицу погрешан и слаб организован просветни рад, у области културног и националног рада. Марјановић је критиковао старију омладину, указивао да су из Матице допирали гласови, да нема довољно интелигенције, што је предуслов напредка. Израз „јањичари“ користио се за омладину, која се одвојила од народа и служила властима. Нова омладинска мисао ишла је путем тежње, да се омладина удружи у једно коло. Расло је схватање да рад омладине, треба поставити на широкој националној основи, без политичких граница. Тенденција Косте Хаџија, који је говорио на конгресу матураната у Новом Саду, ишла је правцем упознавања „српских крајева“, народних песама, које су веза између прошлих и савремених генерација, да кроз те песме „струји наш живот“. Оне су врело догађаја, личности, говоре о генеалогији породица. Хаџи је пророчки наговестио: „Има мо да издржимо велику и очајну

[443] *Застава*, 8.4.1913. бр.80.

борбу да би се могли одржати као народ. Тамо где се решава судбина целог народа у Угарској, наш се глас и не чује“. У истом тону пропратила је *Застава*, пет деценија рада *Зоре* у Бечу. Истиче се да је *Зора*, много учинила за национално образовање омладине и развитак српске књижевности. Наводи се да је од друштва Срба из Аустроугарске, никла у друштво способно да покрене иницијативу за уједињење целокупне српске омладине. Оно се од 1888. Изјашњава као омладинско српско друштво, све три српске вере: православне, римокатоличке и муслиманске . Значајну улогу имала је *Зора*, у споразумевању о заједничком раду са Хрватима и Словенцима, приликом обележавања јубилеја значајних писаца.[444] Брзина догађаја, након пуцња Гаврила Принципа, допринела је да *Застава*, постане сведок трагичних збивања. Одлазак више од 500 Срба, на видовданску свечаност на Косово, произвело је мишљење новосадске пограничне полиције „да конци те завере допиру овамо у наше крајеве“.[445]

Рад на народном препороду, обухватила је омладина напором, који је пратио рад ђачких дружина у Новом Саду, Пешти, Пожуну, Грацу, Бечу, преко *Зоре* и *Уједињене омладине* до Стајићеве „*Новосрпске омладине*“, где су националне тежње прерастале у тежње за ослобођењем и уједињењем. Омладински круг је од романтичарског, преко реалистичког, добио национално револуционарни карактер.

Сачувано је из 1905. неколико бројева ђачког листа „Сова. Тихомир Остојић, тад већ професор гимназије, написао је едукативни текст у „Сови“, под насловом: *Како се пише историја*?[446] Новосадски петошколци су 1906. издавали „Гусле“, лист за забаву и поуку. Налазимо да је „Путовање по Срему“ написао Триво Милитар.[447] Новосадски шестошколци 1905/6. издали су литерарни лист „Шестошколац“.[448] Лист је имао намеру да служи за забаву, поуку и књижевност. У уводнику је назначено да се омладина „заталасала“, да се уместо разредних листова, *Шестошколца, Зврца, Слоге, Гусала,* формира књижевно удружење. Осећала се потреба за јединством ђачких друштава и листова. Што није било лако постићи. Убрзо се појавио и *Седмошколац*. Драги Тодосић, на шапирографу је

[444] *Застава*,23.9.1913. бр.212; 4.2.1914. бр.26; 14.6.1914. бр.130;
[445] *Застава*, 18.6.1914. бр.139.
[446] РОМС М 3.950 „ *Сова*“
[447] РОМС М.3.927 *Гусле*
[448]РОМС М.11.927 *Шестошколац,* Нови Сад 1905/6.

издавао сатирични лист „Бич“. Ове дружине и листови, и без директорске забране, нису се могли дуже одржати.[449] Сачувано је неколико бројева ђачког листа, ученика шестог разреда новосадске гимназије, „Освитак“ из 1910. Интересантна је песма Јаношевића, „Час је куцнуо“, где говори о потреби удруживања Словена.[450]

Основано је 1912/13. у новосадској гимназији ђачко друштво „*Препород*“. Било је то прво признато ђачко друштво, о чијој делатности је сведочио реферат, у оквиру школског извештаја. Правилник „*Препорода*“ имао је следеће задатке: литерарно вежбање и општо самообразовање. Друштво је организовано преко три секције: литерарне, апстинентске и гимнастичке. Рад у литерарној секцији подразумевао је да чланови читају своје песме, приповетке, путописе, крутике, реферате, да затим воде дискусију. Састанцима су присуствовали и представници професора. Упркос ангажованом раду ђака. Први светски рат је прекинуо активности „*Препорода*“.

Начин уређивања ђачких листова, био је исте физиономије, као и код белетристичких листова. Готово сваки број започиње песмом, обично патриотске садржине. Затим је следила приповетка, путопис и реферат. Највише пажње се поклањало стиху и прози, обавезном делу који је служио као вежба и књижевно огледање, Били су то махом ђачки покушаји романтичарског и националног карактера. Већина сарадника је остала на тим почетничким корацима, док је мањи број постигао афирмацију. Упркос томе, приметно је искрено одушевљење националном и патриотском идејом.

Ђаци новосадске гимназије угледали су се на рад Матице српске, и тадашње књижевне и дечије листове. У другој половини 19. века, излазио је у Новом Саду, сем *Летописа*, још: *Даница, Матица, Стража, Илустроване српске новине, Јавор, Завичај, Стражилово, Женски свет, Жена*. Часописи су подстицали гимназиски рад на пољу књижевности. Међу професорима било је књижевника, то су били: Александар Сандић, Стеван Лекић, Јован Грчић, Тихомир Остојић, Јован Живојиновић, Бошко Петровић-Жељски, Милан Петровић. Професори су настојале да код ученика покрену интересовање за нашу књижевност и књижевно стварање.

---

[449] РОМС М.14 616 Триво Милитар, *Ђачка друштва и листови на новосадској гимназији*, ст.5.

[450] РОМС М 3930 *Освитак,* Нови Сад 1910.

Триво Милитар за рад ђачких дружина наводи да су оне биле национално настројене, док је мањи број био настројен „напредним идејама“. „И поред прихватања и одушевљавања за идеологију европског либерализма, а затим социјализма и радикализма, ипак преовлађује романтичарско националистичко сањарење о остварењу општег националног идеала, политичко-културног ослобођења и уједињења свих делова нашег народа. У служби тој идеји и том идеалу стајала је и наша књижевност и наша штампа, те је свакако то долазило до израза и манифестовања у тадашњим дружинама и листовима новосадских гимназиста“.[451]

Нови моменат на омладинском и културном плану означен је покретањем омладинском часописа *Покрет*. Чланови „Кола младих Срба“ у Будимпешти дочекали су са радошћу појаву *Покрета*. Сматрали су тај догађај значајним, са надом да ће нови људи избећи замку да не падну „у блато данашње наше дневне политике“. Постојао је страх да покрет не прође незапажено, да ће бити „срећа за угарске Србе“. Поред обећања да ће сва омладина бити уз *Покрет*, да ће радо помагати лист као пропагатор, „али радник слабо“. Пише да разлог што неће моћи сарађивати, „знају сами“. Очито да је постојао страх од активног учешћа у издавању листа, и да код „нас има много крви, мало мозга“.[452]

Један од момената зближавања, који је доприносио интегрисању омладине, „оностране и овостране омладине“ био је 1893. позив представника карловачких и новосадских гимназиста Јована Кујачића и Станка Араницког упућен у Београд са намером окупљања матураната. Други моменат био је рад на зближењу српскохрватске омладине у Загребу, чији ће активнији рад 1897. бити настављен у Прагу. Идеје Масарика запљуснуле су омладину. Радило се о новом моралу насталом на темељу хришћанског учења, чешког хуманизма, заснованом на „ситном послу“, у историји означеном као политика чешког политичког реализма. Покренут је 1897. у Прагу лист „*Ново доба*“, од стране хрватске, српске и

[451] РОМС М.14 616 Триво Милитар *Ђачка друштва и листови на новосадској гимназији,* ст.6,7.

[452] РОМС ин.бр.6465 Секулић Ј- Остојић Тихомир, 29.1.1904.

словеначке омладине, који ће 1898. остварити контакте са омладином у Београду и која ће прерасти у сарадњу и заједнички рад.[453]

Напредна омладина гради социјални и културни програм; ослобођење од клерикалног уплива цркве. Изражена је била свест о словенској солидарности и сарадњи са Србима, што је био повод да *Уједињена хрватска и српска омладина* наступи у јавности 1897. путем начела изложених у алманаху *Народна мисао*. Неколико омладинаца Срба и Хрвата, покренуло је у Загребу 1898. алманах *Народна мисао* у коме се афирмативно пропагирало југословенско народно јединство. Истичу се Лорковић и Прибићевић који указују на историјски пут Срба и Хрвата, развој историјске свести, упозоравају на „народни дух и исти језик". Упркос присутним тенденцијама омладине, да води политику „новог курса", млади су остали усамљени.[454]

Апсурдно да је упркос неповољним токовима у остварењу заједништва Хрвата и Срба, *Уједињена омладина* настала у време хрватскосрпског спора 1895, и напора за његово решавање 1896. Истиче се да је „слога" недовољна и зато се у алманаху говори о „уједињењу", позива се на ауторитете као што су Рачки и Даничић, истиче: „Свијест да смо једно по крви и језику". Аргументи су „природне везе", „основ народном јединству" и поставке о једном језику. Свесни различитих утицаја две културе, римске и византијске, желели су у новим околностима да граде „основ народном јединству". *Уједињена хрватска и српска омладина* веровала је у илиризам, чешки препородитељски покрет и историјску улогу Срба за јужне Словене. Активни су од Срба омладинаца: Светозар Прибићевић, Јован Бањанин и Буде Будисављевић. Светозар Прибићевић, сматрао је да српско-хрватски спор, није никао у народу, али је „основна сметња за национални, културно-економски и политички развој" и доприноси политици „Drang nach Osten".[455]

Јован П.Бањанин, изразио је у алманаху *Народна мисао,* критичан однос према српској књижевности. Указао је на нејединство у српској књижевности, да о

---

[453]Иван С. Шајковић, *Неколико момената из омладинског покрета*,, Предратна омладина, Суботица 1929. ст.2,3,4,14,17,19.

[454] Rene Lovrenčić, *Politika „novog kursa",* Zagreb 1972, st.26,27,48,49.

[455] Branka Pribić, *Nastup Ujedinjene omladine,* Славонски Брод 1985.ст.29,30, 31, 36,46.

има локални карактер, и да се истичу „сеоски приповедачи“. Књижевници су по Бањанину, позвани да уједине народ културно, интелектуално и морално. Зато је позвао књижевнике да пропутују по народу, да га пруче. Препоручивао је одржавање заједничког конгреса књижевника Хрвата и Срба. Алманах „*Народна мисао*“ је издат у виду анкете, расправа о српскохрватском питању“. Овај догађај је моменат, који је наговештавао, потребу, успостављања сарадње Срба и Хрвата. Омладина је схватала значај националне идеје, као покретача историје, која јача на Балкану против „легитимних господара“. Пред очима су били примери тријумфа, остварени уједињењем Италије и Немачке. Прилике на Балкану, упућивале су на „судар између народне мисли и начела легитимности“. У први план се ставља стање које одговара „развитку живог народног организма“ . Исказује спремност, да уместо историјског начела прихвати народно право. Говорио о „акцији која смјера... да се заоквири један велики дио наше народне заједнице, Босна и Херцеговина, од чије судбине зависи и судбина наша као народа...“ Затим, о политици, која хоће да од Сарајева „начини главни стан за своје даље операције на словенском југу... да је то питање по нас најсудбоносније...“[456]Прибићевић је исказао спремност да критикује теорију о политичком народу, намеру да Сарајево дође под власт Загреба, Србе који хоће да се боре под мађарском заставом за српску ствар. Омладина је имала различито и непомирљиво гледиште по питању Босне и Херцеговине. Срби су држали да је то српска земља, да хрваство негује католичка црква, ослоњена на режим залагала се за анексију, да Бановина помаже освајачку политику на Балкану.[457]

Владимр Ћоровић, још је критичнији, сматрао је да се „реформе тадање омладине у друштву своде се на то, да мјесто валцера играју коло. Особитим знаком патриотизма сматрало се гуслати и пјевати јуначке пјесме, и већ од *Дружине Младежи Српске* долази традиција, да се европско одјело замјени нашим народним“.[458]Омладинска друштва и часописи, имали су без обзира на различит степен зрелости, позитиван утицај на друштво. Може се тврдити да су изражавали

---

[456] Светозар Прибићевић, *Мисао водиља Срба и Хрвата,* Народна мисао, алманах, Загреб 1897. ст.46-48,72,73.

[457] Rene Lovrenčić, *Politika „novog kursa“,* Zagreb 1972, st.97.

[458] Владимир Ћоровић, *Историја „Зоре“*, Рума 1906. ст.4.

јавно мишљење и ставове младе генерације, изложене унутрашњим слабостима и комплексној стварности. Стеван В.Поповић, налазио се на челу Текелијанума, делио је комплименте омладини: „У новоме заводу упутили смо се већ колико толико новим правцем. Ова данашња академска омладина у Будимпешту врло је озбиљна и вредна, Ради у својој дружини „Коло младих Срба“ и интересује се за све, што је лепо, а ја потпомажем, чим год могу“.[459]Поповић је у писму Митрофану Шевићу, исказао спремност да децу „отргне“ од мађарштине.[460]

Почетком 20 века, неостварени идеали српске омладине, почивали су на идејама романтизма, означеним кроз појмове: слога, братство, ослобођење, уједињења. Академско друштво „Шумадија“ у Прагу, сачувало је форму рада организовану преко беседа, што је упркос спољном подстицају, без значајног помака. Долазак хрватских омладинаца у Праг донео је југословенском омладинском покрету известан полет. Наступио је рад на зближењу српскохрватске омладине у Загребу, чији ће активност бити настављена 1897. у Прагу. Уследила је под утицајем идеја демократизације, критика јавног живота и осмишљавање нових форми деловања.[461]

Потреба за превазилажењем уских оквира ђачких друштва дошли су до изражаја почетком 20 века. Нови моменти у креирању ђачког покрета, настали су након промене на српском престолу 1903. Склапања српско-хрватске коалиције, упорне борбе Срба за црквеношколску аутономију у Угарској и Босни и Херцеговини, анексије Босне и Херцеговине и Балканских ратова. Створена је нова политичка клима, која је имала велики утицај на омладину. Сазрела је свест да омладинска разматрања у књижевности треба преточити у читав низ конкретних активности. Напори да се рад омладине конкретизује, кроз политичке активности, стајали су у позадини састанака. Скупштина српске великошколске омладине одржана 1903. у Сремским Карловцима, означила је један од момената буђења националне свести, била подстицај окупљања.[462] Стремљења омладине почетком

[459] Јован Грчић, *Портрети с писама*, књ. 4, Загреб 1926. ст.26.

[460] РОМС 55.436 Поповић Стеван-Митрофану Шевићу, 8.7.1898.

[461] Иван С. Шајковић, *Неколико момената из омладинског покрета*, Предратна омладина, Суботица 1929. ст.14.

[462] Стеван Симеоновић-Чокић, *Омладинска стремљења на почетку 20. века*, Предратна омладина, Суботица 1929. ст.27.

20. века, креирају догађаји, у датим друштвеним, економским и политичким приликама. Смена на престолу, долазак династије Карађорђевић 1903. један је од преломних догађаја, који је имао реперкусије, и на југословенском плану. Створена је нова политичка клима, која је уносила у омладински покрет национални оптимизам. Нагомилани антагонизми, сагледавани су са више вере у могућност разрешења бројних проблема. Подстакнута књижевнопросветна активност, могла се мерити са *Уједињеном омладином српском* јер је оставила вредан траг деловања.

Омладинска скупштина састала се 20.9.1903. у Сремским Карловцима. Састанак је окупио 120 омладинаца, половина су били сами богослови. Највише интересовања показала је *Застава*, истовремено су партијски протовници, самосталци преко *Србобрана* били противници „радикалске скупштине". Исти став имали су клерикални кругови Богословије. Земунска *Народрност* гласило финансирано од мађарске владе, агитовало је против Скупштине. Лист *Браник*, изражавао је симпатије према скупу. Омладина бечке *Зоре*, није присуствовала скупу. Лист *Застава*, објавио је предлог Статута, иза кога је стајао и Јаша Томић, тадашњи уредник. Скупштина је 21.9.1903. за председника изабрала Стевана Симеоновића Чокића, правника у Загребу, члана организационог одбора, подпреседника Стјепана Кобасицу, означен да је филозоф у Бечу, за тајнике Мита Нешковић и Богдан Милашиновић, свршени матуранти. Главна тачка дневног реда била је уједињење и организација омладине. Нови „задатци" омладине били су усмерени на питања везана за привреду, просвету, чување народног здравља, о јединству Срба и Хрвата... Деловањем омладинаца основано је неколико Земљорадничких задруга, неколико народних књижница, које нису биле дугог века.[463] Реферати, иако скромни у анализи, нису се уздизали изнад просечних новинских текстова. Скуп је остварио циљ, одржан са намером да окупи и активира омладину за даљи заједнички рад. Успео је да покрене заједничко гласило које је излазило у Бечу, под називом *Омладински Гласник*. Уредници су више од две године били Алекса Ивић, Васа Цариђевић, Владимир Ђоровић. Захваљујући иницијативи *Омладинског Гласника*, Васа Стајић је превео од Жила Пајоа, *Васпитање воље*. Др Лаза Поповић, написао је за лист текст о сузбијању пијанства,

[463] *Споменица Карловачког сокола 1904-1929.* Сремски Карловци 1929. ст.7.

проституције, и пропагирао телесно васпитање. Тихомир Остојић је објавио текст, *О раду Српског Омладинског Кола у Новом Саду.* Упркос скромним резултатима, скуп омладине из 1903. у Сремским Карловцима, оставио је значајне последице. Васа Стајић је сматрао *Омладински гласник* за орган „скоро целокупне омладине“. Основане су омладинске народне књижнице у местима: Сусек, Товарник, Раковац, Мирковци, Лазе, Карловчић, Крушедол, Беодра, Парчић, Раковац... Подстакли су оснивање земљорадничких задруга, сокола.

Септембра 1904. одржана је омладинска академска скупштина у Београду. Одређен је циљ омладине, да „ раде на добро свога народа“, донет Статут, и преузет као гласило *Омладински Гласник*. Међу учесницима скупа биле су доцније афирмисане личности: Стијепо Кобасица, публицист и народни посланик; др Алекса Ивић, професор; Милоје Јовановић, народни посланик и бивши министар; Љуба Нешић, посланик у Софији; Станоје Михајловић, посланик у Тирани; Глиша Елезовић, начелник министарства просвете; Стеван Симић, директор гимназије; др Жарко Јакшић, бивши народни посланик; др Богдан Милашиновић, народни посланик.[464] Под утицајем догађаја од националног значаја је организовање омладинског збора у Београду. Присустни су чланови бечке *Зоре, Србадије* из Граца, *Шумадије* из Прага, *Кола младих Срба* из Будимпеште, *Синђелић* и *Потпорно друштво* из Загреба, *Српски Соко* из Сремских Карловаца, *Соко* из Градишке, ђачка дружина из Колошвара, омладинско *Феријално друштво за просвећивање народа* из Осијека, *Побратимство* из Београда... Гласило *Омладински гласник*, заступао је Васо Царићевић. Омладина је изразила незадовољство што је сарадник *Омладинског гласника*, професор Васа Стајић, од школског савета препарандије, оптужен, да је у трећој свесци гласника писао против учења Српске православне цркве, што је био повод да препарандија буде лишена одличног професора.[465]

Књижевни критичар Илија Ивачковић, видео је омладину заражену „дјетињасто наивним вишим идеалима“ . Није је било лако ујединити јер је расута

---

[464] Стеван Симеоновић-Чокић, *Омладинска стремљења на почетку 20. века*, Предратна омладина, Суботица 1929. ст.33-42, и Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад 1963. ст.79.

[465] *Застава*, 5.9.1904. бр.200.

по школама и факултетима. Покушај да се покрене, организује путем омладинског листа, показао се недовољним. Проблематично је било и мишљење омладине да се садржај предавања и закључци са скупова објављују. Требало је по Ивачковићу утврдити да ли су текстови „зрели“ за штампу. Успротивио се описивању догађаја из прошлости, разматрању дневне политике.Политички живот српске омладине у Угарској, налазио се под свакодневним утицајем различитих догађаја. Омладина је ослушкивала своје доба, пратила ток збивања и настојала да пронађе решење из бројних проблема који су се наметали. Посебно је долазило до изражаја лутање омладине, разапете између политичких странака, приликом заузимања ставова, и настојања да се одговори изазову доба. Омладински покрет организован преко ђачких дружина, иако је почивао на либералним идејама, имао је читав низ слабости.[466]

4.3. Деловање браће Шантић и Уроша Круља у Новом Саду

Утицај омладине из Херцеговине, на омладински покрет у Новом Саду, могуће је сагледати на примеру браће Шантић. Није само Алекса Шантић завредео пажњу културне јавности Срба у Јужној Угарској, исто ће учинити и његова браћа Јефтан и Јаков. Нажалост, ефектан књижевни лет Јефтана и Јакова, услед болести кратко је трајао. Упркос томе, браћа Шантић показали су таленат, имали су породичну „жицу“ за поезију, оставили су иза себе дело вредно пажње. Остао је значајан траг, преко објављених песама и активности у ђачком књижевном друштву *Омладина* и часопису *Омладинско коло*, органу новосадских и карловачких гимназиста, из 1892. који је уређивао Јефтан, и крио се под именом Бајле Лахорић.

Јефтан Шантић, рођен у Мостару 1876, умро у Дубровнику, 12.јула 1896. Боравио је као ученик гимназије, у Новом Саду, у периоду 1887-1894. Уредник је мало познатог часописа новосадских и карловачких гимназиста *Омладинско коло.* Јефтан је објављивао до краја живота под псеудонимом Бајле Лахорић. Алекса Шантић је након смрти Јефтана, сукцесивно објављивао књижевни опус, скроман

[466] Миливој Ненин, *Суочавања*, Београд 1999, ст.193-195.

по броју, али значајан по уметничкој снази израза. Публиковао је 27 песама, 6 приповедак, један извод из дневника, четри писма упућена Јовану Грчићу, професору и уреднику *Стражилова.*

Допратио га је у Нови Сад Алекса, који је осмислио боравак, сместио га у лето 1887. године, да би полагао први разред гимназије.[467] Становао је код песника и професора гимназије Јована Грчића, где је спремао полагање испита и положио са одликом. После је све до 1892. становао са земљаком и разредним колегом Урошом Круљом, код професора Стевана Милованова, тада познатог писца научних састава из физике. Напустили су стан професора Милованова, да би могли „слободније дисати“, пошто су у њега сместили Јакова Шантића, млађег Јефтановог брата. Јефтан и Урош Круљ, унајмили су стан у „покрајној улици до Гимназије“. Имали су у оквиру стана пространу собу погодну за тајне ђачке састанке, издавање ђачког књижевног часописа. Договорили су се још 1892. са ученицима карловачке гимназије, у вези са издавањем часописа да „ниво радова буде што виши, без лажне срамежљивости“. Одлучено је да аутори објављују под псеудонимом, како би поред анононимности имали слободу изражавања и мишљења. Сваки ђачки рад морао је имати позитивну рецензију „оценитеља“. Ђачки састанци били су бурни, дискусија оштра, а рецезенти су потписом јемчили замерке и квалитет. Правила друштва предвиђала су избор часника на месец дана. Чланови су за књижницу узимали листове: *Србобран, Голуб, Босанска вила, Побратимство*. Главну реч, на омладинским састанцима имао је Јефтан Шантић. Зрелост ђачког друштва *Омладине* потврђује концепција часописа, који је на крају доносио записник са састанка, изводе оцена и преглед читаних, дискутованих и објављених радова. На заглављу часописа *Омладинско коло*, означен је Бајле Лахорић, као власник друштва *Омладина* и уредник часописа *Омладинско коло*.[468] Захваљујући књижевним саставима, остао је иза Јефтана Шантића, тако значајан траг боравка у Новом Саду. Појавио се осмишљен, креативан, снажног израза, који је бљеснуо на прашњавом новосадском небу. Часопис *Омладинско коло* је

---

[467] РОМС М 19.384 Властоје Алексијевић, *Часопис „Омладинско коло“ и уредник Јефтан Шантић,*ст.10.

[468] РОМС М 19.384 Властоје Алексијевић, *Часопис „Омладинско коло“ и уредник Јефтан Шантић* ст.2,3,9.

покренут, након организовања друштва *Омладина,* 31.1.1892. Означено је за прва два броја место излажења Нови Сад, док од трећег броја у заглављу се наводи Нови Сад и Сремски Карловци. Изашло је практично само пет бројева, пети је био двоброј. Странице су уоквирене, дужине 30 цм, ширине 21 цм. Конспиративан рад био је на примереној висини, јер је директор новосадске гимназије Васа Пушибрк, ушао у траг ђачком друштву, тек марта 1893. а последњи број часописа *Омладинско коло* изашао је маја 1892. Професорски збор обавештен је о деловању председника друштва Уроша Круља и објављеним стиховима Јефтана Шантића (Бајла Лахорића).[469] Остали сарадници били су са псеудинимом: Грујица, Зунон Зурба, Соларов Златко, Андрејев, Ђока, Омладински Миле.

Иза часописа „Омладинско коло“ стајала су два млада херцеговца, Јефтан Шантић и Урош Круљ. Тек шестошколци, исказали су способност и спремност да са 16 година организују часопис вредан пажње. Ради свог наума, Круљ и Шантић претворили у стан у малу штампарију, у којој се користио шпиритус и глицерин. Писан је и умножаван на хектографском платну у 100 примерака. Слагање текста отежавао је сам Јефтан, који је опонашао Војислава Илића, па је писао у дванаестерцу, шеснаестерцу. Бајле Лахорић је објавио у *Омладинском колу* песме: *Три гроба, Вини с песмо, Чујеш ли, Херцеговче.* Прозни текстови: *Први дани о вакацији, Неколико бележака из мога дневника и Моћ љубави.* Кроз уметнички рад младог Јефтана Шантића, „провејава манир средине, теза националне интеграције, романтизам израза, али и реализам свакидашњег живљења и доживљавања (љубав, глад, оскудица)“. Јефтан Шантић, је обожавао Хајнеа, Шилера, Петефија, Сиглигетија. Научио је, за време боравка у Новом Саду, немачки и мађарски, те читао у оргиналу. Природна, урођена способност сналажења, тестирана је управо у Новом Саду. Дошло је до прожимања херцеговачког менталитета и новосадке књижевне средине, однеговане под утицајем респектабилне Матице српске, Српског народног позоришта и Српске велике гимназије. „У ствари, он је несвесно носио тисак средине, у којој се развио“. Красио га је богат речник пун синонима, варијација и нијанси у изразу. „То нису исти појмови, али су сродни. Само, уметник то није, ако не разликује све нијансе, па и варијације“. Бајле је говорио и

[469] Васа Стајић, *Српска православна Велика гимназија у Новом Сад,* ст.368.

писао у маниру локализма, донетог из Херцеговине. Употребљавао је и старинске изразе, узете из старинских књига.[470] Упркос свему, иако ученик шестог разреда био је најугледнија личност међу ученицима новосадске и карловачке гимназије, тада. Пажњу је завредио својим блиставим књижевним радом и несумњивим талентом. Нису га привлачиле дечачке игре на Лиману, време је проводио „наоружан“ књигом. Приликом освећивања обновљене ђачке заставе, у новосадској гимназији, на светог Саву, изабрана је за најбољу песма Бајла Лахорића, *Застава.* Млади песник читао је песму у гимназијској свечаној сали пред отменим светом Новог Сада. Штампана је у гимназијском Извештају, за школску 1892/3. Постала је популарна међу ђацима, који су са њом наступали на „конзертима и поселима“.[471] Немирна уметничка природа Јефтана Шантића, дошла је 1893. у лични сукоб са професором Александром Сандићем. Строги професор српског језика и књижевности, чији се научни ауторитет није доводио у сумњу, имао је компетенције да допринесе кажњавању, Јефтана Шантића, строгим укором, пред истеривање. Упркос томе, Јефтан је положио шести разред, међутим на пролеће 1894. прекинуо је школовање, из седмог разреда гимназије отишао на лечење у Глајхенберуг. Туберкулозу је испровоцирала осетљива Јефтанова психа. Десио се судар две различите природе, ауторитет професора успротивио се креативности израженој кроз размишљање, певање и писање Бајла Лахорића. Сукоб са професором Александром Сандићем, неправилна оцена, била је кобна за младог мостарца слабог здравља, крхке конституције, склоног полемици и страсти стварања. Иако телесно слаб, витак, издвајао се пригушеним баритоном. Јефтан је оштро расуђивао, свестан реалних прилика, жељан знања, није се устезао да у писму упућеном у време нарушеног здравља, напише професору Јовану Грчићу да „за науком чезнем“.[472] Гимназију никад није завршио, јер је услед болести напустио, у намери да је приватно полаже. Захваљујући раду, снази талента, утицају новосадске средине, исказао је примерено својим годинама, песничко и

[470] РОМС М 19.384 Властоје Алексијевић *Часопис „Омладинско коло“ и уредник Јефтан Шантић* ст.9,10.

[471] Јован Грчић, *Портрети и писма*, књига 3 Загреб, 1925, ст. 225.

[472] РОМС М 19.384 Властоје Алексијевић, Часопис „Омладинско коло“ и уредник Јефтан Шантић,ст.4.

приповедачко умеће. Као гимназиста сарађивао је у новосадском *Бранику,* мостарској *Зори.* Заједно са Дучићем, ушао је 1896. у редакцију *Зоре.*

Друга значајана личност је председник *Омладине,* Урош Круљ. Објављивао је под псеудонимом Слогољуб Србић. Не само да је омладински књижевни часопис филигрански исписиван и хектографисан, вештом руком Слогољуба Србића, него је Круљ исказао вештину у писању књижевних састава, критика, и показао спремност да се одговорно односи према стварности. Написао је приказ ђачког листа „Глас“, орган карловачког ђачког друштва „Наша будућност“. Била је то и прилика да разочаран закључи да после првог броја то ђачко друштво више не постоји. Редови „Гласа“ били су препуни „јужног наречја, што је доказ, да цијене тај најњежнији дијалекат српског језика. Лист је уредио Милан Ј. Будисављевић.“ Критиковао је Круљ, песмице Ј. Буте, објављене без песничког полета, фантазије. Похвалио је рад М.Б.Иванова „Мухамеданче“, штампано још и *Босанској вили*. Критикује исказано претеривање у књижевном саставу од Босанчића „Туга“. Указао је на „будну свијест српске омладине“, критикује неслогу „то вам смјер друштву. Што срамотите српско име и дајете његовом непријатељу прилику, да га руже. Ваше одушевљење налик је на барут, који у час плане, али се одмах и угаси“. Круљ, је за тврдњу својих речи изнео стихове Лазе Костића:

„Омладино, дико стара.
Омладино, јаде млад.
Камо она стара жара.
Камо онај руши град?

Иза псеудонима Грујица, крио се будући носилац соколске идеје, професор универзитета у Загребу др Лазар Поповић. Огледао се како у поезији *Моја љубав*, тако у преводу Шилерове песме *Пегаз у јарку*, и песми са насловом *После Косова*. Сарадник *Омладинског кола*, било је *Школско литерарно друштво*, које је издавало часопис под *именом Нада.* Други сарадник, било је омладинско књижевно друштво, *Наша будућност*, које је имало свој часопис под именом *Глас*. *Омладина* је имала примарну улогу у разгранатој ђачкој мрежи литерарних дружина. Ентутијазам у омладинском раду у Новом Саду, показао је председник школског

омладинског друштва *Нада,* Димитрије Алексијевић, који је за време студија у Пешти, наставио исти рад и био је председник Кола младих Срба.[473]

Занимљиво, да је Урош Круљ, који се истицао антиаустријским ставом, по одласку на студије у Бечу,, тајник је академског друштва Зоре заслужана за оснивање листа *Народ,* 1907.у Мостару. Остварио се као министар здравља и бан Зетске бановине. Круљ је тражио сарадњу од нешто старијег Јована Дучића. Дучић је из Херцеговине, школске 1891/2. приспео у Сомбор, да би учио у другој години Српске учитељске школе. Знали су да је „велики песнички таленат". Дучићеве песме, познате јавности објављене су биле у *Јавору* 1890, 1891, 1892. и *Стражилову* 1892. Дучић, иако вршњак по разреду, био је од Јефтана Шантића и Уроша Круља, неколико година старији. Тада већ познат као омладински песник, и зато се вероватно није одазвао позиву да анонимно пише у ђачком књижевном гласилу. Остао је сачуван примерак часописа са иницијалима Ј.Д. који је био послат у Сомбор, „своме Дуки".[474]

Текст Зунон Зурбе, под насловом: „Нешто о српским народним јуначким песмама", је надахнут и поучан. Истиче да у Европи, сем Грка, се ни један народ својим песмама не може подичити, као српски. Оне су бисер српске књижевности „јер се у њима огледа дух и карактер српског народа". Истичу се у епским песмама, особине Срба, да воли слободу, веру, правду. Зурба у закључку шаље једноставну поруку: „Јуначке песме, које се певају уз гусле, сачувале су свест народну. Да нисмо имали гусле, још би можда били под Турчином".

Омладинско коло, указује на сферу размишљања младих људи, који су обузети универзалним темама, везаним за осећања љубави и патриотизма. Доминира књижевност прожета антиаустријским родољубљем, жеља за слободом, поробљене отаџбине.[475] Песма Бајла Лахорића, *Херцеговче*, писана у националном духу, изражава патњу, наду у победу на бојном пољу „за род мили". Лахорић, је узврео од измешаних осећања задовољства, сете, горчине, у прозном тексту: *Први дани о вакацији.* Летњи распуст, је велика радост, повратак у завичај. Радује се

[473] РОМС М 19.384 Властоје Алексијевић, Часопис „Омладинско коло" и уредник Јефтан Шантић,ст.6,7,12.

[474] РОМС М 19.384 Властоје Алексијевић, Часопис „Омладинско коло" и уредник Јефтан Шантић,ст.8.

[475] Јефтан Р.Шантић, *Опроштај,* Мостар 2005. ст.8.

стенама „које су ми тако миле и драге...Тада нехотице скинух капу, прекрстих се и повиках; „Слава тебје Господи, слава тебје!“. Али ме брзо спаде нека сета. Гледах равна поља, гледах гола брда, суре стене, ту, „окамењену српску веру“, затим ми поглед одлети чак тамо на красне босанске планине, које је шума, као неки покривач шрекрила, па се и нехотице запитах, чије је то? Зар још душманин гази наше свете земље; зар још пати бедна раја у тешким оковима. ...Запто ми још да трпимо и цвилимо, док други народи у срећи пливају? Зашто су наши дани само чемер и патња? О, српски велики и први просветитељу погледај сад бедну своју Војводину, па ћеш се ужаснути и срце ће ти задрхтати од туге... оде један тиранин, дође други гори и несрећнији. Гоне све што је српско, име, цркву, све и сва, а патник Србин ћути и трпи горки јад. Ћути и трпи, док му најпосле не прекипи, чаша стрпљења, а онда-онда се пази, ти грозни грешниче и дрхћи, јер је мирна раја, ал кад је спопадне гнев, онда је грозан и страшан осветник. Срце ми јаче лупаше и у мени се изроди мржња на црне злотворе народа српскога“. Лахорић пише о „равној Бачкој“, мисли на „милу мајку, на суре стене, цветну баштицу“. Уздао се у слободну браћу, у Србији. гледао је са надом на Авалу, владара Александра, надао се слободи. Кратак исечак указује на традиционални менталитет, патриотско и религиозно васпитање и младалачко сањарење о слободи. Свет је поједностављено доживљавао, загледан како у прошлост, тако и будућност.[476]

Повратак у Мостар, 1894. означио је повратак народној поезији, и своме узору Војиславу Илићу. Развило се посебно и друговање са Јованом Дучићем, домаћа миље, допринеће настанку оргиналног израза.[477]Јефтан Шантић, прихватио се у Мостару, новог издавачког изазова, у књижевном часопису *Зора*. Том приликом Владимир Ћоровић, писао је; „Лист *Зора*, прво се требао звати *Побратимство*, а уредници су му били Алекса Шантић и Светозар Ћоровић. Главни сараднци су Јован Дучић и Јефтан Шантић...“[478] Јефтан је о издавању часописа обавестио свога некадашњег професора Јована Грчића. У писму од 15.1.1896. написао је: “Сви вићенији српски књижевници обећали су, а неки већ и

[476] РОМС М 10.741 *Омладинско коло*, Нови Сад 1892.

[477] РОМС М 19.384 Властоје Алексијевић, Властоје Алексијевић, Часопис „Омладинско коло“ и уредник Јефтан Шантић, ст.9.

[478] Владимир Ћоровић*, Предговор делима Алексе Шантића*, Београд 1932.

послали, своје радове. Хоћете ли и Ви бити добри да ступите у њихово коло, да нам учините ту част и радите на *Зори*. Пошаљите штогод; било забавно, било критику, било превод. Ја Вас то молим, пошто сам и ја један од чланова редакције“.[479]Упркос жељи, да ствара, Јефтан је морао напустити Мостар, последњу годину живота провео је у Дубровнику. Није ту сада могао помоћи ни лековити приморски вазду. Једино што је за болесног Јефтана, могао учинити Алекса Шантић, било је да врисне кроз стихове песме под насловом „*Живи*“, а кад је природа болесног брата подлегла, да испева тужну, пуну уздаха песмицу: „*На одру брата Јевтана*“....блед и сух, као грана пуна бехара,...остала је да живи његова поезија, црвена, снажна, пуна раскоши“.[480]

Утицај браће Шантић и Уроша Круља на културна дешавања у Новом Саду, нису остала незапажена. Само име Шантића, имало је несумњив значај у просветним и културним установама Срба у јужној Угарској. Трагичан исход живота талентованих Јефтана и Јакова, иако је забележен, јавности нису били познати моменти везани за школовање и песничко сазревање младих песника, које је новосадска средина препознала. Урош Круљ, је током ђачких дана проведених у Новом Саду, изучио „слагање слова“, стекао искуство за припрему текста, уређивање часописа. Што је показао у доцнијим ангажовањима, у академском друштву *Зора* у Бечу, и издавању респектабилног политичког листа *Народ*

Утицај на српску омладину у Војводини, имао је млади песник из Босне Авда Карабеговић. Српски омладинци Стеван Бенин и Марко Поповић, приредили су 1903. у Сомбору две књиге, посвећене делу Авде Карабеговића. Дело је имало идеју српског јединства, настојање да превазиђе верске поделе, које су у прошлости биле узрок „потоцима крви“, у „бунтовничкој земљи“. Уследила је у време Аустроугарске завада и подела, која је допринела да шизматици буду препознати као Власи, Мухамеданци као Турци, а католици као Хрвати. Тако је настала из верске, подела на народе, коју су могли зауставити изузетни појединци, попут Авде Карабеговића. Препознала је у њему српска омладина у Војводини, „ватреног омладинца и даровитог песника“, који је радио на слози православних и

[479] Јован Грчић, *Портрети с писама*, књ.3, ст.231.

[480] РОМС М 19.384 Властоје Алексијевић, *Часопис „Омладинско коло“ и уредник Јефтан Шантић,*ст.12.

мухамеданаца. У песми је главни мотив родољубље, жртва, „Српски род“, пише о Косову, као месту туге и жалости. Иако је живео у фанатизованим условима, који су подразумевали радикалне мере, Авда се уздизао изнад тадашњих схватања. Угледао се на Бранка, Змаја, Војислава Илића, Ђуре Јакшића. Штампане су песме у „Босанској вили“, „Бранковом колу“, „Зори“. Значај песника препознао је Светозар Ћоровић, објавио 1902. у Београду, „Пијесме Авда Хасанбегова-Карабеговића“ Омладина је настојала након 1903. да захваљујући песничком изразу покрене активност, кадру да прерасте у омладински покрет. Стих Карабеговића, из песме *Одговор,* упућује на комплексне прилике:

„Да од Црног до Јадранског мора
Род словенства шири своје гране;
Ал још носи незарасле ране,
Грдне ране клетога раздора.“

Авда је јасан у намери, када је славио поступке народних првака, Глигорија Јефтановића и Војислава Шоле. Мотиве српских првака налази у појмовима: „српска слава, дом мили, опстанак рода свога“. Споменицу посвећену Авди, приредио је и Душан Шијачки, новинар, пореклом из Футога. Захваљујући прилозима познатих српских књижевника као што су: Драгутин Илијић, Бранислав Нушић, Војислав Ј.Илић, Ристо Одавић, Осман Ђикић, Стијепо Кобасица,... Занимљиво да су пренумеранти регистровани у готово свим српским градовима и варошима у Србији.[481]

4.4. Омладинско друштво Српски Соко

Соколско друштво уско је повезано са традицијом чешких сокола, чије су идеје прерасле у идеологију соколског покрета. Соколи иако су неговали словенски дух узајамности, првенствено су радили на националном јачању. Угрожени од Немаца, после револуције 1848. иако разочарани, започели су рад на организовању друштва, кадрог да се организује у национални покрет, путем телесног вежбања, неговања традиција путем фолклора, дилетантских представа, књижевних и

[481] Стеван Бенин,Марко Поповић, *Дјела Авда Карабеговић Хасанбегова*, књига I, Сомбор 1903.ст.25. Душан Шијачки, *Авдина споменица*, Београд 1909.ст.10.

музичких вечери. Мотив сокола, преузели су из српске епске песме, те отуда не чуди, чешки утицај на српске студенте, који су долазили у додир са чешким соколима. Романтичарска симболика, привлачили су све слојеве друштва и узрасте, који су нашли снаге да се национално окупе. Чешки утицај, преко идеја Масарика, везаних за „ситан рад“ доприносио је друштвеном сазревању и значајном чешком утицају на српску омладину и интелигенцију. Лаза Костић, иако песник, међу првима је схватао значај телесног вежбања за физичко и духовно јачање. Змај је подстицао развој телесног вежбања код школске омладине.

Интенцију за оснивање соколског друштва дао је Тихомир Остојић, 1898. у *Бранковом Колу*, када је објавио је текст „Видовданска слава у Раваници“. Слава је поред религиозног, имала значај традиције, требала да буде посвећена неговању народних врлина, телесних и душевних. Остојић је имао у виду Косовске јунаке, Лазара и Милоша Обилића, како би се неховао јуначки дух и понос. Тим поводом дата је иницијатива за настанак Друштва Светог Кнеза Лазара, које је требало да организује јуначко надметање, изложбу ручног рада, драмску косовску представу. Упркос намери, друштво није заживело. Вежбање у гимназијама, иако је уведено 1892. је формалне природе. Све је то указивало на проблеме везане за реализацију соколске идеје.[482]

Соколска активност, развијала се под утицајем Чеха, изражена кроз „српску заветну мисао“ се различито тумачила, зависно од идеја, и контекста историјских околности. Активности Срба на пстварењу „заветне мисли“ биле су усмерене на „ситан рад“. Право Срба да организују своје политичке, привредне и културне организације није оспоравано. Међутим, рад организација помно је надзиран и контролисан. Привредна организација *Привредник* и *Српске земљорадничке задруге* биле су и Хрватима узор. Свесрпски учитељски конгрес одржан у Београду 1906. године, део је започетог процеса, имао је основну мисао национално и културно окупљања. Искуство ђачких дружина, које су пре биле ђачке књижевне трибине, или Уједињене омладине српске, занете политичким сањарењем, није се више могло следити. Омладина се преко соколске мисли примакла конкретном раду, путем фискултурне делатности, фолклорне активности, дат је подстрек

[482] *Српски Соко*, 1907. бр.1,2,3.

националном окупљању. Соколске активности наишле су на подрпку сеоске омладине, која је била пасивна јер је била ван ђачких дружина.

Шире гледано, био је то моменат, када је покрет српске омладине почео је да узима маха од почетка 20. века. *Браник* је истицао, да је омладинско коло повела академска омладина из Босне и Херцеговине. Остала омладина није била равнодушна, убеђена да народ пати и изван Босне и Херцеговине. Постојала је нада, да је омладина изашла из апатије, најављивао се омладински скуп у Сентомашу.[483]

Српски народ, пролазио је кроз разна искушења, посебно је 1902. комплексно било питање хрватско-српских односа. Демонстрације у Загребу, усталасале су покрет српске богословске омладине у Сремским Карловцима и академске омладине у Будимпешти. Грабеж и пљачка, дивљање над православним светињама, није оставило равнодушним ни ректора карловачке богословије, Јована Вучковића. Академска омладина у Будимпешти, осудила је испад, изразила гнушање, објавила да прекида везе са хрватском академском омладином.[484]

Потреба за омладинским организовањем манифестована је на омладинској конференцији у Сремским Карловцима 1903. Последица организовања омладине на широм српском плану, манифестовала се преко друштва, за телесно вежбање, по узору на чешки соколски покрет. Наведене активности, дапринеле су да је Српски Соко, организован у Сремским Карловцима, 1904 године, захваљујући способностима и активностима др Лазе Поповића. Иницијатори соколског покрета, након одржаног скупа, вратили су се у своје школе. Оставили су Лазу Поповића, да новинске вести о раду чешких сокола претвори у српску стварност. Соколску идеју требало је оживети, у једном специфичном амбијенту. Неколико националних романтичара, из редова старе омладине. окупљених Лазе Поповића имали су иза себе богату националну традицију Сремских Карловаца, ослоњену на седиште патријаршије, фондове и задужбине. Трговина се преселила у Нови Сад, она више није материјална потпора. Остало је нешто занатлија, преовладала је пољопривредна делатност. Утицај на средину имала је гимназија и богословија,

[483] *Браник*, 28.6. 1901. бр.76.
[484] *Браник*, 5.9.1902. бр.121.

захваљујући активностима познатих професора. Слику Карловаца, представљали су догађаји везани за „ретке саборе, празне параде и дуготрајне свађе“. Скерлић је Сремске Карловце доживљавао као „прњавор његове Светости“. Средина је називана „мртвом“, старији се заморили, млади нису пристигли.[485]

Живело се под политичким притиском ривалства либерала и радикала. Искако је у политички загрејаној атмосфери радом у култури уредник *Бранковог Кола*, Паја Марковић Адамов. Романтичар и занесењак, давао је уснулим Карловцима кроз кроз приповетку, сјај патине. Слабости друштва, подељеног у више области, настојали су превазићи, талентовани појединци креативним радом. Рад на културном и националном плану нудио је бројне могућности. Универзалнији вид, примерен ширим слојевима је соколска идеја, јер је имала капацитет да обухвати народ. Рачунало се на „првих десет хиљада“, да „мирно и драговољно проспемо животе наше кад треба“. Помоћ свештеника и учитеља, требало је да покрету да ширину. Иако се одјек соколског покрета осетио још у седмој деценији 19. века, требало је да прође време да узме народног маха.[486]

Соколске методе рада добиле су под утицајем српске културе националне особености. Рад соколске идеје огледао се у прихватању физичких вежби, лаке атлетике и интегрисању народне игре и песме.[487]Пригодним текстовима, популарисан је соколски покрет, српска мисао, са кључним речима: слобода и уједињење, напредак народа. Соколска пропаганда ширила се из Сремских Карловаца, у све српске крајеве у не само у Аустроугарској, већ у свим земљама где су Срби живели. Разликовао се соколски покрет од рада ђачких дружина, по идеологији и методи рада. Није се живело у свету фантазија, већ остваривих идеја.. Соколство је постало носиоц вере у будућност, националне културе српске, појавило се у деликатном моменту, када се код омладине створила апатија. Деловање Сокола у Сремским Карловцима, имало је за циљ да привуче омладину, која се налазила на школовању у гимназији и богословији. Утицај омладине у соколу, ставио је печат покрету, који се захваљујући младалачком заносу све више ширио. Срмски Карловци, захваљујући активности омладине, постали су прави

[485] *Споменица Карловачког сокола 1904-1929.* Сремски Карловци 1929. ст.8.
[486] *Браник,* 23.6. 1904. бр.131,
[487] *Српски Соко*, 1906. бр.1.

расадник гимнастичких чета. Лаза Поповић је рачунао да са омладином, васпитаном у соколском духу, културно препороди друштво.[488]Соколском идејом придобио је Васу Стајић, јер је по жељи Србије, члан Народне одбране, изразио спремност да угази у устанак.[489]

Поред добро организованог Привредника, започео је у Загребу национални рад, на стварању омладинског националног покрета, под вођством др Лазара Поповића. Лекар, афирмисан у Загребу, ширио је од 1903. соколску идеју. Сматрао је да ће преко соколског покрета, најлакше ширити „народну мисао српску“. Оснивање соколске организације подстакао је септембра 1903. састанак српске академске омладине у Сремским Карловцима. „Време понесено и узбуркано“, подстакнуто је променама на српском престолу, које су дошле до изражаја и приликом проласка краља Петра кроз Беч. Омладину на школовању захватио је талас оптимизма, „после мучних и срамотних дана“. Завладао је по мишљењу савременика „нови дух“ који се из Србије преливао на расуто српство. Утицај су имали и догађаји везани за смрт Калаја, смену Куена Хедерварија, протест у Далмацији, устанак у јужној Србији и Македонији. Политичка сцена Срба у јужној Угарској обележена је борбом радикала и либерала. Омладинска скупштина 1904. у Београду, расправљала је у оквирима могућности о организационим питањима, привреди, просвети, народном здрављу и јединству Срба и Хрвата. Састанку су присуствовали делегати из Далмације, Војводине, Босне и Македоније. Резултат ове скупштине био је оснивање листа *Омладински гласник* и друштва Српски соко. Омладина је „увукла“ Поповића у рад, идејом да се оснује мачевалачко или ногометно друштво. Боравак Чеха, Јосипа Крауса, чији је брат убрзо позван да помогне рад на оснивању, био је значајан моменат који је подстакао идеју о оснивању Сокола. Правила хрватског сокола из Загреба, послужила су као образац за писање правила у Сремским Карловцима. Појава Сокола у Сремским Карловцима сматрана је у први мах детињаријом. Отпор је пружала и управа српске гимназије, која није дозвољавала извођење вежби у гимназијској сали.

---

[488] *Српски Соко*, 1906.. бр.5.

[489] Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад 1963. ст.210.

Упркос почетним проблемима, Соколи се окупљају, и вежбају, што је убрзо сломило отпор конзервативне средине. Омладински дух, дао је енергију организацији, која је убрзло надрасле своје оквире. Рад Тихомира Остојића, везан за серију чланака о гимнастици, говори о неопходној реформи организације Видовдана у Раваници у националном и витешком духу. Настали су нови подстицајни моменти, који су допринели одржавању Видовданског слета 1906. Организована је јавна вежба и утакмице у „јуначким играма“, тиме је остварено народно јединство Видовдана и Сокола, сем 1908. године. Српски Соко наступао је 1906. у Загребу, на хрватском Свесловенском слету, са око 200 чланова. Организована је Фрушкогорска жупа, која је имала 15 соколских друштава са 1000 чланова. Соко се ослањао на гимназијску и богословску омладину, они су били „главна вежбачка војска“. Патријарх Георгије Бранковић за потребе Сокола купио је најпространију кућу у Сремским Карловцима. Соколи су узели учешће, са 50 чланова, на петом соколском слету у Прагу. [490]Соколе је подржао и тадашњи професор богословије, протосинђел Валеријан Прибићевић, који је у време оснивања тајник, прихватио се места из националних и личних разлога, како би помогао оснивање омладинске организације.

Јавно је изражаван став да Соколи вежбају без уплива политике. Истовремено се подстиче рад на развоју певачких, литерарних, политичких и културних друштва. Велики замах разноврсног омладинског рада, уводио је српско друштво у препород. Лаза Поповић, износио је тежњу „да има 10.000 сокола“.[491]Сремски Карловци у том моменту нису само духовно, већ и национално средиште српског покрета не само у Угарској, већ у Босни и Херцеговини, Хрватској и Славонији. Седиште свесрпског соколског покрета у Хабзбуршкој Монархији. Велики значај утицаја Сокола, дошао је до изражаја у време балканских и Првог светског рата. Соколска идеја подстакла је ширење националне свести, допринела обликовању националних тежњи и стремљења.

Др Лаза Поповић (1877-1941) је карловачки ђак, у младости социјалиста, оснивач и руководилац Сокола у јужној Угарској и Босни и Херцеговини, заслужан

[490] МВ ин.бр.184 Збирка Красојевић, Лаза Поповић и двадесетпетогодишњица Карловачког сокола

[491] *Браник*, 10.6.1904. бр.131.

и за рад сокола у Србији. Организовао је Фрушкогорску соколску жупу, уређивао је лист *Српски соко* 1906-1912. истовремено орган босанских Сокола, затим *Српског соколског гласника (*1912*)* . Агитовао је за слободу и уједињење. Насупрот Жакули и Грђићу, залагао се за оснивање само једне жупе у Босни и Херцеговини. Сремски и босански соколи ујединили су се 1909. Иницијативом Поповића 1910. основан је *Савез соколских друштава*. Писао је о соколској војсци, која ће у згодно време подупрети српску војску. Сарадник је Народне одбране. Осуђен је на Бањалучком процесу, 1915. на годину дана затвора, заједно са 119 оптужених, међу којима је било Војвођана. Соколске идеје, прихваћене су од стране Васе Стајића, иако је сам проповедао о „интелектуално ослобођење од средњовековних окова“. Соколски рад, разумео је као везу са животом српског народа. Соколска мисао Поповића, могла је бити реализована код Стајића, као планинарско друштво, јер се налазио у Пљевљу, где је „варварски мрак“.[492]

Појава соколске идеје привукла је омладину, која је „нагрнула“ као „опијена“. Дошла је до изражаја захваљујући соколском покрету, словенска либерална идеја, са културним, националним и ослободилачким тенденцијама. Жеља да се искаже јединство преко организације сокола, организованих као војне формације, са стерешинама који су радили на остварењу територијалне и духовне слободе. Високо постављени циљеви, прво код Чеха, затим осталих Словена, подстакли су на окупљање и изазвали подозрење власти. Телесно вежбање, културне активности, подстицале су националне тежње, окупљања српских земаља у једну целину. Српска соколска мисао, окупила је омладину, користила је гимнастичке вежбе, рад у културном уздизању, у витешком духу радила на јачању угледа и части српског народа. Организатор идејног рада Лаза Поповић, писао је чланке, издавао лист *Српски соко*, организовао соколске слетове поред манастира Раваница у Врднику. Поред српског израза, српски соколи неговали су словенске везе, значајним контактима, оствареним на слету у Прагу. Захваљујући иницијативи Лазе Поповића, успостављена је 1909. сарадња са соколима у Босни и

[492] Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад 1963. ст.59,80.

Херцеговини, „јер су Срби и једни и други, јер су соколство и Српство једно, а за доказ томе треба и овај састанак да послужи“. [493]

Срби су на подручју Хрватске и Славоније за кратко време, захваљујући упливу појединаца, разумевању средине, и омладини која је препознала национални дух. створили организацију Сокола у 32 места.[494]Сремски Карловци су средиште српског соколског покрета. Омладина је носилац народне свести, знање и културе. Занети идејом подизања Српског Соколског Дома, соколи су имали намеру да окупе ђачку, трговачку, занатлијску, ратарску омладину и омладинска друштва. Српска омладина требало је из разних крајева, не само због школовања да се окупља у Сремским Карловцима, већ и ради вежбања у телесном и духовном смислу.[495] Соко је могао бити припадник било које политичке странке, моралног или религиозног уверења, класне припадности. Сам патријарх је за потребе сокола купио кућу у Сремским Карловцима, у вредности од 30.000 к. Међу оснивачима соколског покрета налазио се професор Валеријан Прибићевић, прота Јован Јеремић, архимандрид и професор богословије Иларион Зеремски. Српска соколска читаоница у Сремским Карловцима, била је место држања састанак управе.[496]

Српско гимнастичко друштво „Душан Силни“, утемељено је у Сарајеву 1905. до промене имена у „Српски соко“, дошло је 1909. а укидање друштва уследило је 1914. Међу истакнутим личностима соколског покрета у Сарајеву, био је у интервалу 1908-1909. старешина, учитељ Стево Калуђерчић, родом из Сомбора. Под његовом управом одржано је за годину дана 14 седница. Прихваћена је командна терминологија, егзерцир од српске војске у Београду. Калуђерчић је имао и дужност да помаже при вежбању женског одељења, учитељу Димитрију Матејићу. Постојала је веза и сарадња Фрушкогорске жупе са Српским соколом из Сарајева. Приликом израде Правила будуће сарајевске жупе на састанак су позвани представници фрушкогорске жупе Лаза Поповић и Стеван Симеоновић- Чокић.

---

[493] Никола Жутић, *Српски соколи у Срему 1903-1929,* Споменица историјског архива Срем, Сремска Митровица 2006. Број 4. ст.155-157.

[494] *Говори бранитеља у казненој парници против Адама Прибићевића и педесетдвојице другова*, Загреб 1909., ст.123 и 125.

[495] *Српски соко*, Сремски Карловци 15/28.12. 1907. бр.2.

[496] *Српски соко*, Сремски Карловци 1907, број 6.

Пета годишња скупштина Српског сокола, одржана је у свечаној дворани српске школе у Сарајеву, у чему је заслуге имао Стево Калуђерчић. Друштво је радило на поправљању метеријалног стања, сакупљању чланова, и стварању жупе, како би осигурала будућност. Старешина сокола био је 1909/10. Војислав Бесаровић, заменик Јово Поповић. Соколи из Сарајева су 1909. узели учешће на Видовданском слету у Раваници, и успоставили контакте са хрватским и словеначким соколима. Лаза Поповић, дао је сугестију за оснивање босанскохерцеговачке жупе. Тадашња друштва у почетку су имала локални карактер, постала су део великог соколског покрета.[497]

Лист за соколске ствари *Српски соко*, почео је да излази 1906.године. Следеће 1907. имао је 440 претплатника у 99 места. Српско подручје Хрватске и Слвоније узимало је 274 примерака у 43 места. Угарски Срби били су претплаћени на 99 примерака у 19 места. Босна и Херцеговина са са 22 претплатника у 12 места. Далмација 5 претплатника у 5 места. Црна Гора 2 претплатника у 2 места. Претплатника је било још у Америци, Немачкој, Бугарској и Аустрији. Ангажовањем истицала се Фрушкогорска жупа, са 16 друштва, 900 чланова, имала је само 122 претплатника. Српских соколских друштва ван Жупе, у Хрватској и Славонији било је 7, и 500 чланова, са 76 претплатника. Прве године изашао је у 12 бројева, и био једини српски соколски лист. Говор цифара упућује на значај подручја Хрватске и Слвоније за развој соколског покрета.[498]

Хрватски соколски савез био је заступљен на српском соколском слету у Раваници 1906. Српска соколска жупа фрушкогорска била је позвана да приступи савезу словенских соколских друштава. Рад душтава оцењен је од државног тужиоца опасним. Намера да се соколске организације назову именом Душан Силни исказана је у *Српској ријечи,* јер је под тим именом формирано друштво у Мостару није у соколском покрету прихваћена. Соколски слет у Раваници сваке године на Видовдан окупљао је народ, да свечано обележи спомен на кнеза Лазара. Народни збор је јавна манифестација српског народа из Монархије, окупљеног око моштију кнеза. Соколски слет жупе фрушкогорске имао је тако за публику

[497] Хајрудин Ћурић, *Историја српског сокола у Сарајеву*, Сарајево 1940, ст. 5-15, 19,26,28,30, 31,80,81.

[498] *Српски соко*, Сремски Карловци 1908, број 10.

мноштво народа које је помно пратило вежбе. Од тог догађаја имали су користи и кафеџије, који су продавали стотине хектолитара алкохола.[499] Наведени догађаји били су јасан одраз националних манифестација. Видовдански слет сокола током 1905-1907. ухватио је маха и заживео у народу. Слет је служио као пропаганда, изостанак соколског слета у Раваници 1908. изазвао је незадовољство чланства. Био је то моменат анексије, када је власт организовала велеиздајнички процес, како би зауставила српски национални покрет, као опозицију систему власти. Старешина Сокола Лаза Поповић, у листу *Српски Соко,* тумачио је забрану власти, само потребом да се преиспита рад „сада у невреме“.[500]Соколи у Хрватској оштро су гоњени, прогоне су искусили и Срби у Хрватској. Састанци сокола били су забрањени. Последица велеиздајничког процеса била је забрана вежбања 1909. сокола у Сремским Карловцима. Оптужница је означила соколе као организацију за „великосрпску пропаганду у којој није сврха гимнастичка“, него им је тек она „привидна, у правилима изнесена сврха, а права и једина сврха је пропагирање и ширење српске идеје“. Српки соколи, како се наводи у оптужници, сачињавали су српску народну војску, „која имаде служити великосрпској пропаганди за сада деловањем речи, а догодице чином“.[501]

Омладина јужне Угарске оживела је идеје о јединству омладинског покрета под утицајем успомена на покрет Уједињене омладине српске. Утицај је имала успомена на активност песника Лазе Костића, чија је песма „Нови нараштај“ подстицала дијалог и јединство „представника старине и омладине“.[502]Песник Лаза Костић, у раној младости је дошао у додир са гимнастичким вежбањем. Имао је симпатије према соколском покрету, што је допринело да у славу петогодишњег рада 1910. напише песму „Ој Соколи“, која је штампана у војвођанском броју *Босанске виле.*

Соко је у време 1910-1912. остварио значајан помак у националном раду. Организација је технички проширена, захваљујући повољнијим приликама које су настале после анексије Босне и Херцеговине. Основана је 1910. у Загребу Српска

---

[499] *Говори бранитеља у казненој парници против Адама Прибићевића и педесетдвојице другова,* Загреб 1909. ст.126,128, и 131;

[500] *Српски Соко*, Сремски Карловци 1908, број 12.

[501] *Споменица Карловачког сокола 1904-1929.* Сремски Карловци 1929. ст.24,25.

[502] РОМС 6.361 Рајић Тима-Остојић Тихомир, 20.12.1909.

Соколска Жупа Крајишка са 14 друштава, у Сарајеву Српска Соколска Жупа БосанскоХерцеговачка са 20. Допринос у оснивању жупа дали су Лаза Поповић и Стеван Симеоновић Чокић, као изасланици Жупе Фрушкогорске. Три жупе су нарасле на 60 друштва. Покренута је иницијатива да се за соколска друштва у Јужној Угарској, Далмацији, Црној Гори, оснују две соколске жупе. У Србији је спајањем Београдског Сокола и гимнастичких друштава Душан Силни, створен је Савез Соколских Друштава Душан Силни.[503]

Одржан је почетком новембра 1910. у Београду свесрпски соколски састанак у Београду. Створено је Уједињено српско соколство, од сокола из Монархије и Србије. Српско соколство чинили су Савез соколских друштава „Душан Силни“ (Београд), „Жупа Фрушкогорска“ (Сремски Карловци), Жупа „Крајишка“(Загреб), Жупа босанскохерцеговачка (Сарајево), Српска соколска жупа за Приморје (Херцег Нови-Дубровник-Книн), Соколска друштва у Угарској (Барања, Бачка, Банат) и соколско друштво у Америци (Чикаго). Уједињено српско соколство имало је на челу главни и стручни одбор. Главни одбор били су: Стеван Тодоровић, Војислав Живковић, Сретен Обрадовић (Београд), Лаза Поповић(Сремски Карловци), Срђан Будисављевић(Загреб), др Воја Бесаревић(Сарајево), Марко Комљеновић (Херцег Нови), Душан Б.Поповић(Чикаго). Технички одбор: Ф.Хофман ,Ж.Лазаревић, (Београд), Милан Теодоровић Сремски Карловци), С.Жакула(Сарајево), Чеда Милић(Мостар), др Милан Метикош(Загреб), М.Цвелић (Бјеловар), Ђуро Гавриловић(Земун), Богдан Јаворић (Херцег Нови).

Наду у другачију будућност разједињеног српства уливао је 1911. уједињени „Српски соко“. Први пут све српске жупе наступале су заједно на слету у Загребу 1911. Прашки слет 1912. изузетна манифестација на којој је учествовало 1000 српских сокола. Тада је дошло до састанка српских, словеначких и хрватских сокола, ради стварања заједничке организације. Током балканског рата, неколико чланова сокола из Сарајева узело је учешће. Власт је 1913. распустила сва српска

[503] *Споменица Карловачког сокола 1904-1929*. Сремски Карловци 1929. ст.17.

друштва у Босни и Херцеговини. После Видовдана 1914. Начелник Сокола узет је у таоце, соколи су затварани.[504]

Уједињено Соколско друштво имало је 1913. године 122 друштва, 7940 чланова, 3093 гимнастичара, 465 чланица, 328 гимнастичарки, 2338 мушког нараштаја, 610 женског нараштаја, 391 предњак и 18 предњакиња.[505]

Почетак Првог светског рата, означио је престанак рада соколског друштва, које је забрањено и расформирано, у Хрватској, Славонији и Срему, одлуку је донео бан. Против истакнутих вођа Сокола организован је велеиздајнички процес, током 1915. у Загребу. Оптужница је подигнута против др Лазе Поповића и Милана Теодоровића, др Милана Метикоша, др Срђана Будисављевића, Ђуре Гавриловића. Бранитељи оптужених били су др Душан Поповић, др Едо Луканић. Главни део оптужбе односио се на рад др Лазе Поповића. Елементи оптужбе, били су следећи, да је давао иницијативу за оснивање српских соколских друштава, реорганизацију соколског друштва „Душан Силни“у Краљевини Србији. Оптужба је наводила, да је под изговором гимнастичког рада „културне заједнице“ спроводио уједињење соколских друштава Аустроугарске са друштвима у Краљевини Србији. Поповић, се по наводима оптужнице, бавио агитацијом и великосрпском пропагандом у сарадњи са водећим личностима соколског покрета, и Народне одбране, „пропагирајући политичко јединство целокупног српског народа“. Рад Поповића имао је за циљ организовање немира, како би се у време повољних околности, у доба рата, срушили Аустроугарску и припојили Краљевини Србији. Оптужница је заснована на тврдњи да је соколско друштво „Душан Силни“ био у тесној вези са „Народном одбраном“, чији је циљ борба за ослобођење и уједињење, ради стварања Велике Србије. Припајањем Босне и Херцеговине, Хрватске, Славоније, и Далмације од Монархије. Либерална идеологија сокола, допринеће стварању југословенског соколства. Одржана је 18.6. 1914. у Загребу тајна седница, на коју су дошли представници Словенске соколске свезе, Хрватског соколског савеза, Савеза српских соколских друштава „Душан Силни“ и Српске соколске жупе „Крајишке“. Састављена је програмска декларација о уједињењу југословенског

[504] Хајрудин Ћурић, *Историја српског сокола у Сарајеву,* Сарајево 1940. ст. 80,81.

[505] Никола Жутић, *Српски соколи у Срему 1903-1929*, Споменица историјског архива Срем, Сремска Митровица 2006. Број 4. ст.158.

соколства, која је требала да се објави у августу 1914. на планираном трећем свесловенском слету у Љубљани. План сокола онемогућила је власт, која је већ 20.6.1914. забранила слет и тиме онемогућила манифестацију авангардног југословенског националног концепта.[506]

Соколска мисао у српској књижевности, привукла је Васу Стајића, да искаже соколске типове присутне у епској гусларској и уметничкој поезији. Стајић је низом примера, почев од средњег века, нанизао галерију соколских ликова, сводећи искуство у соколску мисао, Школе, настале под утицајем запада, како је записао Стајић, настоје да укроте, а не да канализују дубље нагоне наше омладине. Намера Стајића била је да инспирише на „ситан рад“ кроз свакодневно вежбање и васпитање воље. Српска књижевност постала је пропагатор соколског духа, пре него се појавио соколски покрет.[507]

Занос омладине националним радом, приметна је у разним приликама. Тима Рајић, налазио се у време превирања 1908. на школовању у Прагу. Под утицајем свести о потреби да се „будимо, да пођемо другим путем, у раду и борби за одржање нашег народа, радујем се, да се баш у том добу појавило оно, што је још пре требало доћи..“ Појава листа *Српски глас*, изазвала је код Рајића талас одушевљења. Исказао је дивљење према раду Тихомира Остојића, „а за вама мора све што је родољубиво, поштено, напредно“. Надао се да су идеје Остојића прихваћене код огромне већине омладине, која се налазила на школовању. Признаје да омладина није спремна да делује отворено, јер то Остојић није захтевао. Изнео је Рајић став, да је три четвртине богословске омладине у Сремским Карловцима, прихватила идеје Остојића. Богословска омладина је напустила идеје радикала. Познат је догађај везан за сахрану Змаја, којој је присуствовала упркос заповести управе и митрополита. Омладина је у Змају гледала не само песника, већ га је сматрала прваком радикала. Рајић је написао да је богословска омладина била радикална у време сахране Змају, да је 1908. уз Тихомира Остојића, да је уз демократски странку.[508] Рајић је 1908. заузео став да су радикали у мањини, „пуштени кући да јаве историји, да је некад и њих било“. Акт

[506] Никола Жутић, *Српски соколи у Срему 1903-1929,* 159-162.
[507] Васа Стајић, *Соколска мисао у српској књижевности*, Нови Сад 1924, ст.1-16.
[508] РОМС инв.бр. 6.359 Рајић Тима-Остојић Тихомир, 6.8.1908.

оснивања демократске странке, имао је за Рајића прворазредни значај. Истицао је „преокрет у мишљењу, у раду, у животу нашега народа. Ако хоћемо да смо слободни морамо битзи јаки.“ Сматрао је да снага народа долази од просвећености, да је почетак просвећивања, почетак буђења. Зато је демократска странка морала обухватити све „учитеље народа“, како би могла да води борбу против „мрачњаштва, себичности и злочинства“. Рајић се под утицајем рада Масарика, заложио за ситан рад, у ком ће *Српски глас, „*не сме бити само политички часопис, он мора бити и књига у руци народа, из које ће народ учити о свему, што је добро, лепо, узвишено. Оно што је у Херцеговини *Народ*, то треба и мора бити нама *Српски глас“.* Рајић је под утицајем Чеха, прихватио идеје Сокола. Истицао је потребу да „Ви радите на том пољу, ми ћемо на овом“ Замишљено је било да се омладински рад одвија како на просвећивању, тако и соколском раду. [509] Током 1909. Тима Рајић, налазио се у Босни, у Приједору, одакле је писао да ценио је рад Остојића на пољу образовања за народ, и да он даје допринос кроз рад Сокола.[510]Рад Рајића одвијао се у две средине, прво у јужној Угарској, затим у Босни и Херцеговини, где је пропагирао идеје соколског покрета, и налазио се под утицајем Тихомира Остојића, Лазе Поповића и Васе Стајића.

Омладина је са одушевљењем ширила соколске идеје, са поносом је облачила соколску униформу, у која је била израз националне особености, идеала ослобођења и уједињења. Соколски покрет је подстакао остварење националих идеала ослобођења и уједињења. Српска национална мисао преко Сокола, имала је велики уплив на тадашњи нараштај, који је из националног сањарења ушао у ново раздобље српске историје.

4.5. Покушаји Вељка Петровића

Вељко Петровић је значајна личност српског јавног живота. Деловао је из више значајних позиција. Афирмисао се у српском јавном животу, књижевним, политичким и новинарским радом. Имао је велики уплив у ширењу националних идеја и схватања свога доба. Преко новинарских текстова, родољубивих песама,

[509] РОМС инв.бр. 6.359 Рајић Тима-Остојић Тихомир, 6.8.1908.
[510] РОМС инв.бр. 6.360 Рајић Тима-Остојић Тихомир, 9.12.1909.

ангажованих приповедака и новела, заузимао је значајно место у националној, културној и политичкој сфери живота. Дело Вељка Петровића, прихватило је и препознало јавно мнење како у Војводини, тако у Босни и Херцеговини. Утицај се осећао у културно снажним срединама Београда и Загреба. Стваралаштво Петровића, прелазило је уске политичке оквире, ширило се ван граница, постало је српска културна и политичка тековина. Иако пореклом из Сомбора, свестан је херцеговачких корена, разумео је време, људе и догађаје у Сарајеву, наметнуо свој импулс у два света. Деловањем је спајао „усахлу и малокрвну“ Војводину, са темпераментном Босном и Херцеговином. Могао је да осети мане и врлине, у намери да повеже национални дух раздељеног српства, Мисија Вељка Петровића, у прве две деценије 20. века, имала је тежиште на националном раду, који је мењао форме и облике, од новинских текстова, преко патриотских песама и ангажованих приповетки и новела. Иако се није упуштао у страначки рад, давао је велики допринос у сагледавању друштвених, политичких, економских прилика. Песимизам Вељка Петровића, пре је критика недостатака српског друштва у Угарској. Друштвена, економска и политичка криза, обележила је осму и девету деценију 19. века, означена као „декаденција“, „дегенерација“ српског народа.[511]

Током 1904. назива себе чланом Омладине, поздравља одлуку Остојића о покретању новог српског дневног листа „који ће о свему писати“. Указује на слабо знање српског језика када се ради о стручној терминологији и кратком изражавању.[512] Петровић је за време школовања оптерећен питањима економског и културног напредка Српства са ове стране Саве, и тражи одговор на недоумице од Остојића. Одговор на питање домета у култури, издаваштву, колико је књига штампано у Матици. Што указује на широк културолошки дијапазон интересовања, и потенцијал стваралаштва.[513]Петровић је незадовољан статусом академске омладине у Будимпешти. Сматрао је да Коло младих Срба, заслужује више респекта. Кадар је да запази прилике у друштву, спреман да на њих реагује.

[511] Коста Милутиновић, *Вељко Петровић као сведок и писац историје*, Зборник Матице српске за историју, 1984.бр.30 с т.75. Лист *Политика,* донео је 1933. Бр.6-9. Текст, *Декаденција српског народа у Војводини*, са потписом Димитрија Кириловића.

[512] Вељко Петровић, *Писма 1904-1967*, Нови Сад 1997. Види РОМС инв.бр. 6.068. Вељко Петровић-Тихомиру Остојићу, Будимпешта 7.12.1904.

[513] РОМС инв.бр.6067. Вељко Петровић-Тихомиру Остојићу, Будимпешта, 27.3.1905

Апатија и нерад, није захватила само српску омладину. Српско друштво и политика, налазило се у стању малаксалости и растројства. Српска интелигенција захваљујући школском систему, захваћена је процесом асимилације.[514]

Показало се да је у Колу спреман да се упусти у ватрену препирку са догматичким ставовима, без знања модерне позитивне естетике, ослоњене на филозофију природних наука.[515] Прихватио је модерну, која је добила пуни уметнички израз, захваљујући имагинацији индивидуалних остварења. Упустио се у писање новеле, како би објаснио живот српске омладине у Војводини. Говори о Омладини нараслој у једноставној, доброћудној српској равници у судару са великим, нервозним, мамљивим светом и душевним кризама. Исказивао је жељу да својим књижевним писањем постане узор приликом стварања толико жељеног књижевног подмладка у Војводини.[516]

Развојни пут Петровића, указује на тражења излаза из бројних недоумица. Млади студент права у Пешти, као дописник листа *Србобран*, отварио је деликатне теме, које су задирале у област политике, националних права између Срба и Мађара. Ангажован у „Колу младих Срба“ у Пешти, по угледу на Светозара Марковића, у васпитању је тражио одговор на „апатију и нерад“ омладине. Друштвени, политички услови, нису били повољни за школовање Срба у Угарској. Узрок је делом тражио у пасивној српској интелигенцији, националном угњетавању и асимилацији. Незадовољство Петровића, дешавало се у моменту обнове омладинског покрета, који је до тада неорганизован, препуштен анархији. На сцени су били покушаји да се покрену омладински листови, соколи, изврши реформа Матице српске, реафирмише позориште....Стваралачки рад усмерио је на оснивање месечне ревије *Croacia*, која је излазила у Пешти, бавила се политичким, социјалним и културним приликама у Хрватској и Славонији. Намера је била, релаксирање односа између Срба, Хрвата и Мађара. Часопис је окупио угледне писце и научнике југословенског подручја.[517] Затим, прелази у *Србобран*, ствара у Загребу, у време сукоба између „старих“ и „младих“, Матице хрватске и Друштва

[514] Вељко Петровић, *Времена и догађаји*, Нови Сад 1954. ст.518.523.

[515] РОМС инв. бр. 6072, Вељко Петровић-Тихомиру Остојићу, Будимпешта, 2.3.1906.

[516] РОМС инв. бр. 2544, Вељко Петровић-Милану Савићу, Будимпешта 29.7.1906.

[517] Супило, Смодлак, Тартаља, Нодило, Шишић, Марјановић, Војновић, Станковић, Дучић, Сремац, Ракић, Јакшић, Матавуљ...

хрватских књижевника Радило се о сукобу традиционалне и модерне књижевности. Следеће искуство, била је *Српска ријеч* у Сарајеву. Време пред доношење Устава, нашао се у Кочићевој, Шантићевој, Риндиној и Принциповој отаџбини, чија је национална и списатељска прегнућа добро упознао. Оставрио је „давнашњу жељу“ да оде у Босну „нарочито због чистоте језика“. Песму „Босанци“ написао је још у Пешти, тада је сарађивао са др Емил Гаврилом, који је правни и политички саветник српске владе, у питањима везаним за црквеношколску аутономију муслимана и Срба. Петар Кочић, охрабрио је песника да пише пркосне песме. Уређивао је *Српску ријеч*, писао уводнике, књижевне есеје, сарадник је *Народа* и *Прегледа.* Писао је о виталним проблемима, износио намере власти да око Бања Луке, Приједора и Босанске Градишке, населе 36.000 колониста, „инвазија у великом стилу“. Писао је о велеиздајничком процесу у Загребу, извођењу „револуционарног програма“ против Аустрије. Бавио се низом тема везаним како за свакодневни живот, тако и за културно стваралаштво.[518]

Тежња за националним подстицајима, присутна је код Петровића у студентском добу, Захваљујући ангажовању у Колу, јавио се национални занос који га није напуштао, већ се преносио у сферу књижевности и друштвеног ангажовања. Критичан је према појавама у српском друштву, кроз више аспеката. Живот у Сомбору означен је од Вељка Петровића, речима: „ниским, животињским, … да вегетира“. Присутан омладински дух сажет је у три речи: очајан, безначајан и безбојан. Пред очима Петровића, били су млади и стари људи, који су једва прочитали две српске књиге, који нису имали представи о српском народу, у смислу где и колико „нас има“. Још мање су упућени у политичке, привредне и културне прилике. Српски језик почетком 20. века, губио је битку под налетом мађарског. „Мени се крв узмути гледајући потомке старих граничара и „граждана“ где међу собом говоре мађарски“. Вељко Петровић је 1905. у намери да национално пробуди своје суграђане, обавестио Тихомира Остојића, да се међу млађим људима у Сомбору, покренула акција за оснивање омладинског друштва, под називом „Омладинско коло“. Намера је била да се код омладине пробуди

[518] Коста Милутиновић, *Вељко Петровић као сведок и писац историје*, Зборник Матице српске за историју, 1984. бр.30. ст. 59-67.

интерес за српску ствар. Узда се у мудру тактику ради спаса омладине од апатије. Уместо теревенки и подвига у пићу, да се пробуди интерес за српску књигу, да оснују књижевни лист. Преовладало је мишљење да се од 15 до 20 младића, прво оснује друштво за културни развитак, затим „Соко“, друштво за телесно вежбање. Вељко Петровић био је дужан да набави статут, код већ основаних друштава, како би га поднео министарству рада, ради дозволе. Испољена иницијатива није била довољна, сама по себи, требало је исказати ефикасност, како се не би опет сахранило „једно мртворођенче“. Намера је била да се млађа омладина спасе из „канџи апатије, не само према свему што је српско, но упоће према свему што је лепо, племенито и узвишено“.[519]

Надао се оживотворењу српске идеје путем књижевног деловања. Велику наду полагао је у утицај *Летописа Матице српске*, који је сматран за званични књижевни орган оностраних Срба писаца у који је намеравао послати песме. Страховао је од Књижевног одбора због евентуалних разлика у естетским и филозофским начелима. Стрепња га је нагнала да поређења ради наведе да су Дучића примили због већ стеченог имена. Петровић је свестан да не пише за госпођице, нити сентименталне младиће, ни за „луде масе, но за онај мален број мисаоних, модерних људи“. Носио га је идеал да прикаже реалистички живот младих Срба, које би обухватио сукобе.[520] Рефлексије Петровића указују на тежњу да савлада отпор у Летопису, због традиционалног схватања, за чланове уредништва употребљавао је израз „Стари“. Долазило је до неспоразуми између Вељка Петровића и Тихомира Остојића, који је у том периоду секретар Матице. Чланове књижевног одбора назива „непесменицима“.[521] Сукобе са уредником, Вељко Петровић је коментарисао у писму Остојићу речима: „Опростите дакле што сам слаб у борби против исте силе, која је и у Војводини сила“.[522]

Омладински покрет Срба у јужној Угарској, одвијао се делом и под књижевним утицајем Вељка Петровића. Рођен 1884. у Сомбору, потиче из свештеничке породице. Прво је писао на мађарском, члан је ђачке групе „Holnap“

[519] РОМС бр.6075 Вељко Петровић-Тихомиру Остојићу, 24.7.1905.
[520] РОМС инв. бр. 6069, Вељко Петровић-Тихомиру Остојићу, Бпешта, 27.2.1906.
[521] РОМС инв. бр. 3076. Вељко Петровић-Тихомиру Остојићу, Сарајево, 19.7.1910. стр.37.
[522] РОМС инв. бр. 6074. Вељко Петровић-Тихомиру Остојићу, Сарајево, 19.7.1910.стр.36.

у Вараду. Издавао је 1906. књижевни часопис Срба, Хрвата и Мађара, „Croacia“ у Пешти. Сарадници су Супило, Лорковић, Прибићевић, Смодлака, Марјановић, .. Писао је за мађарску дневну штампу. Сарадник је „Србобрана“ 1903-1907. уредник сарајевске „Српске ријечи“ 1909-1911. сарадник „Народа“. сарадник је „Браника“ 1912-1913. као дописник са балканског бојишта. Петровић је пријатељ Стајића, улази у групу кикиндских демократа. Сели се у Београд 1912. сарадник је „Словенског југа“, „Дела“, „Нове искре“, „Српског књижевног гласника“- Писао је за војвођанске листове „Српски глас“ у Кикинди, „Слога“ у Сомбору, „Летопису Матице српске“, слао је „Новом Србину“ и „Бранковом колу“. Сарадник је књижевних часописа у Босни, „Пријегледа“и „Босанске виле“. [523] Немиран, песнички дух, није се мирио са општим приликама, младост је енергијом покренула успавано српско друштво. „*Родољубиве песме*“ Вељка Петровића, као пламен, дочекане су од јавног мнења, које је Стајић препознао као јасан поетски израз, и узвратио речима „хоћемо Ускрс из овог ропства и распећа“.Уместо безнађа, наступио је осећај одлучности, идејни вођа огласио се „као труба на уранку“.[524]

Вељко Петровић нашао се 1910. у групи младих људи који су узели да уређују *Босанску Вилу*. Предвиђено је било да први број буде босански, други србијански, трећи хрватски, четврти војвођански и бановски. Петровић ја са ауторитетом уредника, за *Босанску вилу*, затражио рукописе од Тихомира Остојића, Милете Јакшића, Васе Стајића и Лазе Костића.[525]

Петровић је у време боравка у Сарајеву 1909-1911. радио у листу „*Српска ријеч“* на подизању народног духа. Слао је охрабрујуће поруке, текстовима са насловом: „Радимо непрестано“, „Пред новим временом“. Подсећао на славну прошлост, на културне домете, по којима се наш народ мерио са водећим народима. Народ који је „царовао“ требало је пробудити уверење да се властитим снагама може створити своју народну државу, да буде „свој“. Стваралаштво Петровића тражило је одговоре на бројне изазове свога времена. Претпоставке за напредак привреде и културе Петровић, тражио је у духовном расположењу националном полету. Теме за бројне чланке у Босни и Херцеговини, налазио је у

[523] Arpad Lebl, Politički lik Vase Stajića, st.124.
[524] Ненад Рајић, *У народу*, Споменица Васи Стајићу, Нови Сад 1938. ст.164-169.
[525] РОМС инв. бр. 6073, Вељко Петровић-Тихомиру Остојићу, Сарајево, 3.1.1910. стр.34.

животу, пуном друштвеног и привредног парадокса и антагонизама.. Власт је настојала да изградњпм саобраћајница и индустрије, увођењем бирократског и полицијског апарата, модернизује државу. Истовремено да подржи заосталу феудалну структуру села, у којој су Срби највећим делом кметови. Судар светова, различитих култура, религија и језика, доживео је у Сарајеву. Нову енергију на националном плану, створила су српска друштва, настала широм српства. Контакти Срба, стварање климе културне блискости и свесрпске узајамности постали су стварност. Осећај националне целине, негован је захваљујући организовању манифестација, које су имале заједнички именитељ у неговању осећаја националног јединства. Задатак привредних, просветних и политичких установа, је сузбијање процеса асимилације, јачање идентитета, путем неговања свесрпске узајамности. Долазак немачких 36.000 колониста у Босну и Херцеговину, био је политички изазов, са којим се требало носити, упорном борбом са „безобзирним непријатељем“. Уверење о јединству националног осећаја, уважавање се осећало 1910 у Сарајеву на манифестацији поводом обележавања јубилеја Просвијете. Респект према несебичном националном раду, је уздизао идеал слободе, сводећи је на принцип алтруизма, социјалне борбе и солидарности. Стваралаштво Мокрањца, Петровић је назвао „јединствена српска нота“, јер меланхолијом дочарава страдање, које не малаксава, већ се диже, захваљујући уметности, која звуцима уједињује.[526]Национално искушење, је почетком 20. века, након анексије Босне и Херцеговине, ушло у фазу драматичног расплета. Владимир Черина у *Вихору*, са дивљењем је писао о Петровићу. Указао је на револуционарно родољубље песника, да има „данас нараштај један узоран, који се одлично спрема на скоре велике националне борбе, и Васкрс своје вековним ропством притиснуте земље..„“[527]

Вељко Петровић, радио је пред балканске ратове у Сарајеву, прво у дневним новинама *Српска ријеч*, затим је у редник у *Босанској вили*. Протеран из Сарајева, нашао се у Београду, где се заузимао у време балканских ратова за Србе из Босни који су хтели да помогну Србији у балканским ратовима 1912. „Добре Србе“ познавао је из Босне и зато се заузимао код Остојића да у Новом Саду добију било

[526] Вељко Петровић, *Времена и догађаји*, Нови Сад 1954. ст. 548-552, 585-588.596-597.
[527] Владимир Черина, *Значење Стајићевих предавања*, Vihor, 1914. Br.8

какав посао.[528] Вељко је 1918. сматрао да је српски народ банкротирао, да је без вођства, без оријентације, без идеала, без изгледа на препород, да је упропашћен централистичком политиком Двора. Резигниран изражавао је убеђења речима:„Оспорени смо и не верујемо у себе. Македонија, Косово и Босна су изгубљени“. После Првог светског рата, изражава став, да је српски народ разочаран, „много је дао, међутим, 1918. његов развој је пометен, прекинут континуитет развоја“.[529]

Значај Петровића, указује да је један од најбољих познаваоаца наше историје, књижевности, сликарства. Пружио је безброј доказа прилозима у *Енциклопедији* Станоја Станојевића. Написао је бројне биографије писаца и сликара, приповетке, есеје, песме, новинске чланке. Говори о увек присутној радости стварања.[530] „Родољубиве песме“ Петровића, Скерлић је тумачио као рационални национализам новог нараштаја, који је уз то демократски. Он је поред Милете Јакшића најбољи „живи песник старе Војводине“.[531] Пре 1914. сматран је за „националну светињу, јер је васкрсао један обамрли род наше поезије, родољубиву песму, дижући је на дотле незампаћену висину, уметничку и мисаону у исти мах“. То је било доба када је можда био и најпопуларнији. Утолико пре, што се говорило да је он „маџарски васпитаник“ и да је „мало недостајало да сав прожет маџарским духом постане и маџарски писац“. Живео је у време Првог светског рата у Паризу и Лондону као члан Југословенског одбора.[532]

По мишљењу Милана Јовановића Стоимировића, Србија је 1900. имала ванредну екипу врло спремних, способних на европској висини. „То је био мали свет, али импозантан свет, који је умео да се одене, и да се држи, и да говори, и да се понаша“. Петровић је био међу њима, захваљујући раду и таленту Уклопио се ангажовањем како у равницу, тако у брда Босне и Херцеговине, пред Велики рат место је нашао у Београду.

---

[528] РОМС инв. бр 3079 Вељко Петровић-Тихомиру Остојићу, Сомбор 18.10.1912. стр. 40.

[529] РОМС М.13.399. Милан Јовановић Стоимировић, *Вељко Петровић*, ст.430.

[530] РОМС М.13.399. Уместо поговора: Милан Јовановић Стоимировић, *Вељко Петровић*, ст. 415.

[531] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963. st. 133.

[532] РОМС М.13.399. Уместо поговора: Милан Јовановић Стоимировић, *Вељко Петровић*, ст. 415.416.

За осам година књижевног рада, у савременој националној поезији, означен је као „најмодернији“. Писао је у складу са интенцијама свога доба. Националистичка омладина је у Петровићу виделе свога учитеља, јер је презирао лажну културу и цивилизацију Запада. Поштовао је ратарске жуљеве, домаће огњиште, Висок степен идеализма красио је поетски израз, који је уздизао націју, лепо и добро.[533]Петровић је оставио траг у културном стваралаштву Срба у Угарској и Босни и Херцеговини. Ангажован у *Српској ријечи, Босанској вили, Народу,* обликовао је јавно мнење Босне и Херцеговине. Снажно присутан на најдраматичнијем подневљу српства, умео је да препозна кључне моменте.

4.6. Напори Васе Стајић

Васа Стајић је присутан у политичком, друштвеном, националном, просветном и омладинском животу Срба Угарске. Активан у социјалистичком покрету, педагошком раду, организовању омладинског покрета. Паралелно је ангажован као публициста, издавач. Исписао је радове посвећене биографијама познатих новосађана, историју новосадске гимназије, бавио се историјом привреде и културе Срба у Војводини.... Стајић, се афирмисао у политичком животу, као вођа предратног омладинског покрета у јужној Угарској. Политичко деловање започео је као ученик, затим студент социјалиста, ширио је идеје у Кикинди, Пешти и Паризу. Лутања на политичкој сцени, неслагање Стајића са „радничком аристократијом“, одвело га је у табор Социјал-демократске странке, до 1904. године, налазио се под утицајем групе Оскара Јасија Затим га је борба за демократију и залагање за решавање националног питања, приближила српским грађанским странкама. Простор јужне Угарске, доживљавао је као „неразвијен“, зато се залагао за развој капитализма, увођење машина у рад, за крупан посед, водио је борбу против „феудалаца“. Насупрот социјалистичким идејама Стајића, Јаша Томић у задругама видео начин за заустављање пропадања на селу, о томе говоре текстови Стајића у *Застави,* публиковани 1896/7. Иако је вршио анализу

[533] *Vihor*, 1914. бр.6.

пропадања сељака, са марксистичког становишта, пропагирао је слогу радника, сељака, интелигенције, буржоазије, и борба за националну слободу.[534] Уочио је да водећи социјалистички идеолози Енгелс, Либкнехт, Кауцки, услед негативног односа према царистичкој Русији, нису уважавали тежње српског народа. Непријатељски су гледали на буне у Босни и Херцеговини, Сличне ставове заступали су енглески либерали, туркофилски расположени. Либкнехт је незадовољство Срба положајем доживљавао као лаж, Енгелс је Србе називао „примитивним народом“.[535]

Стајић се бавио и питањима везаним за периодизацију историје Срба у Угарској. Милетићева делатност, била је Стајићу, тачка из које се повлачи хронолошка линија раздвајања политичког процеса Срба у Угарској. Кључни моменат био је одлазак Милетића 1884. из политичког живота и долазак радикала и нотабилитета, на српску политичку сцену, што назива периодом декаденције. Бројни изазови, захтевали су промишљања, одговоре на политичке, друштвене, културне прилике. Делотворан национални рад ангажованог Стајића, пролази кроз више фаза разноврсног деловања. Социјалистичко идеолошко деловање обележио је хронолошки период 1896-1906. Револуционарни занос уступио је место раду на националном просвећивању 1906-1910. Национални рад добија нове димензије у периоду 1910-1918. то је време јачања тежњи за ослобођењем, Стајић је идеолог омладинског покрета и национални омладински револуционар. Усредсређен је на рад са омладином, прво са позиције професора, затим је ангажован преко листова *Нови Србин* и *Српска Просвета*, као уредник, идеолог омладинског покрета, који ће под диригентском „палицом“ Стајића, добити нове димензије. Намењени су српској средњошколској омладини, која се налазила на школовању у мађарским гимназијама. Страх од мађаризације, потреба за националним васпитањем, путем часописа, утицала је на рад у српским „оазама“ у националном духу и акцији. Посебан значај имао је *Нови Србин,* излазио је у Сомбору, Стајић је настојао да изрази основне тежње омладине.

---

[534] Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад 1963. ст.61-63.65,66. и *Застава,* 6.9.1896. број 132.

[535] Александар Влашкалин, *Јован Пачу и његов круг*, Београд 1996. ст.365.

Деликатан однос Срба и Хрвата, стављали су пред дилему политичке личности, њихове ставове. Повод је био текст, Николе Стојановића, адвоката и националног радника из Босне и Херцеговине. Писац расправе „Срби и Хрвати“, упозорио је на теорију о политичкој нацији, која је могла „искључити Србима у Троједници право на опстанак“. Стојановић је о Хрватима писао као о једној реакционарној, клерикалној групи., док су Срби либерали, демократе и патриоте. Хрвати су по мишљењу Стојановића, авангарда туђина, Срби носиоци идеје „Балкан балканским народиме“. Реакционарне хрватске новине, писале су слично о Србима, Текст је штамапан у *Српском књижевном гласнику,* затим у *Србобрану*, потом као посебна књига у Новом Саду. Уследио је четри дана вандалски насртај, , на Српску банку, Српску штампарију, трговачке радње. Преки суд и интервенција војске, зауставила је даљи погром Срба у Загребу. Васа Стајић, после антисрпских демонстрација изјаснио се 1902. за сарадњу, са уверењем да мисао слоге Срба и Хрвата, није уништена. Изјасно се против одлука радикалског збора у Новом Саду и Београду, јер је збор заузео негативан став против Хрвата. Франковци су заступали тенденцију потискивања српског имена. Агресивни насртаји на Србе у Загребу, утицали су на Стојана Новаковића, да поднесе оставку на чланство у Југословенској академији наука и уметности.[536] Приврженост сарадњи са Хрватима, Стајић је исказао прихватањем српско-хрватске коалиције 1906-1908. док је коалиција водила „нову“ политику. Иступио је из коалиције, када је Светозар Прибићевић са самосталцима стао уз политику Куена, и напустио „политику новог курса“.

Стајић је у периоду 1898-1904. члан Социјал-демократске странке, радио је до тада на ширењу идеја социјализма, да би потом пригралио идеју националног ослобођења. Увиђао је класну структуру друштва, упркос томе радио је на класној сарадњи против националног и феудалног непријатеља. Подстакао је слогу политичких странака, уз сарадњу демократа из Кикинде и Новог Сада.[537]

Стајић је познавао менталитет становништва, што је помогло у реализацији омладинске националне идеологије и каналисању покрета. Развио је поред

[536] Александар Влашкалин, *Јован Пачу и његов круг,* Београд 1996. *ст.679.*
[537] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića,* Novi Sad 1963. ст.66,67,132, 224,227.

педагошког, политичког, културног рада, пропагандну активност. Под утицајем Јована Скерлића, критичан је према романтичној Омладини, народном животу и прошлости, миту, неусклађеним са потребама новог нараштаја. Поједностављено размишљање омладине, која је „певала из душе народа“, наивно уверење, типа да се „уједињење очекивало од још једног Видовдана“ и васкрснућа Душановог царства. Исто је мислио омладински идеолог, пореклом из Босне и Херцеговине, Илија Слијепчевић, у листу *Нови Србобран*. Указао је да упркос социјалних проблема, везаних за егзистенцију становништва, постоји потреба ширења омладинских удружења. Зато је 1906. *Србобран* указивао, да је први задатак омладине агитација „родољубиве браће“ на просветном пољу.[538] Настојао је да шири на стубцима *Слог*е реализам. Поезија Змаја, није била само школска лектира, већ је имала националну функцију препорода. Подстицао је путем занимљивих текстова просвећивање, вршио је попоуларисање националних идеја путем патриотских тема.[539]

Светислав Марић, ценио је Стајића због ентузијазма и националног рада. Удаљен је из карловачке гимназије због социјалистичких идеја. Током студија није се задовољио Бечом и Пештом, није хтео да студира у Кложвару и Дебрецину, отишао је у Париз и Лајпциг. Као свршени филозоф радио је у Санџаку, у Турској. Препознао је Марић у раду Стајића, непоколебљиву веру, тежњу за непрекидним усавршавањем, коју је означио изразом мисија. Упркос сазревању остао је не само социјалиста, већ и револуционарни националиста. *Нови Србин*, поред младости имао је идеале испуњене народним очекивањима и моралним и културним тежњама.[540] Перо Слијепчевић, иако је био свестан да Стајић није „човек са научном културом или са књижевним талентом“ респектовао је његово знање, способност и углед. Устао је против идеалиста и романтичара, тип је „реалистичког“ националног радника. Патријархалну српску културу није поредио са западном, модерном културом.[541]

---

[538] *Србобран*, 1906, бр.275.

[539] *Слога*, 14.12.1908. бр. 50.

[540] Светислав Марић, *Мисионарство Васе Стајића,* Споменица Васи Стајићу, Нови Сад 1938. ст. 131-135.

[541] Перо Слијепчевић, *О шездесето годишњици Васе Стајића*, Споменица Васи Стајићу, Нови Сад 1938. ст.117,118,121.

По доласку у Сомбор, Стајић је 1907. успоставио контакт са браћом Јакшић, и ушао у ужи покрет недељног листа *Српски глас*, који је покренут у Великој Кикинди, као лист Срба демократа. Сарадник је са агажованим текстовима, показао је смисао за разумевање друштвених промена. Указао је на потребу препорода, и самообразовања српског народа, и значај српске омладине. Свестан да омладину не може придобити свакодневним радом, зато је укључује у „крупне послове народа“. Указивао на епске личности, величао подвиге и жртве. Саветовао је омладини да скрива намере, да се чува страних утицаја, да у просветним и социјалним циљевима не полази од Маркса, него од Доситеја, Мушицког и Стерије, Светозара Марковића и Цвијића. Галерија наведених личности, указује на различита временска и идејна одређења. Стајић је имао у виду борбу ширих слојева српског друштва, за демократско и културно остварење. Подржао је захтев групе око Тихомира Остојића, за реформе у Матици српској. Рад у часопису *Српски глас,* уверио је Стајића у неопходност покретања омладинског часописа. Пером је изразио схватање, о нужности, да се сем духовног, оствари политичко јединство Срба. „Васини листови“ *Нови Србин* и *Српска Просвета*, са нестрпљењем су примани. Иако је било отпора у новосадској гимназији, од стране управе, снагом аргумената, отворао је до тада табу теме, што је привукло младу публику, на читање *Новог Србина*.[542]

Преломни догађај, који је пробудио српски народ из „сна“, била је анексија Босне и Херцеговине. Национално питање, постало је средиште разноврсних деловања, политичких странака, делотворних појединаца, и подстицај за реаорганизовање националног покрета. Борба за црквеношколску аутономију, увела је српско друштво у период акција, усмерених на националну борбу. Иако је анексија у делу српске јавности примана као историјска неминовност, доживљавана је као привремено стање. Национални дух Срба у јужној Угарској, подстакнут је на акцију у време велеиздајничког процеса. Акција је покренута у заоштреним околностима, захваљујући и иницијативи Васе Стајића. Притисак власти на српски народ, произвео је осећај угрожености, који је код синода српске

[542] Стојан Јакшић, *Апостолство Васе Стајића*, Споменица Васи Стајићу, Нови Сад 1938. ст.104-108.

православне цркве, српског народа на великим зборовима, у српској штампи, међу српским политичким партијама, развио осећај националне одговорности и солидарности. Развила се национална пропагандна активност, која је обухватила све слојеве српског друштва. Наметнута је национална борба, која ће у редовима омладине, попримити нове димензије, дошао је до изражаја интерес за политичке промене. Притисак власти, натерао је разједињени српски народ да се заједничким силама супростави владајућој хегемонији. Јачало је поверење у српску државу, расло неповерење према Монархији.

Агитација у сврху омладинског рада, имала је успеха, убрзо је акција допринела да активност прерасте у омладински покрет. Означен речима „сретан политички преокрет“ који је допринео да се „осећа дух слободе“. Програм рада, укључивао је активности на материјалном и просветном подизању нивоа становништва. Начин рада, образложен је речима, „требају неколицина бити загрејани за те ствари до фанатизма“.[543]Почетком 1907. извршена је од *Србибрана*, опсервација омладинског рада. Истакнут је приоритет: организовање српског демократског покрета, омладински рад у народу. Критици је изложена несразмера између теоретског и практичног рада. Основано је само неколико народних књижница, земљорадничких задруга, соколских друштава, популарисани су пучки листови, држана предавања занимљивог садржаја. Клуб Самосталне странке у Загребу, Његуш, издао је читанку за анфалбете. Дате су 1907. у *Србобрану*, смернице за српски омладински рад преко ферија. Циљ активности био је усмерен у правцу народног напретка. Препоручен је обилазак кућа, подстицање рада *Привредника* на слању деце, ради школовања, са намером да се сузбије „туђинска најезда“.[544] *Српско девојачко коло* у Сомбору, под вођством Даринке Георгијевић, било је свесно, да је 1908. била у знаку жалосних прилика, које су „ снагу и пажњу целога српства окренуле“. Корисна предавања професора Васе Стајића, Јована Живојиновића, Милутина Гавриловића, усмерена су на подизање националне свести, превазилажење заосталости, неписмености.

[543] *Србобран*, 1907, бр.14.
[544] *Србобран,* 1907, бр.149 и 169.

Текст „*Српска демократска омладина-Рапсодија*“, објављен 1908. провејава духом хуманизма и демократије, борбе за националну слободу. „Страни шовинизам“ подстакао је на потребу за националним окупљањем. Тежња за „ситним радом“, лично усавршавањем, није подразумевала уједињење целокупне омладине, већ позив за ангажовање „младих духова“, „да узму удела у крупним пословима народа, да проговоре и да се жртвују“. „Неприлике народа“, су у томе што нису уједињени у време покрета романтике, као што су то учинили велики народи. По Стајићу, Угарска се налазила у „тешкој кризи“, под влашћу мађарске аристократије. Просветне и социјалне тежње, нису налазиле полазиште у Марксу и Бернштајну, већ Доситеју, Светозару Марковићу и Јовану Цвијићу. Стајић се ослањао на народно предање, које је демократско. Наводи да је српска интелигенција изневерила српски народ у Угарској, када је напустила питање „хлеба“. Излаз из опште српске кризе, требало је да нађе омладина „да модернизује патриотизам“.[545] Комлексна стварност садржи парадоксалан моменат, да Стајић полази са становишта социјалне-демократије, тражи демократску Мађарску, иако у њој не види могућност решења националног питања. Група демократа „Кикинђани“ сарађивали су са демократским мађарским групама, радикали са ситнобуржоаским клерикалном коалицијом, самосталци са партијом финансијског капитала, Грађанска концепција Стајића, подразумевала је сарадњу са радништвом, које 1908. није имало право гласа.[546]

У моментима апатије, Стајић је допринео бујању омладинског покрета, који се деценију пред рат спремио на жртву. „Размахао покрет омладине вољне да у крвавој олуји револуције жртвује своје животе за далеко неко поколење“. *Браник* је писао да је омладина Словака и Румуна, више учествовала у политичком животу. Критиковао је недовољно присуство српске омладине у политичком животу, што је слабило политичку борбу српског народа.[547]

Значајну улогу на подизању националне свести, поред Стајића, имали су водећи српски интелектуалци, са којима је имао блиске односе. Делио је демократске и хуманистичке тежње Јована Скерлића у Србији, подржавао реализам

[545] *Српски глас*, 12.4.1908. бр.16.
[546] Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад 1963.ст.122,141-145.
[547] *Браник*, 4.12.1909. бр.268.

и друштвену критика Петра Кочића у Босни, поетско родољубље Алексе Шантића у Херцеговини. Књижевна шрегнућа младих аутора, постали су синоними за јединствену српску националну свест. Развијању идеје јужнословенске културне заједнице, допринос су дали писци Владимир Назор и Иван Цанкар. Демократски уређена, са снажном интелигенцијом, изложена модернизацији у готово свим областима, Србија је привлачна. Упркос реалном окружењу, снази моћне Монарије, покореним јужнословенским народима пример Србије служио је као образац, коме се тежило. Стајић је у догађајима из 1912. и 1913. видео подстицај, необичну снагу у народу, који је био изгубио веру у „наш народни ускрс“.[548]

Радио је у учитељској школи у Сомбору, на месту професора српског језика давао је својим ученицима право да слободно бирају тему писменог састава, што је имало подстицај на буђење српске националне свести. Отпуштен је 1913. из службе, одлуком српског православног митрополијског црквенога савета, што је одобравао теме и мисли, означене као велеиздајничке. Није помогло ни обраћање епископу Мирону Николићу, заменику патријарха.[549]

Током 1913. налазио се на пропутовању кроз Сарајево, где је „походио“ *Просвјету,* Васиља Грђића и Ристу Радуловића. и одржао предавање о борби Војвођана у време Милетића. Што је указивало на изузетну енергију, усмерену на национални рад, на широком српском националном простору. Нрочито га је погодила вест о смрти Скерлића, која је затекла у драматичном узбуђењу српску интелигенцију у Сарајеву, посебно Владимира Ћоровића. Стајић је сарадњу са Скерлићем започео 1897. било је то пријатељство из ране маладости, од школске клупе. Неговао је и делио са Скерлићем исто политичко и духовно поље интересовања. Политички истомишљеници, имали су заједничку духовну усмереност ка књижевности. Менталитет Срба, тумачио је Скерлић, речима „словенска апатичност, оријентални фатализам“, у време када је народ притискан и потискиван „на свим линијама“, деценијама очекивао спас од владара, или изненадних околности. Основно је било подизати свест и радити на остварењу националних идеала, и тежњи народа. Истицан је пример рада: *Просвјете, Српске*

[548] *Српска просвета*, 1914.бр.5.
[549] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića,* Novi Sad 1963. st.149.

зоре, Привредника, Културне лиге, Народне одбране. Заложио се Скерлић за „буђење заспалих снага у целом народу“.[550]

Постојала је интелектуална умреженост српских интелектуалаца у заједнички духовни круг. Стајић је у Сарајеву у редакцији Радуловићевог *Народа*, и *Српске ријечи*, тврдио да је радикалска. Оба листа, су упркос идејним разликама, топло препоручила Стајићево предавање. Последица је била не само добра посећеност, већ и демонстрације, мотивисане Стајићевим речима. У полицији је преноћио и Боривоје Јевтић. Духовно присуство Стајића у Сарајеву, сведочи о несумњивом интелектуалном утицају. Ристо Радуловић, Димитрије Митрановић, Аугустин Ујевић и други, дивили су се акцији, коју је у име Народне одбране развио Стајић. Вељко Петровић, видео је у Стајићу „фанатичног агитатора и педагога“ који је са својим ђацима ишао у дуге шетње ван Сомбора. Преводио је за ђаке изводе из дела социјалистичких аутора, посебно Бабела.[551] Предавања Стајића, посвећена историји Срба, по местима Бачке и Баната, уносила су нове подстицаје националног расположења. Уместо безнађа, наступио је осећај одлучности, идејни вођа огласио се „као труба на уранку“.[552] Пропагандна делатност, препознатљива у низу манифестација, на различитим тачкама српског духовног простора. Континуитет у раду подразмевао је спремност на деловање како у Сомбору, тако у Пешти, Сремским Карловцима, Бечу, Паризу, Сарајеву...

Дух новог доба, ширио се из Србије, која је доживљавана као Пијемонт, преко *Словенског југа, Народне одбране*, са чијим се радом упознао Стајић. *Народна одбрана* одлучила је, у време балканског рата, да своју акцију пренесе на север, у Војводину. Стајићу су веру у будућност уливали Цвијић и Скерлић, „што је њихов патриотизам био само један облик хуманизма,... захтев социјалне правде.“ По препоруци Вељка Петровића, заједно су фебруара 1912. положили заклетву, са руком на револверу, који се налазио у шаци Милана Прибићевића, тада секретара Народне Одбране. Заклели су се на верност до остварења циља, животом до уједињења Југословена. Боравак у Београду је допринео ратоброности Стајића; пре почетка балканског рата покренуо је септембра 1912. орган Народне одбране за

[550] Предраг Палавестра, *Јован Скерлић*, Нови Сад 2011, ст.323-325.
[551] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963.st.121,142,1198-200-
[552] Ненад Рајић, *У народу*, Споменица Васи Стајићу, Нови Сад 1938. ст.164-169.

Војводину, часопис „*Нови Србин“*. Акција је захватила слојеве српског друштва у Угарској, посебно школску омладину, путем револуционарне књижевности, концерата, предавања. Водио је за време распуста, ученике у Србију, где им је показана српска војска, уписивани су у *Народну одбрану*. Исказивали су спремност да врше атентате, што у Србији нису желели, како би се избегли конфликти и обезбедио мир, док земља не ојача. Изабрана је културна акција, као метод борбе, којом се сузбијала мађаризација и оснажио југословенски дух. „*Нови Срби*“ били су првим редовима у Соколу. Посебно се истицала активностима академска омладина у Пешти. Пријатељске везе са Миланом Васићем и Миланом Прибићевићем, у оквиру Народне одбране, са књижевницима Вељком Петровићем и Петром Кочићем, чија су дела била забрањена у Мађарској, ставила су рад Стајића под сумњу. Научна екскурзија Стајићевих ученика у лето 1912. претворила се у излет у Србију, који по доласку у Београд приступају у *Народну одбрану*. Ученици су стекли основна знања о употреби ватреног оружја, подизању побуне, припремање услова за улазак српске војске у Мађарску. Стајић је водио најоданије присталице на стрељану у Ниш, где је инструктор био Милан Прибићевић. Практичан рад, политичке активности, довеле су Стајића у Ваљево и Аранђеловац, где је држао политичке говоре против стања Срба у Мађарској. Интенције Васе Стајића, ишле су за тим да се Хрватска, Босна и Херцеговина и Војводина, уједине са Србијом. За мађарску државу током суђења 1915. у Сегедину, наведене намере биле су манифестација велеиздаје.[553]

Боравак Стајића у затвору, користила је организација Црна рука, како би позивала омладину у своју службу. Ученик, са писмом Черине, је долазио у Земун и тражио бомбе, за убиство престолонаследника. Стајић наводи, да је питање атентата престолонаследника, било присутно годинама. Имена будућих атентара из Војводине, наводи да није чуо пре убиства, мада је дошао до њихове групе. Нису спомињани ни на тајном конгресу Југословенске омладине који је одржан у Бечу, под плаштом обележавања 50- годишњице *Зоре,* на коме је Стајић учествовао. [554] Радило се о Бориславу Костићу, који је потписан у *Вихору*, под именом Коста

[553] Милутин Симић, *Стајићев велеиздајнички процес у Сегедину 1915*, Споменица Васи Стајићу, Нови Сад 1938. ст.65-68.

[554] Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад 1963. ст.141.

Бориславић. Оптерећен тадашњим приликама, које је назвао „кварт таме“, нудио је живот за велике идеале, улазак у „списак бесмртних“. Новосадска омладина, није била изван токова револуционарних омладинских струјања.[555]Носила је печат свога доба, изражавала спремност за акцију, спремност на жртвовање.

Гласило *Нови Србин*, је часопис Уједињене српске омладине, излазио у потом у Панчеву. Настојао је да створи једну нову генерацију, новосрпски покрет у који је убрзо ушла средњошколска, универзитетска и ваншколска омладина. Новосрпски покрет умсерио се на пропаганду „националистичке културе, етике и политике... да овај део Српства телесно и технички ојача и духом, ... националног достојанства“. Упркос српској националној конотацији, Стајић је омладински покрет који је бројао више од хиљаду удружених омладинаца, усмерио на српско-хрватско јединство, Југословенску националистичку омладину, чији је постао огранак.[556]

Деловао је путем пропаганде, предавања за српску омладину, васпитану у туђем духу, без националних идеала и националне свести за опште народне послове. Одважно иступа у време сервилног држања српског грађанства и млитаве омладинске активности. Ослањао се на програм Народног уједињења, радио је као повереник *Народне одбране*. Следио је размишљања Адама Прибићевића, Николаја Велимировића, чије речи су требало да „одјекну од Љубљане до Темишвара, од Будимпеште до Дубровника и Битоља“. Иако је *Нови Србин* почео у два броја да излази без сарадника, временом се на стубцима јављају Исидора Секулић, Вељко Петровић, Милета и Милутин Јакшић. На странама *Новог Србина*, присутан је родољубивом новелом Вељко Петровић, књижевном критиком Исидора Секулић, родољубивим песамама Милете Јакшић. Стајић је дао допринос просвећивању, ауторским делом под насловом: *Антологија родољубиве српске лирике*. Указивао је на значај поезије у неговању националних осећања, преко стихова подстицан је национални рад, подизан је ниво националне свести, ширио се нови дух, чији је смисао свима разумљив.

[555] *Вихор,* 1914. Бр.4. „Коста Бориславић. *Кварт таме*“
[556] *Вихор*, 1914. бр.1. „Милан Костић, *Нови Србин“*

Излазили су 1913. Омладински листови.: 1.*Препород,* Београд(престао излазити после два броја) 2.*Нови Србин,* Сомбор 3. *Српска омладина*, Сарајево 4.*Уједињење,* Сплит 5.*Препород,* Љубљана.[557] „Нови нараштај“, у Босни и Херцеговини, деловао је путем омладинских листова: *Српска омладина* у Сарајеву,. Излази под уредништвом Ђорђа Пејановића, у власништву Смаилаге Ћемаловић. Неуморни Стајић је уређивачко питање листа *Панчевац*, 1914. поставио на иста начела на којима је био организован српски покрет у Тузли. Лист од акције, у коме су примат имала просветна и привредна питања, јачање националне свести и „ситног рада“. Лист има националну и социјалну мисију, да указује на књижнице, соколско друштво, школе, црквене општине, привреду...[558]

Омладински листови настали у периоду 1912-1914. нису више чисто литерарни, већ национални и демократски. Узор је Србија, омладина окренута политици зближавања са осталим јужнословенским народима. Јужнословеснску оријентацију имали су *Напредак* у Шибенику, *Уједињење* у Сплиту, *Препород* у Љубљани, где су текстови Вељка Петровића и Алексе Шантића, објављивани ћирилицом. Национални и револуционарни карактер је имао и омладински лист *Српска омладина* у Сарајеву. Тенденцију јужнословенске сарадње, испољио је Тихомир Остојић, који је преко концепције народног просвећивања, налазио истомишљенике у Београду, Загребу, Сарајеву. *Књиге за народ*, налазиле су плодно тле изван Угарске.

Младен Лесковац, је утврдио да Стајићев лист није имао естетски, ни научни, него национално-пропагандистички и револуционарни карактер. Идеје су аргументоване уз помоћ књижевности и науке. Осећао се утицај Масарика, уз убеђење да треба „ситне људе употребити за крупна дела“. Исидора Секулић, писала је са великим успехом о културном национализму, Тада афирмисани Вељко Петровић, дао је допринос Стајићевим настојањима, кроз књижевне саставе, песме, новеле, приповетке, писао је о војвођанским проблемима. Настојо је да омладину усмери на науку, географију, етнологију, социологију... Истицао је мисао народног просвећивања, подстицао предавања из националне историје, бавио се

[557] *Нови Србин, 1913.* бр.5-10.
[558] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963.st.191.

питањима везаним за рад Матице српске. Мађаризација српске омладине, уз помоћ државног апарата, иако се спроводила у школском систему, није била једини друштвени проблем. Уверен да мађаризацију не може спречити культурни рад појединца, већ политичка борба за народни опстанак. Деликатан положај српског народа, произлазио је из германске тежње за експанзијом, ради продора на исток. Схвата, да је: „Анексија Босне и Херцеговине мршав залогај за тај велики апетит“. У исто време, вршио се шовинистички притисак Мађара, преко Апоњијевог закона, који је игнорисао народност и аутономна права.[559]

Стајић је указивао на „нездрав“ положај народа. Показао је спремност да се ауторитетом професора посвети ургентним друштвеним проблемима. Залагао се за појединаца спремног да устане против неправде, насиља, да укаже на пут слободе. Часопис „*Нови Србин*“ је најважнији револуционарни лист, који је у време конфузије и апатије указивао на будућност Срба у Угарској.[560]Преко часописа „*Нови Србин*“ ствара се нова национална и политичка клима. Тежио је да *Нови Србин,* буде модерно конципиран лист, да постане „живи инвентар националних снага“. Уносио је национални оптимизам и понос, ругао се шовинизму. Стајић је национални покрет обликовао под утицајем Народне одбране у Београду. Покренуо је не само ђачку, већ и сељачку и радничку омладину. Заступник је националноослободилачке акције, засноване на начелу демократизма. Идеје је спроводио са великом преданошћу, посвећен раду, спреман у крајњој линији на аскетизам. Тежња ка препороду Срба у Угарској, подразумевала је препород друштва и интелигенцију. „Уморну и стару Војводину“, ојачати снажним покретом просвећености,. „*Нови Србин*“ на ступцима пропагира: „једно мислимо, једно радимо... и једну слободу духа и тела хоћемо“.[561] Током 1910. Стајић је обелоданио намеру да се бави народним просвећивањем, „идући путем који је Дедијер скицирао“. Намеравао је да ученике укључи у рад у науци, у техничкој и духовној култури. Разочаран у рад *Слоге*, спреман је 1911. на сарадњу са радикалима[562]

---

[559] *Српски глас*, 5.9.1909. број 72.

[560] Младен Лесковац, *Часописи Васе Стајића*, Споменица Васи Стајићу, Нови Сад 1938. ст.146-151.

[561] Светислав Мародић, *Вођ предратног омладинског покрета у Војводини*, Споменица Васи Стајићу, Нови Сад 1938. ст.26-37. „*Нови Србин*“, 1913. бр.5-10.

[562] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963.ст.101.

Стајић је ангажован како на друштвеном, тако на културном и политичком плану. Окупљао је путем акције омладину, бавио се школом и књигом, што упућује на велики утицај, којим је одређивао правац омладинског деловања. Упркос ангажованости, није могуће протумачити све активности, јер је преписка недоречена. Прешић Богољуб, на Ускрс 1913. био је изасланик омладинског друштва. Долазио је код Стајића да добије „даље инструкције“.[563] Контакт је постојао, јануара 1914. са Адамом Прибићевићем, истомишљенику Васе Стајића, на покретању „*Српске просвете*“. Истовремено је изразио незадовољство, што им је забрањено, да осуде начин на који се води кампања против Стајића. Тражио је да омладина средњошколска и свеучилишна ради агитацију за лист „*Нови Србин*“.[564]

„*Српска просвета*“, је други омладински лист, који је уређивао Васа Стајић. Намера листа, је мисао народног просвећивања, да уз помоћ српске науке утврди „вредност народне просвећености за опстанак српске народне мањине у Угарској“. Концепција листа ишла је путем проучавања српске куће, школе, српске мисли, народне свести... Изражена је намера да се проучава организација просветних и политичких листова, књижара, пошто је вредност ових установа „од ванредне важности“. Намера је била да се популарише „добра српска књига“, ризница заветних српских мисли. Тако конципиран рад, Стајић је доживљавао као „тактику достојну одсека најновије српске историје“.[565]

Запажена активност Васе Стајића, није промакла, искусном уреднику *Заставе* Мити Клицину, дописом саопштава Триви Милитар, да је Васа Стајић, „свуда осваја омладину“. Демократска странка није имала утицај, како је истицао Килицин „има демократа, али странке нема“. Радикали су настојали да у *Колу младих Срба*, преко Триве Милитара, остваре што већи утицај, преко „наших омладинаца“.[566]Приметна је нескривена тежња радикала да одржавањем збора у Будимпешти привуку будимску омладину. Изражавали су 1911. спремност да на збор доведу најпознатије чланове и Јашу Томић.[567] Радикали су упорним настојањем да омладину користе за партијске сврхе предузимали бројне кораке.

[563] РОМС ин.бр.. 8796 Прешић Богољуб-Стајић Васи, Ускрс 1913.
[564] РОМС ин.бр.. 8961 Адам Прибићевић-Васи Стајићу, 13.1.1914.
[565] *Српска просвета*, 1914. бр.1.
[566] РОМС ин.бр. 45.111. Мита Клицин-Триви Милитар, 7.6.1913. Нови Сад
[567] РОМС ин.бр. 45.108. Мита Клицин-Триви Милитар, 29.12.1911.

Подстицали су прикупљање прилога за *Коло младих Срба*, код црквених општина. Одржавани су зборови, банкети, вечере, забаве. Коло младих Срба, долазило је у Нови Сад, што је популарисано речима „велики догађај“, радикалски прваци примили су студентску омладину из Пеште у своје куће.[568] Радикали у Угарској с у почетком 1913. чинили напоре да придобију омладину, на разне начине, што је подразумевало организовање забаве и банкета. Ради дружења, долазили су на смештај омладинаци из Будимпеште у новосадске и карловачке куће, као што су: Мита Клицин, Јаша Томић, Светислав Банице, Коста Хаџи, др Лаза Бајић, Исидор Бајића...[569]Упркос радикалском удварању омладини, Мита Клицин је тврдио у пролеће 1913. године да је Васа Стајић освојио омладину, јер је та идеја била „омладини најприступачнија“. Убеђен да је захваљујући новој политичкој прерасподели, радикална странка остала део омладинског политичког амбијента, док демократске странке „нема више“. „Коло младих Срба“ је следствено томе доживело политичко прегруписавање.[570]

Делатност радикала Триве Милитара, привукла је пажњу судских истражних органа. Милитар је радио као дописник из Пеште. Властима се није допао текст под насловом „Југословенска политика“. Против Милитара је фебруара 1914. покренута оптужница.[571] Радикали су током 1912. политички спремни да изразе негодовање према аустроугарским властима, које су укинуле црквено школску аутономију. Организовани су Зборови, који су обухватили удружене народне странке на простору Јужне Угарске.[572]

Продор нових схватања, ширио се из омладинског круга, са идејом „да свако од нас осећа да је члан једне целине, српског народа... да је спреман да се бори... да створимо једну снагу“[573] Глас будимпештанске српске академске омладине, изостао је дуги низ година, у области националног рада. Појава радикалске омладине, допринела је раду на политичком и аутономном деловању. Покренула је

---

[568] РОМС ин.бр .45.109. Мита Клицин-Триви Милитар, 29.2.1912. и 45.110 Мита Клицин-Триви Милитар, 9.2.1913.

[569] РОМС инв.бр. 45.110 Мита Клицин-Трива Милитар, 27.1.1913.

[570] РОМС инв.бр. 45.111 Мита Клицин-Трива Милитар, 28.5.1913.

[571] РОМС 45.114 и 45.115 Мита Клицин-Триви Милитар, 29.2.1912

[572] РОМС 45.338 Мита Клицин-Милутин Јакшић, 10.2.1914.

[573] *Застава*, 1.11.1912. бр.240.

лист *Омладина*, усвојен програм рада, објављен 23.3.1913. као Резолуција. Омладина је поздравила коперацију политичких странака, спремних да воде борбу „методом све радикалнијом“. Омладина је признала препород Матице српске, да је књижевно и просветно средиште Срба у Угарској. Независно од политичког попришта, стављена у функцију националног, културно-просветног оздрављења народа. Српска академска омладина у Будимпешти, прихватила је чесоис „*Нови Србин*“, за своје гласило.[574] Српскохрватску студентску омладину чинило је 150 омладинаца, већина су Срби. *Застава* је подржавала став да је омладина непредузимљива, услед слабог националног и културног васпитања.[575]

Професор Стајић, критиковао је прилике, речима да је српски језик губио битку, да је и сам Вељко Петровић, прве песме штампао на мађарском, а да је био спреман да песника оптужи речима: „једва муцаш српски“. Оздрављење Војводине, почело је преко сомборске и пештанске омладине. „Новосрпски покрет имао је више литераран карактер него омладински покрет у Загребу, Сарајеву, или Сплиту. ... ипак се осећало да Војводина неће повести крваво коло ...“ Стајић пише да је покрет почео фебруара 1912. пре него што је почео Балкански рат. Након споразума са Миланом Прибићевићем, Миланом Васићем и Вељком Петровићем. Рад је убрзо, пропагандно појачан покретањем листа „Нови Србин“. У критичним моментима Стајић је одлазио у Београд на консултације. По његовом мишљењу, изнетом у часопису *Нова Европа*, догађајима је управљала *Народна одбрана*, Даље наводи, да је чуо за препирке везане за убиство Франца Фрдинанда. Наводи да у „атмосфери је било толико експлозива да је одиста било питање само: ко ће га убити“. Стајићу се још септембра 1913. нудио новосадски гимназист Боривој Костић. Тврдио је да има туберкулозу, и желео је жртвовати свој живот уједињењу. Активност Стајића, била је узрок одлуци власти, да га отпусти из службе.[576]

„Нова омладина“ Стајића, имала је јако упориште у српској студентској омладини у Пешти, где се школовала готова сва српска омладина из Угарске. Омладина је настојала да очува тековине црквеношколске аутономије, културни и просветним радом, међу српским „колонијама“ око Будимпеште. Омладина се под

[574] *Застава*, 8.4.1913. бр.80.
[575] *Застава*, 4.2.1914. бр.26.
[576] *Нова Европа*, књ.12, Загреб 1925. ст.70 и 71.

утицајем ослободилачких тежњи Србије, налазила на националном успону. Природни осећај заједништва са матицом, водио је студентску омладину из стања резигнираности у активан однос према стварности. Живан Милисавац, надоди да је по избијању балакског рата, десетак омладинаца, медецинара, отишло у Србију и ставило се на располагање српској војној команди. Српска омладина у Пешти, одржала је конференцију 23-24.марта/5-6. априла 1913. на којој је донела Резолуцију у пет тачака: 1. Српска омладина изјављује да прима Нацрт општег програма народног уједињења; 2. Поздравља „као прву појаву здравијих унутрашњих прилика код Срба у Угарској"; 3.Поздравили су слогу политичких странака, препоручивали су сарадњу са социјалистима „када се год њен радикални демократизам додирује са тежњама социјалиста"; 4.Признаје известан препород Матице српске, сматра је за „књижевно и народно-просветилачко средиште Срба у Угарској; 5. Стајићев „*Нови Србин*" прихвата, јер је радио према интенцијама Омладине, да заслужује помоћ свих Срба; Овако конципирана резолуција упућује на потребу народног јединства, што говори о политичкој зрелости омладине, која је направила искорак, свет књиге допунила активним деловањем, нашла се на путу народног препорода. Резолуција Српске академске омладине нашла се на стубцима *Заставе, Браника, Српског гласа, Српске просвете*, и *Рада и* именика *Матице српске.*[577]Власт је са великим занимањем пратила активности Васе Стајића, што је имало за последицу укидање *Новог Србина*. Утицај на омладину, огледао се кроз присуство„новог духа", који се ширио међу средњошколском омладином.

Подстицаји српском националном и културном опстанку, у Угарској, били су драматични догађаји везани за балканске ратове 1912. и 1913. Упркос прогону, казнама, Срби су давали прилоге за рањенике у Србији. Свест о заједништву, уздигла је српство у идеал, естетски, етички, логички и технички, „програм способан да осмисли живот...без искључивости..". Сложен народни рад, на подизању порушеног, подразумевао је жртву, проузроковану застрашивањем Срба због читања Календара Матице, српских књига, оснивања Земљорадничких задруга... Стајић није само у народном интересу, мирио политички нетрпељиве и подељене странке и појединце, већ окупљао школоване и обдарене. Српски

[577] Живан Милисавац, *Историја Матице српске, III део,* Нови Сад 2000, ст.207.

антагонизми, огледали су се у култури, покрет се није могао брже ширити због малог броја школованих Срба. Нови Сад са 30 доктора наука, имао је наспрам масу са два разреда основне школе.Упркос малом броју „чувара српских добара“, српској просвети, дат је задатак да врши мисију, да ради на„пребирању“ народне снаге, да подстакне на „српско удружење сила“.[578]

Најбоље се видело у време Првог светског рата, од каквог је значаја име Васе Стајића, за Србе, на подручју јужне Угарске. Васини ђаци, махом су били добровољци у српској војсци. Долазили су из Русије, било је Мокринчана, карловачких богослова, сомборских и горњекарловачких учитељица, пештанских и бечких студената, који су долазили у српску војску, са Васиним именом на уснама. Вељко Петровић је као савременик догађаја, изнео став, да су на духовно и морално изображење предратне омладине, највише утицали Скерлић, Тихомир Остојић и Васа Стајић. први је међу пречанским Србима, почео преко француске литературе уносити слободарски дух. Радио је на преводу дела Анатола Франца, Ренана, Верлана, Бодлера, Паскала, Волтера, Жореса и Геда. Деловао је међу омладином као просветитељ, показао је спремност да служи народу. Спојио је, како наводи Петровић, „романтични национализам и рационалистичко слободарство“.[579]

Рад Васе Стајића, подразумевао је укључивање ученика старијих разреда у новосадској гимназији, у национални рад. Ученици су упознали име Стајића, преко одличне Пијове књиге, *Васпитање воље*. Стајићев превод, имао је широку читалачку публику. Познат као писац књижевних критика, национални просветитељ, отпуштен је из службе. Одиграо је значајну улогу у духовном и националном буђењу омладине. Омладинце је упућивао у конспиративни рад, давао им упуства, шта да запажају, о чему да обавештавају редакцију *Новог Србина.* Подстицао је самопоуздање, како би се умањио „туђински“ утицај. Стајић је деловањем упућивао на крупне догађаје, што је ученике новосадске гимназије охрабрило, да уз помоћ професора Милана Петровића, оснују књижевно удружење „Препород“. Отпочео је рад на истицању националних вредности, припремање на културном и политичком уједињењу. Омладина се под утицајем европских збивања

[578] *Српска просвета*, 1914. бр.5.
[579] Вељко Петровић, *О Васи Стајићу*, Споменица Васи Стајићу, Нови Сад 1938. ст.176-178.

заносила идејама безаним за уједињење Италије, исписивала име Гарибалдија. „Препород“ је организовао прославу јубилеја, везану за стогодишњицу Његоша, што је имало одјека у новосадској културној јавности. У исто време академска омладина из Пеште, посећивала је околне српске насеобине, држала је предавања, и подстицала оснивање народних књижница, соколских и трезвењачких удружења.

Васа Стајић је указао на спремност Србије, да врши мисију Пијемонта, и да је „помагала културни рад у правцу народнога јединства“. Новосрпски покрет у Војводини, имао је локални карактер. Упркос томе, Стајић је истицао да је Војводина „пуних педесет година пре тога, водила правац српском културном животу“ и зато је тежила да се укључи у дешавања, која су се спремала у Београду, Загребу, Љубљани, Сплиту, Сарајеву и Ријеци. Интенција покрета ишла је за стварањем југословенског менталитета код омладине. Израз тих настојања манифестује се у Будимпешти, пред Видовдан 1914. Одржан је Конгрес омладине, на који су дошли ђаци из Кечкемета, Арада, Беле Цркве. Говром поздрављени од професора Остојића, Радојчића, упућени су на прославу у Београд и на Косово. Стајић је убеђен у „доситејевски здрав разум, и милетићевску храброст“ чинио је кораке да повеже младе Југословене. У време када је „национализам био једини могући облик хуманизма“. Ради одржавања веза путовао 13.5.1914. у Сарајево, Мостар, Сплит, Задар, Ријеку, Карловац, Загреб. Тако се у време Видовдана 1914. налазио се у Бечу.[580]

Почетком 1914. Стајић је заједно са Тихомиром Остојићем и Миланом Петровићем, подстицао омладину на одржавање матурантског конгреса у Новом Саду. Уочи Видовдана, говорио је у Новом Саду, др Коста Хаџи, о задацима омладине у народном животу. Упућивао је омладину на песму, кроз коју струји славна прошлост. Подстицао омладину да у економском и политичком погледу, народ „задобије часнији положај“. Хаџи је уочи Првог светског рата, слутио, „имамо да издржимо велику и очајну борбу, да би се могли одржати као народ“. Пламени патриотски говор, подстакао је одлазак 500 Срба из Новог Сада на Косово.[581] Арон Јаковљевић, повереник Васе Стајића, у великој српској

[580] *Нова Европа*, књ.12, Загреб 1925.ст.73.
[581] *Застава*,4/27.6.1914. бр.130.

православној гимназији у Новом Саду, организатор конгреса матураната, оставио је запис. Посебно се истицала активностима академска омладина у Пешти. Конгрес матураната, крунисао је двогодишњи рад Одбране, одржан је пре Видовдана 1914. у Новом Саду. Поздравне говоре држали су др Тихомир Остојић, др Никола Радојчић, др Коста Хаџи, др Лаза Марковић.. Понети одушевљењем, на Косово је отишло 60 ученика са родитељима. Стајић је поред конгреса матураната у Новом Саду, организовао посету Косову. Наводи, да су прво примљени од престолонаследника у Београду, на слави 7 пешадијског пука. Посетили су Скопље, Приштину, Косовску Митровицу. Око 400 матураната манифестовало је пред аустроугарским конзулатем у Косовској Митровици, после сарајевског атентата. Узели су учешће на збору Народне одбране у Београду.[582]

Конгрес је одржан, у намери да националном и револуционарном пропагандом привуче омладину, за циљеве националног, политичког и културног уједињења. Активност је првенствено усмерена на гимназијалце, који су учили у мађарским школама. Стајић је на конгресу говорио о етици четничког покрета. Занета омладина, родољубље је исказала на Косову пољу 1914. Група омладинаца: Радивој Кашанин, Војислав Мишковић, Милан Кашанин, Михајло Јаконић, Светислав Марић, Милутин Симић, при повратку са Косова, у Београду примају се дужности у Народној одбрани, за спровођење национално револуционарне пропаганде у јужној Угарској. Намере омладине, рад Васе Стајића, пресекао је почетак Великог рата.[583]

Пред Први светски рат, значајна је активност Васе Стајића, који је саставни део југословенског омладинског и националног покрета. Истакао је у чланку *Нова Европа,* да само на први поглед се нико од „војвођанске“ омладине, није могао доводити у везу са атентаторима у Сарајеву. „Само сам се ја, случајно, 14.маја 1914. нашао у Сарајеву, држао те вечери предавање, после кога су ђаци демонстровали против Аустрије, па неколицина (и г.Боривој Јевтић) преноћила на полицији; и тога ради је сегедински суд, 1915. и 1916. гледао да нађе везу између

[582] Арон Јаковљевић, *Васа Стајић у борби против мађаризације*, Споменица Васи Стајићу, Нови Сад 1938. ст.98,99.

[583] Милутин Симић, *Стајићев велеиздајнички процес у Сегедину 1915*, Споменица Васи Стајићу, Нови Сад 1938. ст.60-64.

тог 14. маја, и 28.јуна. Искао је од мене, да сваки сат, сат свога боравка у Сарајеву, рекнем где сам провео, и с ким и о чему сам разговарао. Истражни судац тврдио је да сам се у Сарајеву упознао са Данилом Илићем. Ја сам признао могућност тога, јер сам се упознао са многим младим људима, али се Данила Илића нисам сећао, као што се не сећам ни данас. Везе са атентатом нисмо имали".[584]

Истовремено обележаван је јубилеј, пола века *Зоре*, академичари су спремали на достојан начин да обележе 28.6.1914. у Бечу. Неколико дана раније, пристигао је у Беч, Васа Стајић, који је у просторијама *Зоре* и Звонимира, држао конференцију омладине. *Зора*, је окупила Србе све три вере, који су се опробали у говорништву, књижевности и политици. Пажљиво су разматране политичке прилике, са циљем израде програма, и са намером да омладина поведе „борбу за ослобођење". Пуцањ Принципа, онемогућио је Стајића да заврши наум, покретање национално-револуционарне акције, за коју се годнама спремао.[585]

Став Срба у Угарској испољио се кроз активност Стајића, који је представљао најактивнији део српске омладине у јужној Угарској. Убеђен да је изостанак војвођанске омладине, из догађаја везаних за атентат, било „природно" стање прилика, историјска нужност. Упркос условима, уверен је да се Војводина „дизала из најдубље низбрдице којом се била стропоштала после 1883. после Милетићеве катастрофе. У општем полету, Срба и Југословена, није била изостала ни она; обнављао се занатлијски и сталеж, ратар је јачао и почео је да се организује.Али интелектуална и политичка Војводина стајали су доста жалосно".[586]

Публицистичко ангажовање, није дожиљавано као привилегија, већ као нужност. Поред Јаше Томића, у редовима радикала било је омладине склоне писању: Бошко Петровић, Мита Клицин, Жарко Миладиновић, Трива Милитар... Писање у југословенском духу, био је повод да се против Триве Милитар, после три чланака у *Застави*, подигне оптужница истражног судије. Милитар се бавио

---

[584] Милутин Симић, *Стајићев велеиздајнички процес у Сегедину 1915*, Споменица Васи Стајићу, ст.70-72.

[585] Миховил Томандл, *Национална свест и револуционарнарство предратне омладине*, Предратна омладина, Суботица 1929. ст.88 и 89.

[586] *Нова Европа*, књ.12, Загреб 1925. ст.70.

југословенским питањем, што је властима сметало. Уредник, Клицин је у први мах, то оценио речима да је ствар „више смешна“.[587]

Омладински рад прихватили су ђаци у новосадској гимназији, браћа Шантић, и Урош Круљ. Урош Круљ, значајан је за покретање политичког листа *Народ*, активно је радио у *Просвјети*. Искуство из карловачке и новосадске гимназије, богословије, Будимпеште и Беча, носио је Бошко Петровић у Сарајево и Тузлу, где је пет година службовао, у првој деценији 20.века. Оставио је писани траг кроз чланак, објављен у *Застави*, под насловом: *Босанско српска народна омладина*. Пише о „несрећном“ народу, лишеном слободе и свих добара „културних земаља“. Наводи да је народ „изложен опасности туђинске најезде, имао је једино своју децу, ... почео је да васпитава себи достојне синове и народу искрене борце“. Говори о власти путем тираније, насиља, корупције, бајонета... Омладина је у школи осетила неправду, тиранију, насиље, довољно просвећена да се суочи са несрећом свога народа. Заједно са народним вођама, „узела је народни барјак у руке и предводила читав народ“. Српска омладина Босне и Херцеговине је властима упутила два Меморандума, у настојању да је суочи са својим виђењем комплексне ситуације у Босни и Херцеговини.[588]

Акција за ослобођење Босне и Херцеговине, није била у директној вези са Васом Стајићем. Међутим, контакт у карловачкој гимназији са Петром Бесаровићем, и 1898. са Ристом Радуловићем, рађа радозналост. Неколико година касније, 1903. у Мостару, сусреће већ познате личности, које су улазиле у већ добро знан књижевни круг, везан за Алексу Шантића, Атанасија Шолу... Стајић је Сарајево посетио 1905. затим 1913. ишао је у сусрет омладини војној да се жртвује. Лист „Нови Србин“ у Сарајеву је растурао ученик учитељске школе. Предавање Стајића, 14. маја 1914. привукло је пажњу националистичке омладине, међу којом је био и Гаврило Принцип.Омладина Младе Босне , ценила је Стајићев говор посвећен савременој српској књижевности. Последица Стајићевог иступа препуног набоја и алузија, било је манифестовање 80-100 лица за Србију. Учесници, међу њима и Јевтић, преноћили су у полицији. Посетио је просторије

[587] РОМС инв.бр. 45.114 и 45.115 Мита Клицин-Трива Милитар, 9.2.1914. и 10.2.1914.
[588] *Застава*, 16.11.1906. бр.24.

Слоге у пратњи саборског посланика Васиља Грђића. Познатог по организацији Народне одбране у Босни и Херцеговини. Одржао је Стајић, још предавање из „књижевности“ у Мостару. Занимљиво је мишљење Стајића о Шантића, да је у „друштву паланке“, која га је сматрала генијалним. Негативан приказ Шантићеве збирке песама у *Летопису* 1912. испречио се у сарадњи, све до 1914, када су их крупни догађаји окупили на предавању Стајића у Мостару. Међу 400 слушаоца били су Алекса Шантић и Светозар Ћоровић. Уредник *Вихора*, Владимир Черина, за Стајића је изрекао прегршт комплимената у смислу: наш учитељ, „најбољи културни радник у Војводини“. Стајић је направио шетњу кроз целу будућу Југославију. Држао је предавања у градовима: Сарајево, Мостар, Дубровник, Сплит, Задар, Ријеку.[589]

Време пред Први светски рат означено је као доба када је у јужној Угарској „књижевност давала правац животу читавих нараштаја, крепила и тешила борце“.[590] Стајић није одолео обичају да исказује књижевни суд о раду књижевника. Тиме је показао смисао за разумевање свога доба, мада је имао афинитет према књижевности и књижевној критици, није имао таленат, нити компетенције, зато се није на том плану остварио. Приметан је са једне стране заштитнички однос према блиском му песнику Милети Јакшићу, са друге стране, дао је Стајић, оштар суд према поезији Алексе Шантића. Стајић је замерао интелектуалном Београду, што је „мазио Мостарце“ и да је „неправедан према уморној Војводини“.[591]Доминација Мостараца у Београду, није годила књижевном укусу Васе Стајића, који је био спреман да критикује успостављени вредносни суд модерниста, са почетка 20. века.[592]

Владимир Черина, уредник омладинског листа Vihor, оставио је запис: „Значење Стајићевих предавања“. Деловање Стајића, у „заталасано“ доба, у време националног врења, привлачило је публику. Иако скроман, цењен је као културни

---

[589] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963. ст.211, 234,242. Стајић је само поменуо интересантан сусрет са Гаћиновићем. Подаци о предавању Васе Стајића, штампано је у *Вихору,* 15.јуна 1914.

[590] РОМС М. 5.557. Васа Стајић, Књижевна Војводина у светском рату.

[591] РОМС М.556. Васа Стајић, Плава свеска; Васа Стајић, *Алекса Шантић, Пјесме*, Летопис Матице српске, књ.285, 1912. ст. 81-103;

[592] Зорица Хаџић, *Милета Јакшић у сећањима Васе Стајића*, Зборник радова Васа Стајић-Мисао и дело, Нови Сад 2008. ст.

радник, заузимао је место у реду иза Милетића и Скерлића. Черина износи да је: „један од најомиљенијих пионира националистичке омладине и њене слободарске мисли...“ Заслужан је за „пробуђени, препорођени, освештени и снажни војвођански, најсолиднији део југословенске омладине, који иде од Земуна до Новог Сада, па од Панчева до Сомбора и Будимпеште, то је величајно дело Г.Васе Стајића“. Више од десет година, деловао је Стајић, као сјајан предавач, који је пленио пажњу слушаоца, Прерастао је у вођу нациоанлистичког омладинског покрета, који је са ватреним говорима обишао пред Први светски рат Сарајево, Мостар, Дубровник, Сплит, Задар и Ријеку.[593]

Васа Стајић је чедо бурног времена, упркос бројним изазовима настојао је да искаже индивидуални став. Богат животни опус, идеолога и теретичара омладинског покрета, упркос исписаној богатој преписци, дневницима, сећањима, сачуван у Рукописном одељењу Матице српске, није препознат у довољној мери од савременика. Осећа се недостатак монографије посвећене овој изузетној личности, која је радила на обликовању узврелог доба.

4.7. Утицаји *Зоре*

Везе Срба имале су континуитет, иако су у већини случајева биле одраз спонтаности. Сусретања српске омладине, проток идеја, актуелни догађаји доприносили су повезивању нараштаја. Преко *Зоре*, локалне боје, српски менталитети, губили су значај. Чланови *Зоре,* носили су заједнички национални осећај, спремни на заједничко делотворно деловање. Академско друштво, основано 1863. у Бечу, имало је заслугу, што се у омладинско коло унела идеја српске заједнице. Најреспектабилније омладинско друштво, завредело је још 1905. пажњу од Владимира Ћоровића, да напише значајан прилог историји омладинског покрета, под насловом „*Историја Зоре*“. Била је то трећа књига омладинске књижнице, штампана у Руми, штампарији Ђорђа Петровића. Познати историчар, износи да је 19. век доба, романтизма, револуција, врења, либерализма. Српска

[593] *Vihor*, 15.lipanj, 1914. Br.8.

омладина је ради препорода друштва, чинила кораке који су водили ка решењу српске народне идеје, ради ослобођења и уједињења.[594]

Издваја се значајем 1866. година, то је време када је „Зора“ постала представник српске мисли и пригрлила „Идеје, братства, свесрпске узајамности“.[595] „Зора“ је по угледу на „Преодницу“ и „Дружину младежи српске“, словила за литерарну дружину, која је предводила у одређивању правца рада. Настала као израз потребе српске омладине, највише Срба са простора јужне Угарске, у време најжешћег апсолутизма и политичког мртвила у периоду 1863-1866. Рад се огледао у читању оргиналних и преведених „ белетристичних“ и научних састава. Највише је долазила до изражаја поезија и критика. Осећао се у љубавној поезији утицај поједностављене варијанте утицаја Бранка Радичевића. Патриотска поезија је са мотивима борбене Херцеговине, Црне Горе, пуна ратног поклича и баналних фраза. Неки чланци су имали практичну сврху, као што је текст од Лазе Станојевића, под насловом, *Зашто пропада народ наш у Срему*. Истицао се књижевним радом Јован Живојиновић. Чланови „Зоре“ ценили су посебно Вука, и угледне српске књижевнике. Значајна је била активност Лазе Костића, који је естетским вредностима, завредио пажњу „Зоре“. Издваја се значајем 1866. година, када је „Зора“ постала представник српске мисли и пригрлила „Идеје, братства, свесрпске узајамности“. Зора“ је 1867. преко тајника Владана Ђорђевића, узела учешће на Етнографској изложби у Бечу. Опажају се под утицајем немачких политичких песника, из четрдесетих година 19. века, словенске и југословенске тенденције. „Зора“ је остварила контакте са хрватским друштвима „Југ“ и „Велебит“. Књижевни рад укључио је Владана Ђорђевића, Јован Грчића, Илију Огњановића, Васу Пелагића,...[596]Ћоровић, период „Зоре“ од 1873-1888. назива „период реалнијих тенденција, реалнијега осећања“. Чланак Славка Милетића, унет у записник, упозорио је 1889. да „Зора“ није основана да буде вежбаоница за почетнике већ „огњиште на коме ће се чувати свети пламен родољубља“. Дебате су имале политичке мотиве и националне моменте. Нагомилани догађаји везани су били за устанак у Босни и Херцеговини, рат Црне Горе и Србије, Берлински

[594] Владимир Ћоровић, *Историја Зоре*, Рума 1905. ст.3-5.
[595] Јован Грчић, *Портрети са писама*, књ.1, Загреб 1921. ст.113,114.
[596] Владимир Ћоровић, *Историја „Зоре*“, Рума 1905. ст.6-16, 27, 29,30-35.

конгрес, аутономну борбу у Угарској, устанак у Херцеговини 1882. у Боки Которској, Тимочка буна, српско-бугарски рат, нису могли оставити омладину равнодушну. Змај је тада стихом омладину подстицао:

Не малакши млада снаго,

Не помери пута права,

Нек те мука не надјача,

Нек те слава не успава!

Универзитетска омладина је прво, у Грацу, 1875. пред устанак у Босни и Херцеговини, основала друштво „Соко“, које ће доласком Паје Марковића Адамова, прерасти у „Србадију“. Адамов је за време студија у Бечу, 1880. изабран за председника академског друштва „Зора“ у Бечу. Држао је до романтичарског заноса, кога се није ослободио, ни као омладински вођа, нити као уредник листа *Бранково коло*. Носио је са собом искуство ђачких дружина, које су деловале у новосадској и карловачкој гимназији. „Зори“ су се прикључили Срби из Далмације, деловали су кроз друштво „Јединство“, захваљујући заузимању Саве Бјелановића. То је време када је на челу управе 1875-1880. Теодор Стефановић Виловски. Приређено је неколико прослава у спомен на заслужне српске књижевнике. Обележен је јубилеј, век од рођења Лукијана Мушицког, три деценије књижевног рада Ђуре Даничића, прославе везане за Милована Видаковића, Ђуру Јакшића, Јована Суботића, Вука, Филипа Вишњића, Ђива Гундулића, пренос моштију Бранка Радичевића. Приликом обележавања четврт века рада „Зоре“, настала је химна „Боже братимства, љубави, слоге“ коју је спевао Јован Радивојевић Вачић, компоновао Даворин Јенко. Прослави је присуствовао др Лаза Станојевић, песници Змај и Лаза Костић. Наступао је и хор увежбан од Тихомира Остојића. За рад „Зоре“ везују се још имена омладинаца: Емил Гаврила, Лаза Нанчић, Радивоје Симоновић, Милан Јовановић Батут, Милан Решетар, ... Може се рећи да су доцније водећа српска имена никла из овог омладинског друштва.[597] Омладински покрет у деветој деценији 19. века, окреће се интересовању за социолошке студије, за привредне, политичке и културне прилике. Јавила се у Бечу, омладинска струја, која је желела мењати статут *Зоре*, или основати ново друштво. Упркос тражењу

[597] Јован Грчић, *Портрети са писама*, књ.1, Загреб 1921. ст.113,114, 36-45.

одговора, на друштвене изазове, стајало се у месту, недостајали су снажни идеали и покретачка начела. Уредништво *Заставе*, испред радикалне странке препоручивало је демократију, рад, уместо „западне“ очување народне просвете.[598]

Српска омладина из Беча, окупљена око *Зоре*, обратила се 1901. академској омладини под круном светог Стевана, на ступцима *Заставе*. Изјава се односила на губитак народних права, имена, језика, вере. После Милетића, индиферентан однос омладине, допринео је да власт учини за две деценије, оно што јој није пошло за руком у року од два века. „Беда“ народна, мотивисала је бечке омладинце да учине кораке, везане за сазивање трећег омладинског збора у Србобрану.[599]

Критички интонирани текстови, објављивани у *Застави,* били су највише уперени против рада омладине у бечкој *Зори*. Чинили су то због присутне равнодушности, подсећали су да је то била „некад *Зора* омладинског живота“. По оцени *Заставе*, омладина је и на пољу књижевности „таворила“, имала пасиван однос, скривала се иза литерарног карактера дружина.[600] Под утицајем јавности, започела је агитација рада земљорадничких задруга, предавања у оквиру *Зоре*, преносе се путем омладинског листа.[601] Академско друштво „Зора“, имало је 1897. иницијативу, око преноса моштију Вука Стефановића Караџића, из Беча у Београд. Јавно мнење информисано је преко дневних новина, захваљујући предузимљивом Урошу Круљу, тајнику *Зоре*.[602] Књижевни рад исказао је и Бошко Петровић, који је на селу „Зоре“ читао рад о стваралаштву Ибзена.[603]

Са великом пажњом информисана је јавност о покрајинској и партијској подели омладине у Бечу. Подела у редовима омладине доживљавана је као израз реакције, која није могла подстаћи друштвени напредак. Упркос појаве једне струје, која је тражила промену статута, осећала се безидејност, *Застава* је подстицала замисли оснивања Клубова омладине, који би прерасли у покрет, са идејама које су почивале на начелу демократије, оснивању земљорадничких, занатских, трговачких задруга, народне просвете, како би окупио сву српску

[598] *Застава,* 14.12.1900. бр.275. *Застава*, 23.12.1900. бр.283.
[599] *Застава,* 14.6.1901. бр.134.
[600] *Застава, 8.12.1899. бр.156.*
[601] *Застава*, 31.7.1903.бр.169.
[602] *Застава,* 26.2.1897. број 31.
[603] *Застава,*5.11897. број 3.

омладину.[604]*Застава* је на својим стубцима објавила позив српској омладини, окупљеној око *Зоре, Коло младих Срба, Србадије*, да се заузму за „браћу у Старој Србији и Македонији“. Национални интереси дошли су до 1903. изражаје приликом дочека краља Петра у Бечу, приликом пропутовања, скандирало је од око 700 до 800 српских, хрватских и словенских ђака. Био је то повод да се клицањем, тробојкама, грбом *Зоре*, Zvonimira, Slovenije, изрази ново доба и идеја изражена кроз мисао:„почетак нове епохе и један краљ, један народ“.[605] Неколико недеља касније, штампа је крајем јуна 1903 објавила, да је у Бечу, постигнут споразум српске и хрватске омладине. Скупило се тим поводом око 100 српских и хрватских омладинаца. Заузето је гледиште да су Срби и Хрвати један народ, са два имена, различите прошлости. Омладина је осудила верску и политичку пропаганду, која је „роварила“ против народа, вере, писма и других племенских одлика. *Застава*, је изражавала дивљење према намерама, и бојазан од пренагљења одлуке.[606] *Застава,* није скривала скепсу према питању слоге Срба и Хрвата. Манифестација зближавања, организовано је окупљање омладине пред спомеником Јелачића. Тада је српска омладина певала „Лепа наша“, а хрватска певала песму посвећену Милетићу. Што је *Застава,* оценила, као плод тренутног стања, јер се разилазиле у становишту две народне политике. Постављало се питање, на чему се заснивала слога Срба и Хрвата. Упркос јаким тенденцијама зближавања, споразум и слогу, требало је подржати, уз захтев да зарад слоге не жртвује индивидуалност.[607]

Покрет омладине из Босне и Херцеговине започео је живљу активност 1903. у Бечу. Главну реч у том покрету водила је бечка *Зора.* Она се бавила питањима српско-хрватске, српско-бугарске сарадње, рада српских земљорадничких задруга, правцима у социологији, историји Босне и Херцеговине... Успостављени су у Бечу, контакти омладинске *Зоре* са хрватским, словеначким и бугарским ђачким дружинама: *Звонимир, Словенија, Балкан.*Тежиште активности преноси се у Загреб и Београд. Пропао је покушај да се 1901. омладина афирмише, свој рад, путем

[604] *Застава*, 14.12.1899. бр.275.
[605] *Застава,* 13.6.1903. бр.129.
[606] *Застава*, 28.6.1903. бр.142.
[607] *Застава,* 10.7.1903. бр.151. и 25.7.1903. бр.164.

скупа у Србобрану. Друга занимљива омладинска група била је у Панчеву, окупљена од 1900. око књижаре „Напредак“. Групу су чинили:Ђорђе Грујић, Петар Коњевић, Станоје Станојевић. Грујић је писао о друштвеном просвећивању, био у вези са Стајићем. Полицији је услед доласка интелектуалаца пратила рад групе, па су 1914. престали са радом.[608]

Више успеха имао је 1903. предлог редакције *Бранковог Кола*, да се у спомен на педесету годишњицу Бранка Радичевића, организује Бранков дан. Предлог је подржан преко текста објављеног у часопису *Нови Србобран*, од загребачких студената Милана Грчића и Младена Ђорђевића. Образован је под утицајем Зоре одбор у Сремским Карловцима, који је почео да ради на организацији скупа. Ђачки покрет из 1903. само је по стилу и осећању за прошлост подсећао на Уједињену омладину, ипак је доживео промене, представљао је ново схватање, одражавао је реалне потребе свога доба. Омладина се бавила темама везаним за ослобођење и уједињење српства, ширење просвете, поправљање материјалног положаја народа...[609]

Дух југословенске заједнице неговао је од 1903. часопис *Словенски југ,* који је започео преко културних манифестација да пропагира револуцију у југословенским земљама и уједињење Јужних Словена. Мисију културног зближавања ширила је Организација југословенских књижевника. Рафирмација идеја заједништва наступила је 1909. са обновом *Словенског југа*, и оснивањем Народне одбране, која је покретач акције српске и хрватске омладине. Захваљујући новом погледу израсла је генерација спремна да напусти романтичарске погледе везане за обнову Душановог царства. Политички реализам омладина је прихватила кроз схватање о нужности југословенског заједништва, путем схватања да „слобода мирише крвљу“. Историјска неминовност указивала је на нужност идеје радикалног политичког прагматизма, прихватила је пред Први светски рат омладина.

Истакнуто место имала је политичко-социјална ревија *Зора* у Бечу, за настало националистичко расположење омладине. *Зора* је у *Српској ријечи,*

---

[608] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963. st.129.

[609]Стеван Симеоновић-Чокић, *Омладинска стремљења на почетку 20. века*, Предратна омладина, Суботица 1929. ст. 28-31.

означена речима „гласник српске напредне Омладине, нашег раскомаданог племена“. Присутан је у Сарајеву, Новом Саду, утицај младих људи, расутих по Бечу, Загребу, Београду, који су донели нови лист, и нове идеје, нови морал. Изостале су почетничке песме и приче, већ текстове у којима су манифестовали оданост југословенској идеји, идеал „новог српства и српске модерне културе. Показивали су нови пут којом треба да иде српска омладина, указивали су на „ трагичност минулих националних криза“. Мада су прихватали различите идеје, налазио се заједнички смисао у конзерватизму напредњака Стојана Новаковића, и радикалном демократизму Југословена Јована Скерлића, и Масариковом реализму Адама Прибићевића, и у националистичком идеализму Милана Прибићевића...[610]

У бечкој *Зори,* која је 1910. главни орган југословенске омладине, Митрановић је препознао подељеност на две струје. Једна се залагала за културно, економско и национално организовање. Друга струја, залагала се за револуционарну акцију, путем отвореног изражавања бунта. Обе струје, су сматрале да се националне тежње могу остварити, путем јединства са Србијом, као Пијемонтом, у контексту ратног сукоба. Утицај из Београда, долазио је преко Словенског југа, Препорода и Народне одбране. Омладина је препознала и следила идеје Цвијића, Скерлића и Новаковића.[611]

У том светлу деловао је оновремени покретач *Зоре,* Владимир Митриновић. Енергичним деловањем, допринео је да лист постане орган југословенске омладине. Међу сарадницима академског листа *Зора,* налазио се још Скерлић, Назор, Смодлак, Адам и Милан Прибићевић, Дачић, Милан Ракић, Нестор Жучни, Славко Шећеров... Водећа имена српске кеижевности, били су сарадници омладинског листа *Зора*, који је излазио у Бечу. Уређивачки концепт профилисала су два схватања, истицало се културно, национално и економско организовање, по примеру северних државица, и друго схватање ишло је путем револуционарног рада. Присутна је била дилема, која се пренела из ђачких дружина, питање еволуција или револуција. Упркос разликама у методу борбе, постојало је јединствено схватање да је уједињење могуће само ратом, око Србије. Пример

[610] *Српска ријеч*, 13/26.7.1910.бр.149.
[611] *Народ,* 28.6.1925. бр.854, и 2.7.1925. бр.855,

херојског чина Богдана Жерајића, указао је нови пут, пут жртве, којим је требало ићи ка циљу. Спомен на чин атентата, оставио је Владимир Гаћиновић, у брошури *Смрт једног хероја*. Борбеност омладине исказала је плејада омладинаца спремних да се жртвују за слободу. Богдан Жерајић, формирао се под утицајем мостарских другова, Димитрија Митриновића, Пере Слијепчевић, Шпире Солдо, Љубе Мијатовић. Ђачка друштва у гимназији у Мостару, „Матица“ и „Слобода“ допринеће обликовању новог нараштаја, које ће из ђачке клупе изнети немир, који ће прерасти у борбени покрет *Млада Босна*. Национални рад у области културе, добио је нови израз, тежњу за слободом. Упркос терету времена, лакоћу постојања, исказивао је Митриновић. Након гимназије остварио 1907. контакте у Београду са Миланом Прибићевићем, даће допринос афирмацији идеја уједињења. Митриновићев немир, ка организовању покрета допринео је кретању на релацији Сарајево, Београд, Загреб, Рим, Минхен, Беч, Тибинген... Зналац језика, филозофије, књижевности, историје уметности, усмерио је знање на омладинску активност, посебно посвећен конспиративном раду. Постао је 1910. један од уредника *Босанске виле,* коју су уређивали Владимир Ћоровић, Петар Кочић, Алекса Шантић, Јован Дучић, Вељко Петровић, Марко Цар, Милорад Павловић, Пера Талетов, Милан Прелог. Програм Митриновића, током 1912. ширио се преко редакције *Пијемонта,* ђачким друштвима, по свим југословенским покрајинама. Борбеност омладинског националног покрета, назвао је Палавестра, радикалним национализмом, у који се укључио Лука Јукић, Владимир Черина, Оскар Тартаља, Аугустин Ујевић. *Вихор је у* мајском броју, 1914. објавио Митриновићев текст „За Југославију“. Програм народног уједињења означавао је не само идеју, већ и морални постулат, за који се жртвује поколење. Потребу да се ради у различитим националним сферама, које су подразумевале културну и политичку активност, дошла је до изражаја након анексије. Мисао уједињења носио је часопис *Зора* „гласник српске напредне омладине“, означен као социјалнополитичка ревија, „радикалне демократије“. Подразумевало се да уједињење Срба и Хрвата, не искључује српско национално осећање. [612]

[612] Предраг Палавестра, *Догма и утопија Димитрија Митриновића*, Београд 1977. ст.1-58.

Ново светло на *Друштвени и просветни покрет* српске напредне омладине, унела је 1910. бечка *Зора*. Остао је вредан пажње осврт на *Зору* у *Летопису*, на активност српске академске омладине, која је устала против конзервативног, традиционалног, млитавог рада. Лист *Зора,* уређиван је у Бечу, уредништво је одговарало за рад омладини у Загребу. Програм омладинског гласила, предвиђао је еманципацију од локалних и страначких интереса, са намером да се уздигне на „ опће српско и јужнословенско становиште“. Намера је била да се супроставе политичкој поцепаности, развојем заједничке народне културе, економским и друштвенополитичким везама. Рачунало се на рад омладине из Србије, Хрватске и Славоније, Далмације, Босне и Херцеговине, Црне Горе. Изостала је у покрету *Зоре* будимпештанска омладина. Омладина је под утицајем *Зоре,* приступила раду на политичком и просветном пољу. Посебно је истицана активност на плану самообразовања и народног просвећивања. Изостајала је једино омладина из Старе Србије и Македоније. Омладина у Угарској, била је присутна преко рада Остојићеве групе, у вези рада књижница новосадских и приређивања народних села. Програмом је истицан задатак омладине за самоваспитање. *Зора* је преко извештаја са терена пратила друштвени, просветни, књижевни, и економски рад. Истицао се у првом броју чланак Стојана Новаковића, под насловом „Уједињујмо се културом“. Радило се о новом моменту, стварању модерне основе, народне борбе „ради националног опстанка“. Јован Скерлић и Коста Кумануди потписали су чланак под насловом „Неославизам и Југословенство“. Подстицајан чланак написао је Милан Прибићевић, посвећен вери у народ. Павле Поповић, објавио је чланак о значају јавних књижница. Живојин Дачић је сугерисао интелигенцији да се врати свом народу. Адам Прибићевић је текстом тумачио „Наш реализам“. Лаза Поповић позвао је омладину да се окупи око Сокола. Афирмативне текстове оставили су Петар Слијепчевић, Ђура Орлић, Славко Шећеров... Српска национална култура сматрана је за најпоузданију подлогу српском опстанку. Путем народног просвећивања, радом јавних радника, политичких и ђачких организација, читаоница и певачких друштава, требало је реализовати концепт народног просвећивања, да се ради у вези са „школском аутономијом“. Од страних писаца публиковани су текстови др Ерих Бехер, Дарвинова наука и друштвени морал:

Петар Крапоткин, Француска револуција: Рудолф Ајслер, Идеја права: Пол Малапери, Индивидуални и социјални морал:.. Омиљени песници *Зоре* били су: Бешевић, Назор, Жучни, Вељко Петровић, Крањчевић, Ракић, Шантић... [613]

Славко Шећеров у *Аутобиографији*, говори о чланству у књижевним ђачким удружењима, у гимназији у Сремским Карловцима и Новом Саду. За време студија филозофије у Бечу, агитовао и учествовао у раду омладинског друштва *Зора*. Организовао је рад секције за народно просвећивање, предложио преко *Бранковог кола*, да Матица српска оснује своју секцију за народно просвећивање. Секција Зоре, основала је 12 јавних књижница, прикупила 500 књига. Заједно са српским омладинским богословским друштвом *Слога*, у Сремским Карловцима, издала је књигу *Народна просвета*, у којој су штампани радови Славка Шећерова, Ђорђа Грујића и Ђорђа Перића.[614]Под народним и културним јединством, сматрао је јединство Срба и Хрвата. Отежавајућа чињеница, било је историјско искуство, јер је свака покрајина пролазила различит пут историјског развоја, обликовала различиту веру, традицију. Вере су образовале границе, међе вера и културних области. Иако свет доживљава као „заједницу идеја“, налази да су оне у другом плану, и зато је заговорник остварења идеја културног јединства, путем народне просвете.. Решење народног јединства налази у Босни, где су три вере, где је све у рукама интелигенције и народа. [615]

Печат омладинском раду, у првој деценији 20. века, дао је омладински часопис *Зора***.** Тенденција првих бројева одредила је правац омладинског листа, у коме су дошле до изражаја напредне идеје, које су требале до попуне „неопростиву празнину“. Упркос проблема везаним за сарадничку мрежу, новчана средства, омладински покрет чинио је напоре да успостави систем идеја, које би чинили „хармоничан круг“. Постављен је задатак омладини, рад на унапређењу „култувисању“, и уношењу напредних идеја, за разлику од народног рада политичких странки. Задатак листа је по схватању Пере Слијепчевића, да образује омладину да делује у народу, као културни гласник, ради стварања српске културе.

---

[613] Ј.Ж. *Друштвени и просветни покрет*, Летопис Матице српски, Нови Сад 1910. књ.270 ст.76,77.

[614] РОМС М.12.461 Славко Шећеров, *Аутобиографија*

[615] *Босанска вила*, 1910. бр.9 и 10.

Принципи су постављени на темељу стремљења књижевности и просвете, на стварању нових друштвених односа. Остварење културне мисије, са текстовима без фразеологије, намеће идеје везане за српско-хрватско јединство, југословенску солидарност. Обликовање физиономије подразумевало је искључење револуционарног и радикалног приступа, који је тада присутан на политичкој позорници. Предност у раду дата је културном подизању народа, и критици „млитавог“ рада. Постојала је свест о физиономији омладинских листова, да је заступник националних идеја *Словенски Југ*, да је по садржају књижеван *Савременик, Књижевни Гласни*к и *Вила*, да је социјално-културног профила *Дело* и *Преглед* у Сарајеву. Текући дневни проблеми пунили су стубце ових листова, док је Зора претендовала да изнесе идеје које су стизале под утицајем спољних, савремених стремљења.[616]*Зора* се декларише као гласник српске напредне омладине, „нашег раскомаданог племена“. Заступник је нових идеја, новог морала, нових типова, који нису презали од националних жртава. Чланови *Зоре*, нису били спремни да доносе „почетничке песме“, већ да организују политичку и социјалну ревију. Наступали су југословенски оријентисани, са вером у ново српство и модерну културу. *Српска ријеч*, у време док је у редакцији седео Вељко Петровић, препознала је српску напредну омладину, по особинама, у којима се налазе најзначајније идеје водећих идеолога српске мисли. Поменути су Стојан Новаковић, југословенски радикални демократизам Јована Скерлића, Масариков реализам код Адама Прибићевића, националистички идеализам Милана Прибићевића,. Заједнички идеал сарадника *Зоре,* било је стварање српске модерне.[617]

Омладински талас покренуо је лист, *Зору,* који ће дати идејни смисао и оставити запис бурне активности. Неговао је књижевни укус, окренут култури која је долазила са разних страна, са Балтичког и Северног мора. Чинило се да *Зора* има утицаја на све омладинске центре, и да се захваљујући њеном раду омладински углед се повратио, упркос неслози, која је у редакцији избијала на површину. Присутан је утицај на Омладину Стојана Новаковића, Јована Цвијића, Јована

[616] Pero Slijepćević, *Kritika i publicistika I*, Sarajevo 1980. st.407-411.
[617] *Српска ријеч*, 13.7.1910. бр.149.

Скерлића. Они су *Зори,* оставили културно наслеђе, достојно поштовања, слали прилоге, писали као сарадници. Захваљујући природном току ствари идеје великана српске науке постале су инспирција за настанак основне омладинске националне идеологије. Мисао књижевника, могла је удахнути нов систем схватања и деловања. Почетак омладинског рада, носио је поред заноса, доста идеалистичке романтике, Наивни идеализам омладине у Босни и Херцеговини, допринео је навици да се дебатује и препире. Наводи Перо Слијепчевић, неке ставове, да су Црногорци груби, Србијанци резервисани, што је указивало на менталитет и подељеност, која је упућивала на међусобно непознавање. Повезани су били заједничким патриотизмом. Ђачке организације није красило добро познавање ствари, присутан је слаб рад у масама. Рад у „тромим“ организацијама, имао је мањи учинак од рада појединца, који су радили кроз различите активности. Највише је присутна „ружна сувопарност и ускогрудост младих људи“. Недостатак смисла или „душевне раскоши“, одсуство уметничког духа, шкодило је менталитету политичара. Смена генерација, у области књижевности, имала је утицај на омладину, није се оптимистички и равномерно одвијала. Млак идеализам младих књижевника из Босне и Херцеговине, више је био неодређен, јер је на темељу националних илузија и заблуда, тежио стварном животу. Са балканским ратовима, наступио је за младе генерације „позив времена“, од које се очекивало да препозна нужност деловања.[618]

Књижевни рад Петра Кочића, занимао је Тихомира Остојића, на који је гледао из угла савремених потреба. Књижевни рад Кочића, започео је рад у „Новој искри“, у време када је омладински покрет 1902. „хватао мах“. Прикази из сељачког живота, увели су и Кочића у ред приповедача сеоског живота, са етнографским цртама Босанске Крајине. Као што су приповетке Ђуре Јалшића, носиле печат Баната, дух Србије, Милован Глишић, Мачву је дочарао Јанко Веселиновић, Срем Паја Марковић, Бора Станковић, Врање, Светозар Ћоровић, Херцеговину, Иво Ћипико, Далмацију. Остојић је видео у Кочићу: „нови тип Босанца“, који је кадар приближити један крај, који због средишњег положаја у српству, „мора пробудити наше интересовање, општу симпатију“. Економске,

[618] Pero Slijepćević, *Kritika i publicistika* I, Sarajevo 1980. st.412-417.

друштвене и политичке прилике, допринеле су да Кочићево село и сељаци, сачувају народни дух, који је интелигенција током школовања на западу губила. Мотиви су тежак живот сељака, који је изложен разним недаћама, стално под притиском стране власти.[619]

Омладински рад утицао је на формирање песничког поколења, обликованог под утицајем Војислава Илића. Дух Илића посебно се истиче код Алксе Шантић и Милете Јакшић. Изразом се издваја Јован Дучић, који је под утицајем запада, француских симболиста, престао је да следи свој узор Војислава Илића, окреће се модерном, у време школовања у Женеви и Паризу. Почетком 20. века идеолози омладине, били су Јован Скерлић, Васа Стајић, Милан Марјановић и Петар Кочић. Кочић се издваја револуционарном акцијом. Скерлићев есеј посвећен омладини, је „нека врста посведочења". Скерлић је означен као идеолог еволуције, Стајић, означен као национални социјалист. Омладина је од њих учила, „али је ишла својим путем".

Дотадашњи рад српске омладине у Угарској реметила је партијска поцепаност, рад се углавном сводио на дебате, банкете, приредбе, забаве резолуције. Нараштаји српске омладине у Угарској романтично занети националном идејом, која се углавном задржавала на књижевном раду. Преломни моменти су послужили као подстицај борбености, дефинисању националних тежњи. Политичка дешавања из 1903. када је извршена промена власти у Србији, затим 1908. анексија Босне и Херцеговине и Балкански ратови. Југословенски омладински покрет попримио је нови израз, мењао методе, са друштвеном и политичком кризом прерастао у револуционарни покрет. У време Уједињене омладине српске, доминатно је национално и романтичарско схватање, спремност да се умре ради националног идеала. У првој деценији 20. века, наступило је време немира, разједињене омладине. „Место пријашњег лудовања, дошло је проблематично мудровање".[620] Томе је доприносио антагонизам између Аустроугарске и Србије. Након окупације и анексије ставља се од стране Србије у први план статус Босне и Херцеговине, отвара се у научном и политичком

[619] РОМС М.5918 Тихомир Остојић, *О књижевном раду Петра Кочића*
[620] *Српска ријеч*, 13.7.1910. бр.149.

аспекту проблем везан за питање међународног права. Власт је верске и националне разлике користила за продубљивање јаза, и неслоге. Изоловани српски национални покрет, исказао је своје могућности у борби за црквеношколску аутономију. Показало се да је иза националних вођа стајало непросвећено и економски заостало становништво, које без интернационалне подршке није имало могућности за веће цивилизацијске помаке. Јавила се жеља за променом 1903. када се почела градити нова политичка клима везана за српско-хрватске односе. Критичан однос према стварности, допринео је изградњи српскохрватске коалиције, Под утицајем Масарика, одвијала се национална политика „реализма“ која се спроводила „ситним радом“. Тако је 1910. бечка „Зора“, која је била под утицајем чешког реалистичког покрета, наступала као гласило српске напредњачке омладине. Политичка превирања довела су до поделе Срба на напредњаке, залагали су се за српско хрватско јединство и радикале, који су српски ексклузивисти, названиа по Српској радикалној странци у Угарској. Потреба да се политички метод испита, осетио се у време анексије, велеиздајничког процеса у Загребу, када се наметнуло адекватније решење у редовима омладинског покрета. Енглески историчар Ситон Ватсон, приметио је да омладина сазрела на високим школама у Бечу, Грацу, Прагу, није више тражила политичко вођство од дотадашњих вођа из Хрватске и Јужне Угарске, већ у својим редовима. Говори о сталном умножавању интелектуалног капитала, што је имало за последицу јачи уплив идеја Масарика међу Јужне Словене. Под утицајем нових политичких струјања из Чешке, јачао је студентски покрет у Бечу. Омладина из Босне и Херцеговине, унела је у постојећи систем идеја револуционарност, и преко листа *Зора*, исказала борбеност новог поколења. Србскохрватско јединство манифестовано је у листу кроз два писма, ћирилицу и латиницу, тиме се желела показати јединство у политичким циљевима. Носиоци националног препорода у самој Босни и Херцеговини, били су Петар Кочић, који је преко листа *Ослобођење* и Ристо Радуловић, преко листа *Народ*, тражили одговоре на бројна питања.. Гнев и неправду, преточио је Богдан Жерајић у освету, која ће постати један од мотива револуционарне акције. „Смрт једног хероја“ поткрепила је постојање тежње да се ради остварења слободе делује акцијом. Насилно понашање власти, дало је подстицај омладини да се жртвује за

остварење слободе. Организована је 1911. у Бечу „Српскохрватска Нацијоналистичка Радикална Омладина“, и као рефлексија овог подухвата почели су излазити *Вал* у Загребу, *Препород* у Љубљани, *Нови Србин* у Сомбору и Панчеву, *Српска Омладина* у Сарајеву, *Уједињење* у Сплиту. Током 1914. излазили су још *Вихор* у Загребу, *Југославија* у Прагу, *Застава* у Сплиту. Балкански рат био је прави показатељ расположења међу омладином. Није се више радило о декларативној солидарности, већ о конкретној акцији, у којој је омладина узела учешће. Има индиција да се омладина нашла под утицајем руских револуционара, преко Владимира Гаћиновића, Троцког... Ситон Ватсон, у намери да прикаже стање у Босни и Херцеговине, наводи да је током 1913. подстакнуто постојањем сличног друштва у Београду „Народно јединство“, основана у Сарајеву Српскохрватска националистичка омладина, са подружницама у Мостару, Тузли, Требињу и Бања Луци.[621]

По мишљењу Скерлића најдуже се одржала и најдубљи корен ухватила *Зора. Народна мисао*, је последњи омладински лист који је имао непосредан политички значај. Остали листови оцењени су као корисни, али лоше уређени, невешто писани, испод нивоа *Побратимства* и *Зоре.* Они су ипак одражавали схватање нараштаја. Школовање омладине на западу, имало је културни, политички и национални значај. Преко школоване омладине стизале су идеје савремене западне демократије, и растао је углед народа у очима запада.[622]

Омладински покрет водила је српска интелигенција, по угледу на покрете који су у Европи и Русији цветали шездесетих и седамдесетих година 19. века. Стога се у конспиративном начину рада, може уочити идејни утицај Чернишевског, Херцена, Лаврова, Бакуњина. Социјално врење у српским областима Аустроугарске, појачано је националним и политчким отпором омладине стасале током школовања у Сарајеву, Загребу, Бечу, Будимпешти, Прагу, Грацу и Београду. Социјалне, економске и политичке промене захватиле су Монархију и утицале на српско патријархално друштво. Промене су довеле до развоја модерног друштва, нових идеја. Распад патријархалних заједница, економска емиграција, страни

[621] Ситон Ватсон, *Сарајево-студија о узроцима светског рата*, Загреб 1926. Ст.39-49.

[622] Драгомир Прокић*, Рад на зближењу југословенске омладине 1904*. Предратна омладина, Суботица 1929. ст.45.

утицаји модерних капиталистичких земаља, доносе нове погледе и захтев за модернизацијом друштва. Омладина је покретач идеја и носилац промена. Она је организатор сељачких задруга, соколских, антиакохоличарских друштава и екскурзије ради пропаганде идеја. Омладина је захваљујући школском распусту, држала аналфабетске курсеве, оснивала читаонице, популарисала часописе, листове и књиге. Просветна акција, била је омладински покрет, који је изражавао је тежњу за препородом народа. Манифестована је захвалност српском друштву, које је захваљујући стипендијама и фондовима стварало, у време црквеношколске аутономије, нови слој интелигенције. Поред непосредног рада, велик значај одиграле су публикације, часописи, који су неговали народну свест о јединству српског народа. Рад на пољу културе, прерастао је у покрет за препород, доприносио је настанку политичких идеја и акција.[623] Иако је српска омладина у Угарској имала боље услове, она је опрезније тражила решења. Омладина у Босни и Херцеговини, налазила се под већим притиском, утолико је јаче испољаван антимонархијски став. Активности српске омладине у Босни и Херцеговини, од 1910. ишле су ка радикализацији националних и политичких прилика.

4.8. Омладнски покрет у Босни и Херцеговини

Омладину је водила тежња за слободом и уједињењем, без обзира на услове, степен развоја. Носиоци идеја у поред грађанског слоја били су свештеници учитељи и ђаци. Омладина је предњачила у енергији, бунту, намери да се групише кроз рад у култури, политичком подстицању широких маса, организовањем тајних организација и извршењем терористичких организација. Национални рад започели су након окупације гимназијалци у Сарајеву, током 1879. Тајно удружење ђака покренуло је литографски часопис *Српска свијест*. Револуционарни карактер листа, наметао је идеју борбе против Аустроугарске. Усамљено удружење ђака, прерасло је у покрет који манифестовао реакцију на власт Калаја. Најборбенији чланови, наставили су борбу за остварење националних тежњи преко културно-просветног друштва „Просвјете“. Тајна удружења започела су рад у мостарској гимназији од 1899. Прва генерације школоване омладине, заступале су

[623] Владимир Гаћиновић, *Огледи и писма*, Сарајево 1956, ст.80-84.

конзервативна гледања испољена кроз борбу за црквеношколску и политичку аутономију. Друга генерација, окупљена око „Просвјете“, прхватила је актуелну друштвено политичку мисао, од водећих идеолога и теоретичара свога доба. Услед опште друштвене заосталости, средње школе су у Босни и Херцеговини не само „огњиште просвијете него и будилиште национално“. Требало је да прође више од две деценије друштвене еманциоације, како би се поставило питање грађанске слободе. Што се манифестовало кроз сукоб са полицијом, дисциплинске казне и истеривање ђака из школа. Омладина је учествовала у националном покрету борбе за црквеношколску аутономију, када је свака кућа била „расадиште истинског патриотизма“. Национална свест стицана је у породици, уз гусле и јуначке епске песме. Школа је била место, где је окупљена омладина на више начина изражавала незадовољство управом у Босни и Херцеговини, и антиаустријски став према монархији. Старија генерација, настала у редовима домаће буржоазије, спутавана је утицајем аустријских социјалдемократа, следила је легални облик борбе, залагала се за компромис и реформе. Млађа генерација је организована у тајне организације, придобијала је присталице у омладински покрет, спремне на револуционарну пропаганду и атентате. Развијала се под утицајем нерешених феудалних односа, народних потреба. Постављало се питање слободе говора, тражила се демократизација друштва, што је доприносило реакцији власти.[624]

Нови почетак деловања ђачких дружина у сарајевској гимназији везује се за школску 1895/6.[625] Омладина је почела да делује у моменту распламсавања борбе за црквеношколску аутономију. Основано је тајни ђачко друштво „Српска свијест“, које је издавало ђачки лист под истим именом. Настојали су деловањем подстаћи рад ђака широм Босне, нарочито у Мостару и Тузли. Група је током студија износила Масарику стање у Босни, што је био знак да је омладина имала слободарске тежње. Ђачке организације радиле су као књижевна друштва, затим од књижевне критике прелази на политичко разматрање, које ће након анексије, Жерајевићева дела прећи на поље политичке акције. Омладина је неговала свесловенску сарадњу, путем ђачких конгреса 1908, подстицала акцијом српско-

[624] Ђорђе Микић, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција,* Бања Лука 2014. ст.89,90,91.

[625] *Политика* ,8.9.1936. бр.10.163.

хрватску сарадњу, на омладинском конгресу 1912. у Београду. Југословенство омладине, било је усмерено на рушење Аустроугарске ради уједињења у једну државу. Напредњачке активности, прерасле су у југословенску активност, која се одвијала по кружоцима и на излетима. Најпознатија напредњачка организација била је у Сушаку, проповедала је сарадњу Срба и Хрвата.[626]

Омладински покрет у Босни и Херцеговини, иако је услед објективних околности настао касније, ухватио је корак са временом. Исказао је снагу ђачког покрета, борбену омладину, стасалу за сложену политичку сцену. Спремну да се ухвати у коштац са изазовима свога доба. Изразит у намери да се конспиративним радом искаже је Димитрије Митрановић. Учитељи су имали утицај у српским конфесионалним школама, које су биле под управом црквених одбора, издржаване добровољним прилогом. Национални рад у школама, организовали су учитељи. Спремили су ђаке си знањем и вештином за рад у тајном удружењу. Гимназија у Мостару**,** радила је од 1893. под снажним утицајем национално самосвесне трговачке буржуазије, која је имала снаге да створи снажан књижевни и омладински покрет. Тајни рад ђачке омладине у периоду 1899-1908. имао је велики друштвени значај. Идејни утицај из мостарске гиманзије раширио се на омладину Босне и Херцеговине. Власт је помно пратила активности омладине, у настојању да тај рад санкционише, донела је маја 1908. „Дисциплинарни пропис за средње школе“. Тајне дружине развиле су смисао за групни конспиративни рад, етичка својства и преданост раду у револуционарном и ослободилачком духу.[627]

Омладина није била задовољна током борбе за црквеношколску аутономију. Након стварања студентског конвикта у Бечу, 1899. дошло је до окупљања и ницања нових идеја. Критке на рачун носиоца покрета народноцрквене аутономије испред омладине, носио је 1905. Зрнић. Политичка клима, настала у моментима окончања борбе за аутономију, ишла је у правцу оснивања политичког листа „*Српска ријеч*“. Главну улогу, у покретању српског политичког гласила, имао је поред Глигорија Јефтановића, Емил Гаврила. Сматрали су да је наступио моменат,

[626] Ivan Krawčević, *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu*, Sarajevo 1964. st. ,7-23.
[627] Часлав Николић, *Биографија Пера Слијепчевића*, Бања Лука 2013. ст. 24-25.

када се води „борба са пером“.[628] Студентска омладина испољила је незадовољство односом власти према студентима. Промене у друштву, под утицајем запада, имале су далекосежне друштвене последице у области културе и привреде. Одвијао се у Босни и Херцеговини снажан просветни рад, захваљујући национално опредељеним учитељима. Економски напредак подстицан је од стране тадашње српске штампе, у живот се пробијају демократска настојања. Организован рад национални рад у култури Срба, подстакнут је 1902. након оснивања друштва „Просвјета“ у Сарајеву, које ће убрзо показати високе домете у образовању српске омладине. Након смрти Калаја, национални омладински рад попримио је шире основе захваљујући оснивању соколских организација, Земљорадничких задруга, друштва „Привреда“. Јачају препородне тенденције које су доприносиле већем ангажовању маса, које су захтевале одговоре на тешка питања, суочена са националним опстанком. Посебно рад народних вођа, везан за питање аутономије, доживљавао је захваљујући младом нараштају критике. Промене у друштву, буђење националне свести, допринело је оснивање листова и часописа. Прилке у Босни и Херцеговини, подстакле су писање студентских меморандума.

Херцеговина је крајем 19. постала расадник књижевника. Биографски подаци, упућују на тек стасале, књижевне критичаре Владимира Гаћиновића, Димитрија Митрановића, Ристу Радуловића, Перу Слијепчевића... Одраз на модерна књижевна и социјална схватања публикована су у Мостару, у европским издањима Пахера и Кисића, у едицији „Мала библиотека“. Амбиције ђака надрастале су и познату библиотеку певачке групе „Гусле“ у Мостару. Активност око организације рада „Ђачке библиотеке“ указала је Митрановићу на смисао тајних организација, могућност духовног и политичког деловања. Критиком стања у друштву издвојио се 1903. у Бечу, из групе, око „Зоре“ Петар Кочић, аутор политичке сатире „Јазавац пред судом“. Заступао је интересе сељака, и указивао на борбеност. Ставове уперене против империјалистичке политике Аустрије је износио од 1907. у листу „*Отаџбина*“, све док није дошло до хапшења и оптужби за велеиздају 1908.. Младо поколење Босне и Херцеговине, изнедрило је поред књижевника, и идеологе, што је указивало на изузетност генерације, спремне да

[628] РОМС ин.бр. 56 225 Глигорије Јефтановић-Емил Гаврила, 22.7.1905.

отвори нову страницу историје. Анексија Босне и Херцеговине, 1908. допринела је да млади, попут Владимира Гаћиновића, напусте књижевни рад, посвете се националном деловању.

Утицај на омладину извршио је лист и клуб „Словенски југ“, формиран у Београду 1903. Ширио је идеје везане за југословенски национализам, која је од омладине тумачена као јединство Срба и Хрвата. Нико Бартуловић, за југословенство пише да је доживљавано као ознака географског и културног јединства, називано као србохрватство. Што је могло бити препознато у Хрватској, због лабавих линија поделе на два етнитета. Напредњачки покрет заслужан је за стварање климе, која је доприносила подстицању јединства. Омладинском гибању доприносио је и Јован Скерлић, који је већ 1904. организовао у Београду конгрес књижевника, који је је окупио омладину.[629]

Заслугу за формирање младе генерације имале су европске идеје, са којима се омладина сусретала током студентских дана у Прагу, Бечу, Грацу, Загребу и Београду. Студенти из Босне и Херцеговини, основали су 1906. у Бечу, друштво „Рад“, јер се по њиховом схватању у „Зори“ беседи. Иако су студенти већ прихватили идеје Младе Италије, Младе Немачке, Младе Хрватске и младочеха Томаша Масарика. Током 1904. Дошло је до стварања ђачких организација у Сарајеву, Мостару, Требињу, Тузли „Првјенче“, Бањалуци, Босанској Градишци „Покрет“. Ова друштва имала су добре намере, и пасивно држање, везано за књижевну дискусију. Промена је наступила у раду тајног литерарног друштва „Матица“. Иницијатор Димитрије Митрановић, окупио је Богдана Жерајића, Перу Слијепчевића, Васиља Поповића.. Група се надахњивала политичким идеалима националног ослобођења и социјалне правде. Покренуто је национално политичко друштво „Слога“, у којој су Богдан Жерајић, Перо Слијепчевић, Владимир Гаћиновић, Димитрије Митрановић... „Слобода“ се бавила политичким и етичким питањима. Разматране су социјално-историјске теме, негован је национални и ослободилачки дух. Посебно место имало је разматрање односа аустроугарских власти према српском народу, националној економији и питањима јужнословенског зближавања и уједињавања. Друштво „Слобода“ имало је утицај

[629] Niko Bartulović, *Od revolucionarne omladine do Orjune*, Split 1925. st.7,9,12.

на дешавања у Сарајеву, Бања Луци и Мостару. Наступио је од 1907. период настанка нараштаја националних револуционара. Образована је „Српска народна организација“. Утицај на српско јавно мнење вршила је поред „*Српске ријечи“,* „Народ“ и борбено расположена омладина. Владимир Гаћиновић је после две ипо године школовања у ређевској богословији, одлучио да заврши гимназију. Покушао је безуспешно да се упише у карловачку 1907. што му није пошло за руком. Започео је сарадњу у листовима *Српска ријеч, Народ и Отаџбина.* Писао је књижевне есеје о Петру Кочићу, Јовану Дучићу, Јакову Шантићу. Есеји су високих естетских вредности, иако још није матурирао. Иницијативу су имали још Митриновић и Жерајић, који су за свој рад заинтересовали академску омладину у Загребу. Гаћиновића је обликовала лектира руске социјалистичке литературе, видан је утицај идеја Крапоткина и Херцена. За Боривоја Јевтића, једаног од оснивача листа *Српска Омладина*, Гаћиновић је омладинска „прва труба“. Сам Гаћиновић називао се „гарибалдинцем“. Сматрао је у време пред Први светски рат, да у Босни и Херцеговини, није било револуционарне масе, већ да је револуционарне зрелости било само код појединаца.[630]

Посебан значај у националном деловању српске омладине у Босни и Херцеговини, врши српска академска омладина, која се налазила на школовању у Грацу и Бечу. Српска академска омладина у Грацу, заступала је 1904. начела о аутономији Босне и Херцеговини, и сувереној власти султана. Демократска начела, подразумевала су поштовање устава, владу одговорну народној скупштини, бираној тајним избором: Начело слободе удруживања, збора и договора, слободе науке: Захтева се независно судство, народна војска, верска равноправност, обавезна и бесплатна школска настава, уређење аграрних односа државним откупом, директан и прогресиван порез. Међу потписницима нашао се Васиљ Грђић, слушалац филозофије у Грацу, један од креатора српске политике у Босни.[631] Проглас целокупне академске омладине из Босне и Херцеговине, настао у Бечу, изражавао је 1906. став омладине, „без разлике вјере“ бавио се друштвеним проблемима, везаним за управу Аустроугарске. Критички интониран проглас,

[630] Перо Слијепчевић, *Споменица Владимира Гаћиновића*, Сарајево 1921. ст.93-106.

[631] ИАЗ Ф 43 кут. 1. а.б.163 Начела рада српске академске омладине Босне и Херцеговине, Грац 2.2.1902-

указао је на просветне и привредне прилике, залагао се за самоуправу политичких општина, слободу штампе, решење аграрног питања, забрану досељавања страних колониста, израду комуникација...[632]

За Перу Слијепчевић, 1908. била је индикативна, наговештавала је да се „олуја“ спрема. Наводи да су Срби, били неспремни за анексију, да је акт присаједињења указивао на нескривено незадовољство, које у први мах није дефинисано. Кујунџић, Божић, Круљ, Стојановић, Грђић, Ковачевић су на сам политички и државни чин анексије, одговорили као „усплахирано јато“. Лутања по Европи, тежња да се супроставе анексији, исказали су самоиницијативно српски емисари, пореклом из Босне и Херцеговине: председник Извршног одбора Организације Душан Васиљевић, путовао је у Цариград, Мурат Сарић у Париз и Лондон. Свет је остао неизаинтересован за њихову акцију, Србија је у том моменту немоћна. Руске симпатије биле су намењене Бугарској.[633]

Током бурних превирања, услед моћи велике силе и немоћи појединца Гаћиновић се декларисао као српски националиста, заступник „ситног рада“, Митрановић као југословенски интегриста. Залагао се за културно и књижевно зближавање Срба и Хрвата, путем југословенске идеологије радило се на неговању идеје југословенског јединства. Стекао је реноме вође југословенског омладинског покрета. Жерајић је присталица „борбе“. Поред чешког утицаја, присутано је 1907/8. деловање Хрватско-српске коалиције. Сарајевска гимназија била је задојена култом „усамљеничке акције“, Ђачка друштва образавана су у Сарајеву, Мостару, Тузли, Бања Луци, Требињу, као грађанска, на конфесионалној основи. Литерарни рад служио је као покриће за национални и револуционарни рад. На борбеност ђаке је подстицао 1907. и 1908. Петар Кочић, преко листа *Отаџбина*. Значајну улоги имали су српски листови у Сарајеву, *Српска ријеч* и *Народ*. Национални покрет у Босни и Херцеговини, имао је различите манифестације, у коме су ђаци имали допринос. Нису скидали капе представницима власти, уклањали су немачке натписе, организовали ђачке протесте, солидарисали су се са радничким штрајковима. Широко заступљен ђачки покрет имао је подршку наставног особља,

[632] ИАЗ Ф 43 а.б.173 Проглас академске омладине Босне и Херцеговине у Бечу од 25.2.1906.
[633] Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Београд 1940. ст. XXVIIII-XXIX

које је имало водећу реч у културним и просветним, националним друштвима Просвјета, Напредак, Гајрет, Соко. Узбуркана национална сцена, са разуђеним омладинским покретом, имала је одговор на анексију Босне и Херцеговине. Председник друштва „Рад“ Божидар Зечевић у Бечу, на конференцији студената, предложио је уместо тактике „ситан рад“ оснивање револуционарних друштва, у којој би се чланови припремали за директну борбу. За Божидара Зечевића, Перу Слијепчевића, Димитрија Митрановића... узор су руски револуционари, организовани у кружоцима. Систем тројки, проширио се из Беча у Праг, Загреб и Београд. Успостављена је веза са тек основаном „Народном одбраном“, успостављен је контакт са народним вођама: Васиљ Грђић, Никола Стојановић, Атанасије Шола, Ђока Радовић... Упркос узнемирењу омладине, Стојан Новаковић предлагао је културни рад, војевање књигом. Омладина се нашла пред питањем избора начина борбе. Поред тога јавило се разочарење, борбен дух задржао се код Жерајића, који је први почео да негује схватање „српско-хрватске напредне омладине“, изражава спремност на жртву и атентат. Жерајић, иако је 1910. покушао атентат на Варешанина, постао је жртва-херој, иако је доживео неуспех, акт је оцењен као српски национални протест. Омладина је жртву, преточила у култ, био је то сигнал, пут који ће следити.[634]

Хронолошки појава покрета под именом *Млада Босна*, није јасно дефинисана. Подела омладине у Сарајеву на „стару и младу“, настала је 1905. она није била организација, нити покрет, већ стање духа, које је пролазило различите фазе. Израз *Млада Босна*, везује се 1907. за Петра Кочића. Тумачење појма је 1910. изрекао Владимир Гаћиновић, који је појаву новог модерног духа у традиционалној Босни и Херцеговини, доживео као нови европски импулс, када се напушта старо и апатично и формира модерно. Радило се о деловању покрета за обнову земље. Боривоје Јевтић, у *Босанској вили*, јавља се 1913. пропраћен изразом, национални идеализам. Божидар Пурић, у Младој Босни није видео организацију, већ високи морал. Перо Слијепчевић је везује за идеју југословенске солидарности. За Љубибратића, радило се о „запенушаним снагама“, идеализму без покрића. Утицај

[634] Ђорђе Микић, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, Бањалука 2014. ст.92-97.

италијанског покрета, обликовао је свест националних идеја у Херцеговини, па је Млада Италија, постала узор, по коме се препознаје кованица *Млада Босна*. Најчешће се везује за акт Богдана Жерајића, означен као „оснивачка скупштина“. Шире гледано, омладински рад ушао је у нову фазу, у којој рад у култури, у народу путем задруга, сокола, певачких друштава, није задовољавао потребе. Уместо ситног рада, требало је рад у култури, пренети на политички и национални рад, са радикалним методама и циљевима. Демонстрације револуционарних тежњи ђачка омладина није тајила, спремна да спали заставе на згради владе. Завладало је гесло „бунити се и борити“. Омладина није била задовољна оствареним резултатима, постојањем сабора, странки, листова, црквено-пколске аутономије, тражила је нови систем, „нови живот“. Ситан рад омогућавао је народни културни препород, што није задовољавало омладину „матријалистичких настојања“ покрета за „обнову“. Јавила се нова генерација младих бунтовника, спремних да искажу незадовољство. Убеђени да историју граде хероји, прихватили су идеје руских револуционара есера, о атентату. Револуционарни програм омладине, изнео је Гаћиновић 1912. у брошури „*Смрт једног хероја*“. у намери да изнесе „револуцију у духовима и мишљењима“. У брошури „Крик очајника“ кроз метафоричан наслов дат је поглед на политички развој Срба. Није Гаћиновић само теоретичар, већ члан организације *Уједињење или смрт*, која је организовала упоришта у Мостару, Чапљини, Габели, Требињу, Билећу. Највише се раширила у Босанској Крајини и Херцеговини, најпознатији чланови били су:Перо Слијепчевић, Војо Кецмановић, Василј Грђић... Организовани су као кружоци, у којима је Гаћиновић препознао нове Србе, нове људе, спремне на антиаустријску борбу, путем индивидуалног терора... *Млада Босна* била је искорак из дотадашњег схватања, намера да се изврше промене, револуционарном завереничком борбом без компромиса.

Професор Микић, намеће мисао да је 1911. након формирања Српско-хрватске напредне омладине у Сарајеву, преко чланова, међу којима су били Гаврило Принцип и Боривоје Јевтић, дошло до омасовљења и превођења Младе Босне са културног на револуционарни пут борбе. Био је то искорак, јер се живело у заосталом друштву, без политичких слобода. Ђачка друштва мењају физиономију, под утицајем напредњака из Прага и Загреба, од литерарних

прерастају у политичка. Подстицаје заједничком деловању давала је 1910. бечка „Зора“, која је била под утицајем чешког реалистичког покрета, наступала је као гласило српске напредњачке омладине. Политичка превирања довела су до поделе Срба на напредњаке, залагали су се за српско хрватско јединство, и радикале, српски ексклузивисти, названиа по Српској радикалној странци у Угарској. Први председник Српско-хрватске напредњачке организације био је Иво Андрић. Дошло је до иступања ђака из српских ђачких организација, прикључења напредњацима, што је прерасло у покрет. Иако подржан од београдског *Препорода,* у грађанским круговима доживљаван је као национално издајство. Радикали су истицали потребу припајању Србији, Младохрвати су за самосталну Хрватску, франковци су за Хрватску у склопу Монархије. Све је указивало на хетероген омладински покрет, различита гледања. Упркос присутних разлика, дошао је до изражаја заједнички иступ хрватске и српске омладине, напредњака, на ђачким демонстрацијама, 18. и 19. фебруара 1912. у Сарајеву.[635]Драго Љубибратић, мишљења да је српска омладина у конфликту са хрватском омладином, око националног опредељења муслимана. Напредњаштво је доживљавано кроз културно јединство. Мали број присталица из редова српских омладинаца, јединство није доживљавао кроз политичку слогу. Српску и хрватску књижевност доживљавао је као делове културне целине. Нацопналну идеју о југословенству, доживљавао је као вештачку конструкцију, иако је био под утицајем Скерлића и Љубе Чупе.[636]

Професор Љушић, дилему *Млада Босна* организација или покрет, разрешио је особеним погледом, везаним за комплекс питања, који је сама тема наметнула. Појаву Младе Босне, уско је везао са именом Млада Хрватска, која је географски и политички блиска, комуникацијски омладини приступачна. Доминирао је утицај напредне омладине, преко часописа „Хрватски ђак“, која је паралелно деловала под утицајем франковаца, у гласилу Млада Хрватска. Иако је претеча Младој Босни, била Уједињена омладина српска, оне се концепцијски разликују, прва је окупљала Србе свих простора, док је *Млада Босна* усмерена на Босну и Херцеговину, омладину све три вероисповети, организовану као покрет, коју је рат спречио да

[635] Ђорђе Микић, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција,* Бања Лука 2014. ст.100-113.

[636] Драго Љубибратић, *Владимир Гаћиновић*, Београд 1961. ст. 81,87.

прерасте у организацију. Одлучујући утицај на обликовање омладинског покрета имао је Јован Скерлић. Политички, духовни и културни живот, градио се на модерним схватањима Скерлића. Доживљаван је као идеолог и учитељ омладине жељне промена. Гаћиновић је заслужан за идеологију „Видовданског атентата“, неговање идеја конспиративаног рада, по угледу на рад руских револуционара. Гаћиновић је израстао из кружока који су обликовали Илић, Јевтић, Видаковић, Мрас. Митрановић се залагао за културно, морално и интелектуално уздизање народа. Боривоје Јевтић је Младу Босну ценио из посебног угла, као књижевни покрет, који је отпочео активност 1908. захваљујући ангажованом писању на страницама *Босанске виле*. *Млада Босна* развијала се под утицајем идеја бечке *Зоре,* сарајевске *Српске ријечи, Народа, Српске омладине*. Књижевна имена Гаћиновић, Јевтић, Видаковић, доживљавали су омладински покрет као српски. Перо Слијепчевић је препознао у омладинском покрету, период означен кроз деловање старије генерације, затим напор на остваривању српскохрватске слоге, и трећи период, стварање интегралног југословенског јединства. Идејно лутање, настало у замршеним токовима комплексне стварности манифестовало се кроз израз бунта и терора, који ће са Видовданом 1914. ескалирати. Маслеша је у младобосанском покрету видео израз омладинског бунта, према конзервативној чаршији, која је потонула, после борбе за аутономију. Гаћиновићев чин, по мишљењу Маслеше, произвео је Принципа, који је сазрео са мотивима епског хероја и жртве. Спреман на акцију, прожет тежњом за национално ослобођења, усвојио је револуционарне идеале. Младобосанци су политички опредељени против Аустроугарске, усмерени на уједињење са Србијом. Рад револуционарне средњошколске омладине, упркос радикалном деловању младобосанског покрета, није ухватио дубок корен, због убрзаног развоја драматичних догађаја, који су били повод избијања Првог светског рата. Љушић је српски омладински покрет у Босни и Херцеговини, сагледавао у светлу деловања бројније радикалне и малобројније напредњачке омладине, којој је припадао Принцип. Радикални део представљен је преко Централног одбора, напредњаци су развили сарадњу са омладином других националности, изразили су спремност солидарности са Хрватима, чији је напредњачки покрет био малобројнији од српског. Вељко Чубриловић, саучесник

сарајевског атентата, српски националиста, злагао се за аутономију Босне и Херцеговине. Учио је новосадску гимназију, завршио је 1903. Учитељску школу у Сомбору.[637]

Сумњали су у ауторитет својих професора, који су их наметнутим системом рада више спутавали него подстицали креативан рад ученика. Школски систем, чинио је да код младих незадовољство прерасте у прикривено стање духа. Тајна ђачка друштва била су критична према друштвеним, социјалним и политичким питањима. Јединствена у ставу да их преко националног питања могу решавати идеали националног и социјалног ослобођења. Конспиративни рад имао је и пропагандни карактер, утицао је на обликовање јавног мнења. Омладина у Босни и Херцеговини, имала је значајне младе људе, образоване и даровите за покретање друштвене акције. Ауторитет Димитрија Митрановића, привлачио је младе и борбене истомишљенике, који су били према властима непријатељски расположени. После Жерајевићевог херојског акта, атентати су указивали експлозивно стање духова на југу Монархије. Власт у Монархији узрок наступајућем немиру, видела је у конфликту са Србијом. Национална свест изван Србије, имала је чврсту потпору у наслеђу, које је водило ка борби за национално ослобођење и уједињење не само Срба, него и Хрвата и Словенаца. Омладина је у Србији видела Пијемонт, слободну и демократску државу. Дух револуционарне омладине, поред уважавања Србије, није се уклапао у монархијски и конзервативни државни концепт. Атентари уочи Видовдана 1914. нису имали подршку Црне руке, изузев Аписа и Танкосића. Против атентата је била и Народна одбрана, која је промовисала културни програм, и радила на припреми борбе за национално ослобођење. Ђачке дружине, нису биле упућене у припреме за извршење атентата, који је остао на нивоу личне иницијативе, у оквирима ђачких кружока Реч кружок, руског порекла, основан 1912. у Сарајеву, око Данила Илића, где је настала идеја о атентату на Фрању Фердинанда. Идеја атентата окупила је омладину три народа Србе, Хрвате и Словенце. Радило се о неформалној групи истомишљеника, спремној на акт атентата. Највиши степен револуционарности исказала је омладина

[637] Радош Љушић, *Гаврило Принцип,* Београд 2014. ст.115-128,129,291..

у Босни и Херцеговини. Уочена је спремност за напуштање црквеношколске аутономије, сам Принцио се изјаснио као атеиста, убеђен у мисију свога народа.[638]

Календар *Просвијете*, из 1911. донео је Гаћиновићев текст *Млада Босна*, у ком се даје анализа положаја, слика стање незадовољства, износи „мало духовно колебање“. Пише о младом покрету без корена, коме треба дати „крви“, да се мора ослањати на љубав према народу и вери у самог себе. Гаћиновић је имао намеру да преко текстова, пробуди младе Србе „који долазе“, да „изазове револуцију у духовима и мишљењима младих Срба“, „ради ломљења окова“. Пише са надом у мл.аде људе, спремне за „стварање новога живота на најширој националној основи, нови светлији мора умирања, за идеју, слободу и оковани народ“. Смрт Богдана Жерајића, 2.6.1910. означио је речима: „херојско дело“, које је у делу друштва изазвало „крик дизања и умирања за слободу и идеју“. Гаћиновићев чин, је „велико очајничко дело“, остваraено у намери да се ствара историја. Анексија је „велика народна трагедија“, трагичан чин, који је пробудио „наш мали, разбацани и несрећни српски народ“. Израз родољубље, указао је на нов смисао спремности за жртву за разумевање стварности. Крв жртава требало је да послужи као темељ новог живота. Подстицаје је Жерајић налазио у књижевности, како песника слободе Карадућиа и Надзона, тако епској поезији, занет ликом Бана Страхињића, задужбинама светих краљева, Југовића, делом Максима Горког и Достојевског.

Богдан Жерајић и Владимир Гаћиновић, смисао Младе Босне, изражавали су кроз тежњу да обликују босански покрет, спреман на жртве, да напором омладине, раде на обнови земље. Омладина је почетком 20. века, исказала спремност, да настави рад на организовању националног отпора Идејни предводник омладине је бечка *Зора,* у периоду 1909-1914. Студенти су били покретачи модерног часописа, који је обликовао националну и социјалну свест југословенске омладине. Идеје Мацинија, покрет карбонара, деловање организације *Млада Италија*, који су одражавали активан однос *Зоре* према изазовима свога доба. Импулс добу је давао уредник листа *Пијемонт*, Љубомир Јовановић. Окупио је омладину спремну да ради на јужнословенском ослобођењу и уједињењу.[639]

---

[638] Pero Slijepčević, *Kritika i publicistika,* Srajevo 1980. st.444-450.
[639] Владимир Гаћиновић, *Огледи и писма*, Сарајево 1956, ст.34,41-51, 85-87.

Комплексан утицај на омладину имао је Димитрије Митрановић. Он је поред учесталих путовања, пажњу усмерио на упознавање јужнословенске литературе, сликарства, вајарства.[640] Митриновић је поред политичког рада, оставио иза себе и значајан књижевни траг. Покретач је авангардних тежњи младог књижевног нараштаја. Означен је од Палавестре речима: „завереник, песник, тумач националних догми, романтични сањар“... Ишао је за најрадикалнијим тежњама европске књижевности. Иако пореклом Херцеговац, носио је у себи жицу европејства. Мајка Видосава Добрин, пореклом из Новог Сада, пренела је на Димитрија жеђ за знањем и стварањем. Школовао се у мостарској гимназији. Стекао је школске другове, касније познате личности: Богдан Жерајић, Драго Перовић, ректор загребачког универзитета, Перо Слијепчевић, Василј Поповић, Јован Старовић.Окружење га је подстакло да предложи стварање тајне ђачке библиотеке, која би задовољила велико интересовање ђака за књижевност. Тадашња школска књижница формирана је била под будном пажњом власти, вршила се контрола садржаја књига.

Тражећи свој пут, Митрановић је ишао и преко немачког експресионизма, у савремени европски ток. Након успешног покретања „Ђачке библиотеке“, Митриновић је образовао тајну дружину, под симболичним именом „Матица“. Ђаци мостарске гимназије, окупљени око „Матице“ нису само читали своје саставе, него и дела познатих писаца Љубомира Недића, Јована Скерлића, Војислава Илића, Петра Кочића, Симе Матавуља... Критички однос према књижевним питањима, развио је код Митриновића смисао просуђивања, књижевни укус, како за књижевну критику, тако и за критички однос према стварности. Најактивнији чланови „Матице“ били су Драго Перовић, Василј Поповић, Перо Слијепчевић, Јован Старовић, Богдан Жерајић, Владимир Гаћиновић...Значајан корак у обликовању Митриновића, имало је тајно политичко друштво „Слобода“. Окупљали су се под руководством Богдана Жерајића, Гаћиновић, Митриновић, Слијепчевић, Шпиро Солдо, Љубо Мијатовић... Разматрана су питања везана за историју, устанке и буне, аустоугарску политику, економију и персепктиву зближавања. Митриновић, је за разлику од својих другова, који су имали просрпски

[640] Владимир Гаћиновић, *Огледи и писма*, Сарајево 1956.ст.88.

став, наступао са југословенских позиција. Захваљујући борбеном духу, прерастао је у инструктора и пропагатора ђачких друштава. Жерајић и Гаћиновић су заступали револуционарне методе, док је Митрановић имао умерен став. Афирмативни текстови Гаћиновића о вајарском раду Мештровића, привлачили су пажњу и Васе Стајића. Развоју омладинске мисли, допринела је Гаћиновићева брошура *Смрт једног хероја* објављен у *Пијемонт*у. Уместо атентата, предложио је нови вид борбе, где доминира улична демонстрација и утицај листова.[641]

Митрановић је 1912. аутор *Програма* за омладински клуб *Народно уједињење*, који је требало да окупи омладину. Програм се заснивао на национализму југословенске омладине. Митрановић је национални радник о омладински првак, завереник, спреман да дефинише националну догму и југословенску политичку идеологију. Активан и креативан интелектуалац, деловао је у време борбене Младе Босне. Радило се о програму националног и политичког снажења српског народа преко омладинског покрета. Упркос разликама у погледу методе, наступало је борбено настројена омладина, у периоду 1908-1914. Идеје омладине изражавале су тежњу југословенског зближавања на културном и политичком плану. Југословенска национална агитација јавно је манифестована је на културном плану. Митрановић је радио на успостављању српског и хрватског јединства. Објавио је у својству члана редакције *Босанске виле*, програмски чланак, књижевне и политичке оријентације, под насловом „За наш књижевни рад“.[642] Иако је иступао као књижевни критичар, није се устезао од политичких програмских текстова. Објавио је у *Вихору* програмски текст под насловом „За Југославију“.[643]

Идеје Херцена, присутне су на странама *Српске омладине,* која је излазила у периоду 1.9.1912-30.6.1913. Утицај на *Српску омладину*, имала је група око Принципа и Гаћиновића. Занети Бакуњином, превели су брошуру *Комуна*. Група се бавила питањима везаним за социјализам. Како Гаћиновић наводи веровало се да је могуће само „страшном борбом ослободити народ“. Велики утицај на групу имао је роман Чернишевског, *Шта да се ради*. Захваљујући коме је прихваћен аскетизам,

---

[641] Предраг Палавестра, *Догма и утопија Димитрија Митрановића*, , Београд 1977. ст.12-18,32,39.

[642] *Босанска вила*, 1910. Бр. 2.

[643] *Вихор*, 1914/1.

уздржавање од љубави и вина. Морална чврстина, красила је тајну групу, спремну на одрицања и подвиге. Квалитете вредне пажње имао је Боривоје Јевтић, начитан и добро упућен у прилике. По способностима није заостајао ни организатор атентата, учитељ Данило Илић. Припадао је по идејном опредељењу десној групи социјалиста. Борбене ставове Илића, изражавао је књижевни часопис *Звоно*.[644]

Један од значајних чланова у мостарском тајним ђачким друштвима „Матица“ и „Слобода“, био је Перо Слијепчевић. Активан у литерарном раду, припремао је за потребе рада друштава, предавања из књижевности и историје. Прихватио је идеје Масарика, о ситном раду и организовању путем васпитања, подизањем физичке, моралне и интелектуалне снаге. Током студија у Бечу, активан је у раду друштва „Рад“. Идеје народног просвећивања, прихваћене су од интектуалаца, у намери да остваре модернизацију. Посебно је у време стварања футуризма експрионизма, дао допринос тумачењу младе авангардне књижевности.[645]

Српска омладина у Босни и Херцеговини, показала је спремност за националну акцију, жртвујући се за идеале, давала је не само енергију већ и живот. Услови живота, образовања, рада у време аустроугарске власти, подстакли су омладину на борбеност. Нови моменат наступио је након анексије Босне и Херцеговине, када се у редовима омладине јавља борбена, револуционарна, босанскохерцеговачка група. Из тих редова је 1910. израстао у атентатора Богдан Жерајић. Међу хрватском групом незадовољан „ситним радом“, Владимир Черина, окупља истомишљенике, махом из Далмације, спремне на терор, револуцију, антипарламентаризам и атеизам. Черина у Загребу покреће *Вал. Зора* у Бечу је други центар окупљања, борбене академске омладине, око „Српскохрватске национално радикалне омладине“. Група око *Зоре*, тражила је југословенску заједницу, група око *Вала* истицала је борбу против клерикализма, за културну реформу.[646]

---

[644] Владимир Гаћиновић, *Огледи и писма*, Сарајево 1956 ст. 90-94.

[645] Часлав Николић, *Биографија Пера Слијепчевића*, Бања Лука 1913. ст. 33, 39,41.

[646] Мило Борић, *Од „напредне“ до „националистичке“ омладине*, Предратна омладина, Суботица 1929. ст.63-68.

Омладина у Босни и Херцеговини пред сарајевски атентат била је надахнута делом Бакуњина, Чернишевског, Херцена, Мацинија... Преводи означених идеолога су ишли од руке до руке. Пример револуционарне спремности академске омладине, окупљена око „*Зоре*“, исказана је приликом посете Бечу, подпреседника босанског земаљског сабора Данила Димовића. Омладина је користила, и тражила прилику да јасно да до знања да је спремна „сабор револуцијом растерати“.[647]

Млада српска интелигенција заступала је српске интересе, преко низа мањих неповезаних група. Различити утицаји, идеолошке разлике, конспиративан рад, отежавали су рад омладинског покрета. Омладина је путем књижевности идеолошки сазревала, агитовала и спремала се за акцију. Занета националном романтиком, омладина је била спремна да жртвује лични део живота ради подстицаја националне свести. Нагомилан бунт трансформисан је након анексије у националну акцију, која је тежила демократизацији живота. *Млада Босна* је предводила напредни интелектуални нараштај Босне и Херцеговине.

Аустроугарске централне власти, непосредно после сарајевског атентата, извршиле су истрагу везану за омладински покрет у Босни и Херцеговини. Истрага спроведена у Сарајеву против учесника атентата, показала је да је то револуционарно дело, иза кога је стајала и југословенски оријентисана босанскохерцеговачка омладина, која се окупљала у покрету Младе Босне. Истрага извршена у школским центрима, указала је на оштрину кризе, изражене у школском систему 1910-1914. Писмо Тартаље, директора учитељске школе у Сарајеву, из 1910. Упућивало је да у земљи постоје тајна ђачка друштва, да су само формално литерарна, да су стварно политичка. Ђаци су усвојили принцип солидарности, организују штрајкове и демонстрације. Криза се манифестовала преко „отказивања дисциплине од стране ученика“. Гимназије у Мостару и Тузли сматране су за омладинске револуционарне центре. Поћорек је одговорност за стање у босанскохерцеговачком школству пребацио на Србе наставнике, политичаре и српску штампу. Тајне ђачке омладинске дружине, демократски и

[647] Миховил Томандл, *Национална свест и револуционарнарство предратне омладине*, Предратна омладина, Суботица 1929. ст.88.

југословенски оријентисане, биле су спремне на жртве. Аустроугарска власт, била је спремна да свим средствима угуши револуционарни омладински покрет.

Истраживања Капиџића, упућују да се омладински покрет јавио 1907. и да се 1910. разгранао у средњим школама Босне и Херцеговине. Посебно занимање власти било је за покрет „напредњака“, који су заступници тезе о културном јединству Срба и Хрвата. Постојале су у Сарајеву посебне српске и хрватске ђачке организације, затим, заједничка српскохрватска, која је самостално деловала и била језгро Младе Босне. Младохрватски покрет, иако на позицијама тријализма, захваљујући Пођореку, је толерисан. Тајне српскохрватске ђачке организације окупљале су се око програма „*Народног уједињења*“, спремног да делује индивидуалним методом атентата на представнике режима. Истрага је посебну пажњу усмерила на Феријални савез, организацију, југословенског обележја. Намеће се још политичка појава деловање „*Словенског југа*“, као посебан моменат од изузетног значаја, за ширење идеја југословенске омладине у Београду. „Ново доба“ у организовању политичког живота у Србији, везује се за омладински покрет, који је дефинисан 1907. Кроз покретање листа и клуба „*Словенски југ*“. На челу се налазио „пијемонтез“ Љубомир Јовановић. Основни задатак, био је рад на уједињењу Јужних Словена. Рад омладине тицао се превасходно Старе Србије, Македоније, мање Босне и Херцеговине, Хрватске, Војводине и Словеније.[648]

Ђачке организације у Босни и Херцеговини, после анексије, добијају политички карактер, као израз потреба решавања питања везаних за јужне Словене. Идеја јединства Срба, Хрвата, Словенаца, ширила се на универзитетима, где се школовао млади нараштај у Београду, Загребу, Љубљани, Прагу, Грацу, Бечу...Уједињењем српске и хрватске напредне омладине, настала је једна организација, на чијем челу је 1911. био Иво Андрић. Омладина је у време балкански ратова започела рад на југословенском јединству. Намера да се супроставе блоку сила које су чиниле Аустроугарска и Немачке, и биле су спремне да реализују идеју Drang nach Osten-а.

---

[648] Hamdija Kapidžić, *Austrougarske centralne vlasti i omladinski pokret u Bosni i hercegovini neposredno poslije sarajevskog atentata,* Posebni otisak iz „Glasnika arhiva i Društva arhivskih radnika u Bosni i Hercegovini“, knj. 4-5, Sarajevo 1964-1965. st.

Српска напредна омладина, нашла се 1910. у средишту интересовања сарајевске *Српске ријечи*. Период национално роматнтичног расположења у време Уједињене Омладине српске, означен је као време када је постојала спремност да се „умре за национални идеал“. Међутим, савремено доба, карактерише „разједињена омладина српска“, „хипертрофија националног романтизма“ и „мјесто пријашњег лудовања дошло је проблематично лудовање“. Дата је критика „вратоломне политике“, и указује на потребу „реалне политике“. Истакнута је политичко-социјална ревија *Зора* у Бечу, и њена заслуга за националистичко расположење омладине. *Зора* је означена речима „гласник српске напредне Омладине, нашег раскомаданог племена“.[649]

Један од покретача омладинског покрета Перо Слијепчевић, деценију по завршетку Првог светског рата, пише да му омладина изгледа „лепша због лепоте њене епохе“. Пише о јаком националном заносу, младости која није у правом смислу стасала. Хвали другарство у „кружоку“, истиче оптимизам до фанатизма, који је био кадар да одговори изазовима.[650] Није порицао везу између сарајевског атентата, незадовољства омладине политичким приликама у Босни и Херцеговини, и јавним мнењем у Србији, формираним преко листа *Словенски Југ, Препород,* преко организације Народне одбране и омладинског друштва Народно уједињење. Што је указивало да се револуционарни омладински покрет формирао у Београду, у моменту када су дошле до изражаја револуционарне тенденције у Сарајеву и Загребу. Сарајевски процес, изјаве оптужених, истицале су утицај Скерлића, Стојана Новаковића, Јована Цвијића,... Идејни утицаји српске духовне средине, квалитети појединаца, указују на читаву плејаду песнички талентованих омладинаца, почев од Жерајића, Гаћиновића, Принципа, Илића...[651]

Насупрот *Зори*, која је 1912. југословенски оријентисана, лист „Српска омладина“ у Сарајеву, остао је на српским националним позицијама. Лист је уређивао Боривоје Јевтић. Утицај организације „Уједињење или смрт“ на сарајевска омладинска друштва, подстицао је идеју суверенитета српскохрватског народа. „Српство“ су заступали Богдан Жерајић и Владимир Гаћиновић, познати по

[649] *Српска ријеч*, 13/26.7.1910.бр.149.
[650] РОМС ин.бр. 21.522 Перо Слијепчевић-Милану Кашанину, 24.9.1927.
[651] Pero Slijepčević, *Kritika i publicistika*, Srajevo 1980. st.454.

утицају међу сарајевским револуционарима. Током познатог сарајевског процеса, осећала се међу револуционарима, надмоћ групације, која је психолошку позадину баштинила на југословенству. Гаћиновић је исказивао осећаје патриотизама и социјализма. Окренут социјализму је Данило Илић, уређивао је лист „*Звоно*“ 1913. и 1914. Поред различитих погледа, идеја, револуционарну омладину окупљала је национална идеја, везана за ослобођење и уједињење „националну дужност“. Омладина у Босни и Херцеговини, испољила је нестрпљење, спремност да теорију о југословенству претвори у акцију. Незадовољство радом у масама, политичка поцепаност, страначки сукоби, нису били препрека борбеној омладини, у Босни и Херцеговини. Иделогију југословенски национализама, доживљавали су омладинци као прилику за реформу, дубоке промене у заосталом друштву. Југославија је у мислима омладине означена као идеал, држава која ће настати на темељу воље народа, за коју су били спремни да се жртвују.[652]

Гаћиновић је током 1912. члан организације Народне одбране и Уједињење и смрт. Сарадник у листу *Народ*, оснива омладинске кружоке, занет идеалима путује. Упркос тежње омладине да реализују југословенску идеју, постојале су разлике у схватању. Српска омладина током школовања у Сарајеву подељена на две групе, једна је била радикална или великосрпска, по угледу на радикале у јужној Угарској, друга је заступала идеју јединства Срба и Хрвата, такозваних напредњака. Чланови Младе Босне, ангажовани су кроз рад „Просвјете“ на ширењу просвете и националног духа. Талентовани чланови попут Гаћиновића, Митриновића, Слијепчевића, Јевтића, Варагића... сарађивали су у *Српској Ријечи, Отаџбини, Босанској Вили*...Дошло је до праве ексшанзије омладинских листова који су излазили у Сарајеву, Загребу, Љубљани, Сплиту, Шибенику, Новом Саду и Београду. Листови су *Зора, Хрватски ђак, Вал, Вихор, Српска омладина, Нови Србим, Слобода, Напредњак, Препород, Глас Југа, Књижевне Новости, Нова ријеч, Народно Јединство, Југославија*. Писци Младе Босне, политичке и књижевне идеје износили су часописима и листовима, убеђени у исправност идеја.[653]

---

[652] Pero Slijepčević, *Kritika i publicistika*, Srajevo 1980. st.460,461,462-464.

[653] Ратко Парежанин, *Млада Босна и Први светски рат*, Минхен 1974. ст.34, 46,53,54,57.

Ђачке демонстрације у Сарајеву, фебруара 1912. *Застава* није поздравила, јер су демонстрације предвођене Хрватима посланицима и ђацима. Доминација Хрвата у школама, где су они наставно особље и директори, није наилазило на одобравање. Иако је испред Срба ишао поп Гашић, *Застава* је сматрала да су „неке ђаке повукли и заразили“, подсећа да су у време анексионе кризе дошле до изражаја демонстрације против Срба.[654] *Застава* је тврдила да је апсолутистичка влада пустила *Србобран,* да проповеда народно јединство, преко адвоката Димовића из Сарајева, и Јојкића из Новог Сада. Демонстраје су пред Европом требале да укажу да је Босна и Херцеговина изразила тежњу ка Великој Хрватској.[655]Са подозрењем се гледало на текстове *Словенског југа*, развијали су мисао о културној заједници Јужних Словена. Критика је уперена на рачун рада Милана Прибићевића, Тихомира Остојића и Јована Дучића.[656]

Србобран је демонстрације у Сарајеву, описао речима: „одушак народа, огорчење на догађаје у Хрватској“. Истакнут је „осећај народног јединства“ у борби против мађарске превласти.[657]Прилике у Босни и Херцеговини, подстакле су *Србобран* да се заложи за увођоње грађанских слобода, ослобођење сељака од кметства, и сузбијање мађаризације и германизације.[658]Страх Срба од тријализма, покушао је *Србобран* да разбије схватањем да уместо жеље Срба за аутономијом, наметне мисао о јединству Срба у Босни и Херцеговини са Србима у Хрватској. Развија се мисао о равноправности Срба и Хрвата, са Аустријом и Угарском. Критиковани су професори Калуђерчић и Грђић.[659]Упорно се истрајавало у наметању тема везаних за преуређење Монархије у федерацију. Критикована је *Српска ријеч*, због схватања да је српство слобода и демократија, а хрватство клерикализам и нагодба. *Србобран* је то схватање означио гледиштем застарелог историзма.[660] *Српска ријеч*, у полемици са *Србобраном*, истицала је питање југословенства илузорним, као што је у прошлости било илирство.Прихваћено је

[654] *Застава,* 13/26.2.1912. бр.32.
[655] *Застава,* 16/29,.2.1912. бр.35.
[656] *Застава,* 17/30.3.1912. бр.60.
[657] *Србобран,* 7/20.2.1912. бр 26.
[658] *Србобран,* 15/28.2.1912. бр.33.
[659] *Србобран,* 10/23.2.1912.бр. 29
[660] *Србобран,* 22.2.1912. бр.39.

становиште новосадских радикала. Недостатак тријалистичке концепције *Србобрана, Српска ријеч* је видела у изостављању Срба у Србији, Црној Гори, Бачкој и Барањи. Помисао о економској независности, у условима заосталости, сматрана је утопијом.[661]

Сарајевски *Народ* поводом демонстрација ђака осуђивао је репресивне мере полиције, и манифестације тријализма и Велике Хрватске. Сумњао је у намере демонстраната, изражавао став да је опстанак Монархије у опасности „као велике силе и њено даље продирање на Балкан". Страх да се не жртвују сопствени интереси, због Монархије, учврстио је *Народ,* у убеђењу да српски народ треба да буде „себичан", јер се у време Калаја, ни један глас у Сабору Хрватске, није заузео за Србе у борби за црквеношколску аутономију. Што је створило убеђење да су Хрвати били стубови Калајеве управе. Исто тако и Велеиздајнички процес против Срба у Хрватској, дао је 200 сведока... Анексија је у Хрватској дочекана са весељем. Иза демонстрација 1912. препозната је жеља да се Срби поведу у борбу против Мађара.[662] *Народ* је против идеје о Великој Хрватској, по цену гажења права Срба на аутономију, заставу, ћирилицу...Устаје против намере Хрватске да државноправним аспирацијама присвоји водећу улогу међу Југословенима.[663]Иако је сећање на Велеиздајнички процес требало да убеди *Србобран* у намере власти. Самосталци нису извукли поуку да се није радило о сузбијању хрватскосрпске коалиције, већ да се пред Европом оцрни Србија и српски народ, и Аустрија представи као спасиоц културе на Балкану.[664]Крајем марта, на стубцима *Народа,* недвосмислено је дато упозорење да је главно средиште Београд, а не Загреб. Задатак *Народа* и *Српске ријечи*, био је очување српског карактера Босне и Херцеговине.[665]Манојло Јефтановић, тежио је да *Српска ријеч*, постане српски политички орган. Упозорио је на опасност која је претила „ужој отаџбини и српству" од покрета на чијем су челу били Димовић и Јојкић. Постојала је бојазан од рада „Хрвата" око *Србобрана*, осуђивао се њихов рад у схватању општих

[661] *Српска ријеч,* 22.2./6.3.1912.бр.40. и 25.2 1912. бр. 43.
[662] *Народ,* 8.2.1912. бр.166.
[663] *Народ,* 11.2.1912. бр.167.
[664] *Народ,* 25.2.1912. бр.171.
[665] *Народ,* 31.3.1912. бр.180.

националних дужности, према општим националним интересима.[666]*Браник* је догађаје у Сарајеву доживео као револт на демонстрације у Загребу, афирмацију идеје о народном јединству Срба и Хрвата, као једног народа.[667]

Наступио је нови моменат, уместо уског националног гледишта старије генерације, јавило се ново, југословенска идеја народног јединства, која је сачињена од низа различитих гледишта. Захваљујући иницијативи *Српске ријечи, Народа*, радикала, српских ђачких друштва и друштва Срба-муслимана, основан је Централни одбор. Напредњаци су одбили сарадњу, марта 1912. настао је Митрановићев програм „Народног уједињења“. Радило се о концепцији уједињења Јужних Словена. Гаврило Принцип се 1912. изјашњавао као југословенски националиста, спреман да се за југословенску идеју жртвује. [668]

Састанак напредњака и радикала одржан је у Ријеци. Присуствовали су делегати са универзитета, из већих градова. Прихваћен је шрограм клуба „Народно уједињење“, радило се на стварању уједињене националистичке омладине. Упркос иницијативи постојале су разлике у гледању између напредњака и националиста. Нови моменат у организацији омладине, наступио је након 1.9.1912. када је Централни одбор напредњака и радикала покренуо гласило *Српска омладина*. Један од иницијатора био је Хасан Ребац. Иступа као гласило целокупне српске омладине, православних и муслимана, док је пасивно према Хрватима. Уредник листа Боривоје Јевтић, заступао је радикално национално становиште, питање уједињења са Хрватима, није актуелизовано. Лист је имао задатак да пропагира национализам као религију. После неколико бројева напуштен је национални правац, прихвата се југословенски концепт. Балкански ратови допринели су убеђењу да је могућа пропаст Аустроугарске, ослобођење и уједињење. Идеје југословенства запљуснуле су омладину и преко соколског покрета.[669] У исто време покренут је у Сомбору, затим пренет у Панчево *Нови Србин*. Уређивао га Васа Стајић, који је због година, препознат као пријатељ омладине. Пропагирао је идеје

[666] РОМС ин.бр. 56271 Манојло Јефтановић-Глигорију Јефтановић, 14.3.1912.

[667] *Браник 2*9.2.1912. бр.43.

[668] Ђорђе Микић, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, Бањалука 2014. ст.114-119.

[669] Ђорђе Микић, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција*, Бањалука 2014. ст.120-128.

путујући, држао је предавања и вршио пропаганду. Организовао је напредну омладину, путем покретања организација и пропагандног рада. Тежио је одгајању нове генерације, подстицај омладини давало је снажно присуство књиге, посебно „Антологије националне поезије“.[670]

Пођорекове мере, из маја 1913. иако демонстрација силе и моћи, нису зауставиле омладину у спремању акција.. Незадовољство политичким приликама, почетком 1914. допринело је излажању листова. Черина у марту 1914. у Загребу покренуо је лист „Вихор“. Сарадници су били поред Черине, Иво Андрић, Милош Ђурић, Димитрије Митрановић, Алекса Шантић, Васа Стајић, Светислав Стефановић... Поред више омладинских листова, најачи утисак оставила је прашка „Југославија“ која се заложила за уједињење омладине. Фебруара 1914. дошло је захваљујући заједничком настојању до уједињења. Југословенско националистичко удружење Југославија, на програму интегралног југословенства и револуционарног национализма. Прва манифестација јединства, дошла је до изражаја марта 1914. приликом прославе Његоша. Бартуловић, је изнео податке везане за састанак омладинаца, априла 1914. у Београду, са Пашићем, Цвијићем, Скерлићем, Јовановићем, Давидовићем,, Рад на организовању омладине, предвиђао је одржавање Конгреса, на Видовдан 1914. у Бечу и свесловенски соколски слет у Љубљани. Агитацију за одржавање конгреса, вршили су листови „Вихор“, „Глас Југа“, „Нова ријеч“. Међу организаторима Конгреса били су Васа Стајић, Перо Слијепчевић, Солдо, Круљ, Бартуловић... Конгресом је председавао уредник „Зоре“ Шпиро Солдо, међу говорницима био је Васа Стајић, Перо Слијепчевић... Конгрес није препоручивао атентате, већ организацију на принципу кружока, организованих на принципу тројки. Постављено је за циљ увођење строге дисциплине, агитација међу масама, која се имала искористити за подизање револуције. У јеку одржавања Конгреса, омладина је затечена атентатом у Сарајеву. Даљи расплет догађаја, носио је омладину у неизвесност, и страдање.[671]

Иако је улога омладинског покрета имала преломни значај на догађаје који су уследили. Изузетни појединци обликовали су политички и културни живот.

[670] Niko Bartulović, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune*, Split 1925. st.23-28.
[671] Niko Bartulović, *Od Revolucionarne Omladine do Orjune*, Split 1925. nav.delo, st.40-42.

Ристо Радуловић Ринда (1880-1915), поникао из Херцеговине, захваљујући образовању, иако прек и плаховит, важио је за западњака. Трезвен и рационалан, није се заносио утицајем оријенталног духа. Искључен је из трећег разреда гимназије у јеку борбе за црквеношколску аутономију, заједно са Османом Ђикићем, због непожељне манифестације националног расположења. Духовни интегритет Радуловића, настао је након младалачких лутања, школовања у гимназији у Земуну-Сремским Карловцима-Пожеги, студија романистике у Бечу, Женеви, Пизи и Паризу. Иако окренут књижевности и социологији, развијао се под утицајем чешке идеологије ситног рада, која се захваљујући високошколцима пробијала као нови облик борбе у Босне и Херцеговини. Изузетног знања, зналац четри језика, постао је после Уроша Круља, уредник листа *Народ*. Око редакције листа била је група радикално расположених политичара, у којој се главни уредник настојао критичким односом издићи изнад дневних и страначих опредељења. Исти став имао је приликом уређивања часописа *Просвете* у периоду 1912-1914. Текстови се ослањају на поуздане податке, зраче националним духом. Уредник је показао храброст да се упусти у деликатне теме, особито у време балканских ратова, које је доживео као почетак борбе за ослобођење и уједињење. Начин ма који се бавио журналистиком, навео је Перу Слијепчевића, да закључи да је за тај позив „поткован ерудицијом и научном савешћу“. Тробојкама је украсио видовдански број *Народа,* 1914. што је српском националном обележју давало изузетан значај. Слијепчевић је то означио речима „паметни национализам“, који је негован захваљујући генијалности појединца, који је припадао заосталој и примитивној средини, коју је најжешће критиковао, учио је јавно мнење демократији, подстицао дискусију и солидарност. Српскохрватско уједињење, сматрао је могућим након припремања културне климе, радом на уједначавању, како би се постигао осећај народног јединства. Нацију је стављао на пиједестал речима „највећи фактор у историји“.[672]

Радуловић је четврти разред учио 1898. у Сремским Карловцима, у изузетно тешким околностима, због скромних средстава које је трошио на књиге, занет социјалистичким идејама. Незадовољство омладине против актуелне стварности

[672] Pero Slijepčević, *Kritika i publicistika* I, Sarajevo 1980.st.485-491.

дешавала се пред очима власти, која је нерадо гледала на народни покрет, везан за врквеношколску аутономију. Свечани дочек Војислава Шоле и Владимира Радовића, у Мостару, укључио је омладину међу којом су били песници Алекса и Јаков Шантић, Јован Дучић, гимназисти Владимир Ћоровић, Ристо Радуловић,...Том приликом десио се испад који је проузроковао искључење из гимназије, што се претворило у праву одисеју.[673] Упркос сложеним приликама, иако оптерећено социјалним положајем, јавило се поколење спремно да идеале преточи у стварност. *Просвета* је у највећој мери одражавала полет генерације спремне да преко науке, просвете, културе гради модерни свет. Часопис „Преглед“ месечник за науку и социјални живот, уређивао је од 1910. прво Јевта Дедијер, затим Ристо Радуловић. Иако је „Преглед“ имао мрежу сарадника, квалитетне научне текстове, усмерене препороду, имала је ограничен број читалаца. Оснивање Српске централне библиотеке при „Просвети“, подстакло је Ристу Радуловића да ради прикупљања књига оде у Београд, Нови Сад, Сомбор, Цетиње...[674]

Радуловић је доследан у ставу да се демократија не може ослањати на масе, већ на мисаоне појединце. Улазио је у проблематику доба, текстовима који су настајали као плод анализе. Препород друштва сагледавао је кроз економске моменте, везане за развој привреде. Заступао је став да идели покрећу друштво. Културу је доживљавао као највиши степен еманципације „ослобођење од роба“, у којој су идели највиши домети свести о слободи. У политичком смислу залагао се за постепено освајање права у Сабору, критиковао је књижевнике који игнорисали социјалну солидарност, није био присталица завереничког рада. Иако је целим бићем тежио слободи, убеђен је да се она није могла постићи без крви „до колена“.Залагао се за припрему револуције, како би се извела „без срљања“. Иако је највећи део српског јавног мнења и део Младе Босне, био окренут руском утицају, Ринда је доследно следио француски утицај. Анексију је доживео као понижење, на које је требало у повољном моменту узвратити суседној Дунавској Монархији. Свест о постојању разлика у идејном, националном и верском смислу, није омела скептичног и увек спремног на критику да се оствари у скученим оквирима

[673] Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Београд 1940. ст. XV-XVII
[674] Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Београд 1940. ст. XXXII

туђинске власти.[675]Водећи интелектуалци, попут Јована Скерлића, нису прихватали конспиративне акције. Васу Стајић су званични београдски кругови умиривали и упозоравали да се клони агитације, да укине часопис *Нови Србин,* како би се очувао мир.

Омладинско доба почело је за Србе у Угарској могло би се рећи век раније, него за Србе из Босне и Херцеговине. Млади нараштај из Босне и Херцеговине, иако је каснио у просветном уздизању, ухватио је замах у настојању да делује у складу са приликама крајем 19. века, и почетком 20. века, чинио је напоре да утиче на ток историјских дешавања. Јавила се делотворна омладина, спремна да се искаже. Европски утицаји обликовали су свест омладине, одрасле у патријархалној средини, до које је модерна допрла преко знања стечених у универзитетским центрима. Посебан утицај на омладину имали су чешки универзитетски центри у Брну и Прагу. Подстицали су слогу унутар народа. „ситан рад“ и активности студентске организације основане 1906.у Брну, под називом „Југославија“. У Хрватској се осећао утицај напредњачке омладинске групе „Val“, која ће са српском „Зором“, у Прагу у неколико бројева публиковати заједнички орган под именом Југославија. Перо Слијепчевић наводи да је током јуна 1914. створана од револуционарних омладинских друштава Уједињена југословенска омладина, са средишњим одбором, и програмом.

Преко Уједињене омладине српске, негована је мисао заједништва, путем ослобођења и уједињења Срба. Вискошколска омладина, из Босне и Херцеговине, под утицајем савремених прилика, наметнула је нови поглед на национално питање. Српско-хрватска коалиција из 1905. допринела је обликовању новог схватања о заједничком деловању Срба и Хрвата. Утицај вискошколаца из Загреба, ауторитет Светозара Прибићевића, допринео је стварању нове политичке климе, и настојања да напредним идејама сузбије клерикалне утицаје. Перо Слијепчевић је рад омладине у Босни и Херцеговини поделио на три периода. Први је обликовала српско-хрватска коалиција 1905-1908. други период је подразумевао мисао југословенске слоге и солидарности. Трећи период 1911-1914. протекао је у

[675] Pero Slijepčević, *Kritika i publicistika* I, Sarajevo 1980. ст. 491-497.

дефинисању идеја интегралног југословенског јединства. Овај период означен је бунтовничким ставом и револуционарним омладинским деловањем. Омладина није постављала питање потребе народног уједињења, већ је тражила платформу, за реализацију. *Словенски југ,* напредно омладинско гласило у Београду, тежило је југословенском уједињењу и пропагира револуционарну тактику. Револуционарно расположење омладине, долазило је након анексије, све више до изражаја. Подстицаје активностима давала је Народна одбрана и тајна организација Уједињење или смрт. Идејно деловање осмишљавано је захваљујући низу манифестација. Томе је допринело организовање конгреса југословенских књижевника, 1904. у Београду. Чињени су кораци ка измирењу и сарадњи Срба и Хрвата, 1911. од стране бечке *Зоре*, и 1912. Феријалног савеза, који је потекао из Словеније, са намером да прошири деловање у Сарајеву и Тузли. Конференција социјалдемократа, одржана 1910. поставила је задатак, уједињење Југословена, унутар конфедерације народа, и демократизацију Аустроугарске. Омладина из Хрватске, декларисала се за уједињење изван Аистроугарске, Србију су све више сматрали Пијемонтом, која је тај статус дефинитивно заслужила након победа у балканским ратовима. [676]

Полазило се од становишта, да свако доба има свој покрет. Страначки интереси, и уплитање у „велику политику“, занемарили су народне потребе. Сазрела је свест омладине о напуштању јалове партијске борбе, „терања политике“. Уместо сањарења и одушевљења, требало је сачинити нови програм, у коме је уместо рушења, нова вредност стварање и рад. Партије су у очима Милана Ђуричина, више клике, окренуте интересу појединца, са гломазним апаратом „вуку цео народ за собом“. Ђуричин је излаз видео у раду, темељном образовању, и дистанцирању од подељених странака. У академској омладини, видео је једину живу везу „међу нашим раштрканим крајевима“, да буди свест о политичкој, привредној и културној заједници. Мали рад, прихваћен и проширен од *Привредника,* пружао је наду у могућност опстанка. Ради напретка, подржана је идеја верске толеранције, националне сарадње Срба и Хрвата.[677]

---

[676] Pero Slijepčević, *Kritika i publicistika,* Sarajevo 1980. st.457-459.
[677] РОМС и.б. 6.867 Милан Ђуричин-Тихомир Остојић, 5.10.1912.

Бачки владика Митрофан Шевић, осетио је током Првог светског рата притисак власти на верске и просветне прилике. Ислеђења административних органа просвете утврдила „ да су револуционарне идеје за поделу монархије и политичко уједињење Јужних Словена, отровала душу и једног дела српске ђачке омладине у јужним деловима државе“. Ређи су били случајеви, који су довели до „теже казне“. Утрђено је да су „многи младићи“ из новосадске гимназије били чланови Југословенског ђачког друштва, у коме су пропагиране „бунтовне идеје“ путем великосрпских књига и листова, које професорски збор није могао спречити.[678]

Сложеност односа у Босни и Херцеговини, уочавамо кроз запажања Николе Стојановића. Прилике је сагледавао кроз национално деловање групе „Стари“, изражену кроз верску и аутономну борбу. „Млади“ су од 1905. започели политичку и економску борбу, коју су „најмлађи“ заоштрили, вођени идејом националног ослобођења. Перо Слијепчевић, бележи да је „старија“ генерација, школована у периоду 1903-1908. била под чешким утицајем, који се сводио на „реалан ситан рад“, док су најмлађи у време балканских ратова били за „директну акцију“. Између ове две тактике, колебала се „средња“ генерација.[679]

Омладински рад, темељио се на тежњи српског народа да заштити националне интересе и да оствари јединство етничког простора. Омладински покрет захватио је нехомогенизовано српско друштво и усмерио га ка либералзацији привреде, изградњи ефикасније просветне мреже, ради подстицаја културних, хуманих, спортских друштава и установа. Под утицајем модерних европских токова нашло се српско друштво, чија ће омладина, као најборбенији део, прва прихватити захтеве новог времена и чинити напоре да постављене циљеве оствари.

---

[678] РОМС ин.бр. 7036 Митрофан Шевић-Министарству богочасти и јавне наставе, децембар 1917.

[679] Перо Слијепчевић, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење,* Сарајево 1929. ст.171,178,191.

5. Подстицаји националног интегрисања

Дешавања на размеђу векова морамо посматрати у контексту политичких, духовних, културних и друштвених појава, као део живог историјског процеса. Историјска позорница је узбуркани трусни простор на коме су деловали званични фактори, представници власти, супростављене религије, национални, културни интереси. Подстицаје националног интегрисања вековима је давала Српска православна црква. Зависно од епохе, потреба, кохезионо делује, духовно обликује и повезује. Духовно обједињени у заједничкој вери, традицији, историјској свести, ушли су у нову епоху, у којој је створена основа, која ће подстицати национално интегрисање. Упркос неусклађености, због устанака и буна у Босни и Херцеговини, током 19. века, и мира у панонској равници, постојао је „завет“ разумевања и солидарности. Лебдела је сенка, уверење о заједништву, коме се подједнако тежило током 19. века. Подстицаји за национално интегрисање, ослањају се на искуство генерација, спремних да остваре мисију, путем просвете, напора народних вођа, покрета маса, путем националних установа, привредних активности... Идеја српске државности, доприносила је српској националној интеграцији. Захваљујући јаком спољном притиску великих сила, српска ослободилачка идеја, и идеја уједињења наилазила је на бројне препреке. Подељеност у више држава, пратила је српски народ од средњег века. Живот у супростављеним државама Турској, Аустрији, Венецији, допринеће настанку различитих традиција. Упркос разликама, постојала је јасно изражена намера за сарадњом и интеграцијом. Актери повезивања, биле су „живе везе“, које су налазиле начина да превазиђу баријере настале са државним, и културним поделама.

5.1. Богослужбене и друге књиге

Стојан Новаковић, тражио је излаз за „растурени и мали народ“ указивао је на књижевност, као „главни орган просвете, и духовног живота“. Иако је знао да је то идеолошко гледиште у култури било превазиђено. Сматрао је да књижевност доминира код малих и растурених народа, код којих су још у „повоју остале покретне силе“, као што су „снага државе”, политички живот, уметност, опште

образовање, привреда, индустрија, трговина... Књига је „крилати носиоц идеја“, „духовно спасење и ослобођење“, имала је прворазредни значај, помогла је „зближење некада оштро одвојених западних и источних племена српских“. Ширење књиге вршило се путем мецена и претплатом читаоца. Читалачка публика почетком 19. века тешко је прелазила Саву и границе Хабзбуршке монархије. Упркос тежњи за јединству, присутна је подела на политичко-културне области. Посебно су биле изражене поделе на релацији Загреб-Београд. Рад на духовном уједињењу, Новаковић је истицао и доживљавао као трајан процес, наводио је пример великих сила, који је протекао у знаку просветног, културног уједињења. Духовни успон српског народа, по оцени Новаковића, настао је великом заслугом српских писаца, био је велики капитал, на који је Новаковић рачунао. Ставио је на прво место уједињење српског народа без оружја. Иако свестан да је чин анексије наметнуо „Србији и српству у скоријој или даљој будућности борбу на живот или смрт“. Анексију је Михајло Војводић назвао „време великог шока“, и да „народ мора да има програм, и да са тим програмом пође у будућност“. То је подразумевало право да се задовоље потребе српског народа изван Србије, на политичком, економском и културном плану, укључујући и право на културну аутономију. Заступао је тезу о остварењу јединства српског народа, без обзира на политичке баријере и државне границе. Духовно јединство се учврстило код немачког и италијанског народа, пре државног и политичког. Значајну улогу је одиграла књижевност, наука, уметност.[680]

Књига је персонификација луче „усред ове ропске таме“. Остала је визија Васе Стајића, да традиционална култура „диже мостове према модерној српској култури“. Управо су стубци *Словенског југа*, били погодни да се заложи „за српску ствар...кад се живот српског друштва среди...“ Имао је у виду пасивну српску интелигенцију међу чиновницима, и малобројну школску омладину спремну да напусти Угарску, као што су 1914. матуранти новосадске гимназије, прешли у Београд.[681]

---

[680] Михаило Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012. ст.7, 343-345, 351. 382.385. Стојан Новаковић, *Српска књига,* Београд 1900, ст. 1-30,71,76,77,78, 89.

[681] *Словенски југ*, 1909. бр.26.

Упркос историјској мисији књига, јављају се при њиховом распростирању препреке, Лукави Бењамин Калај, намеравао је да путем штампања богослужбених књига српске православне цркве спречи духовни утицај Русије код Срба у Босни и Херцеговини. Присуство имена руског и српског владара у оквиру молитви, требало је штампањем нових књига потиснути. Нису властима сметале руске богослужбене књиге, већ служба, која је српски народ повезивала са словенском традицијом, везаном за Ћирила и Методија. Српска јавност није била имуна на на стране утицаје, и преиспитивање језика богослужбених књига. Лист *Браник*, објавио је на ту тему серију чланака, којима је утврђено становиште, против превођења богослужбених књига на савремени српски језик.[682]

Власт је чинила напоре да прилагоди рад српске православне цркве режиму. Националнополитичку конотацију, имала је активност Калаја и Земаљске владе, везану за штампање црквених књига. Предлог за штампање књига у Сарајеву, доставио је Калај самом цару. Циљ је био да се Српска православна црква трајно еманципује од страних утицаја, и попуни настала издавачка празнина. Радило се о намери потискивања књига штампаних у Србији и Русији, што је значило и сузбијање политичких утицаја изван Монархије. Идеју о штампању „Србљака“, која је обухватала службе и кратка житја Срба светитеља, Калај је добио од Милаша. Слављење националних светаца значило је јачање српске националне и политичке свести. Калај је деликатном задатку издавања црквених издања, приступио са респектом, жељом да не изазове подозрење Русије и Србије, свештеника и цариградског патријарха. Канонску тачност, требало је да гарантују три босанскохерцеговачка митрополита, верне тексту синодалних руских издања. Прва страна издања доносила је царску слику, и титулатуру, како би се подвукао политички значај подухвата. Приликом штампања сарајевског *Јевађеља*, у 1000 примерака, потрошено је 24.000 форинти. Штампане су још следеће богослужбене књиге: *Октоих, Требник, Апостол, Служебник, Минеји* општи и празнични. Разлог је лежао у тежњи обуставе руских духовних утицаја, путем књиге. Изостанак молитви посвећених руским и српским владарима, имало је за циљ повезивање поданика са Монархијом. Издавачки подухват подразумевао је ангажовање

[682] *Браник*, 28.11.1896. бр.141.

митрополита Николајевића и моралну подршку карловачког митрополита Германа Анђелића. Појава богослужбених књига изазвала је 1891. негодовање српске и руске штампе, и подстакло опозиционо расположење српске јавности у Босни и Херцеговини.[683] Изостало је одобрење цариградског патријарха, што је Дионисије искористио да у *Заставиној* штампарији у Новом Саду, штампа циркулар упућен српском свештенству, у коме је навео да је свој сагласност условио пристанком патријарха. Сукоб око црквених књига имао је за последицу смену митрополита Дионисија. Радило се о првом јевађељу, штампаном на Балкану, у модерној штампарији, које је технички надмашило издања у Русији. Калај је у издавачком подухвату земаљске владе, видео не само значај за православну цркву већ за далекосежан политички циљ. Прва страна, носила је потпуну цареву титулу, царево одобрење, ознаку да је издање благословено од тројице митрополита.[684]

Срби у јужној Угарској, упркос сеобама, остали су у живом контакту са српским крајевима на Балкану, не напуштајући завичајну традицију. Успостављена је духовна вези са Русијом, Влашком, Буковином и Грчком, на основу које су градили свој особени духовни и уметнички израз. Историјски ход, допринео је да се Срби у појединим моментима угледају на западну и средњу Европу. Цивилизацијски развој указује утицај европских схватања, истовремено присутно настојање очувања традиције. Западно европски утицаји и тежње запљуснули су српску културу посредством Војводине.[685] Изазови новог доба стављали су пред испит културно наслеђе и традицију, која је преко богослужбених књига баштинила национални и духовни израз.

Временом су стасали српски писци, који радом и деловањем, дају печат сагледавању националних и духовних тема. Јаков Игњатовић се након 1848. године, у чланцима и расправама бавио питањима положаја и права српског народа. Подстицај Игњатовићевог рада, на решавању српског питања и јачања српске народности полазио је од настојања Угарског парламента, манифестованог крајем 1847. Постојала је намере да се законом утврди постојање само једне

[683] Tomislav Kraljačić, *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882─1903)*, Сарајево 1987. st.342-344.

[684] Божо Мађар, Митар Папић, *Политика и српска православна црква у Босни и Херцеговини*, Бања Лука 2005. ст.54.

[685] Вељко Петровић, Милан Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, Нови Сад 1927. ст. 9,10.

мађарске политичке нације и једног мађарског језика. У том циљу предложено је да се богослужбене књиге преведу на мађарски језик, што је значило увођење мађарског богослужбеног језика у српске православне храмове. Витална питања и интереси затекла су српско грађанство без политичког програма, адекватног духу времена.[686]Постојала је потреба за преиспитивањем значаја духовног наслеђа, коју су баштиниле и богослужбене књиге. Преломни догађаји, иако нису стварали плодну климу за анализу, допринели су сазревању свести о потреби безусловног очувања богослужбених књига.

Ради бољег схватања теме рада, аутор се служио аутентичним извештајима професора карловачке богословије Јована Живковића, српских владика карловачке митрополије, који су се силом прилика у ратно доба 1914-1918. бавили садржајем књига. Анализа дата кроз списе објашњава основни смисао постојања бројних богослужбених књига. Један од значајних архивских текстова, под насловом: *Кратки опис богослужбених књига које се употребљавају у православним српским храмовима у Аустро-Угарској монархији*, представља основу за разумевање функције богослужбених књига.[687] Подробно је дат низ основних информација о функцији различитих богослужбених књига. Живковић је описао значајне раскошне и богате књиге, како по наслову и садржају, тако у опреми, које се користе у храмовима у сврху богослужења. Дао је тумачење да речи изговорене при богослужењу, данашњем читаоцу можда изгледају застареле, у суштини представљају одраз освештане кирило-методијевске преводилачке традиције. Ради се о устаљеној терминологији, која верно одражава и преноси грчки изворни идиом

Прве богослужбене књиге, штампане су крајем 15. века на у Ободу у Црној Гори, затим, Млецима и Риму, писане су у српскословенској редакцији. Ратови, сеобе, политичке прилике, ометале су континуитет штампања, што је довело до оскудице књига. Потражња је отворила потребу увоза штампаних књига из Русије. Власт у Монархији није ометала рад трговаца-књижара, мада је имала подозрив однос према православљу. Почетком 20. века коришћене су још увек књиге штампане почев од 1677. у Москви. Током XVIII века потиснут је из српске школе

[686] Душко М.Ковачевић, *Јаков Игњатовић о положају српског народа у Угарској и питању његове аутономије,* сепарат, Нови Сад 1991. стр. 168.

[687] АСАНУК Сремски Карловци Ф А , кутија 303 1915/М 95.

и цркве, српскословенски језик и уведен у цркву и школу рускословенски. Језик тих донесених књига из Русије, није ни онда био говорни руски језик, „него један остатак старог рускословенског дијалекта, који се са врло незнатним изменама сачувао; и будући сличан са осталим ондашњим словенским дијалектима, без икакве тешкоће се одомаћио као црквени језик и код Срба и код Бугара, а још лакше код северних угарских и галичких Русина обе вере. Тај језик важи и данас у поменутим црквама, као језик црквени, те се и зове црквено-словенским језиком, и ужива у поменутим црквама оно уважење, које ужива латински језик у римокатоличкој цркви. Сви покушаји од стране учењака, да се тај језик у православној српској цркви замени народним сада говорним језиком, нису никад ни мало успели!“[688] Никола Радојчић, писао је да Срби нису имали вере „ни у шта у Аустрији, ... него су се обратили истоверној и истоплеменој Русији, да им пошаље учитеље и књиге“.[689]

Књиге су спорадично штампане у Монархији, у време Марије Терезије, у Курцбековој штампарији. Штампане су још у Будиму, у њима се помиње владар аустријски. Најчешће су књиге стизале из Русије, још из периода царева Петера и Катарине Велике. Приликом штампања књига, користило се у Русији црно, у Аустрији црвено мастило. Задржан је приликом прештампавања по узору на руску књигу, формат, увез, виньета. Што говори, да се у новој редакцији, водило рачуна о традицији, о руском духовном наслеђу, које се код Срба одомаћило.[690] После револуције 1848. Бахова влада 1850, обећала је да ће о свом трошку штампати књиге, да их поданици не би набављали из иностранства. Срби су из разлога неповерења прихватили штампање само 2000 књига. Румунски епископ је прихватио понуду владе Баха, док је српска црква у време патријарха Рајачића, тражила уступање штампарије.[691] Што нам указује на изузетно значајно место књиге у обликовању друштва, које је водило рачуна о пореклу књиге, са којом се духовно сједињавало. Питање црквених књига задирало у саму срж не само

[688] АСАНУК Ф.А. кутија 303. 1915/М 95.
[689] Никола Радојчић, *Војводина соколима*, Нови Сад 1919. ст. 15.
[690] *Ново време*,Земун 20.12.1890.
[691] *Ново време*,Земун 21.12.1890.

духовног већ и националног интегритета. Водило се рачуна о пореклу књиге и мотивима поседовања изузетно значајног духовног блага.

Лепоту црквених књига описао је вредни протојерej Димитрије Руварац, речима да има доста црквених књига „особито јевањђеља разне величине, која су повезана у сомот, оковата у сребро и злато са емајлисаним светим иконама и искићена са драгим каменом, што су их богобојажљиви хришћани за спас душе своје и својих сродника, овој или оној цркви приложили, на којима се налазе својеручно записани натписи, да је проклет сваки онај који би се усудио одузети га од исте цркве којој је намењена“. Највећи део црквених књига био је својина парохијског свештенства. Владао је став да јевањђеља не треба мењати, већ само књиге за појање. Разлог је чињеница да су већина црквених општина биле сиромашне, да нису биле у стању набавити нужне књиге, што говори о високим ценама. Истакнута је непромењивост у догмама, предању, спољашним обредима. Постојало је уверење да су управо та у немирним временима, чврсто постављена правила, спасла цркву и сигурно је водила „кроз све буре за толике векове чисту“. Током боравка у новој држави, дошле су до изражаја посебне молитве за владара, аустријско оружје и вандредне случајеве, глад, заразу, рат, штампане су у посебној књизи, коју је требало прештампавати. Осетљив однос цркве према симболима политичке и државне моћи очувао се кроз богослужбене књиге до почетка 20. века.[692] Избијањем Првог светског рата, власт је тенденције сумње усмерила и на богослужбене књиге, на места на којима се помињало име владара. Изражене су сумње у симпатије српске цркве према руском владару. Дошле су у исто време, у већој мери потребе власти да тражи тенденције издаје, како је расла неизвесност ратног расплета, сумња у успех поткопавала је темеље ратног плана Аустроугарске о брзој победи.

Историјски гледано, комплексност издавачких подухвата, везаних за богослужбене књиге, искусио је највише од Срба, еминентан у издаваштву, митрополит Дабро-босански Ђорђе Николајевић. Штампарија земаљске владе у Сарајеву, априла 1891. под надзором митрополита Николајевића, по тексту руских црквених духовних књига, без икаквих измена штампала је *Еванђелија* и

[692] *Ново време*,Земун 22.12.1890.

Апостол.[693] Митрополит Николајевић, 1892. године обавестио је поводом штампања богослужбених књига у Сарајеву карловачког патријарха: „част ми је учтиво припослати по један есемплар у овдашњој земаљској штампарији, трошком Високе владе, а по неизмјењеном тексту московског издања, приређени и прештампани *Апостол* и *Октоих I*; који је рад извршен под надзором све тројице овопредјелним архијреја и строгом пажњом редакционог одбора, састављена од четри особе свештеничког звања, и то професора богословије и средњих завода: Вашој Светости на високи увид и братски поклон ради знака љубави и високог поштовања“. Митрополит Дабро-босански Ђорђе Николајевић тражио је од патријарха Бранковића сарадњу везану за припрему за штампу, *Евангелија*. Патријарх је убрзо изразио захвалност и да што скорије буде у стању „за тај лепи дар одужим сличним даром, и наиме да узмогнем остварити оснивање митрополитске штампарије у Карловцима и приредити издање наших црквених књига, те исте које сте нам припослати изволели“.[694] Митрополит Николајевић могао се ускоро патријарху захвалити што није имао примедбе на *Евангелије,* и што је био у прилици да пошаље два богато искована егзамплара, позлаћена *Евангелија.*[695]Синђел Иларион Радонић, из Рељева, тражио је од Василија Николајевића, савет за издавање *Типика*. Тражио је препоруку за „најупотребљивији“ *Типик* из Русије, како би га могао препоручити митрополиту Николају, као предлог за штампање „поред осталијех црквених књига“.[696]

Богослужбене књиге, егземпларе, слао је патријарху Бранковићу поглавар Земаљске владе из Сарајева, Кучера. Земаљска влада је за потребе српских православних цркава и свештенства Босне и Херцеговине штампала књигу *Минија обичаја*.[697] У заклади земаљске владе изашле су априла 1900. богослужбене књиге *Требник I , Требник II и Служебник*. Оне су од стране земаљске владе упућене

[693] АСАНУК Ф А кутија 264, 1891/М.338;
[694] АСАНУК Ф А кутија 267, 1893/М.125;
[695] АСАНУК Ф А кутија 265, 1892/М.58;
[696] РОМС 23.035. Радонић Иларион-Николајевић Василије, 21.10.1903. .
[697] АСАНУК Ф А кутија 278 1900/М 306;

патријарху у Сремске Карловце.[698]*Празнична минија* штампана је од стране земаљске владе 1902. и љубазношћу грађанског доглавника послана патријарху.[699]

Информација са друге стране наводи Извештај МИД-а руске империје за 1890. о намери земаљске владе у Сарајеву, да спроведе реформу српске православне цркве у Босни и Херцеговини. Извештај МИД-а за 1891. доноси да је дошло до замене црквених књига штампаних у Русији са књигама штампаним у Сарајеву. Зворничко-тузлански митрополит Дионисије Илић није прихватио замену књига, отпуштен је из службе и иселио се у Србију. [700]

Николајевић, иако митрополит Дабро-босански, није заборављао родно село Јазак у Срему. Српској црквеној општини у Јаску послао је у црвеном сомоту богато оковано и позлаћено св. *Јевађеље*, архијерејску штаку са свиленим превезом, две свештеничке половне одежде, пар нових наруквица, три воздуха са потпуним дарцима и један застирач за проскомидију. Занимљиво да је Николајевић у образложењу зашто је то учинио навео: „Јављајући то, нека ми допусти Ваља Светост, да и овом приликом даднем израза мојем високопоштовању и топлој благодарности, којом ме Ваша Светост Својим наклоном предусретљивошћу-извоље толико обавезати“..[701]

Николајевић је тражио мишљење патријарха Бранковића по питању употребе школске књиге из веронауке. Катихета из Загреба, Јован Петровић чекао је препоруку патријарха, радио објављивања уџбеника веронауке. Молба професора Петровића указује на однос према аутортету патријарха, изражава респект Николајевића и спремност да се испоштује став Светости.[702]

Након започетог издавачког подухвата у Сарајеву, уследила је критика јавности. Орган за политику, просветне и материјалне интересе, *Ново време*, у Земуну, донео је текст Димитрија Руварца, под насловом *Прештампавање наших црквених књига у Сарајеву*. Позитивно је оцењен значајан рад Николајевића у

---

[698] АСАНУК Ф А кутија 278 1900/М 243;

[699] АСАНУК Ф А кутија 281 1902/М 46;

[700] Људмила В.Кузмичева и Душко М.Ковачевић, *Годишњи извештаји Министарства унутрашњих дела руске империје о Србији и Босни и Херцеговини 1878-1903.* Нови Сад 1996. стр.192,194.

[701] АСАНУК Ф А кутија 265, 1892/М.265;

[702] АСАНУК Ф А кутија 265, 1892/М.244;

Сарајеву, на штампању црквених књига, по неизмењеном руском типу, са знањем цариградске патријаршије и синода Са друге стране, издавачки подухват је дочекан са жестоком критиком. Критику је доживео од руских листова, прештампавање, је оцењено опасним за православље. Руски листови су Николајевића представљали као аустријско оруђе и продану душу. Николајевић се бранио у *Источнику,* где је навео да су књиге и раније штампане у Бечу и Будиму, да су неумесни руски и српски приговори. Тврдио је да су књиге прештампане, под најстрожим надзором, у присуству одбора од четри свештеника. Уверен да ради на спасу православља од пропасти. Исказао је спремност да за веру жртвује и достојанство.[703]

Први светски рат донео је нове моменте везане за статус богослужбене књиге. Власт је потегла ново питање. Дошао је до изражаја проблем у делу који се односио на молитве, српске православне цркве, упућене актуелном владару. Руско порекло богослужбене књиге, је изазивало подозрење власти. Професор карловачке богословије Јован Живковић је током расправе поменуо, да су неправославни литургисти указивали на често помињање имена владара, означеног термином цезаропапизам. Молитве упућене владару, или земље-господару, упућивале су на поданички однос Срба, кроз векове, изражене у богослужбеним књигама. Иноверни суграђани улазили су у православне храмове „било својом вољом, било по званичној дужности“ моги су да се осведоче „на сопствене уши“. Покретање питања комеморирања, покренуто је у „озбиљном времену“, када су „измишљају у комоцији“ неосноване вести. Истакнуто је да се Српска православна црква моли за „земље господара“ на свима дневним службама, па чак и на приватним богослужењима, напр. приликом освећења свечарске водице у дому парохијанина. Књиге штампане у Русији и Аустрији од 18. века, доносиле су име актуелног владара. Убеђен да се име руског владара у цркви могло чути, у време када Срби нису имали школа, једино за време богослужења.[704]

Однос према књизи, издаваштву, је вишезначан, зависно од тога ко је изрицао, и са којом намером суд. Митрополит Николајевић, издао је 1887.

[703] *Ново време*,Земун, 20,21,22.12.1890.
[704] АСАНУК Ф.А. кутија 303. 1915/М 95.

окружницу, којом је препоручио „лепе и поучне књижнице Матице српске из задужбине Петра Коњевића“. За 1 фор. добијало се десет књижница.[705]Митрополит Николајевић отворено је указивао на стање у просвети у Босни и Херцеговини. Суочио се са чињеницом да је до 1879. било само 57 српских вероисповедних школа. Зато је спреман да афирмише просвету, да помене „нашег омиљеног Змаја“ и песму „Дижите школе“ и да поручи: „Чије су школе, онога и будућност“.[706] Долазак српских књига у књижаре у Сарајево био је медијски догађај. *Дабробосански источник* забележио је 1888. да је из књижаре браће Јовановић из Панчева, стигло више књига, наводи се и наслов.[707] Архијерејски благослов и рецензију сачињеног превода, тражио је од патријарха јерej чепински Лазар Богдановић. Превео је са руског књигу „*О Религији*“ која је одштампана у осам свезака у *Источнику.*[708] Јован Петровић, професор и катихета у Загребу, добио је 1895. дозволу Синода да се са руског преведена књига, под насловом *Учење о љубави хришћанској* или *Мала моралка*, може користити у школама. Тражио је још и благослов патријарха.[709]

Матица српска спроводила је програм „Књига за народ“ почев од 1883. Акција Матице српске, уживала је симпатије шире јавности, подршку Савеза српских земљорадничких задруга, чије су подружнице требале да изврше дистрибуцију популарних књига о народној привреди, економији, трговини, индустрији. Позвани су српски књижевници да својим делом узму учешће у настанку књига. Иза идеје народног просвећивања стајао је председник Матице Ђорђе Натошевић, убеђен у њену делотворност, да књижицама допринесе препороду народа. Матица се ради ефикаснијег растурања обратила Народно-школском савету у Карловцима, министарствима просвете у Црној Гори, Србији, Земаљској влади у Сарајеву. Одговор Земаљске владе, указивао је на препоруку упућену школским органима да књиге набаве за школску библиотеку.[710]

---

[705] *Дабробосански источник, Сарајево* 1887/6;
[706] *Дабробосански источник, Сарајево* 1888/1;
[707] *Дабробосански источник, Сарајево* 1888/2;
[708] АСАНУК Ф А кутија 262 1890/М 385;
[709] АСАНУК Ф А кутија 271 1895/М. 609;
[710] Живан Милисавац, *Историја Матице српске 1880-1918*. III део, Нови Сад 2000, ст.74,75.

Популарне садржине, објављивани за народ у више српских књижевних центара, били су календари. Изашли су 1894. у Мостару *Неретљанин*, у Загребу *Србобран* и *Свети Сава*, у Новом Саду *Орао* и *Годишњица*. Матица је у сврху ефикасније продаје народних календара установила систем повереника и претплате. Предвиђено је било да претплату за Мостар прикупља књижара Пехера и Кисића, у Бања Луци, С.Лукић.[711]Полет српских издавача иако је наилазио на одобравање српског јавног мнења, спутаван је од издавача. Српски књижевници у Мостару, Алекса Шантић и Светозар Ћоровић, били су спремни 1896. да покрену српски дечији лист, што им власт није одобрила. Рад српских учитеља комуналних школа, на књижевном пољу, сарадња у *Бранковом колу, Босанској вили, Зори*, потенцијално је претила губитком службе. Српски учитељи су слати у удаљена места, како би се умањила опасност да им у руке не доспе неки од 60 забрањених српских листова. Власт је уз то забрањивала улазак руских листова у Босну и Херцеговину.[712]

Подршку и разумевање српског друштва у угарској средини, имао је писац Петар Кочић. Прву збирку приповедака *С планине и испод планине*, објавио је 1902. у Сремским Карловцима. Ударио је темељ модерној симболистичкој приповетки, тако се удаљујући од традиционалног реализма. Књижевни и друштвени углед Кочића, дошао је до изражаја, почетком фебруара 1914. Организовано је од српске интелигенције у Новом Саду, књижевно вече посвећено оболелом писцу, ради сакупљања припомоћи.[713]

Владимир Ћоровић, није крио незадовољство због недостатка озбиљне научне библиотеке у Сарајеву. Ристо Радуловић, уредник листа *Народ* и календара *Просвете,* разумео је потребу оснивања Српске централне библиотеке при *Просвети*. Нашао је разумевање у Београду, Новом Саду, Сомбору и Тузлу, где је примио вредне поклоне, издања Српске академије наука, Српске књижевне задруге,

---

[711] Живан Милисавац, *Историја Матице српске 1880-1918.* III део, Нови Сад 2000, ст. 132.185.

[712] *Браник,* 12/24.11.1896. бр.134.

[713] РОМС и.б. 25.854 Милан Савић-Милану Шевићу, 13.2.1904.

Чупићеве задужбине, Матице српске... *Просвета* је почетка 1913. формирала библиотеку од 6000 књига.[714]

Едиција „Књига за народ“, покренута ради народног просвећивања, настала захваљујући задужбини Петра Коњевића. За само 13 година Матица је издала 79 свезака у 300.000 примерака. Посао око издавања поверен је књижари Браће М.Поповић. Књига је бела намењена сељацима, трговцима, занатлијама и сеоској интелигенцији. Очекивало се од српске интелигенције да просвећује српски народ, путем предавања и писања популарних књига. Штампано је 6 књига годишње, садржај је зависио од понуде сарадника. Заостајање српског народа за напредком, утицало је на Тихомира Остојића, да подстакне рад на просвећивању. Свест о сопственој одговорности постојала је код часника Матице. Остојић је 1902. могао да констатује да је ради растурања књига, потребно знати потребе расутог народа, на широком простору, различитих обичаја, навика и степена културе. Недостатак статистике, бројне непознанице везане за број Срба, разне делатности у привреди, култури, на територији српске аутономије.[715]

Посредством *Летописа Матице српске*, јавност у Угарској је стицала основна знања везана за путописе и занимања странаца за Босну и Херцеговину. Мита Петровић, професор у Сомбору, приказао је књигу Морица Хернеса, *Динарска путовања*, издата у Бечу 1888. Исти аутор дао је похвалан приказ књиге Бруна Валтера, о рударству у Босни и Херцеговини. *Летопис Матице* живео је у настојању да прошири круг сарадника изван Угарске, како би остварио што квалитетнију књижевну продукцију. На страницама *Летописа*, 1885. добио је место приповедач из Сарајева, Мита Живковић, са приповетком *Враг-девојка*.[716]

Поред интересовања за богослужбене књиге у режији Земаљске владе и цркве у Босни и Херцеговини, у исто време, Матица је издавала Књиге за народ, излазиле су у режији манастирске штампарије и приватних издавача, школске књиге. Мита Нешковић, школски надзорник, писац *Буквара* за православну децу народних школа, обратио се 1904. патријарху у Сремске Карловце са молбом да се

[714] Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Београд 1940. ст.XXXIII

[715] Живан Милисавац, *Историја Матице српске 1880-1918.* III део, Нови Сад 2000, ст.278,279..

[716] Живан Милисавац, *Историја Матице српске 1880-1918*. III део, Нови Сад 2000, ст.133,139.

утврди да ли *Буквар* одговара својој намени. Очекивао је уз сагласност митрополије у Сарајеву да ће од земаљске владе добити сагласност.. *Буквар* је прегледан на хрватском књижевном збору у Загребу, наставничком збору српске мушке учитељске школе у Пакрацу, збору учитељске школе у Сарајеву. Након изречених примедби, утврђено да је урађен према најновијим педагошко дидактичким принципима. Нешковић је молио патријарха за благослов, уверен у вредност *Буквара.* Очекивао је да Велики школски савет у Сремским Карловцима донесе позитивну одлуку.[717]Манастирска штампарија у Сремским Карловцима штампала је *Буквар* Мите Нешковића. Међутим, Велики Управни и просветни савет у Сарајеву 1909. изразио је незадовољство бројем штампарских грешака, зато је поручио од истог аутора у издању Луке Јоцића, књижара у Новом Саду.[718] Српска манастирска штампарија у Сремским Карловцима, са 32 радника, штампала је 12 разних листова: *Српски митрополијски гласник, Бранково коло, Српски пчелар, Пастир Добри, Школски лист, Богословски гласник, Нови васпитач, Српска мисао, Српски соко, Српски Сион*...Штампају се и друга разна дела: Црквеношколски буквар, Мала катавасија, Апостоли, Извештај о народним фондовима за 1906....[719]

Великом управном савјету обратио се и књижар из Новог Сада Лука Јоцић. Дао је понуду у којој је доставио књиге од Мите Нешковића, црквено-словенски *Буквар*, како би се уврстио у ред уџбеника за српске православне школе у Босни и Херцеговини. *Буквар* је од стране Земаљске владе у Сарајеву уврштен био у наставну књигу.[720] Нешковић је био познат као успешан писац школских књига, написао је следећа дела: 1.*Црквено-словенски псалтир за православну дјецу народних основних школа*, четврти разред; 2. *Црквенословенски буквар* за православну дјецу народних основних школа. Одобрен од Земаљске владе у Сарајеву 1903; 3.*Црквено-словенски часловац за православну дјецу народних основних школа*, трећи разред, Нови Сад 1906.

[717] АСАНУК Ф А кутија 285, 1909/М 251:
[718] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савет у Сарајеву , 24.11.1909. без броја
[719] *Застава*, 25.9.1907. бр.213.
[720] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 28.1.1910;

Нешковићев ауторски рад завредио је пажњу манастирске штампарије и књижара Луке Јоцић из Новог Сада. Школска књига доносила је сигурну зараду и зато је ова продаја омогућавала солидну зараду. Књижар Мита Стајић из Земуна молио је Велики управни и просвјетни савет да препоручи његова издања: Петар Станојевић *Познавање природе за трећи и четврти разред,* и од Радића, *Пољопривредна читанка.* Списи изван Босне Херцеговине, бележе захтев Луке Јоцића, у коме је тражио да се књиге, аутора Мите Нешковића, Буквар, Часловац и Псалтир, објављене у његовом издању препоруче. Јоцић је нудио Земаљској влади у Сарајеву, још од учила природописне слике за зид, слике домаћих животиња, биљака, минерала.[721] Владимир Милутиновић, свештеник из Митровице тражио је од Великог управног и просвјетног савјета у Сарајеву препоруку за своју књигу *Катихизис.*[722]

Никола Ивковић, књиговезац и трговац, из Новог Сада, жалио се 1909. године, на клијенте који су од њега купили иконостас за цркву у Драгаљевцу код Бијељине. Остали су за испоручени иконостас дужни 1000 ф. Познати књиговезац и трговац наводи да је иконостасе испоручио за следећа места у Босни и Херцеговини: Добруну код Вишеграда, Пљеви код Јајца, Сребреници, Штрбцима код Прњавора, Саници, Босанском Свињару, Улогу, Лукићима код Бања Луке, Автовцу у Херцеговини и још много места.[723]

Утицај културних дешавања из Новог Сада ширио се у Босну и Херцеговину. Књижевно друштво *Змај* из Сремских Карловаца штампало је 10.000 књига, песама од Јована Јовановића Змаја. Редакција издања поверена је др Милану Шевићу. Председник друштва Јован Живановић, препоручивао је путем огласа позив црквеним општинама, школама, друштвима, родољубима, спремним да подаре школску омладину. Овако амбициозан пројекат захтевао је велики напор око растурања издања. Друштво *Змај* било је свесно популарности Змаја, и тешкоћа око продаје књиге. Слабо се читало и тешко куповала књига. Зато је дата минимална цена, како би се књига учинила приступачном. Истакнут је морални,

[721] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 17.11.1908;
[722] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву 27.12.1908;
[723] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву , 12.9.1909, број 360;

васпитни и родољубиви значај дечије поезије за свако Србче.[724] Глигорије Јефтановић испред Великог управног и просветног савета препоручивао је продају књиге претплатом. Образложење је садржавало похвалне речи: „дјечије пјесме већином дидактичног садржаја, те се препоручују свештеницима и учитељима“.[725]

У Привременом наставном плану, који је 1906. донео Велики управни и пресветни савет у Сарајеву, међу одобреним уџбеницима нашле су се књиге Срба из Војводине. Димитрија Поповића, *Појање*, у издању браће Јовановић у Панчеву или Манастирске штампарије у Сремским Карловцима; Јован Борота *Библијска повјест*, штампану у Карловцима; Мита Нешковић, *Буквар*; Борић и Кашиковић, *Буквар*; Клицин, *Читанка*.[726]Др Васо Царићевић из Ирига, молио је 1906. Велики управни и просвјетни савет да препоручи његову књигу *Народна јавна књижница*. Главни надзорник српских православних школа Војислав Борић, препоручио је књигу и начин рада за школске књижнице.[727]

Богдан Ж.Ђурђевић, учитељ из Земуна, молио је 1907. Управни савет, да се *Учитељски календар* препоручи за књижнице учитеља у Босни и Херцеговини.[728] Велики управни и просвјетни савет 1907. препоручивао је илустровани дечији лист *Споменак,* из Панчева, за школску књижницу српских школа у Босни и Херцеговини. Уредник *Споменка* био је Иван Мартиновић.[729]Морао је у свом издавачком подухвату бити упоран, стрпљив и дарежљив. Пише да је од неколико првих бројева послао 300 примерака *Споменка* српским општинама и да се за претплату пријавило само 10 општина. Био је спреман дати део зараде у српски учитељски мировински фонд.[730]

Из преписке уредника *Босанске виле,* Кашиковића и уредника *Женског света* Аркадија Варађанина, дознајемо да су различита политичка опредељења професора у Новом Саду, била сметња међусобној сарадњи Срба и у области

[724] АСАНУК Ф Велики управни просвјетни савет у Сарајеву 16.1.1908;
[725] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савет у Сарајеву , 1.5.1909. без броја;
[726] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 10.6.1908;
[727] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 12.12.1906;
[728] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 22.9.1907;
[729] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 215/1907;
[730] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 7.12.1908;

културе. Кашиковић је написао: „Тамо има више професора, али ја не могу знати који је у ком колу..... Поздрав из српске Босне“.[731]

Стручни лист Земаљске владе у Сарајеву *Школски вијесник*, донео је 1897. биографске белешке уз ауторе уврштене у текст читанки за основне школе у Босни и Херцеговини. Аутор текста у читанки био је Петар Деспотовић. Рођен око 1847. у Сомбору, у Бечу положио испит за учитеља средњих школа. Био учитељ у Пакрацу у учитељској школи, прешао у Србију, учитељ у Алексинцу од 1883. Управитељ Учитељске школе у Алексинцу од 1896. Написао је више приповедки и песмица за децу морално педагошке садржине.[732] Наведен је као аутор Исо Ћирић, рођен у Сивцу око 1840, познат по томе што је био секретар патријарха око 1890.[733]Место у *Читанки* имали су још познати писци са песмама Миленко Грчић, *Тежакова пјесма у пролеће*, Јован Јовановић Змај: *Упамти, Цица маца и рундов бундов, Ћурак и врабац, Доручак, О мишу, Милан и његов цвијет, Буба Мара, Вијетар, Киша, Циганин хвали свога коња*.... Наведено је 15 наслова и песмица од Змаја. Дата је још занимљива биографија Змаја, коме је Сима Милутиновић дао песнички благослов. Наведен је и Милан Јовановић Батут, песник, естетичар, критичар. Заступљен у школским уџбеницима са текстом: *Како се треба владати при заразним болестима*.[734]

Народни учитељ из Митровице, Јован Удицки, априла 1914. молио је да се његов *Буквар за латиницу* препоручи као уџбеник за српске школе.[735]Одобрена је књига од Маре Максимовић из Панчева, под насловом *Хемија* за уџбеник Више девојачке школе.[736]Драгутин Ј.Илијић, књижевник, тражио је од сарајевског митрополита очински благослов за писање религиозне лаке књижевности. Наводи да је она у српском народу била занемарена, упркос чињеници да има приличан број заинтересованих читалаца. Илијић је настојао да ову врсту литературе популарише пре 15 година, са приповеткама из *Спаситељева живота*, и да су са

---

[731] РОМС 15.956 Преписка Кашиковић-Аркадије Варађанин, Сарајево 14.12.1904.

[732] [732] *Школски вијесник*, Сарајево 1897/7 и 8;

[733] *Школски вијесник*, 1897. бр.7 и 8;

[734] *Школски вијесник*, Сарајево 1897. бр. 9 и 10; Родио се у Митровици 1847, завршио медицину, радио у Сомбору

[735]АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву , 25.4.1914. број 484;

[736] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 22.4.1914. број 581;

одушевљењем примљене од чешке и руске критике. Актуелизујући рад, наводи да је написао 18 приповедака, на 20 табака, једно покладно издање *Светлих слика*. Које би издао након остварене продаје у претплати у црквама и манастирима.[737]

Узајмна сарадња у издаваштву пренела се на друштвени план, везан за борбу Срба за црквеношколску аутономију. На изради статута аутономије, Срба у Босни и Херцеговини, радили су Гаврила и Красојевић. Нацрту није поклањала пажњу Земаљска влада, Калај, нити митрополит Мандић. Међитим, Милетићева штамшарија, издала је Нацрт устава црквене и школске самоуправе српско-православног народа у Босни и Херцеговини, у Новом Саду 1898. Статут је урађен по угледу на уређење Румунске православне цркве. Догађај је само један моменат у комплексној и дуготрајној борби, указује на нужност информисања, значај штампарије у јавном промовисању идеја и начела борбе за аутономију.[738]

5.2. Узајамни контакти

Српски народ спајале су духовне и крвне везе, иако различитог интезитета, увек присутне и трајне. Оне су доприносиле интеграцији српског народа, у различитим моментима бурне историје. Контакти су подстицали осећај блискости и самопоуздања. Природне границе, реке Дрина, Сава и Дунав, нису биле препрека, контактима. Државне границе нису ометале тежњу за духовним јединством народа, који је традицију везао за спомен на средњовековне националне митове. Политичке, културне, духовне везе Срба Јужне Угарске и Босне и Херцеговине, без обзира на разне препреке, биле су током 19. века функционалне. Невидљиве конце повлачили су бројни национални актери, из пословног, црквеног, просветног и књижевног света. Искуство говори да су трговци били најдинамичнији слој српског грађанства у Босни и Херцеговини. Уходане пословне и црквене везе, допринеле су успостављању различитих форми зближавања, на широком простору нехомогенизованог српства. Солидарност Срба из Јужне Угарске са српским

[737]АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 25.12.1910. број 759;

[738] Божо Мађар, *Политика и српска православна црква у Босни и Херцеговини,* Београд 2005. ст.120.

становништвом у Босни и Херцеговини, негована је током устанака и буна, кроз 19. век. Писци историје бележе да се у Сарајеву, и пре окупације налазила група интелектуалаца, придошлих из Угарске, жељних афирмације. Са собом су носили поред знања и животно искуство, стечено у средини, која се налазила у модерним цивилизацијским релацијама. Спремни да наслеђе модернизације пренесу, и остваре националну мисију.

Деловали су након окупације др Михајловић, приповедач Мита Живковић, композитор и доктор медицине Јован Пачу, Атанацковић и многи други ¨Др Јован Пачу родио се у Шандору, близу Суботице(1847-1902) Свршио је школе у Суботици и Пожуну. Учио медицину у Прагу, промовисан за доктора 1872. Свирао гласовир, виолину, хармониј музички образован и талентован, стварао српска музичка дела, после Корнелија Станковића. Свирао у Кикинди 1872-1874. У време устанка у Босни и Херцеговини, одржавао концерте за босанску нејач, у српским варошима јужне Угарске, Београду, Бечу у Русији и Прагу. Живео је неколико година у Сарајеву, где је радио као лекар, познат као музичар и родољуб. Добровољац у српскотурском рату 1876. Уређивао *Заставу* 1891. и 1892. Налазио се на челу Српске самосталне странке у Загребу, члан главне управе Српских земљорадничких задруга. [739]

Власт је налазила разлоге да протера наставнике српских школа: суплента Јована Видића 1879. управитеља српске гимназије Светозара Поповића 1881. професора Мишу Вујковића 1882. Ординација и кретање др. Пачуа, налазила се под будном полицијском пажњом. Полицијску присмотру није издржао ни учитељ Мита Клицин, који је једно време тајник „Слоге“ у Сарајеву. Иза оправданих захтева заступника 24 општине, да могу слободно бирати учитеље и учитељице, стао је 1893. митрополит Ђорђе Николајевић. Удар на народ, произвео је и прогон учитеља, што је допринело да управитељ српске школе Стева Калуђерчић и 12 учитеља и учитељица, 1897. поднесу оставке.[740]

Утицај културно јаче средине, ширио се од Срба из јужне Угарске у Босну и Херцеговину. Истакнути појединци, Одбор српске читаонице, обраћали су се 1901.

---

[739] *Застава,* 20.10.1902. бр.228..

[740] Перо Слијепчевић, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929. ст.79-85.

патријарху Бранковићу, како би добили подршку у градњи Српског дома у Херцегновом. Чланови Одбора, писали су надахнуто, помињали „српску башту за народну просвјету“. Спремни да се заложе ради неговања српске песме, држања беседа, представа, научних и забавних предавања, расправа на јавним скупштинама. Оскудица у новцу, навела је Одбор да се обрати родољубима, да се надају помоћи од самог патријарха у чијој „души пламти жарки осећај за наше мило Српство“.[741]

Конци сарадње најчешће се везују преко утицаја професора окренутих писању, популарних дела, усмерених на јавно мнење. Позоришни комад сомборског професора Калића, „*Свекрва“*, одабран је 1897. од стране српске црквене православне општине за светосавску прославу у Бихићу.[742]Играна је у Приједору, драма Милана Савића, под насловом „*Цар проводаџија*“ и „*Добра воља“*. Пера Радуловић је упркос појава везаних за позоришна извођења, указивао на драматична збивања 1908. Писао је да на сцени Босне и Херцеговине, нема забаве, већ само проливање крви. „Наступили су страшни дани, тамо сада затварају највише угледне Србе, трговце. Како се овде живи знадеш из новина.... као оно негде у Турској, кад чивеку била није сигурна на рамену глава...Данас у овим крајевима ниси сигуран да те о поноћи неће жандари из постеље извући.[743]

Афирмисао се у Мостару, гимназијски катихета Јован Протић. Књижевно ангажован, у друштву већ познатих Алексе Шантића, Јована Дучића, Светозара Ћоровића... Незадовољан изреченом књижевном критиком, која је испуњена „циничним и субјективним“. Жалио се 1900. Милети Јакшић, да се из патриотизма, критичари нису окомили на књижевнике из Босне и Херцеговине, да су критичари из Београда према Матици увиђавни. Међутим, Милан Савић се „окомио“ на Протића, а Недић на Милету Јакшића, предводника српске модерне. Протић је уживао респект мостарског књижевног круга, те је слао дописе Милану Будисављевићу, са факсимилом Уредништва *Мале библиотеке* и *Прегледа*. Радовао се што је Будисављевић у редакцији *Бранковог кола*, што је помагао уреднику Паји Адамову. Саветовао је да се отвори нова рубрика, да се штампају кратки чланци,

[741] АСАНУК Ф А кут.280 бр.311.
[742] РОМС ин.бр.10.355 ?-Мити Калић,5.11.1897.
[743] РОМС ин.бр.3241 Пера Радуловић-Милан Савић, 3.12.1908.

везани за домаће и стране појаве. Посебно је тежио да се представи рад српских позоришта, како у Београду, тако у нашим крајевима, да се из „мађарских“ часописа доносе повремено извештаји.[744]

Узајамност се манифестовала током борбе за црквеношколску аутономију Срба у Босни и Херцеговини. Народне вође су 1898. од Ускрса до Духова, у Сремским Карловцима, претресале питања везана за доношење црквеног Устава. Поред водећих интелектуалаца, окупљених око Емила Гаврила, били су Глигорије Јефтановић, Војислав Шола, Владимир Радовић, Коста Кујунџић, Лазо Јовановић, Ристо Х.Дамјановић, Јефто Костић, Перо Дрљача, Васо Црногорчевић и Симо Милић. Нацрт Устава, објављен је 1898.у *Српском Сиону*, службеном органу карловачке митрополије. Влада и Бењамин Калај настојали су да питање уређења црквеношколске аутономије пренесу на линију спора епископата и лајика, како би то питање остало изван политичког домашаја. Питање аутономије заокупило је пажњу народа, како у Босни и Херцеговини, тако и јужној Угарској. Иста брига, допринела је ангажовању народних вођа у Босни и Херцеговини и интелектуалаца Срба у Угарској. Упркос духу солидарности, јављају се изрази незадовољства радом представника 14 општина, под организацијом Гавриле. Критичар, Димитрије Руварац, означио је Устав компилацијом предлога Саборског Одбора Карловачке митрополије и Закона у Краљевине Србије. Руварац је замерио Гаврили да се није обазирао на епископални карактер цркве, нити право круновине, уверен да ће бити од цара одбачен. Упркос наведеном тону Руварца, Гаврила је подстицао борбени дух, водио паралелну борбу за остварење заједничког циља, верске и просветне аутономије. Може се говорити о узајамном деловању, путем истакнутих појединаца, сарадњи и помагању у пропагандном раду, путем штампања програма, брошура, ћирилицом у Новом Саду. Радило се организовано, путем националног покрета, у време апсолутизма Бењамина Калаја. Никола Стојановић је изрекао оцену, да је Војводина у „црквеној и православној автономији била нашла уточиште за своје неуспехе у политичким акцијама“.[745]

---

[744] РОМС ин.бр.10.904 Јован Протић-Милети Јакшић, 15.11.1900. Мостар и ин.бр.18.163 Протић Јован-Милану Будисављевићу 14.12.1905.

[745] Перо Слијепчевић, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929. ст.85,86,87,105, 179.

Научно деловање Илариона Руварца, оставило је видљиве трагове у приближавању историје, везане за простор средњовековне Босне. Породица Руварац, дошла је у првој половини 19. века из Босне, у Срем. Интелектуалнио деловање, Илариона Руварца, Ћоровић је назвао „борбени критицизам“. Оставио је значајан опус радова, посвећен историји Босне. Бавио се питањима црквене историје Босне и Херцеговине, политичким и династичким питањима, периодом Стевана II Котроманића, Тврткa I,... Научни напор Руварца да осветли личности, догађаје, појаве средњовековне историје Босне, од изузетног је значаја, резултати истраживања постали су тековина науке.[746]

Напор истакнутих личности, обележио је епоху, у којој су активности имале утицај на националне прилике. Чланови породице Кашиковић, Јефтановић, Грђић, Шола, Дучић, Ћоровић... имале су великог уплива у национална, политичка и дешавања и области културе. Радом и деловањем утицали су на обликовање јавног мнења. Међутим, власт није респектовала углед, већ га је поткопавала. Никола Кашиковић, ипркос чињеници, што није могао да се занима актуелним питањима, писао је да су „усплахирани на влади“ због присуства општинских делегација у Бечу 1896. Шпекулисало се о могућем одласку са власти Калаја или Хоровица.[747]

Срби су 1897. исказивали жељу за сарадњом са „мухамеданцима“, у исто време власт је радила на одвраћању. Плашила је вође уз помоћ претњи, како би зауставила „слободну вољу“, „пријетњама заплашују“. Друштво „Слога“ је држала уочи нове године забаву, на којој су били присутни „од првих михамеданских племића и кољеновића“. Овај догађај је поразио власт, да је одмах позвала Николу Кашиковића и усмено му забранила да носи орден. Власт није одабравала чињеницу да су „освијешћени мухамеданци“ затворили женску школу, коју су похађале мухамеданске девојке, у којима су учитељи били фратри и часне сестре, које су саветовале да скидају „завитак“, како би се удале за официре и добиле „штипендију“. Притисак на српску општину у Сарајеву, био је толико јак, да се није могла држати ни прослава Светог Саве. Нису могле бити одржаване

[746] Владимир Ћоровић, *Рад Илариона Руварца на историји Босне*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, Сремски Карловци 1932. Ст.220-228.

[747] РОМС инв.бр.1.633 Никола Кашиковић- А.Сандић, Сарајево, 27.11. 1896.

општинске седнице без присуства комесара. Глобама није било краја, општинске зграде су порушене и затворене, није од казне био изузет ни Јефтановић.[748]

Друштвена криза након доношења уредбе о црквеношколској аутономији 1905. добила је нови израз. Неостварени циљеви, произвели су хладан однос према народним првацима, који су се нашли пред дилемом опозиција или опортунизам према босанској влади. Требало је снагом воље да усвоје један од два наведена начела..[749]Један од субјеката времена био је национални вођа, Глигорије Јефтановић. Словио је за успешног пословног човека, са значајним иметком. Друштвени углед Јефтановића, растао је у време борбе за црквеношколску аутономију. Доживљаван је у народу као вођа, углед је стекао захваљујући смислу како за посао, тако и таленту за разумевање свога доба, и комуникацији са савременицима. Успоставио је блиске и разноврсне односе са пречанским адвокатом Емил Гаврилом. Пословни однос прерастао је у породични, смењује се пословно, и лично, национално и црквеношколско деловање. Глигорије Јефтановић је ангажован једну деценију, у борби за народно црквену аутономију. Посвећен питањима од општег значаја, доживљавао је критике, како из редова сопственог народа, који је на граници два века водио борбу за очување националног идентитета. Тако од стране владиних листова, попут *Bosanske pošte, Hrvatskog dnevnika*. Наведени листови писали су да је Јефтановић против чиновничког и официрског кора, против поглавице, Монархије... Посебно се у пропаганди истицао бискуп Штадлер. Наведене оптужбе није прихватао, тражио је од Гаврила да спречи код Бурјана, намеру да се компромитује. Предлагао је да изнесу чланке против Штедлера, опозиционе мађарске и немачке новине, опозициони посланици и Полит, како би се одговорило на неосновану кампању.[750]Кампања против Срба, водила се у листу *Hrvatski dnevnik*, у коме се нападају Срби у Босни и Херцеговини и Хрватској. Указивало се на српску пропаганду, да јој је извор у Београду. Државни одвјетник је то допуптао, и пленио *Српску ријеч*, „ако се брани од каквих напада и денунцијација“. Незадовољан стањем Г.Јефтановић је писао Гаврили: „Ја сам не знам, шта да се ради, и ко да се моли да нас узме у заштиту, да нас ови

[748] РОМС инв.бр. 7.049 Стоја Н.Кашиковић-А.Сандић, Сарајево 8.1.1897.
[749] Васиљ Грђић, *Ријеч двије о нашем спору*, Нови Сад 1906. ст. 23 и 24.
[750] РОМС инв. број 56 230 Г. Јефтановић-Емил Гаврила, 20.2-2.3.1908.

несретни *Hrvatski dnevnik* тако безобзирно не напада, просто се види да нас изазивају, и да желе и да хоће нама Србима да сломе врат“.[751] Превирање у политици подстицала је безобзирна католичка пропаганда.

Упркос наведеним оркестрираним противсрпским нападима, Јефтановић је 1908. уочио да је унутар српско помирење са „онима који су ме нападали привидно, само док се уставно питање не реши“. Истицао је да су га увредили „они око листа *Народ*“. Пише да су у новинама и даље присутне „будаласте измишљотине против нас Срба“. Зато је Гаврили саветовао да не долази, док се напади не зауставе. Дати политички моменат подстакао је Г.Јефтановића да похвално пише о приликама и умањује значај Гавриле. Наводи да је приликом боравка у Босни, Гаврила увек радио на привредном пољу, „у мом трговачком послу, у политику се нијесте мешали, као ни у *Српску ријеч*, па држим да би свако ужасно гријешио, ко би на Вас криво погледао“.[752]

Оштрог пера, у коминикацији са Гаврилом, био је Манојло Јефтановић, који је аграрно питање оцењивао као „најнесрећније“, где су правни принципи страни модерној управи у Босни.[753]Киван на процес колонизације у Босни и Херцеговини, са странцима, без обзира да ли су чиновници или сељаци, видео је агенте Drang-a, „који поплављују у масама сваке године нашу земљу“. Назива грдном неправдом то што су добили најплоднију земљу, где се извршила мелиорација „о нашем трошку“. Нове аустријске банке, довлачиле су немачки капитал, који је имао колонизаторску сврху.[754]

Талентовани Гаврила, иако адвокат по образовању, истакао се у политичком животу јужне Угарске. Смисао за политику, исказао у време политичких тежњи за еманципацију народности Срба, Румуна и Словака. После одласка Јаше Томића и затвор, успевао је да у неким акцијама зближи радикале и либерале. Успешно је уређивао политичко гласило радикалне странке *Застава*. Иако полиглота, европског образовања, таленат, знање, енергију уложио је у активности везане за стицање народноцрквене аутономије српске православне цркве у Босни и

[751] РОМС инв. број 56 234 Г. Јефтановић-Емил Гаврила, 14/27.4.1908.
[752] РОМС инв. број 56 235 Г. Јефтановић-Емил Гаврила, 30.4/12.5.1908.
[753] РОМС инв.број 56.260 М.Јефтановић-Е.Гаврила, 24.4.1908.
[754] РОМС инв.број 56.267 М.Јефтановић-Е.Гаврила, 24.12.1911.

Херцеговини. Успешно је заступао како опште интересе Срба у Босни, тако и бројне интересе моћне породице Јефтановић. Глигорија је саветовао, писао програме, извештаје, успостављао контакте, надзирао рад *Српске ријечи*, путовао... Синовима Душану и Манојлу Јефтановић, набављао је током студија књиге, био саветник при изради анализа, помагао у време писања стручног рада за време студија. Гаврилин контакт са породицом Јефтановић, временом се од пословног односа, у коме је била одређена надокнада, прерастао у присано обострано поверења. Гаврила и Јефтановић делили су успех и неуспех, како лични тако и породични. Гаврила је важио за пријатеља и помоћника.

Десило се 1908. да је владин повереник ускратио боравак Гаврили. Иако је Гаврила више година радио на верскопросветном уређењу, Калај му није спречавао долазак у Босну, јер је он био „вазда умерен, ... саветовао је нас да радимо у границама закона“. Наводи да владин повереник Фишер мисли да Гаврила има везе са Србијом и зато спречава улазак у Босну, Јефтановић је код владе тврдио да се Гаврила „баш слабо бави политиком“.[755]Наличје политичког живота имало је одраза у писмима Јефтановића, Гаврили. Искрен у опису ситуације и исказаној намери, Јефтановић је тражио како подршку, тако и савет. Износио је схватање без устезања, посебно је критичан на млађе сараднике, који су пробали да воде политичку борбу „па су се осведочили да не могу, да су слаби. Па су приступили старијима, али не да испомажу, него да оно што они нијесу смјели и могли, да старији по њиховој жељи врше“. За постојеће прилике кривио је Војислава Шолу, да слуша Николу Стојановића, који се показао у време анексије, када је боравио у Будимпешти „шта је са његовом докторском памети учинио“.[756]

Велики српски успеси, освета Косова у Балканским ратовима, били су повод Јефтановићу да истакне радост. „Заиста сте сви сретни, који сте ево доживели да видите остварено, а сада нам је нада оправдана да идете и много бољој будућности у сусрет“. Упркос националном заносу, усмерен је на пословне активности. Глигорије Јефтановић није губио време, лако се усмеравао из политике у економију. Једноставно водио је рачуна о различитим захтевима и потребама свога

[755] РОМС инв.број 56 239 Г.Јефтановић-Емил Гаврила, 8/21.5.1909.
[756] РОМС инв.број 56 240 Г.Јефтановић-Емил Гаврила, 16/29.6.1909.

доба. Током 1912. набављао је кинематограф у Бечу, журио да Српску народну банку споји са Љубљанском банком. Министар Билински, дао је „наду“, да би након фузије банки, добио све привилегије приликом градње железнице. Посредник око спајања две банке био је сарајевски адвокат Данило Димовић. Намера је била да се добије концесија на градњу једне пруге у Босни и Херцеговини. Спајања ради требало је Јефтановић да уложи 725.000 к. Љубљанска банка 2.250.000 к. Практичне кораке, везане за реализацију препустио је Емил Гаврили.[757] Од Гавриле је очекивао да „закључи рачуне“, изради билансе, преради материјал за скупштину, састави извештај, изнесе план рентабилитета... обезбеђена је дневница од 30 к. Иако је имао важну улогу, Јефтановић је сумњао у групу око *Српске ријечи*, да води дволичну политику, у намери да се добије „жељезо“ и „добра пара заслужи“. Јефтановића су држали уз себе, због веза које је имао код владе. Приказивали су се као опозиција, у намери да се посла дограбе, желели су и Јефтановића међу собом. Наводи следеће личности: др Јован Симић, његов брат Милан Симић, Стокановић, Шола, др Милан, Шериф, др Мандић... Од владе је др Јово Симић, добио да гради тунел, за два милион к, као инвестицију Лазе Дунђерског, односно његовог сина Тозе, који је долазио на Просвјетину прославу. У писму Гаврили, Јефтановић наводе да је група око *Српске ријечи,* спремна да покрене „радну странку“, да су вође странке Сршкић, др Мандић и шериф, написали програм. Извештава да су били на ручку код „поглавице“ Пођорека, где је Јефтановић наговестио долазак са др Сршкићом и Стокановићем, „да разговарамо о политичком положају Босне и Херцеговине“. Јефтановић је био оптерећен сумњом да његови „тобож“ другови, воде без његовог знања неке преговоре.[758]

Манојло Јефтановић је на основу анализе збивања српског политичког живота, заступао став да је „отаџбина над партијом“. Партијску борбу означио је штетном за целокупно српско друштво. У склопу општих разматрања, сматрао је да отац, Глигорије, играо главну улогу, а сада игра важну улогу (1912). Убеђен да ће у будућности имати још важнију. Замера, пто није уочио опасност по нашу ужу отаџбину, и по остало српство, од Јојкића и Димовића. Тражио је да се избегава

[757] РОМС инв.бр.56 250 Г.Јефтановић-Е.Гаврила, Сарајево, 24.7-6.8.1912.
[758] РОМС инв.б. 56254 Г. Јефтановић.Е.Гаврила, 6/19.август 1913.

јавни и просветни рад са њима. Означио је још за „непријатељски расположене“, Српски клуб и групу око Кочића. Мада, су они били поштенији према општим националним интересима „наше домовине и осталог српства, и да је од њих далеко и свака помисао... на чему раде они „Хрвати“ око *Србобрана*, у Хрватској и Славонији, и њихови апостоли Јојкић, Димовић и Летица (Фуј!)“. Манојло је био киван на бечку камарилу, и њихове хрватске језуите, који врбују насељенике на место исељених муслимана, Значајну улогу у политици насељавања имала је Аустро Босанска банка, која је радила под аустријском етикетом са немачким капиталом. Убеђен да познаје актуелне политичке моменте, пише: „Док и надаље непријатељ брзо и непрестано нам о глави ради, ми се четри и више мјесеци скањујемо, да средимо само прилике око једног листа, како би га могли представити на ону висину, на којој би требало да буде орган цијелог народа Босне и Херцеговини, и да брани њихове политичке и економске интересе. Хоћемо да ријешавамо аграрно питање, а пола године чекамо, док одговоримо, у нашим а камо ли у страним новинама, на непријатељске нападе, који се тичу баш истог аграрног питања“. Пут до остварења циљева подразумевао је „потезање за кесом“, тада су се извлачиле „наше патриоте“, и да је то чинио само Глигорије Јефтановић.[759] Национални рад прожимао је активности Срба, кроз истицање захтева везаних на питање народноцрквене аутономије, политичке активности. Глигорије Јефтановић, није крио радост због победа у Балканском рату, што је доживљавано као освета Косова, и скидање љаге са Сливнице. Отворила се нада да „идемо и много бољој будућности у сусрет“.

Деловање Ђорђа Красојевића у Босни и Херцеговини, везује се за период учешћа у окупацији Босне и Херцеговине. (Чортановци, 14.5.1852-25.9.1923) Завршио је гимназију у Новом Саду, студирао право у Грацу, докторирао у Инсбруку 1881. Адвокатски испит у Загребу 1884. Адвокат је у Сремским Карловцима од 1887. Припадао је омладинском покрету, заједно са Лазом Нанчић, учествовао у раду омладинске скупштине у Новом Саду 1880.. Прешао је у време српскотурског рата 1876/7. у Србију, борио се на Дрини, у одреду Ђоке Влајковића. Учествовао је као аустријски војник у окупацији Босне и Херцеговине. Кратко

[759] РОМС инв.број 56 271 Манојло Јефтановић-Г.Јефтановић, 14.3.1912.

време радио је у окружном суду у Сарајеву, током 1879. Службу је напустио због националних осећања, неслагања са поступцима окупационе власти. Иако прво војник, затим пристав окружног суда у Сарајеву, није одобраво окупацију и мере власти. Упркос патриотским националним осећањима према Србима у Босни, напустио је Сарајево. Вратио се као адвокат у Сарајево, на основу решења суда из 1881. Боравио је у исто време када и Паја Јовановић-Србобран, професор гимназије у Сарајеву, и тамо су„водили прву реч“. Јовановићев текст у „*Сарајевском листу*“, који је уређивао полиглота Иван В.Поповић, уперен против власти, написан у време устанка у Херцеговини, био је повод да власт 1882. протера Јовановића и Красојевића. Мита Клицин, пише да Красојевића, није била напуштала мисао да се врати у Босну, зато се настанио у Славонски Брод. Покушао је у три наврата да уђе у Босну, међутим, молбе су одбијене. Боравак у Босни и Херцеговини, службено је оцењен као мрља, допринела је отезању власти да издају одобрење за отварање адвокатске канцеларије, тек 1887. Национални рад Красојевића, везује се за покретање листа *Србобран*, са Богољубом Милетић, Манојлом Хрвећанин, Пајом Јовановић. Пришао је после расцепа Милетићеве странке, групи око Јаше Томић, и после смрти Ђуре Цвијића, дошао на место председника Радикалне странке. Биран је пет пута за посланика у народноцрквеном сабору. Узео је активно учешће у националним покретима, материјално их подупирући. Један је од оснивача Српског сокола у Сремским Карловцима, Српске банке у Загребу. У време власти Обреновића, прогоњени радикали из Србије долазили су Красојевићу.[760]

Познанство из младости, са Србима из Босне и Херцеговине, одразиће се на покрет Срба, који су 1896. дошли код Красојевића „на братски договор“. Пружао је подршку, давао савете, у вези са низом питања црквено школске аутономије. Екипу сарадника чинили су још Емил Гаврила, др Жарко Миладиновић, др Миша Миахајловић, др Миливој Бабић, др Јован Радивојевић-Вачић, Јаша Томић... Приватна кућа Красојевића, послужила је и приликом израде Статута српске православне цркве у Босни и Херцеговини. Сремски Карловци, су готово једну деценију за Србе из Босне и Херцеговине, били сигурно „гнездо“, одакле се ишло у

[760] Мита Клицин, *Читуља- др Ђорђе Красојевић* , Гласник историјског друштва у Новом Саду, 1929, 2 књига, ст. 467-474.

Беч, или Цариград. Тада се рачунало на помоћ руског посланика Зиновјева у Цариграду, српског дипломату Миленка Веснића, и на вештину др Емила Гавриле. Питање националних права Срба у Босни и Херцеговини, занимало је Красојевића, крајем 1905. када је био опозициони посланик у Угарској делегацији, осудио је владу због прогона Срба и муслимана, потискивања ћирилице, српског имена, задругарства, неправедних и тешких пореза, Годину дана касније, у Сабору је осудио агресивну немачку спољну политику. Коста Кујунџић из Лијевна, који је са Глигоријем Јефтановићем, радо долазио Красојевићу, написао је у писму: „изражај вечитог признања за неуморни и неоцјењиви рад покојника за свој мили српски народ, којега је мимо све љубио и волео. Ми босански Срби у нашој автономној борби црквено-просветној нашли смо уточишта у нашим Српским Сремским Карловцима у дому честитог Србина и пријатеља нашег пађеничког Босанског Српског народа, који се залагао за нашу праведну ствар и срцом и душом без икакве награде за свој труд“.[761]

Оштар став према властима, по питању управе у Босни и Херцеговини, имао је посланик у делегацији Угарске, др Ђорђе Красојевић, који је 1906. уложио протест на видовданској седници у парламенту. Меморандум, у коме су изнете опаске на рачун управе у Босни и Херцеговини. Аргументовао је примедбама, да се више новца користи на жандармерију, него просвету и цркву. Заложио се за привредно и просветно подизање народа. Указао је на штетне последице колонизације Босне и Херцеговине, шрекулацију. Красојевић је указао на непостојање Закона о штампи, недостатку слободе збора и договора, општинске самоуправе, земаљског заступства, политичке слободе, да је рад установа спутан полицијским бирократизмом. Земља је услед дубоке кризе била захваћена политичким и социјалним покретом, који је манифестовао незадовољство. Красојевић је тражио да се Босна и Херцеговина ослободи туторства.[762] Колики је цивилизацијски заостатак за светом, гледало се по броју земљорадничких задруга. Аустрија је имала 6000, Србија преко 600, Хрватска и Славонија око 1200,

[761] Мита Клицин, *Читуља- др Ђорђе Красојевић* , Гласник историјског друштва у Новом Саду, 1929, 2 књига, ст. 467-474.

[762] *Српска ријеч*, Сарајево 17.6.1906. бр.88.

Далмација 42, Црна Гора 12, Босна и Херцеговина ни једну.[763] *Српска ријеч*, поздравила је маја 1905. одржавање Конгреса Српских земљорадничких задруга у Осјеку. Оснивање земљорадничких задруга прерасло је у покрет, захваљујући „браћи“ из Аустрије.[764]

Речи Красојевића, у делегацији, наишле су на оштру критику франковаца, и Хедерварија, који су изнели став да је саставио упите у српском министарству спољних послова. Критички став, имао је и чешки посланик Клофач, који је застарели порески систем управе. Стање управе у Босни и Херцеговини, означио је речима „наказа европског апсолутизма“. Указао је на исељавање 16.000 становника из Херцеговине, одлазак 3.000 Срба у Америку. Живот у Босни и Херцеговини представљан је у новинским стубцима *Заставе* и *Браника*, са кључним речима: денунцијације, афере, штрајк, жртве, рањени, петиције, колонизација, германизација...[765]

Красојевић је указивао на политичке прилике у Босни и Херцеговни, критички у *Српској ријечи*. „Народ у Босни и Херцеговини мора добити бар један део онога што имају његови суплеменици у ближим земљама... Увођење слободног устава у Босни и Херцеговини лежи у интересу саме владе обеју земаља“. Тежња за увођењем уставног стања у Босни и Херцеговини, подразумевала је увођење демократских права. Смрт Калаја, долазак новог поглавара, није донело промене, остало је нерешено аграрно питање:„сасуто старо вино у нову бурад“.[766] Нада у „постепено“ увођење законодавства, у Босни и Херцеговини није реализована.[767]

Један од најзначајних представника стасале трговачке буржоазије био је Алекса Шантић. Објединио је у својој личности два талента, један је трговачки, други песнички. Оба је исказао са необичном лакоћом постојања. Поред широких трговачких контаката, успоставио је респектабилне везе на културном пољу, широм српства. За кратко време објавио је у *Јавору* 1889. године, шест песама, 1890. године дванаест песама, и 1891. године десет песама. *Стражилово* је штампало 1892. године једну песму, у 1893. две песме, а 1894. осамнаест песама.

[763] *Српска ријеч*, 4/17.7.1906, бр.95.
[764] *Српска ријеч*, 21.5.1906. бр.74.
[765] *Српска ријеч*, 5/18.7.1906, бр.96. и 7/20.7.1906. бр.97. и 9/22.7.1906. бр.98.
[766] *Српска ријеч*, 7.6.1906. бр.82.
[767] *Српска ријеч*, 9.6.1906. бр.83.

Плодан рад песника, завредио је пажњу строгих естетских критеријума „пречанских“ уредника. Шантићу је објављено у *Јавору* 28 песама, у *Стражилову* 20, што указује на квалитет и траженост поезије, познатог мостарског песника у Новом Саду и Сремским Карловцима.[768]

За узајамне контакте и развијање разних облика сарадње, имао је значај и Бошко Петровић. Бошко Петровић, професор (Параге 1869- Скопље 1913.)Завршио је новосадску гимназију, богословију у Сремским Карловцима и филозофију и конзерватуријум у Бечу. Савременици су забележили да је био у српству један од најбољих певача. Дошао је после академског школовања у Нови Сад, затим Загреб. Понуђено му је од патријарха место професора Богословије, под условом да се закалуђери, што је Бошко одбио. По жељи сарајевског митрополита Мандића прими се места професора у сарајевској гимназији. Омиљен као весељак лепог гласа, чији је сонорни баритон „многима сузе измамио“. Угледне српске фамилије у Сарајеву радо су примале у кућу овог одушевљеног Србина. Смелом, чистом необузданом природом и отменошћу манира, која је бачванима својствена у времену црне рекције 1904. Бошко Петровић је јавно радио за српство и спадао у онај мали број Срба чиновника који се нису дали ничим застрашити. Због свог отвореног србовања био је премештен у тузланску гимазију, где је водио жестоку борбу и слао чланке у *Српску ријеч*, против чувеног „србождера директора“ Ајзелта. Сарадник је *Заставе,* дописе је тајно слао преко брата, што је засметало „босанским српским крвопијама“. Осумњичен за велеиздајника у време прогона националних радника, Бошко Петровић је после три године рада у гимназији побегао 1906. из Босне.

Остао је забележен у сарајевским круговима као пртотип модерног професора. Рад на културном подизању свог народа сматрао је за нарочиту дужност. Организовао је народна села, држао предавања, певао уз гусле и подизао српски дух. Написао је позоришну драму *Новац,* која је јавно изведена у Сарајеву 1902.[769] Покушао је 1905. из Доње Тузле, писмом да утиче на уредника *Бранковог*

[768] Јован Грчић, *Портрети и писма*, књига 3, Загреб, 1925. ст. 224.

[769] *Босанска вила*, 1905, број 18. Приказ је дао Јован Грчић Миленко; Објавио је 1902. под псеудонимом П.Жељски и причу под насловом *Песма Лазанскога* у часопису *Стражилово*.

Кола, Милана Будисављевића. Незадовољан критиком свога рада,[770] објављеном у *Бранковом колу* и *Летопису*, истиче да је на делу *Основи филозофије* радио 4 године. Жалио је што није у прилици да одговори критичарима. Зато пише: „мени је жао што сам се забио ево сада на дно Босне у Тузлу. Камо сам сада по потреби немачког језика премештен".[771] Иако богослов и филозоф, разумевао се у практичну страну живота. Саветовао је уредника *Бранковог кола* да буде модерних схватања и путем предузимљивих повереника дође до нових претплатника, како би сачувао излажење часописа. Прикупљао је и чувао српске обичаје, од заборава, како би се одржали у народу.[772] Петровић је необично волео Босну и зато се у доба другог Балканског рата врло радо примио да шаље дописе са бојног поља *Српској рјечи*.[773]Описан је од уредника *Српске ријечи* Стјепе Кобасице речима да је „необуздане природе, песничке душе, весељак, отмених манира, одушевљен и племенит Србин". Имао је крађу ногу, шантавост је умањивао дебљим ђоном и са успехом возио бицикл са једним точком на периферији Новог Сада. Понашао се на сваком кораку као велики родољуб и залагао за национално ослобођење Срба. Примљен је након одласка из Босне и Херцеговине, исте године у новосадску гимназију захваљујући интервенцији Јаше Томић. Радио је на културном подизању свога народа Јужне Угарске. Наступало је новосадко српско певачко друштво, мешовити хор, Гудачки квартет, хор 86 мађарске пешадије. Организован свечани банкет за 250 званица. [774]

Подједнако добро функционисао је како у Бечу, тако у Сарајеву, Новом Саду. По сведочењу његовог ђака Марка Кађанског, обилазио је периферију Новог Сада у села Шајкашке, бележио песме, приче, пословице, запевање нарицаљке. *Босанска вила* објавила је текст Бошка Петровића под насловом *О српској традицији и народном духу у бившој Војводини*. Поред ширег разматрања значаја сачуваних обичаја и народних умотворина, забележио је по казивању Бачвана и Банаћана приче везане за *Водице* и *Лазарице*.[775] Ишао је тајно у Србију, где је наступао на

[770] Бошко Петровић, *Основни проблеми филозофије,*Сарајево 1903.
[771] РОМС 18.152 Бошко Петровић- Милану Будисављевићу, Доња Тузла, 4.10.1905.
[772] *Српска ријеч*, број 1, 1.1.1905.
[773] *Српска ријеч*, Сарајево- Стијепо Кобасица, *Пао с пером у руци*, август 1913.
[774] РОМС М. 12870 Програм у част бачког епископа.
[775] *Босанска вила*, 1910.година, број 9-11, ст. 157,158,163,164.

концертима. Борио се у првим редовима Српске народне радикалне странке, писао је много у *Застави*. Организовао је народна „сијела“, предавања, певао уз гусле, сакупљао народне обичаје и настојао да их у народу одржи. [776]

Занимљива епизода из живота Петровића, био је тајни боравак руског дипломате, кнеза Трубецког у Новом Саду, августа 1911. Везује се за разговор дипломате са др Бошком Петровићем у кафани *Бела Лађа*. Новосадски лист *Дан,* како је записао новинар Светозар Дринчић, потврђује текстом наведени разговор.[777] Кнез Трубецки, руски дипломата у Цариграду, пријатељ Ивана Иванића, начелника министарства спољних послова. Рада Петровић, коментарише да је анексија Босне и Херцеговине изазвала у целом српству револт и огорчење. Нерасположење према анексији манифестовало се у Србији и васколиком српству. Зато је посланик показао интересовање за став Срба у Србији и Војводини према анексији. Тражио је особу од поверења, како би могао добити тражене податке о расположењу међу Србима у Војводини. Омалени руски посланик није падао у очи, нити је ко могао и помислити да је дошао преко Београда у Нови Сад. Разговор је вођен на немачком. Информисан је о положају Срба у мађарском делу монархије. Утврдивши пред саговорницима да „неће брзо проћи и ваше патње и муке престаће“.[778] Анексију је Бошко Петровић оценио као смртни удар, изражавао је негодовање због млаког држања царске Русије. Трубецки је узвратио да је свестан истог незадовољства анексијом како у Србији тако и Црној Гори..[779] Кнез је исте вечери неопажено напустио Нови Сад, нико од гостију није могао ни слутити да је непознати гост био посланик царске Русије у Цариграду. Позадина догађаја везаних за анексиону кризу убрзала је процес конституисања војних блокова, постепену еманципацију словенских народа од Беча и решеност Срба за акцију.

Исказао је Бошко Петровић у време балканских ратова патриотска осећања према „Пијемонту српства, Београду“. Отишао је за време летњих ферија тајно у Београд и пријавио се добровољно у Трећу армију ђенерала Боже Јанковића као дописник *Српске ријечи, Трибуне* и *Браника* „да пером у руци брани праведну

[776] Стијепо Кобасица, *Српско-бугарски рат*, Сарајево 1913, ст.46.
[777] *Дан* 20.6.1937.
[778] АВ Ф 444 а.ј. 570
[779] АВ Ф 444 а.ј.569 Рукописни чланци Радослава Петровића о др Бошку Петровићу

српску ствар“. Затим се у Штипу састао са Јашом Томићем и Живаном Дачићем. Јаша Томић је писао да га је срео пред смрт у Штипу како се поштапа. Извештавао је као ратни дописник са Брегалнице. Други извештај наводи: „Ту у тој долини смрти он је био заједно под шатором са Јашом Томићем...“ „Његови дописи, као и сви његови ранији књижевни радови одликовали су се племенитошћу његове песничке душе“. Није презао ни од страховите заразе, колере, од које је подлегао. Писао је брату Ђоки месец дана пред смрт како користи средства за дезинфекцију против колере „која овде влада“.[780] Сахрањен је у Скопљу на колеричном гробљу у лето 1913.[781]Професорски збор српске православне велике гимназије у Новом Саду известио је о смрти током 7.и 8 јула 1913. „после кратке , али тешке болести“. Старешинство *Српског Сокола* у Новом Саду известило је чланове да је умро „искрени и одушевљени пријатељ и поборник српског соколства, члан нашег Управног одбора, брат др Бошко Петровић“.[782]

Заслуге за узајамне контакте у области просвете, етнографије и културе имала је учитељица Јелица Беловић Бернадџиковска**.** Учитељица Јелица Беловић Бернадџиковска, са великим занимањем је пратила живот и рад Савке Суботић. Међусобна преписка зближила је две друштвено активне жене. Занимљиви дописи Суботићеве стизали су Париза, Беча, Цариграда... Повезао их је заједнички интерес и борба за еманципацију жена, између осталог, љубав за народне рукотворине. Јелица Беловић упознала је техничке изразе преко књиге Савке Суботић, *Наше тканине и рукотворине*. Преко мостарског писца Светозара Ћоровића, упознала је Суботићеву, „најјавнију радницу на пољу српске књиге и узвишене идеје о очувању народних везова и народне ношње“. Суботићева је заслужна за оснивање прве женске задруге 1864. у Новом Саду, у Јелици Беловић видела је своју наследницу, у раду на просвећивању жена у Сарајеву.[783] Узајамне везе са учитељима, уредницима часописа, дала су особит израз раду Јелице Беловић. Успоставила је контакте, захваљујући живим учитељским активностима, које су превазилазиле школске оквира. Дописивала се са Стеваном Радић,

[780] РОМС 35.039 Бошко Петровић-Радославу Петровић, Скопље 26.6.1913.
[781] АВ Ф 444 а.ј.569 Рукописни чланци Радослава Петровића о др Бошку Петровићу Исто
[782] *Застава*, Нови Сад,9/22 јули 1913, бр. 153, ст.1-2.
[783] *Српска ријеч*, 12.7.1906. бр.100. и 109.

учитељем у Иригу.[784] Учитељу Душану Јелкићу, аутору књиге *Педесет година књижевног рада Јелице Беловић*, изнела је податке везане за етнографски рад у периоду 1908-1918. Радила је 1910-1914. као редактор књигу *Српкиње*, у преписци и сарадњи са 80 жена, из различитих крајева српства. Намењена је била полуларизацији рада женских организација. Ангажованост Јелице Беловић, одвијала се у Сарајеву, прожимала је духовно стваралаштво Срба и Хрвата. Бавила се сакупљањем српских и југословенских етнографских радова, највише везана за Босну и Херцеговину. Међутим, тежња за презентацијом богате културне грађе, тешко је отворила врата слабо заинтересованих савременика у афирмацији културног наслеђа, на простору јужне Угарске. Изложена присуству националне нетрпељивости, писала је са нелагодношћу да: „Хрвати ме мрзе јер сам увек била велика србофилка..“. Тихомир Остојић, је у једној критици изнео да: „што је Вук Караџић за народну поезију, то је Беловићева за народни вез.

Заслужна за покретање и постављање музејске енографске изложбе у Загребу. Иако Хрватица, удата за судију, пољског порекла, имала је препознатљиво место у друштву, прешла је 1913. у православље. Наводи да се иако Хрватица, заљубила у св. Саву. Незадовољна приликама, присутним национализмом, ... имала критички однос према стварности. Коресподенцију, како се види у Рукописном одељењу Матице српске, водила је ћириличним писмом. Иако окренута сарадњи Срба и Хрвата, није уживала подршку и разумевање антагонистички расположених савременика.[785] Иако је деловала на српскохрватском простору, емотивно је била везана за Сарајево, угледала се на „златну госпођу“ Савку Суботић.[786]Инветивна, предложила је 1913. Тихомиру Остојићу, да искористи збирку и да под окриљем Матице српске, припреми за издавање књигу *Српски вез,* и покретање Етнографског музеја у Ново Саду. Тражила је у Матици српској дворану и 10 ормана. Свесна вредности, истицала је да збирка на тржишту процењена на 10.000 к. Желели су је купити музеји у Берлину, Дрездену, Сплиту...док је Беловићка изразила жељу да се збирка, уз надокнаду смести у Нови Сад, и да она буде кустос. Истицале је своје квалитете, знање девет језика, спремност да сачува збирку, да

[784] РОМС ин.бр. 22.852 Стеван Радић-Јелици Беловић, 30.12.1912.
[785] РОМС ин.бр. 22.906 Јелица Беловић-Душану Јелкићу, Сарајево, 4.10.1920.
[786] РОМС ин.бр.15.666 Јелица Беловић-Аркадију Врађанину, Сарајево 1919.

уступи своју „лијепу библиотеку“. Надала се да неће морати заједно са збирком да оде у туђину.[787]

Ангажовање учитељице Више девојачке школе, Јелице Беловић на страницама *Женског света*, заокупило је пажњу сарајевског учитеља Стеве Калуђерчића. Показао је солидно познавање просветних прилика, у обе средине, Јужној Угарској и Босни и Херцеговини. Обратио се уреднику Аркадију Варађанину, са замерком што је под утицајем Јелице Беловић, објавио сонет Љубоја Длустума, задуженог испред земаљске владе, за школство у Босни и Херцеговини. [788]Беловићева је у преписци наводила појаву злобе и мржње, сматрала је знаком „ниске културе“. Није крила незадовољство, одлуком Исидоре Секулић, да јој ускрати сарадњу, незадовољна је ћутањем Милице Томић на њен рад, „Зар је само оно добро и српски, што Милица Томић ради?“. Варађанина, је уважавала као уредника „нашег најбољег женског листа“. Држање појединих личности, дотицала је критички и са јасно израженим ставом.[789] Познавала је запажене савременике, Димитрија Руварца, Милана Шевића, Тихомира Ђорђевића, Владимира Ћоровића, Алексу Шантића... Имала је утицај на рад у мостарској *Зори*. Бројна познанства, нису допринела поправљању друштвеног положаја после Првог светског рата. Незадовољна не само статусом, већ и друштвеним и политичким дешавањем у Сарајеву.[790]

Душан Јеликић, бавио се животом и радом Јелице Беловић. Наставник у Старом Бечеју, Душан Јеликић, рођен 1891. у Марадику.. Службовао је у Босни и Херцеговини, и Војводини, имао прилику да сагледа рад Беловићеве. Рад је 1920. објављен у америчком листу *Србобран*, са повољном оценом универзитетског професора др Паје Радосављевића. Биографија Јелице Беловић, упућује на слојевиту личност, у који је уткан сплет различитих околности. Рођена 1870. у Осјеку, од оца Јосипа и мајке пореклом Немице, прва знања стекла је у породици, отац по занимању професор у гимназији, омогућио је школовање женском детету. Боравила је у време бискупа Штросмајера у Ђакову, затим у Загребу, где је

[787] РОМС ин.бр.20.423 Јелица Беловић-Тихомиру Остојићу, Сарајево 10.10.1913.
[788] РОМС и.б. 16.142 Стева Калуђерчић-Аркадије Варађанин, 4.4.1902.
[789] РОМС ин.бр.15.681 Јелица Беловић-Аркадије Варађанин, Сарајево 27.10.1913.
[790] РОМС ин.бр.22.909 Јелица Беловић-Аркадије Варађанин, Сарајево 15..10.1920.

похађала Самостанску учитељску школу. Образовање је подигла на виши ниво, учила је педагошке науке у Бечу и Паризу. Научила је девет језика, што је била велика реткост. Радила је као учитељица у Загребу, Руми, Осијеку, Мостару, Сарајеву, Бања Луци. Сарађивала је истовремено са српским и хрватским белетристичким листовима. Учествовала је упркос забрани у организовању школске славе Свети Сава. Најзначајнији рад везује се за оснивање етнографског музеја у Загребу, и етнографске изложбе 1910. „Српска жена“ у Прагу, где је била повереник свих српских женских задруга. Аутор је објављених текстова, посвећених различитим темама. Записала је 110 игара за младеж, бавила се темом омладинска литература, дечија психологија, писала народне приповетке са темом из живота у Босни и Херцеговини. Писала је о интелектуалном и моралном развоју детета, бавила се темом развоја хрватске и српске текстилне орнаментике. Највише је посвећена изради речника женског ручног рада, приказу хрватских и српских народних везова. Писала је роман „*Млада учитељица*“, афирмативни рад „*Српкиња, њезин живот и рад*“, објављен у Сарајеву 1913. Дописивала се тим поводом, са учитељом Стеваном Радићем из Ирига, у намери да помогне око подизања споменика песникињи Милици Стојадиновић Српкињи. Захваљујући овој сарадњи обезбеђен је у Иригу, од женске задруге, новац за штампање „Српкиње“, у чијој је изради учествовало 80 сарадница. Сарађивала је са великим бројем сарадница, српског и хрватског порекла, различитих занимања и менталитета. Споменућемо само неке: Савка Суботић(Београд), др Зора Прица(Паланка), Криста Ђорђевић (Сарајево), Даринка Буљ(Вилово), Јока Павловић (Вршац), Милева Павловић(Стара Пазова)...[791] Бавила се различитим темама, занимала се и проблемима проституције. Сарађивала је у часописима: *Школски вијесник*, (Сарајево,1895.), *Напредак* (Загреб, 1894.), *Школски одјек* (Нови Сад, 1897.), *Школски лист* (Сомбор, 1899.), *Нови васпистач* (Сремски Карловци 1897.), *Женски свет* (Нови Сад, 1897.), *Српска везиља* (Вршац, 1904.), *Српска ријеч*, (Сарајево), *Споменак* (Панчево).

Показала је велику жељу да се посвети педагошкој књижевности, белетристици. Проучавала је народне приче, песме, са намером да укаже на њихов

[791] Душан Јелкић, *Четрдесет година књижевног рада Јелице Беловић*, Сарајево 1925.ст. 6-21.

изузетан значај. Велике заслуге има у сакупљању, систематизовању народног веза. Посвећена народном наслеђу, занимала се за народну књижевност, историју, еротику, мелодију и музику. Еманципацији жена, дала је особен допринос. Етнографски рад Јелице Беловић, указује на свест о значају културног и етнографског наслеђа женског ручног рада. Модерно доба упутило је Беловићеву на савремене теме, посвећене женском питању, настанку женског покрета, који се развио после Првог светског рата. Име Јелице Беловић, по мишљењу Тихомира Остојића, још 1910. како је изнео у *Летопису*, заслужило је високо место међу интелигенцијом. Уважавао је књижевни допринос, студије о народном везу, да се „њени предлози о практичној примени народне орнаментике у српској школи и у српском дому приме“. Српски везови упркос развоју модерне, красили су у то доба европске музеје под туђим именом, што је указивало на културну крађу народног блага, коме је Јелица Беловић, придавала достојан значај. Српски народни епос, снажно је присутан кроз српску технику и орнаментику, народно веза. Павле Радосављевић, видео је у Јелици Беловић, просветитељку оба народа. Поредио је са краљицом Јеленом Немањић.[792]

Не само емотивни осећај узајамности, већ рационалан приступ, имао је историчар Владимир Ћоровић. Настојао је да ангажовањем, пригодним освртом у *Летопису*, српској јавности у Новом Саду, приближи књижевни и научни рад Срба у Босни и Херцеговини. Иако је стваралаштво Јована Дучића, Алексе Шантића, Светозара Ћоровића, Петра Кочића, препознато ван оквира Босне и Херцеговине. Издавање *Боснаске виле* 1885. *Зоре* 1896. *Вијесника* 1897. *Мале библиотеке* 1899. пробудиће не само књижевне стваралоце већ публику, спремну да прихвати нове изазове, напусти „оскудне старе традиције“. Дубоко разумевање савременика, препознао је Ћоровић кроз стваралаштво млађих писаца Димитрија Митрановића, Милоша Видаковића, Јове Врагића... Ослањао се на интелектуални капацитет, тек стасале интелигенције, на ерудицију лекара др Ристу Јеремића, социолога Ристу Радуловића, адвоката Николу Стојановића, др Уроша Круља, историчара Владимира Скарића, филозофа Ристу Зрнића, Васу Глушца... Ћоровић је истицао

[792] Душан Јелкић, *Четрдесет година књижевног рада* Јелице Беловић, Сарајево 1925. ст.23,27.

опредељеност књижевника из Босне, општој српској књижевности. О својим савременицима писао је са поштовањем: „Наша је новија књижевност наставак оних меких севдалинки...пуна бола, страсти, чежње, снаге и ведрине“. Свестан присутних разлика и опредељености истакнутих личности на савремена питања.[793]

. Остварене културне везе, национална солидарност, омогућавале су дугорочну сарадњу и биле предуслов интеграцији. Свест о заједничкој култури, прожимала је стваралаштво код Срба. Географске, и политичке препреке губиле су значај. Управо је уметничко остварење крчило себи пут, повезујући у исту нит, распарчан српски народ. Комуникација у области културе, посебно у области издаваштва, имала је за српску културу несумњив значај, јер је значајним остварењем повезивала просторе и људе. Разматрање различитих аспеката рада нам помаже да уочавамо дух времена и начин мишљења.

5.3. Музика у служби интеграције

Српско грађанство у Монархији, следило је европске токове, што је имало далекосежне последице на укупан развој српског друштва. Свет музике, изложен бројним друштвеним променама, добио је крајем 19. века, нови правац кретања. Потискују се традиционални музички инструменти гајде, гусле и фрула, нови значај добија тамбура. Оснивају се тамбурашки оркестри, јавља се нова техника, усмерена на снимање музичког звука. Репродукција се изводи путем „говореће машине“, фонографа, грамофона и грамофонских плоча. Репертоар песама, јасно упућује на присуство традиционалног музичког израза, фолклора и стварања српске уметничке музике. Новине у музици, прихваћене су од савременика са одушевљењем. Присутно музичко наслеђе, добило је нову музичку обраду, популарисало начин схватања, који је превазилазио музичке оквире. Захваљујући просветном раду, повећао се број музички образованих лица. Ослоњени на духовне песме, певане у црквеним хоровима, Срби се у Босни и Херцеговини усмеравају на оснивање хорова, музичких друштава, оркестара. Популаризација музике, добила је конкретан, савремен израз. Музика је деловала снагом интелекта, емоција, изазвана

[793] Владимир Ћоровић, *Књижевни и научни рад у Босни и Херцеговини*,Летопис Матице српске, 1912. бр.287. ст.69-71.

бојом звука. Упркос присуству позноромантичарског заноса, усмереног на занимање за народну уметност, јављају се под утицајем савременог доба уметничке композиције Корнелија Станковића, Даворина Јенка, Исидора Бајића, Јована Пачуа. Настају нове композиције и песме. Звуци музике откривали су чежње и снове забрањиваних и оспораваних националних идеја. Политички значај музике могли су да установе најпроницљивији, спремни да преко звука врше националну мисију.[794]

Међу ствараоцима, пристигао из Суботице лекар и композитор, др Јован Пачу. Боравио је у Сарајеву у распону од 1887. до 1892. Са репутацијом милетићевца и русофила. Налазио се у друштву познатих сарајевских трговаца, српских грађанских кућа Петракија, Јефтановића, Краљевића...Наступило је доба националног буђења, захваљујући афирмацији националне идеје на свечаностима народноцрквене општине и српске народноцрквене школе. Светосавска прослава ангажовала је дилетанте и певачка друштва. Ради српског културног уздизања дао је на пољу музичке активности допринос и Пачу. Саставио је и музички обрадио партитуре већ познатих композиција: светосавску химну, тропаре, литургијске песме, прилагодио своја дела и кола. Захваљујући напору композитора, популарност је стекло *Бранково коло*, *Коловођо*. На глас су дошле патриотске песме: *Ја сам Србин... Радо иде Србин...Узо деда свог унука...* Заслужан је за извођење мелодија: *Косо моја..., Чупава, гарава..., Ја сам цура бела...,Ала је леп овај свет..., Студена ме киша бије, Боље наше, него ваше*. Приређивао је за одабрану публику у свом стану, вишесатне мале српске концерте, са око 30 слушалаца, из свештеничких, грађанских и војних кругова. Изводио је 1887. на клавиру поред озбиљне музике, тада популарне песме: *Мачем копљем, Сунце јарко, Рано моје, Сватовац...* Није одустао у намерама у подизању музичке културе, ни након неуспеха у покретању српског занатлијског певачког друштва у Сарајеву. Имао је 1889. значајан допринос у писању правила Српског православног црквеног певачког друштва *Слога*. Значајно место у промоцији музичких дела имали су учитељи Стеван Калуђерчић, родом из Сомбора. Сима Ајваз, родом из Кикинде, учитељовао у Лијевну. Заслужна за музички програм у Босанској Градишки била је

[794] Јелица Милојковић-Ђурић, *Успони српске културе*, књига 1, Нови Сад 2008. ст.9.

учитељица Милена Костић, рођена Вртунски. Истицао се хорском песмом, сомборски ђак, учитељ Александар Чавић у Тешњу. Долазак учитеља из Војводине, подстицан од професора у сомборској школи, подстицали су „ситан“ националан рад у народу. Подстицај је долазио од Јована Пачуа. Под његовим утицајем нашли су се др Јован Бољарић, учио је гимназију у Кечкемету, био је катихета и наставник мађарског на Великој гимназију у Сарајеву. Затим, учитељ, банаћанин Коста Травањ, вршчани Божидар Никашиновић, хоровођа, и Мита Клицин, учитељ. Међу сомборским учитељима била је Јулка Милашиновић. Сомборски ђаци били су брачни пар Павловић, учитељи Милена на Вишој девојачкој школи, и Светислав Павловић, члан *Гусала*. Учитељ у Дубици, Ника Николајевић, пореклом из Павлиша, Вршца, уживао је симпатије Пачуа. Велика је заслуга Пачуа у покретању и учешћу у низу музичких догађаја. Шири значај имао 1891. долазак мостарске групе *Гусле*. Оба друштва *Слога* и *Гусле*, уз пратњу војне музике певала су дело *Пачуа*, Бранково Коло. Стеријин комад *Смрт Стевана Дечанског*, играли су као глумци Јован Дучић, Светозар и Владимир Ћоровић, Атанасије Шола...[795]

Активан народни рад српских учитеља „просветитеља“, почивао је на амбицији да се подстакне образовање, унапреди књижевна активност, развије национална свест. Просветни рад подразумевао је активности везане за очување видовданских и светосавских светковина. Фолклорни, национални израз имала су певачка друштва, која су вођена вештом руком учитеља, обухватила омладину. Учитељи се везују за књижевну делатност, и уредничку активност у часопису *Босанска вила*. Што говори о доброј спреми, националној свести и друштвеном ангажовању, учитеља „пречана“. Помаци су остваривани захваљујући изузетној вољи, мукотрпном раду на просветном уздизању. Посебан значај имао је Исидор Бајић, радио је на јединственом хармонизовању народне песме, литургије и уметничке песме. Особен израз имале су народне песме, извођене уз гусле, певачке дружине се обогаћују тамбурашким звуком.[796]

Школе су захваљујући образовној и васпитној функцији постале национални расадници. Експанзија досељеника и притисак власти, након окупације, настојала

[795] Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг*, Београд 1996. ст.374-378.
[796] *Застава*, 19.5.1905. бр.112.

је да осујети националне манифестације и спречи национални рад. Властима су сметала национална осећања исказивана на обележавању светог Саве, Видовдана. Организоване су Беседе, забаве, уз учешће дилетантских певачких дружина. Програм је подразумевао пригодне представе, посвећене бој у на Косову, легендарним личностима. Обавезни део амбијента били су црквени хорови, гусле... Режисери прослава и хоровође долазили се из редова учитеља. Иако се радило о аматерском извођењу, аранжман је урадио композитор Пачу, који је радио као приватни лекар у Сарајеву (1886-1891). Хорске патритуре пратиле су „*Многаја љета*“, *Светосавску химну*, тропаре... Компонује кола *Бранково, Коловођо*, удешава хорско извођење патриотских песама: *Ја сам Србин, Радо иде..., Узо деда свог унука*...[797]

Делотворан просветни и музички рад учитеља Мите Клицина, у Сарајеву, тајник у певачком друштву „Слога“, завршио се одлуком владиног повереника да напусти Босну. Забрањено му је да прочита говор, на свечаној прослави славе Видовдана. После протеривања, објавио је 1892. у Кикинди књижицу под насловом: „*Српска култура и српска пјевачка друштва*“. Посвећена др Јовану Пачу, „дичном родољубу“, и подстицају за оснивање јединственог програма рада, певачких друштава.[798]

Босанска вила донела је 1887. афирмативан текст везан за ауторски рад учитеља из Сарајева, Николе Тјешановић и Гаврила Бојарића. Сачинили су школску наставну књигу, под насловом *Српско-православно пјенције*. Написано по узору на старо карловачко певање. Наводе да су прости сељаци у Срему, Банату, Бачкој, знали су велико и мало појање, отуда потреба једнобразног певања. Учени Ђорђе Поповић, прота из Сремских Карловаца, био је узор добрим зналцима појања, „у перо је казивао“ Корнелију Станковићу, Светозару Димитријевићу, Мити Топаловићу.[799] Књига је била намењена ученицима, да лакше науче певање у један глас.[800] Друга вест указује да су Гаврило Бојарић (1843-13.1.1906.)

---

[797] Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг*, Београд 1996. ст.374-378,399, 413, 414,415,417, 419,420.

.

[798] Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг*, Београд 1996. ст.459.

[799] *Босанска вила*, Сарајево 1887/13.

[800] *Источник,* Сарајево 1891/11 и 12;

свештеник у Кечкемету 1864/5. Познаваоц карловачког црквеног појања и теорије музике.Музиколошки се исказао у Сарајеву, где је био катихета, потом прота у Мохачу. Црквени писац, писао је чланке по богословским часописима, у Сарајеву заједно са Тајшановићем издао је две свеске нотног појања. [801] Веручитељ и учитељ Никола Тјешановић из Сарајева, и Бољарић су 1890. објавили књиге *Српског православног пјенија.* Бољарић је навео да „списах наше умилно пјеније, издах на свијет до сада пет свезака у један глас у ноте“. Истиче да ће се из њих лако научити појати „ко иоле зна ноте“ како се у богословији карловачкој предаје. Наводи да је као познати певац, девет година учио пјеније код карловачког проте Танасија. Књиге Бољарића наручиване су из Србије и Русије, што му је давало подстрека да тражи од патријарха препоруку да пјеније користи као ручна књига у препарандији и двема гимназијама.[802] Књига је тискана у Лајпцигу, како би била што јефтинија. Продавана је захваљујући љубазности уредника листова који су објављивали позиве за претплату и тако је рекламирали. Поново је тражио критику и препоруку од патријарха 1891. сарајевски гимназијски катихета Гаврило Бољарић, писац *Катихетике.* Очекивао је стручне оцене Синода и Школског савета. Наводи да је приликом израде користио многобројне стране радове посвећене доктрини догме и педагошким начелима, која би биле од користи као „ручна књига“ катихетама. Стручна оцена изостала је од стране сарајевског митрополита, зато је јереј молио и препоручивао се карловачком митрополиту.[803] Митрополит је јула 1891. иразио се похвално за рад катихете Бољарића, на великој гимназији у Сарајеву. Ревносно службовање у трајању од 8 година одушевило је митрополита. „Толико ме је задовољио, да сам га рад, признавајући му заслуге његове, на степен протопрезвитера произвести“.[804] Налазимо да је Никола Тајшановић народни учитељ и учитељ појања у државној учитељској школи у Сарајеву 1907. године, сачинио нову књигу: *Литургија светога Јована Златоустог*, писана у два гласа, за сопран и алт. Литургије ове врсте писали су још Ј.Борјановић. Јован Борјановић(, учитељ, хоровођа, композитор, привредник, Кумани,(1851-1925). Свршио српску и

[801] Александар Влашкалин, *др Јован Пачу и његов круг,* Београд 1996. ст. 35 и 50.

[802] АСАНУК Ф А кутија 262, 1890/М 430;
[803] АСАНУК Ф А кутија 259, 1891/М 246;
[804] АСАНУК Ф А кутија 264 1891/М 274;

немачку основну школу у Бечкереку, гимназију у Сремским Карловцима и Новом Саду. Завршио 1870. Препарандију у Сомбору. Учио је музику од Аксентија Максимовић и Фрање Петрик. Учитељовао је три године у Меленцима. Учио вртларство од свештеника Николе Бибић. Прешао 1874. у Србобран, Геца Дунђерски послао га на усавршавање у Немачку, Аустрију и Холандију. Компромитован због оптужби за антидржавни рад, побегао је у Србију, радио у Министарству народне привреде, био је управник расадника у Топчидеру, наставник музике у Учитељској школи.... Око 10 година учитељ је у Босни и Херцеговини. Написао радове у области музике, пољопривреде и педагогије.[805], К.Станковић и Т.Остојић.[806]Никола Тајшановић, служио је 10 година у српским школама у Војводини у периоду 1873-1880. године. Провео је годину дана службујући у сомборској препарандији. Напуштао је у два наврата Сарајево и враћао се како би извршио мисију учитеља спремног да се просветно искаже.[807]

Доњотузланско српско православно црквено пјевачко друштво упутило је 1901. захтев професору Александру Сандићу, поводом обележавања 15 година рада да састави спев Пролог. Позивом је наглашено, да је то најстарије певачко друштво у ХерцегБосни, које би имало част у присуству Сандића освештати заставу.[808]

Српско православно црквено пјевачко друштво *Јединство* из Бања Луке није доводило у питање српско духовно јединство. Певачко друштво упутило је позив патријарху Георгију Бранковићу, да на Петровдан 29.6.1905. године, на свечан начин освети заставу, или пошаље личност која ће то учинити.[809] Истим поводом је нишка црквена певачка дружина огласила је патријарха Бранковића за почасног члана. Нишлије су обавестиле патријарха да на свом путу до Бања Луке намеравају посетити Шабац, Сремску Митровицу, Славонски Брод, родно место

[805] Александар Влашкалин, *др Јован Пачу и његов круг,* Београд 1996. ст.300.
[806] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 24.9.1907;
[807] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 10.6.1908;
[808] РОМС 593 и 594 Доњотузланско српско православно црквено пјевачко друштво-Александру Сандићу, 20.1.1901.
[809] АСАНУК Ф А кутија 287, 1905/М 266;

Бранка Радичевића, по коме се зове певачко друштво. Зато су учтивом молбом патријарху тражили новчану помоћ. Патријарх је то уважио и послао 20 к.[810]

Нотни звуци, преносе се преко живог извођења оркестара, распростиру се путем грамофонских плоча, са 79 обртаја у минуту. Предузимљиви музичари, већ познатим песмама дају нови изглед. Садржај снимљених песама, указује да су доминантне традиционалне песме, бећарци, сватовци, народна кола, корачнице, и многе нове популарне песме. Снимљена је химна Србије, *Боже правде, Где је српска Војводина, Песма Светозару Милетићу, Српкињица, Чуј Србијо мила мати, Праг је ово милог српства*...[811]

Показало се да је тамбура, као музички инструмент, пружала сјајне могућности за популаризацију српске народне музике. Радо су је свирали гимназисти, у чему је предњачио Исидор Бајић. Његовом заслугом тамбурашки оркестар добио је значајно место, посебно у програму светосавске беседе, у периоду 1902-1911. Бајићеву *Свиту народних песама*, свирало је 70 чланова тамбурашког оркестра, на светосавској беседи 1907. године. Тамбурашки оркестри, убрзо су у репертоар укључили, поред народних песама, плесове из салона, песме из позоришних комада, уметничке композиције, арије из опера... Овако конципирана тамбурашка музика, освојила је градски и сеоски живаљ. Прихватана је са одушевљењем у Војводини, Хрватској, Србији, Босни и Херцеговини. Оркестри су ишли на турнеје, које су трајале више месеци, што је допринело популаризацији музичких дела и музичара. Објављено је на стотине плоча, захваљујући тежњи ансамбала и вокалних солиста, жељних афирмације у свету музике. Уместо гајдаша и фрулаша, музика је добила нови звук, боју, а песма се прилагодила култури свога доба. Нову музичку обраду, добиле су већ распрострањене песме, настају нове, као израз музичког схватања, кадре да афирмишу, пробуде широке слојеве становништва.

Ангаживан рад музичара је допуна шире слике о културним везама и сарадњи Срба из Војводине и Србије са Србима из Босне и Херцеговине почетком двадесетог века. Успостављени су различити облици сарадње и узајамни контакти,

---

[810] АСАНУК Ф А кутија 286, 1905/М 204;

[811] Борислав Хложан, *Прилог проучавању наше новије музичке историје*, Годишњак Музеја града Новог Сада, бр.9. из 2013. ст.207-215.

дати кроз документа о присуству српских музичара у Босни и Херцеговини и музичара из Босне у нашим крајевима почетком двадесетог века. Оркестри су потицали из различитих већих и мањих места, што је показатељ опште распрострањености тамбурашких група. Позната је музичка група: *Босанскохерцеговачка народна глазба и певачки збор Станоја Тодоровића* из Сарајева. Певане песме, прилагођену су тематски и муслиманском становништву: *Ударило Туре у тамбуре, Хамзи бег, Црне очи у драгана мога,*

Докази о сарадњи упућују на гостовање тамбурашког ансамбла чувеног сомборског виолинисте и певача Стевана Бачића Трнде у Босни 1910. године. Стеван Бачић Трнда је у то време био један од најцењенијих српских музичара из Војводине. Имао је у репертоару песму: *Тамо доле граду Цариграду*. *Од како је Бањалука постала, Хасан ага, Босански пастир*, ... Бачић је ишао на турнеју по Босни и Херцеговини што сведочи о изузетној популарности тамбурашке музике у тадашњој Босни и Херцеговини, али и о великом занимању публике и музичара из Војводине и Србије за музику из Босне, за севдалинке и тамошње народне игре. Значајан извор који документује популарност севдалинки у Србији и у пречанским српским крајевима представља Каталог грамофонских плоча панчевачког трговца Мите Ђ. Палића из 1913. године, где се налазе обимни спискови објављених плоча тадашњих најбољих тамбурашких оркестара, народних капела и вокалних солиста, где се наводи већи број плоча са снимцима песама, севдалинки и игара из Босне. Наведена трговина грамофона, садржи у каталогу избор српских плоча Мите Палића, у извођењу Филипа Липе Грујића и његове дружине, у којој је капелник био Марко Нешић из Новог Сада. Поред локалних омиљених песама дате су песме присутне у Босни и Херцеговини. Попут, *Дилбер Анђелија, Аој Босно, Ај што се сија око Сарајева* ...[812] Каталог песама из 1913. са избором српских плоча Мите Ђ. Палића, наводи песме: *Чуј Душане, Славонско коло, У Марице бео врат, Што се боре мисли моје, Вина дај, Мајка ме псује, У самоћи сад, Ја купио бунду, Јахало момче зеленка, Села Јуца на каруца, И ја имам слатко лане, Ај што се сија око Сарајева, Ај гледај муже, Сестрин растанак, Дођи ми драгане, Девојче плавојче,*

[812] Документи, којима се аутор служио су фотокопије, у поседу уредника ТВ Војводина, Борислава Хложана,

Уморено злато моје, Да знаеш море момо, Сироче сам, Бачко коло, Обећање, Банатско коло, Стже пролеће, Дилбер Анђелија, Невен коло, Под јабланом, Јеси ли већ узнела ти, Ај љубичица са пролећа, Аој Босно, Бледи месец, Наталија коло, Заплет, Ђурђевка, Ој Дунаве лакше гони.[813]

Агилна трговина грамофона из Панчева, нудила је савременицима највећи избор српских плоча. Појављују и имена музичара из Босне који су снимали плоче са песмама и играма са свог репертоара. Поменут је Мехмед Тахировић из Сарајева, Босанско-херцеговачка народна глазба Араповића из Сарајева, *Босанско-херцеговачка народна глазба и певачки збор* Станоја Тодоровића из Сарајева. Затим, наводи и плоче народних капела из Србије као што је капела Васе Станковића Андолије из Шапца, где се уз помињање Шапца, наводи и Сарајево, упућује на место где су снимци ових песама начињени.

Наши људи су волели севдалинке, тако да су се те песме из Босне, међу којима су *Од како је Бањалука постала*, *Што но ми се Травник замаглио*, *Кад ја пођо у ђул баштy*, *Пиво пију аге сарајлије*, (тако је песма названа на овој плочи!?), нашле снимљене и на плочама тадашњих тамбурашких оркестара и певача. У Палићевом каталогу наводе се и плоче са снимцима песама: *Аој Босно*, *Подунуше сахбазарски ветрови*, *Сарајево ватром изгорело*, *Болен ми лежи Кара Мустафа*, *Хасан ага*, *Бег Алибег ичиндију клања* и друге, као и традиционална кола из тих крајева, попут кола *Сарајевка*, *Марша Сулејман паше*, или *Низамског растанка,* (на плочи се ова игра налази под насловом *Растанак – турски марш.* Има на овим плочама и других песама које се само наводе са насловима *Босна* или *Босанска песма*, тако да је очигледно да је овдашња публика радо певала и слушала песме из Босне.

Разлози велике популарности песама и игара са босанско-херцеговачких простора у Србији и у другим српским крајевима су идентични разлозима интензивног прожимања и блискости свих видова кулурног живота српског народа са обе стране Дрине. Везе на плану традиционалне музике се заправо никада нису потпуно прекидале, иако су свакако поједини крајеви и области неговали своје сопствене видове и облике традиционалне песме и игре. Од 1878. године, када је

[813] Каталог грамофонских плоча из 1913.

Аустроугарска окупирала Босну и Херцеговину, ово занимање за традиционално музичко стваралаштво Босне и Херцеговине у Србији и српским пречанским крајевима све више добија на интензитету, као жеља за упознавањем наслеђа припадника свог народа, тек ослобођених од турске власти. Тадашња публика ове мелодије углавном схвата и прихвата као српску народну музику, без обзира на то да ли је реч о севдалинкама, насталим у градском амбијенту муслиманског живља или о песмама из сеоског миљеа, које су певали житељи православне вероисповести, Срби. Велику популарност имала су народна кола, јер су игре осликавале менталитет становништва, указивала на локалну боју. Тако се мелодијом ширила народна представа о српском простору, развијала свест о специфичним обележјима, краја из кога су водиле порекло. Песме су музички израз, сигнал који је указивао на межусобну повезаност, раздвојеног народа.

Осим поменутог Стевана Бачића Трнде, у Босну и Херцеговину су тада одлазили и други тамбураши попут чувеног примаша, композитора и композитора Васе Јовановића из Ковиља, који је од 1894. до 1897. повремено одлазио и учио музику од Чеха Далибора Хрузе, наступао као члан тамбурашког ансамбла. Васа Јовановић је врло значајан као композитор и аранжер, који је написао велики број смеса – заправо рапсодија или потпурија сачињених од популарних мелодија различитог порекла, од српских, хрватских, мађарских, до немачких и руских песама. У његовим песамама уврштен је известан број песама из Босне и Херцеговине, севдалинки, које он сврстава у српске песме. Године 1904. Јовановић је написао "Севдалинка смесу", сачињену од следећих песама: *Купи ми бабо волове, Шкрипи, Химна, Вино пију аге сарајлије, Черго, Коло, Српкиња коло* – већина песама очигледно нема везе са Босном, али је аутор вероватно дао наслов "Севдалинка" пошто је *Вино пију аге сарајлије* давала карактеристичан тон. У „Смеси" српских народних песама написаној 1909. године са бројем 26, написаној налазе се песме: *Од како је Бања Лука постала, Асан ага мерхаба,* а и у његовим другим смесама налазе се песме из Босне, међу којима су још: *У Стамболу на*

Босфору, Чудна јада од Мостара града, Болен ми лежи Кара Мустафа, Под Тузлом се … и друге.[814]

Уредник *Српске ријечи*, Стјепо Кобасица, национални радник, оставио је запис везан за музички живот професора Бошка Петровића: „Гледао сам га када по Срему пева уз гусле јаворове. Из његових црних ватрених очију сипале су варнице, његов умиљати баритон необично је одјекивао у оној тајанственој тишини, певајући српску славу и српске јунаке. Срби сељаци и сељанке оборили би своју главу, пренели се у прошлост и са неким страхопоштовањем слушали би овог чудноватог народног певача-доктора философије, који је српске гусле подигао до уметничког култа. Др Петровић био је једини академски образовани Србин, који је јавно певао уз гусле и прости народ одушевљавао старом српском славом. У ово певање уносио би Бошко целу своју душу. Сремци, сви су га необично волели. Онај ко није слушао Бошкову песму, тај тешко да схвата српске гусле јаворове. Као Орфеј знао је очарати своје слушаоце“.[815] Зато нас не чуди вест објављена у *Српској ријечи* да је господин др Бошко Петровић, гимназијски учитељ, поводом прославе Божића 1905, сиромашном гимназијском збору у Сарајеву сакупио и дао 107 круна.[816] Његова песничка душа добро је осећала све наше патње и невоље. *Моја дивна Босна*, знала би одјекнути ова сањалачка песничка душа“.[817]Указује на импресиван пример емоција исказаних путем музике.

Пример уметничког ставаралаштва, као домета националног израза, била је почетком јуна 1914. у Сомбору, смотра српских хорова. Манифестација је указала на истанчан вишедеценијски рад српских хорова у јужној Угарској. Окупило се хиљаду учесника, организованих у 42 хора из Славоније, Хрватске, Војводине, Босне и Херцеговине. Међу учесницима били су још представници *Матице српске, Српског народног позоришта, Просвијете* из Сарајева, *Соколске жупе: фрушкогорска, крајишка, босанскохерцеговачка, Савез женских задруга из*

---

[814]Брзић Бошко: *Васа Јовановић композитор*, Тиски цвет, Нови Сад, 2012. ст.125.: Мита Ђ. Палић, *Илустровани ценовник грамофона, (говорећих машина) и списак најновијих грамофонских плоча,* Панчево, 1913.

[815] *Балкански рат у слици и речи*, број 30, 28.7.1913. Види текст Стијепо Кобасица, *Пао са пером у руци.*

[816] *Српска ријеч*, број 1, 1.1.1905.

[817] *Српска ријеч*, Сарајево- Стијепо Кобасица, „*Пао с пером у руци*“ август 1913.

*Сарајева, Загреба, Привредника, Савез земљорадничких задруг*а из Загреба... Што је указивало на респектабилан капацитет одржане музичке смотре.[818]

Музика је захваљујући ангажованом раду тамбурашких оркестара, хорова, композитора, постала значајан друштвени покретач. Стваралаоци српске музике из Угарске, налазили су надахнуће из драматичне српске историје, којом је прожета блиска прошлост Срба из Босне и Херцеговине. Севдалинке из Босне и Херцеговине, као израз локалних боја, упознао је свет српске Војводине. Истовремено на њеном подручју настају популарне композиције, са љубавним и патриотским мотивима. Поред савремених тема, присутне су историјске личности из националне историје. Музичке групе имале су широко конципиран репертоар, који је указивао не само на музички укус, већ и на схватање савремене публике. Музика је подстицала емоције, оне се испољавају кроз различите манифестације, са успехом су јачале свест о заједништву.

5.4. Просветни рад

Утврђено је 38-им законским чланком да у Угарској постоје четри врсте школа: вероисповедне, приватне, општинске и државне. Вероисповедним школама управљале су црквено-народне власти појединих народа. Србима је ово право зајемчено 9 законским чланком 1868, Рескриптом од 10.8.1868. Преко вероисповедних школа, које су радиле на матерњем језику, једина су брана однарођавања. Једини начин националног очувања идентитета. Међутим, 38 законски чланак предвиђао је претварање вероисповедних у комуналне школе, које су радиле мађарским језиком и служиле помађаривању. Законом утемељено обавезно учење мађарског језика у немађарским школама послужило је као средство за помађаривање. Спровођење учења мађарског језика није донело жељени резултат. После две деценије, 1900. утврђено је да од укупног броја немађарске народности 83,2% није знало мађарски језик. Стога су пришли

[818] Саша Марковић, Михаел Антоловић, *Уметничко стваралаштво као (не)остварени домет националног израза Срба уочи почетка Првог светског рата,* Зборник радова Филозофског факултета у Приштини, 2014. ст.175-189.

појачавању мера за учење мађарског језика ревносни министри Влашић, Берзевици, Лукач и Апоњи. Корак по корак, доносили ригорозне законе. Кириловић пише да је Апоњијевим законом уништена црквеношколска аутономија. Покушаји да се спречи примена закона манифестовани су одржавањем протестног збора 31.3.1907. у Великом Бечкереку. Протест против закона, ради одбране права на матерњи језик, потписало је 30.000 српских матера. Против Апоњијевог закона устао је и будимски епископ Лукијан Богдановић, који је за Србе захтевао признавање народности, племенских особина и језика. Власт се оглушила о захтеве Срба, журећи да преко школе наметне мађарски језик, културу и свест. Вероисповедна школа која није имала успех у настави мађарског језика, лако је претварана у државну школу.[819]

Школска мрежа Срба у Угарској, била је национални ослонац, штитила је од мађаризације. Очување идентитета, националног покрета, омогућено је деловањем српске гимназије у Новом Саду и Сремским Карловцима, богословије у Сремским Карловцима, учитељске школе у Сомбору, девојачке школе у Новом Саду и Сомбору. Требало је да прође једно столеће, да се отвори српска гимназија у Мостару(1893). Каснило се у ширењу мреже основних школа Српске православне цркве. Разумевање значаја школског система делила је и аустроугарска власт, како би код поданика неговала од малих ногу дух лојалности. Ривалство у домену националне, културне и политичке интеграције, одвијало се у оквиру образовних установа. Недостатак средњошколских и високих српских православних установа, доприносио је утицају Монархије. Упркос недостацима, Срби у јужној Угарској, имали су успех у неговању науке у домену филологије, историјографије и политичких наука. Малобројни учени Срби из Босне и Херцеговине, знање су стицали у Бечу и Пешти. Српске вероисповедне основне школе, на подручју Босне и Херцеговине, упркос строгом надзирању, неговале су националну свест. Захваљујући деловању националног покрета, у свим сегментима српског друштва, створени су предуслови за настанак препорода, у последњој четвртини 19. века.

[819] Димитрије Кириловић, *Помађаривање народа у бившој Угарској*, Нови Сад 2006. стр.12-55, 66,72,80.

Иако су Законски чланци из 1879. и 1893. омогућили увођење мађарског језика у систем српских аутономних школа, што је угрозило стварно функционисања аутономних права. Угарски министар имао је право да утиче на избор учитеља и висину плата. Положај српске аутономије отежавала је политичка, друштвена, економска и културна разједињеност. Територијална организација имала је читав низ слабости, услед расцепканости становништва, лабаве повезаности, исељавања. Посвећеност свештеника и учитеља, дарежљивост грађанства, омогућавала је рад на просвећивању.

Радило се сложеном процесу наметања система идеја, које су имале далекосежне последице на развој друштва. Намера власти била је да ограничавањем конфесионалних школа, сузбије национални рад на нивоу средњих школа. Зато је строгим наредбама забрањено покретање ђачких литерарних дружина. Рад школе, активности учитеља, власт је полицијски надзирала, вршила претресе станова.[820] *Браник* се 1908. бавио питањима просветне и политичке борбе, везаним за опстанак српских школа у јужној Угарској. Певачка друштва, читаонице, женске и земљорадничке задруге, новчане заводе, Матицу, позориште, доживљавао је као одступницу, „кад нам школе буду пале“. Убеђен да је влада системом политичких мера „пољуљала“ школу.[821]

Митрополит Евгеније, предложио је оснивање епархијских школских матица, заједнички фонд за потпомагање српских православних школа. Послао је већ 16.новембра 1905. „Високославном српском православном великом управном и просвјетном савјету у Сарајеву“ запажања, везана за рад и организацију четри епархије са 70 српских основних школа. Бихаћко-бањалучка епархија имала је само 20 школа. Стога је било излишно и неисплативо користити одредбе аутономне уредбе, да у се у свакој епархији именује школски надзорник.[822]Први су на одредбе Уредбе о аутономије, реаговали српски учитељи. Привремени одбор Српског учитељског удружења чинили су: председник Стево Калуђерчић, одборници Војислав Борић, Никола Ножинић... Одржали су 29-31.12. 1905. у Сарајеву

[820] Душан Берић, *Срби у Мостару и његовој околини 1844-1918*. Београд 2001.ст.104,123, 130,135.

[821] *Браник*, 11.6.1908. бр.129.

[822] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 7.12.1905. број 1 и 2;

учитељску скупштину. Дали су одушка своме расположењу речима: „несрећен положај“, изразили незадовољство поставком црквено-просветне Уредбе. Сматрали су да је Уредба нанела неправду српском учитељству и српској школи. Очекивали су од највишег аутономног органа да ће „изаћи у сусрет оправданим жељама потиштеног српског учитељства“. Школа је имала значај „једног од најмоћнијих чувара ... националних особина српског народа у Босни и Херцеговини“. Поставили су тог момента учитељи питање егзистенције, „као животно питање за опстанак српског учитељства, ... долази регулисање учитељских плата“.[823]

Критичан однос према просветној стварности налазимо у спису, насталом у Великом управном просвјетном савјету, септембра 1907. године Сарајеву. Наводи се да уређење средњошколских завода не може задовољити српски народ. Током школовања ученик не чује ни „једну лепу ријеч“ о свом народном имену, народној прошлости, Средње школе су пре свега расадник хрватства. Тврдња се поткрепљује следећим чињеницама: да особље чине Хрвати, родом из Хрватске и Славоније. Искључиво је заступљена латиница као писмо. Ћирилица је заступљена једино у сведочанствима. Највећа неправда била је то што су употребљаване књиге које је издала Земаљска влада у Загребу за средње школе у Хрватској и Славонији. Књиге су биле неподесне за српску младеж због језика, писма и садржаја. У тим књигама искључиво језик је хрватски, народ су Хрвати. „Срби се спомињу тек узгред, као један део Хрватског народа“. Српски митрополит се назива „грчко источни бискуп“, и само „раздражују младеж, која се тим књигама служи“. Читанке имају мало текстова српских писаца. „Нема ни једног чланка, ни једне пјесме националног српског садржаја. У тим књигама представљена је српска литература само као један дио хрватске књижевности, док име хрватска књижевност, обухвата литературу Хрвата и Срба. Све су ово моменти од великог замашаја, те се само има захвалити кућном националном васпитању, да нам се школска младеж не однарођује“.[824]

Након стицања скромних аутономних права водила се борба за њихово очување и поштовање. Поп Стево Трифковић предлагао је да Велики савјет изради

[823]АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 31.12. 1905;
[824] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 26.9.1907;

закон о узакоњењу српске народности у Босни и Херцеговини, као допуна Уредби. Тражио је признавање српског имена, језика, писма ћирилице, српске заставе(црвено, плаво, бело) са истим правима као и државна застава. Наводи се наметање српској маладежи у средњим школама „земаљски“, „босански“ и „хрватски“ језик и народност. Српски се ђаци прогоне из средњошколских завода. Православни Србин се назива Босанац или православни Хрват. Трифковић наводи „да једна клика најмљених дошљака“ стоји иза назива: „разбојничка чета, руља са коца и конопца, пасмина, паликуће, раци, власи... Заставу називају србијанском крпетином, за српску православну цркву да је легло политичких аспирација...“ Зато је одлучан у позиву Великом управном савјету да је дужан да брани „наше вјерске и народне светиње“ док се не донесе закон који ће то регулисати.[825]

Исказ покретног и непокретног иметка српског православног црквено школског одбора у Љубињу, за 36 школа, доноси пописану вредност од 1500 круна. Што говори о скромном иметку, уписаном септембра 1907. године.[826] Школа је у малој варошици имала 100 ђака, организована у четри разреда и једног учитеља. Број деце је растао, да су морала седети на поду. Овом стању допринело је сиромаштво школе. Зато се од Великог управног савета тражила помоћ око изградње сале(учионице) и ангажовање новог учитеља.[827]

Српска национална друштва, ангажована на очувању фолклорног наслеђа, имала су идентичан програм рада, на простору јужне Угарске и Босне и Херцеговине. Што је подразумевало препознатљив репертоар, музичка баштина, била је на адекватан начин заступљена. Војвођански дух у Мостару, преносио је гимназијски катихета Јован Протић, у Сарајеву, учитељ и уредник Стево Калуђерчић, Бошко и Вељко Петровић.... Дух узајамног прожимања присутан је у оба српска поднебља. Књиге и друга литература, усмерена на просвету и културу, стизала је из Новог Сада и Сремских Карловаца. Књижари Арсе Пајевић, Луке Јоцић, манастирска штампарија, били су центри за дистрибуцију литературе у Сарајево, и друга просветна средишта. Српске аутономне школе у Угарској, уживале су велики углед међу Србима у Мостару. Алекса Шантић, упутио је браћу

[825] АСАНУК Ф *Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву*, 30.5.1907. број 43;
[826] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 27.3.1907, број 129;
[827] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 8.8.1907;

Јефтана и Јакова на школовање у Велику српску гимназију у Нови Сад. Сматрало се међу родољубивим српским грађанима у Мостару, да владине препарандије у Босни и Херцеговини, школују „просветне јањичаре“.[828]Тихомир Остојић, како наводи Васа Стајић, имао је намеру да 1889. напусти место професора новосадске гимназије, да се премести у Сарајево. Земаљска влада, није подржала намеру Тихомира Остојића, јер су јавни наступи, текстови у *Стражилову*, указивали на особу спремну да се супростави култури Запада. Босна и Херцеговина је за Остојића, „живо врело нашег народног пјесништва“. Залагао се за систематски рад сарадника *Босанске виле*, регрутованих из редова свештеника и учитеља, на прикупљању приповетки, песама, бајки, загонетки, обичаја, пословица... Подједнако окренут култури и националном раду, пропутовао је током 1900. са др Јованом Радонићем, Босну и Херцеговину, преко Сарајева, Коњица, Мостара... Жељу за афирмацију националног и културног стваралаштва књижевника исказао је као уредник *Летописа.* Писао је о себи, да је „Србин до Скадра и Солуна“.[829]

Потреба за школовањем, осећала се у већој мери после окупације. Јавио се интерес родитеља за школовање деце. Протојереј Јован Јелић из Босанског Брода упутио је патријарху Ивачковићу молбу за “милостиво подарење благодејанија, за сина Милорада“. Свештеник је имао троје деце, зато није био кадар сина издржавати. Зато је молио да дечак 12 година стар „походи“ гимназију. Пише да је у време босанског устанка морао у Србију, да се после устанка једва поврати у парохију. О животу у Босни написао је „бједа и патња“ и да је просвјета занемарена.[830]Карловачког патријарха је ради издржавања молио син свештеника, сироче Илија Врањеш, родом из Стабанце, Босанска Крупа.[831] Молбу за школовање сина Илије Јовановић, упутио је часни јереј Никола Јовановић, парох из Горње Слатине. Молба је стигла за Љубомира Протића, сина жабарског пароха, из котора брчанског. Парох брчански тражио је бесплатно школовање за сина Милоша

[828] Снежана Илић, *Атанасије Шола*, Нови Сад 2011. ст.27.

[829] Васа Стајић, *Тихомир Остојић*, Летопис Матице српске 1927. књ.бр.313. свеска 1-3,ст.26,27,40.

[830] АСАНУК Ф А кутија 247/1880.М 520;

[831] АСАНУК Ф А кутија 247/1880./М 360;

Поповића.. Молбу за школовање наведених ђака у карловачкој гимназији, поднео је Коста Јовичић свештеник у Брчком.[832]

Списак ђака карловачке гимназије из 1882. указује да је највећи број из Војводине, мање из Хрватске, Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. У извештају Управе карловачке гимназије наводи се име ученика Николе Опалић из Бјељине.[833] Стигла је на адресу патријарха и молба пароха бродског Теодора Марковића, за сина Георгија, ученика четвртог разреда грађанске школе да упише преко благодјенија гиманзију.[834]Стизала су на адресу патријарха писма из Босне и Херцеговине, од родитеља сиромашних ђака. Најчешће су то били српски православни свештеници, са молбом да похађају „Богословне школе“. Тако је 1882.свештеник Васа Остојић, рођен и станујући у Зворнику, писао да је „наше православно свештенство са наукама забачено“. Зато је он сина Драгомира, од 13 година, који је завршио четри разреда основне школе са „приљежним успехом“, препоручивао да „свештеничке науке тамо изучи“. Објашњавао је то речима да је „општина сиромашна“ и зато је тражио од патријарха да уважи молбу „милост мени и народу“ да се „може запуштена Босна поносити“.[835]

Упркос тежњи за просвећивањем, јављају се политички утицаји, везани за 1883. и делатност Васе Пелагића. Карловачка гимназија била је захваљујући брошурама, запљуснута утицају атеисте и социјалисте Васе Пелагића. Немирног духа, бивши свештеник из Бања Луке, боравио је једну зиму у Сремским Карловцима, где је успоставио везе, које ће Пелагићу омогућити распростирање идеја. Патријарх Анђелић, предузео је потребне мере да сузбије пропагандну активност Пелагића.[836]

Патронат је водио рачуна да активности ученика исконтролише, да обузда младалачку радозналост. Утицај на омладину имао је Светозар Милетић, у чију част је певано. Утицај на омладину имале су социјалистичке идеје, које су преко књига шире међу омладином, од „злогласног Пелагића“, које је растурао 1882. Сава Филиповић. Социјалистичке идеје прихватили су у периоду 1895-1897. Лаза

[832] АСАНУК Ф А кутија 248/1880./М 255;
[833] АСАНУК Ф А кутија 249/1882./М 56;
[834] АСАНУК Ф А кутија 249 1881/М 408;
[835] АСАНУК Ф А кутија 250, 1882/М.347;
[836] Ристо Бесаровић, *Васа Пелагић-Живот и рад*, Београд 1953. ст.135.

Поповић, Данило Димовић, Сава Максимовић, Буде Будисављевић, Васа Стајић, Никола Максимовић, Милош Ивковић... Карловачки ђаци успоставили су везе са гимназијом у Београду. Учестале су биле посете београдских ђака Сремским Карловцима, води се расправа на основу чланака Светозара Марковића, Маркса...Пошто се пратила активност ове групе, епилог је био да су неки ђаци морали да напусте гимназију. Међу њима били су: Васа Стајић, Никола Максимовић...[837]

Ристо Радуловић, нашао се у карловачкој гимназији школске 1897/8. године, пошто је искључен из мостарске гимназије, због дочека народних првака из Беча, Војислава Шоле, Владимира Радовића заједно са групом другова коју су чинили: Владимр Ђоровић, Јаков Шантић, Ристо Милићевић. Ристо Радуловић уписао је четврти разред у Сремским Карловцима, у време школског друга Васе Стајића. Младалачка незрелост условила је да отац Ђорђе Радуловић, затражи већ 21.10. 1897. сведоџбу Ристину да би се из непознатог разлога исписао. Неколико дана касније, Риста је одустао од те намере, остао је да заврши разред. Економске прилике допринеле су да неизменично у седам српских кућа руча., како би новцем куповао књиге. Писмени задаци, по свом садржају упућивали су на смисао за анализу и критику друштвених прилика. Захваљујући гимназијским друговима ширио се социјалистички покрет, који ће прихватити у гимназији у Сушаку, где се Радуловић затим упутио.[838]

Преко земаљске владе слао је 1884. у Босну и Херцеговину помоћ српски патријарх Анђелић за црквене општине у Јањи и Старом Мајдану у износу од 53 ф. Земаљска влада послала је патријарху захвалност и обавештење да је новац подељен наведеним општинама по жељи патријарха.[839] Одобрење за прошњу новчане помоћи за градњу Српске читаонице у Херцег Новом, тражио је 1901. од патријарха Одбор Српске читаонице за градњу Српског дома. Истакнута је потреба за „унапређењем просвјетног рада, аманета великог светог Саве“.[840]

---

[837] Ристо Бесаровић, *Васа Пелагић-Живот и рад*, Београд 1953. ст.243.

[838] Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Београд 1940. st.XV-XVII и АСАНУК Ф Карловачка гимназија, кутија 67 бр.274/1897.

[839] АСАНУК Ф А кутија 252, 1884 /М.181;

[840] АСАНУК Ф А кутија 280, 1901/М 311;

Браник је током 1901. писао о слабом успеху, „пропадању“ српских ђака, у Босни, док ђаци у Угарској, пролазе са одличним успехом. Непожељне су биле српске читанке, историје, иако су штампане у Новом Саду. Српска академска омладина, потрудила се да на делегацији укаже на прилике у Босни и Херцеговини.[841]

Професор Васа Стајић, бавио се књижевном критиком, подстакнут поезијом и ангажованим радом Вељка Петровића. Писао је занет родољубљем Вељка Петровића, наводи да је кадар да искорачи из завичајних прилика у „велику заједницу нација“. Оштра и неодмерена критика, Васе Стајића, у једном моменту усмерена је на поезију Шантића, да је без „уметничке узбудљивости,... да су успеси Шантића, без изгледа на будућност“.[842]

Потребу за друштвеним ангажовањем исказао је гимназијски професор Радивоје Врховац. Писао је о потреби да интелигенција нађе начин да преко друштвених организација задобије „шире слојеве за напредне идеје“. Најприкладнији пут налазио је на културном раду, путем књижевности и журналистике. Србовање је мерио радом, кроз културно ангажовање, народно просвећивање, за опште добро. Захтевао је сарадњу разних фактора, ради подизања народне привреде, трговине, здравља, народних организација...[843]

Националне интересе заступало је Српско учитељско удружење за Босну и Херцеговину. Полазило је са становишта борбе за национални опстанак, путем просвете, привредне еманципације, у условима политичких и националних конфликата. Српска просвета и школа, захваљујући зрелом односу учитеља попут Стеве Калуђерчића, штитила је српске националне интересе, путем покретања сталешког листа, и тражила подршку и помоћ већ доказаног публицисте Аркадије Варађанина.[844]

Крајем новембра 1909. године Ристо Максимовић сарајевски појац, упутио је Великом управном савету, поднесак у коме се бавио низом морално-религиозних и просветних питања. Препоручивао је да парох поред духовног рада, даје савете из

---

[841] *Браник*, 29.5.1901. бр.63.
[842] Васа Стајић, *Песништво и родољубље*, Летопис Матице српске, 1912.год. бр,288. ст.1-16.
[843] Радивој Врховац, *Друштвени рад и култура*, Летопис Матице српске, 1912. бр.287. ст.1-5.
[844] РОМС и.б.15.477 Стева Калуђерчић-Аркадије Варађанин, 11.6.1907.

области здравства и просвете. Требало да парохијанима пропагира поучну књигу из медицине, лист *Здрављак, Буквар*. Средњошколцима препоручивао књиге, од Чеде Мијатовића, Јована Миодраговића, Сретена Динића, Абуказема.... Предлагао је да се напуштена и неписмена деца у Сарајеву покупе у једну занатску школу интернатског типа, са строгом војничком дисциплином. Захтевано је да се „поради код владе“ да се у Босни и Херцеговини прогласи обавезно школовање за сву децу. Указао је Максимовић на потребу отварања забавишта, Женске учитељске школе, преузимање завода Мис Аделине Ирби.[845]

Друштвене, економске у просветне прилике у Босни и Херцеговини, упркос аутономној Уредби споро се мењају. Цивилизацијски помаци учињени су доласком Аустроугарске државне власти. Спремне да модернизује установе и прилагоди организацију власти актуелним потребама. То је био период када се представници српског народа у реалним околностима суочавају са собом, траже национални излаз. Запажања о стању на терену, српске просвете оставио је Војислав Борић, школски надзорник. Приликом отварања основне школе у оквиру стројичке парохије указао је на реалне прилике: „Народ у тој парохији жељан је просвјете, сами увиђају да су заостали у свачему. Одсјечени су од осталога свијета, јер не имају цесте. Од Доњег Вакуфа до цркве стојичке има преко 6 сати, а толико од Јајца. Доћи се може само коњем по највећем путу и врлети. Кад дође вода поруши све ћуприје, и онда су .... одсијечени од свијета. Већином су кметови, а земља им је доста слаба. Општина има 300 домова са 3000 душа....“. Ђаци у сеоском подручју неуредно су похађали школу, особито у зимском периоду. Разлог је лежао у непроходним путевима, и удаљености раштрканих села. Зато је при манастирима Озрену и Папрећу отворен интернат. Недостатак основног инвентара, скамија, у основној школи у Густовари, био је узрок закашњења почетка школске године. Борић је приметио да ђаци нису учени пчеларству и воћарству.[846]Школе су патиле од хроничног сиромаштва, техничке неопремљености, психичке незрелости. Основна школа у 1913. години није имала нужнике. Учитељ је за време наставе

[845] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјетм у Сарајеву, 23.11.1909. број 525;
[846] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјетм у Сарајеву, 26.5.1910;

чувао и своју децу....[847]Општа беда подједнако је погађала сиромашне слојеве српског становништва. Оно је таворило у проблемима, упркос евидентном спором напредовању. Друштво затрпано бригама, живело је у знаку прошлости. Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву имао је у виду бројне просветне проблеме, када је 1910. овластио адвоката др Емила Гаврилу, у Будимпешти, да се поверљивим путем тачно распита у Министарству богоштовља о основном писму кнеза Александра Карађорђевића, и тестаменту повереном Матици српској. Кнез је тестамент је сачинио 1884. године, затим је преминуо 1885. у Темишвару. Гаврило је добио задатак да резултате истраживања јави Савету, како би се могло доћи до ове фундације. Тестаментом Александра Карађорђевића формиран је легат од 100.000 фор. „босанским Србима оставио, да се деца њихова изобразе.“.[848]За стипендије препаранда у Босни и Херцеговини, оставила је новац Матици српској Марија Поповић. Фонд Катарине Јовановић ступио је на снагу 1907. Одлуком Главне скупштине Матице српске стипендије из тог фонда добиле су: Лепосава Петковић из Босанске Градишке, и Анке Вулетић из Босанског Новог, питомице учитељске школе у Горњем Карловцу.[849]

Утицаји власти на црквеношколска питања у Босни и Херцеговини, били су видљиви и преко персоналних решења, везаних за постављање хијерархије. Посебан значај имали су Сремски Карловци, једно од најзначајнијих тачака целог оновременог српства. На место почившег митрополита Дабробосанског Мандића, дошао је 1909. године Глигорије Живковић, рођен у Хрватској, завршио је богословију у Сремским Карловцима.[850] Митрополит Бањалучко-бихаћки, Евгеније Летица, рођен у Плашком, гимназију је учио у Сремским Карловцима. На место митрополита Зворничко-тузланског дошао је 1910. године Иларион Радонић. Родио се у Молу, свршио је гимназију у Новом Саду, богословију у Сремским Карловцима. Право у Јегри и Пешти. Дошао је на позив митрополита Николаја Мандића за професора у Рељеву. Монашки чин примио је 1899. године.[851] Упркос уплитању власти, родољубље је 1912. исказао архијереј Иларион Радоњић. Упутио

[847] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 7-9. 12.1913. број 147;
[848] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјетм у Сарајеву, 11..6.1910, број 314;
[849] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјетм у Сарајеву, 17.12. 1909, број 550;
[850] *Источник*, Сарајево 1909/9 и 10;
[851] *Источник,*Сарајево 1910/11 и 12;

је окружницу, свештенству и пастви, да новчаним прилозима притекну рањеним српским борцима. Акција је допринела скупљању око 30.000 к.[852] Значајну позицију заузео је Боберић, новоименовани бокакоторски епископ, рођен 1873. у Врањеву. Напредовао је од архимандрида, затим професора и ректора ријевске богословије.[853]

Солидарност и међусобна повезаност Срба Босне и Херцеговине са Србима у Хрватској, у области просвете, текла је паралелно са осталим везама различитих подручја српског народа. Иако у међама различитих држава и система, контакти су функционисали. У спису Великог управог одбора из 1910. године записано је да: „Школа у Карловцу васпитавала је многе Српкиње из Босне и Херцеговине..... и дала је српским школама у Босни и Херцеговини доста добрих учитељских снага“. Наведени разлози били су повод да се тој школи додели помоћ од 1000 к. за градњу школске зграде. Аргументи су лежали у сазнању да је ова женска школа имала културну мисију за Србе у Хрватској, Славонији, Босни и Херцеговини, Далмацији и Црној Гори. Утолико је било болније што је власт имала намеру да после 35 година рада, школу да затвори, јер је користила просторије српске црквене општине.[854]Српска банка у Загребу од Косте Рајевића из Митровице примила је 1903. године новчану дознаку у износу од 5 к. намењених фонду за подизање српских вероисповедних школа. Рајевић је предложио да сваки Србин пошаље по једну круну о својој крсној слави. Послати прилози до краја 1910. достигли су суму од 654 к. Иницијатор овог фонда замолио је да се новац пошаље сиромашној српској школи у селу Биограду крај Невесиња. Банка је сматрала да је нужно новац дати Његовој Светости господину патријарху, уз допис да се по жељи Рајевића новац припоји светосавцском фонду, или раздели за потребе српских вероисповедних школа.[855]

Гестова добре воље, било је са обе стране православне црквене организације. Захумско-херцеговачки митрополит Петар, поклонио је 1904. богословском училишту у Сремским Карловцима икону Пресвете Богородице, која

[852] *Браник,*21.10.1912. бр.214.
[853] *Браник,* 27.6.1912. бр.125.
[854] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 17.10.1910;
[855]АСАНУК Ф А кутија 298, 1912/М 109;

је послата са Свете Горе.[856]Братство светогорског руског манастира послало је митрополиту Серафиму Перовићу, осам икона пресвете Богородице, са изричитом наменом означеној на свакој икони, коме се дар братства има доставити. Иконе су послате са Атонске Горе, преко Одесе и Београда, за подвоз су примаоци по жељи дароватеља требали да плате 104 ф. Митрополит је од патријарха тражио надокнаду трошкова, што би до Мостара било 13 ф. и Карловца 7 ф. укупно 20 ф. Икона је рађена на кипарисову дрвету, димензија 28/33 цм.[857]

Иако је прослава светог Саве, 1912. на простору од Пеште до Црне Горе, саставни је део народне просвете, постојао је јак притисак изражен кроз асимилацију. Постојала је бојазан од немоћи српске политике, да се супростави Апоњијевом просветном закону. Провејавао је страх да ће народ усахнути од наметања мађарске просветне политике, мађарског језика.[858]

Узврела политичка сцена на балканском полуострву укључила је у вртлог дешавања и учитеље. Милош Шкарић учитељ, пореклом из Срема, радио је 1913. као учитељ у манастиру Добрићеву. У време Балканског рата узео је од Управног просвјетног савјета три месеца допуста. Затим је пребегао у Србију „немогући бити миран посматрач догађаја који су се развијали. Пошао сам тамо куд ме је срце вукло, као и многа моја браћа из неослобођеног српства, да учествујем у освети и ослобођењу српских земаља. Учествовао сам у комитском одреду г. мајора Војина Поповића, а чети војводе Илије Трифуновића, са још многим другим Босанцима и Херцеговцима који су исто као ја одбегли и напустили своје службе, нпр. да споменем некоје: браћа Гашић, Душан Комадинић из Свињара, Стево Милојевић из Свињара геометар, Ибрахим Балта, Милош Миличевић и Риста итд. Ми о својим животима нисмо водили рачуна, а камо ли о службама“. Надзорник Војислав Борић поднео је представку министру просвете, против Шкарића. Окомио се Борић по Шкарићевој изјави на њега још 1910. јер није хтео бити „скутоноша“ и да мирно посматра шта он „чини“. Шкарић је Борића упознао 1909. у Митровици, и позвао га да напусти службу у Срему и да се запосли у Босни. Тако је дошао у Блажуј, и убрзо се покајао, јер је било превише недаћа. Осећао се као странац у Босни, уз то

[856] АСАНУК Ф А кутија 284, 1904/М 33;
[857] АСАНУК Ф А кутија 284, 1904/М 680;
[858] *Браник*, 14.1.1912. бр.10.

склон алкохолу, што је Борић сматрао великим проблемом за вршење позива.[859]Интересантна су запажања Шкарића, да Борић „седи на две столице“ јер је за ћерку уредио од земаљске владе стипендију.

Дабробосански источник 1888. у фељтону *Наше вероисповедне школ,* изнео је значај школовања младих из Босне и Херцеговине у Сремским Карловцима и Сомбору. Ове школе „дадоше нам за наше школе велики број ваљаних учитеља“, уз опаску да се они у „новије време школују у Рељеву“.[860]Сиромашни ђаци богословије у Рељеву писали су патријарху писмо са молбом да буду ослобођени уплате за *Српски Сион*. Молбу су поднели фебруара 1893: Милан Билбија, Ђорђе Поповић, Никодин Новаковић, Захарије Поповић, Павле Убовић и Љубомир Николић.[861]

Патријарху српском Герману обраћао се из Сарајева у лето 1883. и цивилни адлатус Николић. Топло је препоручивао Христифора Михајловића, игумана српског православног манастира у Завалама, котор Љубински у Херцеговини. Игуман је имао 30 година, у образложењу је написано: „Изразио је жељу да попуни своје знање ... на којој православној богословији у Аустро Угарској монархији“. Наводи да је свршио само основне науке, које је приватним „штудијама повећао,... као особито даровит човек може убројити међу изображеније свештенике Херцеговине.“ Николић је још написао да је због сиромашног стања Михајловића вољан дати новчану помоћ у форми штипендије за време похађања богословских студија у Сремским Карловцима. Само је очекивао да му се саопшти неопходна сума новца за годину дана.[862] Михајловић је добио место у богословском заводу и стипендију од 400 ф. на рачун ерара земаљске владе у Сарајеву.[863]Други спис наводи да је Михајловићу додељена стипендија била недовољна, тражио је повишицу на 600 фор. Током лета искао је 1000 ф. да за време ферија посети манастир Завале, уместо у Херцеговину отишао је у фрушкогорски манастир. Зато је Земаљска влада тражила од патријарха да напише о моралном владању игумана, успех у науци у време боравка у Сремским Карловцима. Административни

[859]АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву , 1913. и 1914. број 57;
[860] *Дабробосански источник*, Сарајево 1888/7;
[861] АСАНУК Ф А кутија 266/1893./М 44;
[862]АСАНУК Ф А кутија 251, 1883/М.174;
[863] АСАНУК Ф А кутија 251, 1883/М. 277;

равнатељ зато је поставио питање да ли вреди давати му стипендију. Из ове занимљиве преписке на релацији Земаљска влада-патријарх, видимо да је игуман Михајловић слао обавештења о свом раду, што земаљској влади није било довољно. Поврх тога, она је од самог патријарха тражила информације о владању, успеху и кретању игумана и на основу тога правила процену о целисходности давања стипендије.[864] У име Земаљске владе, грађански доглавник Николић је преко патријарха тражила да се игуману изрази негодовање због неоснованог захтева за повишење своте стипендије.[865] После две године слушања богословије у Карловцима, игуман Христифор је тражио да борави у своме манастиру одакле би крајем године о трошку владе ишао у Карловце и приватно полагао разред.[866]

Христифор Михајловић, игуман, укључио се у борбу за црквено школску аутономију. Помиње се код Владимира Ћоровића, у књизи *Српски манастири у Херцеговини*, да је раније био игуман манастира Завале, да је у Житомислићу (1901-1920) архимандрид од 1906.[867] Национални рад Михајловића везује се за Глигорија Јефтановића, Војислава Шолу, Стеву Трифковића, Косту Кујунџића... Манастири су духовно средиште, место окупљања народа. Деца сиромашних родитеља и сирочад су у манастирским конацима похађала школу. Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, добио је 26.маја 1911. од Епархијског савјета у Мостару допис. Наведено је да су манастири у Херцеговини: Добрић, Дужи, Завала и Житомислић тражили новчану подршку ради оснивања монашке школе. Братства херцеговачких манастира оправдавала су свој захтев уверењем да су преданим радом сачували „историју и предање“. Помињу се искушења и патње монаха у манастиру. Они су „чувари светога православља“, одгајали су „чуваре вјере, народности, слободе и просвјете“. Старешине херцеговачких манастира изнели су уверење да је тежња за просветом „узела маха у свим друштвеним слојевима ...монашко свештенство, да се развија и усавршава спрам осталијех сталежа“. Манастирска управа позивала се на вековне услуге народу и давала је до знања да жели да се изузме из старања о световном образовању. Истичу да су братства

[864] АСАНУК Ф А кутија 252, 1884 /М.350;
[865] АСАНУК Ф А кутија 253, 1884/М 376;
[866] АСАНУК Ф А кутија 255 1885/М 687;
[867] Владимир Ћоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, Београд 1999, ст.87;

„били вазда судионици народнијех патња“. Истиче се дужност државе и аутономних органа да брину о школи. Сазнање да се формирају удружења и групе истог занимања подстакла је монахе на исту активност. Иза ове иницијативе стали су архимандрид Јевстатије Гаћиновић, Јовановић, јермонах Никанор Дутина и архимандрид Христифор Михајловић. Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву заузео је став да ће помоћ добијати само манастир који докажу да не могу школу издржавати. Дужност је манастира била је да у првом реду издржава основну, а тек онда монашку школу[868]

Манастири су имали значајну социјалну улогу. Организовали су уз школу и конвикт у коме су боравила сиромашна деца „сирочад“. Управа српског православног манастира Гомјеница обавестила је 24. децембра 1910. године Велики управни и просвјетни савет да управа манастира издржава 10 деце, за које су родитељи плаћали 40 к. и да више нису у могућности да плаћају. Зато је управа манастира била приморана да тражи помоћ. Иза захтева стали су управитељ манастира Гаврил Стојчић, и јермонах Серафим Вукојевић.[869]

Жељу за даље школовање изван Босне у „бољој“ гимназији исказали су сиромашни сарајевски гимназисти Владимир Скарић и Ристо Божић. Они се 1884. обраћају патријарху Герману Анђелићу. Желели су ићи у трећи разред српске велике гимназије у Новом Саду. Препорука за то био је добар успех и владање. У образложењу је написано: „Кад год наш српско-православни народ оваке прилике имао увјек се обраћао са молбом на велике школске меценате, међу којима на првом мјесту стоји ваша светост која је и у најтежим тренуцима увек била једино уздање и понос православног народа“. Сарајевску православну општину и одбор школски чинили су Петар Петровић, Глигорије М. Јефтановић, Јово Бесаровић, Стјепо Сршкић, Ристо Чуковић, својим угледом тражили су благодјејање „како би се ваљано спремили за касније слушање свеучилишних наука, те најпосље како би изображени људи високо цијенећи потпору ваше светости, потписатој општини и

[868] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 26.5.1911. Грађа несређена
[869] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 24.12.1910.

своме народу користити могли“. Они су наде полагали у „родољубиво срце“ патријарха.[870]

Емил Деметровић, судски пристав код земаљске владе, судски тумач за српски, мађарски, немачки и талијански језик у Сарајеву. Написао је 1890. молбу патријарху, у којем се препоручује са знањем вршачког епископа Нектарија. Тражио је стипендију, како би у Русији учио богословске науке. Иако је свршио правне науке, желео је да се даље образује са годишњом стипендијом од 800 ф. и додатком за путни трошак. Препоручујући се наводи да је син вршачког капетана, да има 32 године, да је гимназију свршио у Темишвару, право у Бечу. Наводи да говори седам савремених језика, међу њима мађарски и румунски. Радио је прво код адвоката, затим шест година у суду. Нажалост у молби Емил Деметровић не наводи разлоге евентуалног напуштања државне службе.[871]

Управитељ српских православних школа у Бања Луци, С. Вукашиновић обратио се патријарху следећим речима: „ Куд ће суза, нег! На ока! Куда и коме ли сиротиња српска са свих страна, него Вашој Светости! Учитељ је препоручио своја два добра а сиромашна ђака за школовање. Истиче „да као озебли сунца ишчекују милостиво ријешење“.[872] Црквеношколско општина Босанска Градишка упутила је 1891. молбу патријархз Георгију Бранковићу како би препоручила на благодјејаније 2-3 своја ученика, и на школовање у српску велику гимназију. У писму се наводи да су познате „околности у Босни, нарочито што се просвјете тиче, која је много заостала, од наше прекосавске браће. Бар да самој омладини очи отворимо, али и ту је тешко...“ Уследио је негативан одговор патријарха Бранковића.[873]

Професор у православној богословији у Рељеву, био је неколико година Филип Милошевић, који је дошао на позив митрополита Ђорђа Николајевића, из карловачке митрополије. Митрополит је 1888. ради уздизања јереја у протојереја, тражио од карловачке митрополије одобрење.[874] Занимљив случај везује се за Ђорђа Магарашевића, који је као карловачки клерик у Босни на службовање

[870] АСАНУК Ф А кутија 253, 1884/М591;
[871] АСАНУК Ф А кутија 264 1891/М 500;
[872] АСАНУК Ф А кутија 252, 1884 /М.298;
[873] АСАНУК Ф А кутија 264 1891/М.271;
[874] АСАНУК Ф А кутија 259 1888/М. 259.

додељен, унапређен је декретом од стране земаљске владе за првог члана конзисторије. Барон Федор Николић похвално је писао о четри године ревносног владања Магарашевића, очекивао је монашки чин. Зато је Николић молио патријарха да се то реши, мада је свестан да то службено не може тражити у име земаљске владе од карловачке архидијацезе. Ђорђе Магарашевић, богослов, учитељ, ђакон (Дивош 7.5.1824.-Сарајево 1899) Радио као учитељ и ђакон у Адашевцима, Винковцима,1859. прозвитер у Сурчину. Примио се монашког чина, постао архимандрид у Шишатовцу. Одлази у Сарајево 1882. Где се посветио сређивању стања у конзисторији. *Српски Сион*, је забележио: „да посредује између босанскохерцеговачке земаљске владе и интереса свога народа и своје цркве“. Власт га је наградила 1892. Орденом железне круне. Види: *Српски Сион*, 1899. Бр.2. Један од професора у Рељеву, 1901-1903. био је Сава Петковић. Дошао је по препоруци Димитрија Руварца и митрополита Николаја Мандића. [875] Иларион Радонић, дошао је за професора богословије у Рељеву, на позив митрополита Мандића, и примио се 1899. монашког чина. Завршио је гимназију у Новом Саду, богословију у Сремским Карловцима, право у Јегри и Пешти. Инсталисан за митрополита Зворничко-тузланског 1910.[876]

Школовање свештеничког подмладка у Рељеву код Сарајева, није уживало поштовање код српског становништва. Дописник *Заставе,* доживљавао је строгост у школи, речима: „убијање тела и душе“ . Критикована је позиција, удаљеност од Сарајева, мочварно земљиште. Објекти влажни, са 17 ученика у једној просторији, хигијена на ниском нивоу...Застарео наставни план, књижница са 2000 књига, слаба спрема наставника, само су два са факултетом у Черновицама.[877]Власт је са подозрењем гледала на српске школе. Влада укида Српску гимназију, основану у турско доба, иако је народ сам издржавао. Поред више девојачке школе у Сарајеву, није дозвољено било оснивање српске Више девојачке школе у Мостару.[878]Дописи указују да је у Босни и Херцеговини 239 основних српских школа, да се у њима, захваљујући програму „однарађује народ“. Политичке тенденције, руководиле су

[875] АСАНУК Ф А кутија 256 1886/М 570. *Српски Сион*, 1899. Бр.2.
[876] *Источник*, 1910. бр.11-12.
[877] *Застава,* 5.9.1902. бр.196.
[878] *Застава,*5.2.1903. бр.26

власт приликом подизања школа. Иако једна школа на 204 км², на 7000 становника, није могла да задовољи цивилизацијске потребе. .Један од наставника у богословији Рељево 1900. био је Станко Жупански, пријатељ Аркадија Варађанина, са којим се дописивао за време студија у Черновицама, школовао се још у Бечу и Лајпцигу. За време Првог светског рата, парохијски свештеник у Араду, сведок страдања интернираца у логору. Умро 1918. од шпанске грознице.[879]

Гимназија у Сремским Карловцима остварила је заначајан културни допринос у историји српског друштва. Поред образовних задатака, школа је била израз националних тежњи наставника и ученика. Гимназија је расла и развијала се захваљујући бризи српског народа, који је издржава путем црквеношколске аутономије. Прерасла је од словенско-латинске школе, из периода 1728-1768. у 1791. у Српску православну велику гимназију у Сремским Карловцима. Сматра се да је школу похађало у периоду 1796-1890. године 18.001 ђака, од 1891. до 1921. још 8.923 ђака. Матуру су у периоду 1873-1921. положила 764 ђака.[880]Иако, подвргнута контроли од стране политичке власти, она је успевала да одговори комплексинм образовним захтевима и националним потребама. Наставно особље и ђаци били су носиоци задатака, који су превазилазили школске оквире. Бројни притисци власти, агресивна мађаризација, налазила је у карловачкој и новосадској гимназији и *Матици српској*, поуздану брану агресивном насртају. Генерације су одрастале под утицајем националних тежњи, обликованих кроз наставни програм и научно књижевно штиво *Летописа Матице српске*. Жива реч професора карловачке гимназије, имала је пресудну улогу у обликовању свести ученика.

Једана од форми деловања била је и гимназијска беседа. Током 1863. у част миленијског јубилеја Ћирила и Методија одржана је гимназијска беседа, која је имала за циљ да остварени приход да гимназијској библиотеци. Поента овог наума, указује да су састављачи програма водили рачуна о националним и патриотским интересима. У програм су ушле песме: *Устај, устај славски роде, Већ из густих луга купе се хајдуци, Црногорац Црногорки, Бојак бију Херцеговци, Косовка девојка, Да славимо крсно име...* Песме су одражавале традицију, указивале на динамичну

[879] *Застава* 7.12.1906. бр.257.
[880] Коста Петровић, *Историја карловачке гимназије*, Нови Сад 1991, ст.367.

национану прошлост, комплексну садашњост и повезаност српског националног бића. Подједнак значај, уплетени кроз песму, имали су национални симболи хајдуци, Црногорци, Херцеговци, Косово, крсно име... Оданост традицији исказивали су карловачки ђаци на различите начине. Усталио се обичај, да су од 1859. ученици и наставници одлазили су на Видовдан у Врдник.[881]Жељу за путовањем и сазнањима доживели су ученици седмог разреда, када су у организацији карловачке гимназије школске 1913/4, о ускршњим празницима, ишли на велику екскурзију у Сарајево, Мостар, Херцеговину, Савину, Котор, Дубровник, Сплит, Задар, Ријеку и Загреб.

Ђачке књижевне дружине имале су поред литерарног, културног и националног аспекта, значајну улогу у еманципацији ученика, који су потицали из разних српских подручја, како Монархије, тако из Црне Горе и Србије. Нажалост, ђачке дружине имале су пролазни карактер. Само су неке од њих успеле да путем сачуваних листова, оставе историјски траг постојања. Коста Петровић, писац историје карловачке гимназије, оставио је Матици српској, листове из свог ђачког доба. То су „Преодница“, „Освит“, „Рад“. Ђачка дружина „Стражилово“, формирана је 1904. у време директора Радивоја Врховца. Земаљска влада у Загребу прихватила је постојање ђачке дружине под условом да се одвија под надзором директора. Књижевно образовање узело је маха, одвијало се на обострано задовољство учесника.[882]

Ђака у карловачкој гимназији било је највише, око ⅔, из Срема и Славоније, остатак из Хрватске и Мађарске. Ђаци из Босне и Херцеговине стижу од 1878/9. Ученика из Црне Горе, већ је било у претходном периоду. Број ђака у школској 1895/6. из Босне и Херцеговине повећао се на 15 , из Црне Горе на 10. Број ђака се усталио на 300, све до Првог светског рата.[883]Матуру су положила у периоду 1873-1921. године 764 ђака. Сматра се да је за првих 130 година, учило гимназију 27.524 ђака. Само у периоду 1890-1920. било је у гимназији 8923 ђака, што указује на значај школовања српског подмладка у овој престижној установи. Наведени су ученици са положеном матуром из Босне и Херцеговине: Никола

[881] Коста Петровић, *Историја карловачке гимназије*, Нови Сад 1991. ст.207, 215.
[882] Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Београд 1940. ст. XIII 271,272,275.
[883] Коста Петровић, *Историја карловачке гимназије*, Нови Сад 1991, ст.254.

Дошен из Почитеља(1877), Никола Радуловић из Дрежнице, Манојло Грба из Јесенице(1878), Ђорђе Марић из Дољана(1879), Јован Зељковић из Пољана(1880), Јован Радивојевић из Јасенова?(1885), Никола Опалић из Бијељине(1888), Ристо Божић, Владислав Скарић из Сарајева, (1890), Петар Јефтановић из Сарајева, Милан Поповић из Врховина(1891), Димитрије Петровић из Бошњака(1892), Димитрије Марковић из Прњавора(1893), Јован Кујачић из Грахова, Настас Наумовић из Бања Луке, Тома Поповић из Мајевца, Миливоје Симић из Сарајева (1894), Симеон Поповић из Лијешћа(1896), Јован Срдић из Старог Села (1896), Петар Бесаровић из Сарајева, Љубомир Симић из Доње Тузле, Ераковић Симо из Травника, Танасија Иконић из Сарајева(1897), Константин Љуштина из Дабра, Сава Пјанић из Тешња, Владимир Пупић из Сарајева, Миле Басарић из Дивосела (1898), Димитрије Јагодић из Рајића(1899), Обрад Максимовић из Грабовца, Риста Ристић из Бијељине, Стеван Усорац из Глоговца(1901),Милован Грба из Међеђака, Михаило Љуштина из Дабра, Ристо Милићевић из Мостара(1902), Дмитар Гаковић из Руишке(1903), Тривко Кујић из Мостара, Богољуб и Ристо Кујунџић из Лијевна(1904),Милан Латиновић из Смољана, Александар Васиљевић из Доње Тузле, Војислав Кецмановић из Читлука, Владимир Кујунџић из Лијевна,(1905), Ђорђе Витас из Почитеља, Илија Вишњић из Дубраве, Стеван Пејић из Дољана, Јоаким Перендија из Чајнича, Вукан Шола из Мостара, Љубомир Тошић из Љубе(1906), Глигор Зимоњић из Гарева у Херцеговини, Нестор Родић из Рогоља(1907), Реља Кашиковић, Јово Савин из Сарајева, Новица Шаулић из Језера,(1908), Раде Свилар из Пећана, Ђорђо Барбароз из Домановића, Миле Грозданић из Дољана, Милан Бан из Краљевца(1909), Душан Медаковић из Сибиња, Платон Бузачић из Бучја, Душан Шљивић из Сарајева(1910), Милош Брежанчић из Јеремића(1911), Павле Вељков из Грабоваца, Симеон Рогић из Садиловца(1912), Љубисав Петровић из Зенице, Танасије Богић из Великог Грђевца(1913), Војислав Вуксан из Петроваца:[884]

Порекло ђака

Област	Проценат	Број
Срем, Славонија	62,80%	207

[884] Коста Петровић, *Историја карловачке гимназије*, Нови Сад 1991, ст.367, 373-389.

Хрватска	18,50%	61
Угарска	11.20%	37
Далмација, Босна...	7,60%	25[885]

Међу ђацима родом из Босне и Херцеговине, било је деце националних радника. Синови Николе Кашиковића, Предраг и Рељa, похађали су гимназију у Сремским Карловцима, од 1898. до 1908. као стипендисти српске владе. Вредно је поменути још Владислава Скарића, Петра Јефтановића, Вукана Шолу,.[886]

Српска православна велика гимназија у Новом Саду**,** имала је изузетан значај у образовању подмладка. Идеје Тихомира Остојића о просветној и културној ренесанси српског народа, ослањалае су се на делатност Матице српске, Српског народног позоришта и новосадске и карловачке гимназије. Савремени дух времена требало је да из ових институција културе да запљусне српски народ. Деловање Тихомира Остојића на културном препороду, Милутина Јакшића, на политичком плану, уклапало се у период мирног развитка српског друштва. Буру догађаја, следио је у складу са усвојеним социјалистичким професор Васа Стајић, који је због револуционарне пропаганде у време анексионе кризе, пред балканске ратове, напустио рад у школи. Пропаганду је ширио међу српском универзитетском омладином у Будимпешти и новосадским средњошколцима. Активности је водио из Панчева, који је омогућавао добру везу са Београдом и Новим Садом. Стајић је агилно организовао мање групе ђака, држао је јавне и тајне састанке. Ослањао се на рад повереника, посвећен раду са школском омладином, која је баштинила идеје покрета Светозара Милетића и Светозара Марковића. Васа Стајић је указивао на пут социјалне и националне револуције. У предвечерје Првог светског рата, сматрало се да социјално ослобођење под Аустријом и Турском није могуће.[887]

Гимназија је преко националне књижевности служила за јачање националног духа. Национална свест ђака обликована је под утицајем националног романтизма и класичног хуманизма. Омладина пред Први светски рат, била је оптерећена нерешеним националним питањем, што се манифестовало кроз бројне

[885] Коста Петровић, *Историја карловачке гимназије*, Нови Сад 1991. ст.295.
[886] Борјанка Трајковић*, Никола Т.Кашиковић, Живот и дело*, Београд 2006. ст.37, 38.
[887] Васа Стајић, *Српска православна Велика гимназија у Новом Саду*, Нови Сад 1949, ст.5,6,7.

активности преко књижевних омладинских удружења. Часови српског језика имали су поред културне и националну мисију. Књижевна дела су осликавала значајне моменте, означене кроз борбу идеја, покретача друштва. Упркос намери школских власти да се ученици држе далеко од „тврдњи политичког смера“. Омладина српска захваљујући националној књижевности изражавала је заједничке тежње. Критички утицај Јована Скерлића, преко *Историје нове српске књижевности*, негативном критиком покушао је почетком 1913. да заустави директор гимназије Васа Пушибрк, са образложењем да се не може препоручити као помоћна књига. Национално прожимање живо се осећало, међу Србима, разбацаним по балканском полуострву. Након матуре, коју је положило на новосадској гимназији 42 ученика, ђаци су заједно са родитељима отишли на Косово, да дочекају Видовдан. Постојали су поједини моменти, који су власт учврстили у уверењу да су опасне идеје биле раширене међу гимназистима. Убеђени да су ученици занемарили оданост држави, што су манифестовали приликом организовања абитуриентског конгреса ђака у Новом Саду и оргаинизовања феријалног савеза[888].

Новосадску гимназију је учило годишње око 300 ђака, у периоду 1868-1909. матурирало је 920 ђака, од тога је 11 било ученица. Споменица доноси да је гимназију завршило 16.954 ђака. Статистика наводи се да је по месту порекла било из Угарске 64,88%, Хрватске и Славоније 30,55%, Босне и Херцеговине 1,96%, Србије 1,20%, Црне Горе 0,65%. Гимназију су завршиле и познате личности, као што су Светозар Милетић, Јован Ђорђевић, Ђуро Даничић, Јован Јовановић Змај... Школу су завршиле владике Мирон Николић, Митрофан Шевић... Песнички траг, оставила су талентована браћа Алексе Шантића, Јаков и Јефтан Шантић. Затим, будући уредник сарајевског листа *Народ,* Урош Круљ. Споменица доноси списак ученика који су положили:1. Трифун Шкорић, из БањаЛуке, положио испит зрелости 1877; 2. Новак Ковачевић из Грахова 1883. војни лекар на Цетињу; 3. Сава Вукановић из Сарајева 1885. Судац у Вишеграду; 4.Коста Милић из Бања Луке 1885, адвокат у Бања Луци; 5. Миливој Јаничевић из Бијељине 1893. градачки медецинар; 6.др Ђорђе Цвијић, Босанска .Градишка 1893. лечник у Жупањцу; 7.Урош Круљ, из Мостара 1895. лекар; 8. Душан Манигодић из Сарајева

[888] Исто Васа Стајић, *Српска православна Велика гимназија у Новом Саду,* ст.317, 371.

1898. адвокат у Бијељини; 9.Риста Михајловић из Тузле 1899. умро у Бечу на студијама медицине; 10.Никола Мачкић, из Модриче 1902; 11.Риста Ђурић из Босанске Градишке 1904. правник; 12.Владислав Костић из Босанске Градишке 1904. Члан опере у Загребу;13. Радомир Ђурмановић, из Босанске Градишке, правник; 14.Александар Петровић, из Ливна 1906. Правник у Бечу; 15.Душан Петровић 1906. медицинар у Бечу; 16. Саво Штековић из Новог 1906;[889] Новосадску гимназију богословију је завршио Јован Протић, рођен у Товаришеву, радио у мостарској гимназији као катихета, припадао мостарском књижевном кругу. У Сарајеву се афирмисао лекар, др Милан Јојкић, родом из Новог Сада.

Ђачке дружине, издавале су руком писани часопис *Ђачки венац*, излазио је 1861/2. под уредништв*ом* Илије Огњановића. Дружина *Вила,*морала је радити под надзором професора, имала је задатак вежбање на пољу науке, израдила је 1871. правила рада. Конституисан је 1897. Одбор некадашњих ученика, који је имао задатак да сакупи прилоге за градњу нове гимназијске школе.[890]

Атмосферу и интелектуалну енергију давали су професори гимназије. Буђење и јачање националне свести одвијало се под утицајем националних манифестација, просветне делатности, публиковања дела народне и уметничке књижевности и белетристике Професионалних писаца у Босни и Херцеговини није било. Слично стање било је у далеко богатијој средини, у Јужној Угарској. Тихомир Остојић изнео је 1900. да „ми књижевног сталежа управо и немамо“ то је било споредно занимање чиновника.[891]Професори гимназије нису одскакали само угледом у друштву, већ ангажовањем и креативношћу на пољу књижевности, науке и публицистике. Значајно место у плејади просветних радника имао је Бошко Петровић, професор новосадске гимназије.

Лектира Бошка Петровића у гимназији била је: Змај, Лаза Костић, Јован Илић, од страних Ибзен, Петефи, Гете, Хајне, Шилер. За Бошка Петровића, може се рећи да се поред педагошког рада, неговао љубав према књижевном раду и запутио

---

[889] *Споменица о стогодишњици Српске православне Велике гимназије,* Нови Сад 1910. ст. 60-79;

[890] Васа Стајић, *Српска православна Велика гимназија у Новом Саду,* Нови Сад 1949, ст. 359,362 и 363, 389.

[891] Тихомир Остојић, *Преглед књижевно-белетристичких листова, Летопис Матице српске,* 1900. година, књига 202/ 203, ст. 361.

се стазом научног рада. Савременици су у њему препознали филозофа, песника, музичара, који је на уметничком нивоу певао уз гусле. Исказао се на књижевном и публицистичком плану, писао је још као ђак литерарне саставе, као студент филозофске есеје, затим је дописник дневних новина и књижевних часописа. Захваљујући различитим склоностима, рад Петровића указивао је ангажованог стваралаца и критичара своје епохе. Описан је од савременика да као „метеор бљесне у тамној ноћи“. На свом точку, често је излетао у поље. Описан је као идеалиста и алтруиста. Радио је пре доласка у Нови Сад, у гимназији у Сарајеву, затим Тузли. Показао је спремност да гради „нов живот на бедему српства“. У листу *Застава*, објавио је *Утиске из Босне*. Иако није остварио високе уметничке домете, исказао се као романописац, који није крио мржњу према угњетачу у Босни и Херцеговини. Друштвено је ангажован, узео је учешће на конгресу новинара у Софији 1910. Спремност на жртву исказао је одласком у други Балкански рат, понашао се као косовски осветник.[892]Бошко Петровић, књижевни критичар, потписивао се у *Босанској вили*, псеудонимом Стеванов.[893] Петровић је и први критичар Светислава Стефановића. Под псеудонимом Стеванов, писао је да песме нису плод искрених осећања, већ лектире, поезије Војислава Илића, Лазе Костића, Ђуре Јакшића. Утицај ових песника осећао се у метру, лексици и мотиву. Писао је за Стефановића да је несређеног и несамосталног укуса. Иако је у Мостару 1903. објављена поезија Стефановића. [894]

Српска учитељска школа у Сомбору имала је значај у модернизацији српске просвете, која се угледала на савремене школске прилике у Европи. Што указује на историјски значај школа, које су имале значај водеће установе културе. Савремено просвећивање, културно заосталог народа, допринело је националном освешћавању. Вељко Петровић, учитељску школу, доживљавао је као национални и просветни институт за подизање српске интелигенције. Исту мисију вршиле су српске гимназије у Сремским Карловцима и Новом Саду, богословије у Сремским Карловцима, Задру и Рељеву, учитељске школе у Пакрацу, Горњем Карловцу.

[892] РОМС М. 13.596 Душан Јованов, Др Бошко Петровић, професор, књижевник(живот и рад)
РОМС М 14.841 Светислав Баница, Извештај о српској православној гимназији, У Новом Саду, за школску 1913/1914.

[893] Дејан Ђуричковић, *Босанска вила 1885-1914,* Сарајево 1975. ст. ст.277.

[894] Исто, ст.297.

Српске школе су захваљујући идејном деловању, национално инспирисаних наставника, спремних да дају допринос снажењу духа будућих учитеља. Поменута су имена ученика, који су афирмисани у више занимања: Аркадије Врађанин, Мато Косовац, Стева Калуђерчић, Никола Кашиковић, Мита Клицин, Јован Дучић, Исидора Секулић, др Паја Радосављевић, Вељко Чубриловић... Сомборска препарандија, до 1920. Имала је 3774 слушалаца, од тога 480 из Сомбора, 2.800 из Војводине, остали из других покрајина: Барања 94, Босна и Херцеговина 33, Србија 27, Косово 4, Црна Гора 12, Хрватска, Славонија, Далмација 139 и Бугарска 1. [895] Учитељску школу у Сомбору похађали су ученици и ученице пореклом из Босне и Херцеговине. Међу значајнијим су: Никола Кашиковић, Јован Дучић, Вељко Чубриловић... 1.Никола Кашиковић, рођен 1864. у Сарајеву, завршио 4 разреда гимназије у Сарајеву, похађао учитељску школу 1881-1884; 2.Христифор Сировина, 1871. рођен у Бањалуци, завршио 4 разреда гимназије у Сремским Карловцима, похађао учитељску школу 1889-1891; 3. Ксенофон Зита, рођена 1866. Бањалука, завршила завршио 4 разреда гимназије у Новом Саду, похађала учитељску школу 1890-1893;4.Јован Дучић**,** рођен 1872. у Требињу, спреман у припремном разреду у Сарајеву, похађао учитељску школу 1891-1893; 5.Христифор Мисита, рођен 1874. у Мостару, учио трговачку школу у Мостару, похађао учитељску школу 1891-1893; 6.Јован Цвијовић, рођен 1876. у Вучју, Херцеговина, учио 4 разреда гимназије у Шапцу, похађао учитељску школу 1894-1895; 7. Даша Круљ, рођена 1879. у Мостару, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1895-1898; 8. Даница Станишић, рођена 1877. у Сарајеву, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1895-1898; 9. Марко Поповић, рођен 1875. у Доњи Гртлачац, Херцеговина, похађао учитељску школу 1905-1908; 10.Радослав Дофроновић, рођен 1882. у Брчком, завршио три разреда трговачке академије у Брчком, похађао учитељску школу 1899-1902; 11. Велимир Вељко Чубриловић, рођен 1886. у Босанској Градишки, завршио 4 разреда гимназије у Новом Саду, похађао учитељску школу 1902-1905; 12. Мирко Томовић, рођен 1889. у Босанској Градишки, 3 разреда гимназије у Сомбору, похађао учитељску школу 1907-1910;

[895] Вељко Петровић, *Времена и догађаји*, Нови Сад 1954. ст.501-505.

13.Ана Х.Трифковић, рођена 1879. у Сарајеву, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1895-1898; 14. Марија Димитријевић, рођена 1880. у Сарајеву, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1895-1898;15.Даринка Милошевић, рођена 1881. у Брчком, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1898-1901; 16. Драгиња Бабић, рођена 1881. у Сарајеву, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1898-1901; 17.Мила Млинаревић, рођена 1881. у Сарајеву, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1898-1901; 18. Јелена Милошевић, рођена 1883. у Сарајеву, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1900-1903; 19.Риста Цветковић-Ђоршевић, рођена 1884. у Брчком, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1902-1906;20.Анка Вулетић, рођена 1891.Босански Нови, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1907-1909; 21.Даринка Грабеж, рођена 1891. у Сарајеву, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1907-1909; 22. Милка Буњевац, рођена 1891. у Илиџи, учила пет разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1907-1909; 23. Зорка Требић, рођена 1890. у Сарајеву, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1907-1909; 24. Милица Чучагин, рођена 1890. у Љубиње, Херцеговина, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1907-1909; 25.Јелена Адамовић, рођена 1891. у Сарајеву, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1908-1909; 26.Мила Јањић, рођена 1893. у Буковици, Босна, учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1908-1909; 27. Даница Мајсторовић, рођена 1894. у Сарајеву, учила учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1908-1909;28.Зорка Митровић, рођена 1894. у Санском Мосту, учила учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1908-1909; 29.Зорка Станковић, рођена 1893. у Чечови, учила учила четри разреда више девојачке у Сарајеву, похађала учитељску школу 1908-1909; 30. Јелица Поповић, рођена 1900. у Приједору, учила учила четри разреда више девојачке у

Сарајеву, похађала учитељску школу 1914-1916; 31. Радана Поповић, рођена 1902. у Приједору, похађала учитељску школу 1918-1920.[896]

Учитељска школа у Сомбору, од оснивања 1778. школовала је учитеље, који ће просветну дужност вршити у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Македонији и Бугарској. Ученици су долазили највише из грађанских породица, средњи сталеж. Уско повезани са народом, радили су на културном уздизању и просвећивању народа. Сомборску школу похађали су бројни истакнути Срби, међу њима 1881-1884. налазио се Никола Кашиковић, присутан је у књижевном раду листа „Голуб“. Лист је излазио од 1879. до 1913. захваљујући иницијативи наставника, квалитетним прилозима, и разгранатој мрежи читалаца. Више девојачке школе Срађивао је још у *Јавору, Родољубу, Застави, Бранику*.[897]

Учитељска школа у Сомбору уживала је велики углед код родитеља и њихове деце жељне образовања. Познати ученик сомборске школе, је Јован Дучић, рођен 15.јуна 1872. у Требињу, стекао је образовање у периоду 1891-1893. Управитељ школе био је Никола Ђ.Вукићевић, од професора наставничког збора треба поменути Миту Калић, професора српског језика, земљописа и опште историје. Сведочанство о учитељској способности, указује да је завршио три разреда учитељске школе са добрим успехом. Учио је следеће предмете: наука хришћанска, физичка антропологија и дијатетика, психологија и логика, педагогија, педагогијске повестнице, дидактика и методика, српски језик и повестнице српске књижевности, старословенски језик, мађарски језик, немачки језик, рачун, геометрија, земљопис, повесница, наука о земаљском уставу, природопис, физике и хемије, пољоделсзво, практично вртларство, наука о народној привреди, црквено појање, црквена правила, хармонијско појање и певање, музика, краснопис, цртање, гимнастика, практичан рад. Запазили смо да је из српске књижевности добио оцену одличан, из словенског језика довољан, да је из рачуна и геометрије довољан.[898]

---

[896] Константин Костић, *Из прошлости учитељске школе у Сомбору*, Нови Сад 1938. ст. 105-177.

[897] Борјанка Трајковић, *Никола Кашиковић, Живот и дело*, Београд 2006. ст.23.

[898] Константин Костић, *Из прошлости учитељске школе*, Нови Сад 1938. ст.214.

Просветна повезаност, манифестовала се преко школске мреже, која је имала националну снагу у окупљању ученика и просветних радника. Јован Дучић је ради наставка школовања напустио учитељску школу у Сарајеву, настанио се у Сомбору. Руковођен националним и књижевним мотивима, упустио се у нове изазове. Песнички развој приметан је на траницама тадашњих часописа, *Голуба, Јавора, Невена, Стражилова, Бранковог кола, Летописа Матице српске* у Јужној Угарској. Слао је остварења у *Босанску вилу, Нову Зету Звезду, Лучу, Српски књижевни гласник*. Амбиције Дучића, прерастале су српске локалне оквире. Остао је у Сомбору у распону 1891-1893. Школовање младог Дучића, упркос таленту, није глатко текло. Пао је из мађарског језика, рачуна и црквеног појања. Што указује на храброст, да се упусти у нове изазове, везане за уклапање у нешто другачији просветни систем.[899]Деценију касније, јавља се у *Летопису* већ књижевно афирмисан Дучић, кадар да есејистички приближи рад Петра Кочића. Кочић у приповеткама, уздиже гладног крајишког сељака, спремног да слуша песму гуслара, у славу српске прошлости. Косовско предање, уздигнуто на пиједестал, је историјски моменат, покретач опљачканом сељаку.[900]Просветни рад, није апсорбовао сву енергију учитеља, они су спремни да се исказују у књижевном, публицистичком, уметничком пољу. Дучић је на време препознао своје таленте, пожурио да их развије и покаже у раскоши књижевног стваралаштва Радило се о времену, када се енергија, знање и таленат учитеља ставља у народну службу.

Крајем 19. века, место у средњој школи имала је женска омладина. Сомборска и пакрачка препарандија имала је следећу структуру ученика:[901]

	Сомборска препарандија		Пакрачка препарандија
Разред	Женски	Мушки	Мушки
Први	30	20	14
Други	37	23	12
Трећи	28	15	18
Четврти	33	16	16

[899] Милош Милошевић, *Од симболизма до авангарде*, Нови Сад 2006. ст. 122,123.

[900] Јован Дучић, *Петар Кочић, књижевни есеј*, Летопис Матице српске, 1912. бр,288. ст. 76-87.

[901] *Браник*, 21.10.1897. бр.124.

Виша девојачка школа	Нови Сад	Сомбор	Панчево
Разред			
Први	52	23	
Други	39	19	
Трећи	30	13	
Четврти	45	15	
Укупно	166	67	78

Женске школе похађао је скроман број ученица, што указује на заосталост српског друштва, у питању еманципације. Посла ради одлазили су из јужне Угарске свршени ђаци на српске просторе, у Србију, Босну и Херцеговину, где су остајали и стицали углед и породице. Школовање је више од луксуза, то је за већину деце привилегија. Угарска је имала 33 трговачке школе, са 4800 ученика, које су махом похађали Јевреји са 2333 дечака, а Срби само 44. Слично је било у Хрватској и Славонији, од 242 ученика, само 30 су Срби. Српство није имало ни један трговачки лист, нити вечерње или недељне школе, што говори, о слабом интересу и брзи за развој трговине код Срба.[902]

Здравствено стање српске гимназијске омладине у Сремским Карловцима, било је прави показатељ социјалних проблема. Школски извештај утврдио је да од плућног катара пати 18%, услед слабе хране од стомака 12% ђака. Влажне собе, без патоса, имале су по пет ђака, који су у ђачко доба били без гимнастике, без пажње на хигијену тела.[903]Ђаци новосадске и карловачке гимназије, сомборске препарандије и карловачке богословије, имали су 21% венерично болесних, грудоболних 26%, за 12 година умрло је 20 богослова. Лаза Поповић, настојао је поучним предавањима и књижицама, врши просвећивање и поправи здравствену културу.[904]

Значајну улогу у повезивању распарчаног српског света имали су стипендисти Матице српске. Емил Гаврила је из рођен 1861. у Великом Бечкереку,

[902] *Застава*, 28.11.1899. бр.186.
[903] *Нови Србобран*, 25.јули/7.август 1904. бр.159.
[904] *Нови Србобран*, 15/28.август 1904. бр.176.

отишао на студије филозофије и права у Беч, Бон, Минхен и Будимпешту. Знање је користио радећи посао адвоката, уредника *Заставе,* политичара, члана радикалне странке и националног радника. Оставио је значајан траг у одбрани народно-црквене самоуправе Срба у Угарској, током 1898. приликом састављања меморандума. Истакао се у састављању меморандума Срба из Босне и Херцеговини, писао је о националном, просветном и верском стању. Доприно је покретању политичког живота, и листа *Српска ријеч,* 1905. у Сарајеву. Један од стипендиста Матице српске је и Мита Живковић, рођен 1854. у Старом Бечеју, завршио је гимназију у Новом Саду, Филозофски факултет у Будимпешти. Радио је у сарајевској гимназији, затим је службовао у Србији. Бавио се књижевним радом, написао је приповетке, рад посвећен историји Сарајева. Инжењер Ђорђе Лазић, рођен из Земуна, студирао је технику у Бечу. Радио је од 1898. До 1914. у служби босанскохерцеговачке железнице. Мостове, железницу, канализацију градио је у Босни, током прве деценије 20. века, инжењер Константин Перић, родом из Чуруга.[905]

Однос према просвети, неговали су на позитивном искуству, достојанственици српске православне цркве. Митрополит Дабро-босански Ђорђе Николајевић „понизни слуга, у Христу брат“ респектовао је патријарха Германа Анђелића, приликом права доделе достојанства протојереја, професору богословије Филипу Милошевићу из дијацезе карловачке. Наведени разлози били су: похвално религиозно и морално владање. Молбу патријарху упутио је и Филип Милошевић, у коме даје информације о појединим колегама из задарске богословије где је радио, пре доласка у ријевску богословији. Наводи пример денунцијације од стране Томе Алагића, који је денунцирао професоре члановима земаљске владе. Упркос молбама, патријарх Анђелић није се сагласио са молбом, уверен да је „речени свештеник довољно награђен“. Мита Вујковић, рођен у Сомбору 1857. радио у основној школи у Тузли и гимназији у Сарајеву. Рад у просвети Вујковића, привукао је пажњу *Босанске виле*.[906]

---

[905] *Матица српска 1826-1926*, Нови Сад 1927. ст.629,630, 635,636, 641.
[906] АСАНУК Ф. А кутија 259 1888/М 295;

Учитељи су имали несумњив национални, културни, друштвени и политички значај, јер су са свештеницима улазили у ред српске интелигенције, која су били субјекти очувања црквеношколске аутономије. Десетине учитеља стизали су из јужне Угарске у Босну и Херцеговину, са намером да образују и васпитавају у националном духу. Српски грађански слој, у Босни и Херцеговини, економски и национално се развио крајем 19. века. Стасала је нова класа, коју су водили трговци, занатлије, свештеници и учитељи. Осећање националног идентитета развија се захваљујући културним и просветним активностима, допринети обликовању политичког живота. Упоредо са прилагођавањем аустроугарској управи, расте осећај националне самосвести, и потреба за организовањем. Јавни национални рад одвијао се у оквирима црквено-школских општина. Молбу Карловачком митрополиту упутио је пакрачки владика Мирон. Владика је тражио допуштење да прими у ред клира учитеља Војислава Борића, јер није имао довољно свештеника. Наводи да је Војислав Борић, рођен у Митровици 11.11.1870, у Сомбору је завршио са врлодобрим успехом учитељску школу 1893.за српске народне учитеље, затим у Загребу положио учитељски испит 1899. за рад на вишим пучким школама, испит из богословских предмета 1905.[907] Војислав Борић, наставник српске више девојачке школе у Сарајеву, молио је да буде примљен на једно упражњено парохијско место. Српског свештенства, заједно са монасима, било је у Босни и Херцеговини 136, што говори да је скроман број српског православног свештенства током 1912. године.[908] Школске 1911/12. било је 118 српских школа са 170 српских учитеља и учитељица.[909]

Петар Кочић је значајно име како на књижевном плану тако и на просветном и националном. У време лечења и боравка у Београду, током пролећа 1914. године, Кочић се налазио на месту уредника *Вијесника.* Одлучено је да га прво замењује др Тома Поповић, затим Војислав Борић, што је показатељ потенцијала Срба из јужне Угарске.[910] Професор Васа Стајић, бавио се књижевном критиком, подстакнут поезијом и ангажованим радом Вељка Петровића. Писао је

[907] АСАНУК Ф А кутија 287, 1905/М 579:
[908] АСАНУК Ф Велики управни просвјетни савет у Сарајеву, 13.2.1912;
[909] *Споменица о педесетогодишњици рада Стеве Калуђерчића,ст.65.*
[910] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 31.5.1914. број 273;

занет родољубљем Вељка Петровића, кадрог да искорачи из завичајних прилика у „велику заједницу нација“. Оштра и неодмерена критика, Васе Стајића, у једном моменту усмерена је на поезију Шантића, са констатацијом да су без „уметничке узбудљивости,... да су успеси Шантића, без изгледа на будућност“.[911]

Потребу за друштвеним ангажовањем исказао је гимназијски професор Радивоје Врховац. Писао је о потреби да интелигенција нађе начин да преко друштвених организација задобије „шире слојеве за напредне идеје“. Најприкладнији пут налазио је на културном раду, путем књижевности и журналистике. Србовање је мерио радом, кроз културно ангажовање, народно просвећивање, за опште добро. Захтевао је сарадњу разних фактора, ради подизања народне привреде, трговине, здравља, народних организација...[912]

Културни утицај учитеља видљив је у свакодневном раду. Средином 19. века, 1856. службовао је у мостарској основној школи Михаило Ћуковић или Ћурковић, из Војводине, учитељ од „више језика“.[913] Учитељи из Угарске, стизали су „преко Саве“, намерени да одрже српске школе од пропадања, и подигну српски народ из заосталости и незнања. Један из плејаде учитеља, Милош Костић, обележио је 1907. јубилеј, четврт века рада у Босанској Градишци. У част Костића, познатог учитеља говорили су Круљ, Вељко Чубриловић, Василј Грђић. Основна порука садржала је мисао: „да је васпитао читаву легију младих бораца, који данас заједнички ступају у борбу за погажена народна права“. Милош Костић, родио се у Иригу 1854. прво је подучитељ за војну крајину, затим је учио у Сомбору за учитеља, школовање завршио 1881/2. Служио је више година у Босанској Градишки, затим у Бања Луци, и 1907. Постављен за школског надзорника у Бањалучко-бихаћкој епархији, све до Првог светског рата. [914]

Један од најзначајнијим међу учитељима, пореклом из Војводине, био је Паја Радосављевић. Службу учитеља, вршио је у Мостару, у периоду 1899-1902. Живот у Мостару имао је утицај на његов приватни и професионални рад, где је

---

[911] Васа Стајић, *Песништво и родољубље,* Летопис Матице српске, 1912. бр,288. ст.1-16.

[912] Радивој Врховац, *Друштвени рад и култура*, Летопис Матице српске, 1912. бр.287. ст.1-5.

[913] Владимир Ћоровић, *Мостар,* Београд 1999. ст. 75,

[914] *Отаџбина*, 20.7.1907. бр.6, 7 и 10. Стево Калуђерчић, *Срби и Српкиње из Војводине учитељи и учитељице у Босни и Херцеговини*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, Нови Сад 1929. ст.201.

дошао у додир и постао женидбом члан породице Круљ. Усхићен је невесињским горштацима, природном бистрином духа, говором и патријархалним моралом. Иако се јавио на расписани конкурс, кандидати из Војводине су имали предност, „врбовани су“. Након одласка из Мостара, учио је педагогију на престижном универзитету у Јени, докторирао у Цириху 1904. направио је каријеру универзитетског професора у Сједињеним америчким државама. Остао је интимно везан за Мостар и Херцеговину, иако је радио у Чикагу, дошао је 1908. на скуп учитеља у Сарајеву.[915]

Сарајевски круг др Јована Пачуа, обухватио је куће виђенијих Срба: Петра Петровића-Петракија, Јефтановића, Краљевића, Живковића, Кочевића, учитеља-Војвођана, митрополита Николајевића, професора Рељевске православне богословије, парохијско свештенство... Стални контакт са уредником *Босанске виле*, Николом Кашиковићем и племенитом госпођом Мис Ирби, учинили су да остави значајан траг не само у медицини, већ преко музике и култури Босне и Херцеговине.[916]Просветни радници долазили су са учитељске школе у Сомбору, у вероисповедне и комуналне школе у Босни и Херцеговини. Јован Пачу је у затекао у Сарајеву Стеву Калуђерчића, и учитеља Косту Травањ, хоровођу *Слоге* и других сарајевских певачких друштава. Активан је још учитељ Божидар Никашиновић, Вршчанин, уредник *Босанске виле*. Долазили су захваљујући подстицајима Пачуа, и истомишљеника, и професора сомборске учитељске школе: Јована Благојевића, Исидора Стојковића, Нике Грујића и Драгутина Блажека. Професори су настојали да своје ученике припреме за „ситан рад“, који је тада дефинисан као културно-просветни и национално-друштвени рад у масама. Вршили су пропаганду код ученика, ради одласка у Босну и Херцеговину. Међу придошлицама у Сарајеву били су др Јован Бољарић, катихета и наставник мађарског језика у великој гимназији, и наставник певања Никола Тајшановић. Забележен је 1890. у Лијевну учитељ из Кикинде Светозар Ајваз, у Босанској Градишци помиње се учитељица Милева Костић, рођена Вртунски, у Тешњу је сомборски ђак учитељ Алекса Чавић, касније свештеник, у Сарајеву је учитељовао и Мита Клицин, из Вршца, тајник

[915] РОМС М.10.519 Из живота и рада Паје Радосављевића, Успомене и сећања др Уроша и др Гојка Круља: Споменица о педесетогодишњици рада Стеве Калуђерчића, ст.61.

[916] Александар Влашкалин, *др Јован Пачу и његов круг,* Београд 1996.ст.372-374.

Слоге. Мита Клицин, учитељ, јавни радник, учествовао у националном буђењу Срба у Босни и Херцеговини, доцније уредник *Заставе*, члан Радикалне странке.

Познати су још пречански учитељи из круга Јована Пачуа, учитељица из Сомбора Јулка Милашиновић, Милева Павловић и Светислав Павловић из Суботице, чланови *Гусала*. Лепо примљен 1890. у Босанској Дубици, био је учитељ Ника Николајевић(1869-1950), родом из Павлиша. Развио је као „ноталиста“ у Дубици, широку културно-просветну делатност, која није била по вољи, због српске пропаганде, властима. Убрзо би морао да напусти Босну, да се није у Сарајеву жалио прво митрополиту Николајевићу, затим Пачу, потом Херману. Успео је захваљујући храбром држању да се врати у Дубицу, посвети књижевном писању, пронађе се у преводилаштву.[917]

Несигуран живот српских учитеља, осећао се након окупације у Босни и Херцеговини. Притисак власти, имао је утицај на професионални статус учитеља из Војводине. Протеривање учитеља, била је уобичајена појава, која је указивала на несталан статус просветне професије, чији је рад на различите начине ометан. Поред расположења чланова црквене општине, живот је учитељима згорчавала и полиција, која је са великом пажњом пратила њихов рад и кретање у слободно време. Нису само учитељи протеривани из Босне и Херцеговине, већ се забрана односила на уџбеничку литературу. Власт је 1914. Увела забрану на следеће три књиге:1. Мита Клицин, *Читанка за II разред српских основних школа за Босну и Херцеговину*, Сомбор 1911. 2. Милан Шушљић и Риста Шушљић, *Земљопис за III разред српских основних школа за Босну и Херцеговину*, Сарајево 1913. 3.Стева Калуђерчић, *Историја српског народа за III и IV разред српске основне школе у Босни и Херцеговини*, Мостар 1909. Просветна политика Земаљске владе ишла је на руку промоцији књига из Хрватске, што је имало неповољан утицај на развој српског језика у Босни и Херцеговини. Професор латинског др Веселин Ђисаловић из Новог Сада, упркос дозволи угарског министарства просвете, није добио одобрење за коришћење књига из латинског језика, од Земаљске владе.[918]

---

[917] Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг,* Београд 1996.ст.413-415,417,418,419.
[918] *Споменица о педесетогодишњици рада Стеве Калуђерчића*, ст.48,59,83.

Успешан у новој средини пореклом из Војводине био је учитељ **Стево** Калуђерчић. Рођен 1864. у Сомбору где се школовао, завршио основну, четри разреда гимназије на мађарском, два разреда српске учитељске школе, српску препарандију свршио у Карловцу 1883. године. Почео је радити као народни учитељ у Сарајеву од 1883.године, положио је испит за учитеља грађанске школе 1893. Постављен је за учитеља Више девојачке школе 1894. од 1895. је управитељ поменутих школа, све до затварања српских школа 1914. Радио је у организовању школе под утицајем идеја Ђорђа Натошевића и Николе Вукићевића. Наставни план Више девојачке школе у Сарајеву, настао је по узору на Више девојачке школе у Војводини. Идеје великих реформатора, требало је ускладити са деликатним условима рада. Пожртвованим радом остварио се у Босни и Херцеговини као учитељ, национални радник Заједно са учитељем Божидаром Никашиновићем, позвао је 1885. на прославу светог Саве, др Лазара Пачуа, да наступи у дворани српске основне школе, где је тенор Стеван Дескашев, на гласовиру бароница Јованка Николићева од Рудне.[919] Калуђерчићу је 1898. припала част да у друштву генерала Филиповића отвори у Сарајеву основну школу, коју је осветио митрополит Николај Мандић. Импресивна грађевина, подигнута је залагањем Калуђерчића, у 35 дворана, распоређени су кабинети са училима, библиотека за ђаке и учитеље.[920] Стекао је велико поверење сарајевске црквеношколске управе, која ми је поверила управу мушке и женске основне и Више девојачке школе. Иако се у Сарајеву бавио се просветним радом на темељу идеја. Ђорђа Натошевића, створио је генерације свесне значај просвете, у борби за национални опстанак. Рад Калуђерчића Земаљска влада је оценила штетним 1916.[921]

Активан у школи, друштвеном и политичком животу, успео је да се потпуно професионално афирмише и уклопи у средину Босне и Херцеговине. Вршио је још функцију перовође црквене општине у Сарајеву и председника Српског учитељског удружења. Прихватио је размишљање свога доба, предано је деловао преко „ситног рада“. Схватао је на прави начин култ Светог Саве, у просветном и културнм смислу. Показао је различите врсте интересовања и способности, да

[919] Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг*, Београд 1996. ст.278.
[920] *Дабробосански источник,* Сарајево 1898/22;
[921] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву , 31.1.1914. број 197;

поред учитељског посла организује хор, режира, глуми, пише, уређује, политички се ангажује. По жељи митрополита Саве Косановића, беседио је у цркви 1885. у част миленијума Ћирила и Методија. Смисао за цртање, дошао је до изражаја приликом оснивања *Босанске виле*, за коју је уредио насловну страну 1885.[922]

Велики политички и културни притисак, носиоца власти, остављао је мали простор за национално деловање. *Источник* је 1896. пренео јавно предавање Стеве Калуђерчића, управитеља српских народних вероисповедних школа у Сарајеву. Говорио је у националном духу, на сијелу српског православног певачког друштва *Слога* у Сарајеву, где је ангажован као хоровођа. Упозорио је тадашњу јавност, да Срби у Сарајеву више умиру, него што се рађају. Поредио је то са положајем Срба у Угарској, где је владичанска столица у Сент Андреји, и да су од српства остале само „величанствене цркве“. У Сарајеву је тада живело 5000 Срба, недостајале су „лепе“ школе, читаонице, трговачка и занатска удружења. Уместо врачара доктори. Живело се у ниским и кужним становима, без светла и ваздуха. Калуђерчић је указао на слабу хигијену, поцепаност, слабу исхрану деце. Указао је на потребу да се подигну учитељима плате, јер је светом завладао материјализам „који нас око врата стеже“.[923]

Са успехом је на Видовдан 1895. за потребе *Слоге,* режирао комад Милоша Светића, *Немања*. Стево Клалуђерчић, 1898. изабран на место књижничара у сарајевском друштву *Слога.*[924]Обављао је са успехом дужност секретара, књижничара, одборника и режисера *Слоге*. Организовао је испред Слоге, дочек мостарског певачког друштва *Гусле*, био домаћин Алекси Шантићу, Светозару Ћоровићу, Јовану Дучићу. Спремао је као режисер дилетантске комаде, Милоша Цветића, Милорада Шапчанина.[925]

Поред Николе Кашиковића, Калуђерчић је уредник календара „*Нови Требевић*“, који је 1893. служио широким слојевима као народна читанка. Члан је уређивачког одбора, педагошко-књижевног листа *Српска школа* у Сарајеву(1907-1911). Афирмисао се и као оснивач и уредник *Босанске виле*, писац школских

[922] *Споменица о педесетогодишњици рада Стеве Калуђерчића*, Сарајево 1933. ст.30.
[923] *Дабробосански источник*, Сарајево 1896/1;
[924] *Зора,* Мостар 1898/1;
[925] *Дабробосански источник*, Сарајево 1898/22;

књига. Сарадник је *Босанске виле*, „са цртицама из босанског живота“, објављивао је приповетке, које су због цензуре штампане још у *Стражилову*, залагао се путем књижевности за духовно јединство Срба. Писао је под утицајем српских реалиста, приповедача Лазе Лазаревића. Тако је у *Босанској вили,* бр.9. објавио приповетку *Швабо*.

Афирмативан приказ Калуђерчића рада *Историја српског народа*,, дат је од стране др Васе Глушца. Написана је за више разреде основне школе, без намере да обрађује прошлост сваке српске области, већ само важније догађаје. Писана је лепим народним језиком, популарним стилом. Замерка је везана за изостанак културне историје. Калуђерчевићева „*Историја српског народа за III и IV разред српских школа“* штампана је у Мостару 1909.[926] Стево Калуђерчић, је посланик у Сабору, од 1910, налазио се у Просветном одбору, известилац Закона о обавезној настави. Запажен је стручним и друштвеним радом. Упутио је 1912. Земаљској влади у Сарајеву молбу да задржи саборски посланички мандат до краја изборног периода или момента распуштања Сабора. Иако члан Сабора до 1913. остао је забележен као посланик који је предлагао „Закон о обавезној настави“.[927]

Један од оснивача гимнастичког друштва Душан Силни, 1906., био је др Милан Јојкић, који је у Сарајево дошао из Новог Сада. Калуђерчић, иако је ангажован у културним и просветним друштвима: председник је од 1909. српског соколског друштва „Душан Силни“. Покренуо је Српско крајцарско друштво, члан одбора Просвијете, повереник *Привредника*, члан Епархијског просветног савета, заслужан за рад музеја Српске православне цркве.[928]

Калуђерчић је у спомен на учитеље Србе и Српкиње из Војводине сачинио крађу расправу, са низом података везаних за активност у Босни и Херцеговини. Први забележени учитељи били су 1.Нестор Гојковић, родом из Срема, радио 1845-1852. 2.Максим Атанацковић, из Руме, радио 1858-1867. 3. Филарет Петровић, из Срема, радио 1869-1870. 3.Лукијан Петровић, родом из Срема, радио 1871-1872. Доносимо имена учитеља који су служили у Сарајеву, уз напомену да су сачињна на основу школског извештаја из 1898. Списак учитељица које нису свршиле

[926] *Развитак,* Бања Лука, 1910/4;
[927] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 20.2.1912;
[928] Јован Кршић, *О српској лњижевности у Босни и Херцеговини*, Бања Лука 2012. ст.153-161.

учитељску школу, служили у Сарајеву: 1.Персида Јовановић из Митровице, 1870-1874: 2.Милица Пантелић из Руме, 1872-1873: 3.Љубица Атанацковић, 1858-1861: Свршили су учитељску школу:1.Константин Васиљевић, из Великог Бечкерека, 1856-7; 2. Евица Јанковић, удато Сарајлић, из Винковаца, 1875-1879. Прво учитељица затим управитељ Више девојачке школе у Сарајеву: 3.Кузман Миловановић, из Старог Врбаса, учитељ 1879. Затим надзорник у Новом Саду; 4.Ирена Хаџић Михајловић, из бачке Паланке, 1879-1882; 5.Светозар Арсенијевић из Делиблата, 1880-1883; 6.Никола Тајшановић, Свињица, Банат, 1880-1883. затим прешао у државну школу, учио нотално певање и појање ; 7.Васа Поповић, Томашевац, Банат, 1881-1882; 8.Стево Калуђерчић, из Сомбора, 1890-1893. помоћни учитељ, затим до 1914. Учитељ; 9.Јован Видић, из Војводине, 1883-1885. затим уређивао владин лист *Просвјета,* отишао у Србију; 10. Наталија Суботић, из Новог Сада, 1883-1888. Прешла у комуналну школу у Шамцу; 11.Милева Павковић из Суботице, учитељица Више девојачке школе 1890-1895. Премештена у основну до 1896. прешла у комуналну; 12.Божидар Никашиновић, из Вршца, учитељ у Сарајеву 1884-1887. Уредник *Босанске виле*, наставник у богословији Рељево, написао више брошура на немачком, уредник *Трговачко занатлијског гласника*; 13.Марко Рајковић из Сомбора, 1887-1888. Затим учитељ трговачке школе у Мостару; 14.Јулка Милашиновић из Сомбора, 1888-1891. У основној затим у вишој девојачкој до 1895. 15. Коста Травањ, из Баната, учитељ 1889-1914; студирао певање у Загребу, радио у Вишој девојачкој, вежбао српске, јеврејске, муслиманске хорове.Зачетник хорског певања у Сарајеву: 16.Димитрије Мита Клицин, из Вршца, учитељ у Сарајеву 1889-1892. Прешао у Вршац за учитеља, затим новинар, политичар у Новом Саду; 17.Милан Рацков из Велике Кикинде, 1892-1893. Отишао у велику Кикинду; 18.Зорка Ћурчић, из Новог Сада, учитељица 1892-1895. Прешла у Вишу девојачку у Загребу, до 1914. Затим је радила у Сомбору: 19.Светислав Павковић из Суботице, учитељ 1893-1896. Вратио се у Суботицу; 20.Мира Јакшић из Српске Црње, у Сарајеву 1893-1895. Прешла до 1914. У Вишу девојачку у Сарајеву; 21.Јустин Манојловић из Сомбора, у читељ 1893-1895. Прешао у државну техничку школу у Бијељину; 22. Светозар Пауновић из Вршца, 1893-1895. у основној школи у Сарајеву, отишао у Уљму; 23.Лала Шушљић, рођена Јакшић, из

Српске Црње, учитељица 1896-1914. Свирала гласовир; 24. Милан Манојловић, из Сомбора,у Сарајеву учитељ 1895-1896. прешао у Сомбор; 25. Вјера Радић, рођ. Петровић, из Сомбора, у Сарајеву само 1896. Прешла у Сомбор у Вишу девојачку; 26.Вјера Ђуковић рођ.Милашиновић, из Сомбора, дошла 1897. Остала до пензионисања, отишла у Панчеву; 27.Војислав Борић из Пардања у Банату, учитељ српске школе у Брчком од 1893. Затим наставник Више девојачке у Сарајеву 1897-1905. Постављен за главног школског надзорника у Сарајеву 1896. до 1914. После рата управник добара патријарха Димитрија, затим директор учитељске школе у Дервенти; Списак учитеља изван Сарајева: 1.Милош Костић, рођен у Иригу, подучитељ у Војној Крајини, затим 1882. у Бос. Градишци, више година у Бања Луци, 1907. Постављен за шк.надзорника у Бањалучко-бихаћкој епархији; 2. Алекса Чавић, родом из Жабља. Прво је учитељ у Блажују, затим је положио испите у Рељеву, прешао у свештенике; 3.Лепосава Костић, рођена Павковић, родом из Сомбора, учитељица од 1882. у Босанској Градишци; 4.Милорад Папулић, рођен у Даљу, учио гимназију у Сремским Карловцима, учитељску у Сомбору, Горњем Карловцу 1883. Учитељ у Високом; 5.Милева Костић, рођ. Вертунски у Сомбору, од 1888. Учитељица у Бања Луци до 1914; 6.Јован Медурић из Туније, од 1889. Учитељ у Тузли, до пензионисања; 7.Лазар Борђошки из Силбаша, од 1889. учитељ у Тузли, био је школски надзорник у Војводини; 8.Павле Чонић из Сомбора, од 1892.учитељ српске школе у Мостару, у време рата, предао се као војник руској војсци; 9.Бошко Илачевић, из Боботе, од 1890. Учитељ у Бос. Крупи, где је хоровођа Српског певачког друштва Милутиновић, приредио 1893. Прву светосавску беседу у Крупи. Истицао се националним радом, дао допринос изградњи школе. Интерниран у родно место, за време рата.;10.Душан Малетић, родио се у Сремским Карловцима, учитељ у Чечави код Тешња, затим у Чађавици код Бос. Новог. Издржавао је школу, организовањем аматерског позоришта, забава, уз помоћ свештеника Јеврема Станковића. За време рата обојица су интернирана. Унапредио је живот у селу. После рата је управитељ школа у Сремским Карловцима и појац у Богословији; 11.Марија В.Поповић, родила се у Мошорину, од 1892. Учитељица у Љубушком, затим у Зворнику,, где је умрла; 12.Душан Которач, родио се у Нађлаку, учитељ од 1892. у Појезини; 13.Сава Вученовић из

Миклушеваца, од 1894. Учитељ у Мостару, од 1906. Надзорник у херцеговачко-захумској епархији; 14.Живојин Анђелић из Великог Бечкерека, учитељ српске школе у Грачаници од 1898. 15. Славко Косић из Велике Кикинде, од 1905. Учитељ у Мостару; 16.Дионисије Марковић, рођен у Доњој Нани, учитељ у Босанском Шанцу; 16. Душан Араницки, родио се у Ердевику, учитељ у манастиру Добрић, затим у Молу; 17.Миливој Николић из Крушедола, учитељ у Гацку, после у Грку у Срему; 18.Јован Ђендић, рођен у Турији, од 1906. Учитељ у Заборку, после у Турији; 19.Јелена Милутиновић из Черевића, била је од 1899. Учитељица у Брчком; 20.Марија Јовановић из Сомбора, од 1905. Учитељица у Љубињу, после у Варешу; 21.Милена Поповић рођена Бикар, из Сомбора, учитељица у манастиру Тавна; 22.Даринка Гојков, родила се у Црвеној Цркви у Банату, од 1907. Учитељица у Јошавки; 23.Јудита Радосављевић, родила се у Сремској Митровици, од 1908. Учитељица у Тузли. 24. Исидора Николић, рођ.Ђисаловић у Сомбору. од 1893. Учитељица у Тузли и Пожарници, отишла у Банат; 25. Војин Жупански, из Меленаца, од 1897. радио у Стоцу, вратио се у Војводину, оптужен за велеиздајника, интерниран у горњу Мађарску, умро у рату; 26.Јован Травањ, родио се у Турији, од 1895. Радио у Високом, Тузли, Брчком, Новој Градишци где је и хоровођа; 27.Светислав Бугарски, родом из Парага, учитељ у Добоју од 1909. Члан Народне одбране, за време рата затваран, узет у војску, предао се Русима, довео у Одесу 2500 добровољаца, погинуо у Добруџи; 28.Теодора Шушљић, рођена Радић у Сомбору. Учитељица од 1895. У Приједору, са мужем прешла у Сарајево; 29.Зорка Протић, родила се у Товаришеву од 1899. Радила у Мостару, Зеници, Доњем Вакуфу, Зворнику. Имала је контакт са учитељем из Малог Зворника, Миливојем Јаковљевићем, активистом Народне одбране, повезаним са атентатом, са којим је сарађивала. Зато је осуђивана, мучена и интернирана у Цеглад; 30. Петар Протић из Товаришава, од 1912. учитељ у Зворнику. Члан Народне одбране; 31. Др Павле Радосављевић, родом из Обрежа. Учитељ у Мостару 1900-1902. Направио универзитетску каријеру у Америци; 32.Олга Станишић, рођена Бркић, у чтељица у Високом од 1899. 32. Марија Радић, рођена у Новом Саду, од 1903. Радила у Нишићу, код Сарајева, затим у Сарајеву; 33. Петар Јовановић, родио се у Лесковици у Банату, учитељ у Пилачковицама, епархија Бањалучко-бихаћка;

34.Љубица Гергуров, рођена у Белој Цркви. Учитељица од 1885. у Високом; 35.Анђелија Бугарски, удата Вареника, рођена у Сремској Каменици.Учитељица од 1897. у Језеру, код Јајца; 36.Вељко Ћасић из Чуруга, учитељ у Густовари од 1894.; 37. Даринка Шешевић, рођена у Сомбору. Учитељица од 1902. у Струјићима, херцеговачко-захумска епархија после рата у Бајмоку. Током Првог светског рата интернирана у Мађарску, мучена.; 38.Јован Петровић из Кумана, учитељ од 1907. у Пурачићу, епархији Зворничко-тузланској; 39. Јулијана Момировић, рођена у Сомбору, од 1902. учитељица у Грачаници; 40.Дамјан Верчевић, рођен у Трпињи, од 1898. учитељ у манастиру Озрену; 40. Лазар Имброњев**,** рођен у Меленцима, учитељ у Градачцу; 41.Светислав Торњански, рођен у Нерадину, од 1912. учитељ у Бихаћу и Блажују. Писао дечију књижевност. Управитељ српске реалке у Сарајеву, из Војводине: др Бранко Михајловић, прво је професор, затим управник 1879. До 1881. Тада је отишао за лекара у Сарајево. Други је Светозар Поповић, родом из Срема, прво управитељ српске гимназије од 1879.. српским основним школама 1881. све до краја 1883. одлази у Сремске Карловце за професора.[929]

Стизали су из Војводине изузетно школовани учитељи, чије је знање превазилазило потребу радног места. Душан Ружић, доктор филозофије, радио је у учитељској школи у Сарајеву и богословији у Рељеву. Свршио је богословију у Сремским Карловцима, филозофију у Јени. Преминуо је 1897. године у 30. години код родитеља у Великом Бечкереку.[930]За професора Богословије у Рељеву именован је калуђер из Срема, др Августин Бошњаковић.[931]

Учитељица у Босни и Херцеговини била је Софија Софиљ рођена Јосић. Родила се у Сомбору 1875. године где је завршила основну, девојачку и учитељску школу 1894. године. Почела је служити 1896. у Тешњу. Учитељски испит положила у Сарајеву 1898, и удала се учитеља из Невесиња.[932]

Срби учитељи из Војводине, одлазили су због егзистенцијалних разлога, ради запослења у Босну и Херцеговину. Недостатак стручних учитеља онемогућавало је стручан рад у вероисповедним и комуналним школама.Службу

---

[929] Стево Калуђерчић, *Срби и Српкиње из Војводине учитељи и учитељице у Босни и Херцеговини*, Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ. XII, Нови Сад 1939.ст..201-209.

[930] *Дабробосански источник,* Сарајево 1*897/ б.р..8;*

[931] *Дабробосански источник, Сарајево 1897/11;*

[932] *Школски вијесник*, Сарајево 1899/5-12.

учитељице у Босни и Херцеговини тражила је од Великог управног савета Марија В. Поповић-Даничић, родом из Слибаша.[933]Место је молила и учитељица из Сомбора, Јулка Момировић. Сведоџба о учитељској способности указује да је рођена 1883, године и да је учитељску школу завршила 1902. године. Налазимо да је председник испитне комисије био др Ника Максимовић.[934]Учитељско место у Б и Х тражила је учитељица из Сомбора Теодора Гуцуња.[935]Учитељица Вера Чолићка, завршила учитељску школу у Сомбору. Службовала од 1893. године у Бијељини, Травнику, Мостару.[936]

Даринка Мисита учитељица из Требиња, тражила је после 11 година рада у српским школама у Босни и Херцеговини, да јој се призна рад у Кањижи-једна година и 3 године у Бијелом Брду.[937]Учитељи Славко и Иванка Косић из Велике Кикинде, иако је напустила службу у Босни и Херцеговини, тражили су да им се поврати уплата у мировински фонд.[938]Упркос општим приликама у Босни и Херцеговини, учитељску службу 1911. тражио је Сава Огњеновић, учитељ из Сомбора.[939]

Године проведене у „српским школама у Војводини“ урачунате су стаж, „путем милости“, ради одласка у мировину, и Димитрију Николићу, учитељу у Копривни. Родом из Нових Карловаца, кратко је радио у 14 места, и сакупио 31 годину радног стажа. Наведена су места: Батровци, Лаћарак, Мала Вашица, Дервента, Драговићи, Лијешће, Маглај, Градачац, Босански Шамац, Привина Глава, Добрићево, Копривна. Очито да је у време службовања неизменично у Срему и Босни.[940] Службу у бања Луци вршила је и учитељица Софија Ковачевићка, која је завршила учитељску школу у Сомбору.[941]

Службу у Босни вршио је и Владимир Ђорђевић, родом из Руме. Прво је сарадник *Сарајевског листа*, писао је у периоду 1883-1885. године чланке из

---

[933] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 29.10.1907;
[934] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 5.11.1907;
[935] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 5.8.1908;
[936] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, децембар 1908.
[937] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 6.2.1910;
[938] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 2.9.1910;
[939] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 3.2.1911;
[940] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 5.10.1913;
[941]АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 8.6.1914. број 627;

пољске привреде. Предавао је економију у сарајевској учитељској школи. Предавач је у Рељеву 1885-1891. затим је прешао у Србију. Професор је ратарске школе у Краљеву, економ у Нишу и Зајечару до 1901. године. Написао је неколико стручних књига о ратарству и сточарству.[942]

Срби учитељи из Босне и Херцеговине, имали су приватни живот обележен економским недаћама, проблемима свога доба. Професионално су се сусретали са бројним недостацима у оквиру скромног српског образовања. Школу је похађао део потенцијалне школске популације. Женска деца готово да су једва похађала школу. Школу у манастиру Папрећи похађало је 33 ученика, 18 ученица. Манастир Милић имао је 51 ученика и 8 ученица.[943]Манастир Житомислић похађало је почетком 1914. године, 29 дечака и 5 девојчица. Манастир није могао плаћати учитеља. Услед пада дрвета срушило се пола крова школе.[944]

Затворена је крајем јуна 1914. године, српска народна основна школа у Добруну, јер није имала царску слику, није се певала песма „царовка“.[945]

Учитељски позив играо је поред свештеничког најзначајнију улогу у животу српског друштва. Пример је и рад српског народног учитеља Ристе Тохоља. Родом из Почитеља, служио је као учитељ од 1888. у Биограду. Пише да је радио са „жарком љубави према свом српском народу и српској школи“. „До црквено-просвјетне Уредбе ... рад је био изложен критици како појединаца тако и свога народа“. Земаљска влада је поставила надзорнике који су пратили рад комуналних тако и српских народних школа. Црква и школа имале се статус народних светиња. Учитељи су попут Тохоља, ради подизања угледа школе и цркве, организовали светосавске забаве, обучавали су српску омладину духу светосавља. Учитељи су сакупљали и прилоге за градњу и одржавање школа.[946]Учитељ Ристо Тохољ и и Милош М.Бркић интернирани су крајем 1914. у Кечкемет. Њихове супруге молиле су Управни савет да им дају новчану потпору, јер су „одборници у војски, коморама или интернирани, па нам нема ко да плаћа“. Наста Тохољ имала је

[942] *Источник*, Сарајево 1902/7;
[943] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 11.6.1914. број 646;
[944] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 14.1.1914. број 11;
[945] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 30.6.1914. број 651;
[946] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву , 15.9.1908. број 281;

седморо неопскрбљене деце. Управни савјет послао је 150 к. а породици Бркића 100 к.[947]

Црквени и школски живот Срба у Босни и Херцеговини протицао је у знаку бројних бирократских захтева, контроли дешавања и репресији. Свет Босне и Херцеговине запљускивали су различити потези, као одраз измешане вероисповести, менталитета и интереса. Риза бег Ченгић, поклонио је део земље, парцелу за школу. Дао је део беглука за српску православну црквену општину у Илову. Дар је примио митрополит.[948]

Нису само учитељи стизали у Босну и Херцеговину из Угарске. То су чинили Срби разних занимања из целе Монархије, који су из разних разлога се привремено или стално досељавали. Барон Федор Николић, унук кнеза Милоша, рођен у Темишвару, школован у Грацу. По жељи Калаја 1882. године наименован за тајног саветника, грађанског двоглавника у Босни и Херцеговини. Саградио је цркву, уз Богословију у Рељеву. Три године касније напустио је Босну. Именован је за комесара на српском народно црквеном сабору 1897. у Сремским Карловцима.[949]

Поред устанака и буна, национални дух је присутан захваљујући деловању покрета Светозара Милетића и Уједињене омладине српске, школске мреже и ђачких друштава. Неговању идеја националног покрета допринела је борба за успостављање црквеношколске аутномије у Босни и Херцеговини, и очување аутономије у Карловачкој митрополији. Ток препореда српског народа, уско је повезан са делатношћу црквеношколских аутономија, националних културних друштава, омладинскић и ђачких дружина. Промени начина живота, у највећој мери допринеле су српске конфесионалне школе, отуда брига и интерес за њихово развијање и јачање. Намера власти није била да ускрати образовање, већ да школовање усмери на државне школе, у којима је она креирала програм, постављала наставни кадар, уџбенике. Борба између два система школства, народне и режимске школе, улази у домен политичке борбе.

---

[947] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 31.1.1914. број 197;
[948] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 17.5.1914. број 524;
[949] *Источник,* Сарајево 1903/4;

5.5. Деловање Привредника

Друштвене прилике, бројне појаве везане за убрзани привредни и друштвени развој, указивале су на крупне догађаје, које су савременици тешко могли обухватити и сагледати последице збивања. Експанзија страног капитала, приморала је српске родољубе, да улагањем напора покрену привреду. Постојао је у српском друштву оправдан страх и дилема о постојању људи дораслих да одговоре на искушења свога доба.[950]Имућан слој српске буржоазије у Загребу, исувише малобројан, није могао преузети водећу улогу у српском друштву, због опортунистичког става, јер је више обазрив него смео. Рад на преображају економског стања српског друштва у Хрватској и Аустроугарској иницран је од групе око *Србобрана* и *Српске банке* у Загребу. Банка је основана као добротворно друштво, окупила је привреднике, дорасле да формирају амбијент и покрену не само привредне, већ и друштвене активности. Запажено је ангажовање Косте Таушановића у организацији оснивања банке, који је дошао из Србије током 1894/95. Имало је далекосежне последице у реализацији идеје привредног деловања. Пачу и Таушановић задојени омладинским радом у Прагу, стављали су први план интересе народа. Пропадање сељачких породица услед недостатка кредита, експлоатације и конкуренције, покренуло је организацију повољног привредног амбијента. Образована је амбициозна српска привредна групација око Владимира Матијевића. Први је почео да упућује децу за шегрте, сам је послао на школовање 250 деце, што је и Пачу радио у Босни. Приликом оснивања Српске банке, новац су удружили пријатељи, круг др Јована Пачуа. Познати су барон Јован Живковић, др Богдан Медаковић, Владимир Матијевић, Стеван Николић, Никола Ћук, Лазар Лађевић, Стеван Калембер, др Светислав Шумановић, Ђока Влаисављевић...[951]

Привредне промене у српском друштву подстакнуте су радом *Српске банке* у Загребу, која је постала матица *Српским земљорадничким задругама* и *Привреднику. Српска банка* је раширала делатност у преко 150 новчаних завода, и 400 земљорадничких задруга. Основна тежња привредних установа стајала је у вези

[950] РОМС ин.бр. 23 695 П.Аршинов-М. Шевићу, 3.5.1913.
[951] Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг,* Београд 1996. ст.569-572.

са намером стварања и јачања средњег сталежа.[952]Снага банке огледала се у акционарском капиталу, организацији у бонитету, ликвидности и неограниченом поверењу корисника. Настанак прве Земљорадничке задруге основане у Сремској Каменици, допринео је образовању листа *Привредник*, и Савеза српских земљорадничких задруга. Експанзија задругарства, допринела је да 1909. има 297 задруга и 10.031 задругар.

Долазак Павла Аршинова из Београда у Загреб, издејствовао је др Јован Пачу. Задатак Аршинова било је поље пропаганде, да чланцима, лецима, изврши националну и просветитељску мисију. Привредни препород народа, по схватању Аршинова, било је могуће спровести мерама васпитног рада. Задатак на пољу просвећивања, требало је спроводити путем публиковања пригодних публикација, популарних поучних књига за народ. Павле Аршинов се истицао едукативним радом, узор просвећивању народа водио је од Доситеја Обрадовића. Деловањем преко *Привредника* и *Српске земљорадничке задруге*, створен је привредни покрет, са циљем економског јачања ради економске независности. Намера је да се омогући стварање средњег сталежа, спречи исељавање, са оснивачким капиталом од 4,5 милиона круна. Резултат рада било је подизање српске трговине, заната, снажењу грађанства и сељака. Створена је нужна економска основа за националну и политичку активност.[953] Развијене су код народа акције за подршку рада *Привредника*, акције на давању помоћи организовала су друштва и појединци. Прва српска задруга за међусобно помагање у Футогу, приликом обележавања 25 година рада, дала је прилог од 100 к.[954]

Српска омладина у Загребу је посебно ангажована у ширењу привредних идеја, друштва *Привредник.*[955] Друштво *Привредник* у сто време било је орган Српских земљорадничких задруга. Конгрес Српских земљорадничких задруга у Вуковару 7.5.1903. закључио је да сваки Србин треба да буде претплатник *Привредника*, односно сарадник и помагач и заузима за привредно унапређење српског народа. Узор српској омладини је систематски рад ком су подређени

[952] Павле Аршинов, *Живот и дела*, Београд 1937. Ст.33.
[953] Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг*, Београд 1996. ст.572.
[954] *Браник,* 15.4.1907. бр.86.
[955] Стеван Симеоновић-Чокић, *Омладинска стремљења на почетку 20. века*, Предратна омладина, Суботица 1929. ст.32.

интереси и методи рада, суседа, Немаца и Мађара. Српска привредна друштва, имала су задатак да привредно повезују, политички расцепкан народ. Рад на економском јачању, требало је спроводити тендециозно и систематски, као противтежу мађаризацији. Постојала је тенденција да сваки угледни Србин буде претплатник *Привредник*а. Укључио се у рад Привредника и свештеник из Панчева Душан Радуловић.[956]

Привредник је захваљујући узорном раду у сваком српском месту имао повереника, како би са поверењем слали шегрте код мајстора на школовање. *Привредник* је са разгранатом мрежом, подизао подмладак средње класе, која ће бити ослонац друштвеном напретку. Стицањем економске снаге, јачао је темељ политичке борбе, која је водила ка националном ослобођењу. Економско повезивање српског народа, остваривало се захваљујући деловању добро организованом *Привреднику, Српској банци, Савезу земљорадничких задруга*. Аршинов је поред практичног рада, уређивао истоимени лист, писао гро текстова, претворио лист у читанку, намењену шегртима. Неуморно је писао и објављивао популарне, и поучне текстове у форми дијалога. Неке књижице објавила је *Матица српска*, а Српска краљевска академија објавила је књигу: *Шта ћемо и како ћемо*. Писао је и слао прилоге у „*Босанску вилу*“ и „*Бранково коло*“. Рад Аршинова, пратила је власт у Загребу. Са избијањем Првог светског рата уследило је хапшење, оптужен је за великосрпску пропаганду, да је радио на отцепљењу југословенских покрајина од Аустроугарске.[957]

Тежњу да прерасту уски оквир друштва у покрет, имали су *Привредник* и *Соко*. Национални рад *Привредника* обухватио је рад пожртвованог Павла Аршинова, уредника часописа *Привредник*. Свестан значаја свога рада, писао је „кулучим на народном послу“. Напредак друштва, по сватању Аршинова, почивао је на средњем сталежу, који није био бројан, зато је активност *Привредника,* усмерена на његово стварање. Циљ повећања броја питомаца је смањење јаза

[956] РОМС ин.бр. 17.078 Привредник-Душану Радуловићу, Загреб 3.4.1912.

[957] Душко М.Ковачевић, *Национални и просветитељски рад Павла Аршинова (1855-1930),* Зборник Матице српске за историју, 1984. Бр.30, ст. 168-170, 173.

између „ученог света“ и народа, како би се зауставила запуштеност друштва и „нездрава политика“.[958]

Просвећивање народа требало је да обавља средњи сталеж. Друштвене прилике, по схватању савременика, указивале су да нема јаког средњег сталежа, да интелигенција потиче из најнижег слоја. Промене у друштву подстицане су у српском друштву од стране *Привредника,* Земљорадничких задруга, женских удружења. Активности *Привредника,* покретале су снажно српско друштво, у правцу не само економског, већ и друштвеног и културног напретка. Почетком 1913. Аршинов је могао да изнесе податак, да је *Привредник,* послао у свет 10.000 питомаца, да сваки дан неко од њих постаје „свој господар“. Упркос схватању да је рад *Привредника* значајан да „већи не може бити“, ипак је то било недовољно да се потисне утицај „туђина“.[959]Питомци *Привредника*, пред одлазак на занат, боравили су недељу две на припреми у прихватилишту у Загребу. Јован Пачу је радио као бесплатан лекар у прихватилишту, пре него се деца отисну преко широке мреже повереника, на учење заната. Претходно су подучаваи српском патриотизму и друштвености. Рад *Привредника* одражавао је тежњу да се превазиђе „запуштеност“ друштвена. Полагана је велика нада у питомце *Привредника,* из чијих је кућа требало да израсте народна интелигенција, која би тиме испунила јаз између народа и интелигенције. Аршинов је истицао као идеал „народну“ политику.[960] Политичке прилике, најверније су приказали савременици, у белешкама и писмима. Аршинов је свет политике, гледао очима трезвеног човека свога доба. Питао се, како да „нас у политици слепци окате воде, отуд у нас тако огорчена, тако дивља борба, у политици, у новинама...“[961]

Иницијатори друштвених активности, попут учитеља Стевана Радића из Ирига, нису могли да остварују замисли, без бројних препрека. Иницијатива „одоздо“ спречавана је „одозго“. Молба влади за покретање српског забавишта, чекала је на одобрење више од пола године, без изгледа на успех.[962]

---

[958] РОМС ин.бр.23 695 П.Аршинов-М.Шевићу, 3.5.1913.

[959] РОМС инв.бр.23.696 Павле Аршинов-Милану Шевићу, 24.1.1913.

[960] РОМС инв.бр.23.695 Павле Аршинов-Милану Шевићу, 3.5.1913. и Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу* и *његов круг,* Београд 1996. ст. 622-625.

[961] РОМС инв.бр.23.696 Павле Аршинов-Милану Шевићу, 24.1.1913.

[962] РОМС ин.бр.15.541 Стеван Радић, 6.3.1909.

Парцијални интереси, малобројних група, узрок су покушаја амбициозних појединаца да покрену у што већој мери друштвена активност Срба у јужној Угарској. Дух времена имао је за императив одлучност представника грађанске класе, да стану на чело српског народа и да учествују у јавном раду. Један од покретача српског друштва је Љубомир Апић. Намеравао је да оснује и уређује *Трговачке новине*, шири привредни програм преко „млађих“, који би „који би брзо освојили симпатије српског народа“. Устаје против радикализма, са образложењем да народ није спреман да прихвати социјализам. Изражавао је потребу да се друштво заталаса, како би се решило тромости и нерада. Зато је Апић хтео српску интелигенцију да окупи у једно коло. Рачунао је на *Соколско друштво*, учитеље Михајловића и Костића. Намеравао је у Шајкашкој започети са покретањем рада „Привредне странке“. Предлагао је и бојкот страних трговаца.[963] Српска трговачка омладина, није имала ни три године касније снаге да оствари идеје. Постојала је и даље намера да покрене гласило српске трговачке омладине, „једног српског акцијског друштва за издавање српских новина“.[964]Што указује на друштвено ангажовање и нове моменте који су указивали на одлучност појединаца да стварају нови друштвени амбијент.

Социјална проблематика задирала је у егзистенцијална питања. Поред тежње да се изврше промене, недостајао је конзистентан однос и економски предуслови. Незнање је умањивало шансе друштвеног напретка. Школски савјет показао је добру вољу, што по свој прилици није било довољно. Намеру да подигне ниво привређивања код српског православног становништва исказао је и Александар Симић, трговац из Босанског Брода.[965] Препоручивао је *Просветном савјету* да штампа календар тајника Савјета др Васића. Речима да би могао бити растурен у тиражу од 100.000 примерака, који би био продаван по 1 к. Новац би се користио за слање „ратарских младића“ у Војводину, да се „уче бољем обделовању“. Предлаже да се деца бирају у еперхијама и сваке године шаљу на школовање. Управни савет са мање заноса примио је наведени предлог. Песимизам се заснивао на искуству и убеђењу да се тешком муком могло продати пет до шест

[963] РОМС инв.бр. 4.250 Љ.Апић, Колшевар, 7.8.1905.
[964] РОМС инв.бр.4249 Апић-Т.Остојићу, Нови Сад 15.5.1908.
[965] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 9.1.1910.

хиљада примерака *Календара*. Зато је Просвјетни савјет нудио само 1000 к. за штампање Великог српског народног календара, „да он буде што већи и што јефтинији“, на простору од 10 табака, по цени од 60 хелера. Задате су и тематске целине календара: пољопривреда, сточарство, поуке о здрављу и животу уопште. Намера је била да се изда једна корисна књига, којим би се стекло признање код народа и подстакло привређивање „тежака“.

Велики управни савет „више пута“ је препоручивао слање шегрта. Акција није добила замах, као код *Привредника*. Говори се о „немарности одбора“,штети по цео народ. Наводи се да „Читаве гомиле беспослене дјеце и одраслих вијају се по нашим варошима, остављени сами себи, без икаква заната, и да су осуђени да буду олош друштва и служе му само на штету и саблазан. Кад се узме у обзир мало бројност нашег српско православног становништва у варошима, његово стално поадање, више умре него што се рађа. Велики број сеоских породица оптерећена су многом дјецом.“ Ова деца у доба када су за занат, чувала су стоку и „послужују тако рећи за оно мало ране“. Управни и просвјетни савјет „гледајући пропадање нашега подмладка“ предложио је општинама да се побрину за рад друштава за збрињавање шегрта. Организованих преко Просвјете у Сарајеву и Привредника у Загребу. Предложено је да се годишње из 350 парохија пошаље 5 деце на занат и трговину, што би за 10 година износило 17.500 школованих грађана вароши. Бројчана премоћ могла је осигурати премоћ у овим крајевима „у данашњој великој међународној утакмици“.

Трговац Александар Симић, изложио је своје схватање, уверен је био да се тешко може продати и 6.000 комада. „Наша маса ратара нити разумије шта је привреда, ... а нити знаде читати.... ако знаде, воли узети календарић с пјесмицама.... да је на најнижем ступњу културе, засигурно најнекултурнији у Европи“. Ситуација је оцењивана речима: „заиста тешка“, јер средстава није било у Просветном савјету, нити Просвјети. „Куда ће гора рђа и несрећа, кад из наших 310 српских православних црквено школских општина не оде на занате годишње ни 300 дјечака, што из самога Сарајева куферашке дјеце оде. Наше вароши попуњују се странцима.. Наше трговачке фирме замењују се германским жидовима. Друге занате и привреду, странци, франковци, Мађари и остали непријатељи србски, које

им је милији и дражи и враг него србско име“. Изражен је и страх, да треба тражити лек, макар био и 12 час, „спомињаће се да је Срба у Босни било“. Намера је била да се у свакој црквено-школској општини оснује школски фонд, да кош у који би сваки парохијан имао дати свој принос, од најмање 20 ока хране, кукуруза, зоби, пшенице.... Приходе је требало крористити за образовање ратарске маладежи, „шаљући их у напредне ратарске земље, банаћанима, сријемчанима, бачванима“. Подучени би били како раду, тако моралу, вери, марљивости, штедљивости, радиности. Оваква организација допринела би да у Босни има мање бескућника, алкохолизма, и „боље би српско сунце сјало“. „овако како је сада не може горе бити“. Србин због незнања пропада, „незнан и потиштен пропада“, док је Шваба и Мађара све више, за кратко време се обогате. Они продају кола дрва за 50 к. а Србин за 4 к. Указао је на слабу иницијативу Срба да уче, да се школују код трговаца и занатлија, док то Јевреји радо чине и постижу успех.[966]

Снажан одјек на Србе у Хабзбуршкој монархији имали су Балкански ратови. Ратни вихор помутио је најтрезвеније, узбуркао духове, распалио старе страсти и уверења. Павле Аршинов, 1912. иако ангажован у *Привреднику*, у Загребу, ослушкивао је прилике и давао суд о њима. Видео је у слави српских победа у Балканским ратовима, моменат када су:„ васкрсли сви косовски јунаци, па свете данас Косово и враћају нам га натраг из руку некрста....“ Аршинов није веровао сопственим очима, убеђен да су Срби на изненађење целог света извршили свој задатак. Назива тај догађај епохалним, „да човек не може мислима да их обухвати“, и изражава наду да ће бити решена кардинална и судбоносна српска питања. Убеђен да после рата настаје период дуготрајног рада, сређивање друштвених прилика, ослобађање наслеђа од Турака, у супротном „добитак може бити фаталан“. Освојено у рату, упозоравао је Аршинов, могло је као „кост у грлу“ да препречи пут у даљем културном напредовању. Надао се да ће бити решено исељеничко путање, које је страшније него што се мисли. Америку је поредио са Косовом. Аршинов је указао на прилике у Загребу, у Хрватској. Означио их речима: „несносно, Хрвати сви одреда нам непријатељују. Сматрају да тај рат тангира њихове животне интересе...зато мора да си пажљив, да се чуваш своје

[966] АСАНУК Ф Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, 9.1.1910;

сени“.[967]Истовремено је и бечка штампа употребљавала пропагандну машину да умањи успех српске војске у Балканском рату. Савременици су до те мере били усхићени победом, да су писали да то „ни у сну снису очекивали“. Време Балканских ратова, називано је критичним, тврдило се „да ми пролазимо кроз најтрагичније време каквог није било од Косова“.[968]

Српска штампа подстицала је организовање рада Земљорадничких задруга, стварања грађанских удржења, попут свештеничког, удружења жена у Босни и Херцеговини. Успостављању међусобних веза допринеле су контакти и сусрети госпођа Савке Суботић и Јелице Беловић. *Српска ријеч,* била је одушевљена доласком „одличне Српкиње“, која се на Илиџи осећала, као да је дошла међ свој народ. Истицана је као пример родољубља „да огрије срца наша“. Књигу госпође Суботић, *Наше тканине и рукотворине*, користила је Јелица Беловић, при писању „технолошког ријечника ручног рада“. Јелица Беловић је истицала значај рада речима „поље које пре ње нико није преорао“.[969]

Летопис је 1911. писао о раду женског удружења, са констатацијом да је „покрет женскиња“ захватио и ратарски сталеж. Текст је прожет сазнањем да је за „унутарњи преображај народни, за његов морални живот кадре су једино женскиње да га преобразе“. Наведено је да се у неким крајевима жене изједначише у друштвеном суделовању. Посебно се издвајала „струја западних крајева“ која је заталасала „наше српске женске кругове у последњих 40 година“. Женске организације ставиле су пред себе задатак да помажу „сиротну класу“, заодевају и исхрањују „сироту“ школску децу, подижу и издржавају забавишта за малу децу, Издржавају интернате за женску децу у Будимпешти и Загребу. Оснивају и организују рад ђачких трпеза у Сомбору, Сарајеву и Мостару. Пажњу су усмериле на живот шегрта, помажу рад *Привредника* у Загребу. Задруге су имале скромну мрежу српских женских организација. Угарска (Банат, Бачка) 26,Хрватска и Славонија 25 Аустрија и Далмација 24, Босна и Херцеговина 15. Поред српских женских задруга постојала су 4 девојачка кола, у Новом Саду, Сомбору, Панчеву и

[967] РОМС ин.бр. 23.694 Павле Аршинов-Милану Шевићу, Загреб 1.10.1912.
[968] РОМС ин.бр. 23.697 Павле Аршинов, Загреб 21.4.1913.
[969] *Српска ријеч*, 12/25.7.1906, бр.95.

Руми. Крајем 1910. Основан је у Сремској Митровици Савез Српкиња, са намером да уједини све добротворне задруге, са седиштем у Загребу.[970]

5.6. Утицај покрета српских добровољаца и глади на решавање националног и социјалног питања

Паралелно са великим ратним сукобом, одвијала се српска ратна драма, чији су актери тражили излаз у националној интеграцији.. Добровољачки покрет, се темељио на историјском искуству и националнополитичким тежњама ослобођења и уједињења. Националне, социјалне, политичке прилике, биле су у време мира генератор миграција, нарушиле су националну структуру простора. Немилосрдни прогони, депортације, интернирање, допринеће кулминацији српског националног питања. Национални рад добровољаца, је спремност на солидарност, жртвовање, ради остварења идеје ослобођења. Истовремено у Босни и Херцеговини, током 1916. услед шестомесечне суше, настаје глад, која је погодила нејач, жене и старе. Изложени ратним патњама, руководе се вековним искуством, у потрази за храном, селе се спонтано и организовано крајем 1917. у Славонију, Хрватску, Срем, Бачку и Банат. Тежња ка заједништву, мотивисала је настанак покрета добровољца, глад је подстакла настанак Одбора за слање деце, састављених махом од учитељица и свештеника. Иако је акција имала карактер приватне иницијативе, власт је вршила надзор, имала увид у поступке, број деце, кретање специјалних возова са децом. Српски народ у ратно време у јужној Угарској је акцијом збрињавања путем организовања Средишњег одбора у Новом Саду, и месних одбора за прихватање, омогућио је масовно спасавање деце Босне и Херцеговине од глади. Изражена добровољна активност је показатељ високог степена народне свести о историјској нужности националног повезивања. Српски национални покрет, подстицан је у различитим временским периодима, разоврсним узроцима, политичким, економским, културним и верским, од стране стране власти. Покрет је изражавао стање духа, националну тежњу и спремност народа да се супростави страном

[970] Аркадије Варађанин, *Женска удружења у Срба*, Летопис Матице српске, Нови Сад 1911. Књ.273. ст.78-80.

притиску. Националним питањем, са позиција империјалног интереса, бавио се дипломата Бењамин Калај, тврдио је да се „српско море“ разлива преко Дрине све до Уне. Аустроугарски министар спољних послова, препоручивао је да се на левој обали Дрине населе католици и тако онемогући српско уједињење.[971] Наступило је и почетком 20. века, време изузетно трагично по српске националне интересе у Босни и Херцеговини. Током Првог светског рата, Аустроугарска је непријатељским односом према српском становништву, допринела стварању покрета добровољаца, који су напуштали моћну царевину Хабзбуршку монархију и прелазили на страну слабије краљевине Србије. Истовремено свест о националном, духовном, културном заједништву, усмерила је масу гладне српске православне деце из Босне и Херцеговине у српске делове Војводине, Славоније и Хрватске. Деца су у потрази за храном, стизали месецима, током 1917. и 1918. на подручје житнице, где су смештани код домаћина, спремних да им понуде спас од најстрашније смрти. Миграција деце у време зимских месеци, за време рата, означиће пут послератне колонизације добровољаца. Контекст дешавања указује на комшијску бруталност, коју су искусили Срби у време Првог светског рата, када су муслимани и Хрвати добили прилику да искажу лојалност Аустроугарској држави. Страдало је 200.000 Срба, након прогона и затварања. Отварани су по избијању рата први логори у Босни и Херцеговини.[972] Само протеривањем, око 5.000 српских породица у Србију на почетку Првог светског рата, створени су услови да се населе углавном санџачки муслимани.[973]

Излаз из деликатне ситуације, наметнуте великим ратним сукобом, преточио се још 1914. у Босни и Херцеговини у добровољни одлазак у српску војску. Национални, социјални и морални мотиви били су одлучујући фактор, израз високог степена националне свести, тежње ка интеграцији српског народа. Егзистенцијална, социјална и национална драма тражила је излаз у националном солидарисању, подизању свести идентитета. Интегрисање се одвијало као израз историјске нужде, почивало је на вери и традицији конзервативног српског

---

971 Томислав Богавац, *Етничка слика Босне и Херцеговине пре и после Дејтона*- Историја 20. века, број 2, Београд 1996, ст. 94.

972 Владимир Ћоровић, *Црна књига,* Београд 1989, ст. 74, 132.

973 Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918,* други том. Београд 1989. ст. 85, 86.

друштва. Израз добровољац одомаћен је као појам за учеснике Кочине Крајине, још с краја 18 века, протеже се кроз 19. век у време првог, другог српског устанка, револуције 1848, босанско-херцеговачког устанка 1875-1878, кроз балканске и Први светски рат.[974] Четнички одреди, настали почетком 1914. укључили су у свој састав пребеге из Аустроугарске, пореклом из Босне и Херцеговине и Срема. Руднички четнички одред, састављен од 320 добровољаца из Босне и Херцеговине.[975] Најмасовнији израз добио је српски добровољачки покрет у периоду 1915-1918. Масовно пријављивање у добровољце започело је српско посланство у Петрограду, крајем 1914. Око 1500 добровољаца успело је са руског фронта да дође 1915. у Ниш. Одлазило се у добровољце са уздигнутом српском тробојком и натписом „за крст часни и слободу златну Срби осветници". Добровољци скупљени у Одеси формирали су I и II Добровољачку дивизију. Јунаштво је исказала I Добровољачка дивизија од 18.500 људи, у бици на Добруџи, где је септембра 1916, само у једној борби страдало је 4000 добровољаца. Дивизија је због исцрпљености повучена, када је избила руска револуција, што је имало утицај на психу и мотиве добровољаца. Попуна десеткованих редова српске војске, наставља се са успехом. Срби дезертери, из аустроугарске војске долазе са источног фронта. Прва бригада успела је да се код Архангелска укрца у бродове и преко Енглеске пребаци у Солун. Друга бригада је преко Сибира, Јапана, преко Океана превалила дуг пут до Солуна.[976]

Политичка позадина указује на комплексност настанка добровољачког покрета. Основни мотив, налазио се у идеји српске народне мисли, идеје уједињења, па је покрет имао морални, политички и војнички значај. Савременик збивања, Перо Слијепчевић је у „инстиктивном патриотизму", видео покретачку снагу, која је у периоду 1915-1917. упркос сукобу два гледишта, „југословенског" и „српског", одржала добровољачки покрет.[977] Српска влада приступила је систематском раду око добровољачког питања током 1916. Министарски савет владе Краљевине Србије 29.2. 1917. донео је одлуку на Крфу, да свако лице које

[974] Перо Слијепчевић, *Наши добровољци у светском рату*, Загреб 1925. ст.1-17.
[975] Милан Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату*, Београд 2014. ст. 24, 25.
[976] *Споменица ослобођења Војводине* 1918. Нови Сад 1929. ст.19-20. и 43.
[977] Перо Слијепчевић, *Наши добровољци у светском рату*, ст.18,21.

буде добровољно ступило у српску војску, да ће бити награђено довољном количином обрадиве земље за насељавање.[978] Добровољци се на Солунски фронт прикључују 1917. са 20.000 војника, у моменту када је српска војска имала само 77.300 људи.[979] Овим чином подигнут је борачки морал, јачала је идеја о братству и једнакости.[980]

Незадовољство односом власти, према српском народу, затим, породицама српских мобилисаних војника, у Босни и Херцеговини, подстицало је револт. Напуштане су војне јединице Хабзбуршке монархије. Шећеров је записао: „покрет је водио наш свет ван домовине, морао је имати у првом реду национално-политички циљ: повратак у ослобођену и уједињену државу на целом нашем националном територију по сваку цену и цену живота“. Закључио је: „наш добровољачки покрет који је у својој суштини био исто што и национална револуција“. Овај покрет после Револуције у Русији укључио је социјална и економска питања, унео је нове димензије. Страх од аграрне револуције утицао је на српску владу да се прилагоди новим условима. Добровољачки покрет се темељио на националнополитичким тежњама ослобођења, и тражењу начина за превазилажење социјалних и психолошоких проблема, везаних за исхрану становништва, чију је егзистенцију доводила у питање, појава звана глад. Писци српске историје, нису заобилазили ову тему, али је истовремено нису ни потпуно обрађивали. Она је била стални пратилац живота генерација, истовремено, појава глади дата је у књигама само као историјска позадина трагичних збивања.

Социјални немири захватли су село, почев од 1917. становништво је отказивало послушност Аустроугарској, настала је појава названа „зелени кадар“, која се везује за војне дезертере. Избегавање службе у аустријској војсци напунило је шуме дезертерима. Анархија је захватила и северне крајеве и Босну и Херцеговину. Село је било захваћено антиратним и револуционарним расположењем, које је тежило измени аграрно-поседовне структуре власништва над земљом. Повратници са фронта доносили су идеје Октобра које су налазиле

[978] Драган Тешић, *Закони Краљевине Југославије о добровољачком питању*, Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца, Београд 1996, ст.283.

[979] Петар Пекарић, *Старо Ђурђево*, Историја насеља, Темерин 1999, ст. 73.

[980] *Споменица ослобођења Војводине* 1918. Нови Сад 1929. ст. 20.

пријем код сиромашних сељака. Социјални бунт пред крај Првог светског рата подстknут појавама везаним за шпекулације и богаћење капиталиста и феудалаца, реквизиције у условима рата и страдања. Несташица хране и одеће само је распирила незадовољство радника и сељака, који су били подстакнути одјецима октобарске револуције. Власт није била кадра да исконтролише горчину сељака наталожену за „десетину поколења“, која је у налету палила беговске куће и чардаке у Босни…. Сложена политичка и социјална ситуација једноставно, принудила је Народно вијеће СХС да донесе Посланицу сељацима 14.11.1918. да би се смирило веома напето стање изазвано социјалним немирима.[981]

Економски услови створени по окончању рата натерали су добровољце да траже земљу. Куће су остављене без мушке радне снаге током рата, ратници су затецали „праву пустош а место загрљаја својих драгих и милих права гробља“. Економски услови живота приморали су добровољце да после рата створе организацију. Крфска декларација је добила практичан значај у решавању социјалноекономске проблематике. Шећеров је спреман да критикује владе које су заборављале на крфски „завет“. Добровољачко питање коришћено је за уско партијске интересе.[982] Критиковао је творце Закона о добровољцима јер су „деформисали саму идејну подлогу давања матријалне државне помоћи добровољцима. Суштина крфског решења...да се давањем земље свакоме, дакле чак и оном добровољцу коме земља стварно не би била потребна, на најтрајнији начин документује признање државе и нације према идеји добровољног пожртвовања појединца за слободу и срећу целине“. Критиковао је признање које је било израз неке врсте плате појединцу за учињено дело. Добровољачко питање наметнуло се после рата додатно као друштвено, политичко, социјално и економско питање, које је држава требало да разреши мерама реформе и колонизације. Постављало се питање броја добровољаца, Министарство војно при српској влади 23.9.1918. прикупило је податак за 21.000 добровољаца, од тога 7000 из Босне и

[981] Миливој Ерић, *Аграрна реформа и колонизацији у Југославији 1918-1941,* ст 100.

[982] РОМС М.14.029. Шећеров, *Историја југословенске аграрне реформе и аграрног законодавства,* ст. 523, 529.

Херцеговине:[983] Видимо да је највише добровољаца потицало из Босне и Херцеговине, једна трећина, што указује на опредељење народа према Србији. Стенографске белешке Уставотворне скупштине 19.4.1921. говоре да је до тада велепоседничку земљу у северним деловима добило 10.000 добровољаца..[984]

Савез добровољаца Југославије имао је картотеку са 40.000 добровољаца. Савез је укључио учеснике босанскохерцеговачког устанка и балканских ратова. Добровољци учесници Првог светског рата, по Дедијеру чинили су 40.000 Срба и Словена из пречанских крајева и 10.000 из Америке.[985] Савез ратних добровољаца основан је 1919. на основу Уредбе о добровољцима, са намером да путем резолуција, меморандума, делегација и разговора, утиче на владу и парламент да се поштују прописи о добровољцима и решава добровољачко питање. Савез ратних добровољаца 1923. поднео је влади Меморандум у којој је подсећао на прописе, обећања и положај добровољаца у другим земљама да је повољнији. Захтевали су одвајање добровољачког питања од аграрне реформе. Тражили су планско насељавање у национално угрожене крајеве.[986]Тек после доношења Закона о добровољцима 1928. утицај добровољаца се поправио. Највише се обећавало у време пре избора. Добровољачко питање, део политичких прилика, заузимало је у *Заставиним* стубцима важно место. Радикали су преко *Заставе* представљани „као искрени пријатељи“ добровољаца. Демагошки су откривали читаоцима чињенице које су одговарале партијским интересима.. „Открили“ су читаоцима 1926. да је било 46.304 добровољаца, од тога је 30.000 са Солуна. Расподељени по покрајинама: Босна и Херцеговина 8.624, Војводина 7.669, Словенија 207, Славонија 1.193, Далмација 2.056, Хрватска 4.286, Црна Гора 219, Словака 306, батаљон Руса 5.402. Остали су 16.304 погинули добровољци Петра Мркоњића,

---

[983] Никола Поповић, *Бројно стање и национална структура добровољаца* Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца, Зборник радова са научног скупа у Кикинди 11 и 12. април 1996, Београд, 1996, ст.281.

[984] Тома Миленковић, *Добровољци као корисници аграрне реформе у Југославији 1919-1941*- Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца, Зборник радова са научног скупа у Кикинди 11 и 12. април 1996, Београд, 1996,ст. 308.

[985] Иван Божић, Сима Ћирковић, Милорад Екмечић, Владимир Дедијер, *Историја Југославије,* Београд 1972. ст. 401.

[986] Драган Тешић, *Закон Краљевине Југославије о борачком питању*, Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца, Београд 1996, ст.283-287, 298.

добровољци из бугарског рата, Руси изгинули на Власини, Босанци у црногорској војсци, батаљон др Пивка, добровољаца из Америке.[987]

Политичке странке и међуратна друштвена јавност Краљевине Југославије прихватила је колонизацију у контексту миграција, као ширег процеса у циљу решавања аграрног питања од кога је зависила душтвена стабилност. Једино је КПЈ питање друштвене стабилности другачије сагледавала. Заузела је одбојан став према колонизацији и колонистима. Иза тога је био став Коминтерне да је Југославија версајска творевина, српски народ угњетачки, зато се до 1935. залагала за разбијање Југославије. Фаворизовање досељењничког елемента по мишљењу КПЈ био је на штету националних мањина. Ревизију и анулирање резултата међуратне аграрне реформе, извршиће партија доласком на власт и спровођењем колонизације 1945. у Македонији, на Косову и Метохији на штету Срба.[988]

Добровољци су грандиозни учесници у стварању прве Југославије, на које се односе прве социјалнополитичке мере, која ће обликовати државу. Колонизација је отворила питање положаја добровољаца у време извођења аграрне реформе. Ова категорија, упркос привелегији права власништва над земљом, суочавала се са проблемима везаним за добровољачке компетенције, доделу поседа, стамбеним проблемом, економским недаћама. Право на земљу остварили су две трећине добровољаца до избијања априлског рата, осталим добровољцима уместо земље требало је издати државне обвезнице. Добровољци су током рата доживели прави егзодус од стране окупатора, протерани, кажњавани и убијани. После Другог светског рата решењем Министранства унутрашњих послова ФНРЈ од 18.2.1947. написано је за Савез удружења ратних добровољаца да је профашистичка организација, забрањен је рад, имовина Савеза конфискована. Поред политичког разлога постојао је и економски, неспремност и немогућност власти да добровољцима из ослободилачких ратова 1912-1918. додели земљу, или исплати обвезнице.[989]

---

[987] *Застава,* 14.11.1926.

[988] Никола Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије,* Нови Сад 1995. ст.375.

[989] Момчило Павловић, *Забрана рада Савеза добровољаца ослободилачких ратова 1947. године,* Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца, Београд, 1996, ст. 395-405.

Глад као појава пратила је живот динарског подручја, шкртог храном, подручја богатог националним и социјалним немирима и покретима, који ће у време Првог светског рата кулминирати. Историјски гледано, миграције су стално присутне, као ратна и послератна појава, као израз (не)моћи, у решавању комлекса питања. Подстрек стално присутних миграција била је турска инвазија, затим аустријско-турски ратови, који су доприносили сеоби са југа на север. Нестабилности на тлу Босне и Херцеговине, допринеле су верске разлике три народа, политичко-економска борба условљена аграрним питањем, појачана балканским ратовима. Присутни су још психолошки, морални, економски мотиви, кметовски систем, пренасељеност становништва. Наведени су бројни узроци, који се непрестано преплићу и укрштају. Јован Цвијић изнео је да на Балканском Полуострву, нигде није већа разлика између земље матице и земље колонизације, него што је између красних области и планинских крајева динарске системе с једне, а Шумадије, северне Босне, Славоније, Срема, Баната и Бачке с друге стране. Отуда се из Црне Горе, старе Рашке и Херцеговине вековима текле миграционе струје према поменутим земљама. Свакој јачој миграцији претходио је висок прираштај, пренасељеност, сиромаштво, глад.[990] Управо је српска склоност ка миграцији, у време ратова и глади, израз виталности духа, спремног да мења простор и истрајава у очувању националног, верског, културног идентитета. Традиција ратовања у четама, буне и устанци, као део живог сећања, преносе се у 20. век. Иако је прорачуната демографска политика аустроугарске власти, вешто креирала јачање католичког елемента, настојала је да очува односе који ни једној страни, све до Првог светског рата неће донети предност. Историчар Милорад Екмечић, навео је, да се одметање у гору повећало у време гладних година. Повећавао се и број кривичних дела, и хајдука, које су власти немилосрдно гониле.[991] Политичке прилике у Босни и Херцеговини условљене су бурним превирањима, ратним годинама, које су довеле до етничких промена, исељавања Срба у Србију. Исељавају се током 19. века, после више епизода Босанско Херцеговачког устанка, између 150.000 и 200.000 Срба, до Првог светског рата

[990] Јован Цвијић, *Сеобе и етнички процеси у нашем народу*, Београд 1922.ст.152,153,154.
[991] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*. I том, Београд 1989. ст.28.

иселило више од 200.000.[992] Исељавање је умањило Србе, после три деценије власти Аустро-Угарске, Србе, са 51% пали су на 43%. Угрженост у социјалном погледу српског односно православног становништва указује 1910. и етнички састав становништва.[993] Повећање римокатолика условљено је било досељавањем страних етничких група. Затицали су заостало патријархално друштво, верски подељено, и неписмено становништво. Писмених грађана је само 11,95%, сељачог становништва било је 87%. Наведени подаци указују на деликатне друштвене прилике, заостало друштво. Историјски развој оптерећен је бројним конфликтима, који су имале за последицу пад прираштаја. Први светски рат изазвао је највећу демографску катастрофу, управо због последица рата и глади.

Живот у Босни и Херцеговини, оптеретио је аграрни проблем, као економски и политички узрок сталних аграрних немира и буна. Економска структура становништва упућује на поседовне односе, где су Срби са 26% слободни сељаци и кметови са 74%. Аустроугарска није желела да укине феудалне односе и ослободи сељаке кметства. Услед бројних конфликата, остала је неприхваћена политичка власт окупатора. Нерешени аграрни, друштвени и социјални проблеми оптерећивали су живот, стварали констатнтну тензију која је стремила разрешењу. Неравноправност у друштвеном, економском и социјалном статусу православног српског становништва биће узроком незадовољства, буна и сеоба. Спроведено је и после Првог светског рата, планско пресељење унутар границе државе СХС, ради решавања питања хлеба, повукло је православно становништво махом у источни Банат, северну Бачку, затим Косово и Метохију, и Македонију.

Глад као појава, у време мира и рата, стално је лебдела, била претња егзистенцији, утицала на кретање становништва, у изузетно тешким годинама доносила смрт. Глад је косила становништво, измучено од ратне неизвесности, траума везаних за прогон, интернирање, затварање. Становништво је трпело последице посустале ратне привреде, недостатка хране. Монархију је у Првом светском рату, поред војних проблема, стања на ратишту, највише притискало

---

[992] Томислав Богавац, *Нестајање Срба,* Ниш 1994, ст. 237.

[993] Никола Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918-1941*, Нови Сад 1968. ст.102.

прехрамбено питање. Аустроугарска је по изјави војног министра из априла 1917. имала материјалне и људске резерве до зиме 1917.[994] На основу наредбе од 16.8.1916. спроведено је снимање залиха животних намирница, чији је биланс изразито лош, па је за 1916/17. за исхрану било позтребно увести 10.000 вагона жита. На интервенцију Заједничког Министарства финансија и Земаљске владе у Сарајеву, могло је да буде одобрено 16.000 вагона из Мађарске, угарска влада то је смањила за 4000 вагона. Мањак је приморао власт на ново редуковање квоте на 6 кг жита, што је становништву пало тешко, јер му је главна храна био хлеб. Посебно погођени били су јужни и источни котори из којих је становништво бежало пред непријатељем и било евакуисано због ратних операција, а вратило се тек 1916. Влада је том питању посветила пажњу преко двеју институција: *Центра за опскрбу животних намирница* и *Департмана владе за ратну опскрбу.* Влада је слала помоћ, али не у довољној мери. Прве вести о смрти од глади стизале су у пролеће 1917. Сеоске старешине и жандари били су задужени да о сваком случају пошаљу извештај. До првог априла 1918. из мостарског округа се иселило у потрази за храном 1.533 лица, из бихаћког 5728, из тузланског 50 лица, која су углавном отишла у Хрватску, Славонију и Угарску, на пољопривредне радове. Чисто приватна акција, подржали су је верски достојанственици свих вероисповести, па је до половине априла у Хрватској и Славонији смештено 3.759 римокатоличке деце и 1909 православне и 120 муслиманске, у Сарајеву су основана два дома за ратну сирочад, а трећи је планиран.[995]

Глад је имала психолошку, социјалну димензију, која је довела до ратне колонизације деце, по чијем обрасцу је извршена послератна колонизација. Поред наведених узрока, током 1917. завладала је глад, расељено становништво без алата, сточног фонда, затекла је суша у лето, у зиму цича. Помрло је у Босни и Херцеговини, по званичним статистичким подацима, од глади 100.986 деце до десет година старости. Захваљујући приватној иницијативи, акцији широких

---

[994] Богумил Храбак, *Дертерство, зелени кадар и превратна анархија у југословенским земљама 1914-1918,* Нови Сад 1990, ст. 41

[995] Ђорђе Микић, *Аустроугарска ратна политика у Босни и Херцеговини 1914-1*918. Бањалука 2011. ст 327 ст.

размера, спаса ради, одведено је у Хрватску, Славонију и Војводину 12.270 деце из Босне и Херцеговине, како би се прехранили и спасли од смрти.[996]

Глад у Босни и Херцеговини, добровољачки покрет су мотиви за покретање питања српске националне интеграције. Снажно присутне манифестације глади, у време рата, узнемириле су српско становништво, у јужној Угарској, које је спровело акцију збрињавања деце. Током зиме 1917/1918. хиљаде деце, специјалним железничким композицијама кренуло је из Босне и Херцеговине у Војводину. Босанско-херцеговачка деца нашла су се у Војводини, због глади, појаве широких размера, која се до тада није памтила. Помор деце ширио се као епидемија. Војводина је истовремено патила у рату, оптерећена реквизицијом, знатно смањених резерви хране, спремна на солидарност. Како би спречили да се број српских гробова повећа, прикључили су се акцији Средишњег одбора за заштиту породица мобилизованих и погинулих војника из Хрватске и Славоније, установљен при Земаљској влади у Загребу.

Пораз на фронту, велики губици у људству, пад производње, несташица прехрамбених производа, масовно дезертирање из војске, појава „логоша“ и „зеленог кадра“ заоштриће националне, социјалне и политичке проблеме. Питање опстанка Монархије заоштравало се током 1917. након ублажавања мера ратног режима и буђења политичке активности. Незадовољство становништва режимом утицало је на стварање одбора који су у почетку имали хуманитарни, затим национални и политички значај. Тим поводом крајем 1917. године настао је у Новом Саду Средишњи одбор за Бачку, Банат и Барању ради прихватања ратне сирочади из Босне и Херцеговине.[997]Поред хуманитарног рада Одбор је себи ставио у задатак да припреми Војводину за отцепљење од Угарске и Присаједињење Србији.[998]

Сплет догађаја је подстицај за настанак и рад Одбора за смештање православне босанско-херцеговачке деце у Новом Саду. Установљен са 14 чланова,

---

[996] Перо Слијепчевић, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, ст.233

[997]Љубомирка Крклуш, *Војводина у време присаједињења Краљевини Србији 1918,* -Зборник, Присаједињење Војводине Краљевини Србији, Нови Сад 1993, ст.13

[998] др Стефан Чакић, *Улога српске православне цркве у присаједињењу Војводине* Краљевини Србији 1918, -Зборник, Присаједињење Војводине Краљевини Србији, Нови Сад 1993, ст.180

настао 14.12.1917. Председништво одбора чинили су: Зорка С.Лазић, (Нештин, 1878-Нови Сад, 1.12.1948)синовица Светозара Милетића удала се за писца Симу Лукиног Лазића, сама публициста и уредник. Писала је о женском питању и теме из педагогије. Власник и уредник листова *Врач погађач* и *Дечије новине*. Сарадник листова *Застава, Женски свет, Жена, Књижевни југ.* [999] Затим, др. Коста Хаџи, Јелена Остојић и др. Игњат Павлас. Одбор је 17.12.1917. издао проглас Србима и Српкињама Војводине, са апелом на дарежљивост и милосрђе, према браћи у невољи. Апел је указивао на хумани и национални аспект, изражен кроз мисли и осећања исписана у прогласу. [1000]

Други извор указује да је Новосадски Средишњи одбор држао своје седнице у Дому српске трговачке омладине, Српској вишој девојачкој школи, односно Српском учитељском конвикту и канцеларији др Миливоја Поповића. Одбор је по том извештају имао 14 чланова: Зорка С.Лазић, Јелена Остојић, др Коста Хаџи, Ђорђе Велић, Меланија Стакић, Душан С.Монашевић, др Игњат Павлас, Евица Павковић, Даница Томић, Јаша и Милица Томић, Мита Ђорђевић и Душан С.Марковић. Одбор је у свом саставу имао истакнуте личности, које ће убрзо преузети Српски Народни Одбор, организацију власти у прелазном периоду, времену слома Аустро-Угарске и успостављања власти Краљевине СХС. Мукотрпан је био пут за покретање акције, народ опседнут последицама рата живео је у страху и тескоби. Зорка Лазић је председница новосадског одбора, затим члан одбора за Заштиту деце. Градско поглаварство, званична сведоџба Зорки Лазић да је урдник *Дечијих новина, Врача, Кола напредних женскиња*. Водила акцију за националну пропаганду, уверење се издаје ради признања „година рада на национално-просветном пољу“ да је водила акцију „за националну пропаганду“.[1001] Зато је у два маха покушала да покрене акцију спасавања гладне деце из Босне и Херцеговине. Чинила је то у време када је акција Хрвата била у замаху. Збрињавање је споро заживело, страх да ће задоцнити приморао је да напише преко 300 писама у разна места, како би подсетила „своју браћу и сестре“

[999] *Лексикон писаца Југославије*, књ. 3, Матица српска 1987, ст. 621

[1000] *Службени лист Дунавске бановине*, Нови Сад 1938, ст.4 и *Споменица ослобођења Војводине 1918*. Нови Сад 1938, ст. 24,25.

[1001] ИАГНС Ф 150 бр. 14,278/ година 1923..

да не чине само хришћанско дело „него испуњавамо и своју националну дужност; спасавамо народу потомство“. Зорка Лазић наводи да је писала отворено, искрено, „велеиздајнички“, јер случајно у тај мах не беше цензуре“. Послао је Одбор преко 10.000 штампаних писама. Опет је успех изостао. Она наводи да је помрло 160.000 деце, а да је само 20.000 спашено. Заслугу за највећи део спашене деце имали су Хрвати. Разлог за равнодушност према деци видела је у понашању савременик. Једни окренути стицању богатства, други славе, а највећи преживљавању, нису уочавали недужне жртве рата, остављене саме себи, заборављене.[1002]Поред личног обраћања истакнутим личноситиа широм Војводине, оглашава се преко *Дечијих новина*. Преко песме писне у десетерцу, у маниру епске песме, настали су стихови који актуелизују скупоћу и немаштину:

Рани мајка два сина нејака.
У зле дане, у године гладне.
Кад је била понајскупља рана.
Ока брашна тридесет динара.

Аутор је настојао стихом заинтересовати читаоце, у дане кад је још скупља храна, пробудити емоције и укључити у акцију солидарности, „јер ти сиротићи, који су дошли, који долазе и који ће још доћи-то су деца браће отаца наших и јетрвица матера ваших. То су браћа и сестре ваше...“[1003]

Зорка Лазић је описујући тренутну немоћ, написала да је први пут зажалила што је сирота па није учинила што је требала, но учинила је оно што је могла, покренула је *Дечије новине*. Дубоко жалећи губитак српског поколења, она пише „То је окрњена наша снага, подсечене жиле наше садашњости и будућности. Но нема те правде и силе, која би нам могла тај губитак вратити. Нема те освете, нема те славе, која би нас могла заслепити, да те невине жртве заборавимо!“ [1004]

Акција је у старту ометана од великог жупана у Сомбору, 18.2.1918. Ометао је смештање деце, под изговором да нема писмено упутство. Одбори у Сарајеву, Загребу и Новом Саду, затим вршачки владика Гаврило Змејановић, тражили су поред одобрења и оброк животних намирница за смештену нејач и сирочад. Тек

[1002] *Дечије новине*, Нови Сад 1.1. 1919, број 5
[1003] *Дечије новине*, Нови Сад, 1.11. 1918, број 3
[1004] *Дечије новине*, Нови Сад 1.1. 1919, број 5

27. 2.1918. из Загреба стигло упутство да је слање допуштено за цело подручје Угарске. Владика темишварски Георгије Летић, јавио је 23.2.1918. Новосадском одбору да ће власти дозволити смештање по упутству, које је издао министар. Торонталски жупан наредио је неколико дана касније издавање оброка животних намирница придошлој деци. Исту наредбу издао је велики жупан Срема тек 4.8.1918. Градоначелник Новог Сада известио је Великог жупана да су деца која су услед недостатка основних средстава за живот напустила своје домове у Босни и Херцеговини смештена у Забавиште у Ченејској улици.[1005]

Први транспорти стигли су почетком 1918. у Бачку, бројали су 50 до 100 душа. Смештени су у Нови Сад, на салашима и околини. Затим С. Бечеју, С.Сивцу и др. Интезитет стизања бележен је у Винковцима, Броду. Транспорт у Винковцима од 18.2.1918. имао је 270 деце, транспорт приспео у Брод 28.2.1918. имао је 300 деце, затим 13.3.1918. дошло је у Винковце 650 деце, два дана касније још 230. Потом 17 3. 1918. пристигло још 180, да би 4.4.1918. дошло 600 деце. Упућено је за В.Кикинду 20.4.1918. године 300 деце. Послато у априлу и мају за Вршац 300 деце, Земун 30 деце, јуна месеца за Панчево 200 деце....[1006]

Након сарајевског атентата, била је пресечена свака национална акција. Манифестација солидарности са браћом из Босне и Херцеговине, био је значајан корак у изражавању националних и хуманих осећања. Зато је ангажовање Срба из Војводине имало прворазредни заначај. Одбор је радио на пословима око чувања и смештања босанске деце. Одбор су водили председник др Коста Хаџи, тајник Јелена Остојић, благајник Душан С. Монашевић.[1007]Једино место окупљања српског живља у Новом Саду била је болница Добротворне Задруге Српкиња Новосаткиња. Она је у време Првог светског рата, када су била забрањена српска душтва и штампа, збориште у којем се за време депресије народ соколио, верујући у лепшу будућност. Простор је обезбеђен од Српског учитељског конвикта, захваљујући Аркадију Варађанину. Учитељски конвинт служио је за окупљање Средишњег одбора за смештање и помагање босанско херцеговачке деце, из тога одбора се развио и Српски народни одбор, који је организовао власт у доба слома

[1005] ИАГНС Ф1 киг 6186/1918.
[1006] *Споменица ослобођења Војводине 1918*. Нови Сад 1938, ст. 25
[1007] МС ДК 228, Друштво за заштиту деце, Нови Сад 1918, Плакат

Аустро Угарске монархије.[1008]Значајну улогу имала је Марија Плавшић, подпреседница 1914-1918, вршила је дужност председнице Добротворне Задруге Српкиња Новосаткиња.

Акција је започела организовањем Месних одбора ради пријема деце по целој Војводини, што је наишло на општи одзив међу општинама. Тако да су први транспорти могли бити одмах упућивани. Заслуге за организовање акције за прихватање деце имао је вршачки владика Гаврило Змејановић, темишварски Георгије Летић, и председник Српске црквене општине у Великој Кикинди, Марко Богдан. Акција се раширила, како је то написао Димитрије Кириловић „*да није било онде готово ни једног српског места које није пријавило већи или мањи број српских домаћина, да желе да приме босанско-херцеговачку децу. Исто тако и у Бачкој било је доста општина које су одмах прискочиле браћи у помоћ“.* Глас новосадског одбора одјекнуо је и до најудаљенијих Српских оаза тадашње Угарске. Тако, српска црквена општина у Сент Андреји, код Будимпеште, шаље у Нови Сад 1069 круна на име помоћи за акцију босанско-херцеговачке деце: Расута у мађарском мору, јављала се истог гласа, српска колонија у Дебрецину, затим, места у Банату: Деска, Батања. Имали су исти став, који се понављао као рефрен: „*Нисмо ради да изостанемо иза наше остале браће....* “[1009]

Пред крај рата, стихија је надвладала намеру Монархије да очува власт, која је била уздрмана војним поразом, социјалним превирањем под утицајем Октобарске револуције. Појава зеленог кадра, дезетерства из војске одражавала је немоћ власти. Највећи утицај у народу крајем 1918. имао је Јаша Томић, под чијим је утицајем и угледом организован збор у Новом Саду. Талентом бриљантног говорника утро је пут схватању да треба после рата спречити несрпску одмазду, јер су то учинили несрпски суграђани. Ради очувања „реда и мира“ створена је „Српска народна стража“ и Српски народни одбор под председништвом Јаше Томића. Одбор је настао из Средишњег одбора за Банат, Бачку и Барању за прихватање и смештај деце из Босне и Херцеговине. Формиран 14.12.1917. у Новом

[1008] *Женски покрет у Војводини*, Нови Сад 1933, ст. 190-194.

[1009] *Службени лист Дунавске бановине*, Нови Сад 1938, ст.4 и *Споменица ослобођења Војводине 1918*. Нови Сад 1938, ст. 24,25.

Саду. Међу члановима одбора били су најутицајнији радикали Коста Хаџи, Мита Ђорђевић, Милица Јаше Томић, Јаша Томић се прикључио при повратку из интернације. Политичке странке и групе узеле су учешће у раду одбора. Захваљујући хуманитарном раду широм Војводине Средишњи одбор формирао је више одбора како би сместио неколико хиљада гладне деце из Босне и Херцеговине у Војводину. Организација социјалног карактера прерасла је захваљујући потребама у политички орган Српски народни одбор.[1010]

Полазак деце из раштрканих места, удаљених од градова, без путева и железнице био је скопчан са муком. Путовало се прво пешке од Фојнице до Невесиња 18 км, затим, услед смрзавања пута, крајем децембра 1917, аутомобили нису могли ићи узбрдо, зато су деца морала кренути пешице до Мостара 42 км. Требало је да 60 мање деце пешачи два дана, водио их је поп из Невесиња Душан Гачиновић. Тегобу путовања осетила су и деца коју је водила учитељица Мара Војнаровић. Праву Одисеју искусило је група од 62 деце, који су кренули из Невесиња у 6 сати ујутру у Мостар. На путу их је после 8 км пешачења затекла вејавица, која је „промочила“ оскудну одећу. Превоз аутима није био могућ, зато су пешачили 8 км од Бакрачуше.до Буска Ито се време променуло и почело невреме, грмљавина и киша. Учитељица је морала деци да обезбеди храну, преноћиште, скува пшеничну кашу. Узели су приликом спремања јела плот и изложили.[1011] Обе дечије колоне журиле су на воз, водиле су борбу са временом, глађу, немаштином како би стигли 26.12. 1917. на специјални воз који је од Мостара ишао ка Броду. Децу су пратиле мајке и старија браћа и сестре, опроштаји су били увек више него дирљиви. Тако је 22.јануара 1918. приспела у Ириг група од 100 деце. На челу акције била је учитељица Јелка Бошковић, после рата председник Српске женске добротворне задруге. Она је учествовала у организацији смештаја деце по породицама, вршила готово свакодневни надзор и водила бригу о условима живота деце. Посебан Одбор водио је бригу о босанској деци. Међу члановима Одбора за бригу о деци у Иригу, био је и правник и публициста Милан Костић. После рата

[1010] Лазар Ракић, *Јаша Томић,* Нови Сад 1986, ст.288 и 289
[1011] *Народна заштита*, број1 и 2, 1918, ст. 31,32.

ова су деца враћена родитељима.[1012] Рад са ратном сирочади заокупио је и супругу историчара Васе Стајић, обоје су настојали да ублаже постојеће невоље.[1013]

Питање збрињавања босанске сирочади током Првог светског рата присутно је у различитим круговима и местима српског народа. „Малих Босанаца“, ратне сирочади, било је фебруара 1918. у манастиру Хопову, о њима је бригу водио монах др Августин Бошњаковић. Родом из Ковина, свршио гимназију у Новом Саду 1886. богословију 1890. у С.Карловцима, богословски факултет у Черновицима 1892, филозофију у Јени 1893. Ступио у чин 1895. у манастиру Војловица, 1905. архимандрид манастира Хопова. Бавио се економијом. [1014]. Обраћао се дописницом 27.2.1918. пароху Милети Јакшићу у Српску Црњу. Пресретан због отопљавања, писао је са радошћу о малим дошљацима.[1015]Неколико месеци касније др Августин Бошњаковић пише Милети Јакшићу, о успесима оствареним у школовању приспеле гладне деце..[1016]

Збрињавање деце из Босне укључило је и адвоката, Стојана Јакшића, који је упутио је допис 11. јуна 1918. брату Милети Јакшић у Црњу.[1017]Свештеник из Белог Манастира известио је новосадски одбор, речима: „Деца су таквом усрдношћу и сажаљењем примљена, као да су својим родитељима дошла. Кад сам походио други дан децу нисам их познао. Сви су већ били преодевени, умивени, весели и светла изгледа. Будите уверени да се не прави разлика између рођене и примљене деце“. Извештаји наводе да су јади родитеља, утолико већи, због непознате удаљености, непознавања краја и неимања информација о деци. Велики управни и просветни савет у Сарајеву био је опседан од родитеља, који су тажили информације о деци. Измишљотине о рђавом дочеку, биле су повод да родитељи траже повратак деце, да се наводно кољу и од њих „праве кобасице“. Велики управни савет у Сарајеву, зато је написао:„ Ови гласови, и уколико на први поглед будаласти и смијешни, утолико су страшни за саму акцију, јер прости сељаци

[1012]Др Милан Костић, *Из Првог светског рата 1914-1918*, ЗМС за историју бр. 51, Нови Сад 1995, ст. 159/160

[1013]*РОМС 9316 Парох Теофановић-Васи Стајић* 1924.

[1014] Мата Косовац, *Српска православна митрополија Карловачка,* Карловци 1910, ст.180.

[1015] РОМС 10.914 Бошњаковић др Августин- Јакшићу Милети, 27.2.1918.

[1016] РОМС 11.215 др Августин Бошњаковић-Милети Јакшићу, на Петровдан 1918.

[1017] РОМС 11.303 Стојан Јакшић-Милети Јакшић, 11.6.1918.

вјерују у то и траже од овог Савјета, да се дјеца врате натраг“.[1018] Димитрије Кириловић пише да је било само неколико случајева враћања и бежања деце родитељској кући. Деца су се брзо привикла на нове прилике, јер су примана од хранитеља као рођена. Дати су на похађање основне школе и заната. Мушка деца у кући пољопривредника обављала су пољопривредне послове, док су женска обављала кућне послове. Боравак босанско-херцеговачке деце показао је по Кириловићу „да је Србин Србину брат и у највећој невољи“.[1019] Подаци нису потпуни јер многи спискови нису стигли, што онемугућава реконструкцију. Смештања деце примио се град Кикинда, збринуо је 800 деце, околина 2400. Истакао се у Кикинди у организацији подухвата Марко Богдан. Долазе након Св. Саве у Панчево, први транспорт стигао је преко Земуна, бројао је око 200 деце. Описан је следећим речима: „Гола, босонога, изгладнела, на цичи зими стигла су у Панчево. Још истог дана раздељени су по српским домовима, од који су најсиромашнији са одушевљењем грабили за децу“. До Духова таквих транспорта било је 15, распоређени су по целом Банату. Упркос бризи многа сирочад су платила главом услед животне изнурености, изнемоглости и назеба. Торонталска жупанија имала је намеру да збрине 1109 деце, Чанадска 130, Вршац 88, Војка 30, Обровац 30. Лични примери указују на Јоцу Вујића, велепоседника и колекционара у Сенти, примио је 10 деце и жену да их пази.[1020]Најважнију улогу у смештању деце имао је Новосадски одбор, он је упућивао даље или смештао уз помоћ месних одбора, у којима је водећу улогу имала мушка и женска омладина. Добровољним прилозима грађана намиривани су путни трошкови, прехрана на прелазним станицама, одећа, обућа...Најорганизованије су биле црквене општине, оне су ефикасно радиле на скупљању прилога. Скупили су у Сент Андреји 1069 к. Врањеву 1610 к, Старом Сивацу 5000 к, Алибунару 181 к. Вршачки владика Змејановић скупио је у својој епархији 52.904 к, Српска Колонија 162 к. Бачка Паланка к. 105, Нови Сад к.156, Панчево к. 379, Товаришево к.161, Мол к.65,

[1018] РОМС 11.303 Стојан Јакшић-Милети Јакшић, 11.6.1918.
[1019] *Службени лист Дунавске бановине*, Нови Сад 1938, ст. 4.
[1020] *Споменица ослобођења Војводине*, Нови Сад 1929, ст.26, 132, 145

Омољица к.25, Јарковац к.73, Избиште к.127, Уљма к.65, Орловат к.117 , Вршац к.320 , Новосадска градска болница к.116..[1021]

Глад је и после рата латентна појава, коју попут великог пожара није било лако стишати. Обласни одбор Народне одбране Нови Сад тражио је од „Напреднх женскиња“ 1920. од да одвоји из друштвене касе новац, речима: „Глад је у Херцеговини и Далмацији, Црној Гори и Лици“. Што говори да се глад није лако смиривала, зато је апел упућиван без задршке свим друштвима и родољубима.[1022]Средишњи одбор имао је два стална ревизора, учитеље, Митровића и Крајшумовића. Они су обишли Хрватску, Славонију, Срем. Банат је обишао Митровић и оставио извештај: „Телесно стање наше дјеце изнад сваког је очекивања; свако дијете чини утисак здраве, тјелесно сачуване дјечије снаге. Храном су добро снабдевена. Месо, поврће и зачини и овде често неукусно справљени, но боље него код нас. Негде дјеца пију са хранитељима ракију. Одевају се доста слабо (хранитељи неће да јављају Главном одбору о овој потреби, премда је Главни одбор у Загребу, увек изашао у сусрет). Куће су ниско саграђене. Чистота прилична. Дјеца су даровита и у свем показују природну интелигенцију, највише у школи. Код хранитеља је развијена она благородна црта да ће подјелити све са дјецом, чији су родитељи вјешани, убијани за идеју слободе. Највише су харале болести: тифус, богиње, инфлуенца, срдобоља. Примећује се и трахом у Срему. Образовање дјеце преме мјесним приликама, била је редовна настава за неку дјецу, нека су имала недељне школе и појединачно. Најбоље су стајала мјеста: манастир Хопово, гдје су сва дјеца ишла у школу, затим, Бјеловар, Кикинда, Карловци, Моравица, Вршац, Сисак, Вараждин, Вуковар, Недељна школа у Иригу. Средњошколске дјеце има у Загребу, Бјеловару, Карловцима, Митровици, Вараждину, Новом Саду. Повјеренство је било најбоље у Бјеловару, где су радиле агилне г-ђа Марта Поповић-Омчикус и г-ђица Анка Омчикус, које се бјеху свом душом предале у службу хумане акције. Ту је радио и професор Грујић и г. Босанац. Карловаци: г-ђа Кнежевић; Сисак: г. Јанко Дујак; Копривница: госп. Дорчић; Нашице:г. Шипуш; Дарувар. Г. Сртингер: Вараждин: одбор госпођа;

[1021] *Споменица ослобођења Војводине*, Нови Сад 1929, ст.25,26.
[1022] РОМС М.7219 Обласни одбор Нови Сад, Народна одбрана-Напредне женскиње

Пазова: Вукосава Шимић; Земун:др Авакумовић; Вуковар: Лепосава Станић; Митровица: Вучковић; Рума-Нови Сад као нека централа за Војводину и Кикинда са својим одбором. [1023] Митрополија Карловачка поводом Дечијег дана 28. јуна 1919. упутила је епархијама Окружницу по предмету помагања акције „Друштва за заштиту деце“, наређено је да парохијско свештенство одржи проповед о значају помоћи деци „која су будућност народа нашег“ и „пронети по један тас који ће видљиво обележен бити“ а прилоге послати наведеном друштву. Убрзо је упућена и друга Окружница од епископа темишварског Георгија, у којој се наводи да ће при одабирању монашког подмлатка и пријему у манастир имати првенство ратна сирочад.[1024] Подаци о броју збринуте деце су различити, међутим проблем несташице хране је присутан у Србији, Црној Гори, Македонији, како у време рата, тако и годинама након завршетка. Деца су покренута у свој завичај у пролеће 1919. под надзором повереника. Остало је послератних година, доста деце и жена у Војводини на школовању, учили су занат, трговину.[1025]Новосадски одбор за смештање и заштиту деце прерастао је 1919. у Одбор за заштиту југословенске деце за Бачку, Банат и Барању са седиштем у Новом Саду.

[1023] *Споменица са I конгреса жена Краљевства Срба, Хрвата, Словенаца*, Београд 1920. ст.65

[1024] *Српски митрополијски гласник,* број 6, 8 и 9, 1919.година

[1025] Гојко Маловић, *Сеоба у Матицу, Спискови српских оптаната у Мађарској 1920-1931,* Нови Сад 2010, ст.238,357,358.

6. Време културног препорода

6.1. Суочавање традиционалног и модерног

Књижевни теоретичари су период 1900-1918. препознали време остварење највиших домета у српској култури. Писци модерне, заузимају значајно место у српској књижевности и култури, због остварења изузетних литерарних дела. Наслеђени утицаји, остварили су различите системе вредности, допринеће формирању нових културних образаца. Привредне промене, биле су особене, на различитим подручјима српског живота. Феудални турски систем, упркос промени политичке власти, очувао се у Босни и Херцеговини, Косову и Метохији и Санџаку. Промене у привреди и друштву, омогућиле су напуштање патријархалних форми, формирање модерног друштва. Српско друштво је у моменту таласа модернизације, каснило у друштвеном развоју, истовремено није политички, друштвено и културно интегрисано. Међутим, осећао се утицај новог доба, преко друштвеног раста и развоја, обухватио је српско друштво, различитим интезитетом. Постојале су битне разлике између сеоског и градског подручја на простору Аустроугарске. Модернизација је брже продирала на угарско подручје, спорије у Босни и Херцеговини. Западноевропски културни круг имао је од краја 17. века, утицај на живот Срба јужне Угарске. Уместо традиционалних вредности, захваљујући деловању у области културе, прожимањем утицаја, почетком 20. века, наступиле су промене. Носилац промена, млада грађанска класа, захваљујући разгранатим привредним везама, шири идеје новог доба. Остварене промене, омогућиле су настанак и развој југословенске идеје и покрета. Нова српска грађанска елита, формирана у европским универзитетским центрима, постала је носилац промена. Српска друштвена елита нашла се у недоумици, подељена на српско национално и југословенско схватање.

Књижевни покрет почетком 19. века започео је културну и националну мисију у Трсту, због разгранатих трговачких веза са Далмацијом, Босном и Херцеговином, Бечом и Будимом, раширио се и узео маха.. Читалачка публика почетком 19. века тешко се ширила, није прелазила Саву и границе Хабзбуршке

монархије. Крајем 19. века, настала је нова политичка, друштвена, економска, просветна клима. Тек стасала српска интелигенција, формирана у различитим универзитетским центрима, унела је у културни живот разнолика схватања и погледе. Упркос тежњи ка културном јединству, присутна је подела на политичко-културне области. Посебно су биле изражене поделе на релацији Загреб-Београд. Рад на духовном уједињењу, Новаковић је истицао и доживљавао као трајан процес, на коме је требало истрајавати. Разбијени делови српског народа могли би постати целина, сматрао је Новаковић, захваљујући језику, народном духу, култури и просвети. Нови моменат, везује се за балкански рат 1912-1914. допринео је схватању да се успех одразио на веће промене, него мир за дужи период. Успех на бојишту, подстакао је општи полет, обележио већ делотворан рад у области културног стваралаштва. Деловали су појединци кадри да остваре епске снове, везане за традицију и покрену модернизацију. [1026]

Традиција подразумева наслеђе, које се ослањало на византијско-православно средњовековље, светосавску духовност, скарално градитељство и уметност Немањића. Ослоњено на народно стваралаштво и епску патријархалну поезију. Стваралаштво Срба, историјски и хронолошки гледано, распростире се од Хиландара до Сент Андреје, од Поганова до Крке. Духовни лук српске културе разапиње се од Савиног житја, до надреализма и постмодерниста. По схватању теоретичара, српска култура за осам последњих векова, није имала једно, већ више средишта, која нису била на њеној националној територији, изложена је спољним утицајима који су амбивалентни. Духовно стваралаштво подложно је утицају економије, политике. Духовно стваралаштво надживљавало је ратове, националне, духовне кризе, победе и поразе.[1027]

Традиција је чувала српску мисао, успомену на самосталну државу, путем народног стваралаштва. Песник, Лаза Костић, народну поезију назвао је „народном библијом“, и народном религијом.[1028] Отуда везаност за изузетно снажно народно стваралаштво, на које ће се ослањати ствраоци модерне. Богата историја, исказана кроз низ трагичних догађаја, јунака, и епских певача, остварила је културу кадру да

[1026] Стојан Новаковић, *Српска књига,* Београд 1900., ст.1-30, 71-89.
[1027] Добрица Ћосић, *Српски духовни простор,*Зборник радова, Бања Лука 1999. ст.31-38.
[1028] Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг*, Нови Сад 1996. ст.59.

уметничким изразом премости успомену на народну државу. Иако се уметност суочила са појавама везаним за дисконтинуитет државе, очуван је континуитет народног стваралаштва, истрајавањем народног певача, подстакнута је борба за опстанак. Значајан просветитељски моменат, био је од народа прихваћен читаонички покрет. Васа Стајић, бележи оснивање српских књижница, почев од 1830. у Митровици, Земуну...Нове културне установе, ће „покренути просветно стање српског народа да се изједначи с народима, који су му у култури и просвети измакли...“. Следећи корак, било је стварање интелигенције, која ће српски народ „просветити, оплеменити“. Читаоница је доживљавана као „баштина“ дедова, у културној утакмици да се народ не „одроди“. Културне и просветитељске тежње, ишле су у смеру да „вежу“ Србе, радознале и жељне знања. Спремне да читају: Милетића, Доситеја, Бранка и Његоша, Матавуља, Војновића...да дознају мисли Брана Петронијевић, да на свет гледају као Борисав Станковић... Књига је са развитком српске државе, захваљујући утицају Матице српске, окретних трговаца и свештеника, прелазила Саву и Дрину, ширила се међу Србима у Босни и Херцеговини. Српске читаонице у Босни и Херцеговини, имале су у књижном фонду издања *Српске књижевне задруге* и *Матице српске*. Путем књиге ширио се нови свет идеја. Појавио се нов културни нараштај, спреман да изнедри новог јунака, Кочићевог, Давида Штрбца. Књиге су шире преко *Новог Србина*, указивале су на Стајићев мисаони свет, мисли научника и националног радника Јована Цвијића. Српска култура нашла се захваљујући усредсређеном таленту, плејаде писаца, у великом полету, чврсто ослањена на народну мисао.[1029]

Упркос продору идеја са запада, српска културна мисао, свесна је значаја „гусларске филозофије“. Милош Ђурић, указује у омладинском гласилу Vihoru, на значај Видовданске етике. Национална мисија, по Ђурићу, није само организација живота у простору, већ се мерила по томе колико је победа извојевало „небеско начело над земаљским“. Указује на стална прегнућа стварања, да културу стварају различите нације, које у њу улажу своје вредности, „да буду једна шара“, да се величина нације мери доприносом у култури.[1030] Димитрије Митрановић, у тексту

[1029] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića,* Novi Sad 1963. st.92. и *Слога*, 23.11.1908. број 47.
[1030] Милош Ђурић, *Видовданска етика*, Vihor, 1914. бр.3.

„*За Југославију*“, позива се на слободу, врлину духа, указује на значај „створитеља Косовске Епопеје“. Пише да је „у камену, песник наше прошлости и пророк будућности, међу нама је жив, и моћан, нама на понос“. Позива се на „часни образ“, истиче да је „слобода врлина духа“.[1031]

Тенденције у привредној политици модернизације Босне и Херцеговине омогућене су мерама владе. Деградација села, са једне стране, а са друге напредак градског живота, подстакнут је стварањем радничке класе и интелигенције. Друштвено обликовање система у склопу Монархије, подразумевао је развој грађанског покрета у складу са општим европским приликама, које су усмерене ка принципима политичке демократије. Преломни моменат за манифестацију одлучне агресивне политике аустроугарске власти и национално револуционарне акције интелигенције наступио је са анексијом 1908. Крајем 19. века, под утицајем реализма читана је руска, немачка и скандинавска литература, која ће постати узор у писању. Јавност је била изложена елити која је креирала свет индивидуалиста, развија се идеја демократа, народњака. Наспрам света културе и уметности, развијала се свест о рационалности у економији, наспрам уметничких идеја модерне, развија се свет реализма у сфери економије и пословања. Новом идејном концепту, у ширењу идеја модерне, сметао је партикулизам јужних Словена. Утицај запада осетио се у Загребу, чија је интелектуална елита 1896. реаговала преко алманаха „*Народна мисао*“. Вођство је преузела „уједињена омладина“, спремна да се изрази интелектуално и морално. Јавио се снажан утицај прашке групе, која се ослањала на радикалну социјалну тематику. Затим у Загребу, нова група интелектуалаца позната под именом „Младост“, тежила је за психолошком литературом. Различита теоретска схватања допринела су сукобу идеја, што је ометало брзе и једноставне промене. Омладина иако расплинута у схватању начина промена, водила је борбу са догматизмом, упереним против мађаронства и конвенционализма. У трагању за идентитетом прихвата различита учења, међу њима и дело руског нихилисте Крапоткина.[1032]

[1031] Димитрије Митриновић, „*За Југославију*“, Vihor, 1914. бр.5.
[1032] Milan Marjanović, *Hrvatski pokret*, Dubrovnik 1904. ст.5-74.

Срби у јужној Угарској, упркос утицају са запада, остали су у живом контакту са српским крајевима на Балкану, не напуштајући завичајну традицију. Непрестано у духовној вези са Русијом, Влашком, Буковином и Грчком, градили су свој особени израз. У појединим моментима, са мање или више успеха, присутна је тежња да ухвати корак, угледа се на западну и средњу Европу. Цивилизацијски развој указује да су деловали уметници и писци европских схватања и настојања да очувају традицију. Западно европски утицаји и тежње запљуснули су српску културу посредством Војводине. Резултат деловања страних утицаја била је духовна разбијеност културног живота Срба, као последица ратова, сеоба.[1033] Народно јединство, није се схватало само територијално и политички, борба за интеграцију водила се путем демократског преображаја друштвено економских односа. Васа Стајић, 1905. наводи, да је први период препорода био књижевни, да је други период привредни и технички, да ће у „далекој будућности“ бити морални. Стајић је писао о „југословенским приликама“, залагао се за јединство српских социјалиста са буржоазијом, да „Срби и српска земља престану бити колонија Германа, која ће омогућавати опстанак школованих и добро плаћених немачких радника, јер купују њихове производе, а шаљу им на прераду своје сировине, какве сировине! Српску шљиву, стоку, вуну!Јер док је тако немамо фабричког радника, коме социјалисти намењују тешку дужност да подмлади, препороди друштво, да изврши досад невиђени преврат...ако желите да Југословен постане пунолетан и да не постоји под тешким туторством Германа“. Устао је против туторства Германа, извоза сировина, заложио се за подизање фабрика и настанак модерног индустријског радништва. Привредно питање, доживљавао је као „најважније“, истицао да је лењост крива за неуспех. Тежио је циљу да народ постане „радан, учен, посвећен, трезвен“. Стајић је у радницима видео снагу, којој је намењена тешка дужност да подмлади, препороди друштво. Истицао је да су српски учитељи и радници, са југословенским организацијама, „замесили први квасац културног јединства“.[1034]

[1033] Вељко Петровић, Милан Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, Нови Сад 1927.ст. 9, 10
[1034] Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад 1963. ст.78,79,80.

Борба за национални опстанак водила се како на бојном пољу тако и на духовном плану. Традиција и заједничке емоције, чиниле су битан елемент идентитета, учврстиле су свест о духовном националном јединству. Упркос чињеници да су Срби на простору Босне и Херцеговине, и јужне Угарске, живели у Хабзбуршкој монархији, они су читавим системом политичких, организационих, верских, економских, друштвених мера били раздвојени. Спутавана је интеграција српског народа, који је вековима разбацан, под налетом освајача. Живот на рубном подручју великих монархија, стални притисак Турске са југа, Угарске и доцније Хабзбуршке монархије са севера, учинио је да српски народ буде „дијаспоричан“. Доба криза означено је термином „неразрешивих напетости“. Срби у Хабзбуршкој монархији уживали су нешто веће политичке слободе, што је српским ђацима дало могућност да оснују ђачке дружине и повежу се са омладином разних српских крајева. Тако је Уједињена омладина српска настала 1866. као књижевно-патриотска организација, била је „колевка националне акције“[1035]

Помоћ у културном и духовном обликовању нације, одиграли су књижевни часописи. Представљају огроман фонд информација, указују на амбијент, време, теме, жанр, стил и достигнути домет. Нова епоха манифестовала се у књижевним часописима, у кругу књижевника, који су осетили дух времена. Забавно-поучна периодика однеговала је јединствену публику, спремну да прихвати тековине свога доба. Срби у Угарској, развили су издавачку делатност, која је захваљујући часописима, стекла широк круг читаоца. *Јавор (1874-1893).* и *Стражилово (1885-1888.* и 1892-1894) претходе модерним српским часописима. Издавачи, уредници, сарадници и аутори били су угледни новосадски професори, који су успели тек у последњим годинама излажења, учине од *Стражилова* модернистичко гласило. Уместо поезије, доминантно место заузима проза, путописи, мемоарски текстови, поучни прилози, књижевна критика и прикази. Значајно место у наведена два часописа имала је Мостарска група, у којој су се истицали романтичарски стихови, фолклорно-етнографска проза Алексе Шантића и зачеци модернизма Јована Дучића. Шантић посвећен слободарским симболима, док Дучић попут Милете

[1035] Михаило Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012. ст.7.

Јакшића исказује незадовољство стањем српског духа. Најава модерне, присутна је још, код Светозара Ћоровића, Васе Кондића... Писци из Босне и Херцеговине, под утицајем актуелних националних прилика, ослањали су се на романтичарске концепте, који ће бити превазиђени у првој деценији 20 века.[1036]

Превирања у друштву, читав низ промена, допринеће релизацији идеја друштвеног препорода. Култура је у највећој мери преко књижевности, допринела промени друштвене свести, наметнула нове обрасце понашања. Омогућила комуникацију унутар српског духовног простора, и тако превазишла подељеност, омеђену политичким деловањем. Показало се да разлике у менталитету, традицији и искуству, у оквиру српских културних кругова, нису препрека, већ мост повезивања. Теоретичар Петар Пијановић, културу је дефинисао као „целовитост духовних и материјалних вредности, друштвене или националне заједнице у неком раздобљу“.[1037]

Уместо романтизма и реализма, на почетку 20. века наступило је доба индивидуалног и особеног израза. Настају високо подигнути естетски критеријуми, доба слободе уметности и индивидуалне препознатљивости. Културни покрет модернизације обухватио је највише интелигенцију и омладину. Српско грађанско становништво је у мањини, имало је наспрам себе неписмено и неспремно село. Напори ђака, студената на ширењу просвећивања, били су почетни кораци, комплексног процеса. Иако је село изван модерних токова, оно је баштинило развијену националну свест, неговану на епском стваралаштву. Српску националну мисао, неговали су епски мотиви јуначке прошлости. Епови су имали естетске, етичке домете, на којима се учила национална историја, култура, обичаји, развијала борбеност, неговала постојаност духа. Епски јунаци и њихова дела, били су узори, сеоској омладини, која је упркос друштвеном напредку, подржавала традицију.

Идентификација српског националног корпуса вековима се одвијала под утицајем Српске православне цркве и народне епске књижевности. Српско друштво снажно је повезано са традицијом, која се више векова баштинила у историјском колективном памћењу. Паралелно се одвијало суочавање православља

[1036] Душан Иванић, *Забавно-поучна периодика српског реализма*, Нови Сад 1988. ст.191.339.
[1037] Петар Пијановић, *Српска култура 1900-1950*. Београд 2014. ст.527.

и различитих вера, култура и цивилизација.[1038] Прелом векова, цивилизацијски успон, допринео је схватању, да је тај период назван „златно доба“. Низ стваралаца, у различитим областима живота, остварили су изузетан разултат и место у српској историји и култури. Успостављене су културне везе са западом, између јужнословенских народа, и унутар српског народа.

Јужнословенске везе успостављали су романтичари: Бранко Радичевић, Његош, Вук Караџић, Иван Мажуранић и Ђуро Даничић. Рад на српскохрватском зближавању, заговарали су Јован Скерлић, Стеван Мокрањац, Паја Јовановић и Надежда Петровић. Скерлић **ј**е српску идеју преточио у југословенску, следио је потом социјалистичку и социјалдемократску политичку оријентацију. Заузео је становиште да су Срби и Хрвати један народ, што је темељио на тврдњи, да им је језик исти. Скерлић је међу првима ангажован на афирмисању југословенске књижевности. Настао је нови образац понашања, спремност да се фаворизује идеја о српскохрватској књижевности. Захваљујући низу манифестација, афирмише се југословенски дух. Култ Косова, добио је југословенски карактер, изражен кроз вајарски рад Ивана Мештровића, *Видовдански храм* и *Косовски циклус* Томе Росандића. Југословенској идеји приклонио се и сликар Паја Јовановић. Идеја југословенског народног јединства, дезавуисала је српску идеју, која се након 1909. нашла са деловањем покрета југословенске националистичке омладине на великом искушењу. Срби се почетком 20. века суочавају са удвајањем националног идентитета, слабљењем српске идеје**.** Упркос колебању Скерлића, српску идеју следили су песници Дучић, Ракић и Шантић. Научници попут Јована Цвијића, Јована Скерлића, тежили су не само да деловањем обликују нову свест, већ да се радом на реализацији научних, друштвених и културних идеја, изврше реформе друштва. Бројне читаонице, омогућују читаонички покрет, певачка и соколска друштва ангажују омладину у духовном полету. Препородно доба, иако прекинуто Првим светским ратом, омогућило је друштвени напредак, јер је служило отклањању „вековних траума“.[1039]

[1038] Станиша Тутњевић, *Размеђа књижевних токова на Словенском Југу*, Београд 2011. ст.29,30.

[1039] Петар Пијановић, *Српска култура 1900-1950*. Београд 2014.ст.528-546.

Упркос модернизацији, снажно је присутан традиционални фолклорни и духовни образац. Фолклорни израз, имала је *Босанска вила*, где се сарадници утркују у афирмацији народног стваралаштва. Власник и уредник, Никола Кашиковић, сакупљао је народне епске песме, бележио деценијама, десетерачке стихове, убеђен у њихову вредност и значај. Значај православне цркве, имао је непрекинут континуитет трајања, значајан за очување националног идентитета. Народ се окупљао у крилу цркве, где је српски језик, писмо ћирилица, не само у служби вере, него и саборности народа. Упркос локалном изразу, неговани су обичаји, који су учвршћивали свест о заједништву. Изузетно место у неговању српског духа, имали су обичаји везани за патријархалну породицу, крсне славе, мобе, свадбе, рођење, сахране, одлазак у војску, обележавање верских празника, светославље, Видовдан, призивање кише... Празноверице су замењене модерним схватањем, које је са просветитељством и рационализмом, захватило српски народ током просвећеног апсолутизма Марије Терезије. Продор знања и савремених искуства, одиграо се током друге половине 19. века у Босни и Херцеговини. Разлике у степену цивилизацијског ступња, нису онемогућавале разумевање и блискост. Узајамност се исказивала приликом организовања различитих манифестација националних покрета и устанака. Солидарност Срба из Угарске, са Србима из Босне и Херцеговине, присутна је у различитим аспектима, тајног и јавног деловања, појединаца и заједнице. Израз заједништва, спремност да поделе знање и искуство, исказали су духовним стваралаштвом научници, политичари, писци, историчари, новинари. Посебан значај имала је мисија учитеља, и друге интелигенције, која је кроз професионалан рад, вршила националну задаћу у варошима и врлетима Босне и Херцеговине. Повезивање два подручја путем живих контаката, часописа, листова, књига, одвијало се упркос страху од власти, самоиницијативно и спонтано. Одлазила су у Босну и Херцеговину, прво аматерска, дилетантска друштва, затим Српско народно позориште. Годинама је млада српска интелигенција, долазила из Босне и Херцеговине, и путем штампе, и образовања у Новом Саду, Сремским Карловцима, Сомбору стицала знања. Срби учитељи из Угарске, у Босни и Херцеговини, остављали су не само знање, већ и емоције, дижу цивилизацијски праг српског народа. Поједине српске вароши,

попут Сомбора, баштиниле су грађански израз друштва кроз пет деценија рада Српске читаонице. Основана 1845. одражавала је у време „мртвила живота“ српску свест, родољубље и културни напредак. Читаоница је основана међу првима, значила је „на олтару српске културе запаљени жижак“.[1040]

Везу са прошлошћу имале су и гусле, које су музички, кроз мостарско певачко друштво *Гусле* симболизовале традицију. Нови израз дат кроз културне установе, настао као последица модерних тежњи и потреба. Отварају се читаонице, које су промовисале писану реч, и уздигле књижевни, просветни и научни значај књиге. Дешавања у култури указују на преплитања традиције и модернизације. Алекса Шантић је немир свога доба, манифестовао кроз различите облике рада, почев од књижевног, огледао се у још као певач, хоровођа, дилетант. Умео је да свира виолину, хармонизује и пише композиције. Иако одан народном стваралаштву, прилагођава га духу новог доба. Играо је у Костићевом, *Максиму Црнојевићу*, главну улогу. Заслугом Шантића настало је пододбор *Просвјете*, соколско друштво *Обилић*. Дучић је на даскама певач и глумац, спреман да учи на клавиру, да заигра, испуњен културним ангажовањем. Еманципацију жена, пропагирао је приповедач Светозар Ћоровић, покретач задруге Српкиња. Ангажовање младих књижевника указује на разноврсан рад, спремност да се на тековинама традиција, врши модернизација друштва.[1041]

Модерна, услед географских, економских, политичких разлога није нас потпуно, по ширини и дубини друштва захватила. Остали смо на периферји, оптерећени баластом прошлости и конфликтним наслеђем. Грађанска класа је на нивоу могућности да разуме, прихвати и следи тековине свога доба. Српски писци, у раштрканим српским земљама, спремни на сарадњу, граде национално јединство кроз нови, естетски израз. Јавила се српска национална мисао способна да понесе идеју културног и политичког уједињења. Развоју заједничке књижевности српског народа, доприносиле су везе у култури, духовно јединство, традиција, заједничко писмо и језик. Под утицајем књижевних покрета, обликованих у Београду, Новом Саду и Загребу, развила се књижевна делатност у Босни и Херцеговини, крајем 19.

[1040] АСАНУК Ф А кут.271 М/427 Сомбор, августа 1895.

[1041]Владимир Ћоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд 1925. ст. 115- 117.; Станиша Тутњевић, *Књижевни и културни живот Мостара*, Срби у Мостару, Београд 2001. ст. 343-345.

века. Долазак интелигенције из Хрватске, Далмације, Славоније и јужне Угарске, која је попуњавала чиновничка места допринеће подстицају књижевног рада у Босни и Херцеговини. Незадовољство политичким приликама, након устанка из 1882. допринело је подстицају књижевности. Учитељ у Сарајеву, Мита Живковић, пореклом из Угарске, писао је 1885. приповетке, *Слике из Сарајева*. Откривао је један мање познат живот, препун колорита и духовне снаге. Захваљујући сплету околности настао је у Мостару књижевни круг, уско повезан са публицистичком активношћу у јужној Угарској. Сомборски лист *Голуб*, добио је врсне сараднике. Јован Дучић започео је сарадњу 1886. Алекса Шантић 1887. Светозар Ћоровић 1888. Сарадњу су наставили са књижевним часописима, писали су за стубце *Босанске Виле, Нове Зете, Јавора, и Отаџбине*. Мостарска група, у српском књижевном покрету убрзо се афирмисала, значајним стваралачким радом. Упоредо је предводник културних активности, које су почивале на традицији народног стваралаштва. Светосавске забаве од 1887. рашириле су се из Мостара на целу Херцеговину. Српска национална заједница упијала је утицаје српских лутајућих позоришних дружина. Културно уметничко друштво *Гусле,* формирало је дилетатнтску групу, подстакнуто извођењима позоришне трупе Фотија Иличића рођеног 1846. у Чанаду. Трупа је имала национални и уметнички репертоар. Изводили су представе ослоњене на историјске приче, народна предања и епске песме. Патријархални народ прихватио је дилетантско извођење, позоришног комада Јована Суботића, *Крст и круна*. Стеријин комад *Смрт Стевана Дечанског*, режирао је учитељ, бивши уредник *Босанске виле*, Божидар Никашиновић-Вршчанин. Међу публиком била је занатлијска, трговачка и школска омладина, спремна да уздиже националну свест.

Наведене појаве, условиле су промене означене као књижевни препород. Испољио се кроз две идеје, српску и југословенску, обе везане за народно и књижевно јединство. Бошко Петровић Жељски је мост између две епохе, изузетна личност, чије је ангажовање на оба простора, на граници векова, дошло до изражаја. Иако је поред новосадске гимназије, завршио богословију, образовао се у Бечу, где је докторирао филозофију, упознао немачку књижевност. Рад професора Бошка Петровића, указује на постојање паралелних система идеја. Уткао је поред

националног рада просветно и књижевно ангажовање у Босни и Херцеговини и Јужној Угарској. Писао је за сарајевску *Наду,* где је дао обиман приказ стваралаштва немачких модерниста. Иако је упознао савремени књижевни тренд, са више успеха бавио се темама које су задирале у питање српске традиције. Бошко Петровић је у књизи *О култури староседелаца Срба у Угарској* исказао таленат како у књижевном изразу тако и историјској анализи. Показао се као добар зналац старина. Спреман да са књижевног, политичког и филозофског поља укорачи у историју и етнографију и тиме у пракси докаже давно утврђену истину да је филозофија мајка свих друштвених наука. Ослоњен на грађу пронађену у Сентандреји, Коморану и Ђуру он износи з запажања о цркви манастира у Бачу, и примећује да је историја пуна контраверзи, наводио је као пример: олтар окренут на исток. Кулу на четри ћошка, висока 40 метара доводи у везу са утицајем Византије. Сличне по уметничком изразу и симболима су цркве у Коморану, Ковину. Спреман да утврди да неизменично ређана опека, цигла, прозори романског стила са лучним фризом су елементи који су доприносили уверењу да је то по стилу српски манастир. Уверење заснива и на предању српског народа о бачком манастиру, српским иконама, иконостасима и књигама, затим етимологији речи Бач. Занимљиве етнолошке податке даје за живот Шокаца у Бачу, који су песмом повезани са Марком Краљевићем и Милошем Обилићем. Везан емоцијом за српску цркву у Дероњама, за манастир Бођани, цркву у Шиклошу, износи битне појединости. Долине река, брда у Барањи везује за српско име. Бавио се питањем етногенезе Шокаца на Чапељској Ади, повезујући их са српским кореном преко икона, где су цркве окренуте на исток. Указује на необично важан манастир Грабовац са иконама исликаним у византијском стилу, тамних боја. Иако је ова расправа скромна по броју страна, она баца ново светло на прошлост српског народа и цркве, на подручје данашње Мађарске, присутне од X века. Указује на архиву у Салцбургу и позива српску омладину која учи школе да се заинтересује за прошлост и тако денесу корист историјској науци и „створе сасвим нове погледе на стару српску културу у Угарској“.[1042]

[1042] Бошко Петровић, *О култури староседелаца Срба у Угарској,* Карловци 1911. ст. 1-39

Ослоњен на знање стечено на студијама филозофије у Бечу, почива књига Бошка Петровића под насловом *Из старе српске књижевности,* изашла у српској манастирској штампарији у Сремским Карловцима 1913. Библиотека *Матице српске* до примерка је дошла захваљујући поклону Раде Петровића Музеју др Јоце Милекића. Исписао је зналачки основне податке о рукописним старим црквеним књигама, пронађеним у забаченим црквеним општинама. Регистровао је на терену 40 старих рукописа, међу њима и *Барањски препис Душановог законика* из 16 века. Видео је у старим рукописнм књигама почев од 14. века споменик старој српској књижевности. Записи настали у некада српским селима важни су за писање историје унијаћења. Описао је 20 црквених и богослужбених књига, рукописне катихизисе 17. и 18. века.[1043] Представљене су богослужбене црквене рукописне књиге: четвероеванђеље, четвороевангелије, зборник, ирмолог, собраније, требеник, апостол, псалтир, октоих, минеј. Вредна рука Бошка Петровића дотакла се рукописних катихизиса, рукописа разних садржаја, граматике *Стевана Вујановског, Дневника са поукама*, ту су још *Протокол грофа Јанка Бранковича, Свештеничка правила Вићентија Јовановића из 1733*. Указао је на руски утицај који је у 18. веку зауставио природни развој српске књижевности, али је допринео јачању вере и националне свести. Данас су те књиге највећим делом доспеле у Библиотеку Матице српске. Иако је критикован од Димитрија Руварца у *Бранковом Колу*.[1044] Други зналац А.В.Соловјевев приметио је у вези са непознатим Барањским преписом Душановог законика „оно што је др Бошко Петровић написао, остало *је* незапажено и од историчара словенског права“.[1045]Петровић је рукопис пронашао у селу Вилања у Барањи, први га је описао, расправљао о палеографским особинама, упоредио га са *Призренским* и *Атонским зборником*. Прихватио се да опише рукописне књиге из страха што културна и историјска грађа лежи „непозната велика количина рукописа“ по библиотекама сеоских цркви, тавана, под прашином. Посетио је 1910. Коморан, Ђуру и Сентандреју, а 1912.

[1043] Бошко Петровић, *Из старе српске књижевности*, Сремски Карловци, Српска манастирска штампарија, 1913. ст.80.

[1044] *Бранково Коло*, Сремски Карловци, 15.6.1913. св.11, ст.338-351; Димитрије Руварац, *Из старе српске књижевности*, Сремски Карловци 1913. стр.1-14.

[1045] А.В.Соловјев, *Неколико нових преписа Душановог законодавства*-Прилози Летопису Матице српске, књ.318. Нови Сад 1928. ст.229,230.

„кренуо сам се и по други пут да испитујем стрине с оне стране Дунава, на земљишту бивше Панонијe, у Барањи, међу Шокадијом, северно од Барање и у Бачкој и у Срему“.[1046]О методама и елементима Петровићевог палеографског поступка писала је подробно Иванка В.Веселинов и забележила да није познавао методолошка начела страних археографа и да се угледао на Каталоге Љ.Стојановића и да је дао слику једне збирке рукописних књига која је била његово власништво. Може се тврдити да је упркос критици, дао вредне и корисне податке за уврђивање историјата појединих рукописа.[1047]

Дело Бошка Петровића указује на свестраног писца који је увек стајао чврсто утемељен на знању. Иако је у сарајевском књижевном часопису Nada, серијалом текстова приближио читаоцима дела немачких модерниста, није имао капацитет, да се у књижевном стваралаштву угледа на модернисте. Љубав према рукописној црквеној грађи несебично је предочио кроз приказ оргиналних дела. Чини се да је био разапет занимањем како за прошлост тако и за садашњост. Увек аналитичан и занет, са ентузијазмом је прилазио како интелектуалним задаћама, које је сам себи постављао, тако и несебичан у исказивању патриотизма. После сјајних дана у Бечу, нашао се у Сарајеву, затим у Тузли са намером културног просвећивања заостале српске раје. Динамичан живот гимназијског професора, који је агажовањем, интересовањем и могућностима, превазилазио професионалне обавезе. Иако је школовао глас на бечком конзерваторијуму, радије је певао уз гусле, народне епске песме, него арије на оперској сцени. Без обзира на хендикеп са ногом, уживао је да вози бицикло на једном точку, вежба са соколима. Истакнути савременици, попут Владимира Ћоровића критиковали су књижевне домете Бошка Петровића. Међутим, есејистички рад у области филозофије, историје, етнографије, књижевне критике и сарадње са стручним и политичким листовима и часописима завредио је пажњу, због општег доприноса на културном плану. Зато се може рећи да су савременици ценили његов рад и да је са правом заслужио место у *Народној енциклопедији* код Станоја Станојевића.

[1046] Бошко Петровић, *Из старе српске књижевности,Сремски Карловци 1913. ст.3,4.*

[1047] Иванка В.Веселинов, *Описи српских рукописа Бошка Петровића Жељског, новосадског професора*, сепарат , Нови Сад 1977, ст. 285-286.

Насупрот Петровићу, који се у модерном духу залагао за очување традиција, деловао је модерниста Светислав Стефановић, по рођењу новосађанин, настањен у Србији. Писао је есеје, приказе, песме, преводе Шекспира, за мостарску *Зору, Малу библиотеку* и *Прегледу*. Номинални уредник *Мале библиотеке*, био је Јован Протић, катихета мостарске гимназије, писац шаљивих текстова. Сарадници свесака билиблиотека били су још „пречани“ Милета Јакшић Ленски, Јован Максимовић, Дамјан Омчикус. Стефановић је предњачио знањем, издвајао се енергијом оповргавања старог традицаионалног и намером да промовише ново уметничко схватање обликовано на западу. Теоретичар књижевности Тутњевић, означио је Стефановића, ексклузивним аутором десетак обимних текстова, који су ишли у прилог књижевног напретка, усмерени против народњачког правца. Писао је о културној величини запада, рефлексијама новог доба, „потицају великих страних струја“. Уметност је требало по Стефановићу, да служи сопственој природи, уметничком изражавању и доживљају. Оглед за суочавање два правца, два уметничка начела, остварио је Стефановић кроз разматрање традиционалног писања Јована Јовановића Змаја и модерног приступа код Лазе Костића. Преиспитивање песничког значаја, два еминентна књижевника, указује на књижевно трагање, настало као последица нових књижевних струјања. Стефановић је у књижевној средини Мостара, искористио прилику да презентује ново схватање, различито од постојећег књижевног обрасца.[1048]

Судар модерне и традиције, искусио је већ афирмисани песник Алекса Шантић. Иако је уређивао *Зору*, тражио и слао прилоге, очекивао је подршку од књижевника, које је доживљавао као пријатеље. Најчешће је писао Милану Савићу, Јовану Грчићу,.. Поред личне несреће, смрти најближих сродника, Шантић је осетио несклад традиционалног и новог модерног схватања поезије. Преписка између Милана Савића и Алексе Шантића, указује на осетљивост песника на критике. Полазио је са позиције да брани Змаја, „наш најбољи национални песник“.

[1048] Станиша Тутњевић, *Књижевни и културни живот Мостара*, Срби у Мостару, Београд 2001. ст.399-406.

Критика изречена од Васе Стајића, примљена је од Шантића, са резигнираношћу. Окривио је Тихомира Остојића, што је пустио да буде објављено у *Летопису*.[1049]

Нови стваралачки талас, захватио је средњошколску омладину и студенте, који су потицали из редова свештеничких, учитељских, чиновничких и сељачких породица. Уместо фолклористичке, мемоарске, сакупљачке литературе, крајем 19. века, обликоваће се модерна, захваљујући књижевном знању и таленту. Претеча је књижевни покрет настао у Мостару. Предузимљиви мостарци основали су омладинско, трговачко и занатлијско друштво, српску банку и читаоницу. Значајну националну и уметничку афирмацију остварило је певачко друштво „Гусле“. Иницијативом друштва, подстакнут је развој изузетне књижевне мостарске групе, коју су представљали Алекса Шантић, Јован Дучић и Светозар Ћоровић. Политички, друштвени и културни амбијент утицао је на стварање вредне књижевне продукције. Друштвене прилике доживљавале су промене захваљујући новим корацима грађанске класе ка националној, економској и просветној еманципацији.

Почетком 20. века, млада и тек стасала интелигенција, мостарског књижевног круга, „улиће свеже сокове у замрло српско ткиво“ у Угарској. Стваралаштво Јована Дучића, Алексе Шантића, Петра Кочића, постало је својина српског националног духа. *Летопис Матице српске*, публиковао је 1896. књижевна остварења мостарске омладине, након покретања *Зоре*. Новосадска књижевна публика, захваљујући брижљиво негованом укусу, препознала је у *Зори*, часопис модерних схватања. Часопис је на одређен начин одражавао не само књижевну и духовну снагу, већ и националну климу, економски јаке и самосвесне грађанске средине. Компетентност мостарске групе, препознао је уредник *Летописа* Антоније Хаџић. Два млада песника, Шантић и Дучић, обузета јаким лирским емоцијама. Херцеговачки колорит Шантићевеог Мостара, крш, љубав, слобода и род су мотиви песме *Источних зрака*. Почетне песме Дучића су недоречене, песник је сав у тражењу модерног израза, обузет осећањима, препун метафоре у *Јесењим елегијама*. Књижевност мостарске групе потпуно се уселила у новосадску читалачку публику, 1901. са приповетком Светозара Ћоровића, *Омер-ага*. Матица

[1049] РОМС а.б. 4084 и 4084 Алекса Шантић-Милан Савић, 14.12.1913. и 15.2.1914.

српска, објавила је 1913. Ђоровићеву збирку приповедака *Јарани*. Културне и књижевне појаве у Мостару, вредноване су од стране *Летописа,* пуну афирмацију доживели су респектабилни сарадници мостарског књижевног круга. Критичке осврте и приказе, дали су Милан Савић, Милан Недељковић, Јован Скерлић и Марко Цар. Похвале су добили од Милана Савића, мање познати Осман Ђикић, Авдо Карабеговић, критику Јован Протић. Књижевна снага Мостара, препозната је као културни покрет омладинаца. Спремних да друштвеном и националном организовању дају културни и књижевни печат.[1050]

Сусретање са духом времена, осетили су писци, спремни да се укључе у савремене књижевне токове. Дучић је боравио у Женеви 1899-1906. на школовању. Међу првим је у модерној тражио особени уметнички израз. Против народњаштва у књижевности, изјаснио се од „пречана“ Светислав Стефановић. Стране утицаје у књижевности доживљавао је као нужност „обогаћење рођене књижевности“. Српско песничко наслеђе, захваљујући постављању нових релација, уздиже Његоша и Лазу Костића. Поборник модерне Светислав Стефановић, на страницама мостарског *Прегледа, Мале библиотеке*, ширио је уверења о потреби успостављања новог система вредности.[1051] Ристо Јеремић је са респектом писао о књижевним дометима *Прегледа,* који је имао намеру да надмаши све југословенске ревије. Истицао је значај науке и литературе, спремне да окупи генерације око „једног огњишта“. Залагао се за стварање друштва посвећеног здравству, „расној хигијени“. Политику је доживљавао као баласт, која је због вртлога, могла угрозити будућност. Предност је давао здрављу, захтевао трезвеност, ради националног опстанка.[1052]

Савременици су имали свест о значају српске књижевности и књижевника. Препознали су да је Дучић, парнасовске мирноће, разумео „душу ствари“ и „говор бића“, проглашен од Српске академије 1911. за најбољег песника. Алекса Шантић вршио је националну мисију, као што су то чинили Ђура Јакшић и Змај,

---

[1050] Јован Радуловић, *Летопис Матице српске и мостарски омладински писци*, Летопис Матице српске, Нови Сад 1950.књ.366. ст.77-84.

[1051] Станиша Тутњевић, *Размеђа књижевних токова на Словенском Југу,* Београд 2011. ст.500,504.

[1052] САНУ Београд, а.б. 14.457/ 429 и 14.457/430 Ристо Јеремић-Владиславу Скарићу, 16.1.1912.

доживљаван као песник родољубља и „срца“. Светислав Стефановић, визионар, песник високе културе, развијао се са „збрком“ идеја, под утицајем енглеских писаца. Вељко Петровић, еротични, „космични“ и родољубиви песник. Увео је модерно осећање националности и патриотизма. У плејади писаца, имали су запажено место Даница Марковић, Милета Јакшић, Димитрије Митриновић, „који много обећава“.[1053]Српска културна сцена остварила је напредак захваљујући писцима са подручја Угарске. Више од 150 година водили су српску културу, свесни „националне дужности“. Стари центар српске културе са појавом родољубивог песника Вељка Петровића, афирмисао је модерни патриотски израз. Књижевно је деловао у низу културних средишта, преко Сомбора, Пеште, Загреба, Сарајева и Београда.

Књижевна публика Мостара, развила је савремени књижевни укус, који је превазилазио просто интересовање љубитеља књиге. Уметничке амбиције, мостарског књижевног круга, добиле су естетски израз кроз часопис *Зора* и *Мала библиотека*. Уредничку функцију вршио је у *Малој библиотеци* пречанин, катихета Јован Протић. Рођен у Товаришеву, завршио новосадску гимназију 1888. После завршене богословије у Сремским Карловцима, катихета у Мостару, припадао је мостарском књижевном кругу. Стеван Сремац, пореклом „пречанин“ слао је приповетке, које ће бити нови подстицај стваралаштву. Отварањем страница за савремене писце и њихова дела, дух времена постао је саставни део живота читалачке публике Мостара, на почетку 20. века. Књижевна акција, водила је ка стварању дела модерног књижевног израза. Национални књижевни мотиви, израстају у модеран естетски израз, који је Шантић уздигао у високи уметнички домет, кроз родољубиве песме, које су изашле из круга романтичарске поезије. Захваљујући разумевању свога доба, књижевници мостарског круга отворили су „врло жив интерес код своје публике за сва питања књижевног и културног напретка“. Дух времена допринео је покретању активности у Бања Луци, захваљујући деловању Петра Кочића, који се поред књижевног рада, занимао политиком и друштвеним ангажовањем. Уређивао је лист *Отаџбина*. Након 1910. Сарајево се уздиже у значајано књижевно средиште, у коме се поред *Босанске виле*,

[1053] *Браник,* 5.2.1912. бр.26.

публиковао *Преглед, Српска ријеч, Народ.* Нова средишта српске културе Мостар, Сарајево и Бањалука, органски су део опште и заједничке српске културе.

Уске покрајинске међе, нису биле препрека културном стваралаштву. *Мала библиотека* у Мостару, штампала је 1903. превод *Хамлета*, од Лазе Костића. Читаву едицију превода најзначајнијих дела Шекспира, Едгара Поа, Бериса, Бајрона, Шелија, штампао је у Мостару, Светислав Стефановић у периоду 1902-1906. Снажан развој културног стваралаштва, подстакло је очување интегритета српског народа, и остварење јединственог српског духовног простора.

Борба за интеграцију српског духовног простора, укључила је књижевну активност и стваралаштво. Српска национална идеја подразумева систем филозофских, социјалних и политичких становишта, изражених крот национални ослободилачки покрет народа. Српска национална идеја, иако почетком 20. века није реализована, потискивана је од стране носиоца југословенске идеје о јединству блиских култура. Тежак ударац српском националном покрету и националној идеји задала је окупација и анексија Босне и Херцеговине. Раскол у политичком животу, између политичких струја, окупљених око листова *Српска ријеч, Народ* и *Отаџбина,* у Босни и Херцеговини, потресао је српско друштво. Срби у Угарској настојали су 1912. да консолидују политички живот, договором о заједничком деловању Радикална, Самостална, Либерална и Демократска странка. Страначка подељеност није допринела заједничком деловању, и покушају очувања српске народне и црквене аутономије. Незадовољство омладине, националним и социјалним приликама, допринело је стварању омладинског покрета. Ослањао се на идеје југословенског националног покрета, српску традицију, и видовданску етику, изражену кроз спремност на жртву. Културна идеологија, добила је у редовима српске интелектуалне елите различит израз и форму. Исидора Секулић је заступала веру у снагу народа и космополитизам, држи до традиције. Скерлић, Белић и Цвијић, заступали су идеје просвећивања и теже друштвеним променама.[1054]

Јован Дучић књижевник српског културног круга, иако пореклом из Мостара, образовао се у Сомбору. Учитељско занимање, напустио је вођен

[1054] Петар Пијановић, *Српска култура 1900-1950.* ст.71,404.

књижевним стваралаштвом. Завичајно наслеђе из Херцеговине, образовање у Бачкој и на западу, допринело је обликовању комплексне уметничке личности. Радозналост је подстакла промишљање о величини српске прошлости, повезивање тековина Рима и Византа, Дубровника, Јерусалима, Немањића... Креативна снага Дучића, превазилазила је уске локалне оквире.

Стална суочавања, традиционалног и модерног, ослушкивање пулса новог доба, присутана и код високог православног свештенства. Организована је 1910. у Сомбору, прва Српска уметничка изложба, наговестила је нови културни покрет. Културно-национална манифестација, одржана је у значајном културном и националном средишту. *Српско девојачко друштво* и *Добротворна задруга Српкиња Сомборкиња*, дале су замајац националном и културном покрету. Изложбу је отворио бачки владика Митрофан Шевић, што је указивало на значај присуства представника црквене власти. Присутни су ликовни радови уметника из Војводине, Србије, Далмације и Црне Горе. Високи ликовни домети Паје Јовановића, Уроша Предића, показали су нови културни замах. Обележавање стогодишњице Српске гимназије у Новом Саду, и смрти Доситеја Обрадовића, ишло је у правцу афирмације националне и родољубиве идеје, ради развоја националног и културног препорода.[1055]

Један од мотива националних интереса везује се за Видовдан. Модерна српска трагедија, тражила је у смрти косовских јунака, инспирацију за опстанак. Митско се нашло у судару са стварним, прошло са садашњим, мали народ у судару са временом германске експанзије тражио је инсипарцију у видовданској трагедији. Један од момената, насртаја на права Срба, везује се за 1912. када је укинута српска црквена аутономија, која је представљала национални бедем. У моменту када аутономију „гроб покрива“, национални израз добија нове форме, настају нове рефлексије. То је време када Гаврила и даље путује, „као вечити путник, између Будимпеште и Сарајева“. Сена националних хтења, иако притиснута империјалним интересом, поприма у време балканских ратова, снагу националних тежњи. Национални рад прераста у национални покрет. [1056]

[1055] Јелена Милојковић-Ђурић, *Успони српске културе*, књига 1, Нови Сад 2008. ст.175,176.
[1056] *Народ,* 30.6.1912. бр. 207 и 212.

Напредак науке, технике, уметности, указује на реформе, које су захватиле цркву, политички, просветни и културни живот. Упркос рационализму, просвећености, по Стајићу, Срби у Угарској нису изгубили осећаје да се врате у стари завичај. Утицај на формирање новог мишљења имале су и новине, дале су значајан допринос у обликовању свести у духу новог доба. Реформисање и обликовање јавног живота Срба започело је међу српством у јужној Угарској. Темпо усвајања нових начела живота није био потпуно усаглашен са променама на Западу. Упркос конзервативној логици, прихватају се задружне форме организовања и расте свест о новом духу времена. Преиспитује се улога и значај, као и начин функционисања установа, школа, цркве, манастира, фондова. Уводе се нови облици организовања, попут читаоница, књижница, болница, омладинских друштава, организовање светковина... *Матица српска* и црквено школска аутономија означене су као „градови и бедеми српске народности, као просветне државе без војске и полиције“. Иако су реформу друштва Срби у Угарској вршили кроз 18. и 19. век, искуство у стварању грађанског друштва, по мишљењу Васе Стајића, користили су Срби из Босне и Херцеговине. Европски појмови стизали су преко Војводине у Босну и Херцеговину. Озбиљније кораке у реформи живота дала је омладина, коју је предводио Светозар Милетић. Високи домети у књижевности, остварене захваљујући значајном књижевном раду омогућили су да „Књижевност постане орган народног живота и полуга за његово кретање напред“. Остварена је узајамност живота и књижевности. Стајић је у раду Срба Војводине, видео пут којим се Немањин народ уводио у Европу. Захваљујући прегалаштву „нововековни дарови“ европске културе постали су део културне баштине „јучерашње раје, браће своје“.[1057] Одлучујуће кораке у афирмацији модерног доба, дала је српска омладина из Босне и Херцеговине, која се на размеђу векова нашла на школовању у Бечу. Захваљујући чијем утицају, политичка и културна дешавања добијају нови импулс, кадар де се упусти у преображај друштва.

Културно-политички покрети на граници 19. и 20. века, захваљујући новом схватању допринели су смени старих облика и деловању нових. Књижевна

[1057] Васа Стајић, *Војводина и препород Немањићских Срба*, Просвијета, Сарајево 1928. ст. 97-106.

традиција упркос континуитету поприма нови, модерни европски израз. Захваљујући европском утицају обликују се српски књижевни часописи, као одраз деловања елитне грађанске културе. Кључни појмови доба на прекретници векова, везју се за либерализам и идеализам. Српско грађанско друштво допринело је стварању интелигенције, кадре да преузме одговорност у преображају друштва, прихватању модерне путем препорода. Активности везане за препород подразумевале су просвећивање, путем школског система, часописа, читаоница, сокола, задруга, у сврху обликовања народне свести. Дешавања у култури, идеолошки су јасно означена, националним и политичким одређењем модерног доба. Постављени високи критеријуми у области књижевности, јасно су одражавали савест једне друштвене групе, која је снагом уметничког израза била кадра да креира и наметне друштву савремена схватања. Критички став према традиционалном, националној митологији, јављају се као предуслов за обликовање новог система идеја и вредности.

6.2. Прожимање Просвјете и Матице

Матица српска, због просветног значаја, високог културног домета, била је средиште културног деловања Срба у Монархији. Иако је формирана и делује под надзором власти, нетрпељивост према националној установи је кулминирала у време Бахове власти. Матица је наставила да живи под надзором мађарских комесара, који је селе из Пеште у Нови Сад, надзиру се фондови и користе приходи. Израз неповерења према часницима Матице, испољила се у неким моментима, на непримерен начин. Секретар Матице Тихомир Остојић је у време Првог светског рата био је интерниран. Што је показатељ односа власти према према националном и књижевном раду респектабилне Матице српске. Упркос неприликама, Матица је била кадра да објави до Првог светског рата преко 300 књига *Летописа*, затим популарну серију *Књига за народ,* књиге, календаре,... Настала је читава библиотека књига, које су упућиване у разне библиотеке, слате установама и организацијама изван Угарске. Стипендијске задужбине омогућиле су просветну делатност, школовање преко 500 стипендиста. Захваљујући Матици,

образовање су стекли Светозар Милетић, Јован Ђорђевић, Коста Руварац, Јован Туроман, Илија Огњановић, Илија Вучетић, Миша Димитријевић, Лазар Томановић, Урош Предић, Павле Јовановић,...

Матица српска имала је, како се види из Устава, узвишени задатак да потпомаже, развија, и распростире књижевност и уметност српску, „тим путем да подигне просвету у народу српском“. Изложена притиску власти, без обзира на околности, од постанка се старала да „народу нашем буде од користи“. Председник Матице српске, Милош Димитријевић, жалио се 1890. патријарху Георгију Бранковићу, на скромне приходе, који нису омогућавали издавање Зборника „старинских књижевних споменика“. Имао је у виду публиковање хронике Ђорђа Бранковића, дело Јована Рајића, сачуване рукописе, писма знаменитих људи,... Димитријевић је полазио од чињенице да „просвета и напредак народа нашег Вашој Светости на срцу лежи“.[1058]

Проницљиви Стојан Новаковић, тражио је као научник, политичар и књижевник, излаз за „растурени и мали народ“ и указивао је на књижевност, као „главни орган просвете, и духовног живота“. Новаковић је у књижевности видео „покретну силу“ у животу народа, иако је знао да је то идеолошко гледиште у култури било превазиђено. Сматрао је да књижевност доминира код малих и растурених народа, код којих су још у „повоју остале покретне силе“, као што су „снага државе”, политички живот, уметност, опште образовање, привреда, индустрија, трговина... Књига је „крилати носиоц идеја“, служила је за „духовно спасење и ослобођење“, имала је прворазредни значај, помогла је „зближење некада оштро одвојених западних и источних племена српских“. Новаковић је изнео да „на том шречишћеном основу почела се стварати и створила се књижевност српска..“. Један књижевни језик обухватао је седам разних политичких управа: Турску, Аустрију, Угарску, Троједницу, Србију, Црну Гору, и Босну и Херцеговину. Новаковић је истицао да је књижевни покрет почетком 19. века, започео своју мисију у Трсту. Имао је успеха због разгранатих трговачких веза са Далмацијом, Босном и Херцеговином, Бечом и Будимом. Књижевни покрет, упркос тежњи ка јединству, изложен је утицају локалних центара, политичким приликама

[1058] АСАНУК Ф А М 365 Милош Димитријевић-Георгију Бранковићу 10.9.1900.

и сазнању да заједничке идеје дели само интелектуална елита. Књижевни покрет модерног доба повели су предузимљиви и креативни уредници, талентовани писци, радознала и надахнута читалачка публика.[1059]

Занос младе српске интелигенције у Босни и Херцеговини, која је у деветој деценији 19. века сачињена од учитеља и свештеника, није у свим моментима умела да препозна Матица српска. Гледала је са висине на сакупљачке пориве, везане за народно стваралаштво Срба у Босни и Херцеговини. *Босанска вила* је 1887. указала на незаинтересованост Београда, Новог Сада за објављивање народних умотворина. Нису прихваћене у Новом Саду, ни народне епске песме, које је прибележио српски народни учитељ, а Матица српска одбила. Десио се апсурд, да је Матица хрватска, спремно дочекала ненадани дар. Уследило је присвајање српске националне баштине, мегаломанија и похрвећење на српском духовном, етничком и географском простору како у Хрватској и Славонији, тако и Босни и Херцеговини.[1060]

Упркос културној, економској и друштвеној заосталости српског друштва, у Херцеговини је зрачила српска национална заједница у мултиконфесионалном Мостару. Издвајала се, знањем и амбицијом, група коју су предводили учени трговци. Кадри да осећања попут браће Шантић преточе у песму, или у приповетку, попут браће Ђоровић. Способни да покрену књижевни часопис *Зора,* надалеко чувен по реномеу сарадника и квалитетних прилога. Мостар је преузео на себе одговорност, како на националном и политичком, тако и на културном плану. Захваљујући способној трговачкој елити, никле су националне установе, што је подигло самопуздање српске грађанске класе. У једном моменту, на прелому векова, преко књижевног часописа *Зоре*, стварала се нова национална књижевна клима, ширио се модернизам, и преко широке сарадничке мреже захватио српски простор.

Културни напредак омогућила је организована школска мрежа Срба у Угарској, била је национални ослонац, штитила је од мађаризације, допринела је очувању идентитета, развоју националног покрета. Захваљујући деловању српске

[1059] Стојан Новаковић, *Српска књига,* Београд 1900., ст.1-30, 71,89.
[1060] Душан Берић, *Хрватско праваштво и Срби*, I, Нови Сад 2005. ст. 350.

гимназије у Новом Саду и Сремским Карловцима, богословије у Сремским Карловцима, учитељске школе у Сомбору, девојачке школе у Новом Саду и Сомбору. Требало је да прође једно столеће, да се отвори српска гимназија у Мостару(1893). Каснило се у ширењу мреже основних вероисповедних школа Српске православне цркве. Разумевање значаја школског система делила је и аустроугарска власт, како би код поданика неговала од малих ногу дух лојалности. Упркос недостацима, неизграђености високообразовних институција, Срби у јужној Угарској, имали су успех у неговању науке у домену филологије, историјографије и политичких наука. Малобројни учени Срби из Босне и Херцеговине, знање су стицали у Бечу и Пешти. Српске вероисповедне основне школе, на подручју Босне и Херцеговине, упркос строгом надзирању, неговале су националну свест. Захваљујући деловању националног покрета, у свим сегментима српског друштва, створени су предуслови за настанак препорода. Поред устанака и буна, национални дух је присутан захваљујући деловању покрета Светозара Милетића и Уједињене омладине српске, школске мреже и ђачких друштава. Неговању идеја националног покрета допринела је борба за успостављање црквеношколске аутномије у Босни и Херцеговини, и очување аутономије у Карловачкој митрополији. Значајно место у препородном току, имала је од почетка 19. века Матица српска. Уздизала је српски народ у духовном, културном и научном смислу. Заслужна за неговање језика, књижевности, историје и етнографије. Еманципацији шире читалачке публике доприносила је од 1885. специјална едиција „Књига за народ“. Процес културног и националног преображаја, омогућила је српска штампа и Матицина периодика. Пијановић је указао на „пројект осмишљеног и култивисаног живота Срба, у заједници која је устројена на духовном јединству народа, на поштовању властите културе и сопственог наслеђа, а једнако на вредности европске цивилизације“.[1061]

Реформисању јавног живота посветио је значајан рад Тихомир Остојић. Иако просветни радник, научник, ангажован је у раду око реформе Матице српске. Покренуо је серију текстова у часопису *Покрет,* са намером да реформише школу у духу соколске мисли, модернизује Матицу српску, покрене питање враћања

[1061] Петар Пијановић, *Српска култура 1900-1950,*Београд 2014. ст,349.

стипендије... Отворио је читав низ питања, у којима су дошла до изражаја либерална и национална схватања. Иако је сарађивао са Скерлићем, није се придружио социјалистичком схватању света.[1062]

Дилему васпитање или револуција имао је 1905. Јован Скерлић, када се определио за стварање новог духовног простора, за васпитање, свестан политике наметања ратова, економске блокаде, дипломатске кризе. Национално-политичка историјска кретања и збивања условила су разлике које су угрожавале духовно јединство Срба, који су крајем 19. века расејани у випе политичких оквира. Изостанак државног јединства, иницираће политички и културни рад на духовном јединству. Начин живљења обликовали су бројни чиниоци у области политичке организације, економског и друштвеног стања. Испољиле су се разлике у манифестацији духовног јединства кроз менталитет и домете у привреди и култури.

Уласком тек стасале босанско-херцеговачке интелигенције, у друштвени живот, мења се начин размишљања и деловања. Уместо молби и захтева, путем меморандума и делегација, окупљају домаће снаге, средства, постављају се реални планови и остварују циљеви. Захваљујући акцији 29 Срба чиновника, настало је 1902. Друштво *Просвијета*, које је поставило себи циљ стварање домаће интелигенције. Усмерене на национално васпитање и кохезију друштва, преузело је патронат над српским друштвима. Остварена је у Босни и Херцеговини, значајна национална и културна експанзија, захваљујући деловању 396 друштава, 76 читаоница.[1063]Тежња за *Просвјетом,* омогућила је неколико година касније појаву и деловање *Српске ријечи, Народа* и *Отаџбине*. Настали су основни услови за развој српског културног покрета, са намером да се изврши културни препород.

Утицај запада, изазвао је акцију за препород српског друштва и културе. Смер српском националном и културном духу, давао је и Васа Стајић, преко *Новог Србина*. Истицао је да *Нови Србин*, треба да буде „избрушен у разуму, велик у осећају, челичан у карактеру“. *Нови Србин* је стража читавом народу, позван да ради у породици, Соколу, Привреднику... Млађа српска интелигенција, не само да је прихватила „ситан рад“, као израз буђења свести, путем предавања, већ је чинила

[1062] Васа Стајић, *Тихомир Остојић*, Народ, 12.11.1921. бр.54.

[1063] Ђорђе Пјановић, *Културно-просвјетна-социјална друштва у Босни и Херцеговини за време аустријске владавине,* Преглед, бр.73/1930. ст.25.

напоре да створи нове типове Србина, „нове“, по узору на Адама Прибићевића. Утицај *Новог Србина*, допирао је преко *Српске ријечи* у Босну и Херцеговину, обликован у специфичним условима, добијао је нови израз. Омладина у Босни и Херцеговини, са одушевљењем је прихватила идеје Стајића.[1064]

Изузетан значај за српски културни напредак у Босни и Херцеговини, имало је друштво Просвјета, засновано на солидарном напредовању. Иако су Срби присутни са 800.000 становника, само 54.000 су имали грађански статус. Значај *Просвјете,* огледао се у покретању друштвених промена, оснивању земљорадничких задруга, антиалкохоличарских друштава, књижница, аналфабетских течајева. Преузела је за само једну деценију рада, улогу креатора културног, економског и здравственог живота, у просвећивању маса. *Просвјета* је подржала захтев за неговање националне културе. Друштво је за кратко време превазишло локалне оквире, исказало спремност да изврши просвећивање народних маса.[1065]

Преписка у Рукописном одељењу Матице, указује на међусобне контакте истакнутих културних прегаоца. Владимир Ћоровић је прихватио позив Тихомира Остојића, у вези са сарадњом око излажења едиције „Књиге за народ“. Сама *Просвјета*, имала је исту потребу. Контакт са Србима из Далмације, по Ћоровићу није донео резултат, јер су биле „очајне политичке прилике и нема људи од активности“. Респект према Матици, потицао је од уважавања традиције, система, идеја и људи, „ми имамо младе снаге, пуне оптимизма, много прегалаштва. Ви бисте могли давати правац рада са пуно смисла, а ми га испуњавати са пуно воље“. Нашао је у Тихомиру Остојићу истомишљеника, понудио се у реализацији програма који је ишао у правцу препорода. Заједничка сарадња у реализацији садржаја *Књига за народ*, подразумевала је рад усмерен на родољубље, отачаство, националну школу. Националне потребе захватале су потребу перманентне акције, на покретању различитих видова рада. Постојала је и потреба са непосредним контактом, јер се све није могло ни смело записати. Захваљујући железничком

[1064] *Браник*, 18.2.1911. бр.34. и *Српска ријеч*, 13.4.1909. бр.80.
[1065] *Браник,* 7.9.1912. бр.180.

саобраћају, стизало се из Сарајева у Нови Сад, за мање од једног дана, што је тадашње генерације одушевљавало.[1066]

Преписка са Остојићем, омогућила је Ђоровићу да сачини план сарадње, између два друштва. Затражено је од Матице да достави три до пет хиљада књига, од сваке свеске, „какве нам буду финансије“. Књиге су требале бити бесплатно подељене, уз услов да их Матица уступи по нижој цени. Ђоровић је предложио да у едицију *Књига за народ*, уђе и књига са темом родољубље и патриотизам. Заложио се за националну школу, што тешњи заједнички рад, и узео учешће у уређивачкој политици и писању предговора.[1067]Владимир Ђоровић и Тихомир Остојић, одиграће значајну улогу у креирању политичког и културног амбијента. Ђоровић је у Остојићу правовремено препознао особу која је као „хљеб потребна“. Захваљујући чему је у Матицу ушао „један нов дух рада и енергије“, спреман да ради за „више циљеве“. *Просвјета* је окупила младе људе, који су били свесни да не могу сами и зато су дешавања у Матици, сагледавали са одобравањем. „Ви имате своју традицију, везе. Известан систем, имате идеје и људи, ми имамо младе снаге пуне оптимизма, много прегалаштва. Ви бисте могли давати правац рада с пуно смисла, а ми га испуњавати са пуно воље“. Ђоровић је у просветном раду видео могућност културног и цивилизацијског уздизања српског народа. „Књига за народ“, могла је послужити у процесу окупљања, заједничког рада у отклањању неписмености и оснивању народних књижница, као „најпреча ствар“. Постојала је намера да се *Просвјетин* програм доведе у везу са Матичиним.

Један од корака на међусобном приближавању, сиенергији српства, била је десетогодишњица српске *Просвјете* у Сарајеву 8. и 9. септембра 1912. Одржана вештом руком тек стасалих српских интелектуалаца. Владимира Ђоровића и Василија Грђића. Друштво се старало о културном животу Срба, са обезбеђеним стипендијама слали су омладину на студије. Иако тек стасала *Просвјета* је знала да одреди правац рада. Јубилеј је обележен као национална манифестација, уз присуство представника свих српских културних, просветних и научних организација. Тријумф српске културе у Сарајеву, означен је присуством

[1066] РОМС ин.бр. 517 и 522 Владимир Ђоровић-Тихомир Остојић,8, мај 1912.
[1067] РОМС ин.бр. 521 Владимир Ђоровић-Тихомир Остојић, 25, мај 1912.

председника Српске краљевске академије, Стојана Новаковића, Саве Урошевића, председника Главног просветног савета у Београду, Павла Поповића проректора београдског универзитета, Љубе Давидовића председник града Београда, Јована Скерлића председника Српске књижевне задруге. Матицу српску представљали су председник Гедеон Дунђерски, секретар Тихомир Остојић. *Српску Зору*, у Дубровнику, представљао је др Стијепо Кнежевић, Крајишку соколску жупу заступао је др Срђан Будисављевић. Алекса Шантић, написао је тим поводом химну, коју је отпевало певачко друштво „Слога“. Споменица о прослави описује свечану поворку коју су предводили коњаници, тежаци са барјактаром, српска дубровачка грађанска музика, певачко друштво „Слога“ из Сарајева. Српска села из околине Сарајева, била су сврстана по парохијама, на чијем челу је био свептеник, председник општине и одборници. Присутне су биле музичке групе сокола „Душан Силни“ из Београда, „Побратими“, Соколи фрушкогорске жупе. Тема рада скупа била је о народном просвећивању, иако је било разлике у гледању, договорен је следећи скуп у Новом Саду, и састанак културних установа у Београду. Стигло је у *Просвјету* 346 поздравних телеграма, међу којима је од Јаше Томића, Мите Клицина, Васе Стајића, Вељка Петровића... Изузетан културни скуп, манифестовао је висок степен напора да се оствари идеја српског културног уједињења, путем јединства културних установа.[1068]Просвјетин покрет промовисао је идеју повезивања српских културних установа, *Просвјете, Матице, Зоре, Културне лиге*..

Везе између сарајевске *Просвјете* и *Матице*, изазвале су живо интересовање власти. Слање Матичиних 5000 комплета *Књига за народ* и Календара за 1914. у Босну и Херцеговину, укључило је у истрагу комесара, који је имао намеру да на основу записника утврди смисао сарадње две националне установе. Назнаке да је *Матица* вршила културну мисију, са намером да се модернизује, није наилазила код власти на разумевање. Одлуком комесара брисани су чланови Књижевног одељења, страни држављани: др Гига Гершић, др Милан Јовановић Батут, др Лаза Станојевић, др Ђорђе Радић, др Јован Радонић, др Станоје Станојевић, др Лаза Томановић, др Јован Туроман. Комесар се током покренуте

[1068] *Споменица прославе десетогодишњице Просвијете*, Сарајево 1912, ст.3-4.

истраге о раду Матице, рада секретара Тихомира Остојића, тражио извештај о раду фонда кнеза Александра Карађорђевића, намењеног стипендистима из Босне и Херцеговине. Уредник календара Тихомир Остојић, подвргнут је истрази, јер су се у Календару налазиле 22 слике које су приказивале српске владарске ликове и догађаје везане за балкански рат.[1069]

Ради правилног схватања културне политике, иницран од стране истакнутих националних радника у области културе и *Матице српске*, пригодан текст: *Организација народног просвећивања*. Иницијатива за народно просвећивање, у први мах нашла се у делокругу академских друштва, затим се активирају месне књижнице, у склопу црквених општина. Осетила се потреба за стварањем Просветног удружења, ангажованог на културном и политичком задатку, ради организације просвећивања. Радило се на покретању једног просветног друштва, централног носиоца културне политике, јер постојећи центри у оквиру народне аутономије, нису одговарали потреби времена. Упркос амбициозној намери, црквеношколске општине остале су центри установљавања народних књижница, јер су издржавале установе и органе народног просвећивања.[1070]

Упркос разумевању потреба модернизације, постојале су реалне околности, које су диктирале развој просветних прилика. Друштевни напредак спутавале су јалове политичке борбе, чије је поприште била и народна аутономија. Аутономију су доживљавали не само као верску, већ националну и просветну организацију. Упркос новим схватањима, није се мењало уверење да ће црквеношколска аутономија задржати значај у будућности. Српски народ није могао створити нову националну организацију, зато се морао са пажњом односити према установама народне аутономије. Упркос постојању снажних народних фондова, видљиви су проблеми око издржавања три девојачке школе у Новом Саду, Панчеву и Сомбору, и две гимназије у Сремским Карловцима и Новом Саду. „Рђаво стање“ угрожавало је рад, претило опстанку, и напредовању просвете Проблеми се везују за скромне професорске плате, препуњеност разреда, недостатак књига, учионица, зграда, ...

[1069] *Матица српска 1826-1926*. Нови Сад 1927. Ст-70-72.

[1070] Мирко Косић, *Организација народног просвећивања*. Летопис Матице српске, год. 1913.бр.292. ст.1-12.

Границе националних територија се под утицајем асимилације сужавају на територији будимске епархије, на северу и југу Баната. Угрожени животни интереси српског народа, били су плод унутрашњих слабости. Испољио се недостатак стручног усавршавања учитеља, изостанак стипендија, и социјалне помоћи народу. Иако су приходи народних фондова једини извор финансирања, они су неусклађени са постојећим потребама, јер се „развлаче или пропадају“.[1071]

Просветна политика у Монархији, наметнула је Србима, Апоњијев законски пројекат. По коме су настава подвргава ингеренцији министра просвете, док су учитељи зависни од школских надзорника. Надзорник је имао овлашћења да ако учитељ гласа за народног кандидата, да га прогласи за непријатеља, „националне идеје мађарске“.[1072]

Тумач свога доба у области културе, на подручју Босне и Херцеговине, у истом броју *Летописа,* био је Васиљ Грђић. Након покрета црквених општина за аутономију, настао је нови покрет, са задатком да културно и просветно подигне српски народ. Аутономни покрет организован је из редова српског грађанског, трговачког сталежа. Просветни и културни покрет, организован од стране српске интелигенције, препознао је и прихватио српски народ. *Просвијета* је окупила око 8.000 чланова, са задатком да културно уздиже све слојеве становништва. Потребу за образовањем, подстицала је „непрестана инвазија са стране“. Захваљујући неговању духа, подпорног друштва, стипендија је омогућавала образовање на највишем нивоу. Потпомогнут је развој захваљујући школовању за занате, трговину, земљорадњу... Помоћ од *Просвјете*, имала су друштва, неписмени, ђаци, шегрти, студенти... Утрошено је за десет година 770.000 к. захваљујући ангажовању путем легата, помоћи добротвора, утемељача и помагача. *Просвјета* се преобразила од друштва за потпомагање, у просветно и културно друштво. Следила је од 1909. задатак да потпомаже укупан напредак српског народа на просветном и културном пољу. Ширење просвете у народу, путем отварања књижница, издавањем научних књига и листова, путем популарних предавања. Вршило се популарисање хигијене и народног здравља, оснивањем гимнастичких,

[1071] Милан Петровић, *Наша автономија и просвета,* Летопис Матице српске, 1913. Књ. бр.292. ст.70-77.

[1072] *Браник*, 22.2.1907. бр.41.

антиалкохолних друштва и земљорадничких задруга. Лист *Просвјета* и *Здравље,* достиже тираж од 7.500 примерака. *Просвјета* је 1912. имала на школовању, на високим школама 64 стипендисте, у средњим школама 185, занати и трговина 180 дечака.[1073] Наведене активности указивале су на јасно изражену тежњу за културни преображај друштва. Модернизацију друштва покренули су тек стасали интелектуалци, са намером да идеје преточе у покрет. Културно уздизање одвијало се у комплексним приликама, политичког, верског, културног и економског притиска. Упркос неповољном амбијенту, наметнут је дух *Просвјете,* која је имала слуха за схватање свога доба. Образовање омладине допринеће стасавању новог нараштаја, који ће тежити обликовању живота новим идејама.

Тихомир Остојић, на подручју јужне Угарске, улагао је напор да српски народ поведе у правцу модернизације. Прво у Матици српској, преко *Покрета,* затим, у бројним приликама, стреми ка уздизању живота Срба. Аналитичко проматрање друштвених прилика, по суду Остојића, указивало је на пасивно, и неписмено становништво. Наспрам малобројне грађанске класе, коју су чинили свештеници и учитељи. Друштвена структура, није се битно разликовала од оне из 18. века. Иако су више од два века под утицајем запада, заостајали су иза мађарског друштва, које је било у сенци немачког и чешког напредка. Конзервативно и патријархално друштво, није имало будућност, постојало је заостајање у трговини и занату, Остојић је постојеће стање, желео да превазиђе ширењем идеја Привредника. Помак у напредку ометала је околност да су Срби живели изван великих индустријских, трговачких и административних центара, у варошима Кикинди, Новом Саду, Сомбору, Вршцу, Панчеву...Постојала је тенденција неучествовање у индустрији, Срби нису акционари, нити стручњаци, што их ставља у позицију потрошача. Упркос привредној стагнацији, осећао се дух културног уздизања, што је омогућило одлазак српских учитеља, из Угарске, у ослобођену Србију. Школовани, „интелектуални емигранти“ су одлазили још у Црну Гору, Далмацију и Босну и Херцеговину. Остојић је одлазак интелигенције, налазио у економским и друштвеним разлозима. Залагао се за промене, рад

[1073] Василј Грђић, *Десетогодишњица Просвјете*, Летопис Матице српске, 1912. бр.287. ст.109-111.

интелигенције на изношењу нових идеја, покретању акција у циљу националног, моралног и економског просвећивања. „Реформатори“ су поред доброг познавања социологије и културе, морали имати храбрости „да нађу чврсте тачке, с којих би могли овој заосталости крај кренути и преобразити“.[1074] Иако је постојала свест о стању у коме се налазило српско друштво у Угарској, иако је постојала интелигенција, владала је пасивност, која се није могла мерити са полетом, и културним ангажовањем Срба у Босни и Херцеговини. Пример је награда, додељена 1913. од стране *Матице српске*, Светозару Ћоровићу, за приповетку *Јарани*. У образложењу је наведено да „буди интерес према разноврсним питањима и проблемима, науке и модерног културног живота“.

Постојала је код Тихомира Остојића, јасно изражена свест о значају идеје *Књига за народ*, која је историјски гледано, настала 1865. у главама чланова Уједињене омладине српске. Омладина на почетку 20. века, схватила је питање просвећивања, као ствар друштва. Остала је присутна стара слабост српског друштва, да идеје једне генерације, оствари и одржи. Остојић је тренутак доживљавао кроз став „да се свест једног малог , намученог народа пробудила, па се упиње из све снаге, као мрав, који се много пута скотрља“.[1075]

Упркос испољеним слабостима *Покрета*, Тихомир Остојић, је показао изузетну енергију у организацији програма реформи Матице српске. Покренуте су 1899. реформе у раду и креирању издања Матичиних, како би Књиге за народ доспеле у руле широке читалачке публике. Чланови Књижевног одбора Тихомир Остојић, Јован Радоњић и Станоје Станојевић, имали су намеру да Књигом за народ, посредују науку и књижевност са народом. Посебно место у еманципацији имала је белетристика, и приповетке моралне садржине. Књиге за народ, иако су излазиле од 1885. нису стекле популарност, јер се књигом морало „народу угађати“. Већина је слабо читала, нерадо куповала. Требало је кроз слике приближити текст, највише су читали календаре, рожденике, народне песме и новине. Највише су одговарали романтични и дидактични текстови. Зато су

[1074] Тихомир Остојић, *Једно важно културно и социјално питање*, Летопис Матице српске, год.1913. бр.296. ст.1-11.

[1075] Тихомир Остојић, *Програм Књига за народ,* Летопис Матице српске, год.1913. бр.294. ст.113.

тражене песме епске песме, историјске приповетке, романтичне садржине. Постојала је могућност за ширење књиге путем отварања књижница, приближавањем народу, подићи „ниво“. Критикована је аутономна и угарска школска државна власт, да слабу пажњу поклања опремању књижница. Програм Књижевног одбора, предлагао је поред белетристике, поучну књижевност и науку усмерену на ратаре.[1076]

Остојић је не само секретар Матице српске, већ заузима место уредника, од 1912. године уредио је 285 свеску *Летописа*, Пред себе је поставио двоструко сложан задатак, са намером да се посвети просвећивању народа, и подизању нивоа *Летописа*. Занет националним радом, „романтични“ Тихомир Остојић, упркос скромним резултатима, залагао се за друштвено и народно просвећивање путем добровољног рада „наше интелигенције“. Намера је била да се народним просвећивањем надоместе слабости школског система. Добро „смишљена“ организација, по замисли Остојића, деловала би на подручју Карловачке митрополије, заједно са просветним одбором српске радикалне странке у Новом Саду, покретима свештенства и учитељства. Образовани су просветни одбори у неким црквеним општинама. На агитацији просвећивања радиле су омладинске дружине: *Коло младих Срба* у Будимпешти, *Његош* у Загребу... Од друштвених организација, ангажоване су: Савез српских земљорадничких задруга у Загребу, Матица српска, у оквиру Збора за друштвено просвећивање и Књига за народ. Ишло се у правцу оснивања Просветног друштва. Исти значај имала је *Културна лига* у Краљевини Србији, *Просвијета* у Босни и Херцеговини. Рад на просвећивању, политички и културно расцепканог српског народа, није се организовано спроводио у Црној Гори и Далмацији. Ради реализације идеје друштвеног и културног просвећивања, путем добровољног рада интелигенције, требало је утврдити идеје, циљеве, начин реализације, методе и средства за деловање. Приликом обележавања десет година рада *Просвијете* у Сарајеву, договорено је организовање Конгреса за друштвено и културно просвећивање. Припреме за Конгрес, омело је избијање Првог балканског рата. Остојић је

[1076] Тихомир Остојић, *Програм Књига за народ*, Летопис Матице српске, год.1913. бр.295. ст-96-109.

подстицаје за културно просвећивање, видео кроз деловање певачких друштава. Она су имала националну дужност да учествују у научно поучним селима, посебно у северним крајевима, где се губила традиционална уметност.[1077]

Професор Радивој Врховац, у народном просвећивању видео је друштвени задатак за великошколце. Сматрао је императивом окупљање око Матице, „без разлике странке и сталежа“, како би се дао допринос прогресу, „од своје снаге и духа“. Говори о снази, коју је раса носила у себи „кроз толике векове“, потреби да се путем „демократизма“ организује омладина у идеји просвећивања.[1078] „Млађе коло“ књижевника почело је 1900. спроводити нове идеје, везане за народну културу. Напустили су традиционалну пасивност, покренули читав низ питања за који су тражили одговор. Енергија уложена у израду Правила Књижевног одељења, Збора за друштвено просвећивање, имала су за циљ реорганизацију Матице у средишње културно удружење са задатком да духовно и материјално помаже иницијативу за културни напредак, путем „општег просвећивања“.[1079]

Раздобље на размеђу векова и епоха, Остојић је означио периодом еволуције друштва. За кратко време, две деценије пред Први светски рат, збила се промена друштвене свести, прихваћене су идеје демократизације и социјализације друштва. Расположење у српском друштву у Угарској, није поистоветио са идејом иреденте, већ периодом када се након крунисања краља Петра, испољила мисао о народном уједињењу. Мишљење и осећање малађег нараштаја, исказивао је Вељко Петровић, инспирисан да омладинску романтику упути на мисао да „слобода није воће, што зрело пада у шешир“.[1080]

Посебан значај у просвећивању у Војводини имала је захваљујући националном духу и приватној иницијативи Матица српска. Акција просвећивања је иницирана наградним питањем 1882. са темом: *Зашто народ у Аустрији пропада?* Петар Коњовић, завештао је 30.000 ф. за издавање популарних списа за

[1077] Тихомир Остојић, *Наша певачка друштва и народно просвећивање,* Летопис Матице српске, бр.299.год.1914.ст.1-13.

[1078] Радивој Врховац, *Друштвено и народно просвећивање*, Летопис Матице српске, бр.293, год.1913. ст.1,2.

[1079] Радивој Врховац, *Наука и живот народа,* Летопис Матице српске, год. бр.300,1914.ст.1-2.

[1080]Тихомир Остојић, *Народна мисао идеје ослобођења*, Летопис Матице српске, књ.бр.300, год.1914.ст.55-58.

народ. Захваљујући чему је 1885. покренут програм издавања Књига за народ, до 1900. публиковано је 92 књижице. Матица је од 1886. организовала за Књиге за народ, и остала издања, дистрибуцију путем повереника, који су били по свим местима, насељеним Србима. Преиспитивање рада у издавању Књига за народ, наступило је 1899. са појавом новог реформаторског таласа. Група млађих књижевника, са Остојићем на челу, тражила је виши ниво квалитета у организовању и раду. Иако је *Матица* имала фонд од 4 милиона к. власт је строго надзирала коришћење средстава. Потреба да се покрену активности, допринеле су одржавању две матичине конференције, 1902. и 1903. Потребе су налагале да се 1912. покрене Збор за друштвено просвећивање, поред „Књига за народ“, издаје се Календар за народ. Када је 1912. Остојић преузео на себе дистрибуцију Матичиних издања, тираж продатих примерака са 1400 скочио је на 15.000 примерака. Број повереника у мрежи дистрибуцује порастао је на 1200. Покренути рад на просвећивању, допринео је ширењу идеја групе *Нови Србин*. Јавили су се млади људи, спремни за револуционарну акцију. Они се нису задовољили тиме да само посредују између друштва, науке, културе и просвете.[1081]

Родољубиви круг српске интелигенције чинили су Тихомир Остојић, Станоје Станојевић и Јован Радоњић. Малобројност интелигенције, у српском друштву, имало је за последицу скромне резултате. Недостатак политичке самосталности, комплексан економски и национални положај српског становништва, утицао је и на културне прилике. Водеће српске установе Карловачка митрополија и *Матица српска* нашле су се у зависном положају од власти. Кључну улогу у српском народном животу, до почетка 19. века имали су српски митрополити, њихов делокруг нису само црквене повластице, већ се старају о подизању школа, јачању просвете, оснивању школских фондова, допремању књига из Русије... Примат у култури преузела је током 19. века, српска интелигенција, спремна да прати савремена дешавања и уклапа се у токове идеја. Упркос порасту броја интелеигенције, Васа Стајић је о Војводини, пред Први светски рат, писао да је „расторјена, пометена, малаксала“. Помаљао се и

[1081] Васа Стајић, *Матица српска и просвећивање у Војводини*, Летопис Матице српске, књ.бр.300.год.1914.ст.96-101.

кристализовао „културно-политички покрет, који је био у вези са привредним оздрављењем и јачањем војвођанских Срба“. Присутне су нове идеје под француским препородитељским утицајем, идеје мађарске демократије, око Јасија. Јавила се група око Милутина Јакшића, Тихомира Остојића, затим, „вршачки социјалисти“ Јаша Томић, Лаза Нанчић, ученици Светозара Марковића, присталице Јована Скерлића. У области културе Вељко Петровић, писао је „смућеном и растројеном“ народу, жељи да помогне народу у привредним и просветним тежњама. Студије посвећене историји Војводине радили су: Милутин Јакшић, Тихомир Остојић, Радивој Симоновић, Димитрије Руварац, Никола Радојчић, Алекса Ивић...

Иако су оба српска покрета за културну еманципацију, у Босни и Херцеговини и јужној Угарској, желела да придобију читалачку публику, да подигну културни и образовни ниво, постојале су објективне околности, које се нису могле брзо мењати. Наталожени векови, традиција, непознавање савременог живота, кочило је напредовање патријархалног села. Савременици нису схватали да је машина, постала симбол савремене културе. Један од ретких, који је опомињао је Емил Поповић Пеција. Осећао се несклад, у тежњама заступника идеје културног препорода, и носиоца покрета. Недовољно развијена грађанска интелигенција, није могла ефикасно да оствари постављене циљеве. Суптилнији рад вршио се преко књижевног дела, где се огледа народна духовна и материјална тежња, интригантан и мало познат свет. Уложена је изузетна енергија плејаде значајних писаца, просветни рад и деловање путем *Просвјете,*, одиграће значајну улогу на културном и цивилизацијском плану. Иако малобројна српска интелигенција одиграла је кључну улогу у подизању свести школске омладине, која ће имати значајно место у креирању српске историје у Босни и Херцеговини. Културни помаци код Срба у јужној Угарској, путем реформисања културних прилика у *Матици српској*, унапредили су културно стваралаштво, иако се друштва у време империјализма налазило у кризи. Дешавања у култури, код Срба почетком 20. века, дала су допринос у проналажењу нових путева и решења за бројна питања из различитих области. Захваљујући тежњи младе интилигенције, јавља се културни покрет усмерен на препород конзервативног српског друштва.

Радило се систематски и плански на преображају система схватања, размишљања, постављала питања и тражили одговори. Остојић је привржени идеји „ситног рада“, која се пред рат проширила међу јужнословенске студенте, на које је велики утицај имао Томаш Масарик. Велико родољубље, часних интелектуалаца, није могло да разреши баласт заосталости, Рад на просвећивању, и уреднички посао, оцењен је високим оценама од стране историчара књижевности. Остојић је „ренесансног националног духа који се будио у Војводини, и стремио за политичким, културним и привредним јачањем српског народног духа, који се из сфера словенске узајамности спустио на реално тло изградње јужнословенске заједнице.“.[1082] Динамична дешавања, убрзала су ток промена у култури, народ је био приморан да захваљујући брзим променама, напушта старо и прихвата ново. Културно стваралаштво, остварено захваљујући *Просвјети* и *Матици српској*, помогло је у разумевању новог света.

Српско народно позориште функционисало је у склопу Матице српске. Иако је позориште имало цивилизацијски културни значај, означено речима „огледало културе“ имало јеизузетну мисију, служило је обликовању јавног мнења. Репертоар, одабир представа, глумаца, редитеља, означава деликатну делатност, која је будила пажњу савременика. Место позоришне магије, где се сусрећу песници, књижевици, сликари, вајари, музичари, новинари... Позориште је код ондашње публике доживљавано као „етар човечанских душа“, „будиоц народне свијести“, „проповедајући о славној прошлости и дивној будућности“. Занимање Срба за позориште у Босни и Херцеговини, текло је током друге половине 19. века. Срби су у Босни и Херцеговини радо дочекивали путујуће српске позоришне дружине, које су радо примане, од публике жељне позоришне представе. Познате дружине долазиле су за време Аустроугарске власти, почев од 1880. из Угарске, Србије, Хрватске.,..Гостују не само у Сарајеву и Мостару, већ путују по мањим градовима, као што је Костајница, Дубица, Босанска Градишка, Травник, Зеница, Бања Лука, Вишеград... Помињу се путујуће позоришне групе под вођством Радивоја Петровића, Тоше Јовановића, Ђоке Јовановића Фотија Иличића, Ђуре

[1082] Милан Петровић, *Тихомир Остојић као уредник Летописа*, Летопис Матице српске, књига 366. Нови Сад 1950. ст.275-285.

Протић, Николе Симића. Петра Ћирића, Симе Станојевића Шућура...Радило се о изузетно виталним групама, које су драмски израз исказале на широком простору. Група Николе Симића прокрстрарила је Аустроугарску, Црну Гору, Грчку до Цариграда, под именом Српско позориште. Власт је ускратила право боравка Михајлу Лазићу, није му издата дозвола за одржавање позоришних представа на простору Босне и Херцеговине. На основу расписа Земаљске владе свим которским уредима наређено је да пре издавања дозволе за одржавање позоришних представа затраже репертоар и телеграфски о томе обавесте Земаљску владу. Са посебном пажњом власт је одобравала улазак позоришне дружине, затим давала инструкције за праћење кретања и деловања чланова дружине. Посебним расписом Земаљске владе, которски уреди су вршили цензуру програма јавних приредби. Извештај Земаљске владе, из 1898. поводом извођења драме *Балканска царица* у Сарајеву и другим местима, указује на изузетно неповерење према репертоару. Подозревала је њихову активност, односила се према члановима трупе, као да се радило о конфидентима. Интересантно да је у Сарајеву од 1881. деловало Немачко позориште, које је тражило од Земаљске владе субвенцију. Намеру да сагради позоришну зграду у Сарајеву, у молби Земаљској влади изрекао је 1890. Димитрије Јефтановић. Власт је са нелагодношћу примила вест 1896. о могућој градњи позоришта у Мостару. Срби у Сарајеву, иницијативу за покретање позоришта манифестоваће тек у првој деценији 20. века. Друштво „Српско коло“, почело је 1905. припрему за рад „Српског дилетантског позоришта“ у Сарајеву. Помоћ у оснивању тражили су од Матице српске и Српског народног позоришта у Новом Саду. Српско дилетантско позориште имало је намеру да приређује представе у Сарајеву и местима Босне и Херцеговине. Задатак је био да представама „буди српску народну свијест и дс стане у супрот свим другим агитацијама, које су наперене против српства у свим покрајинама“. Комади су требали да пропагирају српство, подижу народу морал. Зато су из Новог Сада тражили гардеробу и костиме. Потреба за пружањем помоћи мотивисана је сазнањем да „непријатељ нашег племена чине све могуће, да нас учине својим робовима, да нам убију самосвест да смо у истину Срби“. Приходе је Српско дилетантско позориште, требало да користи за подизање Српског позоришта у Сарајеву. Друштво је

очекивало помоћ од Краљевског Српског народног позоришта у Београду. Намеравало је у програм ставити представе *Бој на Косову, Марко Краљевић и Арапин, Сеоска лола, Риђокоса, Девојачка клетва, Граничар*. Рачунало се на разумевање и „српство Чика Тоне“ Антонија Хаџића, председника Матице српске. Влада је крајем 1905. прво забранила, а затим скинула цензуру са комада „Војнички бјегунац“. „Српско дилетантско позориште“ поднело је 1912. Земаљској влади нацрт правила. Испред друштва потписао се председник Светозар Зрнић, секретар Душан Ђокић. Нацрт за оснивање Босанско-херцеговачког земаљског позоришта, поднео је 1912. Земаљској влади Радивоје Динуловић. Мукотрпан пут у стварању позоришта, обележила је 1913. иницијатива Михајла Марковића. Истакао се прорежимским ставом у стварању сталног позоришта у Сарајеву, ради остварења културне и просветне сврхе. Преписка Билинског и Пођорека, бавила се темом стварања сталног позоришта у Сарајеву. Велика љубав народа за позоришне представе, није промакла властима. За управитеља казалишта слао је препоруке други Хрват по националности Милан Беговић. Питање позоришта, било је 1914. предмет расправе у Сабору, приликом одређивања назива. Место управника „Народног позоришта“ поверено је од стране Земаљске владе Михајлу Марковићу, који је у јулу 1914. поднео влади оставку.[1083]

Позориште је имало национални, просветни и уметнички значај. Првобитно је служио за неговање народног духа, путем матерњег језика, обичаја, „будилник народне свести“. Јован Ђорђевић је у позоришту видео: „живи знак потпуне народне самосталности и јемац народне будућности“.[1084]

Босанска вила писала је 1903. о успешном раду редитеља и глумца Пере Добриновића. Сматрала га је мисионарем српске културе и историје. Познат у Угарској, играо је представе у већини места у Бачкој, Банату, Срему, Хрватској и Славонији. Обилазио је у „мору туђинштине, српска острвља и чувао обале његове“. Познат у свету културе, достигао је домете ангажовања који су завредили пажњу значајног часописа српске културе. Уводничар указује да је „јунаке давнине српске оживотворио... блиједим сликама дао кост и месо. За *Босанску вилу*

[1083] Risto Besarović, *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravomm*, Sarajevo 1968. st.683-778.

[1084] *Застава*, 26.8.1901. бр.192.

Добриновић је „културни борац“, који је будио код српског народа успомену на „славну и тужну историју свога народа“.[1085]

Застава је 1905. констатовала да Српско народно позориште обилази само 15-20 српских места у Угарској. Позоришне дружине допирале су до 200-300 општина у Угарској, Славонији, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Далмацији. Мања позоришта могла су бити глумачке школе, само је Протићева школа дала више глумаца Српском народном позоришту, и заслужно је за буђење националне свести и уметности.[1086]

Критички чланак, Пере Коњевић, *Наше народно позориште*, упућује на став да је српско народно позориште у кризи. Залаже се за културну политику, која ће уважавати захтеве модерног позоришта, значајне народне институције културе. Позориште је по мишљењу Коњовића, за пет деценија рада, остварило више националну него уметничку тенденцију развоја. Истиче да је позориште у рукама „љубитеља“, да се не развија под будним оком критике, да је репертоар неукусан, глумци нешколовани „патетичне дикције“. Неповерење према социјалној и реалистичкој литератури, условило је извођење дела класицизма и реализма. Недостајао је идејни програм, па је доминирао народни репертоар, који је подразумевао прераду мађарских „пучких комада“. Критика културних прилика у две најистакнутије установе културе Срба у Јужној Угарској, одражавала је не само захтеве модерне, већ и потребу да се културни живот унапреди са потребама времена. Захтев, за културним препородом, требало је да усталаса културну јавност српске Атине и преко *Босанске виле*, рашири се на остало српство.[1087]

Борба за интеграцију српског духовног простора подразумевала је разноврске облике активности. Српско народно позориште из Новог Сада, остварило је значајну турнеју током 1912. у Босни и Херцеговини. Турнеја у Сарајеву, трајала је од 16.3. до 3.4.1912. Играно је 18 представа, по наслову: *Част,* трагедија *Максим Црнојевић*, *Хасанагиница*, комад *Отмица Сабињанки*, оперета *Дротар*, комедија *Кир-Јања*, опера *Кавалерија рустикана*, козерија *Кад човек остари*, позоришна игра *Крадљивац*, драма *Љубав,* оперета *Слепи миш,* оперета

[1085] *Босанска вила*, Сарајево 1903/ број 9;
[1086] *Застава,* 25.5.1905. бр.123.
[1087] *Босанска вила*, 1910/бр.7 и 8.

Гроф Луксембуршки, драма *Алилуја*, опера *Продана невеста*, оперета *Долар принцеза*, трагедија *Уриел Акоста, Коштана*, оперета *Мамзел Нитуш*, трагедија *Хамлет*, фрагмент *Кнез Иво од Семберије*, опера *На уранку*, од Биничког. СНП је дочекан са радошћу грађана, без обзира на националност, од стране почасног одбора. Представе су гледане са великим одушевљењем, што је јавно манифестовано. Лист *Народ,* похвално је писао о драми и оперети, и управитеља Жарка Савића. Симо Марковић, председник „Просвјете“ предао је позоришту сребрни ловоров венац. Манифестација глумаца Српског народног позоришта, упркос снажном утиску који је оставила анексија, велеиздајнички процес, имала је велики одјек у јавности. Позориште је боравило у Мостару, од 4 до 15.априла, на радост публике, која је имала први пут прилику да види у својој средини чисто српско позориште. Изазван је на позорницу, приликом извођења *Хасанагинице* Алекса Шантић. Турнеја по Босни, завршила се у Тузли, од 16. априла до 1. маја, где је приказано 17 представа. Боравак трупе глумаца Српског народног позоришта трајао је шест недеља, Изузетно дочекани од Срба у Босни и Херцеговини, глумцима је импоновао национални и културни рад на добро припремљеном терену. Турнеја је инспирисала рад на оснивању дилетантског позоришта у Босни и Херцеговини.[1088]

Владимир Ћоровић је гостовање Српског народног позоришта у Сарајеву 1912.оценио са похвалом. Истакао је скроман репертоар, велику пажњу публике, ос доходак од 25.000 к. Препоручивао је одлазак трупе у друге српске крајеве.[1089]*Народ*, није пропустио прилику да истакне да је представа *Максим Црнојевић*, из времена када је Војводина водила главну реч у књижевности и политици. Коментар на рачун репертоара, био је прилика да се наметне став, „да је и ово доба време националног буђења, националног препорода, националне акције, и експанзије, када се књижевност враћа националним мотивима“. Костићев *Максим Црнојевић*, дао је полет родољубивој поезији, допринео стварању националне драме.[1090]

[1088] Миховил Томандл,*Српско народно позориште у Војводини 2*, Нови Сад 1954, ст,107, 108.
[1089] РОМС бр. 522 Владимир Ћоровић-Тихомир Остојић, 27.5.1912.
[1090] *Народ,* 14.3.1912. бр.176.

Није само Матица водила борбу за савремени израз, за ангажовану националну књижевност. Напоре за ангажован однос према стваралаштву требало је учинити у Српском народном позоришту. Бошко Петровић, професор новосадске гимназије, писац и књижевни критичар, доживљавао је Матицу Српско и народно позориште, као „две културне тачке, око којих се окреће сав наш овострани српски културни и књижевни живот“. Схватање значаја позоришта изрекао је 1908. године, кроз есеј п *Српско народно позориште.* Посебно место имала је критика рада неспремних управника и репертоара. Поред националне и васпитне мисије истиче естетски значај позоришта за васпитања омладине. Зато је тражио корените измене у особљу и правцу репертоара. Који би морао имати извођења како историјских тако и модерних темтских комада. Заложио се за подизање глумачког знања млађе гарде уметника уз сарадњу бечког конзерваторијума, како би савладали игру, мимику, говор. Истицао је да „ осим цркве једино се у позоришту сви састајемо под једним кровом ... и да остане једини књижевни и културни центар ових крајева“. Истовремено констатује да је позориште изгубило контакт са „правом литературом, модерном реалном глумачком вештином и са српском публиком“.[1091] Есеј Бошка Петровића није изгубио актуелност, може бити основ за писање позоришне критике.

Најважније место заузимале су културне тековине, са којима се сусреће српска интелигенција и омладина, без обзира на политичке разлике. Обе установе имају на почетку 20. века, заједничку црту, националну и естетску мисију. Књижевни и културни значај Српског народног позоришта у Новом Саду 1908. Анализирао је Бошко Петровић, на основу репертоара. За три месеца, играна су 63 комада, од тога: 14 драма, 5 трагедија, 8 шаљивих игара, 13 позоришних игара, 7 слика, 5 оперета, 11 лакрдија. Заступљен је шаљив репертоар са 24 представе, од тога 11 лакрдија, драме и трагедије са 19 представа. Модерна социјална драма дата је у пет представа, што није било у складу са репертоаром озбиљних европских позорница. Критикован је позоришни репертоар, од стране Петровића, због извођења са ефектом сензационализма и одсуства социјалне драме. Национално порекло аутора, није одговарало називу позоришта. Само 17 српских аутора, 16 француских, 9

[1091] Бошко Петровић, *Српско народно позориште*, Нови Сад 1908, ст. 16.

немачких, 5 хрватских, 4 руска, 4 енглеска, 4 мађарска, 1 норвршки, 1 шпански. Утицај француске културе може се тумачити присуством француске књижевности, утицају модерниста. Слаба заступљеност српског репертоара, означена је речима „српско сироче“ што указује на снажна патриотска осећања. Комади *Максим Црнојевић, Балканска царица, Краљ Дечански*, означени су као „вредности, оно остало је све антикварно, дигнуто са дна архиве позоришне“. Критиковао је трмост у раду, играње истих представа без нове сцене. Позоришној публици, највише је по укусу био Нушићев позоришни свет, због реалних догађаја. Штетан по публику, по схватању Петровића је комад *Шерлок Холмс*, јер је припадао „криминалистичкој литератури“. Критиковао је лакрдијашки репертоар због „бљутавости“ и кловновског извођења, без глумачке вештине. Критика се односила на недостатак драматуршке вештине, особља и правац репертоара. Петровић се заложио за драмска дела словенских затим енглеских, норвешких, немачких и руских писаца како би се отресли утицаја „француштине“. Позориште је по схватању Петровића, требало да буде „народна школа за васпитање српског националног духа и челичења српског карактера“. Залагао се за покретање ђачких представа у којима играју деца старости 8-14 година. Похвале на рачун потенцијала за глуму добили су: Иличић, Сланкаменац, Николић, Матејић, Спиридоновић. Упркос таленту, глумаца увиђао је недостатак глумачког образовања. Посебно снажна критика изречена је на рачун рада управе. „Позориште је остављено милости и немилости неспремних управника, оно је без нужне контроле и без потребне критике“. Напор да преко Српског народног позоришта, Нови Сад остане и даље књижевни и културни центар, схватан је као дужност. Потреба за реформом, подразумевала је присуство „праве литературе“, изостављање сензационално-лакрдијашког репертоара, који неће „отупљивати публику“ већ је национално васпитавати у модерном духу.[1092]

Политички односи у Босни и Херцеговини, након борбе за црквено-школску аутономију, произвели су позорницу са новим актерима, спремним на радикалне методе борбе. Осећало се да нова генерација стасала на западу, под утицајем

[1092] Др Бошко Петровић, *Српско народно позориште у Новом Саду 1907-1908*. Нови Сад 1908. ст. 1-16.

критичког мишљења, слободарских струјања из Србије, тражи свој самосвојни духовни и практични израз. Историја културног и просветног буђења, настала у време аустроугарске окупације, која је својом акцијом подстакла не само буђење националне свести, већ и организовање на националном плану. Деловање *Босанске виле*, упркос цензури, изражавало је расположење Срба, остварене су културне и националне везе са матицом. Еманципација друштва произвела је национални препород, што се манифестовало кроз одржавање светосавских беседа, настанак певачких друштава, добротворних задруга, читаоница, женских задруга, књижница, удружења занатлија, трговачке омладине, учитељска, свештеничка друштва,... Друштва су после 1910. прерастала у савезе, који су организовали снаге спремне да развијају просвету, културу, како би манифестацијама националног духа подстакли остварење националног ослобођења. Идеју културног јединства у верски подељеној Босни и Херцеговини заговарао је и Славко Шећеров у тексту *Народно и културно јединство и народна просвета*[1093]

Заједнички рад Матице српске и Просвјете, на просвећивању народа, омогућио је приближавање два два културна центра. Зрелост управе два друштва, допринела је ширењу књига, распростирању заједничких идеја. Живот становништва у две покрајине, иако је укључивао различите менталитете, нудио је могућност заједничког рада на плану друштвеног развоја.

6.3. Значај часописа и листова

Часописи су заслужни за обликовање јавног мнења, допринели су развоју српског националног покрета. Иако је малобројна читалачка публика, национална мисао продире у свест средње класе, која је носила национални покрет. Преко штампе, захваљујући ангажованим текстовима, политика и култура утичу на формирање нових погледа. Књижаре и штампарије, допринеле су ширењу националне српске књиге, календара, зборника. Национална пропаганда одвијала се преко учитеља конфесионалних школа, који су ради службе долазили у Босну и

[1093] Славко Шећеров, *Народно и културно јединство и народна просвета*, Босанска вила 1910, бр.9-11, ст.155, 156.

Херцеговину, одатле постајали дописници листова *Заставе, Браник*.. у којима су давали виђење актуелних прилика. Најчешће су писали о „жалосној Босни“, износили примере, критиковали власт, која је настојала да контролише и санкционише. Влада је утицала на избор учитеља, путем издавања сертификата, што изазивало незадовољство општина. Митрополит Ђорђе Николајевић, настојао је да као члан српске делегације од 24 црквене општине спречи уплитање власти, што му 1893. није пошло за руком. Упркос приликама, афирмација националних културних вредности, путем новина, узела је маха, постала део националног израза.

Време које изучавамо је период укрштања два различита опредељења, традиционалног и модерног. Управо су часописи огледала узбудљивог дешавања у области културе. Мисија књижевних часописа на размеђу векова, била је окренута на јавни рад, усмерена на ангажовану културну делатност. Модерно доба, профилисано је преко *Српског прегледа*, који је од 1895. уређивао Љубомир Недић. Убрзо се појављују, часописи истог профила, мостарска *Зора* (1896-1901), и београдски *Српски књижевни гласник*. Расадници српске културе, кроз које су се огледали талентовани српски писаци. Домети стваралаштва били су очити, *Српски књижевни гласник* достигао је 1912. тираж од 12.000 примерака. Часопис је означен као „жариште модерног књижевног покрета... главни мотор модернизма... васпитач укуса читалачке публике...“. Обликује се нова идеологија грађанске свести, наметнута од књижевне елите, са намером да постане преовлађујућа. Мисија часописа, била је усмерена не само на књижевне ствараоце, већ и на ширу читалачку публику. Књижевни концепт, имао је снагу програма, спреман да препозна националну и социјалну мисију, прихвати грађанска либерална схватања и демократске тежње ка духовној и моралној еманципацији.[1094]

Вељко Петровић, указао је на противречан однос савременика према модернизму. Нови систем вредности допринео је да стручна јавност буде подељена, од једних нападан од других обожаван. Модернизам је „имао магичну моћ“ за младу интелектуалну елиту, док су до традиционалног гледишта држали старији писци. Модернизам и антимодернизам, водили су интелектуалну борбу за

[1094] Предраг Палавестра, *Српски књижевни гласник и српска грађанска мисао,* Сто година српског књижевног гласника, Зборник радова, Београд 2003. ст.25-29.

примат у литератури, уметности и начину мишљења. Експанзија техничких проналазака, промене у начину производње, саобраћају, техници, науци, допринеле су напредку. Високи естетски ниво постављен од стране Змаја, Лазе Костића, спуштао се до краја 19. века, када се под утицајем модерних токова развија песништво Милете Јакшића, Јована Дучића. Утицај модерне на српску књижевност и уметност, имао је далекосежне последице, значајне у обликовању уметничког стваралаштва и креирања новог погледа на свет. Истовремено то није била негација романтичног и натуралистичког, прошлог времена. Петровић је доживљавао као литерарно реализовање вишег степена естетске вредности „књижевног развитка“.[1095]

Српска књижевна елита, супроставља се феудалном и конзервативном концепту поимања света, који је присутан у Аустроугарској, афирмисањем модерних политичких и културних идеја либерализма. Радило се одлуци, која је пред Први светски рат определила становиште целог нараштаја. Модерна је допринела изградњи културног јединства, јер је остварила синтезу националног и космополитског. Радило се о успостављању нове „филозофије живота“.[1096]

Писци текстова, поред социјалне теме, читаоцима су нудили доживљаје кроз романсе, авантуре, подстицали су националну самосвест, политичку и класну опредељеност. Задовољење потребе за националном књижевношћу, ишла је преко епског јунаштва, фолклора, фантастике и традиционалног десетерца. Часописи су кроз традиционалне и модерне форме указивали на „историју колективног менталитета“. Упркос значајним писцима, део савременика је сматрао да је то време обележено падом књижевног укуса, пробојом часописа, као одраза ниског уметничког нивоа. Ангажовано и „лепо“, унеће ново светло у народно предање, успоставиће чвршћу везу са стварним. Изградња националног идентитета, иако се темељила на ирационалним средњовековним представама, добила је захваљујући друштвеном ангажовању писаца нови израз, на коме је одрастало предратно поколење.

[1095] Вељко Петровић, *Времена и догађаји*, Нови Сад 1954. ст. 572-576.

[1096] Милан Радуловић, *Модернизација традиције*, Сто година српског књижевног гласника, Зборник радова, Београд 2003. ст.31-42.

Драстично смањење цена штампања књиге и часописа, прати повећање градске популације, ширење елементарног образовања, јачање националне свести, развојем радничке класе. Нови сој читаоца у градовима имао је своје захтеве у погледу културе и литературе. Урбане средине омогућавале су путем часописа комуникацију са светом. Квалитет комуникације отежаван је на селу, захваљујући слабостима, исказаним кроз низак образовни ниво. Уживала је поверење популарна литература и књижевност, негована у радничким, женским и просветним часописима. Избегаване су политичке теме, политичко ангажовање, како би се истакло да је лист за „поуку и забаву“. Идеолошку мисију, нису скривали часописи попут мостарске *Зоре, Српског прегледа и Српског књижевног гласника, Босанске виле,* имали су идеолошке, политичке и националне захтеве да „српску књижевност окрену“ ка модерном књижевном и националном часопису европског тока. *Босанска вила,* временом је показала да је модеран часопис, са јасном мисијом у складу са очекивањем публике. Књижевни листови су преко књижевне критике, уређивачке политике неговали еманципаторску улогу. Наступило је и доба сучељавања два књижевна модела, реализма и модернизма. Мада је на прелому векова рурална култура код Срба доминантна, начета је космополитским идејама младе грађанске класе. Традиција се повлачи пред налетом индивидуалне свести, којом је обележена градска популација, сачињена од различитих социјалних група.[1097]

Српски листови и часописи имали су информативну, политичку, културну и књижевну мисију. Вишеструко значење штампе отворило је нови простор за савремено обликовање свести о духовном јединству Срба, разбацаних на етнографски и политички шароликом простору. Књижевност је добила рубрику у већини дневних листова, у којима су долазила до изражаја традиционални и модерни књижевни приступи. Објављени текстови упућују на схватања уредника и стил књижевника, који су делотворним радом мењали свет. Књижевни прилози, одиграли су значајну улогу у покретању друштвених, националних политичких идеја и иницијатива. Напредак се осећао у свим сферама живота, модернизација

[1097] Слободанка Пековић, *Модел часописа на почетку века*, Зборник радова, Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века(*1895-1914*), Нови Сад-Београд 1992. ст.9-12,13;

није устукнула на бројним политичким границама на Балканском полуоству. Захватила је српско друштво, које је стремило ка новом веку, жељно промена, еманципације. Захваљујући информативним текстовима до читаоца су допирале вести о животу српског народа у Србији, Црној Гори, Аустроугарској, Босни и Херцеговини. Разуђен садржај живота, исказан кроз штампу, повезивао је народ, који је вековима, раздвојен водио борбу за опстанак.

Упркос напору да се остваре, уредници и сарадници су спутавани у раду. Власт је настојала да подмићивањем уредника и сарадника, утиче на ставове и садржај текстова. Тим чином поткопавао се национални покрет, дезавуисана је јавност и нарушаван углед листа у очима савременика. Уредник *Босанске виле*, Никола Кашиковић, полемисао је 1887. са уредником сарајевске *Просвјете,* Јованом Видићем. Радило се о српском учитељу, управитељу српских школа, пристиглом из Угарске, који је радио у интересу власти у Сарајеву. Новинар у листу *Ново време*, 1891. критиковао је позитиван став Кашиковића, упућен на рачун књига Пелагића, *Преображај школе и просвете*. Основни разлог, лежао је у одбојности власти према Пелагићу, који је афирмисан као национални радник, и зато је његов рад игнорисан. Поражавајуће вести, објављиване у *Застави, Бранику*, примане су од стране прорежимског новосадског часописа *Наше доба(1885-1908)*, са индигнацијом. Уредник часописа Стеван Павловић, прогласио је лажним информације о приликама у Босни и Херцеговини. Против прорежимских ставова устао је 1897. задарски лист *Српск глас*. Објавио је 11.12.1897. оштар критички текст, са потписима педесет угледних Срба у Сарајеву.[1098] *Наше доба*, важило је за прорежимски лист, издржавано из касе режима који га је диструтибирао, са циљем да врши пропаганду у име аустроугарске власти. Аустроугарска је промовисала дистрибуцију овог гласила у Босну и Херцеговину. Оштре текстове из 1890/91. уперене против уредника *Босанске виле*, Николе Кашиковића, упутио је земунски лист *Ново време*(1889-1898) и новосадски часопис *Наше доба*. Кашиковић је водио полемику са земунским листом *Ново време*, на страницама листа *Напредак*. *Ново време* је излазио у Земуну, као лист за политику, просбетне и материјалне интересе, под уредништвом Симе Паића. Кашиковић 1890. иако није бранио текстове Јована

[1098] Борјанка Трајковић, *Никола Т.Кашиковић*, Београд 2006. ст.419,423,424.

Видића, пажњу је усмерио на жигосање прорежимске уређивачке политике *Новог времена*, *Напредка, Нашег доба, Бачванина*. Наведени листови означени су као антисрпски, јер су примали потпору, од стране режима. Влада је 1898. субвенционисала војвођанске листове *Ново време, Наше доба, Народност, Јединство*, загребачке *Хрватско право*, *Обзор* и *Agramer Tagblatt*.[1099] Кашиковић је 1893. био мета напада вршачког часописа *Мирођија.* Полемика се развила у панчевачком листу *Весник*. Кашиковић је добро познавао садржај војвођанских листова и часописа, и зато му није било тешко да уочи да *Мирођија,* нема одлике које су красиле *Стармали.*[1100]

На субвенцију, при покретању режимског листа *Српски Балкан* рачунао је и Божидар Никашиновић-Вршчанин, бивши уредник *Босанске виле*. Аустријска власт у Сарајеву, примила је 1898. од Никашиновића Програм за издавање прорежимског листа. Заступао је становиште да у Босни и Херцеговини, живи само један народ, верски подљен. Лист је требало да излази у интересу српског живља, да подстиче рад српско-црквене општине, школе, певачких друштава, читаонице, занатлијских и трговачких друштава, заступа материјалне интересе, критикује наредбе власти, и злоупотребе чиновника Намера Никашиновића, била је да допринесе лојалности српских поданика, како би се сузбиле мисли присутне у словенским листовима о одвајању Босне и Херцеговине од Монархије. Постојала је свест да режимски лист не може опстати без подршке читаоца, и позитивног писања о појавама у Србији и Црној Гори. Предлагао је прелазни период, неопходан за трансформацију листа, како би временом постало оруђе власти. Прелазни период подразумевао је писање у виду сажаљења, опомене, критике, поређења. Изложио је и мисао о стварању режимске странке, коју би чинили конзервативци. Указао је да би рад листа *Српски Балкан,* био тежак, јер је „скоро читав народ оцјепљен од владе“, јавна управа функционисала је без представника домаћег становништва. Придобијање становништва по Никашиновићу, могло се остварити давањем концесија, уступака у црквено-школској аутономији. Иако је економска надмоћ била у рукама трговаца, иза њих није стајала индустрија, већ је „сељак извор и стуб држави“. Живот

[1099] Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hecegovini,* Бањалука 2000. *st.388.*

[1100] Борјанка Трајковић, *Никола Т.Кашиковић живот и дело,* Београд 2005. ст.421,425,431,432.

сељака, обележен је „неразумно“ већим порезом, нечовечним поступањем жандарма. Упркос намери да се допадне, Никашиновић је критиковао политичке и економске прилике. Указао је на пропусте власти, везане за аграрно питање. Истицао је да се власт није могла уздати у католике јер су били спутани фратарским васпитањем, муслимани су без циља и резултата, без препорода. По Никашиновићу, незадовољство православног живља узрок је устанцима, који су за последицу имали окупацију. Упркос плану, власт није прихватила идеје Никашиновића, није одобрила субвенције за покретање листа.[1101]

Василије Крестић, оставио је занимљиве податке везане за српску штампу, која се налазила под окриљем Будимпеште. Настојање да путем штампе обликује ставове јавног мнења, није имала само власт, већ и српски патријарх Герман Анђелић. Помагао је рад Јована Грујића Јоте, уредника *Србског народа*. Патријарх је од 1885. помагао и Павловићев лист *Наше доба,* што је допринело гашењу Јотиног листа. *Наше доба*, имало је на самом почетку изврсне сараднике, били су то: Ђура Вукичевић, Јаков Игњатовић, Иларион Руварац, Евгеније Ђурковић,.. временом лист губи на снази, због напуштања од стране сарадника, о смањеног интереса читаоца,[1102]

Појаве у српској журналистици, завределе су пажњу Бошка Петровића, који је тој теми посветио мању расправу под насловом „*Лични терор у српској журналистици*“. Тематски есеј говори о личној слободи „као основ(и) слободе народа“. Петровић је спреман да одбаци сваки „сићушни обзир“ и да ради на томе да створи „услове за националан и културан рад“. Устаје против партијских трвања, личних интереса, поцепаности на културном плану и књижевности. Незадовољан је чињеницом што за тридесет година у Војводини наш народ није био у стању да избаци ни једно књижевно име. Критичар свога доба и нараштаја указује на подвојеност у ставовима, на скандале и афере које су створиле политички амбијент у коме су људи неспособни за објективан и племенит рад. Спремно критикује српске друштвене прилике у Новом Саду. Угроженост слободе исповедања уверења, присутна је због „личног терора“ партијских противника.

[1101] Ристо Бесаровић, *Култура и умјетност у Босни и Херцеговини под Аустроугарском управом*, Сарајево 1968. ст.481-486,

[1102] Василије Крестић, *Историја српске штампе*, Нови Сад 1980, ст.385-431.

Пришао је радикалној странци, и због тога искусио непријатности, иако је по убеђењу пре идеалиста и родољуб. Група интелектуалаца, попут Остојића, држала је Бошка Петровића ван Матице српске и *Летописа*. Прилике свога доба, означио је речима „кужна атмосфера“, јер су постојали и противници унутар странке. Пише да је „лични рат“, прелазио је из странке у страначке новине, затим у живот. Било је то доба, када је јавни рад, задирао је у приватни и културни живот, „ушао је у књижевност, кочи точак свему“. Присутне појаве у српском друштвеном и политичком животу су „баук“. Критикује спремност да се ради личног циља користи партијски апарат „обарањем части, поштења и угледа заслужних људи“ и врши дисквалификација противника на политичкој сцени. Острашћеност је до те мере обузела рад политичких странака, да је непринципијелан начин борбе, постао тактика. Плод напада је стварање болесног стања, да по уверењу Бошка Петровића, „ни један народ нема толико озлоглашених, укаљаних и проиграних личности, колико их има ово мало српско друштво“. Олако се преко новинских стубаца, партијске штампе изричу квалификације, „варалица, издајица, лопов“. Срозавање друштвених односа по Петровићу, видљиво је у књижевности и културним установама. Најжешћи критичари у Матици, били су људи који нису документовали рад књижевним делом, већ квалификацијом о неписмености и лошим стилом. Стање у Матици означио је недостаткм ауторитета, и „књижевника од гласа“. Критиковао је болесне појаве српског друштва, „речник улице“, појаву да „без шкандала у новинама нема интересантне лектире“. Нада у будућност, за решавање комплекса нагомиланих појава, била је у омладини, која није „заражена, и која није запала у овај глиб“. Очекивало се од омладине у страначким телима да крене у правцу који поштује „достојанство“, српске штампе, странке и јавности. Дужност српске омладине је морала да буде и борба за одбрану личне слободе, која је била угрожена од „терора српске штампе“, до те мере да је настала књижица, посвећена овој „жалосној“ друштвеној појави.[1103]

Српска штампа била је иницијатор просвећивања, културне еманципације, и афирмације књижевног рада жена. Значајно место у афирмацији жена у српском друштву, заузимао је Аркадије Врањанин, наставник и управник Више девојачке

[1103] Др Бошко Петровић, *Лични терор у српској журналистици*, Нови Сад 1911, ст. 1-21.

школе, покретач *Женског света*. Подстицај за покретање такозване „женске“ теме, дала је на размеђу векова мостарска *Зора (*1896-1901*)*. Уредништво часописа, препознало је значај жена, и настојало је да краћим биографским подацима, у божићном броју, представи их у што бољем светлу. Календар *Женског света*, ишао је корак даље, по избору уредника дато је 14 слика и животописа: Савке Суботић, Мис Аделине Ирби, Зорке Ховоркове, Јелице Беловић, др Драге Љочић, кнегиња Мешчерски, Катице Крајевић, Милице Стојадиновић-Српкиња, Нине Петровић, Персиде Пинтеровић, Јелене Поповић, Елодије Мијатовић, Марије Радојчић и Јелене Димитријевић. Редакција је уложила напор у прикупљању информација везаних за рад и активност српских жена. Видимо да је *Босанска вила*, намеравала 1895. објавити текст посвећен српским женама књижевницама.[1104]

Српски књижевни часописи на почетку 20. века у Београду су *Српски књижевни гласник, Дело, Нова искра,* у Новом Саду, *Летопис Матице српске*, у Сремским Карловцима, *Бранково коло*, у Сарајеву, *Босанска вила*, у Мостару, *Пријеглед Мале библиотеке*, у Дубровнику, *Срђ.* Духовни српски простор, захваљујући књижевном стваралаштву, имао је снажан утицај на националну свест, ширење сазнања о српском јединству. Савремени књижевни критичар др Илија Ивачковић, сматрао је да српске покрајине имају „добро уређиване литерарне часописе“. Завршио је богословски факултет и докторирао у Черновицама у Буковини. Иако критичар из Скерлићевог доба, није се везивао за Скерлића. Објављивао је у *Српском књижевном гласнику, Нова искра, Летопис Матице српске, Пријеглед, Босанска вила, Срђ, Србобран, Српство.*

Залагао се за одржање достигнутог нивоа, путем повећања броја претплатника и сарадника, ради публиковања квалитетних прилога. Темељан у образовању, писао је са позиција добро обавештеног критичара, о српским књижевним приликама. Пажњу Ивачковића, завредели су савремени песници, и данас препознатљиви, Светислав Стефановић, Осман Ђикић и Јаков Шантић. Песнички таленат браће Шантић, Алексе, Јакова и Јефтана, добро је познат Ивачковићу. На културни ангажман и домет Јована Дучића, Ивачковић је 1906. спреман да укаже кроз „космополитизам, модерно осећање, савршеност форме,

[1104] Борјанка Трајковић, *Никола Т.Кашиковић живот и дело,* Београд 2005. ст.433.

висок степен уметничке интелигенције, таласаву ритмичност језика..“. Књижевна „свест о искиданом српству“, није заобишла песнички рад Османа Ђикића и Авде Карабеговића, босанских муслимана, који су се определили за српску књижевност. Књижевне везе успостављане су са лакоћом захваљујући отворености редакција, и укусу уредника. Светислав Стефановић, слао је од 1903. до 1905. на публиковање, збирке песма у Мостар. Спреман је 1906. да призна Кочићу остварен књижевни укус, и упути замерку на рачун „политички надахнуте тенденције“. Ивачковић је 1903. писао о аутентичном приповедачком делу, Светозара Ћоровића, у мостарском *Прегледу Мале библиотеке*. Приповедачки дар, језик и психолошка страна приоведања Ћоровића, смештена у херцеговачки амбијент, прихваћена је од Ивачковића. Критичар је дао позитивну оцену књижевне вредности приповедака, које су биле жива слика друштвеног живота Срба у Херцеговини. Загледан у правцу Мостара, Ивачковић је критички оценио издавачку продукцију „Мале библиотеке“ у Мостару. Тражио је даље објављивање есеја, студија и расправа, из српске и светске књижевности.[1105]

Духовни лук ангажованих појединаца, у сфери књижевности, повезивао је распарчано српство. Узврело доба, доносило је читав низ појава и деловања у књижевности, упућених са простора Јужне Угарске и Босне и Херцеговине. Храбри и радознали појединци попут Илије Ивачковића, Вељка Петровића, Бошка Петровића, Стјепе Кобасице, Јелице Беловић, Емила Гаврила, Јована Пачуа,… успешно су деловали у различитим сферама, у оба света. Политички амбијент, менталитет, нису осујетили напоре за приближавање и заједничку активност. Култу Главни одбор српског учитељског удружења, за Босну и Херцеговину, тражио је подршку и мишљење, од Аркадија Варађанина, о покретању сталешког листа, ради заступања просветних интереса. „Модерна утакмица“ била је за Србе борба за национални опстанак.[1106]

Приказ Васе Стајић, на стубцима *Летописа,* указује на појаву листа *Српски покрет*, који је 1913. почео излазити у Тузли. Програмска оријентација почивала је

[1105] Миливоје Ненин(предговор), Илија Ивачковић, *О српским писцима*, Нови Сад 1998. ст.7,9-53,66.

[1106] РОМС и.б.15.477 Главни одбор српског Учитељског удружења за Босну и Херцеговину-Аркадију Варађанину, 10.6.1907.

на идеји приватне иницијативе, усмерена је на питање народног просвећивања, децентрализацију на просветном и привредном плану. Иако је лист имао локални карактер, критиковао је страначку власт у земљи. Надахнут српским националним осећањима, *Српски покрет* пише о политичким приликама у „Југославији“.[1107]

Српска штампа је у Угарској у највећој мери настајала као партијско политички орган. Листови су у периоду 1885-1905. у служби партијске борбе, радикала, нотабилитета и либерала. Затим је доминирао сукоб самосталаца и радикала у раздобљу 1905-1914. Доминација Српско-хрватске коалиције на подручју Хрватске, проширила се на Славонију и Срем. Политичке погледе Коалиције, заступао је *Србобран*, коме су противници *Застава, Српска ријеч, Народ*. Беспоштедна агитација, није се служила чињеницама, већ политикантским квалификацијама, које су наступале брутално, не бирајући начин да омаловаже политичке противнике. Владимир Ћоровић, оштро је критиковао квалитет текстова, уочио је неписменост, површност.... Радикали у Угарској поред *Заставе*, имали су још пет листова са малим тиражом око 500 примерака. Издавачка политика, слабила је не само позиције странке, већ уређивачку политику. Недостатак финансија, услед слабог тиража, није омогућавао формирање професионалне новинарске редакције. Уреднику је препуштено писање уводних текстова, који су имали различите теме, везане за покрете, социјална, економска, политичка, и културна питања.[1108]

Нови Сад је губио значај српског културног средишта, иако су га шездесетих година 19. века називали Српском Атином. Надмоћ Београда огледа се у броју листова, где је 1893. излазило 56, у Новом Саду само 11. Ситуација се погоршава 1909. излазило је само 7 српских листова. Упркос стагнацији, посусталом издаваштву, Нови Сад је имао значајну улогу у историји српске журналистике. Период 1824-1918. везује се за издавање 124 листа, која су радила на очувању националне и политичке свести, неговању читалачке публике, и баштинила историјско наслеђе. Сарадници листа *Застава,* били су социјалистички оријентисани Светозар Марковић, Васа Пелагић, Ђока Мијатовић.. (1905).

[1107] Васа Стајић, *Један добар почетак,* Летопис Матице српске, г.1913. бр.295. ст.89.

[1108] Владимир Ћоровић*, Наше политичке новине,* Народ, 1907. бр.22. и Василије Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*. Нови Сад 1980. ст.329,330.

Конзервативне погледе у Новом Саду, заступао је *Србски народ*, под уредништвом Јована Грујића Јоте. Поред политичких, излазили су књижевни и хумористички листови. Најстарији књижевни часопис *Летопис*, излазио је у Новом Саду, од преласка Матице српске. Књижевни часопис *Даница,* одраз је српског романтизма, који је подстицао Уједињену омладину српску. Српско народно позориште, заступао је 35 година, од 1871. лист *Позориште.* Физиономија листова у Новом Саду, упућује на префињену и добро однеговану читалачку публику. Песник Јован Јовановић Змај, покретач часописа, ширио је добро расположење читаоца. Нови Сад је препознао значај шаљивих листова: *Комарац, Жижа* и *Змај*.[1109] *Застава* је почела излазити у седмој деценији, *Браник* у деветој деценији 19 века, као гласило либерала. Ова два листа, означила су два најутицанија гласила, па су покушаји кикиндских демократа, да путем *Српског гласа*, спрече утицај радикала, и *Заставе,* остали безуспешни. Мањи значај имало је гласило Српске народне странке, *Српство* (1910).

Браник и *Застава,* улазе у ред најзначајнијих информативних и политичких гласила. Ривалство између два листе, оптеретило је јавни живот и поделило српско јавно мнење. Беспоштедна политичка борба, дуга три деценије, допринела је настанку две супростављене стране. Преко популарних гласила Јаша Томић и Миша Димитријевић, сукобљавају се са дотад невиђеним жаром. Присутно је заступање страначких интереса, водила се борба за превласт у народноцрквеном сабору, и јавном животу. Упркос сукобима, заслужни су за осмишљавање српског националног живота, који је пролазио кроз различите изазове, за које су тражили излаз. Смисао националнополитичког деловања, огледао се у националном повезивању Срба са обе стране Саве и Дунава. Захваљујући националној солидарности, која је манифестована кроз афирмативне текстове, стизала је из Новог Сада нада и подршка. Патриотски чланци Јаше Томића у *Застави*, политички наступи, ерудиција Михаила Полит-Десанчића, у парламенту, на странама *Браника*, обележили су време пред Први светски рат.

Најчешће су дописници из редова учитеља, слали дописе у виду извештеја, или осврта. Дописник *Браника,* писао је 1896. текстове под насловом „Глас из

[1109] Милана Бикицки, *Прилози за историју српске периодике*, Нови Сад 1993. ст.30-31,35.

Херцеговине“. Више у форми осврта на шири политички контекст, са информацијама везеним за унутрашњу и спољну политику. Посебну пажњу завредели су потези Бењамина Калаја, дати кроз бројне порезе и феудално наслеђе. Натписи стране штампе о Калају „препородитељу“, доведени су преко српске штампе у Угарској у питање. Пажњу је привлачио допис да муслимани, иако лојални, да су дубоко привржени вери, а Хрвати склони анексији, чинили све да Србе похрвате. Забележено је да се врши удар на српско име, школе, прогоне српске учитељи, свештеници... Изнето је, да су песме Шантића чекале у *Босанској вили*, више од годину дана да прођу цензуру. Цензура се спроводила и над трговачким огласима, само Хрвати су могли у државну службу. Стајао је у тексту недвосмислен утисак *Браника,* да се на сваком кораку осећао „задах хрватства“.[1110]Критички се посматране црквеношколске прилике у Угарској, да манистар Банфи, има однос према српској православној цркви и патријарху, као према солбирову, коме се може и сме заповедати и забранити. *Браник* се чудио Синоду, што није имао снаге да се од такве комуникације огради, јер је власт „пролазна“ .[1111]У којој мери се архијереји понашају поданички, илуструје пример посвећења епископа будимског 1896. уз свечани обред, свирала је војничка музика 70 пешачке пуковније.[1112]

Помно су 1898. бележене појаве везане за црквеношколску борбу у Босни и Херцеговини. Наметање свештеника у мостарској општини, допринело је бојкоту, верници су почели умрле да сахрањују без опела, изостала су крштења деце. *Браник*, је у тим појавама пронашао намеру владе да преко митрополита раздвоји народ од свештеника, и да Калај није очекивао жилавост српског народа.[1113]Српска православна црква у Босни и Херцеговини, налазила се често на новинским стубцима у Угарској. Критички однос према владиним мерама, свештеничком питању, указује на настанак „поповске касте“ док се „поштени“ свештеници прогоне. Утицај политичке власти, остваривао се деловањем Калаја, који је путем новосадског листа *Наше доба*, утицао на стварање прорежимске климе. *Браник* је

[1110] *Браник*, 2/14.1.1896.бр.3.
[1111] *Браник*, 13/25.2.1896, бр.19.
[1112] *Браник,*1/13.2.1896. бр.14.
[1113] *Браник*, 4/16.7.1898. бр.78.

настојао да путем објективних текстова, босанскохерцеговачко свештенство стави под заштиту.[1114]

Браник, је први конгрес српских новинара, одржан у Београду 1902. поздравио, са убеђењем да има морални значај, окупио је новинаре различитих погледа и уверења. Из јужне Угарске, присутни су новинари из листова и часописа: *Летописа Матице српске, Српских новина, Заставе, Браника, Женског света, Позоришног листа, Бранковог колоа, Богословског гласника, Српског сокола, Грађанина, Трговачких новина и Народности*. Из Босне и Херцеговине: *Српски гласник, Зора.* Затим *Србин* из Госпића, *Срђ* и *Дубровник*, из Дубровника. Присутне личности на конгресу новинара су: Александар Сандић, Антун Фабрис, Аркадије Варађанин, Паја Марковић Адамов, Стева Поповић Вацки, архимандрид Иларион Зеремски, Глигорије Јефтановић, протојереј Јован Јеремић, Светозар Савковић, Илија Вучетић, Никола Кашиковић, Осман Ђикић, Божидар Никашиновић, Стеван Сремац, Павле Аршинов,...[1115] Хапшење уредника *Народа*, Ристе Радуловића, повод је за изношење критике прилика везаних за хапшење свештеника, учитеља, трговаца у Босни и Херцеговини.[1116]

Власт је показала наличје насиља, конфисковањем листова, прогоном и затварањем уредника, и тако спречавала слободну реч. Упркос репресији Михајло Полит Десанчић, показао је политичку зрелост, подношењем интерпелације председнику Вакерлу, у погледу тираније над новинарима, дати су примери, окова Смајил ага Ђемаловић и Петар Кочић.[1117]

Запажено место у *Бранику*, имао је Александар Омчикус, објавио је 1910. серију текстова, о низу актуелних питања из живота српског становништва Босне и Херцеговине. Стање у Босни и Херцеговини, присутно је у политичком, националном и уредничком ангажовању Михајла Полита-Десанчића. Добар познавалац права, видео је излаз у решењу Источног питања. Националну борбу, сматрао је нужним процесом ради ослобођења.

[1114] *Браник 1*/13.8.1898.бр.90.
[1115] *Браник*, 15.10.1902. бр.139.
[1116] *Браник*, 3.5.1907. бр.98.
[1117] *Браник*, 17.10.1907. бр.229.

Браник, је афирмативно писао теме посвећене српској омладини, носиоцу оставрења народних идеала. Упркос појавама везаним за антисрпске демонстрације у Загребу 1902. и ставу академске омладине у Будимпешти, да прекида све везе са хрватском академском омладином, јавио се током 1903. нов концепт. Иако сентомашки скуп није одржан, јер власт није дала дозволу за одржавање, јавила се нова иницијатива. Под утицајем академске омладине у Бечу, говорило се о слоги српске и хрватске омладине. Резолуција, је одражавала став 200 омладинаца, да су Срби и Хрвати, један народ са два имена. Указивало се да радикали немају исти став, да не подржавају опцију српскохрватског јединства.[1118] Иницијативу за држање омладинског конгреса 1903. у Сремским Карловцима, имао је Миленко Грчић и Младен Ђорђевић. Повод је била свечана академија посвећена Бранку Радичевићу.[1119]

Рад на народном препороду, подржао је *Браник,* серијом чланака, са убеђењем да су сазрели услови за организовање омладине. Омладина је путем просветног рада требала да притекне свом народу у помоћ током ферија, оснивањем земљорадничких задруга, ширењем популарних књига, приређивањем популарних забава, преко читања народних песама, покретања омладинског листа. Рад на књижевном, друштвеном и просветном пољу, указивао је на широк план, усмерен на далекосежне промене у друштву.[1120] Критичан према деловању омладине био је Илија Ивачковић. Критиковао је слаб контакт омладине и народа. Посебно план да акцију просвећивања обавља у сезони пољопривредних послова. Уједињење омладине, није било лако спровести, због различитих мишљења, уз то била је растурена по универзитетима. Сматрао је да уједињење није неопходно, да омладина не треба да се укључује у партијски живот, и да би само на просветном пољу могла да помогне. Требало је да публици омили српску књигу, новине, сакупља прилоге за светосавски фонд... По Ивачковићу, због бројних слабости, излишна је омладинска организација, да омладина на јавном пољу није кадра исказати ништа више од држања предања.[1121]

[1118] *Браник*,11.7.1903. бр.81.
[1119] *Браник*, 9.8.1903. бр.100.
[1120] *Браник,* 12.8.1903. бр.101.
[1121] *Браник,*5.9.1903. бр.106.

Браник је писао, да је у време Милетића, био велики уплив српске омладине у све појаве, да су омладиници били „апостоли српске мисли, чувари српске народности“. Омладина је малаксала под притиском неповољних политичких околности и партијског раздора. Наводи да је мисао о уједињењу српске омладине покренута у Паризу. Иницијатива је остала нереализована, до појаве српскохрватског спора, што је омогућило да иницијативу за смиривање напетости преузме хрватска омладина, „на основу истине, а помоћу науке“. Упркос тежњи да се омладина узвиси, остао је став *Браника*, да се омладина не сме одрећи српских народних идеала. Подржава ауторитет српске интелигенције, живљи књижевни рад. Дилема око организовања омладинског збора, није наишла на прихватање од стране српске академске омладине у Земуну. Српско друштво, дубоко подељено на радикале, либерале, самосталце, националне социјалисте, сецесионисте, није могла омладина да уједини.[1122] За одржавање збора у Сремским Карловцима, највише је била заинтересована омладина вршачка, белоцркванска, румска и дубровачка. Стеван Симеоновић Чокић је подразумевао одржавање састанка, ради заузимања става о друптвеним, економским, и културним приликама.[1123]Конференција је одржана, у присуству 100 омладинаца, из бивше Војводине, Далмације, Србије, Босне и Херцеговине и Македоније. Иако је постојало мишљење Мите Клицина, да омладина треба да се држи пасивно, услед неповољних друштвених, политичких и књижевних прилика. Постојала је интенција омладине, да утиче на постојеће прилике, и отклањању верских супротности. Омладина је упркос противречним мишљењима, клицала у Краловцима „славују српске омладине“, Бранку Радичевићу. Интересантно да је скуп завредио пажњу учених богослова, који су уприличили призивање светог Духа, службу су држали ректор Јован Вучковић, професори Јован Јеремић, Јоаким Чупић, Иван Маширевић, Валеријан Прибићевић, Иларион Зеремски, прота Јован Живковић.[1124]

Ново гласило омладине, *Омладински гласник*, обликован је под утицајем значајних ауторитета српског јавног живота. Полазило се од становишта, да је учмалост омладине, присутна последење три деценије. Сазрело је убеђење да

[1122] *Браник,26.8.1903. бр.107.*
[1123] *Браник,* 2.9.1903. бр.110.
[1124] *Браник,*4.9.1903. бр.111-116.

млади нараштај не жели да се упушта у партијске и верске трзавице. Јован Скерлић је захтевао да се омладинским пословима баве само умни и морални људи. Тихомир Остојић је истицао рад читалачких друштава, која су у последњој деценији 19. века, прерасла у омладинско коло.[1125]

Други српски омладински конгрес, одржан је септембра 1904. у присуству 200 омладинаца у Београду. Присутни су били: ђачка дружина из Бече, *Зора; Синђелић* из Загреба; Шумадија из Прага; Србадија из Граца; Српски Соко из Сремских Карловаца; Соко из Босанске Градишке; Потпорно друштво из Загреба; Феријално друштво из Осјека; ђачко удружење из Колошвара, присутни су још Бугари. Хрвати, Словенци. Разматрана је покрајинска организација, савезна управа, са циљем помагања народу у утакмици са културним народима, на просветном, економском и политичком пољу.[1126]

Стање у „жалосној“ Херцег Босни, подразумевало је осврт на привредно и политичко стање. Бедан положај православних у Херцеговини, сагледавао се из више углова. Доминирао је став о спору између народа и окупационе управе, о борби која је наметнута након окупације. Порез је за 20 година увећан четри пута, што је допринело осиромашењу становништва. Појава глади из 1902. и сеоба Срба у Србију, приморала је српску владу да затвори границу, из страха да не опусти Херцеговина. Народ, иако је све продао, враћен је на пусто огњиште. Већина је била приморана да се храни на терет мостарске општине. Певачко друштво из Мостара, *Гусле*, упутило је позив српском друштву за слање помоћи.[1127] Кроз највећи број текстова, као црвена нит, провлачио се став да се народ у Босни и Херцеговини, налази у стању апатије. Да барон Буријан, хоће да придобије Србе, да су православни против идеје да се православна црква подвргне Карловачкој патријаршији, да је српски народ раздвојен од осталог српства „кинеским зидом“.[1128]

Срби из „прека“, понекад означени као „странци“, на различит начин су доживљавани. Иларион Радоњић, архимандрид виђен је за кандидата упражњене

[1125] *Браник*, 19.2.1904. бр.28.
[1126] *Браник*, 7.9.1904. бр.204.
[1127] *Браник,* 11.4.1903. бр.39.
[1128] *Браник*, 12.8.1903. бр.101.

тузланске епархије. Сима Поповић, није уживао поверење, суда јавности. Упућени су протести на рачун Владимира Боберића, јер је и он „странац“. Поменути су у истом контексту посланички кандидати, бивши новосадски и карловачки ђаци, адвокат Данило Димовић, др Милан Јојкић. Иако су „странци“ у митрополији Летица и Радоњић, прота Јанковић, Боберић, професор богословије у Рељеву, катихета Јован Протић у Мостару, били Срби, који у „болу и сузама, уживају хлеб у Босни“.[1129]

Браник је писао, да је Статут у Босни и Херцеговини, унапредио читав народни живот. Омогућио да се Срби на привредном, просветном и политичком пољу консолидију. Изречени став није искључио критички однос према влади, која се уплитала у питања везана за аутономију. Указивано је на епископални карактер аутономије, који је омогућио контролу над црквеним пословима.[1130]Питање о народноцрквеној аутономији**,** разматрано је из различитих углова. Савременици су уочавали комплексност проблема, који је представљан као ваљање Сизифовог камена. Постојало је убеђење да влада уређује аутономију по својој вољи.[1131] Писало се о мађарској епископији у српској митропоији, са намером да црква изгуби народни карактер и да се отме део народних фондова.[1132]

Заслужан за физиономију *Заставе*, након 1887. је Јаша Томић, чији су наступи пленили пажњу јавности. После Милетића, имао је истакнуто место у српском јавном животу у Угарској, захваљујући ангажовању у политици и навинарству. Уживао је поверење српског јавног менења, наклоњеног радикалима. Публика је уважавала тежњу Томића у решавању националних, друштвених, социјалних, културних и државних питања. Патриотско држање, читалачка публика препознала је у низу појава, приказа, деловања, и зато је лист уживао велику популарност, у буђењу националне свести, подстицању националног заноса. Упркос разликама у гледању, прилоге је током 1900. из Босне и Херцеговине, слао адвокат Никола Стојановић, у оквиру теме *Слике из Босне и Херцеговине*, са

[1129] *Браник*, 4.5.1910. бр.97.
[1130] *Браник*, 4.8.1907. бр.200.
[1131] *Браник,* 4.4.1903. бр.35.
[1132] *Браник,* 6.4.1908. бр.79.

потписом Номос, Н. Ехли Ислам. Објавио је упечатљив уводник под насловом „Тајна Калајеве политике у Босни и Херцеговини“.

Застава, је показала велики интерес за црквеношколске прилике у Босни и Херцеговини. Комешања православних верника, настојања да се очувају и уреде аутономна права забележена су на странама, овог популарног гласила. Анализе *Заставиних* дописника, односиле су се на свештенство бањалучко, београдско и „оно под буквом“. Свештенство је подељено на лојално и бунтовно, а митрополити су послушни, одани политичкој власти. Митрополит Мандић је заслужан за настанак „папски“ устројене цркве, у којој су свештеници били дужни да подносе извештаје о рођеним, венчаним, умрлим.[1133]Власт Бењамина Калаја, уплитала се у избор митрополита. По писању *Заставе*, кандидате је Калају препоручивао Ђуро пл. Ђурковић, Куен Хедервари и патријарх Бранковић. Препоруку Ђурковића имали су приликом избора тузланског митрополита, игуман Хопова Митрофан Шевић, гимназијски катихета у Земуну Сава Теодоровић, беочински архимадрид, администратор у Плашком, Платон Телечки, архимандрид крушедолски Анатолије Јанковић. Избор је захваљујући препоруци Хедерварија, пао на катихету са реалке у Карловцу, Глигорија Живковића, родом из Глине.[1134] Питањем организације српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији, бавили су се и руски листови. Писало се о намери да се Српска православна црква из Босне и Херцеговине, отргне од Цариградске патријаршије. Ради спајања, и стављања под Карловачку митрополију. Основна интенција ишла је у корак са намером да се елиминише руски утицај, и осигура аустроугарски. Надзор би у том случају имале три владе: аустријска, хрватска и босанска. Колико је све то комплексно, види се из податка да је Далмација аустријска покрајина, Карловачка митрополија под угарском, босанска митрополија под влашћу босанске владе.[1135] *Застава* је велеиздајничку парницу, подигнуту 1908. од тужиоца Акуратија, доживела као удар на српски народ, Српску православну цркву, веру, школу и аутономне установе, грб, писмо и име. Наведено је у закључку да оптужница тражи „смрт свега што је српско, имена и самосвести, тражи душу српског народа“. Радикали су у знак протеста,

[1133] *Застава,*10.2.1892. бр.21.
[1134] *Застава,*31.12.1908. бр.281.
[1135] *Застава,* 23.5.1909, бр.109.

организовали јуна 1909. у Новом Саду, велики народни збор Срба из Угарске. Уперен против хапшења и прогона Срба у Хрватској. Поздравили су одлуке Саборског одбора, патријарха, и епископа, због подизања гласа цркве против неправедне оптужнице. Солидарисала се и бечка академска омладина, коју је заступао др Алекса Ивић. Истакао је намеру власти да се ради стварања Велике Хрватске „збришу“ Срби, као политички народ. Положај српске цркве, до те мере је угрожен на простору Босне и Херцеговине, да је босанска влада, ставила под полицијски надзор фондове, постављање и рад учитеља...[1136]

Застава се бавила питањима везаним за опстанак угроженог српства. Новински извештаји су указивали да је Земаљска влада одузимала власницима српских радња дозволе за рад, протеривала, шпијунирала, мерама застрашивања настојала да одвоји вође од народа.[1137] Глад у Босни и Херцеговини, током 1898. није скривана од читаоца *Заставе.* Угржених 300 породица из Невесиња, било је принуђено у Мостару да раде и просе, како би преживели, да се „љебом заране“. Јели су ресу са дрвета Срби и мухамеданци из околине Фоче, „док не помру од глади“. Упркос глади, сиромашни су били дужни да плаћају порез у висини од 500 форинти. Родољубиви Срби, упркос настојању власти да проблем заташка, настојали су да скрену пажњу на егзистинцијалне проблеме, везане за физичко преживљавање.[1138]Руска штампа, писала је о појавама глади у Босни и Херцеговини, да немају ни „мрве хлеба“, да се забрањује помоћ гладнима, да се упркос невољи, силом прикупља порез.[1139]Глад се раширила на пасивно подручје Невесиња, Гацког и Билећа. Владини егзекутори продавали су детињу колевку, бакараче, последњу оку брашна, кров ако се може продати... Цензура забрањује објављивање извештаја, многе куће су замрле, чуле су се у њима само „мртвачке песме“, уместо ора и кола. Беда се користи као додатни притисак на народ, који се бајонетима нагони да „прими“ папу.[1140]

Текст *Православље у Босни,* говори о осујећеној намери да се „црква преда“ Карловачкој митрополији, и да се њоме управља преко Јединственог статута.

[1136] *Застава,* 27.1.1909. бр.19. и 120, 123, 238.
[1137] *Заста,* 20.2.1898. бр.27.
[1138] *Заставава,* 8.3.1898.бр.36.
[1139] *Застава,* 8.4.1898. бр.53.
[1140] *Застава,* 14.4.1898. бр.56.

Управа цариградске патријаршије утврђена 1880 Конкордатом, означила је само формалну власт патријарха и стварну власт цара.[1141]Радом босанскохерцеговачке депутације, бавио се др Ђорђе Красојевић. Уређење Српске православне цркве водило је рачуна о уређењу цркве и школе према правима и обичајима, да се очувају права световњака. Красојевић није доводио у питање аутономни положај, већ аутокефални.[1142] *Застава* се бавила питањем аутономије, изнет је став да је синодални статут, створио раздор између народа и хијерархије. Тежња да се очува аутономија, допринела је јачању толеранције, између политичких странака. Заједничким снагама организован је почетком 1912. Велики митрополијски збор, на коме је говорио др Коста Хаџи. Борба са хијерархијом, оцењена је као „сметња“ развитку аутономије, да су политичке струје „последњих година“ ишле путем сарадње. Уочено је да влада решава црквено питање са гледишта својих интереса. Критиковано је гледиште синода, које је оправдало владин Статут, са канонско правног гледишта.[1143]Питање суспензије народноцрквене аутономије, односило се на укидање саборског устројства, епархијске и манастирске уредбе. Враћене су Уредбе краљевског рескрипта од 10.8.1868. остале су на снази школске уредбе. За управу народним фондовима влада је донела одлуку да именује асистенте. Извршење наредби поверено је патријарху, што је протумачено као „зазиђивање“ српске народне црквене аутономије. Болна одлука, изазвала је огорчење, држани су народни зборови против комесаријата, на којима су говорили чланови радикалне странке: Мита Клицин, Миша Милић, Лазар Бојић... Заједничка посланица митрополита и епископа: Лукијана, Мирона, Михајла, Гаврила, Митрофана и Георгија, ценила је да српском народу, није било теже од спаљивања моштију Светог Саве. У том циљу одржана је и конференција странака у Будимпешти, која је изабрала Извршни одбор, који су чинили представници различитих странака. Испред радикала: др Жарко Миладиновић, др Владислав Манојловић, испред самосталаца др Владимир Пелеш, др Душан Поповић, испред либерала др Стеван

[1141] *Застава*, 1.7.1898. бр.99.
[1142] *Застава,* 25.9.1898. бр.145.
[1143] *Застава*, 5.1.1912. бр.4.

Малешевић, Аркадије Варађанин, од демократа Милутин Јакшић, Душан Јојкић, од „самосталне странке“ у Угарској Марко Богдан и Младен Пилић.[1144]

Застава се током јануара 1912. у више бројева бавила питањем јединства између Срба и Хрвата. Повод за писање била је појава хрватско-српског алманаха, Упркос схватању Стојана Новаковића, да су Срби и Хрвати „један народ“., да је Доситеј Обрадовић, покретач борбе за народно јединство. *Застава*, је сматрала идеју југословенства, утопијом. Залаже се за културну сарадњу, док питање сродности два народа, оставља процесу историјске нужности. Упркос програмском чланку Јована Цвијића, *О народном јединству*, наводи да је мисао о јединству присутна само у врху, да је у “тамно политичко доба“, то питање будућности.[1145]

Застава је доносила коментар на писање *Србобрана*, са тврдњпм да су се самосталци одрекли српске политике. Експоненти политике самосталаца у Сарајеву, били су адвокат Димовић, лекар Јојкић, писац Петар Кочић, који су наводно уживали подршку митрополита Летице. Чинили су српску страну, спремну да прихвати идеје тријализма, што је подразумевало потребу уједињења Босне и Херцеговине са Хрватском. *Застава,* је читаоцима дала до знања да *Српска ријеч*, није прихватила да су Срби и Хрвати један народ, и зато је одбацила идеју Велике Хрватске.[1146]Текстови из Босне и Херцеговине, имали су јасну поруку, да српски народ ништа више није деморалисало од католичке пропаганде.[1147] Фаворизована од власти, располагала је значајним новчаним средствима, која су била подстицај раду. Римокатолици су обасипани прилозима из целог света, док су православци за добијене прилоге из Србије и Русије, прогоњени. Подаци везани за статистику, упућују да је за три деценије аустроугарске власти, број римокатолика удвостручен.[1148]

Власт је имала пресудан утицај на избор српског православног свештенства, од кога се тражила поданичка лојалност. Дописи из Босне и Херцеговине, истицали су феудалну аграрну структуру друштва. Указивали на

[1144] *Застава*, 13,14.27.7. 1912.бр.154,155,156; 27.7.1912. 13.9.1912. 9.8.1912. бр.166, 172. 202.

[1145] *Застава*, 18, 19,21,23,јануар 1912, бр.12, 13,15,16.

[1146] *Застава*, 20.2.1912. бр.40.

[1147] САНУ Београд а.б.4997, Јован Вучковић-Илариону Руварцу, 18.5.1888. о неком Сремцу, пробисвету, који је писао из Сарајева, да су нетачни подаци о католичкој пропаганди.

[1148] *Застава*, 13.3.1911.

кметовски положај српских сељака, изложених бројним новим дажбинама и оптерећењима. На колонијални однос према радницима, указивала је ниска цена рада.[1149] Живот у Босни и Херцеговини, иако динамичан, интригантан, упркос модернизацији, која је захватила све сфере живота, прожет је бројним противречностима. Сачувани феудални односи у области пољопривреде, били су кочница друштвеном развоју. *Застава*, се бавила несносним пољопривредним приликама у српству. Критиковала је владу, која није желела да уведе обавезан откуп кметова.[1150]

Писање *Заставе*, након четри деценије излажења, пропратила је *Српска ријеч*, освртом на значајан рад. Редак јубилеј у српском новинарству, повезан је са радом Светозара Милетића. Истакнут је значај *Заставе*, у одбрани права српског народа, како у Војводини, тако и изван, као тумач мисли и жеља српског народа. Борбу са силом започела је *Застава,* пре окупације Босне и Херцеговине. *Српска ријеч,* наводи да је *Застава,* присутна у најтежим часовима народне борбе, у моментима када је изгледало „да су нас сви заборавили, да су нас браћа препустила црној судбини, *Застава* је подизала свој глас у нашу одбрану". Говори о „задњем народном покрету", када се српски народ из „мртвила" припремао за политичку борбу, да је *Застава* на „бранику погажених српских интереса". У *Застави* су видели „вијерно огледало политичког живота", „синтезу једне идеје". Затим се наводи да је свака страница „крвљу писана историја".[1151]

О поцепаном српству у Босни и Херцеговини, писала је *Застава* 1911. са освртом на завађене стране. Наводи се да је против Клуба српских посланика, устао Глигорије Јефтановић, и Петар Кочић. Влада је имала пресудну улогу у креирању политичке ситуације, забранила је улаз *Заставе*, допустила *Браник* и *Србобран.*[1152]Наводно је међу миљеницима владе самосталац Димовић, добио на поклон простране шуме; фаворизован је и новосадски „курицон" др Јојкић, преко којих је требало створити српску странку спремну да прихвати тријализам.[1153] Раздор међу Србима у Босни и Херцеговини, манифестовао се на поделу, група око

[1149] *Словенски југ*, Београд 18.11.1908. бр.44.
[1150] *Застава*, 4.9.1912. бр.192.
[1151] *Српска ријеч*, 24.9.1906. бр.139.
[1152] *Застава*, 2.8.1911. бр.166.
[1153] *Застава*, 20.2.1912. бр.39

Српске ријечи са 12 посланика, око *Народа* 11 посланика, присталице Петра Кочића 8 посланика.[1154]Кулминација политичког притиска везује се са одлуком владе о увођењу вандредног стања у Босни и Херцеговини и Далмацији, у пролеће 1913. Брисане су неке одредбе Устава, укинута слобода збора, црквене скупштине могле су се одржавати уз дозволу власти, ограничена је слобода кретања, уведени су војни судови за грађанске преступе. Листови из Аустрије и Угарске су цензурисани, док су из Црне Горе и Србије, забрањени сви листови и књиге. Распуштена су друштва: гимнастичка, певачка, музичка, стручна,... Дошло је до прекида рада српског соколског друштва Душан Силни и Обилић: друштва Побратимство, Трезвеност, Свети Сава у рељевској богословији, типографског, учитељског друштва, српског дилетантског друштва у Сарајеву, сарајевске трговачке омладине, тамбурашког друштва Југовић, Српског кола, Српског клуба,.. Обустављен је рад Просвјете, месних удружења савеза добротворних задруга Српкиња, занатлијских удружења Привредник, читаоница... Земаљска влада је вандредним мерама обуставила рад просветних, хуманитарних, привредних друштава. Полиција је друштвима одузела списе, како би у њима пронашла елементе велеиздаје.[1155]

Застава је са великим занимањем пратила рад и друштвене наступе омладине**.** Омладина је по мишљењу *Заставе*, била активна 1860-1876. затим је утонула у „сан“, од тада се утопила у народ, у коме већина није имала право гласа. Велеиздајничка парница, подстакла је *Заставу*, да позове „народ да ступи на „политичко бојиште“. *Застава* је ради настанка „напредне и културне“ омладине, у потрази за решењем, популарисала анкету „Коло младих Срба“ у Будимпешти. Анкета је са 90 постављених питања, тражила одговор везан за пасивност омладине.[1156]Афирмисан је рад бечке омладине, академско друштво *Зора*, и секција за народно образовање, започели су акцију за народно образовање. Отпочела је 1909. нова акција за оснивање народних књижница, тастзрање књига, ради ширења „народне просвете“. У прогласу је изнето да ће народна просвета играти улогу у стварању националне будућности. Радило се на јачању националне свести,

[1154] *Застава*, 26.8.1913.бр.189.
[1155] *Застава*, 22.4.1913. бр.89.
[1156] *Застава*, 11.11.1909. бр.245,248,254.

културном јединству Срба и Хрвата, стварању „модерног“ погледа на свет. Омладина је требала да развија просвету, да узме учешће у решењу националног проблема, и духовном и привредном жовоту. Покренут је 1909. омладински лист *Зора*, имао је претензију да постане симбол омладинског јединства. Упркос примању западне културе, схавтање националних прилика захтевало је прилагођавање националним интересима. Омладина је зато морала респектовати прошлост, познавати народни карактер и стајати на становишту културног и националнох јединства.[1157]

Уредник *Заставе,* Светислав Баница, обраћао се током 1912. у више наврата Триви Милитару, који се налазио на студијама у Будимпешти. Писао је да рад у странци не трпи „јаке индивидуалце“, да је лист *Застава* најраширенији међу Србима у Угарској, зато је требало повећати са 6 на 8 број страна. Планирано је било увођење нових рубрика, повећање мреже сарадника. Баница је од Милитара очекивао да се из Пеште јавља и као дописник да извештава о приликама међу омладином, која је живела у знаку „неких виших тежњи и идеала“. Лист је у „тескобно време“ живео од претплатника, који су неуредним плаћањем доводили у опасност опстанак листа. *Србобран* је у исто време примао субвенцију, и није зависио од продаје тиража. Радикална странка, „била је пуна дугова“ јер се раније путовало на рачун *Заставе,* која више није била у стању да финансира партију. Упркос потешкоћама, због велике популарности радикала Јаше Томића, лист је уживао углед, уређиван је у складу са потребама читалачке публике. Критичан према актуелним српским приликама, са горчином је износио одлике појединаца свога доба, речима „подрепаштво“ интелектуалаца, „царство бескарактерних и неспособних људи“.[1158]Баница је односе међу члановима редакције дефинисао речима: „да међу члановима редакције нема интимности“.[1159]Уредник Мита Клицин, у време Балканскиа ратова, налазио се под великим притиском, био је „јако узбуђен“. Добијао је са свих страна телеграме, нестрпљиво је ишчекивао даљи ток

[1157] *Застава*, 25.11.1909. бр.256, 257.
[1158] РОМС инв. бр.44.067 , ин.бр. 44.068 и 44.064 С.Баница-Т.Милитар, 3.11.1912.
[1159] РОМС инв. бр.44.062 С.Баница-Т.Милитар, 6.8.1912.

ратних и политичких активности српске владе. Опште прилике утицале су да се о рату „много говорило“ да су „духови нестрпљиви“.[1160]

Режим Бењамина Калаја, намеравао је подстаћи издавање српског политичког лојалног и конзервативног листа. Намера се није остварила, јер је од од издавања прорежимског листа одустао Ристо Бесаровић. Влада је зато 1885. ангажовала Србина из Угарске, Јована Видића, тадашњег учитеља у заводу Мис Ирби. Прорежимски текстови у листу „Просвијета“, ишли су предалеко у додворавању властима. Уследиле су жестоке критике од стране новосадске *Заставе,* упућене на адресу сарајевског листа, због похвала власти. Критике на рачун рада Видића, садржаја текстова, профила листа изрекао је и Владислав Скарић.[1161]Власт није имала успеха, у промовисању идеје да се окупацијом дошло до „ослобођења“ народа. Јавно мнење нису загрејале провладине новине, нити идеје Бењамина Калаја. Физиономија листа упућивала је да влада не жели активности везане за национални покрет, исказивала је циљ трајног опстанка.

Срби у Мостару намеравали су још 1893. покренути политички лист који би „ширио српску идеју и српски дух, поправљао мане нашег народа и будио га на заједницу и слогу, а нарочито од хрватске пропаганде...“. Формално је уредник требао да буде Алекса Шантић, или Светозар Ћоровић, стварни уредник би био Сава Вукановић. Лист би финансирали акционари, Уреднички одбор, од пет Мостараца, прегледао би текстове. Шантићу је изузетно стало до мишљења Пачуа, што је указивало на међусобно поверење.[1162] Опрезност власти према листовима и писаној речи, погађала је српске националне интересе. Алекса Шантић и Светозар Ћоровић, намеравали су покренути дечији лист у Мостару. Књижевни листови *Босанска вила* и *Зора,* нису имале допуштење да дају препоруке нових књига. *Босанска вила* није смела писати о верском питању. Иако су Срби имали штампарију у Сарајеву и Мостару, нису смели издати ни једну књигу. Конфискована је књига за децу *Пропаст краљевства босанског*, иако је аутор Петар Иванчевић, учитељ манастира Гомјеница, објавио у Загребу. Последице

[1160] РОМС инв. бр.44.065 С.Баница-Т.Милитар, 17.10.1912.

[1161] Тодор Крушевац, *Босанско-херцеговачки листови у 19. веку*, Сарајево 1978.ст.193. и Томислав Краљачић, *Калајев тежим у Босни и Херцеговини,* ст.192.

[1162] Александар Влашкалин, *Др Јован Пачу и његов круг*, Нови Сад 1996. ст.521.

везане за губитак посла имали су и комунални учитељи, ако су сарадници у *Бранковом колу, Босанској вили* и *Зори*.[1163]

Гаврила је августа 1904. пред покретање листа *Српска ријеч*, желео чути мишљење др Уроша Круља, о уређивачкој политици, питањима којима би се бавио лист. Заједнички програм рада, требало је да окупи групу људи, истомишљеника, спремних да идеје развију на политичким и културним принципима. Основна претпоставка је везана за полажај Босне и Херцеговине у будућности, коју Круљ, назива „наша домовина“. Истиче да „свакоме је правом Србину, који рационално мисли, политички идеал народно јединство у независној држави“. Идеал о јединству и независној држави, није могао бити унет у програм. Зато је предлагао, да се унесе прелазна форма, аутономија Босне и Херцеговине, са гувернером на челу, под суверинитетом султана, по узору на острво Крит. Што је реално политичко становиште, и није противно постојећем државно правном стајалишту. Залагао се за отпочињање рада у том правцу. Предлагао је да се у том духу пише „завијено“ у *Српској ријечи*, и тиме спрема терен за једну јаку српску аутономну странку. Затим се у листу требало залагати да се чиновничка места попуњавају домаћим синовима, а не странцима. Захтевати доношење либералног закона о штампи и удруживању. Према Хрватима да се води помирљива политика, са становишта да су Срби и Хрвати један народ, јер имају један језик. Према муслимана, предлагао је Круљ, политику зближавања, јер ће у будућности играти важну улогу. Основна улога зближавања, била је указивање на заједничке интересе, без наметања српског имена, како се не би отуђили. Полагао је наду у могућност еманципације муслимана, од вере, и процес сазревања. Спољну политику, усмерити на рад и активности у осталим српским покрајинама, водећи рачуна о српским интересима. Под тачком шест, налазило се аграрно питање, које је требало покренути, државном или приватном иницијативом. Највећи део „нашег народа док се не ослободи тог терета, и док се не стави на здраву основу за даљи развој, дотле наш народ уопће не може коракнути напријед, нити се правилно развијати“. Зато је предлаго да се у листу афирмативно пише о оснивању Земљорадничких задруга, да се пронађе јефтин капитал за покретање рада задруга. Пажњу је требало поклонити

[1163] *Браник*, 12.11.1896. бр.134.

подизању занатлијског сталежа. Вишак сељачких синова, како не би још више устњавањем поседа осиромашили, требало је школовати, како би као занатлије настањивали се по варошима. Залагао се Круљ за организовање трговачког сталежа, усмереног на извозну и индустријску трговину. Питање црквеношколске аутономије остављао је Круљ, непосредним актерима у борби за решавање тог питања. Залагао се за боље организовање наставе. Залагао се за увођење народне школе, уместо дотадашње конфесионалне, тиме би се привукле и друге конфесије да шаљу децу, што би српској народности било од користи.[1164]

Припреме за издавање листа, подразумевале су ангажовање уредника са простора јужне Угарске. Послове око избора, погодног новинара водио је 1904. Гаврила. Један од кандидата био је Мита Клицин, који је изјавио да му понуда ласка, међутим, имао је већ веће приходе од понуђених.[1165]Гаврила је укључен у сваки сегмент посла, везан за организацију редакције. Одређен је 1904. приликом боравка српске делегације у Бечу, да састави „Програм рада народа Босне и Херцеговине“, и „Упутство за уредништво *Српске ријечи*“. Програм је сачињен у 70 тачака, са намером да окупи српски народ, који су чинили поред православних, „ислами и римокатолици“. У првом плану нашло се право народа на самоопредељење и самоодржање, окружна самоуправа. Тражено је увођење народа у систем власти, законодавство, управу и судство. Гаврила је писао програм рада муслиманског гласила *Мусавет*. Новац за покретање штампарије, ради издавања *Српске ријечи*, дала је делимично српска влада. Национални покрет након доношења Уредбе, и Гаврилиног Програма, ушао је у нову фазу. Испаољиле су се разлике у гледању на основну друштвену проблематику. Јавила се омладинска струја, која није била спремна да беговима чини аграрне уступке. Чинили су је др Лазар Димитријевић и Петар Кочић. Мостарску групу чинила је тек стасала интелигенција Никола Стојановић, Урош Круљ и Ристо Радуловић.[1166]

Српска ријеч имала је задатак да афирмише црквеношколску самоуправу. *Српска ријеч* је први политички лист настао 1905. у Сарајеву захваљујући

[1164] ИАЗ Ф 43 Урош Круљ-Емил Гаврила, 24.8.1904. а.б.328.

[1165] ИАЗ Ф 43 а.б.329 Писмо Мите Клицина, у коме се захваљује на понуђеном месту од 3.11.1904.

[1166] Милорад Екмечић, *Национални покрет у Босни и Херцеговини*, Историја српског народа, књига VI-1, Београд 1983. ст.628-630.,

економској снази и политичком ауторитету групе око народног првака Глигорија Јефтановића. Лист српског народа, по речима уредника Васиља Грђића, у писму угледној новосађанки, Савки Суботић, која је тада живела у Београду, наводи да има задатак да ради добру и напретку „наше земље у свим правцима народног живота. *Српска ријеч*, и цијело ово родољубиво подузеће, кога се прихватисмо, веома би много добило, када би овај једини политички лист, од нове године био украшен нашијем опробанијех књижевника“. Уредништво је имало намеру да у листу да објављују приповетке, новеле, критике, науку... која ће ширу публику „нашијех крајева занимати и образовати“. Српски лист желео је имати сарадника госпођу Савку Суботић.[1167]Међу сарадницима у поезији и прози, из Угарске, је Вељко Петровић. Окренут животним тегобама, мотиви песама и приповетака су део стварности, у којој је књижевник ангажован и посвећен изазовима свога доба. Противи се исељавању из Босне и Херцеговине, анализира грађанско друштво, српске студенте, пореклом из Угарске.

На стубцима *Српске ријечи* су заступљени актуелни догађаји, везани за штрајк радника 1906. у Мостару, штрајк ђака у Доњој Тузли, подизање српских храмова и школа, конгрес српских земљорадничких задруга, задужбине Драге Памучине, Стевана Ковачевића, ... Тежња за културним препородом Срба, присутна је у раду *Просвијете,* спремне да путем отварања књижница, путем феријалних курсева шири писменост. Јављају се текстови у којима се власт прозива, да пружи минимум права, која имају саплеменици у остатку Монархије, кроз доношење Устава. Критичар прилика у Босни и Херцеговини, посланик у делегацији Ђорђе Красојевић, бавио се низом питања везаних за бројне појаве из живота становништва. Замерао што образовање није обавезно и бесплатно. Залагао се за отварање универзитета у Сарајеву. Посебно је замерио влади што је задржала средњовековне аграрне прилике, допустила пропадање, сеобу у Америку, колонизацију странаца, ... Наводи се непримерено понашање власти, да се у време непогода не смањују порези, да се приликом пленидбе одузима алат, одело, постељина, храна. Остао је на снази кулук, средњовековна радна рента. Наводи да

[1167] РОМС инв. б. 12.685 Васиљ Грђић-Савка Суботић, Сарајево 3.1.1905.

је Босна и Херцеговина једина земља у Европи која нема слободу шатампе.[1168] Дебата у Угарској делегацији указала је да власт помаже колонисте као у Америци и Африци, да нема довољан број школа, закона о слободи штампе, општинске самоуправе, да влада терор полицијски и онемогућава рад привредних, социјалних и просветних установа.[1169]

Лист акционара је по виђењу Васиља Грђића, заступао грађанско начело „слободнијех народа". Супротан став имао је Управни одбор, који је настојао да лист профилише у помирљивом тону, без права на критику уредбе и рад одборника. Уредници су имали третман чиновника Штампарије. Кадровска политика била је одраз сукоба мишљења на релацији Управног одбора и уредника редакције.[1170] Без обзира на околности Васиљ Грђић, заслужан је за оснивање Српске деоничке штампарије, покретање листа *Српска ријеч*. Следеће године дошао је у сукоб са власницима, морао је лист напустити 1906. том приликом је написао кратку расправу *Ријеч, две о нашем спору*. Васиљ је био главни повереник *Народне одбране* за Босну и Херцеговину. Ова револуционарна организација имала је у сваком месту чланове. Политички противник Грђића који се ослањао на Београд је адвокат Данило Димовић присталица српско-хрватске коалиције у Загребу.[1171]Перо Слијепчевић, изнео је став до је до разлаза између „старих" и „младих" дошли због сукоба око тактике. Млади левичари груписаће се 1907. у Мостару око листа *Народ* и Кочићеве *Отаџбине* у Бањалуци.[1172]Проблеми везани за груписање, политичко окупљање, већ стасале грађанске класе, дефинисани су од Гавриле као „старије и млађе коло синова Босне и Херцеговине". Редакцију *Српске ријечи*, ради заједничког интереса, чиниле су обе групе. Гаврила је истицао да је старије коло, наступало сложно, док је млађе ушло у „живот поцепано", на групу око Грђића, друга око Мајкића, трећа око око др Лазе Димитријевића. Доказ да су несложни је покретање листа *Народ*. Гаврила је свој положај и улогу у политичком животу означио са позиције извршног и саветодавног фактора. Одбацивао је оптужбе, да преноси црквеношколску политику из Војводине у Босну и

[1168] *Српска ријеч*, 13.6.1906. бр.85.
[1169] *Српска ријеч*, 20.6.1906. бт.89.
[1170] Васиљ Грђић, *Ријеч двије о нашем спору*, Нови Сад 1906. ст.17,22.
[1171] Ристо Грђић, *Успомене*, Београд 2002.ст.57,59,61.
[1172] Ристо Радуловић, *Расправе и чланци*, Београд 1949. ст.XXI

Херцеговину.[1173]Историчар Љубомир Стојановић, утврдио је да је подела на старије и млађе, везана за протест против примања црквеношколске уредбе. Подела је била нелогична, јер је у редовима једних и других било старијих и млађих. Млађи су повели акцију за добивање грађанских слобода, сазвали су скупштину Српске народне организације.[1174]*Браник ј*е 1906. писао о млађим људима, који су у *Српској ријечи*, тражили од старијих уредништво, што је довело до покретања „*Народа*“.[1175]

Значајну улогу у креирању и раду листа *Српска ријеч*, имао је адвокат и бивши уредник *Заставе*, др Емил Гаврила. Иако је у јавности важио за народног првака, због активног учешћа у борби за народноцрквену аутономију, схватао је снагу и значај штампе. Деловао је као сива еминенција, путем штампе и тако обликовао јавно мнење, које је било изложено разним политичким, националним, верским и културним утицајима. Поред бројних политичких, економских и друштвених питања, са којима се хватао у коштац, наметало се и кадровско питање, везано за састав редакције. Глигорије Јефтановић је иницирао, а Емил Гаврила је предузимао кораке везане за анажовање новинара из јужне Угарске. Упркос иницијативи владало је схватање да да је питање главног уредника, због оскудице тешко решиво. Фебруара 1904. Гаврила је наговестио долазак Паје Мандровића, вишегодишњег главног уредника *Србобрана*. Јефтановић је истовремено уредничко место нудио др Сави Вукановићу.[1176] Проблем су били Грђић и „другови-они сви нису дорасли да о паушал десетини нешто вриједно пишу, Зато молим напишите нешто макар, пошаљите мени да прегледам, па ћу им ја дати да у лист уврсте..“ Наводи да није задовољан текстовима Мајкића, који су били прожети клеветањем, интригама против Гаврила. Јефтановић је очекивао од Гавриле да ради и даље оно „што знате да ће за нас бити добро и корисно“. Прихватио је предлог да понуди да у Сарајево дође у *Српску Ријеч*, др Лукић, ако Гаврила мисли да је вредан. Јефтановић наводи да је Кашиковић, уредник *Босанске*

[1173] ИАЗ Ф 43 а.б.242 Концепт писма Емила Гавриле, од 11.8.1905.
[1174] *Народ*, 3.7.1924. бр.46.
[1175] *Браник,*3.1.1906. бр.2.
[1176] РОМС инв. број 56.216 Глигорије Јефтановић- Емил Гаврила, 20.2.1904.

Виле, „против мене онамо ровио и брбљао, али ја ћу се стрпити до извјесног времена, па ће добити својега“.[1177]

Проблем главног уредника, иако је био ургентан, јер су чланови редакције „узели су мах, па раде како хоће“, није се могао брзо решити. Пише да је собито Чокорило, безобразан, брбља свашта против владе и против мене (Јефтановића). Поред Лукића, кандидати за састав редакције били су још Павић, професор солунске гимназије, Зрнић из Београда, професор на Вишој девојачкој школи Павле Аршинов, Михајло Ђурић из трговачке академије. Јефтановић је журио са променом новинара и зато је инсистирао на сазнавању цене, плате. Зато је пожуривао Гаврила да Земаљској влади предложи два од три кандидата. Тражио је предлог за постављање новог фактора за штампарију. Гаврилин предлог био је Светозар Грчић из Бечкерека, који би радио за 150 до 170 к. Фактор је имао дужност да пропутује по Босни и Херцеговини, како би прибавио муштерије за рад штампарије.[1178]Јефтановић је полагао велику наду у Гаврилин избор, „те једном уредништво преустројимо“. Наводи да „Којешта пишу и пријете влади са борбом, а то никако није добро, док Превишња Санкција бар не дође за наше црквено просвјетно уређење. Што год они у уредништву пишу, мјеродавни мисле да је то све из моје главе, а то не стоји, зато ваља их како било стегнути, да умјеренији буду и паметније пишу...“[1179]Јефтановић је чинио напоре да преко Гавриле, добије два врсна сарадника, како би рашчистио са „садањом тројицом размрсио конце... да се ослободим угурсуза“.[1180]Самовоља Чокорила, сметала је Јефтановићу, који није био спреман да је толерише. Мајкића није могао примити јер је био несталан, док је за сарадника Стефановића сатрао да је најбољи. Упркос кадровској проблематици, Јефтановић је планирао дневно излажење листа, са већом ценом.[1181] Упркос чињеници да је за сарадника имао Чокорилу, који је самовољно боравио 28 дана у Београду, затим отишао у Мостар, што је могло бити довољно да му се откаже служба. Јефтановићу је остало да позове Гаврилу да буде два месеца уредник. Спреман је да тражи дозволу владе, да одобри Гаврила за уредника, „јер нам је

[1177] РОМС инв. број 56 218 Г.Јефтановић-Е. Гаврила, Сарајево, 22/5(4/6)1905.
[1178] РОМС инв. број 56.220 Глигорије Јефтановић- Емил Гаврила, 17/30. јуни 1905.
[1179] РОМС инв. број 56.216 Глигорије Јефтановић- Емил Гаврила, 19/6.-2/7.1905.
[1180] РОМС инв. број 56.223 Глигорије Јефтановић- Емил Гаврила, 5/18. јула 1905.
[1181] РОМС инв. број 56.224 Глигорије Јефтановић- Емил Гаврила, 17/30. јули 1905.

нужан“. Гаврила је назван једним од четворице вођа.[1182]Догађаји су се одвијали драматичније него што се очекивало. Помирљива политика Јефтановића по црквеношколском питању, произвела је отпор од стране омладине и уредника *Српске Ријечи* Грђића и Чокорила. Стрпљење је прелило сазнање да они мимо одобрења желе штампати „нотицу“ која није била по вољи Јефтановића. Који је то означио речима „безобразлук уредника“. Тада је за привременог уредника постављен лојални Ђорђе Ч.Лазаревић. Што је дало повод оштећеном Грђићу и Чокорилу да издају проглас за народ. Јефтановић и Шола, били су спремни да отпусте Чокорила, како би за њим отишао и Грђић. Јавна сцена указивала је на велику острашћеност у борби за изношење актуелних ставова.[1183]Питање уредништва у листу *Српска Ријеч*, била је актуелна током 1906. Јефтановић је у писму написаном Гаврили, истицао неспоразум између старијег и млађег нараштаја око стварања организације и уредништва. Жељу млађих да одузму уредништво, „да дођу опет зли духови, да раде на своју руку... да узму народни орган *Српску Ријеч* у своју руку, њиме себе популаришу и код народа се истакну-што им досад није могло поћи за руком иако су се мучили- па да ове старије одгурну или да их држе док им требају да трошкове подмирују и шитете их у случају нужде“. Несрећене политичке прилике, трзавице изазване питањем односа према стварности, ометале су рад.[1184] Гаврила је имао изузетан утицај на прилика и политички живот Срба у Босни и Херцеговини. Уредници *Српске ријечи*, у дописима подносили су извештаје о свом раду, тражили су мишљење, повишицу. Гаврила је „фаталан човек“, креатор црквеношколског живота, политике листа *Српска ријеч*. Посебно осетљиво питање везано је за српску омладину, коју је требало одржати на „својој страни“.[1185]

Глигорије Јефтановић се 1905. жалио Гаврили на цензуру, превише критички усмерену на *Српску ријеч*, о чему је Шола саставио концепт, који би Гаврила требало да састави у виду жалбе, да „сав рад оштећава“.[1186]Бројни

[1182] РОМС инв. број 56.225 Глигорије Јефтановић- Емил Гаврила, 22.7/4.8.1905.
[1183] РОМС инв.број 56.226 Глигорије Јефтановић- Емил Гаврила, 2/15. август 1905.
[1184] РОМС инв.број 56.227 Г. Јефтановић- Емил Гаврила, 28.5-10.6. 1905.
[1185] РОМС инв.број 56.224 Г. Јефтановић- Емил Гаврила, 17/30. јули 1905.
[1186] ИАЗ Ф43 а.б.335 4/17.марта 1905. Писмо Глигорија Јефтановића-Емилу Гаврили, у вези куповине нове штампарије, пословима око штедионице....

проблеми притискали су Јефтановића, везани за велику хрватску пропаганду, преко листа „*Hrvatski dnevnik*“ публиковани су шовинистички текстови. Лист *Српска ријеч*, током 1908. изложен је пленидби. Изложени различитој врсти притисака, запљуснути безнађем, стајали су пред дилемом: „шта да се ради и ко да се моли да нас узме у заштиту. Просто се види да нас изазивају и да желе и да хоће да нама Србима сломе врат“.[1187]

Александар Омчикус штампао на своју руку „нотицу“, што је Јефтановићу дало за повод да истакне у писму Гаврилу, да је „Омчикус је оно, што су ми прије његова доласка овде, казали у Карловцима. Саопштио сам Р.Дамјановићу, али ето ни он онда није веровао“. Текући проблеми стављали су на пробу како новинаре, уредника и Јефтановића. Упркос моћи спреман је да сазове Управни одбор Српске деоничарске штампарије, да позове угледне људе из Босне и Херцеговине, „па ћемо у свим питањима народним разговарати се и објаснити и начисто доћи“. Истовремено наговештава долазак за сарадника Вељка Петровића, који је узео новац за путни трошак. Имао је у виду, ако му устреба, и Бранко Николић..[1188]Александар Омчикус Антикус, уредник *Српске ријечи* до 1908. објавио је прво у Прагу, затим у Новом Саду, у штампарији *Браника,* 1910. брошуру, под насловом *Босна и Херцеговина у 1910*. Боравак у Босни и Херцеговини, оставио је важан траг на публицистичку делатност Омчикуса. Иако је писао публицистички, уочио је основне одлике, везане за прошлост, становништво, карактер земље и народа. Осврнуо се на појаве везане за „мухаџире“, немачки „drang“, аграрно питање, управу, босанске шуме, Устав,...

Приметна је намера Јефтановића, да новинаре *Српске ријечи*, доводи из Угарске. Ова тенденција била је стално присутна, одражавала је кадровску политику, у којој се водило рачуна о лојалности. Нови потенцијални кандидат за главног уредника били су Бањанин и Будисављевић, „да их имамо при руци, па који нам се свиди онога ћемо узети, а треба да гледамо да се не излажемо великом трошку, него што је могуће о мањем трошку у почетку рад отпочнемо“. Василј Грђић је за место главног сарадника поставио услове, са надом да ће главни

[1187] РОМС инв.број 56.234 Г. Јефтановић- Емил Гаврила, Сарајево 14.4.1908.
[1188] РОМС инв.број 56 240 Г. Јефтановић- Емил Гаврила, 16/29.јуна 1909.

уредник бити Никола Стојановић. Јефтановић је истицао да би желео да се за то место нађе неко други а не Никола Стојановић. Образложио је то констатацијом: „Као да хоће Мостар да води главну ријеч за овај лист. То се не може допустити“.[1189]

Долазак Вељка Петровића у лето 1909. у *Српску ријеч* није био необичан догађај, радило се о искусном новинарском перу и литерати. За време студија права у Будимпешти, имао је контакт са Гаврилом, који је одржавао везу са „Колом младих Срба“. Након завршетка правног факултета, ангажован је 1903. од Светозара Прибићевића, за сарадника листа *Србобран*. Дошао је са 25 година, са жељом да у „Кочићевој и Шантићевој земљи“ и „ковници нашег језика“, „оствари давнашњу жељу“. Писао је за *Српску ријеч*, часописе *Преглед* и *Босанску вилу*, сарађивао је са Радуловићем, под чијим се утицајем упустио у социолошка разматрања, слао текстове за *Народ*. Остварио је сарадњу са Владимиром Ћоровићем, Шантићем и Кочићем.[1190] Искуство у новинарству, у периоду 1903-1914. стекао је на раду у културној рубрици, поред чланака, радио је на преводима, избегавао је страначка надмудривања, држао се националне сфере у духу „ослободилачке заветне мисли“. Новине су у то доба биле национално партијски органи, са јасно израженим националним идејама, у „служби народу“. Писао је по потреби за све рубрике, почев од уводника и фељтона до позоришне критике, од дописа из провинције до дневних вести. Поред наивности, условљене комплексношћу дешавања, текстове је прожимало истинско убеђење и спремност на жртве. Некомплетна библиографија листова у којима је Петровић објављивао, упућује на изузетно успешног публицисту, који је свој писани траг оставио у преко 50 листова. Почетно искуство је стекао у Пешти, запослио се у месечном часопису Croatia. Сарађивао је у неколико мађарских опозиционих политичких листова, све до 1906. За време боравка у Загребу, поред редакције *Србобрана,* радио је за *Савременик,* Марјановићеве *Књижевне новине*. Пред одлазак у Сарајево, радио је за сремскомитровачку *Слободу*. Објављивао је чланке у кикиндском *Српском гласу*, сомборској *Слоги*, новосадском *Летопису*, Стајићевом *Новом Србину*. Поред

[1189] РОМС инв.број 56.256 Глигорије Јефтановић- Емил Гаврила(без датума)
[1190] *Политика,* 1.8.1970.

ангажованог рада у публицистици, објавивао је већину песма у *Бранковом Колу* и, *Српском Књижевном Гласнику*. Боравак у Сарајеву, протекао је не само у редакцији *Српске Ријечи*, још у сарадњи са другим српским листом Народ, научно-социјалним часописом *Преглед,* и књижевни часописом *Босанска Вила*. Прешао је у Београд 1912. прихватио се рада за *Српски Књижевни Гласник, Нову Искру, С ловенски Југ и Дело*.[1191]

Петровић је у Сарајево дошао услед споразума са српским делом српско-хрватске коалиције, по позиву обе сарајевске групе, које су чинили окупљени око Јефтановића и Хаџи Дамјановића, и другу групу Српска Народна Организација, око које се окупљала млађа интелигенција. Нашао се у давно прижељкиваној средини, привлачила га је чистота језика, извор „слатке српске речи“, у којој је интелигенција почела да квари „матерње млијеко“. Динамична привредна и политичка активност, допринела је убрзаном културном развоју. Тек створене редакције *Српске Ријечи, Народа, Мусавата, Отаџбине, Босанске Виле, Прегледа, Развитка*, окупиле су националну интелигенцију, спремну да се бори за национална, културна и демократска начела. Знања из науке, просвете, уметности, културе, хтели су на савремен начин да пренесу и наметну као образац. Нашли су се на једном месту млади људи спремни да знањем, вештином, креативношћу обликују свет, по узору на великане свога доба. Зрелост Петровића, унела је сигурност у редове српских интелектуалаца. Захваљујући утицају Светозара Прибићевића на Сарајлије, који су у сталном тражењу уредника, ангажовање Петровића поклопило се са његовом намером да борави дуже време у Босни и Херцеговини, „где се најлепше, најчистије, говори наш језик“. Петровић је дошао у Сарајево у време одјека анексије, велеиздајничког процеса, Фридјунговог у Бечу, бомбашке афере, ђачких демонстрација и Жерајевићевих демонстрација. Обиље драматичних дешавања, чинили су низ догађаја, чију је суштину разумео. Упустио се у промишљање стварности у „необичној средини“ разноликог националног и верског састава, у консталацији различитих тежњи и циљева. Судар различитих култура истока и запада, ислама и хришћанства, био је изазов, ком се није могао

[1191] Вељко Петровић, *Времена и догађаји*, Нови Сад 1954, ст. 707-709.

одупрети. Налазио је инспирацију на све стране, јер је све киптало, избијала су на површину, не само политичка, национална, културна, већ и лична осећања. Дошла је до изражаја снага темперамента, које не скрива поштовање према писцу Петру Кочићу, чије је дело поредио са топлином емоција Ђуре Јакшића. Занос српских песника родом из Босни, пореклом из Угарске, уливао је наду Кочићу, који је стваралаштво посветио спасу „заробљене и притиснуте отаџбине“.

Вељку Петровићу се у студентским данима, у време боравка у Будимпешти, десило познанство са др Емил Гаврилом, који је радио на обликовању захтева босанскохерцеговачких Срба, везаних за црквеношколску аутономију. Петровић је од Гаврила прихватио новинарски задатак у народном и социјалном интересу, и тако допринео политичкој борби Срба, и доцније муслимана. Осећање дужности и пасија списатеља, водила је вешту руку, у писању вести за опозициону штампу, коминикеа, давању савета делегатима из Босне и Херцеговине, приликом заседања делегација. Давао је корисне информације, које су опозициони посланици користили у парламенту у Бечу и Пешти, када се расправљало о Босни и Херцеговини. Испоставило се да је књижевник и новинар, нашао инспирацију у животу и проблемима становништва Босне и Херцеговине. Играо је значајну улогу не само у српском новинарству у Срајеву, имао и утицај, који је превазилазио оквире редакције. Писао је у рубрикама: књижевне вести, културне белешке, научне новости, и политичке коментаре. Показао је у низу текстова личну храброст, тако је пред доношење Устава 1910.са текстом *Пред новим временом*, изразио наду у могућност укидања апсолутизма. Против је деловања мађарске аграрне банке, која се није бавила откупом кметова, већ колонизацијом равнице између Бањалуке и Приједора, са друге стране према Босанској Градишки. Иза мађарске колонизације, стајала је по убеђењу Петровића, „велика њемачка најезда“. О чему је писао у тексту занимљивог наслова, *36.000*, где се 1910. у *Српској ријечи*, говори о перфидној навали страних колониста.[1192]Текстове у култури и политици, усмерио је ка хомегенизацији идеја, деловања, „народа који се буди и иште своје“. Истиче као идеал љубав за слободу и самосталност. Позива на непрестан „мали и

[1192] Илија Кецмановић, *Вељко Петровић у Сарајеву*, Летопис Матице српске, Нови Сад, јун 1968. Књ. 401, ст.637-645.

ситан рад“, у којој ће борба бити „огледало народне душе“. Износио је намеру да се „подигне село, па ћемо лако освојити градове“. Свест о некада моћној држави, развијеној култури, требала је да буде мотив за одбијање навале туђина.[1193]

Разлике у ставовима, између уредника и Петровића, дошле су до изражаја још 1910. када се Петровић у писму Тихомиру Остојићу жалио: „опростите, што сам слаб у борби, против исте силе, која је и у Војводини сила“. Стање у ове две области Петровић је доводио у уску везу.[1194]Из уредништва *Српске ријечи*, иступио је 1913. Стијепо Кобасица. Иако је од Гавриле добијао понуду за повишицу плате, одбио је сигуран да се лист неће уређивати у складу са политичким уверењима и убеђењима. Динамична политичка сцена, није допуштала време за промишљање, уредници новинари, морали су имати спреман став, што је уносило немир. Несређене прилике отварале су бројне могућности, које нису искључивале право на грешку.[1195]

Уверење да „стојимо пред важним проблемима“,у новом светлу наметнуло је питање уредништва *Српске ријечи*. Требало је имати контролу над редакцијом, путем поверљиве особе, на коју би се безусловно могао ослонити Гаврила и Јефтановић. Залагао се Јефтановић 1911. за уклањање уредничког одбора „какав је данас“.[1196] Зато је постојала 1912. намера да лист преузме Гаврила, како би лист био уређиван у жељеном правцу, који се са њим слаже. Истог мишљења били су још Р.Дамјановић, Војислав Шола, др Милан Сршкић, др Душан Јефтановић.[1197]

Утицај из Јужене Угарске, на политичком плану, преламао се на збивања, у Босни и Херцеговини, која су у *Застави,* означена као буђење народне свести. Српски радикализам доживљаван је као одлучујући за српски рад и српску културу.[1198] *Сропска ријеч*, уживала је респект и уважавање савременика, штампан је у тиражу од око 3500 примерака. Тираж је смањен 1911. на 2000 примерака. Лист је доносио приход у распону од 33.715 к. до 56.279 к.[1199] Лист *Српска ријеч*,

---

[1193] Вељко Петровић, *Радимо непрестано*, *Српска ријеч*, 1909. Види Вељко Петровић, *Времена и догађаји*, Нови Сад 1954. ст.548.

[1194] РОМС и.б.6074 Вељко Петровић-Тихомир Остојић, Сарајево 19.7.1910.

[1195] *Народ,* 3.8.1913.бр.318.

[1196]ИАЗ Ф 43 а.б.76 кутија 1. Види: 25.10.1911.

[1197] РОМС инв.број 56 249 Г. Јефтановић- Емил Гаврила, 30.5.1912.

[1198] *Застава*, 27.1.1914. бр.20.

[1199] *Отаџбина*, 12.10.1911. бр.15.

публикован је захваљујући средствима старијих родољуба. Долазак млађих у редакцију, прераста не само борбу мишљења, већ доприноси излазку из редакције и настанку новог листа *Народ*. *Браник* је износио сумњу да је на помолу исти раздор „као код нас“, да је неправедно оптуживати старије да су сарадници власти, већ да су конзервативни.[1200]

Српску ријеч је водила утицајна српска сарајевска трговачка чаршија, *Народ* су покренули српски интелектуалци, *Отаџбин*у, борбена група око Петра Кочића у Бања Луци 1907. Новине се ослањају на сараднике изван Босне и Херцеговине: Писали су Стјепо Кобасица из Дубровника, Вељко Милићевић из Славоније, Драгољуб Јанковић из Србије, Александар Омчикус из Лике, Вељко Петровић из Угарске. О идејној снази ове три редакције, може се говорити, јер убрзо постају центри политичког утицаја, кадри да креирају јавно мнење. Политички листови, били су истовремено средишта политичког деловања. Иза *Српске ријечи*, стајало је 12, иза *Народа* 11 посланика. Трећу политичку струју чинила је група око Петра Кочића.[1201]

Иако је *Српска ријеч*, имала задатак да шири националну идеју у оквирима црквеношколске самоуправе, занемаривала је политичка и економска питања, што је био повод да Васиљ Грђић затражи покретање новог политичког листа. Концепцијски лист је требало да се бави политиком, просветом, привредом, са демократског становишта.[1202] *Народ* је почео излазити јануара 1907. у Мостару, на молбу власника др Уроша Круља и уредника Ристе Радуловића. Гласило је требало да попуни празнину „у нашем народном животу, која се осјећа у Херцеговини“.[1203] Лист је разматрао питања везана за националне интересе, демократију, југословенство. *Браник* је јуна 1907. донео допис о хапшењу Ристе Радуловића, и пуштању на слободу, уз јемство од 4.000 к. Радуловић је уживао углед изван редакција листова и часописа. Састао се у Напуљу са руским писцем, Максимом Горким.[1204]*Браник,* је писао о појави да се новинари у Босни и Херцеговини, у

[1200] *Браник*, 3.1.1906. бр.2.

[1201] *Застава*, 26.8.1913. бр.169.

[1202] Dušan Berić, *Srbi u Mostaru i wegovoj okolini*, Srbi u Mostaru Beograd 2001. st.144.

[1203] Risto Besarović, *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom,* Sarajevo 1968. st.518.

[1204] *Браник*, 7.6.1907. бр.126.

затвору окивају. Међу прогањаним новинарима били су Петар Кочић, Јован. Г.Поповић, Ћемаловић...[1205] *Народ* је обележио рад Ристе Радуловића, који је у младости члан литерарног и националистичког тајног клуба „Српска савјест“. Протеран је из мостарске гимназије због националистичких манифестација, школовао се и боравио је у Сремским Карловцима, Пожеги и Сушаку. Иако сиромошан, остао је слободоуман и „гладан“. Доживљаван је због знања социјалне литературе, претечом револуционарних идеја. Након студија, уређивао је *Српску ријеч, Преглед, Народ,* од 1907. није било националне, политичке и културне акције у којој се није помињало име Радуловића.[1206]

Симпатије за *Народ,* имао је 1908. песник склон политичком лутању, Светислав Стефановић. Разумевао је политику српскохрватске коалиције, осуђивао је политику Јаше Томића. Актуелна дешавања, током боравка у Бечу, посматрао је ван ускогрудих оквира.[1207]

Манојло Јефтановић, иако је критиковао *Народ*, због напада на личност Глигорија Јефтановића. Похвално се изразио на начин писања у листу *Народ,* о догађајима, који су били врло важни, по наше опште националне интересе. Залагао се за промену концепције листа *Српска ријеч* „да се постави на висину органа цијелога народа Босне и Херцеговине“. Указује на недостатке, изражавао је незадовољство текстовима, који су писани површно. Начин писања назвао је академским. Посебно је тражио оштрину према „Хрватима“ око *Србобрана*, против католичке пропаганде да се организује “ у Русији, Пољској…[1208]

Србобран, покренут у Загребу 1884. представљао је српске политичке интересе, који су превазилазили локални значај. Настао као израз политичких потреба Српске самосталне странке, која је представљала део политичког наслеђа Светозара Милетића. *Србобран* је обликовао физиономију листа по угледу на *Заставу*, коју је политичким ангажманом сарадничке мреже покретао Јаша Томић. Захваљујући снази политичког ангажовања, лист је ослонац нашао у економском деловању Српске банке, Привредника, и Српских земљорадничких задруга.

[1205] *Браник*, 26.7.1907. бр. 155.

[1206] *Народ,* 25.6.1921. бр.26.

[1207] Миливој Ненин, *Епистоларна биографија Светислава Стефановића*, Нови Сад 1995. ст. 130.

[1208] РОМС инв.бр. 56 271 Манојло. Јефтановић- Глигорију Јефтановић, 14.3.1912.

Креативност појединаца допринела је да Загреб на размеђу векова постане ново средиште српског политичког, економског и друштвеног обликовања српске стварности. Физиономија листа указује на савремен приступ низу питања која су задирала у политички, економски, друштвени, културни и просветни живот. Само име листа упућивалао је на националну мисију која се темељила не само на царским повељама, већ на борби за очување српског имена, језика, школе, цркве, ћирилице. Лист је покренут у моменту када је „Српска Атина“ изгубила политички значај, водећег српског центра. Нови Сад, упркос постојању две супростављене странке, које су добијале публицистички израз кроз *Заставу* и *Браник*, кроз деловање Јаше Томића и Михајла Полит Десанчића, није успео у настојању да доминира политичком сценом Срба у Јужној Угарској. Иницијатива креативних појединаца у различитим областима српског живота допринела је да Загреб постане центар значајних активности, које су имале шири српски национални значај. Иако је српско друштво у Хрватској оптерећено утицајем католичке цркве, шовинизмом, слабим образовањем народне интелеигенције учитеља и свештеника, налазило се у кризи. Национални интегритет отежавала је слаба организација српског друштва, недостатак демократије, право гласа имало је само 2% српског становништва. Реалне околности указивале су на неопходност српског националног и политичког организовања и деловања. Српске и хрватске односе оптерећивало је питање будућности Босне и Херцеговине. Сложена проблематика амбијента, у ком су живели Срби у Хрватској и Славонији, нашла је делотворан израз у комплексном раду српске елите у Загребу, која је ангажовањем изузетних личности, нашла начин да одговори изазову времена. Превасходни политички утицај на два државноправна подручја имала су два ангажована листа, *Србобран* и *Застава,* који су била одраз политичких ставова Самосталаца и Радикала. Присутан је код обе странке осећај потребе за националним јединством. Самостална странка је иза себе имала јаче упориште у економским установама, које су нису биле територијално ограничене, намењене су интересима целокупног српства. Постављен је за циљ подстицање малих газдинстава на економски развој, ради стварања средње класе, од које се очекивао преображај друштва. Привредник је велику наду полагао у образовање шегрта, који су у периоду 1897-1947.

обухватили 37.000 ђака. Стасавањем ђака у угледне привреднике, српско друштво је јачало у свим сферама живота.

Национална идеологија листа *Србобран*, одражавала је актуелна политичка схватања Самосталне странке, која је у историји, вери, имену, култури, језику видела обележја националне интеграције. Делотворна српска мисао огледала се у традицији, коју је красила част и храброст. Чланак Николе Стојановића, *Срби и Хрвати,* изазвао је антисрпске демонстрације у Загребу, 1902. Пореметио односе Срба и Хрвата, што је имало за последицу забрану излажења. Нова редакција, сачињена је од омладинских првака Уједињене српске и хрватске омладине, који су опредељени за сарадњу Срба и Хрвата. Лист је одражавао ставове Српске самосталне странке. Уредници *Новог Србобрана* од 1903. су Светозар Прибићевић, Јован Бањанин и Будо Будисављевић. Уређивачка политика одражавала је заједничке интересе српског народа, у политичком, народноцрквеном и економском смислу. Лист се залагао за уставна права, грађанске слободе, јачање српске народне свести, самосталност Краљевине Хрватске и Славоније, самоуправу српског народа у цркви и школи, српску народну мисао... Вести из земаља у којима је српски народ, стизале су из Босне и Херцеговине, Србије, Црне Горе, Македоније... Интеграцији српског националног јединства доприносили су књижевни и публицистички текстови писаца: Вељка Петровића, Змаја, Стевана Бешевића, Симе Матавуља, Милана Будисављевића, Милана Грчића, Адама и Милана Прибићевића, Александара Омчикуса... Дописничка мрежа обухватила је Београд, Сарајево и Цетиње. Књижевни прилози стизали су од Тихомира Остојића, политички од Милутина и Васе Јакшића. Упркос раширеној читалачкој мрежи, тираж листа кретао се око 1600 примерака.

Политичке прилике сагледаване су у контексту чињеница, које су упућивале на „пребрзо опадање“ српског народа. Притужбе на положај око 700.000 Срба у Хрватској и Славонији није било кадро да добије право јавности на своје две учитељске школе. Политичка права Срба у Угарској до те мере су спутавана, да се говорило у *Србобрану* говорило као о „политичком мртвацу“. Изузетак у политичком животу чинила је народна интелигенција, док су сељаци „политичке

аналфабете“ са којима су манипулисале друштвене групе.[1209] Кроз чланке је провејавала тежња за националним ослобођењем и уједињењем, уздизан живот у Србији. Поред тежњи за уједињавањем, *Србобран* је указивао на разлике у менталитету Срба на простору Црне Гора, Херцеговине, Босне, Хрватске, Срема, Бачке, Баната. Давао је слике са народним обележјем, тежио упознавању и зближавању распарчаног народа, за који се у *Српском колу*, износила бројка од „шест милијона“.[1210]

Србобран је велику пажњу обраћао на прилике у Босни и Херцеговини. Пажњу је привлачило насиље босанске управе, борба за црквеношколску аутономију, „културна“ политика, међунационални односи и политички проблеми. Окупациона власт вршила се под утицајем немачких тежњи за продором на исток. Текстови су упућивали на потребу увођења правног система, уређења аграрних односа, поправљање социјалног стања најсиромашнијих. Осветљавана је из различитих углова апсолутистичка владавина носиоца власти, за које ни донети Устав није означио промену. Писма из Босне и Херцеговине, сведочила су о малобројности интелектуалаца, њиховој маргиналној позицији у друштву. Модернизација привреде није укључила у своје механизме шире слојеве друштва, корист су имали капиталисти страног порекла, који су били власници железнице, вршили експлоатацију руда и шума. Забележени су примери распиривања међунационалних односа, у чију сврху је коришћена шпијунажа. Власт је административним мерама забрањивала окупљања и извођење аналфабетских течајева. Принадлежности се крше од стране судова, котарских предстојника, који су репресивним мерама, принудним радом, глобом настојали да дисциплинују народ. Аграрне односе власт је оптеретила не само истрајавањем на феудалним односима, исто тако насиљем и корупцијом, током прикупљања пореза. Перманентни притисак на српску аутономију осећао се преко непрекидног притиска на кадровском плану, приликом избора особља у цркви и школи, контроли рада, наметању програма рада, утицају на избор уџбеника. Српској школи је наметан утицај католичке цркве, преко наставног особља у средњим школама,

[1209] *Србобран*,10/23.9.1903. бр.203.
[1210] *Српско коло, 3*/14.11.1903. бр.3.

што је подстицало бунт омладине. Владин Институт у Бечу, старао се о васпитању поданичког односа босанскохерцеговачких студената.[1211] Строгој контроли подвргнути су у Босни и Херцеговини, листови, који су цензурисани до те мере да је писана реч губила смисао.

Србобран је покрет за црквеношколску аутономију због притиска цензуре најчешће из српских, руских и чешких новинских текстова. Српски аутономни покрет чинио је више од једне деценије напоре да потисне утицај окупационих власти на црквеношколску политику. Узроке за бесправан положај Срба *Србобран* је видео у аустроугарској влади и Цариградској патријаршији. Идеологија странке давала је предност националном, а не верском питању. Предност је давана политичкој борби, која је могла имати капацитет да реши српско питање. Током септембра 1905. у *Нови Србобран*, стизали су наговештаји политичких неслагања, која су претила раздору у Босни и Херцеговини**.** Иако је захваљујући народном покрету Босна и Херцеговина означена као „нада српства“, постојала је бојазан да због провизорног положаја нема услова за настанак политичких странака чије би језгро били уредници *Српске ријечи* и *Народа*.[1212]Уредништво српских политичких листова, услед драматичних и комплексних појава мењало је уреднике. Они су стизали са разних српских подручја. За уредника *Српске ријечи* дошао је јуна 1908. Александар Шандор Омчикус.[1213]

Намеру власти да изврши анексиј**у** Босне и Херцеговине, износили су листови у Бечу, током 1907. Питање анексије *Србобран* је довео у везу са велеиздајничким процесом, који је требао да послужи као оправдање пред европским силама.[1214] Анексија је представљана у ширем међународноправном контексту, као изузетан проблем, везан за отварање источног питања. Самосталци су анексију прихватили као прилику да се припајањем Босне и Херцеговини Хрватској ојача српски елемент, и помогне решење српског национачног питања. Анексионо раздобље 1908-1910. одвијало се у време бана Павла Рауха, који није био наклоњен хрватско-српској коалицији. Снажан притисак на прилике у Загребу

[1211] Ранка Гашић, „*Нови курс“ Срба у Хрватској,* Загреб 2011. ст.161-154.
[1212] *Нови Србобран*, 5/18.9.1905.бр.187.
[1213] *Србобран*, 17/30.6-1908. бр.137.
[1214] *Србобран*, 19.9./2.10.1908. бр.211.

вршио је Беч, у настојању да мерама репресије инструментализује агресивну спољну политику. Велеиздајнички процес у Загребу, изведен је као последица анексије Босне и Херцеговине. Прогони Срба, организовани од стране Рауха, имали су значајно место у листу. Критичан однос *Србобран*а, према друштвеним приликама, испољио се у разним сферама. Добро познавање прилика у Чешкој могло је бити повод за оснивање народне организације, која би функционисала изван политичких странака, по јединственом народном програму. Недостатак свести, допринеће пасивном односу друштва, које није могло да се услед незрелости, угледа на Чехе.[1215]

Културно јединство српског народа, промовисао је *Нови Србобран*, кроз афирмацију Српске књижевне задруге. Вршила се популаризација књиге, са освртом на број чланова у Банији и Лици (343), Банат (242), Бачка (221), Далмација (350). Критиковани су српски читаоци, који су имали навику да „џабе“ читају.[1216]

Теме интересовања *Србобрана*, биле су усмерене на рад српске омладине из Босне и Херцеговине, која је 1901. упутила представку аустријској и угарској делегацији, која говори о постојању десетине, кулука, католичкој пропаганди, гушењу српске националне свести. Иза представке стајали су бечки студенти Васиљ Грђић, Милан Сршкић, Никола Стојановић, Петар Кочић, Урош Круљ,...[1217] Омладински покрет подстицан од академске омладине у Бечу, која је окупљала јужнословенску омладину, имала је удео у покретању народа.[1218] Српска омладина у сарајевској гимназији, преко часова књижевности, била је изложена од стране професора Алауповића, хрватском утицају.[1219]Српска академска омладина у Бечу, 1904. оштро је протествовала против напада Франкових присталица у Загребу на напредну омладину, ђаке Србе и Хрвате. Испод Резолуције, потписе су ставили гроф Мелко Гучетић, Стијепо Кобасица.[1220] Упркос испадима франковаца, хрватска и српска омладина је ишла 1904. поводом прве југословенске уметничке изложбе у Београд, на омладински састанак. Тада је у Београду био главни догађај -

[1215] *Србобран*,1/14.јануар 1902. бр.1.
[1216] *Нови Србобран*, 20.3/2.4.1904. бр.63.
[1217] *Србобран*, мај 1901. бр.106 и 107.
[1218] *Србобран*, 18.11./1.12.1909. бр.253.
[1219] *Србобран*, 21.јуни/4.јули 1901. бр.133.
[1220] *Нови Србобран*, 23.3/5.4.1904. бр.64.

крунисање краља Петра.[1221] Омладински скуп 1904. у Београду, због учешћа јужнословенске омладине прерастао је у конгрес, који је у првој тачки означио идеал „ослобођење српских неослобођених крајева на Балкану“.[1222]

Актуелне појаве везане за оснивање и рад организације Српски Соко, пратила је српска штампа. Текст Милана Поповића, у *Соколу* је видео „народну војску“, која је била спремна да се жртвује за идеале. Основни задатак Сокола био је да шири у народу нове мисли, оснива нове установе. Окупи све сталеже, народну интелигенцију, како би се изједначили, „једно тело, једна душа“.[1223]Ширину соколских идеја, означио је др Лаза Поповић Соко, у низу популарних текстова. Настојао је *Српске народне игре*, настале 1868. чији је аутор Вук Врчевић, приближити народу. Тако га спремити за „културни бој“ и народни препород, са уверењем да је соколска вежба настала у народној игри, коју је требало извести у сваком селу, пред народом.[1224]

Србобран је критичан према монаштву, које је равнодушно према народном покрету, одвојено од народа, чинило је посебну „клику“.[1225]Лист одражава рефлексије на тежњу државе да уређује прилике у Српској православној цркви. Указује на идеју о укидању будимске епархије, и тражи повећање броја чланова синода, увођењем далматинске епархије.[1226]Светозар Прибићевић је критичан према сервилном владики будимском Лукијану, који је у анкети министра просвете, поводом израде закона у школству, изнео потребу за учењем мађарског језика. Снисходљивост владике, подстакла је мисао о постојању намере владике да претендује на патријаршијски престо и властелинство у Дању.[1227] Српска јерархија била је једна од тема којима је у коментарима посвећена новинска пажња. Владика темишварски Георгије Летић, изабран је за патрона јужноугарског просветног друштва, што је изазвало критику. Удаљавање владика од народа присутно је у раду Горње куће у угарском парламенту, где су владике по функцији биле

[1221] *Нови Србобран*, 4/17.септембар 1904. бр.192.
[1222] *Нови Србобран*, 7/20.9.1904. бр.194.
[1223] *Нови Србобран*,12/25.јуни 1904. бр.125.
[1224] *Нови Србобран,* 23.12.1904. бр.280.
[1225] *Србобран*, 4/17.јун 1901. бр.119.
[1226] *Србобран*, 28.септембар/11.октобар 1901.бр.212.
[1227] *Нови Србобран*, 21.мај/3.јуни 1904. бр.106.

чланови.[1228] Критиковани су ставови и понашање владике Никодима Милаша, који је ишао у Беч са намером да изврши мисију припајања приморских епархија Карловачкој митрополији, што је оцењено као етапа за анексију Босне и Херцеговине у црквеном погледу.[1229] *Србобран* је критиковао мешање Тисине владе у начин коришћења Текелијиног фонда, иако су постојала утврђена правила. Затим, фаворизовање епископа од стране власти подривало је опстанак црквеношколске атономије.[1230] Светозар Прибићевић се у *Новом Србобрану* залагао за народноцрквену аутономију. Централно питање односило се на став угарске државне власти према аутономији. Зато се Прибићевић, путем „искрене речи“ заложио за слогу и указивао на потребу да се ради опстанка аутономије у јавном животу избришу страначке разлике.[1231]Свештенство је укључено у политички живот, упркос интенцијама српске православне цркве, изнетим преко Димитрија Руварца, у „Српском Сиону“, да се свештенство не би смело бавити политиком. Иако су свештеници још од светог Саве укључени у политички живот све до модерног доба, када су се расули на различите странке, од демагошких до аутократских.[1232] *Србобран* је патријарха приказао речима „слаб и уморан човек“ уз дигресију да је питање да ли би другачије завршио да је био јак као патријарх Бранковић.[1233] Занимљива је опаска *Србобрана*, да српска црква и народна аутономија више нису имали пресудан значај на живот Српске цркве. Српски народ изгубио је значај оружаног народа, вера и црква више нису биле једине покретачке друштвене снаге.[1234]

Мапа српске књижевне периодике на међи векова, била је препознатљива по познатим српским књижевним часописима, савремене физиономије. Издвајају се београдски часописи *Звезда* и *Нова искра*, у Новом Саду *Летопис Матице српске*, у Сремским Карловцима *Бранково коло*, у Сарајеву *Босанска вила*, у Мостару *Зора*. Сарадници у часописима, истицали су се тежњом да књижевну продукцију уздигну

[1228] *Нови Србобран*, 24.6./77.1904. бр.134.
[1229] *Нови Србобран*, 26.мај/8.јуни 1904. бр.110.
[1230] *Нови Србобран*, 23.12/3.1.1904. бр.284.
[1231] *Нови Србобран*, 8/21.5.1904- бр.98.
[1232] *Нови Србобран*, 17/30.11.1905. бр246.
[1233] *Србобран*, 22.10/4.11.1913. бр.237.
[1234] *Србобран*, 14/27.6.1914. бр.130.

на што виши естетски ниво. Престанак рада *Зоре*, није зауставило стваралаштво, које је поред постојећих добило ослонац у новом београдском часопису *Српском књижевном гласнику*. Србија је након стицања независности, у Београду добила центар, у коме ће се окупљти српство. Прворазредни значај Новог Сада из шездесетих година 19. века губио је временом корак са Београдом. Упркос томе улога Новог Сада није безначајна. Посебно се осећао утицај из Новог Сада, Сомбора, Сремских Карловаца на Србе из Босне и Херцеговине.

Тихомир Остојић је један из плејаде српских писаца, који су следили пут изучавања историје српске књижевности. Рад у културном и књижевном стваралаштву, допринео је критичком обликовању, које је превазилазило оквире књижевности, намењено образовању шире читалачке публике. Резултате рада публиковао је у часописима који су били најспремнији да следе нове културне токове. Објавио је 1903. у *Летопису* „Преглед рада на историји књижевности“, бавио се 1905. темом „Књиге за народ“, са темом „Народна мисао, идеја ослобођења и уједињења“. Остојић је прилогом „Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића“ дао допринос не само књижевној, већ и културној историји Срба. Управо је рад Доситеја Обрадовића био мотив за истраживање богате националне баштине, историје и књижевности. Културно наслеђе оживело је рад у сагледавању остварених домета и постављање нових. Препород у књижевности подстакла је свест о изузетном значају наслеђа српске народне и уметничке књижевности. Успостављено је начело универзалне вредности, упркос индивидуалном раду „старих и младих“, и свести о постојању националних стремљења и „старог и новог“.[1235]Несумњив препородни значај Остојића, оценио је Васа Стајић, кроз научни допринос књижевној и културној историји Војводине. Национални омладински рад, еволуирао је 1892. у реформисање друштвеног живота, путем покретања *Покрета*, ради промена организовања *Летописа* и Матице српске. Истицао је потребу реформе школе у духу соколске мисли. Залагао

[1235] Бојан Јовић, *„Стари“ и „нови“, „стари“ и „млади“-неки аспекти односа традиционално/модерно у Српском књижевном гласнику*, Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века(1895-1914), Нови Сад-Београд 1992. ст.74-82.

се за реформу позоришта, указивао на потребу укључивања интелектуалаца у друштвена збивања, народне послове.[1236]

Везе српских стваралаца остварују се путем текстова у часописима, тематски окренуте националном корпусу. Прилози великог броја сарадника указују на велико занимање аутора за културни допринос националној баштини. Часописи су ангажовали и исказивали културни потенцијал писаца, самим тим и народа, спремног да искорачи из строго одређеног политичког простора, да себе тражи не само на универзалном духовном, већ и културном пољу. Напори у култури, исказани кроз бројне књижевне радове, отварали су нове видике, усмерене ка националном и културном преображају. Стваралаштво је препознало тренутак у коме је требало на питања везана за национални опстанк тражити одговоре. Стваралаци су исказали спремност да кроз есеје, разне књижевне облике изразе мишљење, обликују књижевну публику, формирају јавно мишљење спремно да у политичким потресима, изазовима тражи решење комплексне стварности.

Српски народ је повезан борбом за црквеношколску аутономију, која је изражавала националну тежњу за духовним јединством. Повезивању народа дала је допринос и омладина, путем покрета који је мењао облике деловања. Национална свест и потреба за заједништвом, испољавала се у различитим формама и садржајима. Није само српски омладински и покрет за црквеношколску аутономију подстакнут од стране српских романтичара и реномираних војвођанских часописа. Утицаји из јужне Угарске везани су за културне активности, а посебно за развој публицистичке делатности. Извор стваралаштву је народна прошлост, вековима пружа утеху и даје подстрек незадовољству, које је претило да добије револуционарни израз, више у Босни и Херцеговини него у јужној Угарској. Српски народ је поред политичких, тражио одговор на конфликтна национална и социјална питања. Културне прилике, иако нису биле на висини цивилизацијских потреба, давале су подстрек друштвеном развоју. У моменту када је покренута *Босанска вила* у Новом Саду су већ излазили листови: *Браник, Застава, Наше доба, Српски народ и Српско коло.* часописи: *Летопис Матице српске, Јавор, Позориште, Глас истине, Бршљан, Невен, Стармали*. Развијена издавачка

[1236] *Народ,* 2.11.1921. бр.54.

делатност у јужној Угарској могла је бити не само узор, већ ослонац, у тражењу одговора на бројна питања, која су постављана малом народу под страном влашћу. Био је то моменат формирања јавног мнења, путем штампе, када су уредници најчешће регрутовани међу просветним радницима и свештеницима, тражили сараднике и читалачку публику. Стасавање школованих младих људи, омогућило је културну експанзију, формирају се редакције српских гласила, које су водиле стално борбу за читаност, за тираж, настојању за позитивним пословањем.

Иако је у Новом Саду, спласнуо издавачки замах из седме деценије 19. века, постојала је традиција, на коју се ослањала културна јавност. Модернизација није заобишла ни комплексне прилике у Босни и Херцеговини. Комуникације је унапредио телеграф, затим телефон. Воз је омогућио већу брзину транспорта, кретања људи, информација, штампаних публикација. Полет у свим сферама живота није заобишао разуђен српски простор на Балкану. Писменост, јавна реч, обраћање јавном мнењу, постала је потреба, синоним новог доба. Млада грађанска класа давала је свом полету различите изразе и форме. Нудила је нови свет, иако окренут индустрији, свету машине, развијају се нова уметничка, научна, књижевна схватања. Виталност српског издаваштва излагала се суду јавности, спремном да по угледу на запад мења свет. Сталне промене утицале су да истовремено, 1885. почиње у Новом Саду излазити књижевни часопис *Стражилово*, у Сарајеву, *Босанска вила*. Уредник часописа, био је већ познат у књижевним круговима, Јован Грчић. Нови Сад, иако је још живео од старе славе, имао је значај за књижевни, друштвени и политички живот Срба у Босни и Херцеговини. Излазили су часописи: *Летопис Матице српске, Јавор, Позориште, Глас истине, Бршљан, Невен, Стармали и листови: Застава, Браник, Наше доба, Српски народ, Српско коло.*

Новосадски „*Женски свет*“, подстицао је еманципацију српких жена, деловао је не само међу Српкињама у Угарској, него је бодрио просветни и културни рад на подизању женске популације. Значајну улогу у популаризацији женског образовања, имала је поред уредника „*Женског света*“, Аркадија Варађанина, мостарска *Зора*, која је 1900. уприличила женски број. Уредништво *Зоре,* препознало је значај песника Змаја и Лазе Костића. Књижевни покрет у

Мостару, настојао је да одмереним понашањем, развија литерарну сарадњу, подстиче стваралаштво.

Снажан утицај у борби за еманципацију, модернизацију културе, извршили су српски интелектуалци из Босне и Херцеговине. Покрећу се нови часописи, мањег тиража, иако неспремни за тржишну утакмицу, ипак су остварили важно место у култури. Излазио је 1910-1913. у Сарајеву „*Преглед*“, часопис за науку и социјални живот, под уредништвом Јевте Дедијера и Ристе Радуловића. Успео је за кратко време да окупи широк интелектуални круг. Међу сарадницима били су Срби из Угарске: Вељко Петровић, Васа Стајић, Тихомир Остојић,... Питањем модернизације српске књижевности бавио се Вељко Петровић, у вези са радом Лазе Костића. Социјално-политичким питањима бавио се и Петар Кочић, који је 1910. покренуо часопис *Развитак*, за просвету и књижевност. Међу сарадницима је запажен и Вељко Петровић.

У време наступајућих политичких и друштвених потреса, српски интелектуалци, носиоци су идеја модернизације како у књижевности, тако и друштву. Друштвене реформе подразумевале су напоре државе у организовању установа и система власти, у духу нових тенденција. Власт Аустроугарске, доживљавана као страна, будила је антиаустријско расположење. Свест о значају укључивања у европске токове, снажно је присутна међу истакнутим националним и књижевним ствараоцима. Упркос високом проценту неписмености, преко часописа се развија дух новог доба. Осећао се „велики реформни покрет“ који је захватио интелигенцију и омладину. Од стране историчара, критикован је дотадашњи рад у историјографији, метод рада. Академска омладина, подстицала је критичан однос према дотадашњем раду.[1237]

Босанску вилу, покренула је и организовала група учитеља ентузијаста, која је управо стасала на тако публицистички богатом поднебљу Срба јужне Угарске. Млади сарајевски учитељи правилно су оценили значај часописа за Србе у Босни и Херцеговини. Полазили су велику издавачку авантуру, занети младалачким ентузијазмом, убеђени у значај националне мисије. Свесни да је књига за само пола века донела велике промене међу Србима „преко Саве“. Спремни да знања

[1237] *Застава*, 1.11.1908.бр.243.

приближе све ширем кругу читаоца, путем часописа. Управо су зато *Јавор* и *Стражилово,* узор, који је требало следити. Пред основне намере да се негује књижевност уз помоћ народне традиције развија национална свест, само је први корак, који ће прерасти у сталну борбу у обликовању часописа. Иако су у моменту настанка идеје сами, млади уредници су рачунали на подршку омладине. Часопис је од првог момента, упркос идеалима, морао почивати на економској логици пословања. Шумоња је изражавао став да омладина треба да помогне, и да тако да искаже „претензије Српства на ту земљу“.[1238]

Доктрине Калаја, везане за босанство, приморале су босанске Србе на стварање српских друштвених и културних организација. Угледајући се на „преко-савску браћу“, свесни необразоване публике, очекивали су исти резултат, ако се понуди српска књига. Тежња *Босанске виле*, сводила се на подстицање развоја домаће књижевности, националне српске свести, ослоњене на традицију. Објављиване су у том смеру ради неговања народне књижевности народне песме, приповетке. Натписи фолклорног карактера, пратили су народне обичаје, допуњени саветима из разних области живота, са намером подизања културе. Проблем уредника био је како обезбедити читалачку публику и сарадничку мрежу. Зато се Никола Шумоња обраћао другу из Карловачке гимназије, тада богослову Радославу Марковићу, да пише и да наговара „братију“ на сарадњу у часопису.[1239]

Часопис је покренут у време експанзије идеја аустроугарске власти. Концепција „босанства“ доктрина Калаја, дошла до изражаја 1890. За земаљску владу постојала је само једна нација босанска. Што је у већој мери подстакло групу окупљену око *Виле,* да свом времену да национални печат. Политичке околности везане су за власт Бењамина Калаја, који је настојао да путем доктрине о босанској нацији, потисне национални покрет Срба. Притисак Калаја, мотивисаће оснивање српских друштвених и културних организација. *Босанска вила*, појавила се у средини ниског просветног и културног нивоа, са минималним искуством у издаваштву. Водећу реч у образовању редакције, покретању часописа, окупљању

[1238] РОМС инв.бр. 20 952, Никола Шумоња-Радославу Марковићу, 8.12.1886..

[1239] Милана Бикицки, *Босанска Вила и њени сарадници из Војводине*, Зборник радова, *Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века(1895-1914*), Нови Сад-Београд 1992. ст.309-310:

кола читаоца имали су српски учитељи. Калуђерчић, Никашиновић, Шумоња и Кашиковић. Они су на крају 19. века, одскакали знањем, стеченим у Сомбору, у односу на становнике Босне и Херцеговие, имали су храбрости да покрену модеран часопис, који ће бити раван сличним публикацијама у јужној Угарској.

Босанска вила је полазила од епске књижевности, која се у Босни и Херцеговини вековима таложила, чувајући националну традицију и свест народа. *Вила* је окупила сакупљаче епске народне баштине. Корак напред била је компарација поступака личности из прошлости и садашњости. Дух државне и културне моћи сачуван у народној књижевности подстицао је ствараоце и читалачку публику која ће надахнута успехом из прошлости, развијати са оптимизмом садашњост. Први сарадници били су учитељи, свештеници и други писмени људи. Спремни да подрже концепцију не само часописа, већ да забележе и сачувају културно наслеђе. Међу сарадницима био је калуђер Симо Попић из манастира Раковац из Срема.[1240]

Вила је три деценије пратила и обликовала културни и друштвени развој Срба у Босни и Херцеговини. Одиграла је значајну улогу у заштити Срба од насртаја туђинске културе, покушаја однарођавања, и одређивања националне политике. Афирмацијом српских културних и књижевних вредности, уздизао се и штитио национални српски интерес. Редакција је имала блиских додира са подручјем јужне Угарске. Никола Кашиковић, иако рођен у Сарајеву 1861. године, завршио је Српску учитељску школу у Сомбору1880-1884. Објављивао је песме у листу *Голуб* и *Јавор.* Посветио се послу у области усмене књижевности, налазио је сараднике у бележењу умотворина. Шумоња је рођен је у Загребу 1865. гимназију је завршио у Сремским Карловцима, учитељску школу у Загребу и Карловцу. У време настанка *Виле* радио је у српској основној школи у Сарајеву. Искуство је стекао са публицистичким радом, док је похађао гимназију у Карловцима. Дружио се са Тихомиром Остојићем, Јованом Максимовић, Радославом Марковићем, где је писао и уређивао ђачки лист *Слога.* Пренео је традицију издаваштва наслеђену од војвођанских Срба. Божидар Никашиновић је први уредник *Виле.* Рођен 1883. у Вршцу, учитељску школу учио је у Сомбору и Карловцима, завршио у Загребу.

[1240] Дејан Ђуричковић, *Босанска вила 1885-1914*, Сарајево 1975.ст. 472.

Радио је као учитељ српске основне школе у Сарајеву, трговачкој школи и богословији у Рељеву. Након напуштања учитељском позива бавио се публицистиком. Стево Калуђерчић, рођен у Сомбору 1864. где се школовао, започео учитељску школу, коју је завршио у Карловцима и запослио се за учитеља у Сарајеву. Друштвено ангажован, бавио се и писањем уџбеника и публицистиком.[1241] Калуђерчић је 1891. само кратко време замењивао Кашиковића на месту уредника. *Вила* се одликовала квалитетом у сваком броју, постала огледало журналистике, са израженом физиономијом родољубља, културног и друштвеног напора да се видици прошире и идеје реализују.

Уредници *Босанске виле*, стекли су основна предзнања о публицистичком раду, захваљујући школовању у Јужној Угарској. Одатле јасан израз поимања физиономије часописа, који је читалачку публику задобио пионирским радом. Уредници су исказали умешност и знање, дајући часопису лични печат. Схватили су да је њихов задатак да афирмишу књижевне и културне вредности, да одржавају јединство са осталим Српством. Никашиновић се бавио уредништвом, Калуђерчић је уређивао чланке и приповедачку прозу, Кашиковић је уређивао усмену књижевност, Шумоња још приповетке и био рецезент.[1242] Први уредник Никашиновић, успео је да за сарадњу придобије: Змаја, Ђорђа Николајевића, Миту Живковића, Саву Косановића. Никашиновић је уредио само десет бројева, напустио је Сарајево, прешао је у Мостар, на место наставника Трговачке, државне школе.

Никашиновић је митрополита Саву Косановића доживљавао као књижевника, политичког и духовног вођу свога народа. Зато је завредео да буде приказан на првој страници првог броја *Босанске виле*. Књижевни рад нашао се на истој страни важности као друштвени и политички рад. Биографија Саве Косановића, имала је вишеструк значај јер указује на нови систем вредности, енергију и вољу појединца уложену у корист напредка.

[1241] Дејан Ђуричковић, *Босанска вила 1885-1914*, Сарајево 1975.. ст.14,15,28,465-467.

[1242] Мухсин Ризвић, *Улога редакције у књижевном одређењу часописа Босанска вила*, Зборник радова, Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века(1895-1914), Нови Сад-Београд 1992. ст.23-25:

Калуђерчић је ликовно решио насловну страну, приказао је девојку која лебди над Сарајевом са буктињом у левој руци, траком са натписом листа. Шумоња је подстицао књижевну прозу, сакупљање народних умотворина, етнографско-фолклорна истраживања, улазио је у полемику везану за „за фалсификовање имена српских народних пјесама“. Шумоња је аутор приповетке, „*Под гвозденим крстом*“, у којој су дошле до изражаје тенденције против окупације. Последица је била позив у војску, која се служила тада три године. Након тога отишао је на место професора Учитељске школе у Пакрацу. Стево Калуђерчић иако је био задужен за чланке, приповедке и администрацију, напустио је рад у часопису.

Уредник Никола Кашиковић, стекао је искуство, као сарадник сомборског *Голуба*, док је рад у *Босанској вили*, допринео свестраном сагледавању позиција у српском новинарству. Пошто је на својим плећима носио један тако значајан часопис, који је више деценија био носилац српске мисли. Имао је проблема у ангажовању сарадника, „људи од књиге“.[1243]Излажење листова, није ометала само оскудуца у новцу, мањак читаоца, већ и оптрћеност сарадника. Добијање квалитетног текста зависила је од политичког односа сарадника према листу. Три белетристичка листа излазила су у исто време у Новом Саду, који је Кашиковић упоредио са „српским Паризом“. Сматрао је да новосадски књижевни часописи, имају неоспорне квалитете, и видљиве недостатке, њиховим спајањем у једну редакцију настао би „један ваљан српски лист са стално осигураном основом“. Кашиковић је охрабривао, на страницама *Босанске виле*, српску интелигенцију на јединство.[1244]Одржавао је редовне контакте са уредницима војвођанских часописа *Лавора, Голуба, Заставе, Стармалог, Бранковог кола, Споменка*., задарским, црногорским, бокељским, хрватским, чешким, пољским листовима пансловенске оријентације. Поред материјалних недаћа, редакција часописа имала је проблема у формирању сарадничке мреже, наплате, обезбеђивању квалитетних рукописа.

Кратка биографска забелешка упућује нас на закључак да су покретачи часописа током школовања стекли основна сазнања о публицистичком раду како у Сомбору, тако у Сремским Карловцима. Идеје, концепцију и физиономију

[1243] РОМС 15956 Никола Кашиковић-Аркадије Врањанин, 14.12.1904.
[1244] *Босанска вила*, 1.5.1886.

часописа профилисали су на основу сопственог схватања времена ком су припадали. Осећај за импулс свога доба није их издао, већ им је помогао у моментима највећих искушења, кроз која је часопис стално пролазио. Никола Кашиковић, рођен 1861. у Сарајеву, где је завршио Српску нижу гимназију, Учитељску школу у Сомбору. Објављивао је песме у сомборском *Голубу* и новосадском *Јавору.* Васиљ Грђић, изнео је уверење да је Кашиковић био у стању „промјенути стотинку увјерења, ако је потреба“.

У редакцији је од 1887. остао само Никола Кашиковић, који је за три деценије успео да од породичног, сачини угледан књижевни а затим југословенски часопис. Утиче на национално и културно формирање Срба у Босни и Херцеговини, уместо усмене да афирмише уметничку књижевност и уметнике. Уместо просветитељства и романтизма, ступиће са развојем часописа, на њене стране модерна, књижевност симболизм и утицај Младе Босне. Спреман да се суочи са изазовом, Кашиковић је под утицајем младих, редакцију отворио за Петра Кочића и Владимира Ћоровића.

Кашиковић је након одласка Шумоње са места уредника праћен, власт је већ 1888. сматрала да стоји у блиској вези са ултрасрпским елементом у Мађарској, Хрватској, Далмацији, краљевини Србији, кнежевини Црној Гори. Остварио је захваљујући бројним путовањима у Србију, књижевне и политичке контакте, захваљујући којима је примао и делимичну новчану помоћ од српске владе. Важио је за угледног вођу Срба у Босни и Херцеговини. Умео је да привуче бројне сараднике и селектује најбоље. Захваљујући *Вили* афирмишу се Алекса Шантић, Јован Дучић, Светозар Ћоровић, Божидар Черовић, Авдо Карабеговић, Осман Ђикић, Петар Кочић, Димитрије Митрановић, Перо Слијепчевић, Јово Варагић, Боривоје Јевтић, Милош Видаковић, Павле Лагарић, Владимир Гаћиновић, Драгутин Мрас и др. Међу сарадницима било је књижевника из Србије, Хрватске, Словеније и Војводине. Писци из Војводине: Вељко Петровић, Исидора Секулић,...[1245] Позив за претплату *Босанске виле*, навео је покретаче да објаве, да су сарадњу часопису обећали Јован Јовановић Змај, Сава Косановић, Ђорђе Николајевић, Манојло Ђорђевић Призренац, Мита Живковић, Стева Милованов,

[1245] Дејан Ђуричковић, *Босанска вила 1885-1914*, Сарајево 1975. ст.37, 39,40, 43, 46.

Јован Бијелић, Ђорђе Јовановић... Најбројнији сарадници, „пречани“ били су из редова учитеља, богослови, свештеници. Спољни сарадници били су професор Мита Петровић из Сомбора, Стеван Милованов, гимназијски професор из Новог Сада, Јован Јовановић, свештеник у Брестовцу, Иван Поповић, учитељ у Сомбору. Књижевне прилоге слали су књижевни критичари Александар Сандић, Антоније Хаџић, Бошко Петровић, Милан Савић. Објављивали су и уредници часописа.: Иван Мартиновић-*Споменак,* Аркадије Варађанин-*Женски свет*, Јован Јовановић Змај-*Стармали* и *Невен.* Прилоге је слао и арловачки професор Милан Недељковић, учитељица из Кикинде, Даница Бандић-Телечки, удовица Јована Суботића, Савка Суботић.....

Подршка *Босанској вили*, у време деловања полицијске присмотре, система глобе, и покретања режимског новог листа *Нада,* тражена је од истакнутих српских књижевника. Помоћ је Кашиковић очекивао од српског Сиона, где „све ћути, дајте пробудите успаване духове“. Сав у заносу јуначких епских песама, које је прикупљао, очекивао је подршку и штампање стихова, које је чуо од „само“ једне Српкиње.[1246]Рад главног уредника и власника Кашиковића, одвијао се у знаку борбе за сараднике, повећање броја читалаца, претплатника и квалитетних текстова. Оскудица у новцу, приморавала је уредника да апелује на савест сарадника, како би се одазвали позиву и слали текстове без хонорара. Власт је путем притиска, настојала да онемогући српско муслиманску сарадњу. Настојала је путем полиције, да угуши слободан дух и одлучну вољу. Забрањују се Светосавска беседа, затварају се и руше општине.[1247]Апел је обухватио истакнуте новосадске професоре, међу којима је Александар Сандић, са којим је Никола Кашиковић водио срдачну преписку, која је залазила у сферу крајње интимних, пријатељских веза. Тражио је стручну помоћ, обезбеђивање квалитетних сарадника,[1248]

Босанска вила, имала је две деценије, по схватању Кашанина, националну оријентацију, окренута народном стваралаштву. Уметничко стваралаштво продрло је након објављивања књижевих дела Петра Кочића, Светозара Ћоровића, Вељка Петровића, Исидоре Секулић, Милете Јакшић Ленски... Краси их нови стих, фраза,

[1246] РОМС ин.бр.7.181 Никола Кашиковић-Александар Сандић, 28.3.1894.
[1247] РОМС ин.бр. 7049 Стоја Кашиковић-Александар Сандић, 8.2.1897.
[1248] РОМС ин.бр.1630 Никола Кашиковић-Александар Сандић, 2.5.1896.

естетика и уметничка оријентација. Иако је уређивачка политика балансирала између традиционализма и модернизма, преовлађују савремена схватања. Милета Јакшић Ленски, у периоду 1892-1912. одиграо је значајну улогу, у стварању модерне књижевности. У *Босанској вили,* огледао се песник модерног израза, Светислав Стефановић. Писао је од 1903. у слободном стиху, љубавну и родољубиву поезију. Вељко Петровић је песму „На Сави“ посветио Петру Кочићу. Петровић је у распону 1907-1913. објавио 12 песама и приповетке: *Потиснути из Раванграда, Победа ружне*, и *Мужијак. Вила* је од 1907. под утицајем модерне, напустила традиционализам, и упутила се новом изразу, књижевних и уметничких тежњи, обликованих новим сензибилитетом.

Уредништво се ослањало на сарадњу и „братску помоћ“ из „богате житнице“. Сарадници *Виле,* били су професори Мита Петровић из Сомбора, Стеван Милованов из Новог Сада, свештеник Јован П.Јовановић из Брестовца, Иван М.Поповић, учитељ у Сомбору, Васа Љубисав Крстић, Владан Стефановић, учитељ из Футога, и многи други „закаснели романтичари“.[1249] Успео је Кашиковић да придобије др Милана Шевића, Милету Јакшића, Аркадија Варађанина, ... Сарадници *Виле* у периоду 1888-1907. су Јован Максимовић, преводилац са руског, писац чланака, професор Александар Сандић, књижевни критичари Антоније Хаџић, др Бошко Петровић, Милан Савић. Сарадници су још: Иван Мартиновић, уредник *Споменка* из Панчева, Милан Недељковић, професор у Сремским Карловцима, Даница Бандић-Телечки, учитељица у Кикинди, и други који су још сарадници у *Јавору* и *Стражилову*. Стеван Сремац, је 1888. објавио, под псеудонимом „Сенћанин“ прву приповетку, „*Владимир краљ Дукљански*“. Кашиковић се обраћао Јовану Ђорђевићу, Александру Сандићу, Савки Суботић, Милану Шевићу, др Љубомиру Радивојевићу. Преписка сачувана у Рукописном одељењу у Матици српској, сведочи о напорима Кашиковића, да се прибаве рукописи, који су непрестано заустављани од стране цензуре.

Штампају се народне песме, приповетке, описи живота и обичаја, поучни чланци, описи историјских и културних догађаја. Еманципација читалачке публике,

[1249]Милана Бикицки, *Босанска вила и њени сарадници из Војводине, ,* Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века(1895-1914), Нови Сад-Београд 1992. ст.309-312.

захтевала је описани, почетнички рад, како би се омилила „српска књига“. Кашиковић је настојао да разграна мрежу претплатника за једини српски лист у Босни и Херцеговини. Од Радослава Марковића, богослова, писца приповетки, тражио је на том плану подршку „пружите нам руку братске помоћи, те у тој нади очекујемо што скорије које зрнце ваше богате житнице“.[1250] Преовлађују српски писци надахнути народном кжевношћу и националним романтизмом, све до 1907.

Задатак *Босанске виле*, био је да негује традицију, домаћу књижевност, подиже националну свест. Никола Шумоња, ослањао се на школске другове из Сремских Карловаца, где је похађао гимназију. Познавао је још Тихомира Остојића, Јована Максимовића... Народна књижевност, дошла је до изражаја преко народних песама и приповедака. Поучни текстови, указивао је на различите аспекте живота. Сарадници су писци приповедака, са мотивима посвећени народном животу били су Радослав Марковић, богослов, доцније свештеник, Ђорђе Јовановић, свештеник из Нештина. Шумоња је очекивао да се омладина прихвати сарадње „да својим радовима потпомогне *Вилу,* и да тим покаже симпатију спрам Босне и претензије Српства на ту земљу“.[1251]

Вила је до 1907. излазила у „знаку традиционализма“, са ширењем нових идеја, мењали су правац изражавања Шантић, Светозар Ћоровић, Петар Кочић. Јављају се нова имена у књижевности, из Босне и Херцеговине, попут Димитрија Митрановића, Иве Андрића из Угарске, Вељка Петровића. *Вила ј*е била кадра да окупи расуте српске писце и да ради на културном уједињењу српског народа.

Нови моменат на страницама часописа била је југословенска идеја, која је тада имала подршку од водећих књижевних часописа. Југословенску културну идеологију, прихватила је *Босанска вила*, захваљујући Димитрију Митрановићу, који је сва три народа Србе, Хрвате, Словенце, доживљавао као један народ. Митрановић је уздигао култ уметничког индивидуализма, који ће посејати низ индивидуалистичких теорија. Постојала је спремност и разумевање ликовног рада, где је афирмацију добио Мештровићев Видовдански храм, као израз југословенске културе.

[1250] РОМС инв.бр. 20.968, 14.11.1887. Сарајево, Никола Кашиковић-Радославу Марковићу
[1251] РОМС инв. 20952 Никола Шумоња- Радославу Марковићу

Босанска вила доживела је преображај после анексије, када су 1910. у редакцију поред Кашиковића, ушли Владимир Ћоровић, Петар Кочић, Вељко Петровић, Димитрије Митрановић, Сима Пандуровић.... Лист је од провинцијског поучно забавног, периодичног и забавног прерастао у модеран часопис једне јаке књижевне групе „која је захтевала коренит, брз и одлучан заокрет националне културе према најнапреднијим европским и светским токовима“. Палавестра истиче: да се показало да нема доброг часописа без „јасне и одређене идеологије“, са тежњом да се те идеје или „учврсте или разруше“. Пише да у духовној сфери, критичко незадовољство према владајућим идеологијама, ако делује као процес, а не као покрет, уводи нова мерила истине. Преображавање идеологије, захваљујући критици, као одразу духовног и културног програма, мења свест свога времена и средине. *Босанска вила* је била гласило борбеног нараштаја, који је водио „ једну велику револуцију на цивилизацијском, духовном, културно-историјском, социјалном, национално-ослободилачком плану, читав један покрет за нову етику и нову естетику, из које се касније развила радикална мисао и рушилачка идеологија књижевне авангарде“. Незумњив је значај часописа у еманципацији српске културе. По схватању Митрановића, *Вила* је требало да буде гласило авангарде, побуне, окупљања народа ради повратка у „цивилизоване народе Европе“. Палавестра пише о истом националном програму, различитим идеологијама, што је указивало на плуралистичку свест, разлике између *Српског књижевног гласника* и *Босанске виле.* Разлике се указивале на сукоб идеологија, различито схватање уређивачке политике. *Вила* је била оличење маштања, непокорности и тежње ка новом. Предраг Палавестра, означио је *Босанску вилу,* речима: „колевка српске књижевне авангарде, гласило борбеног нараштаја, који је на прагу 20.столећа, водио једну велику револуцију на цивилизацијском, духовном, културно-историјском, социјалном и национално-ослободилачком плану, читав један идеолошки покрет за нову етику и за нову естетику, из кога се касније развила радикална мисао и рушилачка идеологија књижевне авангарде“. Часописи су имали значајну улогу у еманципацији српске културе и националне свести. Ширили су мисао о повезаности Јужних Словена, и радили на њиховој сарадњи, на културном и публицистичком плану. *Босанска вила* након анексије прераста у

„аванградно гласило побуне и незадовољства“.[1252]Поред забавног и поучног садржаја, часопис је на националном плану обликовао културни и друштвени живот, штитио национални идентитет од асимилације.

Дух заједништва прожимао је српске културне кругове, зрачио је кроз уређивачку политику. Поред Кашиковића, нове бројеве уређивали су 1910. године, посвећене духу босанском, србијанском, хрватском и војвођанском. Владимир Ћоровић и Вељко Петровић. Војвођански број, у априлу 1910. уредио је Вељко Петровић, сав посвећен стваралаштву књижевника, као што су: Тихомир Остојић, Милета Јакшић, Александар Сандић, Васа Стајић, Лаза Костић, Милан Савић,...[1253]

Редакциони одбор 1910. чинили су: Петар Кочић, Алекса Шантић, Милан Прелог, Јован Дучић, Димитрије Митрановић, Вељко Петровић, Марко Цар, Милорад Павловић, Перо С. Талетов.[1254] Што указује на књижевни преображај, и израстању у један изузетан национални и књижевни центар. Остварио се јединствен по снази, спој књижевна струјања из Србије и Јужне Угарске, имала су место на странама *Босанске виле*. Јављају се снагом аргумената књижевни критичари: Милорад Павловић, Драгутин Илић, Јован Грчић, Андра Гавриловић, Јаша Продановић, Бранко Лазаревић, Павле Поповић, Милан Грол, Сима Пандуровић, Исидора Секулић, Марко Цар, Владимир Черина, Тин Ујевић.[1255]

Априлски двоброј 7-8, *Босанске виле* из 1910. донео је уводни чланак Тихомира Остојића „Улога Војводине у нашој култури и књижевности“, успомене Лазе Костића, посвећене Никанору Грујићу. Васа Стајић је исписао „*Матица српска и Срби у Угарској*“, композитор Петар Коњевић, „*Наше народно позориште*“. Песме су објавили Лаза Костић, Аница Савић, Светислав Стефановић, Душан Малушев из Вршца.

Васа Стајић је 1910. у двоброју 9-10, *Босанске виле*, огласио се са текстом „Данашња књижевност у Војводини“. Поезију су објавили Милета Јакшић, Вељко

[1252] Предраг Палавестра, *Идеологија и мисија књижевних часописа*, Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века(1895-1914), Нови Сад-Београд 1992. ст.21.

[1253] Милана Бикицки, *Прилози за историју српске периодике*, Нови Сад 1993. ст.36,37.

[1254] Током 1911. и 1912. у редакцији су још Сима Пандуровић, др Светислав Стефановић, др Јован Максимовић и Августин Ујевић.

[1255] *Мухсин Ризвић, Улога редакције у књижевном одређењу часописа Босанска вила,* Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века(1895-1914), Нови Сад-Београд 1992. ст.23-35.

Петровић и Нестор Жучни. Књижевним радом заступљени су Милан Савић са фрагментом „Краљева љубав“, Лаза Станојевић „Из мојих успомена“, Јован Максимовић писао је о Гогољу. Историји је посвећен рад Радослава Грујића, „Поданичке дужности славонских кметова у XVIII веку“. Антоније Хаџић, посветио је чланак Јовану Јовановићу Змају.

Објављено је у војвођанском броју, 18 уметничких песама, 8 приповедака, 1 одломак из драме, 2 одломка из мемоара, 11 чланака из књижевности и науке, 25 народних умотворима, низ афорзама и 5 критика. Похвале за књижевни рад, од Ивачковића, добили су Милета Јакшић и Вељко Петровић. Сматрао је да објављено, није на жељеној висини, због одсуства критичких есеја, да су прилози просечни. Запажено место у *Вили*, добила је 1911. Исидора Секулић. Чланци „Песници који лажу“ и „Литература и журналистика“ указају на сарадњу, која ће се током 1912. унапредити. На страницама *Виле,* књижевно се огледао и Милош Црњански. Редакциони одбор *Виле* у 1914. чинили су Јован Максимовић, Вељко Петровић, Исидора Секулић и Светислав Стефановић.

Сфера интересовања Ивачковића за књижевне домете српских књижевника, постала је део респектабилне књижевне критике. Добро информисан Илија Ивачковић, са пажњом је пратио бањалучки *Развитак*, који је издавао и уређивао талентовани Петар Кочић, и Коста Мајкић. Затим сарајевски *Преглед*, који су уређивали Ваиљ Грђић и Јевто Дедијер. Највише пажње поклањао је најпознатијем часопису *Босанска вила*. *Босанка вила*, је у част обележавања јубиларних 25 година рада објавила тематски број посвећен културном прегалаштву Срба у Војводини. Тада се у редакцији реномираног часописа налазио Вељко Петровић. Добро познат читалачкој јавности у Босни и Херцеговини, као уредник *Српске ријечи*, сарадник *Народа*, уредник *Босанске виле*. Поводом изласка војвођанских бројева, огласио се Илија Ивачковић у листу *Српство*. Петровић је поред ангажованог новинарства, по Ивачковићу показао да је добар лиричар и снажан приповедач. На основу објављених војвођанских бројева, Ивачковић је утврдио ха је у *Босанској вили*, дата предност песника у односу на приповедаче. Најмање су деловали критичари, најслабије је била присутна критика. Песници представљени у свечаним бројевима били су Лаза Костић, Милета Јакшић и Вељко Петровић. Место је добио због

великог угледа Лаза Костић, и млађи песници „који умеју да погоде нове тонове, и имају храбрости да иду сопственим путем“.[1256]Иако је *Босанска вила*, игнорисала рад Лазе Костића, био је парадокс да на њеним страницама буде објављен у војвођанском броју последњи рад Лазе Костића, *Како сам упознао Никанора Грујића*. Вељко Петровић, тада познат као родољубиви песник, приповедач и уредник, напише неролог, на страницама часописа *Босанска вила*, коју је означио речима „стални носилац српске мисли“.

Босанска вила је за три деценије излажења остварила напредак, који се може сматрати заједничким успехом предузимљивог Кашиковића, вредних и талентованих сарадника. Први сарадници били су ђаци, богослови, учитељи, те је лист због фолклорног представљања, имао значај провинцијског часописа. Ангажовањем писаца, часопис је добио уметничку снагу, захваљујући ангажовању најплоднијих писаца, са српског и југословенског простора. Модерне идеје, савремена форма, уздигли су *Вилу,* на пиједестал, *од „романтичарског“* прерасла је *у модерни* часопис. Књижевно богата стваралаштвом, присутна је српска Војводина на страницама *Виле,* од самог почетка до престанка излажења.

Место на стубцима имали су поучни текстови из медицине, васпитања, домаћинства, опште културе, пољопривреде,... Најборбенија била је културна и друштвена хроника, коју је владин цензор немилосрдно секао и спутавао, административним мерама. Лист је од 1886. са доласком Шумоње за управника добио наглашену српско-босанску ноту, са намером да одражава духовно и народно јединство Срба. Објављене су пригодне светосавске беседе, имена и дела добротвора. Подстицао се несебичан однос, пожртвовање и дарежљивост појединаца, добротвора. Уметничка књижевност никла је захваљујућу труду и утицају уредника, који су ширили идеје признатих српски писаца, и других са различитих говорних подручја. Читалачка публика обележена патријархалним моралом, родољубљем подржавала је народну поезију, на којој су одрастале генерације. Часопис је само за једну деценију остварио значајан културни помак. Имао је заслуге у покретању иницијативе подизања споменика Сими Милутиновић

[1256] Миливоје Ненин(предговор), Илија Ивачковић, *О српским писцима*, Нови Сад 1998. ст.68,69.

Сарајлији, оснивање Крајцерског друштва, популарисање светосавских беседа, успеха у просвети, обележавање 500 година боја на Косову, 100 годишњице Вука Караџића, 400-годишњице обележавања штампарије у Ободу. Часопис је имао значај за подстицај националног рада. Обеавештавала је у „мрачна времена“ и „приводила нас у културно јединство с осталим дјеловима нашег народа“, „кад је нашим властима српско име зазорно“.[1257]

Кашиковић је у писму Аркадију Врањанину, навео како није добио биографију Полита и Десанчића. Тражио је да нађе „људе од књиге“, „који не гледа на странке него на заслуге и углед појединих српских великана. Тамо има више професора, али ја не могу знати, који је у ком колу, који би то најбоље и најприје учинио“.[1258] Добро је разумео српски менталитет, описује га речима „лијен, немаран“. Враћени су бројни рукописи, од строге цензуре, коју назива „нацак баба“, нису инспирисали ауторе, да их прилагођавају строгим мерилима цензуре.[1259]

Текстови су стизали у *Вилу,* од мухамеданаца, са свих страна, да су могли цео број са њима испунити.[1260] Намера је била, крајем 19. века, да се часопис рашири међу да мухамеданце, „у ово доба кад се хоће да оствари слога између нас и мухамеданаца... па да пишу чланке и приповјетке, не би ли им омилила још боље та идеја зближења“. Пише да су сви муслимани за то да „са нама поведу заједничко коло, како би се што лакше одупрели заједничком непријатељу, и мада их са више стране, а нарочито од стране власти одвраћају и пријетњама заплашују, ипак њихов слободан дух и одлучна воља не види никакве запреке“.[1261]

Редакцију *Виле* чиниле су „две главне и четри споредне снаге“. Опстанак *Виле,* зависио је од нестабилних прилика, како економских, тако друштвених и политичких. Од судбине часописа зависила је потпуно и породица Кашиковић.[1262]Највише се уздао у своја београдска познанства. Најтеже је финансијски погођен од ненеплаћене претплате, „у свим крајевима, а највише у

[1257] Дејан Ђуричковић, *Босанска вила 1885-1914*, Сарајево 1975. ст.26-28.54.
[1258] РОМС инв. бр. 15 956 Никола Кашиковић-Аркадију Варађанину, Сарајево,14.12.1904.
[1259] РОМС инв..број 1.635 Н.Кашиковић-Александру Сандићу, Сарајево, 2.9.1893.
[1260] РОМС инв..број 1.633 Н.Кашиковић-Александру Сандићу, Сарајево, 27.11.1896.
[1261] РОМС инв. број 7.049 Стоја Кашиковић-Александар Сандић, Сарајево 8.1.1897.
[1262] РОМС инв.бр. 9.678 Никола Кашиковић-Александру Сандићу, Сарајево 23.10.1896.

Србији“. Преовладао је страх од забране листа, нагнао га је да моли Министарство просвете да откупи комплете годишта *Босанске Виле*, што је у више наврата већ чињено. Тражио је да рашири мрежу сакупљача претплате, да се часопис изузме од плаћања поштарине, да се морално и материјално помогне прилогом. Наводи да цензура ради 12 дана по броју, зато је нужно да часопис има резервне рукописе „пошто многе тама заборава прогута“. Наводи да је за такав финансијски дебакал крива промена места службовања наставника.[1263] Кашиковић је испољио изузетну предузимљивост и флексибилност, како у ангажовању сарадника, тако и ширењу мреже претплатника. Одлазио је у Србију, како би се лично старао око сабирања претплате за *Босанску вилу*.[1264] Упркос спретности Кашиковића, имао је потешкоће да ауторе у Београду, Новом Саду и Загребу, наговори на сарадњу. Уместо хонорара, слао је објашњење да је попут *Бранковог Кола*, због неуредне уплате претплатника у стању дефицита.[1265] Часопис је издржаван од претплате, ширио се и изван Босне и Херцеговине. Имао је 1886. претплатнике у Петрињи 39, Карловцу 31, Загребу 24, Карловцима 17, Земуну 12, Славонском Броду 12, Сомбору 9, Београду 9, Новом Саду 8,... На крају првог годишта часопис је имао преко 800 претплатника.[1266]Мали број претплатника указује на уске оквире стручног јавног мнења изван Босне и Херцеговине. Књижевни часопис ширио се споро, упркос томе неговао је публику са високим естетским критеријумом. Успешно је повезивао српске књижевне створоце, подстицао их на врхунско дело. Високо је рангирана у периоду 1903-1913. није заостајала иза *Српског књижевног гласника, Дела, Отаџбине, Јавора и Бранковог кола.* Имао је 1913. тираж од 2900 примерака, у Аустроугарској продавало се 400. Претплату у Војводини сакупљали су Лука Јоцић у Новом Саду, Миливоје Каракашевић у Сомбору,[1267]

Земаљска влада у Сарајеву, схватила је домашај српског књижевног часописа, зато је припремила 1894. годишњи фонд од 10.000 ф. за покретање новог часописа, који је под уредништвом Косте Хермана носио име *Нада.* Што је Кашиковића инспирисало да против моћне конкуренције тражи савезнике у

[1263] РОМС инв.бр.22.537 Никола Кашиковић-Јовану Ђорђевићу, Сарајево 7.3.1893.
[1264] РОМС инв. број 56.256 Г.Јефтановић-Е.Гаврила,ДАТУМ
[1265] РОМС инв. број 24.296 Г.Јефтановић-М.Шевић, Сарајево 16.1.1912.
[1266] Дејан Ђуричковић, *Босанска вила 1885-1914*, Сарајево 1975. ст.32, 35.
[1267] Борјанка Трајковић, *Никола Кашиковић,* Београд 2006. ст.322, 325.

српским књижевницима. Тражио је ангажовање од искрених пријатеља, од Александра Сандића „пробудите успаване духове“, да се чешће сете *Виле.*[1268]

Један од сарадника *Виле,* је Вељко Петровић, објавио је у периоду 1907-1913. песама 12, приповетку: „*Потиснути-из Раванграда*“, „*Победа ружне*“ и „*Мужјак*“. Песму „*На Сави*“ посветио је Петру Кочићу. Значајна чињеница, што је као члан редакције уредио 1910. војвођанске бројеве *Босанске виле.* Захваљујући селекцији Вељка Петровића, читава уметничка плејада Срба из јужне Угарске, имала је прилику да се искаже. Књижевни критичар, Илија Ивачковић, упркос раду Тихомира Остојића, Васе Стајића и Петра Коњевића, приметио је веће одсуство критичког есеја, да писци нису послали најбоље радове, већ просечне.[1269]Критичар Ивачковић, изрекао је поводом изласка војвођанских бројева *Босанске виле,* похвалу на рачун текста Јована Максимовића, критичан је према Јовану Живојиновићу, Бошку Петровићу, Милану Шевићу. Све то чини ангажован однос према часописима и ствараоцима у области културе.

Војвођански бројеви *Босанске виле* су јединствен осврт на стање у култури, поглед на књижевни рад, како еминентних књижевника, тако и мање афирмисаних. Штампано је 18 уметничких песама, 8 приповедака, 1 одломак из драме, 2 одломка из мемоара, 11 чланака из књижевности, науке, афоризама, 25 умотворина и 5 критика. Војводину су представљали ствараоци, попут Јована Протића, који је радио у Мостару, Милан Будисављевић, који је дошао у Сремске Карловце из Хрватске. Иако сви чланци сарадника нису на естетски на завидном нивоу, они заврђују пажњу, јер су идејно опредељени. Имају критички однос према стварности, сшремност да се суоче са проблемима. Вођа Сокола, др Лаза Поповић, појам „српство“ означио је као морални и интелектуални појам. Смисао борбе, уклапао се у соколску идеју, „уједињење, целокупност“.[1270]

Креативност уредника Вељка Петровића, огледала се у спремности, да ангажује Бошка Петровића да прикаже активности везане за проучавање народне традиције. Бошко Петровић, доктор филозофије, професор у новосадској гимназији, упутио се на етнографски рад. Чланак, *О српској традицији и народном*

[1268] РОМС инв. број 7.181 Никола Кашиковић-Александар Сандић, , Сарајево 28.3.1894.
[1269] *Српство,* Нови Сад, 1910. бр.50 и 54.
[1270] *Босанске виле,* 1910. број 9 и 10

духу у бившој Војводини, истиче да се сељачки сталеж, ослања на традиције Немањића и косовске песме, које су подстицале мисао о ослобођењу. Срби су у Угарској, сачували древне обичаје, иако су примили западне идеје на пољу економије. Сачувани су обичаји везани за традицију, живу народну машту, пуну стваралачке снаге, везане за: додоле, Лазарице, краљице, светковине светих водица. Сарадници, аутори: Поезија: Змај, Милета Јакшић,;Стеван Бешовић, Вељко Петровић, Нестор Жучни, Лазар Луцић, , Славко Диклић, Приповетке- Милан Будисављевић, Милан Савић, др Лаза Поповић, Владимир Косанић, Милан Георгијевић, др Лаза Станојевић; Чланци- Васа Стајић, Јован Максимовић, Славко Шећеров, Радослав Грујић, Бошко Петровић, Јован Ђорђевић, Јован Грчић, Славко Косић, Јован Хаџић, Павле Аршинов, Ђорђе Магарашевић.[1271]

Милета Јакшић, објављивао је 1892-1911. песме под псеудонимом Ленски означен је за претходника српске модерне књижевности.[1272]Уредник Никола Кашиковић, истанчано је ослушкивао дамар свога доба. Јануара 1914. обратио се песнику Милети Јакшићу, са захтевом да пошаље „једну патриотску пијесму“.[1273]

Нова струјања у култури, краћим есејом, дао је Славко Шећеров у тексту *Народно и културно јединство и народна просвета*. Шећеров је писао са намером да укаже на могуће јединство Срба и Хрвата. Указао је да нас историја „раставља“ јер је свака област имала посебан историјски развој. Поред историје, ту је религија и традиција, које су успоставиле традиционалне верске границе „културних група“. Зато је у сврху народног јединства, тражио излаз у „заједници идеја“, путем народне просвете. Шећеров једноверну Србију и Хрватску, није доживљавао као ујединитеља, него „Босну са три вере, њену интелигенцију и народ“.[1274]

Талас модерне запљуснуо је 1902. *Вилу* са појавом песама Павла Лагарића, сонета Светислава Стефановића, током 1905. и 1906. песме Димитрија Митрановића, Симе Пандуровића и Владислава Петковића Диса. Светислав Стефановић, песник модерне, од 1903. објављивао је сонете, љубавну и родољубиву поезију, инспирисан балканским ратовима. Ушао је у ред поета

[1271] *Босанске виле,* 1910. број 9 и 10.

[1272] Милана Бикицки, *Босанска вила и њени сарадници из Војводине*, , Традиционално и модерно у српским часописима на почетку века(1895-1914), Нови Сад-Београд 1992. ст.313.

[1273] РОМС 10 922 Никола Кашиковић-Милети Јакшић, Сарајево 18.1.1914.

[1274] *Босанске виле*, април 1910. број 9 и 10.

модернистичког израза, слободног стиха. Иако је часопис почивао на народњачкој и романтичарској традицији, омогућио је раскид са утврђеном физиономијом. Стапањем романтизма и модернизма, личним ангажовањем писаца настаје нови уметнички израз, који су следили: Алекса Шантић, Петар Кочић, Вељко Петровић.[1275]

Успомене Лазе Костића, *Како сам упознао Никанора Грујића*, актуелизују значајне личности духовног и политичког живота Никанора Грујића и Светозара Милетића. Указују на духовну свежину Костића, да на оргиналан начин, приближи различите типове људи, укаже на начин мишљења, открије наивност Милетићевих поступака и трезвеност Никанора Грујића.[1276]

Васа Стајић, у критички интонираном чланку, *Матица српска у Срба у Угарској,* бавио се питањем рада најзначајније установе културе код Срба. Незадовољан пасивним стањем, подсећао је на речи Скерлића, да се преко стопедесет година, „ту се мислило и писало за цео српски народ“. Схвата да *Матица* има велику улогу у јавном животу, људе солидног знања, добре воље, али нема организатора, попут Јована Цвијића. Заложио се за организационе промене, да Матицу воде, културни радници спремни, ради преображаја јавног живота, на „жртве“, како би се извршио препород. [1277]

Други есеј Васе Стајића, објављен у *Вили,* указао је на стање *Данашње српске књижевности у Војводини*. Аутор је писао о „снажним књижевничким традицијама војвођанских Срба“, „наслагама књига и фондова“, о друштвеним приликама које су омогућиле настанак бројне читалачке публике. Посебно је истакао улогу књижевних часописа: *Летопис, Бранково коло, Споменак и Врач погађач.* Часописи су имали публику изван јужне Угарске. Тако су у *Споменку,* радове објављивали и босански гимназисти, док се истовремено у Угарској деца путем школског система мађаризована, остављена без листа. Критиковао је Стајић, политику *Заставе, Бранковог кола*, јер су радили на поткопавању угледа београдског универзитета и књижевника из Србије. Упркос сазнању да Срба у Угарској има близу пола милиона, у књижевности су предњачили, само Лаза

[1275] Дејан Ђуричковић, *Босанска вила 1885-1914*, Сарајево 1975. ст.177.179.
[1276] *Босанске виле*, април 1910. број 7 и 8
[1277] *Босанске виле*, април 1910. број 7 и 8

Костић, Милета Јакшић и Вељко Петровић. Научним радом бавили су се Димитрије Руварац, Милутин Јакшић, Никола Радојчић, Алекса Ивић, Радослав Грујић. Књижевност је у Тихомиру Остојићу добила значајног теоретичара, који је дефинисао књижевне проблеме од времена Доситеја и Орфелина. Порука Стајића, да се у том историјском моменту „Срби у Угарској могу одржати само јачом привредом, паметном просветном политиком“. Распарчани културни простор, представљен је од Стајића у *Вили*, премашио је оквире некадашње Војводине. Северна граница, била је у Сент Андреји, западна у Сушаку, јужна Грачац. Поред географских, постојали су и организациони проблеми, везани за манифестације и центре. Срби су учили високе школе у Загребу и Пешти, средње у Сомбору, Карловцу и Сомбору..[1278]

Босанска вила имала је 1911. за сарадника Исидору Секулић, од 1912. Милоша Црњанског. Часопис је, од 1914. примио нове чланове редакционог одбора, поред Вељка Петровића, место су добили још Јован Максимовић, Исидора Секулић и Светислав Стефановића. *Вила* је тако означавала право место на ком су се огледала најзначајнија књижевна имена.

Песници Младе Босне се јављају 1905. са појавом Димитрија Митриновића. Школовани по европским центрима, остали су везани за патње свога народа, стварају спремни на „грозничава“ младалачка надахнућа. Одрасли у противречној средини пуној конфликата, сиромаштва, верских и националних супротности. Дело песника Младе Босне је аутентично сведочанство изузетног времена. Лектира Младе Босне укључивала је хетерогеност, читани су социјалисти и анархисти. Петар Кочић је писцима Младе Босне био живи пример бунтовног понашања и плодног стварања. То су били: Димитрије Митрановић, Јово Варагић, Милош Видаковић, Боривоје Јевтић, Перо Слијепчевић, Иво Андрић, Драгитин Радуловић, Драгутин Мрас. Гајили су индивидуализам, изражавали су субјективна осећања патње, резигнације и социјални рефлекс.

Часопис је остварио националну мисију, постао огледало свога доба, у коме се исписала жива слика историје. *Босанска Вила је оставила* јединствен траг постојања, дошле су до изражаја различите струје у књижевности, што је

[1278] *Босанска вила*, мај 1910, број 9 и 10.

допринело променама. Књижевност настала у духу народне поезије, прихватила је почетком 20. века модернизам. Поезија се обликовала под утицајем рационалзма, просветитељства, сентиментализма, народњаштва, романтизма, реализма до модерних праваца симболизма, импресионизма, експрионизма.[1279]Странице *Босанске Виле* су изузетан сведок времена, одраз историјског хода писаца поезије и прозе. *Босанска вила* није само захваћена модерним, већ је и сама дала допринос развоју савремених књижевних токова. Културна политика националног часописа у Сарајеву, допринела је развоју савремене књижевности, повезивању подељеног народа, стварању културног јединства. Настала је као плод заједничког деловања, бројних сарадника, допринела је зближавању и развоју идеје националног јединства. Иако се часопис развио на културним тековинама Срба у Угарској, допринео је настанку књижевног нараштаја Срба у Босни и Херцеговини. Афирмисао је стваралаштво, које је на широком плану, изван локалних оквира, тражило потврду вредности.

Иницијативу за покретање часописа *Зора* 1895. године, дали су еминентни представници трговачке буржоазије у Мостару, Алекса Шантић и Светозар Ћоровић. Молба је писана под утицајем акције за црквеношколску аутономију Срба у Босни и Херцеговини. Мотивисана тежњом Шантића и Ћоровића, да преко часописа, изврши афирмацију просвете и науке. Орјентација листа „ван сваке политичке религије“, била би усмерена на науку, забаву, уметност и привреду. Мисија листа била је „да омили читалачком свијету лијепу књижевност“. Лист је по уверењу подносиоца молбе, искључио сваки политички правац[1280]

Након престанка излажења првог херцеговачког календара „Неретљанина“, јавила се идеја да се окупе скоро сви најбољи српски књижевници, „који воле српску Херцеговину“.[1281]Ћоровић је тражио сарадњу и чланке од Тихомира Остојића, иако га није лично познавао. Респектовао је интересовање Остојића за „ове крајеве“.[1282] Што указује на познавање и упућеност две књижевне средине.

[1279] Дејан Ђуричковић, *Босанска вила 1885-1914*, Сарајево 1975. ст. 255.

[1280] Risto Besarović, *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968. st.134,137.

[1281] РОМС бр.22.590 Светозар Ћоревић-Јовану Ђорђевићу, 18.4.1896.

[1282] РОМС бр.435 Светозар Ћоревић-Тихомиру Остојићу

Књижевни часопис *Зора*, појавио се 1896. у Мостару, након *Босанске виле,* као нови моменат у културном покрету Срба у Босни и Херцеговини. Насупрот кризи у којој се налазило друштво, изложено политичким, друштвеним и националним конфликтима, јавила се потреба за јединственим књижевним изразом. Незавидан економски положај српског становништва-сељаштва, допринео је спорој културној еманципацији и продору нових схватања. Полет трговачке грађанске класе, у деветој и десетој деценији 19. века, омогућио је културни напредак у Мостару. Тежња за националним ослобођењем прожимала је идеје у области културе. Утицај са запада продирао је у све поре живота у Босни и Херцеговини. Настојање Аустроугарске да интегрише подручје Босне и Херцеговине у систем власти, имало је значајне последице, на функционисање живота становништва. Поред сукоба интереса, изазваних колонијалним односом власти, дошла је до изражаја тежња за цивилизацијским остварењима. Прве генерације младића школованих у Загребу, Бечу, Будимпешти и Београду, добили су прилику да се књижевно искажу у *Босанској Вили* и *Зори.* Претходно су српска лектира биле ретке књиге Вука Караџића и *Српскодалматински магазин*, под уредништвом Ђорђа Николајевића.

Конзервативна херцеговачка средина, са центром у Мостару, неговала је упркос страном утицају, конзервативан национални дух. Захваљујући организовању српског занатлијског удружења, српске банке, друштва српске трговачке омладине, стекли су се услови за национални и уметнички рад српске читаонице, певачког друштва „Гусле“. Борбени дух Срба Мостара понео је национални и верски покрет Срба у Босни и Херцеговини. Дошла је до изражаја тежњи за остварењем црквеношколске аутономије и демократизације живота у општини. Упркос амбицији за промоцијом књижевног стваралаштва у Мостару, часопис је отворен за остварења целокупне националне културе. Физиономија часописа обликована је под утицајем Тихомира Остојића, са ослонцем на његов текст „Задатак књижевног листа“, објављеног у *Стражилову*. Свесни притиска Калајеве власти, уредници се нису упуштали у политику; ставили су пред себе високе естетске домете. Часопис је градио име у време борбе за црквеношколску аутономију. Оствариће углед у књижевном свету, који ће касније бити поштован од

чланова Младе Босне. Успоставили су контакте са респектабилним књижевним центрима и покретима. Окупили су песнике и писце: Јована Јовановића Змаја, Милету Јакшића, Антуна Густава Матоша, Ива Ћипика, Радоја Домановића, Љубомира Недића, Марка Цара, Слободана Јовановића, Милорада Митровића, Павла Поповића, Јована Скерлића, Симу Матавуља, Стевана Сремца...

Алекса Шантић је не само уредник, већ и сарадник. Објавио је тридесетак песама. Поред личног израза, опонашао је Бранка Радичевића, Змаја, Војислава Илића... На странама *Зоре* присутан је и још неафирмисани песник Милета Јакшић. У Мостару је у то време прозни писац, пореклом из Војводине, Јован Протић. Припадао је мостарском књижевном кругу од 1898. све до избијања Првог светског рата. Пренео је део менталитета и духа пречанских Срба у узврелу атмосферу јужњачког поднебља. Иако је писао о баналним догађајима, више је забављао широку публику него што је задовољавао високе естетске критеријуме амбициозних уредника.[1283]

Уредници *Зоре* су били Алекса Шантић, Јован Дучић, Светозар Ћоровић и Атанасије Шола. Утицај овог часописа на омладину у Мостару, био је не само жив, него и значајан допринос у обликовању духовне климе града. Часопис је доносио текстове посвећене друштвеним појавама и догађајима из Војводине. *Зора* је априла 1896. објавила негативан приказ романа новинара Јаше Томића, *Назарени*. Обимна анализа дата у распону 225-236 ст. написана од Св.М.Јакшића. Назаренство је завредило пажњу српске културне јавности у Босни и Херцеговини. Друштвени и лични односи везани за деловање религиозне секте тема су романа Јаше Томић. Назаренство се посматра критички, да „ на телу нашег народа у Војводини надиже се и бубри један чир“.[1284]Приказ песничког рада Јаше Томића изашао је 1896. у *Зори* из пера Слободана Јовановића. Задржан је критички однос према Томићу песнику, изостале су похвале аутору више познатом по новинарском и политичком раду. Иако „стихом рукује лако“, композиција развучена, квалитет неуједначен.[1285] Јаша Томић је топло препоручиван и представљан од *Зоре* као писац родољубивих и хуманитарних књига. Објавио је 1898. књигу ангажованог

[1283] Дејан Ђуричковић, *Сведочанства времена*, Сарајево 2006. ст.61,62,68.
[1284] *Зора,* Мостар 1896/6;
[1285] *Зора,* Мостар 1896/8;

наслова: *Има ли помоћи нашим занатлијама*? Суштина Томићевог схватања лежало је у намери да уместо романтичарског заноса треба се окренути економији. Томић је изнео став да: „Са метеријалном пропашћу отићи ће ће у гроб сви народни идеали“.[1286]

Уместо Светозара Ћоровића, 1897. уређивање је преузео Јован Дучић. Уредништво је спремано на сарадњу, прихватило је иницијативу *Бранковог кола*, о сазивању књижевног конгреса. Идеју је подржао загребачки *Вијенц*. Уредник *Зоре*, Јован Дучић, 1899. сажео је тему везану за стање савремене српске књижевности, кроз анкету. Одговори су требали да укажу на национални програм, са циљем да се путем одржавања књижевног конгреса, оствари српскохрватско књижевно јединство. Упркос неоствареној идеји, на страницама *Зоре*, присутно је српство, везе са српским и хрватским књижевницима, и јасно изражена национална свест српског грађанства.

На вешт начин уредници *Зоре* умели су да народ Босне и Херцеговине и Војводине, преко књижевног дела, идејама и акцијом приближе. Приказ књиге *Манастир Врдник*, коју је написао управитељ и књижевник Сергеј Попић, искоришћен је ради обавештења и позива на народни збор. Врдник је препознат као место дивних успомена „у који се и сад на Видовдан слеже српски народ да се поклони ћивоту, светог цара мученика“.[1287] На пољу књижевне критике присутан је и Светислав Стефановић.

Углед у редакцији *Зоре* уживао је и књижевник Драгутин С. Илијић. Уредништво често објављује песме и даје приказе објављених књига, песника. Дознајемо из приказа у *Зори* да је објавио 1898. књигу са темом источно питање, под насловом *Покретачи источног питања и панславизам са српског гледишта* историјско политичка студија, штампана у Милетићевој штампарији у Новом Саду. Књигу која се бавила „животним питањем највећег балканског народа Срба“ у претплати је нудила *Босанска вила*. Важио је за плодног песника и писца, „наш

[1286] *Зора,* Мостар, 1898/6;
[1287] *Зора,* Мостар, 1898/6;

одличан књижевник, патриотских намера“. Огледао се у писању песама, приповетки, новела, романа, драма, хришћанске и родољубиве тематике.[1288]

Драгутин Илијић, по мишљењу Јована Дучића, је песник племенитих намера, идеалиста. Илијић је у *Бранковом колу* предложио 1896. године, одржавање заједничког књижевног конгреса Срба и Хрвата. Који би се одржавао неизменично у Београду, Загребу и Новом Саду. Предложио је да књижевност Срба и Хрвата постане „једно“, ради остварења духовне заједнице Срба и Хрвата. Намера да заједнички раде Хрватска матица и Српска књижевна задруга није по вољи Дучићу. Дучић устаје против „млаког Словенства, одвратног Илирства, и таштог Југословенства“. Идеју Илијића је поздравио, практичну страну видео је другачије. Уместо скоковитог нуди природан след догађаја, два конгреса и један програм. Разлози за то биле су у настојању да идеја о држању југословенског конгреса постепено продру кроз „предрасуде столећа“ и „немиле успомене честих догађаја“. Зато је уводном тексту у часопису *Зора* дао наслов Српски литерарни конгрес. Навео је да идеја Илијића има присталице међу омладином, родољубивим новинарима и часописима.[1289]

Велику пажњу *Зоре* заслужио је Змај, коме је 1898. за педесетогодишњицу песниковања подарила песму А.К.Хасанбегова. Речима „*Педесет љета, божански поета,“* слави песме Змаја, познате од „Тимока до Јадранског мора“.[1290] Садржај јунског броја часописа *Зора* из 1899. године посвећен је јубилеју Змаја. Дучић је уметнички израз дао кроз песму *Поклич Змају*, слави снажан дух великана поезије. Речи изречене од савременика из света књижевности и публицистике, учиниле су да *Зора* буде центар свесрпског признања. Уређивачка креативност Дучића, везана за прославу јубилеја, подстакла је сећање Мите Калић на младост Змаја. Евоцирао је успомену на стару славу Новог Сада, у време када је шездесетих година 19. века, био средиште просветног и политичког живота српског народа у Угарској. Динамичан живот и политичке борбе и водили су најистакнутији прваци Срба у парламенту Пеште и сабору у Карловцима.[1291]Крајем 19. века, Нови Сад није имао

[1288] *Зора,* Мостар, 1898/4;
[1289] Зора, Мостар, 1899/1;
[1290] *Зора,* Мостар, 1898/10;
[1291] *Зора,* Мостар 1899/6;

снагу српског духовног центра. Сарадник *Зоре,* пренео је да „Нови Сад по кадшто трепне очима из свог књижевног дремљивог вегетисања, те даде знак живота. Некадашња Атина свела се на чисто партијско поприште, а књижевност остала је једино у Матици српској да се према приликама развија и снажи.“. Осећала се потреба за подстицајем књижевног и научног рада, како се узгред не би писало.[1292] Прослава Змајева јубилеја различито је спроведена. Матица хрватска дала је јубилеју значај прворазредног догађаја. Матица српска је „млако“ обележила јубилеј великог српског песника. Свечану седницу Матице српске обележио је говор председника књижевног одбора Лазе Костић. Уредник *Зоре,* Атанасије Шола, није се одушевио говором. Епизода са свечане седнице послужила је Шоли да стање у Матици сведе на једну реч „низбрдица“. Реч „низбрдица“ користио је Лаза Костић, што је Шоли била асоцијација за стање у Матици. Изрекао је у уводнику да се публика разочарала у Лазу Костића. Уверен је Шола: „Крајње је време да се то једно интелектуално друштво наше браће у Војводини, једном регенерише, тим прије што ван Матице има много неупотребљених младих сила, одушевљених за рад. Матица се мора реорганизовати..... да се стави на место на ком је Матица хрватска“.[1293]

Зора се новембра 1900. године, поводом одржане Главне скупштине, бавила питањем организације рада Матице српске. Под притиском штампе чланови управе Матице суочавали су се са притиском културне јавности, која је очекивала да ова установа прати ток друштвених потреба. Друштвене и политичке промене учиниле су да Матица и *Летопис* изгубе првобитни значај. Центар културног живота распарчаног српства пренео се у Београд. По мишљењу *Зоре* Матици су недостајале реформе а *Летопису* писци и добра уређивачка политика. Како би вршио културну мисију, како би се књига распрострла у што „пространије кругове српског народа“.[1294]

Мостарска *Зора*, настала је у тренутку потребе очувања националног идентитета. Национални покрет Срба у Босни и Херцеговини захватио је друштвене слојеве спремне да путем просветних, културних и спортских друштава

[1292] *Зора,* Мостар 1899/10;
[1293] *Зора,* Мостар 1900/1;
[1294] *Зора,* Мостар 1900/1;

очувају народне успомене на трагичну и узвишену националну борбу. Путем писане речи, баштини културно наслеђе и гради стварност на уметничком изразу свога доба.

*Прије*гле*д* Мале библиотеке је почео је излазити у Мостару 1902. до 1908. са намером да полуларизује едицију Мала библиотека. Уредник едиције Јован Протић, уврстио је у ову библиотеку преко 180 свезака. дела домаћих и страних писаца. Библиотека је формирана са задатком да образује, путем књиге за народ. Преко *Зоре*, афирмисао се као сарадник и преводилац Шекспира, Светислав Стефановић. Опробао се као модерниста, чија је поезија изложена критици, од које се бранио на странама *Прегледа*. Ослањао се у критици на Лазу Костића, који је сагледао стваралаштво Змаја. Књижевна критика Стефановића, бавила се низом питања друштвеног и књижевног живота. Критички се односио према традицији, имитацији народног певања, указује на неминовност прихватања културних токова модерног Запада.[1295]

Бранково коло (1885-1914) значајан српски књижевни часопис националног карактера, са поучним и забавним садржајем, излазио је у Сремским Карловцима. Успео је у намери да окупи квалтетне писце свога доба, да публикује вредне саставе, придобије читалачку публику. Само на изглед, био је то још један од часописа са овог поднебља „лист за забаву и науку“.[1296] Више књижевно стручни него забавни часопис, покривао је разне науке и друштвене области живота. Идеју за оснивање часописа покренула је група професора карловачке гимназије на челу са професором Павлом Марковићем. Помоћ је пружио и српски патријарх Георгије Бранковић, јер је часопис штампан у Српској манастирској штампарији, уз једнократну помоћ патријарха, од 2000 к. У Српској манастирској штампарији штампана су дела: Бранислав Нушић, *Приповетке једног каплара,* 1895; Драгутин Илић, *Светле слике*, 1896; Стеван Сремац, *Поп Ћира и поп Спира*, 1898; Петар Кочић, *С планине и испод планине*,1902; Борислав Станковић, *Коштана*, 1905.[1297]

[1295] Дејан Ђуричковић, *Сведочанства времена*, Сарајево 2006. ст.77,78.

[1296] *Бранково коло: Седмица(1852-1858), Даница(1860-1872), Јавор(1862-1863, 1874-1893), Стражилово(1855-1888. 1892-1893)*

[1297] Синиша Живковић, *Бранково коло,* Зборник Матице српске за славистику, Нови Сад 1986, бр 31, ст.84-87.

Живот Срба на подручју Јужне Угарске подразумевао је историјско наслеђе везано за традицију издавања часописа, романтичарске, националне идеје Уједињене омладине српске, омладинског покрета. Осећало се ривалство Беча и Пеште, вршила се мађаризација, ускраћивала права Србима у области њених аутономних установа, цркве и школе. Стога су уредници, морали водити рачуна, како о националним тежњама, тако и новим књижевним токовима(натурализам, симболизам, импресионизам). Часопис је морао испунити поред морално националних циљева и високе естетске критеријуме, како би у духу новог времена, васпитавао модерну читалачку публику. Испољило се и ривалство између *Бранковог кола* и *Српског књижевног гласника*, затим сукоб на релацији „змајеваца“ и „костићеваца“. Естетска схватања, борба за сараднике, критика на рачун уредника Милана Будисављевића, била су 1911. узрок племика, новосадске *Заставе* и сарајевског *Народа.*[1298]

Часопис *Бранково коло*, почео је да излази у моменту када је *Летопис*, под уредништвом Антонија Хаџића, у осмој и деветој деценији 19. века био у извесној кризи. Истовремено се осетило ривалство две групе професора, карловачке и новосадске гимназије. Новосадску групу представљали су: Тихомир Остојић, историчари Јован Радонић, Станоје Станојевић, књижевник Милан Савић. Ова група, сматрала је да по угледу на Српску академију наука, да вођство у области културе и науке припада Матици српској. *Летопис,* је по својој физиономији научно-књижевни и национално-историјски часопис, постаће више књижевни, тек под уредништвом Милана Савића(1896-1911) и Тихомира Остојића(1912-1914). Културну климу Сремских Карловаца, чинили су значајни интелектуалци: Владимир Вујић, Стеван Лазић, Јован Живановић, Милан Недељковић, Јован Симеоновић Чокић, Стеван Поповић, Радивој Врховац, Ђорђе Магарашевић, Светозар Коларовић, Глиша Лазић, прота Димитрије Руварац, Душан Котур и Паја Марковић-Адамов.

Бранково коло, је без обзира на исте рубрике, заједничке сараднике, за разлику од *Јавора* и *Стражилова*, одскочило из локалног оквира. Захваљујући

[1298] Синиша Живковић, *Бранково коло* Зборник Матице српске за славистику, Нови Сад 1986, бр 31, ст. 92,94.

новим књижевним околностима, које су у последњој деценији 19. века, унеле дах модерне књижевности.Уредник Павле Марковић, под утицајем омладинске идеологије, „закаснели омладинац“, или „позни романтичар“, како је назван од Скерлића, прихватиће нова књижевна схватања, дах новог времена. Заслужан је за уметничко остварење сеоских приповетки, везаних за сремско село и сељака. Имао је намеру да публикује књижевност у народном духу, намењену породици, како би се спречила „поплава туђинске књижевности“.[1299]Није напустио став, да на књижевној традицији, почива ново схватање. Промене у политичком и јавном животу, под утицајем запада, имале су последице и на књижевност. Раслојавање српског народа, друштвене, економске и социјалне прилике, узрок су великих промена у схватању услова развитка друштва.

Сарадници часописа били су водећи савремени приповедачи Сремац и Матавуљ, песници Змај, Шантић и Дучић. Дучић је сарађивао са *Бранковим колом* до 1901, као песник модерних схватања окренуо се 1902. *Српском књижевном гласнику.* Наведена је као разлог прекида сарадње Матошева критика Срадња са Шантићем, била је хармонична, од 500 песама, објављених до 1914, штампано је у *Бранковом колу* 80. Часопис је снажно запљуснут севдалијско мостарским песмама. Шантић је оставио траг, преко превода песме од Гетеа, *Мињон.*[1300]

Приповедачи из Босне и Херцеговине, Светозар Ћоровић и Петар Кочић, унели су особен приповедачки израз свога поднебља. Ћоровић је у часопису *Бранково коло*, био вредан сарадник, који је у време анексионе кризе отишао у Италију. Објавио је више приповетки у десет збирки, вешто и реалистично приповедајући. Дао је кроз хумор приказ амбијента Мостара, православне, католике, муслимане. Место су поред сељака, добили сиротиња, деца и омладина.

Јован Протић, катихета у мостарској гимназији од 1896., завршио је карловачку гимназију и запослио се у Босни и Херцеговини. Теме његових приповедака су „сећање на Војводину и војвођански сеоски живот“, сељака и сеоске интелигенције. Сарадници из Босне и Херцеговине били су још: Авдо

[1299] Синиша Живковић, *Бранково коло* Зборник Матице српске за славистику, Нови Сад 1986, бр 31, ст.88,89. 90; РОМС бр. 24.628 Павле Марковић-Милану Шевићу.

[1300] Синиша Живковић, *Бранково коло,* Зборник Матице српске за славистику, Нови Сад 1986, бр 31, ст.107, 117.

Хасанбегов Карабеговић и Осман Ђикић. Ауторске чланке слали су угледни филолози, историчари књижевности: Ватрослав Јагић, Милан Решетар, Тихомир Остојић, Радивој Врховац, Милан Шевић, Димитрије Руварац, Васа Стајић...Уредник *Бранковог кола,* током 1912. је Драгутин Илић. Успео је за кратко време да се замери неколицини значајних сарадника, Јовану Дучићу, Милану Ракићу и Милану Ћуричину. Неповољно је оценио *Родољубиве песме*, Вељка Петровића, које су биле позитивно оцењене од Јована Скерлића, Пере Слијепчевића, Васе Стајића, Симе Пандуровића, и Милана Будисављевића.

Сарадњу су, због неодмерене критике Драгутина Илића, прекинули Станислав Винавер, Милета Јакшић, Мирко Королија, Аница Савић, Душан Срезојевић, Светислав Стефановић, Борислав Станковић, Милан Ускоковић. Лако је покидана нит која је годинама повезивала часопис и уметнике, углед часописа је пољуљан, захваљујући личним слабостима Јована Драгутиновића. Успео је да се замери скупу реномираних књижевника, који су дали квалитетне прилоге, и Јовану Скерлићу, коме „није био дорастао“.Часопис је током излажења, везао за себе писце различитих уметничких схватања, „старије“ и „млађе“, односно „реалисте“ и „модернисте“. Наравно подела на две групе, била је варљива. Преовладао је у *Српском књижевном гласнику*, до 1908. утицај запада, после анексије Босне и Хрецеговине, дошло је до заузимања за „националне снаге“. Критичари су били професори карловачке гимназије и богословије: Јован Живановић, Ђорђе Магарашевић, Радивоја Врховац, Милан Недељковић, прота Јован Вучковић. Сарадници на критици били су још писци књижевноисторијских радова: Јован Грчић, Милан Савић, Тихомир Остојић из Новог Сада; Тихомир Ђорђевић, Данило Живаљевић, Владимир Ћоровић,... Перо Слијепчевић, још као студент германистике у Бечу, писао је теоријско естетичке текстове о тенденцијама развитка европске драме, која је прошла кроз жанр натурализма, социјалну, и драму шимунга.[1301]

Бранково коло одиграло је „значајну улогу у српској књижевности“, представљало је књижевни живот у јужној Угарској, повезујући српске књижевне

[1301] Синиша Живковић, *Бранково коло*, Зборник Матице српске за славистику, Нови Сад 1986, бр 31, ст.88-140. Перо Слијепчевић, *Лирска драма*, Бранково коло 1911. ст. 249-252 и 481-485;

центре, на линији Београд, Нови Сад, Сарајево, Мостар. Културно средиште је кохезионо повезивало сараднике из свих српских средина. Најживља сарадња долазила је из мостарског књижевног круга, који су оличавали, браћа Шантићи, Алекса и Јефтан, Јован Дучић, Светозар Ћоровић, Јован Протић, Перо Слијепчевић и други. Сарадња није уважавале државне границе и повремене антагонизме.[1302]

Летопис Матице српске је имао значајну улогу у културном животу Срба, на размеђу два века. Часопис мења физиономију, расте и развија се у настојању да прати књижевне потребе и снзибилитет свога доба. Суочава се почетком 20. века, са моментом када је традиционално у књижевности добијало нови естетски израз, кроз модерну.

Зборник *Летописа Матице српске*, правовремено је почео обраћати пажњу на рад младих књижевних стваралаца пореклом из Босне и Херцеговине. Међу првим критичарима огласио се 1901. Марко Цар. Дао је књижевни суд о песмама Алексе Шантића и Јована Дучића. Похвално се изразио о раду вредне књижарнице Пихера и Кисића, „у јуначкој земљи Херцеговој". Изрекао констатацију да се „Еутерпине голубице, на освитку 20. столећа, радије склањају испод Вележа, но испод Авале или Ловћена".[1303]

Летопис се бавио књижевним феноменом везаним за браћу Шантић, Алекса, Јефтан и Јаков, су у поезији били присутни као и браћа Илић. Шантићи су у поезији ослоњени на Илиће. Боравак Јефтана и Јакова у новосадској средини, током гимназијског школовања у Новом Саду, помогло је обликовању јединственог уметничког света.*Летопис* је пропратио књижевно стваралаштво Петра Кочића. Поводом објављене збирке приповедака, изашло се са констатацијом: „да Кочић хоће да се поведе са модерном струјом симболизма".[1304]

Светозар Ћоровић, доспео је у *Летопис* захваљујући приповеткама: *Омер-ага, Цвијета, На граници, У планини, Баба Анђина слава, Два мајстора,* драму у три чина *Воља народа*. Објавио је неколико цртица: *Ибрахим бегов-ћошак, Мајстор-Петрово срце,* мемоарски чланак *Стеван Сремац у Мостару(*1906*)*, и

[1302] Синиша Живковић, *Бранково коло* Зборник Матице српске за славистику, Нови Сад 1986, бр 31, ст.147.

[1303] Марко Цар, *Јован Дучић*,Летопис Матице српске, Нови Сад 1902.књ.212. ст.107.

[1304] Нед, Петар Кочић *С планине и Испод планине*, Летопис Матице српске, књ.230. Нови Сад 1905. ст.103.

Босна и Херцеговина у хрватској приповједци. Критичан према Ђоровићу је Тихомир Остојић.[1305]Приповетке Ђоровића, сликале су „народни амбијент Херцеговине, у којем се јасну укрштавају стари патријархални дух словенског истока и нова аустријска култура“. Присутан је у релистичној литератури Ђоровића и муслимански свет, дата је чежња за уживањем, истицање борбе за опстанак... Марко Цар, у приказу пише о присуству „насртљиве модерности“, која је ишла у „аристокретском“ правцу, а политика у „демократском“.[1306]

Критичким приказом савремене књижевности, питањем самоодређења књижевних часописа, бавио се у *Летопису*, 1902. гимназијски професор Милан Недељковић. Савремено доба назвао је „несређеним приликама“. Констаовао је да у српској књижевности нема „значајних талената, импулзивне моћи“, спремних од ауторитета књижевних радника. Зависност књижевности од политичких, друштвених и економских прилика, била је видљива. Финансијску подршку београдском Колу пружала је краљица Драга, сарајевска *Нада* добијала је годишњу субвенцију од 140.000 к. *Бранково коло* имало је помоћ патријарха, само прве године. Подређен однос ствараоца савремене књижевности према приликама и условима преносио се на рад књижевних часописа. Физиономија модерних часописа тежила је да обухвати поред књижевног и белетристичког, научно, филолошко и лингвистичко питање. Комплексно профилисан лист има је још једну дилему везану за одређење ка ужој стручној или широј читалачкој публици. За београдски *Књижевни гласник*, тврдио је да за узор има француску литературу, да је „изгубио национални темељ“. Мостарску *Зору*, је сагледавао у светлу, да је „израз велике литерарне агилности, једног уског, литерарно образованог друштва у Мостару“. Повољно се изразио о раду *Мале библиотеке, Босанске виле. Бранковог кола и Књижевног гласника.* Где су се по мишљењу Недељковића, окупили највреднији сарадници. Истицао је друштвену улогу књижара, да оне нису само трговци, већ морају и да образују народ. Актуелна је и идеја Драгутина Илијића, о литерарном конгресу, за коју је била већина књижевника. Помишљало

[1305] Живан Милисавац, *Историја Матице српске* III, Нови Сад 2000, ст.227,230.

[1306] Марко Цар, *Приповјетке Светозара Ђоровића*,Летопис Матице српске, Нови Сад 1906.књ.236.и 237 ст.101.

се у том моменту на заједнички литерарни конгрес са хрватским књижевницима.[1307]

Покренуто је током 1903. питање рада и стања српске историје, питање малог броја историчара код Срба у Угарској. Највећи број је груписан око *Летописа* и *Бранковог кола*. Утврђено је да рад писаца историје, није системски планиран него плод случаја. Анализа је утврдила да је грађа разбацана, некритички обрађена, да је упркос незадовољству, дошло до напредка у броју објављених прилога. Пример за поређење била је Југословенска академија наука, рад Даничића, Рачког и Јагића. Око *Гласника* и *Музеја*, окупили су се историчари страног порекла, у Босни и Херцеговини.[1308] Упркос незадовољству савременика, из данашњег угла, може се рећи да је дошло до до праве поплаве текстова историјске садржине. Прилоге су публиковали: Радослав М.Грујић, Алекса Ивић, писац Историје Срба у Угарској, Никола Радојчић, Стојан Новаковић, Михаило Гавриловић, Јован Радонић...

Везу српских писаца доживљавали су савременици као природну и нормалну појаву, којој су се радовали. Писци су представе о савременицима примали преко књижевног дела, физички контакти само су давали допринос ближем упознавању. Светозара Ћоровића 1906. одушевило је присуство Стевана Сремца у Мостару. Дочекан је са одушевљењем од мостарске књижевне дружине, коју су чинили поп Јован Протић, Алекса Шантић и Атанасије Шола.[1309] Алекса Шантић, везан је за српску културну средину јужне Угарске, различитим везама. Најинтезивнију сарадњу, успоставио је са Миланом Савићем, у распону 1891-1920 која се манифестовала путем живе преписке, сачуван је у Рукописном одељењу Матице српске. Преписка се односила на сарадњу у *Јавору,, листу Херцеговац, Летопису*. Слао је информације поводом превођења Хајнеа и других песника. Није скривао болест, здравствене проблеме, ни задовољство због пажње која му је указивана. Стручни карактер имала је преписка са Миланом Шевићем. Водио је

[1307] Милан Недељковић, *Наша савремена лепа књижевност*, Летопис Матице српске, Нови Сад 1902.књ.216, ст. 59-79.

[1308] Јован Радонић, *Рад на домаћој историји*, Летопис Матице српске, Нови Сад 1903.књ.217, ст.117,118.

[1309] Светозар Ћоровић, *Стеван Сремац у Мостару,*Летопис Матице српске, Нови Сад 1906.књ.239, ст.77-85.

преписку са професором новосадске гимназије Јованом Грчићем, у распону 1894-1909. Писао је о темама везаним за објављивање збирки песама, сарадњу у *Стражилов*у, тражио је мишљење, коментарисао критичаре. Поред стручне тематике, слао је информације везане за приватни живот, болест браће, писао утиске са пута. Писао је Милети Јакшић, огорчен на Недићеву критику, писану против Шантићевог песничког рада. Поводом сарадње на *Летопису*, писао је Тихомиру Остојићу, током 1902. Сачувано је преко 30 писама, различите садржине, упућених значајним књижевним ствараоцима.

Летопис Матице српске 1908. имао је уску везу са „целим националним животом Срба у Угарској". Политичка превирања, српске политичке сцене, нису заобилазила ни Матицу. Матичину скупштину, притискали су „радикалски говори" са „демагошком журналистиком". Стајић је својим ауторитетом бранио концепцију *Летописа*, иза кога је стајао Тихомир Остојић. Упркос ангажованости *Летопис* није решавао акутна питања, часопис је стављан у позицију да друштво научника и уметника „увек лечи болесне духове". Под утицајем *Летописа*, народ ће „осудити расуло...организовати нове силе".[1310]

Књижевни критичар др Илија Ивачковић, разматрао је 1910.у оквиру текста *Српски књижевни листови*, физиономију часописа. Заложио се за што шири домет, да не одражава само покрајински културни живот Срба у јужној Угарској. Виспрени Ивачковић, приказао је исте године, у *Босанској вили*, публиковани *Летопис Матице српске,* који је прерастао у месечник, са претензијом да буде „верно огледало српске културе у земљама Стеванове круне", и да окупи све ствараоце. Ивачковић се бавио приказом нових бројева часописа *Летописа Матице* српске. Писао је о корисном, али сувопарном историчару Алекси Ивићу, критичан је према преводилачком раду Змаја, критиковао је „добронамерно" рад Станоја Сзанојевића, *Историја Србије*. Познавао је у доброј мери могућности и рад сарадника *Летописа*, отуда активан и јасно утврђен однос према књижевним

[1310] Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад 1963. ст. 90.

дометима. Критика Ивачковића, подстицала је ауторе на додатне литерарне напоре.[1311]

Матица српска имала је значајне народне установе и књижевна друштва, основана и вођена од стране српске народне интелигенције. Активан однос интелигенције према Матици, национално и културно ангажовање, допринело је афирмацији националне и културне мисије. Чланство у Матици упркос унутрашњим трзавицама подразумевало је борбу за очување „завичајног права“. Национални, културни и просветни рад, допринео је континуитету установе, која је захваљујући деловању свих слојева друштва успела да траје. Постојала је тежња водећих појединаца, да Матицу заштите од политичких трзавица, како би остварила континуитет у просветном и књижевном раду. Ангажовање у Матици, доприносило је афирмацији појединаца, појави супростављених ставова, струја, које ће у једном моменту, на размеђу векова прерасти у покрет.

Покушај реформе Матице српске, везује се за име Тихомира Остојића. Иако млад, Остојић и његови гимназијски другови, иако су били одушевљени *Летописом,* замерали су уреднику А.Хаџићу сарадњу са мађарским властима. Прихватили су са одушевљењем Змаја, постали су 1882. сарадници *Невена*. Након повратка са школовања из Будимпеште и Беча, Остојић је желео да Нови Сад буде духовни и културни центар, какав је био у седмој деценији 19. века. Град је тада имао у српској великој гимназији десетак професора, неколико у вишој девојачкој школи, неколико адвоката, лекара способних за писање стручних текстова, Радило се о скромном броју инелектуалаца, слабим условима, за публиковање Матица хрватска утрошила је 1891. седам пута више средстава. Отпочео је 1891. сарадњу са Матицом, преко едиције „Књиге за народ“, приредио је Доситејеве, *Басне* и епске песме о *Марку Краљевићу*. Упркос сарадњи, Остојић се 1892. заложио за реформу Матице српске, како би била књижевно средиште Срба у Угарској и Троједној Краљевини. Залагао се за просветитељску улогу Матице, подстицањем креативног рада интелигенције. Сматрао је да би 70 интелектуалаца било довољно за рад у Матици, како би постала средиште књижевног рада. Избор Остојића, 1898. заједно

[1311] Миливоје Ненин(приредио), Илија Ивачковић, *О српским писцима*, Нови Сад 1998. ст.66,72,73.

са Јованом Радоњићем у Књижевно одељење Матице српске, наговестило је промене. Матица је у том моменту била изложена партијским утицајима либерала. Зато је радикални лист *Банаћанин,* настојао да је што жешће напада, називајући је леглом нерада. Остојић је 1892. стајао у вези са групом названом „Кикиндски демократи“, у којој су главну реч имала браћа Јакшић. Изнео је 1892. своје погледе на стање у Матици, у *Стражилову*, које је уређивао Јован Грчић. Бавио се анализом стања фондова, бројем чланства, издаваштвом. Највише пажње усмерио је на *Летопис*, који садржајем, слабим интересовањем публике, није завредео већу пажњу. Српска гимназија и Матица српска, у очима Остојића, имале су потенцијал да покрену процес модернизације.

У земљама круне св. Стевана живело је око милион Срба, од оснивања Матице до 1890. учланило се 953 члана. Иако су Срби у Далмацији, Босни и Херцеговини на територији исте државе, са Србима јужне Угарске, број чланова, био је више него скроман. Структура чланства, упућује да је Матица имала скромне могућности да постане „будилник народне просвете“. Остојић је књижевнике подстицао на „проучавање наших прилика“, које су указивале на патријархално друштво неспремно да се модрнизује. Нови Сад је по схватању Остојића располагао са 50 „доконих књижевних снага“. Гледање Остојића на културне потребе Матице и народа, није могло да покрене образоване Србе да се посвете књижевном стваралаштву. Очекивања Остојића, и могућности интелигенције учаурене у живот панонске вароши, није било довољно. Милион Срба у Угарској, са мање од 1000 чланова Матице српске, од оснивања до 1892. указује на не само на рад Матице, већ стања друштва, које у култури није препознало шансу за еманципацију.[1312]Деловање Српске академије наука, Српске књижевне задруге, или Матице хрватске, лебдело је Остојићу, пред очима као узор, када је одлучио да покрене један тежак процес, да објави програм, организује прави покрет међу српском интелигенцијом, да придобије средњу класу српског друштва, иако малобројну, како би модрнизовао Матицу српску и путем *Књига за народ* укључио у модернизацију Србе у Угарској. Развијена љубав према сопственом народу,

[1312] Живан Милисавац, *Историја Матице српске1880-1918*. III део, Нови Сад 2000, ст.152-159.

осећања нису потиснула свест о недостацима, дезинтеграцији друштва. Партијске страсти, само су трошиле снагу без резултата у области српског народног живота. Став Остојића, био је израз сазнања о неминовности промена, потреби да се осмисли нови правац, по угледу на Запад, један нови свет, који се неће задовољити упрошћеном сликом прошлости. Свет нових идеја, утицаја, сазнања, требало је ослонити на традицију, културу, историју српског народа. Остојић је разумео потребе времена, схватао да учмалост нема перспективу. Уместо романтичног приступа херојској прошлости, нудио критичан однос према неутемељеном заносу. Књиженоисторијски свет Остојића, скројен под утицајем запада, није потпуно прихваћен, зато начин спровођења није текао глатко. Требало је деловати уз помоћ пропаганде, путем Покрета, новим концептом разбити предрасуде. Идеје Остојића, су пролазиле разне фазе, уклапале се пулс европских тежњи. Упркос новом, Остојић није кидао нит која је повезивала са прошлим, само је тражио нови систем идеја и метода, како би идеје преточио у културну иделогију Срба. Попут Доситеја, који је век раније, био претеча новог доба. Иако је постојао известан несклад идеје и стварности, као што је намера да се оствари брза реформа, то је само део процеса, који није могао тећи без напора и организационих недостатака. Најбитнији резултат рада Остојића, да је за своје идеје придобио сараднике у свету књижевности, науке, публицистике, да је подржан не само од културне јавности, већ је путем *Књиге за народ* постала водиља народном покрету.

Матица се није у довољној мери раширила у српству. Највише чланова Матице било је 1890. из Новог Сада 195, Срема 245, Бачке 171, Баната 174, Славоније 129, Будимпеште 37, Босне и Херцеговине 21. Далмације 13,....Професионална структура упућује да су присутна занимања: трговци 283, чиновници 126, адвокати 103, поседници 83, свештеници 58, лекари и апотекари 37, властела 28, индустријалци и занатлије 23, професори 26, калуђери 18, епископи 13, инжињери 12, учитељи 9, новинари 7...Чланство од стране правних лица: женска друштва 63, општине 32, школе 41, друштва 8, читаонице 7, штедионице 6, манастири 1.

Партијске страсти, потресале су Матицу српску, радикална странка испољила је интерес за културна дешавање и намеру да истисне либерале из

управе. Партијска размишљања, ишла су против намера о реформисању, која је могла да се изврши само квалитетним, а не партијским и бирократским кадром. Остојић је тражио одговорност патроната гимназије, при постављању професора, општине приликом избора учитеља и свештеника, епископа приликом избора дворских калуђера. Настојање Остојића да се супростави укорењеном концепту постављања лојалних службеника у склопу црквеношколске аутономије, није наишло на разумевање. Значајан моменат у подстицању реформе Матице, десио се након избора Тихомира Остојића, Јована Радонића, и Станоја Станојевића у Књижевно одељење 1896. Остојић је уз демократску групу Милутина Јакшића, познату под називом „Кикиндске демократе“. Унутар групе присталица које је окупљао Остојић, деловала је „карловачка и новосадска“ група. Радило се о схватању Милутина Јакшића и Тихомира Остојића, које је усаглашено у заједнички предлог. 1. Да Матица буде обласно књижевно-научно друштво. 2.Да издања Матице буду савремена, у области књижевности, науке и живота. 3.Да се Матица руководи при реализацији наведених циљева практичним и економским начелима.[1313] Станоје Станојевић, слабост у раду Матице, сматрао је последицом збивања у друштвеном и политичком животу. Матица од расположивог, није изабрала најбоље чланове Књижевног одбора. Задатак Матице, по Станојевићу је проучавање прошлости и садашњости, и да ради на свим „гранама науке“, у смислу да их тумачи у *Летопису*, да буде учитељ народу у „Књигама за народ“. Новак Радонић је мишљења да је *Летопис* морао имати друштвену иницијативу. Поред разлика у ставовима „покреташи“ су показали спремност да модернизују Матицу и њен орган *Летопис*. Разлике у погледима, нису омеле напор да се стање у Матици анализира, дају предлози, и покрене активност Срба у Угарској.

Борба за реформу Матице српске, укључила је групу „покреташи“, чији су чланови били сарадници часописа „Покрет“, који је почео, на иницијативу Тихомира Остојића, да излази од 1899. Групу су чинили: Тихомир Остојић, Милутин Јакшић, Јован Радонић, Станоје Станојевић... Противници су стари матичари названи „подрепаши“. *Покрет* је у првом број изнео захтев за уношење новог демократског правца, виши естетски ниво, став да је за Матицу била кобна

[1313] Живан Милисавац, *Историја Матице српске,* III, Нови Сад 2000. *ст.165.*

50-годишња владавина Антонија Хаџића.[1314]Друга свеска „Покрета“ изашла је 1902. а 1904. трећа, која је у знаку соколског покрета. Четврта свеска појавила се 1907. са чланком Тихомира Остојића, „*Од чега болује Матица српска*“. Милутин Јакшић је 1899. предложио да се поред постојећих тема, пише о народном животу, да се штампју научни и популарни чланци, уместо књига за народ. Упркос различитим ставовима, покреташе је окупљала иста идеја за покретањем рада у духу времена. Млађи нараштај књижевника тражио је да окупи „људе европске спреме“ Позив на претплату, је значајан сегмент, јер се тиме слала порука, да се жели подршка шире јавности како би прерастао у народни покрет. Упркос разликама у схватању, дошло је до већег интересовања, код преплатника и омладине.[1315]

Иницијативу Остојића, поздравио је 1902. Јован Цвијић, речима да је то трезвен однос, на најбољим основама. Календар Матице упоредио је са богослужбеном књигом Требником.[1316]Деценију касније, јавио се Јован Цвијић са новим виђењем Матице. Поздравио је Програм, који је предвиђао поред неговања литературе, центар за испитивање прошлости народа у Угарској и Хрватској, и установљење музеја. Дошло се до заједничког уверења, да се процес у Матици не може назвати преокретом већ еволуцијом, која траје како би прерасла у обласни научни центар. Друго мишљење имао је Стојан Новаковић. Није био задовољан планом, који се није могао извршити, да Матица буде академија на територији Карловачке митрополије, у исто време популарно књижевно друштво. Заложио се за план издавања „обилате“ историјске грађе у Угарској, да то раде народни фондови 15-20 година, д се у ту сврху уреди народни архив. Подсетио је Остојића да су Матице свуда друштва за неговање књижевности, да уз књижевност иду популарне монографије.[1317]

Настојање Остојића да спроведе реформу, теже му је падало, услед сазнања да у српском грађанству у Угарској нема научника. Амбиција Остојића, није се уклапала у реалност, да без научних центара није могуће развијати науку, којој је

[1314] Хаџић је до 1896. Секретар, затим је председник до 1911. Милан Савић, секретар до 1911.

[1315] Живан Милисавац, *Историја Матице српске,* III, Нови Сад 2000. ст.183-184,200.

[1316]РОМС ин.бр.6956 Јован Цвијић-Тихомир Остојић, 24.2.1902.

[1317] РОМС ин.бр.13.700 Јован Цвијић-Тихомир Остојић, 1.5.1912. и РОМС ин.бр1344 Стојан Новаковић-Тихомир Остојић, 14.8.1912.

он толико тежио. Препород народа, књигом, то је била црвена нит која је водила „покреташе“. *Покрет* је отварао сет питања везаних за комплексну тематику издаваштва. Поред брига везаних за концепцију, издавање тиража зависило је од економских услова. Продаја је зависила од до тада пасивне шире јавности, која је тешко узимала књигу у руке. Највише су куповали професори, адвокати, учитељи, ратари су читали мало и то јуначке песме, Књиге су највише продаване у Срему, преко трговачког путника, који је ишао по местима и продавао. Матица ће увести систем продаје преко повереника. Мрежа повереника се ширила, захваљујући акцији браће Јакшић, повезивањем са *Српском књижевном задругом* у Београду, *Савезом српских земљорадничких задруга* у Загребу, *Српским девојачким колом* и *Женском задругом* у Сомбору. Преко сарајевске *Просвјете,* успоставио је везу са Србима у Босни и Херцеговини. Ширење *Летописа* Матице српске, није омеала само унутрашња слабост, већ и жеља власти да сузи њен рад на подручје Угарске. Светозар Ћоровић и Војислав Шола, изразили су жељу да буду уписани, бар као приложници.[1318]Матица је књигу ширила путем поклона, тако отварала простор просветног деловања и успостављала мостова културе. Поред научних и друштвених установа, широм српства, радо је слала књиге омладинским друштвима. Везани за Босну и Херцеговину: Српско православно певачко друштво, Српска бјеседа, Певачко друштво „Слога“ у Сарајеву.

За Остојића је 1900. почетак борбе за реформу, када је постављен захтев за обликовање савременог часописа, са образложењем: „морају нас руководити практична, економска начела, треба да предузмемо оно зашта имамо снаге“. Секретар Савић се залагао да сваки број буде уређен тематски: наука, књижевност, књиге за народ. Неслагање, интриге, прате борбу две групе, што је слабило позиције часописа, који је губио на квалитету. Стајић је узео учешће у борби за нову демократску Матицу. Годишња скупштина Матице 31.8.1910. била је прилика да Стајић изнесе компромитујуће податке, везане за рад секретара, квалитета текстова, некомпетентних сарадника. После скупштине, Стајић је објавио чланак „о књижевницима“, прешао је на организовање групе, у коју је укључио кикиндске и

[1318] РОМС ин.бр.457 Светозар Ћоровић-Милан Савић, 16.10.1902. и Живан Милисавац, *Историја Матице српске,* ст.466.

новосадске демократе и друге. Дошла је до изражаја партијска подељеност, либерали нису имали кандидата, а са радикалима нису желели правити компромис. Расположење у Бечеју, Бечкереку, Панчеву, било је на страни Остојића, рачунало се на 150 гласова. Страх да власт због неслоге, проневере, не премести Матицу у Пешту, допринеће да се на место председника изабере Гедеон Дунђерски, члан Тисине *Странке рада*. Остојић је секретар Матице од краја 1911. Укључује у свој рад некадашње чланове „Слоге“, окупља сараднике из листова „Српство“, „Застава“, „Слоге“ Стајић је био против уношења политике у рад Матице, али је тражио уклањање *Српства*, ослонац на демократе.[1319]

Писац *Историје Матице српске*, Живан Милисавац, педантно је забележио основне податке, из рада Матице. Издвојили смо неке везане за пословање, бројност чланства. Матица је 1912. располагала имовином вредном 3,300.000 круна. Матица је од оснивања имала 2.133 члана, из Угарске 1.084, из Хрватске и Славоније 775, из Босне и Херцеговине 93, Далмације 45, Србије 76, Црне Горе 14, Турске 2, осталих земања 10. Управа Матице није била задовољна бројем чланова, највише уписаних заслуга је секретара Остојића, који је недељом путовао, држао предавања и популарисао књигу. Највише књига продали су Јован Живојиновић и Васа Стајић, који су рабат 33% уступили омладинском друштву *Слога*, и за градњу будимских школа. Књига за народ достигла је у једном моменту, 1913.за наше орилике импозантну продају у тиражу од 85.000 примерака, постојала је потражња за још 10.000. Чланови Матице 1913. били су распоређени у 538 места, највише је примерака продато у Новом Саду 235, Сомбору 71, Сремским Карловцима 60, у Сарајеву 30.[1320]

Програм рада, Остојић је непрестано поправљао, прилагођавао условима. Узрок споре промене у схватању, физиономије модерног часописа, треба тражити у општим приликама, културној заосталости, недостатку „нових људи“. Велики интелектуални напори, тежња „покреташа“ довела је до стварања модернизоване установе и часописа, који је почетком друге деценије 20. века, био у стању да задовољи српском друштву „емотивне, моралне и интелектуалне“ потребе.

[1319] Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963., st 131- 133.
[1320] Живан Милисавац, *Историја Матице српске* III, Нови Сад 2000. ст.490..

Оставрен је значајан помак у друштву које је било заостало за тадашњим модерним европским светом. Остојић је градио Матицу, са циљем да постане „велика духовна радионица“.[1321]

Последица борбе „покреташа“ био је њихов долазак на чело Матице. Међутим, одговорност за њен рад нису били спремни сами да преузму, дошло је до компромиса, до поделе одговорности, који је био актуелан како у политичком тако и културном животу Срба у Угарској. Ослонац у раду Остојићу било је гласило „*Српски глас*“ браће Јакшић у Кикинди, и „Нови Србин“ Васе Стајића. Акцију народног просвећивања, морала се изводити уз учешће радикала. Нови људи за рад у Књижевном одељењу, требали су да буду из редова радикала др Жарко Миладиновић и др Никола Ђурђевић. Флексибилност Остојића, огледала се у намери да без предрасуда формира одбор.[1322]Упркос залагању Остојића, радикали су одбили понуду да уђу у Управу, да не би сносили одговорност.[1323]

Правац часопису одређивали су Остојић и Радонић, часопис је уместо традиционалистичког приступа, тематски модернизован. Дата је предност савременој српској књижевности, у којој се огледало стваралаштво Београда, Новог Сада, Сарајева и Мостара. Кроз *Летопис* су обликоване идеје реформског покрета, који је на српској културној сцени представљао нови естетски, друштвени и морални израз, млађе генерације српских књижевника, који су израсли из омладинског покрета. Живан Милисавац, писац *Историје Матице српске*, забележио је шири значај уводника, који је поред информативног, нудио нове погледе, обликовао свет читаоца, новим сазнањима. Писци уводника били су за време уредника Тихомира Остојића: Васа Стајић, Радивоје Врховац, Веселин Ђисаловић, Мирко М.Косић, Емил Поповић Пеција, Милутин Јакшић. Писали су са намером националног освешћивања, подизања духа, просвећености, привредног јачања. Поред поучних порука, писци су стављали лични печат у тешком времену, радили су на стварању дела српске књижевности.. Смислом за организацију реформи истако се Остојић. Матицу је доживео као установу којој је задатак да формира културно, национално и духовно, биће српског народа. Креирао народно

[1321] Живан Милисавац, *Историја Матице српске,* III део, Нови Сад 2000. ст.471.
1322 РОМС ин.бр.15.403 Тихомир Остојић-Милутин Јакшић, 11.5.1913.
1323 Живан Милисавац, *Историја Матице српске*, III део, Нови Сад 2000. ст.483.

образовање, утицао на формирање нових погледа на свет под утицајем запада, то је био смер кретања Тихомира Остојића. Компетенције Остојића, нико од савременика није доводио у путање, мада су постојале замерке, како од присталица реформи, тако од противника. У којој мери је Остојић тежио ширини покрета, сведочи и податак да је на пленарној седници 16.4.1913. осим чланова збора, представника удружења и организација: *Савеза српских земљорадничких задруга*, *Привредника,* учешће су узеле и омладинске организације *Коло младих Срба*, *Српско академско друштво Његош, Богословско удржење Слог*а, Централна управа трговачке омладине и уредништво *Српства*. Састанку је присуствовао и изасланик *Просвијете*, Владимир Ћоровић, уз чију сарадњу је састављен програм издања. Респект према Владимиру Ћоровићу, утемељен је на препознавању научних и књижевних квалитета, талентованог мостарца, који се на интелектуалном пољу у Бечу, Мостару, Сарајеву, Београду, Новом Саду, Сремским Карловцима подједнако добро сналазио. Заједнички програм издања, указује на тежњу *Просвјете* и *Матице српске* да најтешње сарађују, и уважавању ауторитета како установа, тако и респектабилних личности. Замишљени издавачки програм требало је да задовољи потребе и тежње за учвршћивањем националне свести народа изложеног различитим условима живота у оквиру Монархије.[1324]

Уреднички посао Остојића, посматрали смо са становишта остварене књижевне сарадње на релацији Срба у Угарској и Босни и Херцеговини. Остојић је 1912. уредник 285 књиге, где су у првој свесци, дошле до изражаја „домаће снаге“, Упркос томе постојао је интерес за књижевност у Босни и Херцеговини. Васа Стајић је дао приказ *Пјесама* Алексе Шантића, са становишта оштре критике. Владимир Ћоровић осврнуо се на шесто издање *Горског вијенца* и приказао научни и књижевни рад у Босни и Херцеговини. Мада су Јован Дучић и Алекса Шантић, у време док је *Летопис* уређивао Милан Савић, били активни сарадници у *Летопису*. Читалачка српска публика, добро је познавала стваралаштво песника, који под Остојићевим уредништвом нису публиковали песме. Ипак је Јован Дучић, објавио есеј у четвртој свесци, посвећен раду Петра Кочића. Изузетно инспиративан, пун

[1324] Живан Милисавац, *Историја Матице српске,* III део, Нови Сад 2000. ст.487,488,493,499, 506.

енергије, Дучић је кроз приказ Кочићевог рада, указао на свој књижевни потенцијал и естетски домет. Шеста свеска, донела је приповетку Вељка Петровића, *Џафер-бег Ризванпашић*. Рубрика „Гласник“, донела је осврт на четврт века рада Светозра Ђоровића, који је за време Милана Савића, приповеткама, везаним за поднебље Херцеговине, пленио пажњу читаоца.

Национална окренутост дошла је код Остојића 1914. до изражаја у Календару Матице српске. Поред поучних текстова, доминантно место имале су фотографије српских владара, из балканских ратова, слике освојених места, Косовке девојке, светаца Саве, Симеона, Радомира Путника, ... Календар је штампан у 10.000 примерака, распродан је без потешкоћа. Власт је касно реаговала. Све су то били моменти који су верно одражавали набујало национално осећање и расположење Срба у Угарској. Упркос неповољним последицама, хапшењу и прогону Остојића, од стране власти, у време Првог светског рата, била је то цена, која се морала платити у остварењу националних тежњи. Матица је преко својих органа настојала да задовољи свестране духовне и народне потребе. Концепција *Летописа,* својом ширином, отварала је широко поље за деловање. Мисија књижевних часописа огледала се у подстицају модерних сватања у класичној српској култури, која је упркос патријархалној свести, чинила напоре да проналази додирне тачке са европском културом. Управо је простор данашње Војводине, први изложен утицају средњоевропске културе, захваљујући разноврсним културним везама. Афирмише се идеја југословенства, супростављена Аустроугарској империјалистичкој експанзији.

6.4. Културна мисија Ђорђа Николајевића

Николајевић Георгије Ђорђе, Дабро-босански митрополит, књижевник, родољуб (Јазак, Срем, 20.4.1807-Сарајево, 8.2.1896). Породица Ђорђа Николајевића потиче из Херцеговине, доселила се у Срем 1635.[1325] Дуги 19. век, оставио је кроз живот и рад Николајевића јединствен траг, преплитања општих прилика и напора појединца да изврши културну и духовни активност, која је прерасла у мисију.

[1325] Димитрије Руварац, *Животопис Ђорђа Николајевића*, Земун 1898. ст.3;

Изузетан животни пут утицао је на развој Николајевића, који је из родног Срема, кренуо на школовање у Беч, обрео се по заповести митрополита Стратимировића у Дубровнику, где је боравио од 1829. до 1858. Имао је јединствену прилику да прими епископа Рајачића, да забележи долазак владике и песника Петра II Петровића Његоша. Национални повереник Гарашанинове пропаганде о повезивању јужнословенских покрета. Остварио је добре везе са руским конзулом Јеремијом Гагићем, са Матијом Баном, са Цетињем. Следећу животну етапу 1858-1880. радио је Задру, као професор богословије. Животни пут завршио је у Сарајеву, где је оставио значајан траг, прво као сарадник митрополита Саве Косановића, ректор богословије, секретар конзисторије, затим митрополит Дабро-босански од 1885. до 1896. Поред редовних дужности, сарадник је и уредник *Српско-далматинског магазина*, 1842-1861.и 1869. Објављивао је преводе са немачког, руског, италијанског. Предано је вршио културну мисију, ангажовањем као свештеник, учитељ, наставник, сарадник листова, уредник и писац. Занимао се за фолклорну грађу, посвећен је школовању омладине, подизању школа и цркви на територији Босне и Херцеговине. Ради се о личности, која се афирмисала кроз рад свештеника, као научни, културни и национални радник, радећи или на граници српства у Дубровнику и Задру, или у посве комлексним верским и националним приликама у Сарајеву. Истурен на бранику националних интереса, налазио се у самом средишту дешавања, спреман да одговори на изазове доба. Разумео је историјске моменте, био је у дубровачкој архиви више од писара повеља српских краљева, обавио је посао историчара, у Задру је не само професор, већ национално ангажовам уредник, у Сарајеву сво знање, искуство, хуманост, преточио у културну, националну и духовну мисију. Свест о српској националној мисији, исказана кроз рад Николајевића и данас има актуелност, због потребе очувања и преиспитивања националних интереса. Вешта рука Николајевића, није заборављала ни духовне потребе и захтеве по питању штампања богослужбених књига, чије је слање из Русије власт настојала да спречи. Иако је српска историјографија позитивно оценила његтов рад поједини моменти заслужују реафирмацију због изузетног деловања.[1326]

[1326] Ирена Арсић, *Петар II Петровић Његош и Ђорђе Николајевић: два лица српске*

Свршио је Карловачку богословију са препоруком, ступио је на поље јавног рада, прво 1828/29. као иришки учитељ у трећој нормалној класи. Напустио је службу, по жељи „вишег изображења“ у намери да учи у Пешти филозофију, затим медицину. Убрзо је на позив Стратимировића, морао оставити тек започете студије, у новембру 1829. јер га је чекало место учитеља у Дубровнику.[1327]Радило се о деликатној мисији, српска општина имала је само 300 душа. Долазио је до тада из манастира Дужи калуђер и тајно држао службу на покретном иконостасу. Долазак Николајевића унапредио је образовни и духовни живот Срба. Град је тада имао европски значај, јер су водеће државе имале своје представнике, конзуле са којима је успоставио добре односе и код којих је уживао углед. Отворио је школу, тобож ради држања катихизиса. Кријући праву намеру, као љубитељ књиге и народне просвете, радио је учитељски посао до 1848. Школа је тада од верске прерасла у јавну српску школу, доведен је још један свештеник, који је у исто време био капелан и учитељ. Постао је узор свештеницима у Далмацији и Херцеговини, који су угледајући се на њега почели отварати школе. Срби су доводили децу на школовање из Метковића, Мостара, Требиња, из Босне, највише из Сарајева. Они су за годину дана научили српски читати, молити се, писати и рачунати. Привукао је у школу и женску децу, претежно Срба из Дубровника и Херцеговине. Предан учитељском послу 15 година, није радио само празником и четвртком после подне. Обука је трајала по пет „сахата“ на дан. Од талентованих ђака истакли су се: Поповац и Шуковац из Метковића, Драго и Ристо Памучина из Требиња, Перо Божић из Мостара, који су за годину дана научили буквар, часловац, псалтир, катихизис, српски су писали и читали. Учитељски рад Николајевића ценио је и патријарх Јосиф Рајачић, када га је 1852. предлагао за васпитача кнежевог сина Петра Карађорђевића у Србији. Лична трагедија нагнала је Николајевића да се упути у Београд, где ће обновити старе и створити нове везе, ради слања младих на школовање. Послао је из манастира Дужи монахе Никанора Дучића, Серафима Перовића, потоњег митрополита у Мостару. Након школовања Дучића шаље за учитеља у Сарајево. Имао је намеру да у цариградску семинарију смести бар једног

дипломатије и државништва, Његошев зборник бр.2, Споменица о двестогодишњици, Нови Сад 2014. ст.403-417.

[1327] Димитрије Руварац, *Животопис Ђорђа Николајевића*, Земун 1898. ст. 8,9,

питомца. Упућивао је ђаке на школовање у Беч, Пешту, Карловце, Београд, Задар и друга места. Намере Николајевића није пресекао 1858. ни премештај у Задар, на место професора у богословији. Своје штићенике слао је бар по двојицу у Београд , „нека се науче слободним духом дисати а не вазда дрхтати у сужањству“. Међу слушаоцима београдске богословије био је будући Дабро-босански митрополит Сава Косановић, који се 1860. препоручује Николајевићу. Сиромашне и добре ђаке помагао је новчано док су били на школовању у Бечу, Пешти, Загребу, Грацу, Београду, Карловцима... Ради помоћи сиромашним ђацима у Загребу, Бечу, Грацу оставио је 6.000 фор. Давао је за живота новчане прилоге школама и заводима за сиромашне ђаке, препоручивао их пријатељима у Београд. Ради завештања, оставио је 1879. закладу од 12.000 фор. за честите девојке, удаваче из Јаска - ако се удају у места свога рођења имале су право на мираз, што говори о патријархалном васпитању, разумевању прилика у месту рођења, добрим намерама, да осигура живот становника.[1328] Основао је 1879. фонд под називом *Заклада протопрезвитера Ђорђа Николајевића* у износу од 12.000 ф. за школовање једног Србина из Дубровника и Боке.[1329] Фонд са 15.000 фор. за нову школу у Блажују, са 10.000 фор. у Варцар Вакуфу, помогао је са 9.000 фор. Србима у Босанској Градишки. Поред градње српских православних школа, помагао је школску омладину у Српској великој гимназији у Сарајеву са 10.000 фор. Оставио је и 15.000 фор. за стипендије три српска ђака из Јаска и Босне и Херцеговине. Ради помоћи сиромашним Србима, ђацима у Загребу, Бечу, Грацу оставио је 6.000 фор. Споменица посвећена Стеви Калуђерчићу указује на митрополита Николајевића као великог добротвора, који је српској школи у Блажују крајем 1891. дао 30.000 круна, следеће године школи у Врцар-Вакуфу (Мркоњић Граду) 20.000 К., током 1893. дао је за градњу школе у Босанској Градишци 18.000 к. закладу за школу у Босанском Петровцу од 50.000 к. Показао је народу да цени значај просвете, да личним примером ради на уздизању образовања српског народа. Тестаментално је оставио укупно 135.523 фор. кроз закладе, дарове, поклоне, припомоћи, стипендије и прилоге. Штедљив, несебичан према српској цркви, школи, рођацима и

[1328] АСАНУК Сремски Карловци, Ф А кутија 265 М 335 и 293.

[1329] Димитрије Руварац, *Животоопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског*, Земун 1898. стр.6-16,29,52.73.

талентованим ђацима. Окружницом из 1886. објавио је да се укида венчаница, такса за брачне дозволе, јабука, такса за рукополагање, синђелија, такса за подаљење парохије, батик, годишња пристојба пароха архијерају, наплата за освештење цркве. [1330] Несумњив је значај у унапређењу организације српске цркве и културе у Босни и Херцеговини. Николајевић је дао иницијативу за подизање споменика књижевнику Сими Милутиновићу Сарајлији „рођеном сину ових покрајина“. Изабран је 1890. од певачког друштва *Слога,* у Сарајеву за утемељача. Настојао је доброчинством да унапреди живот у запуштеној Босни и Херцеговини. Новац је обезбеђивао од годишње плате у износу 8.300 ф. [1331]

Родољубив рад Николајевића допринео је да му се обраћала општина дубровачка, монаштво из Херцеговине, бројни појединци, тражећи савета и помоћи. Јанићије Памучина, назвао је то народно чувство, речима „ватрено родољубље“. Свештеничке врлине доводиле су Николајевића у прилику да се у Дубровнику прихвати крштења деце, да саветује и помаже калуђере из Херцеговине. Пружао је утеху за угњетене из Дубровника, Мостара, Фоче, Пријепоља, Стоца, Требиња, Никшића, Пиве, Гацка, Невесиња, одакле су људи ради трговине долазили у Дубровник. Отварао је школе, градио и поправљао цркве и манастире у Херцеговини. Посебно је пратио невоље Срба у Босни и Херцеговини, са жељом да им пружи заштиту. Преко Нићифора Дучића, кнежевске канцеларије у Београду, шаље молбенице патријарху и султану у Цариград. У Далмацији је уочавао потиштеност српског народа, и потребу да се путем обраћања цару Фердинанду I, створе услови за рад цркве, школе и народности. Није заборавио родни крај у време револуције 1848. када је упутио помоћ од 630 фор. преко патријарха Рајачића и бана Јелачића. Носио је милоште у Шајкашку, и обилазио је 1850. родни крај. Радећи у Задру на месту свештеника бавио се питањима цркве, школе, свештенства и народа. Помагао је владики на пољу црквене управе, бавио се питањем уређења дотација свештенства. Положај српског народа у Монархији доживљавао је као невоље, на које није могао бити равнодушан. „Наше стање у Аустрији, тј. нас Србаља, заиста је жалосно. Наша

[1330] *Споменица о педесетгодишњици рада Стеве Калуђерчића*, Сарајево 1933. ст.44.

[1331] Димитрије Руварац, *Животоопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског*, с ст. 114,115.

браћа у Србији зову нас Швабама, Црногорци зову нас Латинима, а Швабе и Латини зову нас Русима. Руси нас пак не воле, јер нисмо њихови поданици. Наши великаши презиру своју цркву, своје свештенство, свој народ..... може бити да у свом срцу, у својој души и не презиру, само да се већма кроз то, где треба умиле. Види се да нас туђи људи не познају, рекао би да нашу верност, наше пожртвовање, наше заслуге не признају. Тужни наш народ, докле ће тако патити“.[1332]

Близина немирног подручја Херцеговине утицала је на положај Николајевића, који је искусио „ко за народно добро ради, тај страда“. Национални рад у Дубровнику, подразумевао је контакте са руским конзулом Гагићем, што се сматрало опасним за државу. Организовање светосавске свечаности у Дубровнику 1849. био је повод за полицијски претрес. Сумњив је и за време кримског рата, да учествује у растурању руских прокламација, да се у цркви кличе руском цару. Присутне су сумње у време устанка Луке Вукаловића у Херцеговини, што је имало за последицу удаљавање из Дубровника. Сумњив је полицији, што је био разлог да га Далматински владика Кнежевић, по наредби барона Мамуле, преместе 1858. у Задар. Деликатне прилике условиле су да на предлог далматинског намесника барона Родића, 1882. буде предложен„добродржећи и умно свеже“, за архимандрида и потпреседника конзисторијалног. Напоран рад на организовању митрополије није пријао митрополиту па је два пута подносио оставку.

Организовао је у приватној кући у Сарајеву богословију, затим је митрополит Сава дао своје земљиште у Рељеву. Иако је богословија 1884. почела са радом, Николајевић је тражио 1894. да се у Сарајево премести. Доцније „вандредне прилике“ допринеле су заборављању датог обећања.[1333] Народ је исказивао неповерење, црквене општине одбијале су да шаљу митрополиту црквене рачуне, из страха како не би остали без новца. Општине су тражиле да рукују са новцем, и врше право избора свештеника. Неки свештеници једва су знали писати, други су новцем купили парохију, зато су је сматрали као своју

[1332] Димитрије Руварац, *Животоопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског,* Земун 1898. ст.13-57;

[1333] Димитрије Руварац, *Животоопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског,* Земун 1898. стр. 74,75,77,79, 80,82.

сопственост. Питање гробља у Сарајеву решавало се на министарском нивоу на штету Срба. Покушај да се оно измести одбио је Калај, па је сва кривица за бројне проблеме пребачена на митрополита.

Руварац у књизи *Животопис Ђорђа Николајевића* пише о страху народа од унијаћења у прво време окупације. Неки војнички заповедници затворили су на силу цркве, као у Коренићима, Билећу, а на другим местима натеривали свештенике да сами освештају цркву као у Билећу. Притисак се осећао на сваком кораку, сам владин саветник Мјерошевски толико се заборавио, да је нудио митрополиту Сави унију. Завођење комуналних школа, побудило је подозрење народа према власти и митрополиту. Напад на веру, приморао је митрополита Косановића да се обрати писмом на тадашњег дворског секретара Србина Федора Демилића од Пањове, у коме му се жалио на римску пропаганду „која га не оставља на миру, него му задаје нове јаде и пружа му прилику да у религиозном огорчењу проклиње и нову судбу и нову слободу“. Дрско понашање грофа Мјерошевског по запису Николајевића навело је митрополита Саву да извлачи закључке. „Кад овако говори митрополиту једно високо лице при земаљској вклади, та шта раде мањи органи у средини нашег неуког свештенства и простога народа? ...да ће он цесар и у будуће својом царском милошћу, покровотељствовати православну вјеру и народност српску у Босни и Херцеговини... Анексија још није у форми извршена, линија до Митровице, или још даље, није ни повучена, а језуити већ истичу и треће и најтугаљивије питање, који не води к цјели државној, а мало ће користи принети и римској курији“. Свест о религиозној осетљивости подручја, фанатизам мухамеданаца, није омело намере апостола уније. Писмо Демелићу имало је за последицу да је Мјерошевски отишао из Сарајева, да су господа постала мекша. Пропаганда католичка се мало стишала, и да је српска „независна“ штампа остала иста. Нападан је Сава од *Заставе* 1883. уз примедбу да народ нема утицаја и да није митрополитом задовољан. Порицана је заслуга за добијање богословије и конзисторије, да је последица херцеговачког устанка. Упркос критикама, узбурканим страстима, Никодим Милаш се диви храбрости Косановића да устане против римске пропаганде, и бори се да „православље процвета у

тами“.[1334]Пропаганда није митрополита само узнемиравала, него и до крајности дражила. Николајевић се уверио у мирну нарав босанског православног народа, ако се са њим понаша правично и човечно. Невешто опхођење чиновника, мржња према православној вери и српској народности изазивају и врађају осећања. Истиче да су светиње Турци респектовали, док се у Хабсбуршкој монархији на силу се намећу комуналне школе. Стао је на страну оних који су сматрали да Карловачка митрополија нема историјско ни канонско право над црквом православном у Босни и Херцеговини.

Библиографија радова Ђорђа Николајевића обухвата следећа дела:*1..Српски споменици или старе рисовуље, дипломе, повеље и сношенија босански, српски, херцеговачки, далматински и дубровачки краљева, царева, банова, деспота, кнезова, војвода и властелина*. Београд 1840, стр.336. 2.*Младић како треба да се изобрази,* превео са немачког Ђорђе Николајевић, Задар 1840, стр.355. 3.*Љубитељи просвјештанија, српско-далматински магазин*, Задар 1842, стр.120. 4.*Далматински магазин*(уредник 1842-1861. и 1869. 5. *Грлица,* Цетиње(прилози) 6. *Летопис Матице српске* (прилози у броју 45 из 1838, 56 из 1842, 69 из 1845) 7. Неке черте о Дубровнику(допис), *Шумадинка* 1850. 8. *Дјевојчица, како треба да се изобрази*, превод са немачког, Беч 1856, стр.126. 9. *Протопрезвитер и његово достојанство,* Задар 1878. 10.*Животопис и доброчинство Боже Бошковића* 11.*Шематизам Добробосанске митрополије за 1882. и 1883.* 12, *Добро-босански источник* 1887.[1335]

Деловање Николајевића, на рубном српском подручју, упућивало га је на деликатну културну и духовну активност. Митрополит Добро-босански Николајевић обраћао се патријарху у Сремске Карловце и поводом жеље муслиманке, удате за Србина Лазара Дукића да пређе у православље. Страх од реакције средине, нагнао је митрополита да умоли патријарха да се покрштавање и венчање обави у Карловцима, или Новом Саду, или Сомбору. Како би се избегла велика „узрујаност међу мухамеданцима“ Алмаза Зелић, примила је српску

[1334] Исто, Димитрије Руварац, *Животоопис Ђорђа Николајевића митрополита Добро-босанског*, Земун 1898. стр.83-87,89.

[1335] Димитрије Руварац, *Животоопис Ђорђа Николајевића митрополита Добро-босанског*, Земун 1898. стр.90,114.

православну веру са именом Роксанда. Став митрополита Николајевића указује на верску осетљивост народа Босне и Херцеговине.[1336]

До које мере су прилике изузетно тешке, види се из ставова савременика. Никодим Милаш је живот у Босни и Херцеговини оценио речима „вишевековна патња“ и да народ тек треба да дочека мало бољи живот. Стање које је наступило у названо је „вандредним приликама“, и било је повод за остављање богословије, изван Сарајева. Постојала је свесна намера власти, да удаљавањем српског духовног училишта, допринесе њиховој маргинализацији.

Укључио се у расправу о црквеном питању. Сматрао је да се Карловачкој митрополији, не може признати ни историјско ни каноничко право власти над православним у Босни и Херцеговини, супротно ставу Никодима Милаша, и патријарха Анђелића. Пристао је Николајевић, да се у Сарајеву, од стране Земаљске владе, издају богослужбене књиге, које су недостајале свештеницима. Дотадашњи увоз књига из словенских земаља био је забрањен. Налазио се у редакционом одбору, надзирао је штампање књига. Радом Николајевића, на пољу издавања богослужбених књига, био је задовољан и најбољи познавалац црквенословенског језика професор Јован Живановић из Сремских Карловаца. Слао је у Београд, научним круговима, старе и ретке српске богослужбене и друге књиге.[1337]

По доласку у Дабро-босанску митрополију старао се о уређењу црквене управе, посебно митрополијске архиве, конзисторије, богословије. Увео је ред у Дабро-босанској митрополији и администрацији, уредио попис свештенства, парохија, манастира, школа, са којима је остварио преписку. Није се устезао 1883. да критикује римокатоличку пропаганду у Босни и Херцеговини. Признање за борбу са католичком пропагандом бискупа Штадлера, добио је од епископа Никодима Милаша и проте Јована Бороте. Заједно са Савом Косановићем заложио се за отварање дијецезе у Бања Луци. Предложен као кандидат за митрополита, Његова Величанства, патријарху цариградском. Добио је државну потврду 23.12.1885. а посвећен у Бечу, 2.2.1886. као митрополит синодални. Николајевић се

[1336] АСАНУК Ф А кутија 267, 1893/М.156;

[1337] Димитрије Руварац, *Животоопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског*, ст.109-114.

примио да води „отачаствену цркву“ пошто је дао заклетву у Бечу. Инсталисао је три епископа-митрополита, у Мостару Леонтија Радуловића и 1889. Серафима Перовића, у Тузли 1892. Николу Мандића. Допринео је да семинарија у Рељеву буде претворена 1892. у богословију. Најпространија дијацеза се протезала од Плевља до Бишћа, од Туме до Лијевна, коју је неуморним радом обишао. Осветио је нових 55 цркви, дао помоћ у градњи цркве у Врбасу 5.000 фор. у Блажују, новац црквама у Сарајеву ....

Николајевић је имао заслуге за покретање часописа *Дабро-Босанског источника,* 1.7.1887. Упркос тенденцијама власти да спута национално, он је у наслов унео *источник*, како би на симболичан указао на народну везу, народна обележја, духовну повезаност. Старао се о очувању традиције, тражио је од свештеника и учитеља, да као сарадници бележе обичаји и успомене на народни живот и традицију. Везану за опис села, гробља, постанак, садржај рукописних књига, писама, обичаја везаних за крсну славу, здравице, рођење, крштење, просидбу,венчање, сахрањивање, годишња доба, верске празнике...Подстицао је свештенике на оснивање певачких друштава, подучавање неписмених. Забрањивао продају икона без печата митрополије, како би се избегао католички утицај.[1338]

Љубав према књижевности је из школског доба, настала у Сремским Карловцима. Читао је немачке и латинске књиге, преводио је моралне и поучне приповетке. Преводи настали у ђачко доба су доцније штампани у *Српском магазину, Грлици,* коледарима *Матице далматинске* и другим издањима. По доласку у Дубровник научио је иаталијански, бавио се преводилачким радом, дописник је у листовима. Слао је уреднику Теодору Павловићу, чланке у Пешту. Лист је од 1835. носио име *Српски народни лист,* од 1838. ново име *Српске народне новине*. Познат је по извештају о борбама између Срба и Турака у Херцеговини, погибији Смаил-аге Ченгића од ускока Новице Церовића. Током боравка у Дубровнику обавио је значајан посао везан за српску културну баштину. Сарадник је од 1836. Вука Стефановића Караџића, у прикупљању пословица. Министарство у Бечу, тражило је из дубровачког архива старе ћирилске рукописе. Заповест је

[1338] Димитрије Руварац, *Животоопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског*, ст.109-114.

спроводио начелник дубровачког округа, барон Шалер, по молби властеле, добио из Беча дозволу да се сачине преписи. У писарници окружног поглаварства, под надзором умировљеног ц.кр. саветника, грофа, Филипа Кабоге, латинским словима вршио је преписку старих ћирилских списа из дубровачке архиве. Истовремено је схватајући национални значај, тајно преписао исте списе ћирилицом. Оргинали су однети 1830. у Беч. Рад Николајевића изашао је 1840. у Београду, под насловом *Српски споменици,, или старе рисовуље, дипломе, повеље и сношенија босански, српски, херцеговачки, далматински и дубровачки краљева, царева, банова, деспота,кнезова, војвода и властелина*. Књига је штампана на 336 ст. под именом аутора, попа Павла Карановића Твртковића, захваљујући трошку господара Јеврема Обреновића, познатом покровитељу српске књижевности. Љубав према старим српским споменицима, може се рећи неговао је током целог живота, и зато је могао сачинити прву српску збирку од прворазредног значаја. У *Српском магазину*, *Босанско-херцеговачком источнику*, описивао је старе књиге. Бавио се у Дубровнику животом и делом дубровачких писаца. У *Грлици* је 1839. објавио опис округа дубровачког. Опис осталих округа далматинских, бокакоторских, са посебним освртом на историјску грађу, православне цркве, оставио је у *Српском магазину* 1843-1850. Јанићије Памучина, назвао је то народно чувство, речима „ватрено родољубље“. Допуштао је штампање чланака Памучине у *Магазину*, 1851. и изазвао незадовољство римокатоличких свештеника. Заслужан је за настанак првог Шематизма епархије далматинске. Бележио је и савремене догађаје, промене у цркви. Бавио се писањем поучних приповедака у намери освешћења и просвећења. Издао је 1840. књигу намењену васпитању омладине, под насловом *Младић како треба да се изобрази,* а 1856. *Девојчица како треба да се изобрази.* Преводио је за *Српски магазин* текстове са руског, одушевљен делима писаца свога доба. Објавио је у *Летопису Матице српске*, Манзинијеве оде на смрт Наполеона, под насловом *Пети мај, Бадњи дан*, и *Кнежевићи са кратком историјом Лике и Крбаве.* Утицај на патриотско национално обликовање мнења имао је *Србски Далматински магазин*, преко кога се ширила мисао о националном интересу, који је превазилазио ситан рачун. Трговци су новцем уздизали не само лично богатство, већ подстицали стваралаштво и књигу. Уредник је *Српско-*

далматинског магазина 1842-1862. и још 1869. Уредио је 15 књига истог *Магазина.* Прихватио се уредништва од др Теодора Петрановића, који је уредио шест књига, уреднички посао оставио је Герасиму Петрановићу. Захваљујући овом часопису Срби су у Далмацији учили читати, мислити, осећати. Срби су до тада читали само *Часловац* и *Псалтир*, док су Доситеј, Рајић и Мушицки мало коме знани у „расејаном и погаженом народу“. Сарадници *Магазина* били су: Матија Бан из Србије, Иван Франо Јукић из Босне, Јоаникије Памучина из Херцеговине, Стефан Љубиша из Боке, Ђорђе Срдић из Црне Горе, приповедачи: Јован Сундечић, Вукола Поповић, Константин Јовановић, Димитрије Васиљевић, Симеон Кончајевић, Јаков Ардалић. Српкиње сараднице, биле су: Аделаида Квекић, Ана пл. Стратимировић. Сарадници из Хрватске су: Никола Беговић, Манојло Грбић, Јово Будисављевић; из Херцеговине: Никанор Дучић; из Далмације Герасим Петрановић, Исаија Олујић, Лазо Томановић...Међу њима су песници Петар Петровић Његуш, Петар Прерадовић, А.Казанчић, Станко Враз...Николајевић је са места уредника водио борбу за име српско, и језик. Није пристајао на илирство, на равнодушност по питању језика, зато је стао уз Вука и Даничића. Чланак *О стању римокатоличког верисповедања у Херцеговини*, објављен у *Магазину* 1851. изазвао је љутњу фратара и био је један од повода за уклањање Николајевића из Дубровника. Текст *Неке черте о Дубровнику*, објављене су 1850. у 23 броју *Шумадинке*, је опис дешавања у време револуције. Имао је из Дубровника преписку са митрополитима Стефаном Стратимировићем, Стефаном Станковићем, Јосифом Рајачићем, Петром II Петровићем, мостарским Григоријем, са владикама Пантелејмоном Живковићем, Јеротијем Мутибарићем, са многим српским, руским и словенским књижевницима, српским државницима и знатним људима свога доба. Мотив за писање расправа, налазио се у одбрани интереса мирског свештенства од доминације од стране калуђера. Иако у подмаклим годинама, уредио је 1881. и 1882. *Шематизам Дабро-босанске епархије*.[1339] Најважнији књижевни труд остварен у Босни и Херцеговини, постигао је састављањем Дабро-босанског шематизама и покретањем црквено-богословског листа, под именом: *Босанско-*

[1339] Димитрије Руварац, *Животопис Ђорђа Николајевића митрополита Дабро-босанског,* Земун 1898. ст. 58-91.

херцеговачки источник. Ова два дела сматрају се књижевном и духовном основом српске културе у Босни и Херцеговини. Подстицао је 1886. окружницом свештенство Босне и Херцеговине на записивање старина, предања, везаних за назив места, опис краја, обичаја....

Смрт митрополита Николајевића, *Летопис* је 1897. обележио у Матици српској читуљом, од проте Јована Вучковић.[1340] Одликован је 1850. златним крстом за заслуге од Франца Јосифа, јер је „одржао“ мир у Дубровнику, у време револуције. Од руског цара орденом Св. Ане, трећег реда. Руски цар Никола даровао је 1853. проту Ђорђа, за уређивање *Магазина,* брлијантским прстеном у вредности 500 рубаља. Уживао је респект код власти, углед код народа због заслуга на књижевном, просветном, добротворном, и црквеном пољу. Савременици су имали јасну слику улоге митрополита, који се у немирно доба нашао у средишту националних збивања. Члан је Матице српске у Новом Саду, Матице далматинске, Друштва српске словесности Српског ученог друштва. Српска национална мисао, подстицала је различите културне активности, усмеравала је у правцу мисије, како у Дубровнику, тако у Задру и Сарајеву. Национални, рад на културном уздизању, путем школе, часописа, књига, указује на предан рад делотворног појединца. Национално, културно и духовно организовање угроженог српства је императив, коме се се потпуно посветио

[1340] Живан Милисавац, *Историја Матице српске III*, Нови Сад 2000, ст.221.

Закључак

Политичке и културне везе српске Војводине и Босне и Херцеговине, од изузетног су значаја за национални развој. Упркос разорном деловању освајача, бројним ратовима, бунама, српски народ је настојао да се интегрише. Историја српског народа, иако драматична, пуна апсурда, одвијала се у контексту вишевековног повезивања. Српска традиција баштини, упркос различитим условима развоја, менталитета, друштвеног и политичког система, духовну блискост разбијеног народа. Иако је национално питање имало виталан значај, остали су запостављени поједини аспекти процеса интеграције. Недостатак свести научника о значају различитих димензија повезивања, допринела је да ова наша тема, остане делимично ван оквира историјске науке. Историјска струка, може се рећи, овим радом делимично отклања неправду, указује на природан процес повезивања, који је текао како са југа ка северу, тако и са севера ка југу. Наука је захваљујући стереотипу ускратила себи шансу да препозна значај теме, те је тек век касније, кадра да се суочи са комплексним изазовима историјских процеса повезивања. Национално питање код Срба, отворено је вековима, на простору Балкана и панонске низије. Тежња за јединством манифестовала се на различит начин, у разним периодима драматичне историје. Поред духовне везе, изграђивани су и остали аспекти повезивања, политички, културни, друштвени... Српски народ налазио се на сцени динамичних дешавања, обележеној сукобом монархија, истока и запада, религија, култура, цивилизација, што није покидало везе расутог српског народа. Идеали народног јединства манифестују се кроз бројне културне и политичке активности. Свест о заједничком језику, вери, култури, историјском наслеђу, традицији и фолклору, покретачи су народне енергије, делотворних појединаца, спремних да деле националне идеале у политици и култури. Упркос изазовима, застоју у друштвеном развоју, прекиду континуитета историјског процеса, наведени моменти, имали су далекосежне последице на токове српске историје. Дошла су до изражаја два менталитета, динарски и панонски, чија је сиенергија дала значајан допринос развоју народног бића. Без разумевања заједничке активности српских националних покрета и делотворних појединаца,

није могуће разумети покретачке снаге, српског напретка. Иако није остварена потпуна модернизација српског друштва, може се рећи да је прихватање стремљења модерне, допринело еманципацији које је подстакло препород српског друштва. Српско стваралаштво на пољу културе и политике, остварило је значајне домете и дало импулс 20. веку.

Рад је настао као последица намере аутора да проникне у политичке и културне везе Срба два поднебља у периоду сусретања деветнаестог и двадесетог века. Конципиран је у шест целина које се баве различитим аспектима друштвених прилика, процеса, појава. Истражује деловање националних, политичких, културних покрета, значајног покретача друштвених промена. Указује на делотворну улогу ангажованих појединаца, који су деловали захваљујући снази интелекта, креативним могућностима, који су понекад превазилазиле дате оквире. Аутор је у сталном настојању да кроз задату тему проникне у бројна питња на адекватан начин, истражио различите теме, мотиве, активности, покушао да одговори на бројне изазове. Дата су динамична дешавања, бројни актери из различитих сфера, супростављени интереси, конфликти, постали су саставни су део рада. Поред разних утицаја, сплета страних утицаја и идеја, развијала се и српска национална мисао. Упркос модернизацији друштва, постојао је још национални, верски, политички, економски јаз између три народа. Власт је подстицала разлике, уносила неспокојство путем репресивног полицијског деловања. Насупрот приликама у Босни и Херцеговини, живот у јужној Угарској одвијао се у мање драматичним околностима. Међутим, веома динамичним, уз велики национални напор очувања српске црквеношколске аутономије, и сталне борбе за демократизацију друштва доприносио је помањкању осећаја друштвене сигурности.

Рад поред предговора и увода, обрађује у првом поглављу, простор и становништво. Указује на геостратегијски значај Босне и Херцеговине, и јужне Угарске, империјални интерес, да буду предворје за почетак операција против Србије. Разматра значај и географске одлике простора, указује на сличности и повезаност становништва. Посебно је апострофиран духовни и етнички значај два подручја деловања. Аутор је настојао, да кроз различите аспекте укаже на

повезаност историје и географије. Улога процеса миграције, указује на стална струјања, која су у разним периодима мењала само узроке, поводе, облик, интезитет сеоба. Захваљујући динамици прожимања, различитих српских менталитета, радило се на откривању националног идентитета. Српски народ поред вере, повезивала је пољопривредна делатност, као историјско-географска основа идентитета. Суочена са изазовима крајем 19. века модерна је затекла конзервативан и заостао свет, који је живео ослоњен на традицију и фолклор. Географска и историјска анализа омогућава уочавање природних услова на историјски развој етничког и духовног простора. Заједничка историјска и географска позадина порекла народне уметности, заната, трговине, омогућила је развој српског друштва, иако политички подељеног.

Друго поглавље бави се темом, везаном за политичке идеје, схватања и тежње. Оквир за разматрање дат је кроз политичке и друштвене прилике, као контекст различитих дешавања и мишљења. Комплекс идеја, обликовао је идеологије, усклађене са интересима класа и интересних група. Савременици су били запљуснути низом различитих погледа, често супростављених, класно и национално омеђених. Антагонизми су последица различитих интереса, хтења и могућности. Свет је на раскршћу 19. и 20. века, изложен неусаглашеном систему идеја, друштвеним тензијама, као основном узроку бројних слабости, које ће га одвести у сукоб светских размера. Савременици су неговали осећај српског заједништва, без обзира на менталитет, разлике у гледишту на политичка, верска и културна питања. Покушаји напредних ствараоца, попут Османа Ђикића, Авде Карабеговића, да испред Срба исламске вере, и католичке, браће Војновић, Марка Цара, Иве Ђипика, Влаха Буковца, Стијепе Кобасице, да шире идеје о народном заједништву, српству три вере, нису ухватиле корена. Религије су доприносиле раздвајању, упркос спорадичном буђењу јужнословенске националне свести о заједничком националном пореклу. Зато је историчар Милорад Екмечић и писао о религији, као вододелници српског народа.

Непрестано кретање народа, променљивост прилика, обликоваће свест о националном интегритету, по цену спремности на херојство и жртву. Ратна несрећа, терала је на привремено повлачење, са једне на другу територију. Поучени

искуством, носили су духовно и културно наслеђе које су исказивало у новим условима живота. Иако под страном влашћу, током борбе за опстанак, генерације су баштиниле искуство на колективном памћењу, и тако утицале на даљи развој идеја о народном јединству. Заједнички језик, култура, православна вера, успомена на Светог Саву, Немањиће и Косово, обликоваће мисао народног јединства, и на почетку 20. века. Срби из Босне и Херцеговине и Јужне Угарске, расути на разним странам, вршили су међусобни утицај једни на друге, захваљујући посредним и непосредним контактима. Осећај повезаности присутан је како у време мира, тако и рата. Видљиве и невидљиве везе су упркос бројним сметњама имале континуитет, успевале су да повежу, идентификују и остваре заједничке националне интересе. Срби интелектуалци из Босне и Херцеговине, попут угледног др Ристе Јеремића, доживљавали су Војводину, као колевку српске културе и цивилизације. Јеремић је означио везу два српска простора речима да је простор Војводине био „чувар традиције“ средњовековне културе Срба, да су је пренели из „старог завичаја“, почетком 19.века вратили у матицу, Србију. Познато је да је у другој половини 19. века, српски пречански политички и културни утицај доспео у Босну и Херцеговину. Раширио се у широком луку на Неретву и Зету, на обале Јадрана. Утицаји и везе, одржавани су захваљујући деловању свештеника, учитеља, трговаца, чиновника, часописа, листова, књига, друштава, удружења, и српске цркве и школе. Посредством малобројне интелигенције, ширило се знање, примали утицаји са запада, који су подизали ниво културе.

Пример повезаности два простора, оцртава истоветност процеса, везаног за црквеношколску аутономију Српске православне цркве у Босни и Херцеговини 1896-1905. Паралелно је текла борба за очување тековина црквеношколске аутономије у јужној Угарској, чија су вековна права, стечена привилегијама још 1690. гажена да би 1912. аутономија Срба у Угарској, била суспендована. Национални покрет за аутономију заоштрио је питање националног интегритета и идентитета. Истовремено означава друштвену кризу, конфликт српског народа и власти, како у јужној Угарској, тако у Босни и Херцеговини. Идејно, политичко и културно јединство остваривано је у јужној Угарској, захваљујући популарности и утицају грађанских политичара, попут Светозара Милетића. Под утицајем сукоба

Милетића и Германа Анђелића, народњака и хијерархије, која је имала заштиту власти у Угарској, обликоваће се црквеношколски захтеви за аутономијом у јужној Угарској и Босни и Херцеговини. Упркос неслози Срба у Угарској, испољеној на пољу политике, повезивала их је тежња за очувањем црквеношколске аутономије. Борбу за народноцрквену аутономију, постављена на пиједестал народног идеала, ометали су различити погледи, сукоби интереса епископата, свештенства и народних представника. Упркос израженом различитом схватању ситуације, Срби из Карловачке митрополије били су узор за Србе у Босни и Херцеговини. Различити политички оквири, иако су директно ометали заједнички живот, нису могли спречити тежњу за српску интеграцију. Идеје свога доба, изнете су на омладинским и политичким скуповима Народне слободоумне странке, листа *Застава,* унео је преко Мостара, млади новосадски учитељ Ђорђе Бекић. Ангажовањем Емила Гавриле, идејно јединство конкретизоваће се кроз акцију народних вођа, подршку народа, преко меморандума, упућених у Пешту, Беч, Цариград. Живот у Босни и Херцеговини пратила је дубока политичка и економска криза, жестока римокатоличка пропаганда, међунационална конфликтна подељеност. Подстицаји верске, националне нетрпељивости долазили су из Беча, Пеште и Загреба. Истовремено Срби у јужној Угарској, губили су вишевековна остварена права у црквеношколској аутономији. Ускраћивани за политичка права, подвргнути мађаризацији, унутар српског националног корпуса дубоко политички подељени, без заједничке националне стратегије, дочекали су почетак 20. века.. Циљ широког српског народног покрета у Босни и Херцеговини, остварен је добијањем црквеношколске аутономије 1905. Следећи корак, настао као плод сазревања народног покрета, је политичко деловање преко партија и разних видова политичке борбе. Поред политичког преображаја, Србе је захватио културни препород, поред изградње образовног система, деловао је читав низ талентованих културних стваралаца. Промене су имале квалитетан интезитет, захваљујући снази даровитих појединаца, напредак се одвијао на размеђу 19. и 20. века, како у Угарској, тако и Босни и Херцеговини. Подстицај је дала акција омладине, како у јужној Угарској, тако још у већој мери у Босни и Херцеговини. Оно што је у

седмој деценији 19. века била Уједињена омладина српска, то је у другој деценији 20. века револуционарна омладина око Младе Босне и Васе Стајића.

Државно насиље указује на сукоб Аустроугарске са савременошћу, као један од мотива за усмеравање историјског тока у правцу буржоаске револуције**.** Омладина је на експанзију Монархије на балканском полуострву, колонизаторску политику, дала одговор кроз афирмацију националних интереса, развој националних идеја путем покрета. Постојала је свест да Аустроугарски „Пут на исток“ води преко југословенских земаља. Унутрашња криза у Монархији, допринеће компромису Немаца и Мађара, која је онемогућавала националну афирмацију других народа. Латентан сукоб интереса Аустроугарске државе и Југословена, оцењен је у релевантним студијама, као сукоб аутократије и демократије. Намера да се влада строго и војнички, постојала је након окупације, наставила се након проглашења анексије. Иако су стубови власти ослоњени на круну, војску, и прозелитизам католичке цркве, уперене против православља. Деликатно национално питање гурала је под тепих, за рат спремна Монархија. Упркос настојању политичке власти у Бечу, југословенско питање, добило је на тежини, у периоду између анексије и балканских ратова. Немоћ политике, произвела је мисао о превентивном рату Дунавске монархије, против Србије. Истовремено, долазило је у све већој мери, до изражаја, револуционарно расположење, подстакнуто војним успесима Србије у Првом балканском рату. Аустроугарска је победу Србије доживела као пораз, због „немоћи политике престижа пред словенском превлашћу на југоистоку“. Нерешено национално питање на Балкану прерасло је у драму широких размера. „Скадарска криза“ подстакла је власт у Босни и Херцеговини да маја 1913. прогласи изнимне мере, уперене против установа, организација Срба, делимично је суспендован устав, уведени војни судови. Мере државног насиља, подстакле су револуционарно врење омладине. Постојале су тезе, по којима су права народа, означено као утопија, и зато се радило на сузбијању веза југословенског и великосрпског покрета**.** Упркос репресивним мерама, велико незадовољство југословенских поданика, подривало је унутрашњу стабилност монархије након балканских ратова**.** Техничкотехнолошка револуција у развијеном свету, утицала је на стварање нових односа у свим

аспектима живота. Млад српски нараштај, преплављен идејама запада, обликоваће нов поглед у сфери политике, уметности, културе, науке. Иако подјармљен, сачувао је дух народног заједништва, захваљујући истрајавању да очува аутономију српске цркве и школе

Треће поглавље разматра кроз националне појаве, неке аспекте српског националног препорода. Бави се питањима националног сазревања, токовима националног процеса, који је крајем 19. и почетком 20 века попримио нови израз. Окончан је процес борбе за црквеношколску аутономију у Босни и Херцеговини 1905. и санкционисањем аутономије код Срба у јужној Угарској. Јављају се у редовима истакнутих националних вођа разлике у размишљању и деловању. Покрет за црквеношколску аутономију се испољио у разним видовима на размеђу векова. Деловао је са различитим интезитетом верских и политичких захтева, имао је несумњив утицај на националну интеграцију, стварање српског националног покрета и политичких странака.

Борба за црквеношколску аутономију обележила је национални рад Емила Гаврила, како у јужној Угарској, тако и Босни и Херцеговини. Гаврила је уживао подршку српских радикала, Јаше Томића, актуелне српске власти у Београду, грађанства око *Српске ријечи*, утицајног вође Глигорија Јефтановића у Сарајеву. Иако је око српског националног питања постојала сагласност, ипак се испољавају разлике у појединим моментима у ставовима, акцији, начину реализације. Иако је Гаврила уживао респект савременика, имао тајну подршку патријарха Георгија Бранковића. На јавној сцени јавио се критиком интригантни свештеник Димитрије Руварац, уредник *Српског Сиона*. Укидање српске народноцрквене аутономије у Карловачкој митрополији 1912. од стране власти, окончан је процес дугог трајања. Власт је читавим низом мера каналисала црквени живот верника, настојала да контролом над јерархијом обликује Српску православну цркву. Упркос унутрашњим трзавицама, политичким сукобима, народноцрквена аутономија је имала историјски значај у очувању вере, нације, језика. Изложена удару асимилације пружала је отпор мађаризацији, унији и католичкој пропаганди.

Четврто поглавље, заузима централнои место у раду, усредсређено је на питања организовања и деловања омладинског покрета. Аутор је овом питању дао

истакнуто место, са немером да из више углова укаже на комплексаност омладинског деловања. Суочен са мозаиком различитих идеја, деловања, намера, аутор је укрстио активности, приказао специфичне услове развоја српског омладинског покрета. Показало се да српска омладина у јужној Угарској, делује ослоњена на значајни наслеђе, везано за рад ђачких друштава и Уједињене омладине српске. Након укидања Омладине српске, омладински покрет у Српској Војводини, није имао више снаге, нити вође, способне да се носе са бројним изазовима. Омладина је у Војводини више стајала по страни, неспремна да се организује и делује. Јављају се појединци попут Васе Стајића и Вељка Петровића, спремни да стану на чело омладинског деловања. Успеси у раду, популарност омладинског покрета Светозара Милетића, били су подстицај ђацима у Босни и Херцеговини. Деловање браће Шантић, и Уроша Круља у Новом Саду, показало је спремност омладине да се искаже кроз заједнички истанчан интелектуални рад, везан за покретање омладинских гласила. Омладински рад кроз српски Соко, попримиће нову димензију организовања, која је кроз дозвољену форму, ширила идеје националног деловања и јединства. Српски Соко, под вођством омладине из Сремских Карловаца, широко се размахнуо, утицао на заједничко деловање са соколима у Босни и Херцеговини. Омладински рад имао је почетком 20.века, национални и патриотски смисао, који је превазилазио литерарну и гимнастичку активност. Укључени су у идејни рад поред ђака и студената, сеоска омладина, и интелектуалци. Велики утицај у обликовању омладине, имало је омладинско гласило *Зора*, које је излазило у Бечу. Омладински покрет у Босни и Херцеговини, иако је обликован под утицајем различитих идеја и утицаја, испољиће се као значајна друштвена група, спремна на радикалне друштвене промене. Захваљујући незадовољству српске школске омладине, настала је атмосфера бунта, и обликовала је време пред Први светски рат. Тешко је у време превирања, докучити везе и омладинске контакте, међутим, постојање међусобних утицаја, на пољу омладинског рада је неоспорна. Српска студентска колонија у Бечу, престижно омладинско гласило *Зора*, репрезентовала је заједничко становиште, давало је импулс омладинском раду и деловању, како у Војводини, тако и Босни и Херцеговини.

Упркос присутној друштвеној апатији, омладински занос литерарним радом, није јењавао током 19. века. Може се рећи, да је омладина након почетничког рада у ђачким и академским дружинама, деловала на свим подручјима јавног живота. Посебно приметно је деловање, кроз културу, политику, уметност. Омладина је играла важну улогу у отварању према збивањима у свету, и очувању националне традиције. Млади су упркос учености, школовању у Прагу, и другим центрима различито наступали. Посредством младих, уследила је критика политичког рада, страначких свађа, расцепканости, захтева се израда социјалног, и културног програма. Омладински покрет, чинио је напоре, да код Срба у јужној Угарској, утиче на темељно преиспитивање, увођење у праксу нових сазнања, обликовање нове политичке и културне климе. Постојао је наспрам српског народа, мали број студената школованих у духу новог времена, кадрих да се наметну и постану водећи слој друштва. Литерарни рад омладине, крајем 19. није сам по себи, могао дати одговоре на комплексна политичка питања.

Аутор је указао на низ деликатних појава у оквиру разуђеног омладинског рада. Руководио се истраживањем покрета, који је због низа комплексних појава, пролазио кроз развојне фазе, које нису јасно временски, нити идеолошки омеђене. Средиште омладинског рада, била је културна активност, политичка агитација, револуционарисање маса, стварање тајних организација, и терористичке акције. Окупација Босне и Херцеговине, подстакала је организовање тајних ђачких дружина, чији се национални рад огледао у литографисаним часописима, као што је *Српска свијест*. Путем националних тежњи, јасно се изражава антиаустријски став у сарајевској и мостарској гимназији. Подстицаје националној борби, дало је на почетку 20. века, културно-просветно друштво *Просвјета.* Упркос националном, политичком и верском притиску, одвијала се унутар српског друштва еманципација, спремна да се суочи са патријархалним друштвом, заосталим кметовима. Под утицајем студентске омладине, школоване у Прагу, наметнула се Масарикова филозофија, везана за „ситан рад“. Са друге стране развиће активност тајна ђачка друштва, са књижницом, попут *Матице* у Мостару. Групу око *Матице,* чинили су Богдан Жерајић, Драго Перовић, Перо Слијепчевић, Василј Поповић... Паралелно је настало и национално-политичко друштво *Слобода*, на чијем челу су

били Богдан Жерајић, Шпиро Солдо, Перо Слијепчевић, Љубо Мијатовић, Владимир Гаћиновић, и Димитрије Митриновић. Група младих људи, су поред интелектуалних капацитета, поседовали психолошку спремност да уоче друштвене промене и понуде решење. Поред утицаја из Чешке, омладина у Мостару, прихватала је пред анексију идеје хрватско српске коалиције. Развијају се политички идеали националног ослобођења и социјалне правде. Посебно је значајан настанак револуционарне омладинске струје, познате под називом *Млада Босна.* Чија је активност усмерена на рад српско-хрватске напредне омладине и ширење револуционарних идеја. Омладинско схватање програма, водило је поларизацији на две групе, напредњаке и радикале. Кључну улогу у изради напредњачког програма 1912. под називом „Народно уједињење“ имао је Митриновић. Клуб „Народно уједињење“ имао је југословенски карактер, радио је са циљем ослобођења и уједињења Јужних Словена. Професор Микић је овај програм оценио као највећим дометом грађанске демократске мисли, означена као радикална демократска доктрина. Гаврило Принцип се формирао као југословенски националиста, декларисао се као присталица југословенске мисли. Иако под утицајем идеја модерног света, инспирисан хајдучким и ускочким примером, задојен косовским епом, традицијом краја, обликовао је свој поглед на свет. Дошле су до изражаја врлине и мане, генерације стасале на бунту, жељне знања, вођене приципом правде и слободе, спремне да се ради идеала жртвује. Ради се о младим талентованим појединцима, који се упркос наглашеној индивидуалности организују у снажан покрет отпора страној власти. Монархија је уздрмана таласом национализма, који је имао за последицу атентате, као одговор на тежњу власти да сузбије национални покрет и тежње. Пасивност политичких странака, опуртунизам социјалдемократије, у време ненародне власти, створио је политичку климу за атентате. Професор Микић наводи да је после Жерајићевог до Принциповог, извршено још шест атентата у Босни и Херцеговини, која је била земља атентата, у којој су револуционари били ђаци, док су у Србији официри. Политичке завере, са јасно израженим политичким циљевима, означени су као „стање духа“. Филозофија заснована на чину атентата, изазивала је недоумице и код самих организатора. Један од виновника драме Данило Илић, колебао се у часовима кобне одлуке

убиства престолонаследника. Колебао се Конгрес југословенске националне омладине у Бечу, одржан приликом прославе јубилеја, пет деценија рада академског друштва *Зор*а, уочи Видовдана 1914. Колебања је било међу српском омладином у јужној Угарској. Пасивност у деловању, пољуљана је међу школском омладином захваљујући Васи Стајићу, политичким идејама *Новог Србина*. Осећао се и далекосежан утицај идеолога Младе Босне. Атентат је имао последице на егзистенцију како ратоборних омладинаца, тако и српског народа. Иако јединствен, чинио је само карику у низу дешавања, који су свет довели на ивицу драматичног политичког дешавања. За српски народ са обе стране Дрине, рат ће постати ново трагично искуство, означио је почетак краја читавог низа отворених питања везаних за опстанак Аустроугарске. Опсежна истрага, упркос затварању 150 лица, није остварила очекивани резултат. Суд је извео још 180 омладинаца у другом процесу, што је указивало на масован омладински покрет, обележен ђачким заверама и социјалном дубином. Државно насиље, терор, непоштовање устава, и закона од стране власти, били су мотив за борбу, у циљу разрешења нагомиланих антагонизама.

Пето поглавље, разматра бројне подстицаје националног интегрисања. Сфере интегрисања везују се за духовно, просветно, уметничко деловање. Национално прожимање, имало је вишеструк израз, путем различитих облика и нивоа повезивања, које се остварило неговањем заједничких вредности. Писана реч, преко популарних форми, и богослужбених књига, изражавала је истовентност мисли, осећања, које су делили Срби два подневља. Лични контакти, откривали су различите форме повезаности и упућености. Један од израза јединства у заосталом делу, конзервативног и патријархалног српства давале су до почетка 20.века гусле. Оне су кроз векове, у најтежим часовима будиле наду и подстицале оптимизам. Посебну националну и културну мисију, вршила је музика, подстицала је осећања, путем популарних кола, севдалинки, тамбурашких група, будила заједничке емоције. Музика је подизала патриотска осећања, па се захваљујући ширини распростирања нашла у служби интеграције. Посебно значајно место у интегрисању, имали су просветн радници, који су из егзистенцијалних разлога стизали у Босну и Херцеговину. Поред просветне делатности, ширили су знања,

вршили националну и културну мисију. Живот српског народа добио је захваљујући Привреднику, нову форму деловања у служби националног интегрисања. Различити аспекти борбе, са циљем интегрисања, дошли су у време Првог светског рата у драматичну фазу. Значајну улогу имао је покрет српских добровољаца, учесника одлучујућих борби за национално ослобођење. Чини се да ни једна појава није имала ту врсту драматичне потребе за заједништвом, као што је то била глад. Глад је у време рата подстакла кретање деце и породица, из Босне и Херцеговине у јужну Угарску. Што је указивало на дробро познавање прилика и могућности простора житородне равнице, спремности српског народа да их прехрани у Српској Војводини, и наговести доба државног јединства.

Шесто поглавље, указује на време културног препорода, израженог кроз велике промене, које су допринеле подизању културног нивоа. Појава великог броја листова и часописа, подстакла је формирање јавног мнења, спремног да прихвати напоре у области културног стваралаштва. Суочавање традиционалног и модерног, културног наслеђа и креативног интелекта, одвијала се на пољу стваралаштва. Појава низа књижевних дела, великог броја запажених ствараоца, указује на изузетно плодан период стваралаштва. Иако је модерна, запљуснула српски културни простор, постојали су ствараоци, склони традицији, што је одраз конзервативних схватања. Ангажован приступ савременим темама, присутан је преко усталасалог нараштаја, литератури наклоњеног дела Младе Босне. Иако је изостала научна сагласност, из садашњих позиција, уочавамо два гледишта, чије су разлике, доприносиле покретању друштвеног развоја. Сучељавање је на почетку 20. века доприносило обликовању мисаоног света, који је упркос подели тежио напредку. Прожимање Просвјете и Матице српске, указује на каналисање циљева у области просвећивања. Идеје челника Матице српске и Просвјете, имале су заједничку концепцију деловања. Челници Матице, попут Тихомира Остојића, и Просвјете, попут Владимира Ћоровића, делили су исте идеје, планове и заједнички деловали на реализацији. Почетком 20. века Нови Сад је захваљујући респектабилним српским установама, српској гимназији, богословији, учитељској школи, Матици, духовном центру у Сремским Карловцима, имао изузетан значај. Међутим, нова жаришта културе, просвете, везују се за Сарајево и Мостар. Српска

културна мисија вршила се из више међусобно повезаних културних центара. Поетско поднебље на тлу Војводине, током 18. и 19. века, неговало је песме националног карактера, упућене српском народу. Показало се да је почетком 20. века стасао српски књижевни нараштај изван Војводине, способан да поведе у правцу културног препорода. Посебно се истицао књижевни круг у Мостару и Сарајеву, способан да искаже интезивна осећања и мишљење свога доба и поднебља.

Снажан развој књижевног ствралаштва допринео је обликовању националног духа. Упркос развоју модерне, стваралаштво се ослањало на историјске и националне теме. Националне вредности уткане су како у прошло тако и савремено доба. Национално окупљање одвијало се у богато заснованом књижевном и уметничком стваралаштву, прожето романтизмом и реализмом. Родољубива осећања, лишена романтичарског патоса, добила су нови израз, захваљујући високо подигнутим естетским критеријумима. Друштвени преображај одвијао се под делотворним књижевним утицајем националне уметности, која се није одрицала ни интернационалног утицаја. Нови успон остварен је како на књижевном, тако и ликовном и музичком деловању. Остварен је значајан помак друштвеног развоја, који је омогућио успон српске културе. Преко књижевних остварења дошла су до изражаја национална осећања, струјала су паралелно са светом европејства. Историјски тренутак, упркос песимизму, наметнуо је пред Први светски рат обнову родољубиве литературе. Подстицаје развоја националне свести давала су нова књижевна дела родољубивих песника Алексе Шантића и Вељка Петровића.

Аутор је указао на културну мисију Ђорђа Николајевића, свештеника из Срема. Спремног да на границама српства, води борбу за очување српског националног духа, културе и просвете. Деловао је у време прелома, на раскрсници путева, сусретања и сукоба различитих вера и интереса. Вршио је културну мисију на територији Дубровника, Задра и Сарајева. Показао је изузетан таленат у очувању како средњовековних списа, повеља српских владара, тако и народне традиције. Имао је таленат како за писање различитих форми текстова, тако и тема. Посао уредника часописа, *Српско-далматинског магазина*, у периоду 1842-1861.и 1869.

указује на значајну активност. Прво свештеник и учитељ у Дубровнику, па професор богословије у Задру, затим митрополит у Сарајеву. Показао је смисао за организацију како Дабро-босанске митрополије, тако и издавање богослужбених српских православних књига. Упркос подмаклим годинама, латио се изузетно деликатног издавачког рада, који је задирао у функционисање српске православне цркве, како би отклонио сумњу аустроугарске власти на руски утицај.

Тема нашег рада, односила се на два дела српског народа, који се развијао и обликовао у специфичним условима. Упркос постојању објективних разлика, постојали су заједнички национални, духовни, културни и политички мотиви деловања. Појединци су давали импулс повезивању, историјске околности условиле су потребу интегрисања. Јединство на културном плану остваривано је спонтано, захваљујући потребама креативних појединаца, да ствере дело вредно заједничког поштовања. Постојале су две супростављене тежње, једна је културу темељила на националном идентитету а друга на модерној, заснованој на глобалистичком ставу, личним конструктима. Паралелно са очувањем традиција, путем фолклора, развијала се нова друштвена елита. Доба модерне, донело је преко школовања студената нов поглед на живот. Јавио се нови моменат, у коме је до изражаја дошла спремност да се искаже снага интелекта, естетског и моралног погледа. Јављају се талентовани песници, приповедачи, публицисте, научници, уметници. Отвара се ново поглавље у српској култури и историји. Аутор је дошао до бројних сазнања, везаних за комплексну историју српског народа. Историјска нужност, укључила је српско друштво, у активности, везане за еманципацију, и уједињење Превирања у свету културе, трагање за идентитетом, борба традиционалног и модерног указује на дух времена. Простор дешавања може се дефинисати, као културни круг, из кога издвајамо појас српске Војводине и Босне и Херцеговине.

Рад је конципиран у складу са разумевањем токова разуђене упоредне историје, расутог српског народа. Притиснути од моћне власти, Срби су преко националног покрета, узајамних веза, сплета традиције и модернизације друштва, путем културног препорода, настојали да се што чвршће повежу. Српски географски, етнички, духовни и културни простор, захваљујући делотворном

напору појединаца, друштава, остварио је значајан помак. Суочавање старог и новог, конзервативног и модерног, колективног и индивидуалног, радикалног и либералног, унапредило је друштвени, политички и културни живот. Историјски контекст, ослоњен на православно културно наслеђе, разапет између притиска ислама и католичанства, баштинио је национални израз, кадар да одговори на изазов модерног доба. Током друге половине 19. века из Српске Војводине, Босну и Херцеговину преплавили су учитељи, који су вршили еманципацију, обављали историјску мисију просвећивања. „Уморној Војводини“ узвратили су песници и књижевници, Шантић, Дучић, Светозар и Владимир Ћоровић, Петар Кочић, зрачили су снагом, која је запљуснула „уморну и стару Војводину“. Поред мисије српских учитеља, који су долазили из српске Војводине у Босну и Херцеговину, далекосежан значај имала је српска омладина, којој је рад на српској просвети, служио као параван за остварење националних идеја ослобођења и уједињења. Насупрот храбром деловању даровитих босанскохерцеговачких писаца, из српског националног корпуса Јужне Угарске, издвајала се група интелектуалаца, који су деловали под окриљем Матице српске. Поникли из професорских редова, склони поданичкој дисциплини, нису дали печат свом добу. Српски писци из Босне и Херцеговине уживали су несумњив углед и вршили велики утицај на јавно мнење српске Војводине.

Аутор указује на националне покрете, појаве дугог трајања, болне противречности, које су прерасле услед бројних антагонизама у процес ослобођења и интегрисања. Исказани у току Првог светског рата, као добровољачки покрет, након трагичног искуства: глади, погрома, развила се тежња српског народа за интегрисањем. Српско друштво, иако политички расцепљено, нашло се пред новим изазовом. Питања везана за еманципацију и модернизацију, подстакла су нове идеје српског уједињења, развоја државе. Поред унутрашњих антагонизама, присутни су страни утицаји, који су обликовали русофиле и западњаке, традиционалисте и либерале. Концепти етничке или грађанске, унитарне или децентрализоване државе, јављају се као дилеме, које су доприносиле повећању броја нерешених питања. Обликују се нови погледи, јавља се хетерогена елита, неусаглашена, поларизована улазила је у 20. Век.

Извори и литература

Извори (необјављени) - најважније:

- Архив Војводине, Нови Сад
- Архив Босне и Херцеговине, Сарајево.
- Архив Републике Српске, Бања Лука.
- Архив САНУ, Београд.
- Архив Србије, Београд.
- Архив Југославије, Београд.
- Архив и библитека Српске патријаршије, Београд.
- Рукописно одељење Народне и универзитетске библиотеке Србије, Београд.
- Архив и библиотека Матице Српске, Нови Сад.
- Историјски архив града Новог Сада
- Архив САНУ, Сремски Карловци.
- Историјски архив града Зрењанина.
- Гимназиски архиви у Сремским Карловцима и Новом Саду.
- Архив и библиотека Учитељске школе у Сомбору.

Извори (објављени) – најважније:

- Бесаровић Ристо, *Култура и уметност у Босни и Херцеговини под Аустроугарском управом,* Сарајево 1968.
- Bogićević Vojislav, *Sarajevski atentat*, Izvorne stenografske bilješke sa Glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova, održane u Sarajevu 1914, Sarajevo 1954.
- Bogićević Vojislav, *Mlada Bosna,* Pisma i prilozi, Sarajevo 1954.
- Bogićević Vojislav, *Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i 1878-1905*, Sarajevo 1956.
- Вишњић Чедомир, *Србобран 1901-1904*. Београд 2013.
- Gavranović Berislav *Bosna i Hercegovina u dobra austrougarske okupacije 1878*, ANU BiH, Građa, knj. XVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 14, Sarajevo 1973.

- *Glavni razultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini 1895*, Sarajevo 1896.
- *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 1915, 1916.
- Гавриловић Владан, Микавица Дејан,Васин Горан, *Знаменита документа за историје српског народа 1538-1918. Нови Сад 2007.*
- *Изабрани списи Васе Пелагића*, књ. I, Сарајево 1952.
- *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, Загреб 1906.
- Иванишовић Петар, *Доживљаји и успомене*, предговор Василије Крестић, Београд, Нови Сад 2001.
- Isović Kasim, *Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine*, Sarajevo 1963-1966.
- Капиџић Хамдија, *Застава о Босни и Херцеговини*, књ. I -IV, Сарајево 1953-1956.
- Kapidžić Hamdija, *Austrougarske centralne vlasti i omladinski pokret u Bosni i Hercegovini, neposredno poslije Sarajevskog atentata*, Glasnik arhiva i Društava arhivskih radnika u Bosni i Hercegovini, knj.4-5, Sarajevo 1965. st.397-461.
- Kapidžić Hamdija, *Agrarni odnosi u BiH(1878-1918),*, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1969.
- Kapidžić Hamdija, *Naučne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave*, Sarajevo 1973.
- Кириловић Димитрије, *Српски народни сабори,*I. 1861-1875. Нови Сад 1938.
- Кириловић Димитрије, *Српски народни сабори*,II, 1875-1894. Нови Сад 1938.
- Ковачевић М.Душко, Кузмичева Људмила, *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела руске империје о Србији и Босни и Херцеговини(1876-1903)*, Нови Сад 1996.
- Косовац Мата, *Српска православна митрополија карловачка по попису из 1905*, Сремски Карловци 1910.
- Крестић Василије, Љушић Радош, *Програми и статути српских политичких странака до 1918*. Београд 1991.
- Крестић Василије, *Грађа о Србима у Хрватској и Славонији*, 1-2, Београд

1995.

- Крестић Василије, *Аустроугарска грађа о Уједињеној омладини српској*, Нови Сад 2015.
- Kruševac Todor, *Petar Kočić – dokumentarna građa*, Sarajevo 1967.
- Kruševac Todor, Ogledi i pisma Vlladimira Gaćinovića, Sarajevo 1956.
- Кузмичева В. Људмила, Ковачевић М. Душко, *Годишњи извештаји министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини,* Нови Сад 1996.
- Љушић Радош, Крестић Василије, *Програми и статути српских политичких странака до 1918.године,* Београд 1991.
- Madžar Božo, *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1908.godine*, Sarajevo 1982.
- Madžar Božo, *Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1909.godine*, Sarajevo 1984.
- Маринковић Дионисије, *Моји доживљаји* (приредио Војислав Богићевић), АНУ БиХ, Грађа књ. XIV, Одјељење историјско-филолошких наука, књ. 10, Сарајево 1966, 113-146.
- Микавица Дејан, Гавриловић Владан, Васин Горан, *Знаменита документа за историју Срба 1538-1918.* Нови Сад 2007.
- *Меморандум Босанско-Херцеговачки упућен Међународној конференцији мира у Хагу*, Београд 1907.
- Mitrović Pavle – Kreševljaković Hamdija, *Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870),* ND NRBiH, Građa, knj. V, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 3, Sarajevo 1958.
- Милетић Светозар, *Сабрани списи,* I,II,III, Београд 1999-2002.
- Ненин Миливој, *Епистоларна биографија Светислава Стефановића*, Нови Сад 1995.
- Омчикус Александар, *Босна и Хецеговина у 1910*. Нови Сад 1910.
- *Светозар Милетић и Народна странка, грађа*, 1860-1885, књига 3, 1985.
- *Оптужница државног одвјетништва у Бања Луци против Васиља Грђића и другова*, Бања Лука, 19. августа 1915.
- Pavićević Branko, *Rusija i aneksiona kriza 1908-1909,* Podgorica 1984.

- Петровић Никола, *Светозар Милетић и Народна странка*, Грађа 1860-1885, књ.3, Нови Сад 1985.
- *Преставка свештенства Бањалучко-бихаћке епархије упућена Епархијском Просвјетном Савјету у Бањој Луци од 12. јануара 1911,* у: Споменица о питању оснивања бихаћке епархије, Бања Лука 1914.
- Полит Десанчић, Михаило*, Све досадање беседе,* 1-4. Нови Сад 1899.
- Полит Десанчић, Михаило, *Како сам свој век провео*, Београд 1925.
- *Римска пропаганда у Босни и Херцегвони од времена аустроугарске окупације,* у: Босанско-Херцеговачки Зборник, књ. VII, Нови Сад (непозната година).
- *Русија и Босанско-херцеговачки устанак 1875-1878,* св. I─III, ЦАНУ, Одјељење друштвених наука, Историјски извори, књ. 3, посебне збирке књ. 3, Титоград 1985, 1986, 1988 (приредио Бранко Павићевић).
- Раденић Андрија, *Аустро Угарска и Србија 1903-1918,* Документи из бечких архива књ.1-3, Београд 1973.1985.
- Skarić Vladislav, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine i jugoslovenskih naroda,* Sarajevo 1985.
- *Споменица о питању оснивања бихаћке епархије*, Бања Лука 1914.
- *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856-1878)*, Зборник САН, књ. I, Београд 1983.
- *Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda 1. maja 1885*, Sarajevo 1886.
- Томић Јаша*, Политички списи*, књ.1-7, Нови Сад 2007.
- Šljivo Galib, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača*, Zbornik radova, Tešanj-Sarajevo 2008.
- *Уредба црквено-просвјетне управе српских православних епархија у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1905.
- Haumptmann Ferdo, *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-merifsku autonomiju*, Sarajevo 1967.
- *Записници седница Министарског савета Србије 1862-1898,* (приредио

Никола П. Шкеровић), Београд 1952.

Черовић Божа, *Босански омладинци и Сарајевски атентат*, Београд 1928.

Штампа - најважније:

- *Босанска Вила*, Сарајево.
- *Зора,* Мостар.
- *Босанско-херцеговачки источник*, Сарајево.
- *Браник,* Нови Сад
- *Бранково коло,*Сремски Карловци
- *Застава*, Нови Сад.
- *Летопис Матице српске*
- *Народ*, Мостар.
- *Отаџбина*, Бања Лука.
- *Србобран*, Загреб.
- *Српска ријеч*, Сарајево.
- *Школски вјесник*, Сарајево.

Мемоари и путописи - најважније:

- Аршинов Павле, *Живот и дело*, Београд 1937.
- Бар Андре, *Босна и Херцеговина — аустријска управа од 1878. до 1903. године*, Београд 1906.
- Бекић Ст. Ђорђе, *Борба српско-православног Општества у Мостару, против аустро-босанске управе 1880-1882. године*, Сарајево 1936.
- Бенин Стеван, *Дјела Авда Карабеговића Хасанбегова*, Сомбор 1903.
- Бијелић Стојан, *Казивања паметара о прошлости Бање Луке и Крајине* (приредио Ђорђе Микић), Бања Лука 1996.
- Varadi Tibor, *Spisi i ljudi*, Novi Sad 2015.
- Вујасиновић Славко, *Срби као птице* (приредио Симо Брдар), Бања Лука 1994.
- Грђић Васиљ, *Ријеч-двије о нашем спору*, Нови Сад 1906.
- Грђић Васиљ, *Споменица Васиља Грђића*, Сарајево 1935.

- Гиљфердинг Александар, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији,* Сарајево 1972.
- Димитријевић Милош, *Успомене из мог живота*, Нови Сад 1896.
- Ђорђевић П.Милан, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918.* Београд 1991.
- Ђорђевић Мита, *С пута кроз српски југ*, Нови Сад 1904.
- Evans Dž. Artur, *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875*, Sarajevo 1973.
- Илић Милан*, Опраштање са животом*, Бања Лука 2011.
- Јовановић М.Јован, *Дневник (1896-1920)*, Нови Сад 2015.
- Јокановић Алекса, *Први шематизам православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке за годину 1901,* Бања Лука 1903.
- Калуђерчић Стево, *Срби и Српкиње из Војводине, учизељи и учитељице у Босни и Херцеговини,* Нови Сад 1939.
- Карађорђевић Ђорђе, *Истина о мом животу*, Београд 1988.
- Кобасица Стијепо, *Српско-бугарски рат*, Сарајево 1913.
- Ковачевић Тома, *Опис Босне и Херцеговине*, Beograd 1879.
- Мандић Теодор, *Успомене из нашег црквено-народног живота*, друга свеска, Нови Сад 1899.
- Марјановић Вид, *Мемоари и љетописи*, Београд 1975.
- Meštrović Ivan, *Uspomene na političke ljude i događaje,* Zagreb 1969.
- Пајевић Арса, *Из Црне Горе и Херцеговине*, Нови Сад 2001.
- Парежанин Ратко, *Млада Босна и Први светски рат*, Минхен 1974.
- Полит Десанчић Михаило, *Путне успомене,* Нови Сад 1896.
- Полит Десанчић Михаило, *Успомене,* Нови Сад 2006.
- Поповић Матија, *Из тамнице — Успомене из Бањалучког велеиздајничког процеса 1914—1918. године*, Тузла 1926.
- Поповић Петракије, *Шематизам српско-православне митрополије и архидијецезе Херцеговачко-захумске*, Сарајево 1890.
- Поповић Ђ. Цветко, *Сарајевски Видовдан 1914*, Београд 1969.

- Протић Јован, *Моји савременици*, Сарајево.
- Савић Недељко, *Преко Босне и Херцеговине у Приморје*, Ваљево 1903.
- Станојевић Михајло, *Кроз Босну и Херцеговину*, Београд 1902.
- Стојановић Симо, *Записи протином руком* (приредио Миливој Родић), Београд 2006.
- Tošić Desimir, *O ljudima, Eseji, zapisi, sećanja*, Beograd 2001.
- Hadžiselimović Omer, *Na vratima istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Sarajevo 1989.
- Josip Horvat, *Pobuna omladine 1911-1914.* Zagreb
- Šamić Midhat, *Francuski putopisci u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1966.

Расправе и чланци – најважније:

- Аршинов Павле, *Шта ћемо и како ћемо*, Београд 1908.
- Берић Душан, *Народна интелигенција – свештеници и учитељи на велеиздајничким процесима у Босни и Херцеговини 1914-1918*, у: Зборник Матице српске за историју, бр. 35, 1987.
- Берић Душан, *Босна и Херцеговина од краја 18. века до 1914, у најновијој југословенској историографији*, Зборник Матице српске за историографију, број 37, Нови Сад 1988.
- Берић Душан, *Развој историографских проучавања аусроугарског периода историје Херцеговине*, СКПД Просвјета, Билећа, 2006.
- Берић Душан*, Срби у Мостару и његовој околини*, Београд 2001.
- Богићевић Војислав, *Стање Српске православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878. до почетка борбе за верско-просветну аутономију 1896. године*, у: Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878-1958) педесетогодишњице анексије (1908-1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918-1958), Београд 1959.
- Божић Софија, *Историја и географија*, Београд 2014.
- Brajković Bogomir, *Vatikanska politika u prošlosti prema Bosni i Hercegovini,* u:

Pregled, Sarajevo, br. 10, oktobar 1955.

- Веселиновић Рајко, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини,* Српска православна црква 1219-1969, у: Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд 1969.
- Влашкалин Александар, *Др Јован Пачу и његов круг*, Београд 1996.
- Војводић Васо, *Школовање националних радника за рад ван Србије 1873-1877*, Историјски Гласник, бр. 1, Београд 1963.
- Војводић Васо, *Рад Србије на политичкој пропаганди у БиХ 1868-1873,* Историјски Гласник, 1-4, Београд 1960.
- Вранешевић Бранислав, *Историја Војводине 1849-1914. у радовима југословенске историје објављених 1965-1975,* Годишњак филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад 1975.
- Вујошевић Радован, *Сукоби либерала и клерикалаца у српским народно-црквеним саборима у карловачкој митрополији*, Нови Сад 2004.
- Vulin Miodrag, *Istraživačko djelo Milana Karanovića*, u: Putevi, Banja Luka, br. 3, 1966.
- Вулин М. Миодраг, *Прва српско-православна Богословија у Босни (1866-1875)*, у: Наша школа, бр. 5-6, Сарајево 1991.
- Гаврило Емил, *Устав црквене и школске самоуправе,* Земун 1899.
- Гершић Глигорије, *Међународно-правни биланс у последњој балканској кризи,* Београд 1909.
- Грђић Василј, *Ријеч двије о нашем спору*, Нови Сад 1906.
- Gross Mirjana, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914,* Historijski zbornik, Poseban otisak, Zagreb 1966-1967.
- Дедијер Јевто, *Херцеговина,* Подгорица 2001.
- Дучић Јован, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање,* Београд 2014.
- Ђорђевић Р.Мирослав, *Српска нација у грађанском друштву*, Београд 1979.
- Екмечић Милорад, *Жалосна баштина из године 1914*, у: Велеиздајнички процес у Бањалуци, Бања Лука 1987.
- Екмечић Милорад, *Национални покрет у Босни и Херцеговини*, у: Историја

српског народа VI-1, Београд 2000.

- Екмечић Милорад, *Почетак устанка у Босни 1875 године,* у: Годишњак историјског друштва БиХ, год. VI, Сарајево 1954.
- Жутић Никола, *Римокатоличење Срба и продор хрватства у Босну и Херцеговину 1878-1914*, у: Гласник удружења архивских радника Републике Српске, год. II, бр. 2, Бања Лука 2010.
- Zaplata Rudolf, *Trapisti kod Banja Luke*, u: Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, Beograd 1933-34.
- Илић Алекса, *О римској пропаганди у Босни и Херцеговини*, у: Рим не мирује, Шабац 2003.
- Јаси Оскар, *Народоносно питање и будућност Угарске*, Нови Сад 1912.
- Јаси Оскар, *Узроци и последице кризе у Угарској*, Велика Кикинда 1912.
- Јелкић Душан, *Четрдесет година књижевног рада Јелице Беловић Беранацковске,* Сарајево 1925.
- Јефрем, епископ бањалучки, *Епархијски архијереји Бањалучке епархије,* у: Српска православна епархија бањалучка 1900-2000 - Шематизам, Бања Лука 2000.
- *Споменица о педесетгодишњици рада Стева Калуђерчића*, Сарајево 1933.
- Казимировић Васа*, Црна рука,* Нови Сад 2013.
- Калуђерчић Стево , *Срби и Српкиње из Војводине учитељи и учитељице у босни и Херцеговини,* Гласник историјског друштва у новом Саду, Нови Сад 1939.
- Карановић Милан, *О типовима кућа у Босни*, Гласник земаљског музеја у Босни и херцеговини, 1927. број 39, Сарајево 1927.
- Косић Мирко, *Пангерманизам*, Велика Кикинда 1912.
- Косић Мирко, *Модерна Германија*, Велика Кикинда 1912.
- Костић М. Лазо, *Вјерски односи у Босни и Херцеговини*, Минхен 1965.
- Краљачић Томислав, *Вјерска политика Калајевог режима,* у: Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, бр. 34, Сарајево 1983.
- Krawčević Ivan, Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu, Sarajevo

1964.

- Красојевић Ђорђе, Томић Јаша, *Рат у српској народној црквеној автономији*, Нови Сад 1914.
- Крејић Митар, *Административно-територијална подела јужне Угарске у XVIII веку*, Кикинда 2010.
- Кривокапић Гордана-Јовић, *Српска народна самостална странка 1903-1914.*Загреб 2000.
- Љубибратић Драго, *Владимир Гаћиновић,* Београд 1961.
- Marjanović Milan, *Hrvatski pokret*, Dubrovnik 1903.
- Marjanović Milan, *Narod koji nestaje*, Rijeka 1913.
- Матић Андрија, *Просветне прилике Срба у Угарској,* Нови Сад 1913.
- Madžar Božo, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu autonomiju,* u: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, Sarajevo 1987.
- Милисавац Живан, *Матица српска 1826-1964*, Нови Сад 1965.
- Милисавац Живан, *Историја Матице српске 1880-1918,* књ.3, Нови Сад 2000.
- Милисавац Живан, *Тихомир Остојић, реформатор Матице српске*, Нови Сад
- Милутиновић Коста*, Радивоје Врховац*, Нови Сад 1938.
- Микић Ђорђе, *Аустро-угарска окупација и православна црква у Крајини*, у: Српска православна епархија Бањалучка – Шематизам, Бања Лука 2000.
- Милаш Никодим, *Источно црквено питање*, Задар 1899.
- Микић Ђорђе, *Православна црква и свештенство у Крајини у покрету ослобођења од Турака*, у: Српска православна епархија Бањалучка – Шематизам, Бања Лука 2000.
- Милошевић Боривоје, *Католичка пропаганда у Босанској Крајини у аустроугарском раздобљу,* Гласник удружења архивских радника Републике Српске, година II, бр. 2, Бања Лука 2010.
- Милутиновић Коста, *Анексија Босне и Херцеговине*, Сарајево 1964.
- Милутиновић Коста, *Националноослободилачка стремљења Војвођана у*

југословенску државу 1918, Београд 1967.

- Милутиновић Коста, *О првим јужнословенским федералистима*, Сарајево 1990.
- *Мостар и Херцеговина*, Београд 1937.
- Никић Федор, *Мађари и ми,* Нови Сад 1928.
- Николић Добривој, *Срби у Банату*, Нови Сад 1941.
- Омчикус Александар*, Босна и Херцеговина*, Нови Сад 1910.
- Парежанин Ратко, *Млада Босна и Први светски рат*, Минхен 1974.
- Пејановић Ђорђе, *Културно-просвјена, хумана и социјална друштва у Босни и Херцеговини за време аустријске владавине*, Сарајево 1930.
- Павловић Никола, *Главни савез земљорадничких задруга 1895-1940,* Београд 1940.
- Перазић Станко, *Развој Српске православне цркве у Босни и Херцеговини 1850-1878.*: Проблеми историје Босне и Херцеговине 1850-1878, Сарајево 1987.
- *Педесет година српског пјевачког друштва Гусле у Мостару 1888-1938,* Мостар 1938.
- *Подаци за проучавање просвјетног рада*, Сарајево 1911.
- Попов Чедомир*, Два века модерне српске дипломатије,* Београд 2013.
- *Први светски рат-узроци и посљедице*, Бања Лука 2014.(Научни скуп)
- Пузовић Предраг, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини од Берлинског конгреса до анексије 1908*, у: Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине, Бања Лука 2009.
- Пузовић Предраг, *Сава (Косановић) митрополит Дабро-босански 1839-1903*, у: Сарајевска богословија 1882-2002, Србиње 2003.
- Пузовић Предраг, *Сава (Косановић) митрополит Дабро-босански 1839-1903*, у: Сарајевска богословија 1882-2002, Србиње 2003.
- Радојчић Никола, *Војводина Соколима*, Нови Сад 1919.
- Радојчић Никола, *Оживела Војводина*, нема годину
- Радуловић Ристо, *Расправе и чланци*, Београд 1940.

- Радуловић Ристо, *Изабрани радови*, Сарајево 1988.
- Слијепчевић Перо, *Споменица Владимира Гаћиновић*, Сарајево 1921.
- Скарић Владислав, Хаџић Нури Осман, Стојановић Никола, *Босна и Херцеговина под Аустроугарском управом,* Београд 1938.
- Скерлић Јован, *Историја нове српске књижевности*, Београд 1997.
- *Spomenica o proslavi desetogodiświci prosvjete*, Sarajevo 1912.
- *Споменица Стеве Петрановића, Нови Сад 1937-2000.*
- Стајић Васа, *Српски књижевници као вође*, Сарајево 1922.
- Стајић Васа, *Српска православна велика гимназија*, Нови Сад 1949.
- *Сто година српског књижевног гласника*, Београд 2003.
- Стојановић Никола, *Босна и Херцеговина*, Женева 1917.
- Стојановић Никола, *Босанска криза 1908-1914*, Сарајево 1958.
- Томић Јаша, *Политички списи,* Нови Сад 2007.
- Три века катловачке митрополије, Зборник радова, Нови Сад 2014.
- Ћоровић Владимир, *Покрети и дела,* Београд 1920.
- Ћоровић Владимир, *Босна и Херцеговина,* Београд 1925.
- Ћоровић Владимир, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, Београд 1939.
- Чубриловић Васо, *Револуционарни покрети у Босанској Крајини у XIX вијеку*, у: Гласник Југословенског професорског друштва, књ. XIV, св. 10-12, Београд 1934, 910.

Монографије – најважније:

- Artuković Mato, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, Zagreb 1991.
- Batakovic T. Dusan, *The Serbs in Bosnia and Herzegovina. History and Politics*, Paris 1996.
- Берић Душан, *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије 1848─1878*, Београд 2000.
- Берић Душан, *Хрватско прваштво и Срби*, књ. 1-2, Нови Сад 2006.
- Бешлин Бранко, *Европски утицаји на српски либерализам у 19. веку*, Нови Сад 2005.

- Богићевић Војислав, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1965.
- Богићевић Војислав, *Писменост у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1975.
- Васин Горан, *Патријарх Георгије Бранковић и његово доба 1890-1907.* Нови Сад 2014.
- Васин Горан, *Сабори раскола: српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861-1914.* Београд 2015.
- Василије, епископ жички *Улога Српске православне цркве у Бањалучком велеиздајничком процесу*, Београд 1970.
- Војводић Васо, *У огледалу историје*, Нови Сад 2008.
- Вулин М. Миодраг, *Кочић и српски Пијемонт*, Бања Лука 2000.
- Гавриловић Никола, *Карловачка богословија (1794-1920),* Сремски Карловци 1984.
- Гавриловић Славко, *О Србима у Хабзбуршкој монархији*, Београд 2010.
- Гашић Ранка, *„Нови курс“ Срба у Хрватској*, Загреб 2001.
- Gros Mirjana, *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije,* Beograd 1960.
- Грујић М. Радослав, *Православна српска црква*, Београд 1921.
- Давидовић Драган, *Саборна црква у Бањалуци*, Бањалука 1991.
- Давидовић Светислав, *Српска црква у Босни и Херцеговини од 960 до 1930. године*, Сарајево 1930.
- Dedijer Vladimir, *Sarajevo 1914,* knj.2, Beograd 1978
- Đere, Zoltan, *Mađarski i srpski nacionalni preporod,* Novi Sad 2010
- Ђуричковић Дејан, *Босанска вила*, Сарајево 1975.
- Ђуричковић Дејан*, Сведочанства времена*, Сарајево 2006.
- Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ.2, Београд 1989.
- Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492─1992*, Београд 2007.
- Екмечић Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914,* Београд 1990.
- Екмечић Милорад, *Устанак у Босни 1875─1878*, Сарајево 1960.
- Живанов Сава, *Европа пред Први светски рат*, Београд 2014.

- Ivić Aleksa, *Fragmenti iz istorije Bosanskog ustanka 1875. i 1876. godine*, Banja Luka 2006 (fototipsko izdanje).
- Имамовић Мустафа, *Правни положај и унутрашњи политички развитак Босне и Херцеговине од 1878. до 1914.* Сарајево 1976.
- *Историја српског народа*, књ.VI-1, Београд 1983.
- *Јовановић Владимир живот и дело*, Зборник радова са научног скупа, Београд 2011.
- Кириловић Димитрије, *Помађаривање народа у бившој Угарској*, Нови Сад 2006.
- Краљачић Томислав, *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882─1903)*, Сарајево 1987.
- Крестић Василије, *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*, Нови Сад 1980.
- Крестић Василије, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*. Београд 1995.
- Крестић Василије, *Јаша Томић, политички портрет 1856-1922*. Нови Сад 2006.
- Kruševac Todor, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX vijeku*, Sarajevo 1978.
- Кршић Јован, *О српској књижевности у Босни и Херцеговини*, Бања Лука 2012.
- Ковачек Божидар, *Јован Ђорђевић*, Нови Сад 1964.
- Ковачек Божидар, *Текекијанумске историје*, Нови Сад 1997.
- Костић Лаза, *О политици и уметности*,1-3, Нови Сад 1990.
- Lebl Arpad, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963.
- Лебл Арпад, *Грађанске партије у Војводини 1887-1918*. Нови Сад 1979.
- Lovrenčić Rene, *Geneza politike „Novog kursa“,* Zagreb 1972.
- Љушић Радош, *Српска државност 20. века*, Београд 2008.
- Максимовић Војислав, *Вук и сљедбеници*, Србиње 1997.
- Максимовић Војислав, *Митрополит Сава Косановић 1839─1903*, Добрун─Сарајево 2003.

- Маџар Божо, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско просвјетну аутономију*, Сарајево 1982.
- Маџар Божо, Папић Митар, *Политика и Српска православна црква у Босни и Херцеговини 1878─1945*, Бањалука 2005.
- Милисавац Живан, *Историја Матице српске 1880-1918*., књ.3, Нови Сад 2000.
- Милојковић-Ђурић Јелена, *Успони српске културе*, Сремски Карловци 2008.
- Милошевић Боривоје, *Православно свештенство у друштвеном развоју Босанске Крајине у другој половини 19. и почетком 20. века*, Бања Лука 2012.
- Милутиновић Коста, *Војводина и Далмација 1760-1914*, Нови Сад 1973.
- Микавица Дејан, *Српска Војводина у Хабзбуршкој монархији 1690-1920*, Нови Сад 2005.
- Микавица Дејан, *Михаило Полит Десанчић, вођа српских либерала у Аустроугарској*, Нови Сад 2007.
- Микавица Дејан, *Српско питање на Угарском сабору 1690-1918,* Нови Сад 2011.
- Mikić Đorđe, *Austrougarska ratna politika u BiH 1914─1918*, Banjaluka 2011.
- Микић Ђорђе, *Бања Лука на Крајини хвала,* Бања Лука 1995.
- Микић Ђорђе, *Бања Лука и Крајина за слободу и отаџбину*, Бања Лука 2002.
- Микић Ђорђе, *Сарајевски атентат као јужнословенска буржоаска револуција,* Бања Лука 2014.
- Папић Митар, *Школство у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске окупације (1878─1918),* Сарајево 1972.
- Папић Митар, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1978.
- Петковић Ср. Владимир, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.
- Петровић Душан, Н., *Патријарх Георгије Бранковић, Борба за црквеношколску аутономију*, Нови Сад 2008.

- Петровић Коста, *Историја карловачке гимназије*, Нови Сад 1951.
- Пијановић Петар, *Српска култура 1900-1950* Београд 2014.,
- Поповић Душан, *Срби у Војводини*, књига 3, Нови Сад 1990.
- Поповић Михаило, *Историјска улога Српске православне цркве у чувању народности и стварању државе,* Београд 1933.
- Ракић Лазар, *Јаша Томић,* Нови Сад 1986.
- Ракић Лазар, *Радикална странка у* Војводини *до почетка 20. века*, Нови Сад 1975.
- Renouvin Pierre, *Evropska kriza i Prvi svijerski* rat, Zagreb 1965.
- Redžić Enver, *Historijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2005.
- Скарић Владислав, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације,* Сарајево 1937.
- Скерлић Јован, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1925.
- Слијепчевић Ђоко, *Историја српске православне цркве 1─3*, Минхен─Келн 1962─1986 (Београд 1991).
- Слијепчевић Ђоко, *Михаило, архиепископ београдски и митрополит Србије*, Минхен 1980.
- Слијепчевић Перо, *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929.
- Taylor,Allan Jhon Percivala, *Habsburška monarhija 1809-1918*. Zagreb 1990.
- Томандл Миховил, *Српско позориште у Војводини 1868-1919*, Панчево 2005.
- Томић П. М, *Православље у Босни и Херцеговини*, Београд 1898.
- Трајковић Борјанка, *Никола Т.Кашиковић, Живот и дело*,Београд 2006.
- Ђоровић Владимир, *Босна и Херцеговина,* Бања Лука ─ Београд 1999.
- Ђоровић Владимир, *Црна књига. Патње Срба за време светског рата 1914─1919*, Сарајево─Београд 1920.
- Чубриловић Васо, *Историја српске плитичке мисли у Србији 19. века*, Београд 1958.

- Шево Љиљана, *Православне цркве и манастири у Босни и Херцеговини до 1878. године*, Бања Лука 2002.
- Šidak,J.,Šepić,. I., *Povjest hrvatskog naroda 1860-1914*. Zagreb 1968.

Биографија

Мара (Раде) Шовљаков, рођена 4.11.1956. у Цазину. Основну и средњу пољопривредну школу завршила је у Футогу. Студије историје уписала је 1975. Године на Одсеку за историју на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду, где је дипломирала 1981. Постдипломске студије је уписала на истом факултету 2005. године и окончала 2010. Тада је одбранила магистарски рад: *Колонизација Срба из Босне и Херцеговине у јужну Бачку после Првог и Другпг светског рата (упоредна анализа).* Активно говори руски, служи се италијанским језиком. Била је запослена као наставник у Основној школи Јован Грчић Миленко у Беочину, у периоду 1981-1989. затим је прешла и ради у Основној школи „Десанка Максимовић“ у Футогу. Осим рада у настави бави се научни-истраживачким радом. Објавила је више научних и стручних радова публикованих у различитим часописима и зборницима. Објавила је две стручне монографије. Узела је учешће у научно-истраживачком пројекту: Српски биографски речник, Матица српска. Написала је 20 биографских одредница. Узела је учешће на више међународних научних скупова: Међународни научни скуп „Арадска тврђава, логор за српске интернирце у Првом светском рату 1914“ у Араду 2014. Затим, 2015. године на Другој међународној конференцији, у организацији Архива Војводине у Новом Саду, са темом: „Учешће добровољаца и улога цивилног становништва у Првом светском рату“. Публиковани радови:

Научне монографије:

1. *Варош Футог*, Нови Сад 2004.
2. *Библиотеке и читаонице* у Футогу, Нови Сад 2014.

Научни радови:

1. *Неки аспекти колонизације Срба из Босне и Херцеговине у Јужну Бачку 1918-1950. Упоредна анализа,* Годишњак историјског архива града Новог Сада, број 3, Нови Сад 2009. ст. 137-164.

2. *Галерија ликова Хрватске православне цркве,* Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2010. ст. 65-85.

3. *Два документа анкетне комисије о злочину Немаца у Другом светском рату на тлу Војводине.* Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2011. ст. 152-180.

4. *Професор др Бошко Петровић, јунак свога доба,* Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2012. ст. 145-156..

5. *Епископ Мирон Николић и интернирани српски православни свештеници из Срема у манастиру Гомирје 1915-1917.* Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2013. ст. 141-160.

6. *Деценија страдања Валеријана Прибићевића: велеиздајника, грешника и интернирца(1908-1918),* Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2014. ст. 73-94.

7. Увид Аустроугарске власти у богослужбене књиге Српске православне цркве-Карловачке митрополије од 1915. до 1918, Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2014. ст. 186-208.

8. *Визитација српског војног свештеника аустроугарске војске Германа Бошковића 1917. у војним логорима и болницама царевине,* Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2014. ст. 143-155

9. *Аустроугарски ратни зајмови-удар на фондове Карловачке митрополије у време Првог светског рата,* Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2015.. ст. 165-171.

10. *Удар Аустроугарске на фрушкогорске манастире, монахе и свештенике током 1914-1916.* Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2015. ст. 193-205.

11. *Национални рад и страдање Срба учитеља из Угарске запослених у Босни и Херцеговини за време Првог светског рата,* Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2016. ст. 57-81.

12. *Писма интернираних Срба свештеника и учитеља из Арада-Великом управном ипросвјетном савету у Сарајеву и Карловачкој митрополији 1914-1916,* Радови

међународног научног скупа, Арадска тврђава-логор за српске интернирце у Првом светском рату, Арад 2014. ст.105-130.

13. *Браћа Шантићи у Новом Саду,* Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, број 6, Бањалука 2014. Ст. 171-180.

Стручни радови

1. *Војводина и Источно питање,* Годишњак друштва историчара Војводине, Нови Сад 1978. ст. 147-161.

2. *Аграрно питање у Војводини са освртом на став СРПЈ 1919,* Зборник Југословенских земаља у време стварња КПЈ, Загреб 1980. ст. 23-33.

Новија методичка литература и приручници за наставу историје, Настава повјести, Загреб 1985. ст. 71-87.

3. *Футог,* Енциклопедија Новог Сада, књ.30, Нови Сад 2009, ст. 54-59.

Гојко Маловић, Сеоба у Матицу-Оптирање Срба из Мађарске 1920-1931, Зборник Матице српске за историју, број 84, Нови Сад 2012.ст.155-158.

Грађа

1. *Заборављени апел за обнову фрушкогорских манастиа др Милана П Костића,* Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2011. ст. 186-197.

2. *Извештај Илариона Зеремског:Приходи и расходи православног српског богословског семинара у Сремским Карловцима 1917-1918.* Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2013. ст. 188-205.

Прикази

1. *Ђорђе Микић, „Аустроугарска ратна политика у Босни и Херцеговини 1914-1918“,* Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2011. ст. 220-225.

2. *Стеван Бугарски, Споменик Словена, војника, заробљеника и интернираца,* Споменица Историјског архива Срем, Сремска Митровица 2015. ст. 259-262.

Прилози

1. *Браћа Шијачки у Босни и Херцеговини,* Гласник архивских радника, Република српска, Бања Лука 2013. ст.579-585.

Изјава 1 Прилог 3.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем
да је докторска дисертација

Наслов рада *Политичке и културне везе Срба у Карловачкој митрополији и Босни и Херцеговини (1896-1914)*

Наслов рада на енглеском језику *Political and cultural ties of Serbs from the Metropolitanate of Karlovac and Bosnia and Herzegovina (1896–1914)*

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да докторска дисертација, у цјелини или у дијеловима, није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколскоих установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Бањој Луци, 6.02.2017. Потпис докторанта

Марко Шаварда

Изјава 2

Изјава којом се овлашћује Универзитет у Бањој Луци да докторску дисертацију учини јавно доступном

Овлашћујем Универзитет у Бањој Луци да моју докторску дисертацију под насловом

„*Политичке и културне везе Срба у Карловачкој митрополији и Босни и Херцеговини (1896-1914)*“

која је моје ауторско дјело учини јавно доступном.

Докторску дисертацију да свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у дигиталном репозиторијуму Универзитета у Бањој Луци могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (*Creative Commons*) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – дијелити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – дијелити под истим условима

(Молим да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на сљедећој страници.)

У Бањој Луци, 6.02.2017.

Потпис докторанта

Марко Шаваргов

Изјава 3

Изјава о идентичности штампане и електронске верзије докторске дисертације

Име и презиме аутора Мара Шовљаков

Наслов рада *Политичке и културне везе Срба у Карловачкој митрополији и Босни и Херцеговини (1896-1914)*

Ментор Др. Бошко М. Бранковић

Изјављујем да је штампана верзија моје докторске дисертације идентична електронској верзији коју сам предао/ла за дигитални репозиторијум Универзитета у Бањој Луци.

У Бањој Луци, 6.02.2017.

Потпис докторанда

Мара Шовљаков